

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

УКРАЇНСЬКИЙ ГЕТЬМАНАТ
НАРИСИ ІСТОРІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО
ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ
XVII–XVIII ст.

370-річчю Української національної революції
присвячується

Книга перша

Київ 2018

УДК 94(477):321«16/17»

Український Гетьманат: нариси історії національного державотворення XVII–XVIII ст. у 2 кн. — Кн. 1. — К.: Інститут історії України НАН України, 2018. — 610 с.

*Затверджено до друку
вченою радою Інституту історії України НАН України
15 червня 2017 р., протокол № 6*

В праці з різнопланових і варіативних дослідницьких проєкцій представлено історичний образ Української козацької держави. Увагу акцентовано на проблемах її становлення і функціонування у змінних реаліях XVII–XVIII ст., процесах інтегрування у світову цивілізацію раннього нового часу. При цьому репрезентовано найрізноманітніші сфери регульованого національним державним організмом тогочасного суспільного буття українців — соціальні взаємини, господарство, демографію, освіту і освіченість, політику й владні відносини, дипломатію, судочинство тощо.

Розраховано на науковий і викладацький загал, студентів, масову читацьку аудиторію.

Редакційна колегія:

В. Смолій — академік НАН України (відповідальний редактор), **О. Бачинська** — доктор історичних наук, **В. Горобець** — доктор історичних наук (заступник відповідального редактора), **О. Гуржій** — доктор історичних наук, **В. Матях** — кандидат історичних наук (відповідальний секретар), **Ю. Мицик** — доктор історичних наук, **В. Степанков** — доктор історичних наук, **Я. Федорук** — доктор історичних наук, **Т. Чухліб** — доктор історичних наук (заступник відповідального редактора)

ISBN 978-966-02-8265-0
978-966-02-8350-3 кн. 1

© Інститут історії України
НАН України, 2018

З М І С Т

Від редактора (<i>Валерій Смолій</i>)	7
---	---

Книга перша

ВЛАДА ТА ВЛАДНІ ВІДНОСИНИ

Розділ 1

Інституційні витоки Української козацької держави.

Військо Запорозьке першої половини XVII ст. (<i>Петро Сас</i>)	15
Політичний устрій	16
Економічна основа	26
Військо	31
Соціальний тип і політична культура запорозьких козаків	36
Релігійний фактор	40

Розділ 2

Влада в Українській державі раннього нового часу

(<i>Валерій Смолій, Валерій Степанков</i>)	46
Становлення національного інституту влади та його соціальне й політичне призначення	46
Джерела та соціальна база формування владної вертикалі	58
Відносини між владою і суспільством	76
Вектори владного волепокладання	83

Розділ 3

Генеральна старшина Війська Запорозького (<i>Віктор Горобець</i>)	101
Функціональні обов'язки та внутрішня службова ієрархія корпорації «вищих» генеральних старшин	102
Обов'язки та внутрішня службова ієрархія корпорації «нижчих» генеральних старшин	109
Соціальний престиж від перебування на генеральному уряді Війська Запорозького	116

Розділ 4

Полковники Війська Запорозького: право вільної елекції в світлі козацьких традицій, розпорядчих приписів і політичних реалій (<i>Віктор Горобець</i>)	123
Законодавчі приписи та політичні декларації щодо вільної елекції полковників Війська Запорозького	124
Воля громади та «зверхнєше право» гетьмана при обранні на полковництво: баланс інтересів у політичних практиках	129
Роль полкової старшини в обранні на полковництво та позбавленні пернача	148

Хабар як аргумент виборчого процесу	154
Казуси добровільного зречення пернача	157

Розділ 5

Інститут гетьмана та вища козацька старшина в умовах політичних трансформацій першої половини XVIII ст.

<i>(Володимир Пришляк)</i>	161
Гетьман	163
Полковники	179
Генеральний обозний	210
Генеральний писар	220
Генеральні судді	231
Генеральний підскарбій	233

Розділ 6

Політико-адміністративний устрій Української держави та її кордони

<i>(Віктор Горобець, Тарас Чухліб)</i>	236
Тенденції розвитку полково-сотенного устрою Гетьманату <i>(Віктор Горобець)</i>	236
Особливості адміністративного облаштування Лівобережного Гетьманату <i>(Віктор Горобець)</i>	241
Територія і кордони Правобережного Гетьманату <i>(Тарас Чухліб)</i>	253
Правобережна Україна у міжнародних поділах між Польщею, Росією і Туреччиною <i>(Тарас Чухліб)</i>	261
Кордони «Палієвої держави» <i>(Тарас Чухліб)</i>	275

ПРАВОВА КУЛЬТУРА І СУДОЧИНСТВО

Розділ 7

Право та судочинство <i>(Олександр Гуржій)</i>	281
Звичаєве право в суспільній свідомості та судовій практиці	281
Функціонування Литовських статутів, магдебурзького права та юридичних норм Речі Посполитої	296
Нав'язування російського права. «Права, по котрым судится малороссийский народ»	310
Види судів і формат їхньої практики	319

Розділ 8

Антропологічний вимір судочинства. Прибутки суддів і користі громади від практики пом'якшення судових вироків

<i>(Віктор Горобець)</i>	335
Історична традиція грошових стягнень в європейському судочинстві	336

«Вина панська» і «вина врядова» як самодостатні форми покарання.....	340
«Вина» як форма заміщення покарання.....	344
Адресна спрямованість коштів, отриманих у судах.....	350
«Зарука» як можливий спосіб збагачення козацьких урядників.....	354
«Змирщина» та «зарука» при проголошенні «змирщини».....	358
«Зарука» при досягненні «прощення добровольного».....	360
Розміри «зарук» та їх адресація.....	361
«Видкищина» в судах Гетьманату.....	364
Ціна неправдивих свідчень і фальшивих спростувань правдивих показів.....	367

ДИПЛОМАТІЯ І МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

Розділ 9

Міжнародно-правовий статус ранньомодерної Української держави

<i>(Тарас Чухліб)</i>	373
Методологічні проблеми «вписування» минулого міжнародних відносин Українського Гетьманату до світової історії.....	375
Дипломатична культура Українського Гетьманату.....	381
Чи уклалися Українським Гетьманатом міжнародні угоди?.....	384
Європейська політична думка у контексті осмислення міжнародного становища ранньомодерної України.....	388
«Руїна» зовнішньої політики чи міжнародний полівасалітет козацької України: нотатки до історіографічної дискусії.....	393

Розділ 10

Дипломатична служба та зовнішньополітична діяльність гетьманських урядів

<i>(Валерій Смолій, Валерій Степанков)</i>	405
Особливості організації дипломатичної служби Української держави.....	405
Пріоритети в діяльності української дипломатії у перші роки Національної революції.....	413
У пошуках іноземного протектора.....	424
Зміни в характері зовнішньої політики Української держави в другій половині 1650-х років.....	431
Напрями дипломатичної діяльності гетьманських урядів в умовах посилення зовнішньополітичного тиску на Українську державу (кінець 1650-х — середина 1670-х років).....	439
Занепад дипломатичної служби в умовах перетворення Української держави в об'єкт міжнародної політики (остання чверть XVII–XVIII ст.).....	453

Розділ 11

Український Гетьманат та Запорозька Січ. Взаємодія і протистояння на тлі міжнародної ситуації (<i>В'ячеслав Станіславський, Іван Сіняк</i>)	457
Співпраця та протиріччя між Батурином і Січчю в роки великих воєнних походів на Кримський ханат (<i>В'ячеслав Станіславський</i>).....	457
Загострення відносин гетьманської влади з Низовим Військом у період припинення наступальних дій проти татар і турків (<i>В'ячеслав Станіславський</i>)	464
Протистояння Коша з Києвом і Глуховом (<i>Іван Сіняк</i>).....	473

СИМВОЛИ Й АТРИБУТИ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ

Розділ 12

«Війська Запорозького воїн знаменитий»: витоки, сутність та еволюція державного герба Українського Гетьманату (<i>Юрій Савчук</i>)	497
Історична традиція	497
Генеза герба Війська Запорозького	503
Глумачення символіки (змісту) герба	506
Козак з мушкетом — «герб Національний»	510
Історичне відродження козака з мушкетом	513

Розділ 13

Державна печатка Гетьманату (<i>Ігор Ситий</i>)	516
Вступні зауваги та історіографія проблеми.....	517
Перші печатки Війська Запорозького	525
Печатки доби Богдана Хмельницького.....	526
Печатки наступників Богдана Хмельницького	532
Печатка Івана Мазепи.....	541
Державні печатки XVIII ст.	544
Місце і технологія виготовлення печатки та характер послуговування нею	552
Еволюція форми державної печатки	559
Велика та мала державні печатки.....	566

Розділ 14

Прапори компанійських полків: реконструкція геральдичної та колористичної традицій (<i>Юрій Савчук</i>)	577
Тенденції вивчення козацького прапорництва.....	577
Виготовлення нових прапорів у другий компанійський полк	581
Етапи прапоротворення першого і третього охочекомонних полків.....	588

ВІД РЕДАКТОРА

У багатомісячному і перемінливому історичному поступі людства вчені в своїх науково-теоретичних дослідженнях неодноразово відзначали наявність т. зв. біфуркаційних точок, масштабних цивілізаційних зламів, що кардинально змінювали річище його узвичаєного плину. Однак, що важливо, історія при цьому (завдячуючи циклічності еволюційних змін) має одну унікальну властивість — екстраполювати проєкції минулого на майбутнє, що, відповідно, відкриває перед новими генераціями людства перспективи обрання найбільш оптимальних моделей реагування на оточуючу соціальну дійсність. Складні й неоднозначні виклики, що на новітньому витку історії в черговий раз поставили на кон узвичаєну систему європейських цінностей, вибудовану ціною надзвичайно важких зусиль і оплачену кров'ю мільйонів і мільйонів людей конструкцію континентальної безпеки і геополітичної рівноваги, спонукають знову і знову повертатися в доленосу за своїми наслідками переломну добу XVII ст.

Це століття започаткувало нову, кардинально відмінну епоху в історії європейської цивілізації, Тридцятилітньою війною та революціями в ряді країн континенту підвівши своєрідну риску під рудиментами середньовічних традицій не лише в сферах соціальної й інтелектуальної взаємодії, регламентації економічних і ринкових процесів, а й порушивши вікові культурно-ментальні, моральні, духовні засади існування соціальних спільнот та вивівши на інноваційний рівень політичну компоненту суспільної організації. Безперечно, в регіонально відмінних частинах континенту і в неоднакових соціокультурних просторах паростки нового прокладали собі шлях з різною мірою інтенсивності та результативності, потребували різного еквіваленту задіяності в модернізаційних процесах людських і матеріальних ресурсів. Однозначно одне — Європа впевнено входила в епоху панування раціоналізму та виведення у ранг абсолюту наукового знання, пріоритетності людської особистості, якісних змін в процесах націо- та державотворення, перерозподілу сфер впливу на міжнародному рівні, водночас глобалізації наслідків політичних протистоянь.

Не залишилась осторонь глобальних цивілізаційних зламів і Україна. Підпорядкована річпосполитським суспільно-політичним структурам, по суті, позбавлена власного елітарного прошарку, українська спільнота саме в цей час спромоглася на реалізацію унікального за своїми масштабами і наслідками політичного проєкту, складовими якого стали створення (на гребені піднесення суспільної свідомості, що вилилося в потужний виплеск революційної енергії мас) національної політичної системи та унітарної Української держави, яка, маючи свою специфіку, подеколи

демонструючи певну недосконалість інституцій, втім, будувалася за канонами ранньомодерної державотворчості.

Постановка питання про спадщину державотворчої практики XVII ст. в контексті сучасного державотворення є цілком правомірною. Адже здобутий на цьому хронологічному етапі досвід розбудови незалежної соборної держави (прикметно, що саме тоді її вище керівництво вперше імплементує в національний державницький проект традицію верифікації і легітимізації історичною тяглістю від часів Київської Русі процесів становлення українських ранньомодерних державних інституцій та формування нової політичної еліти) не лише тією чи іншою мірою позначився на самосвідомості нації та ідентифікації українців в континентальних соціально-політичних системах, а й своєрідно переломився суспільно-політичною думкою кількох наступних століть та народною історичною пам'яттю, зафіксованою в створюваних по слідах подій зразках пісенно-фольклорної творчості, а пізніше культурно-мистецьких пам'яток. Зокрема, започатковані й розвинуті наприкінці 1640-х — у 1650-х роках фундаментальні ідеї щодо творення національного державного організму були творчо переосмислені (щоправда, майже обходячи увагою певні тогочасні деструкції) в концепції Великого князівства Руського Ю. Немирича, політичних проектах І. Виговського, П. Дорошенка, І. Самойловича, І. Мазепи, І. Скоропадського, П. Полуботка, К. Розумовського, творцями «Договорів і постанов Війська Запорозького...» 1710 р. В історіописній традиції вони вилилися в козацьке літописання кінця XVII–XVIII ст., синтези першої хвилі романтичної історіографії. І не випадково Просвітництво в Україні, поряд із загальними політичними підвалинами, характерними для цієї ідеології, мало багато специфічного, що було притаманним лише для українських земель. Зокрема, це стосується постійної присутності у ідеологічних конструкціях представників цього руху мотивів наявності власної державності як складової частини відомої просвітницької концепції суспільного договору. Протягом всього наступного століття саме ці мотиви залишалися живильним середовищем для вироблення програмних засад лідерами Кирило-Мефодіївського товариства, в них черпав свою насагу геній Т. Шевченка, Л. Українки, І. Франка та інших духовних і політичних проводирів українського суспільства. Наступність і генетичний зв'язок із державотворенням середини XVII ст. продемонструвала державотворча практика перших десятиліть XX ст., а тодішній політичний та інтелектуальний провід нації обґрунтував свої національні проекти історичним прикладом Хмельниччини.

Новітня Українська держава також постала на багатовіковій традиції національної державотворчості. Які ж саме аспекти здобутого в добу раннього нового часу досвіду актуалізувало для суспільства й держав-

ницької еліти третє тисячоліття? Відповідь на це питання слід шукати в кількох площинах — насамперед це пріоритет національних інтересів, цілісність територіального та політичного простору, ефективні державні інституції, перш за все управлінський сектор, консолідовані влада і суспільство, соціальна стабільність, розвинута економічна база і, безумовно, сприятлива конфігурація геополітичних сил.

Як відомо, оперта на політичний геній гетьмана Б. Хмельницького і потужну творчу енергію повсталого народу, новопроголошена держава українців, попри наявність певних недоліків соціального характеру і недовершеність політичних інститутів, відразу впевнено заявила свої потенційні можливості як у внутрішньополітичній сфері, так і на міжнародній арені. Протягом напрочуд короткого часу (фактично вже до кінця першого року революції) були створені національні органи влади, конституйовано судовий устрій, здійснено відповідний адміністративно-територіальний поділ, почали функціонувати митна і податкова служби, було організоване боекзатне військо, разючі зміни відбулися у соціально-економічній системі, якісно новими показниками почали вимірюватися суспільна свідомість та інтенсивність ідентифікаційних процесів. Зазнав змін і зовнішньополітичний статус держави — молодій українській дипломатії вдалося шляхом проведення оптимально дієвих заходів у складній геополітичній ситуації добитися визнання козацької України суб'єктом міжнародних відносин.

Однак фактично паралельно з таким оптимістичним сценарієм реалізації державотворчого потенціалу соціуму розвивався й інший, що містив у собі приховані небезпечні тенденції. Існувала загроза розколу революційного табору та зростання соціальної напруги у суспільстві, дестабілізації внутрішньої та загострення зовнішньополітичної ситуації. Втім, на цьому етапі перспективи виборення повної незалежності у поєднанні з централізаторською політикою Б. Хмельницького й курсом на встановлення спадкового гетьманства дещо послабили силу негативних виявів. На жаль, названі позитивні зміни не набули незворотного характеру. Деструкція державно-політичної сфери почалася відразу після смерті у серпні 1657 р. українського володаря. Вона розвивалася одночасно за кількома напрямками і мала в своїй основі комплекс чинників соціального, політичного, персонального характеру. Посилився процес розкладу еліти — вона поділилася на кілька угруповань, що займали діаметрально протилежні позиції у підході до створюваної моделі соціальних та економічних відносин, політичної форми управління. В Україні почалася жорстока боротьба між окремими носіями гетьманської влади і претендентами на гетьманську булаву, що істотно послаблювало центральний управлінський апарат та не забезпечувало адекватного реагування влади на соціально-політичні виклики.

Позбавлена контролю з боку центральних владних структур, генеральна і полкова старшина, зосередивши в руках виконавчу й судову (зокрема, й щодо цивільних справ) владу, дбала не стільки про національно-державні інтереси, скільки особисті. Посилення її соціального егоїзму, помножене на непомірне збагачення та ігнорування на місцях соціально-економічних інтересів поспільства (виключення не становило і рядове козацтво), вело до загострення соціальних суперечностей в українському суспільстві. В результаті допущених наступниками Б. Хмельницького політичних прорахунків, невважених заходів в соціальній сфері країна на багато років виявилася втягнуеною у вир громадянської війни, політичної кризи та економічної розрухи.

Паралельно з аналогіями, які напрошуються при співставленні внутрішньополітичних процесів в Українському Гетьманаті XVII ст. і Українській державі новітньої доби, існує також зовнішньополітичний вимір, який нині став надзвичайно актуальним для українського соціуму, однак витоки якого слід шукати у віддаленому від сьогодення кількома століттями ранньоновому часі. Геополітичний розклад сил в центрально-східноєвропейському регіоні наприкінці 1640-х — початку 1650-х років об'єктивно поставив козацьку державу перед вибором сильної міжнародної протекції, здатної забезпечити їй військово-політичну перемогу над Річчю Посполитою. В силу збігу низки обставин та під дією цілого ряду факторів (вони доволі ґрунтовно проаналізовані істориками) з усіх можливих варіантів таким протектором для демократичної України стала побудована на сильних абсолютистських началах Російська держава, яка стрімко еволюціонувала у бік створення могутньої імперії. Відтоді насаджування в політико-соціальне поле України імперських ціннісних імперативів, ґрунтованих на ранньомодерних ідеологічних концепціях «Москви — Третього Риму» та «збирання споконвічних російських земель» під скіпетром Романових, протягом всього наступного часу залишалося визначальним в політиці Росії в українському питанні. Значною мірою успіхові цієї політики підіграла й позиція тієї частини української політичної та культурної еліти, яка відверто демонструвала подвійну лояльність, сприяючи утвердженню в суспільній психології концепту «малоросійськості».

Новітня українська історична наука багато зробила в сенсі неупередженого, позбавленого кон'юнктури перегляду сутнісного змісту українсько-російських відносин другої половини XVII–XVIII ст. Зокрема, на ґрунтовній документальній основі деполітизовано та деідеологізовано так званий Переяславський міф, який впродовж тривалого часу слугував відправним пунктом в стратегічних планах російського політичного центру щодо втягування України та українців в імперсько-радянське цивілі-

заційне середовище. Між тим, укладена 1654 р. між Українською та Московською державами угода вповні відповідала типовій для свого часу практиці фіксації досягнутих двома суб'єктами міжнародної діяльності домовленостей, продиктованих військовими і політичними факторами. При цьому угода (принаймні, для української сторони) переслідувала цілком визначену мету — збереження державного суверенітету козацької України і фіксувала правові аспекти її відокремлення від Речі Посполитої й пожиттєву владу в ній гетьмана як її єдиного і повноправного володаря.

Однак об'єктивна реальність того часу спрямувала розвиток подій в кардинально відмінне русло. Симбіоз демократичних і монархічних структур, як неодноразово зазначалося, не мав довготривалої перспективи, і відносний паритет, який виник на гребні екстремальної ситуації середини XVII ст., незабаром був порушений, природно, у бік сильнішого. Наступні після 1654 р. десятиліття працювали проти Української держави. Запущені в хід механізми суспільного розвитку перетворилися з часом в могутній фактор інкорпораційних процесів, що призвели до нівелювання в загальноімперському середовищі української державності.

Ще один аспект, на якому варто заострити увагу, стосується термінологічної бази, якою оперують вчені. Власне, нова держава увійшла в простір ранньомодерної європейської цивілізації під самоназвою «Військо Запорозьке», тобто, означувалася терміном (як це є нині загально-визнаним) з поліваріантною семантикою. Питання ж подальшого застосування з метою ідентифікації створеного у роки Української революції XVII ст. національного державного організму інших політонімів або ж історико-географічних назв (Гетьманат, Гетьманщина, Україна, Україна-Русь, Малоросія чи Мала Росія) становить дискусійну наукову проблему, до розв'язання якої, крім істориків, вочевидь, доцільно залучити і фахівців у галузях історичного мовознавства, географії та історичної політології. Проте це справа майбутнього. В пропонованій же книзі поширені на сьогодні в історіографії дефініції, залежно від конкретного історичного контексту, вживаються паралельно як синоніми.

Книгу підготовлено в рамках виконання фундаментального наукового проекту, орієнтованого на підсумування понад двадцятилітньої праці сучасного покоління українських істориків над вивченням проблем становлення й функціонування Української козацької держави, її інтегрування в світову цивілізацію раннього нового часу. Винесена на суд читача, вона на сьогодні, безперечно, є найповнішим комплексним представленням історії Української держави другої половини XVII–XVIII ст. Адже на її сторінках репрезентовано найрізноманітніші сфери регульованого національним державним організмом суспільного буття — соціальні взаємини, господарство, демографію, освіту й освіченість, політику

й владні відносини, дипломатію, судочинство тощо. Настільки різноплановий і багатогранний історичний образ Української держави вдалося представити лише завдяки об'єднанню зусиль цілого грона сучасної національної наукової еліти — як уже знаних в Україні та світі вчених, так і талановитої молоді. Запрошені до авторського колективу науковці не лише працюють в різних царинах історичних знань, а й представляють різні творчі школи, зорієнтовані на відмінні методики і методології дослідницької праці. Звичайно ж, така дослідницька різноманітність, з одного боку, відкриває перспективи широкого і багаторівневого погляду на проблему, проте, з іншого — таїть у собі й неабиякі загрози щодо порушення концептуальної консолідованості матеріалу, можливої появи казусів трактування одних і тих же подій і явищ з різних точок зору і за відмінних концептуальних підходів. Втім, переваги від такого об'єднання різнопланових і, що особливо важливо, висококваліфікованих фахівців в межах реалізації одного великого дослідницького проекту, на наше глибоке переконання, помітно переважають гіпотетичні втрати від можливого концептуального неузгодження позицій. Більше того, саме в такій різноплановості й варіативності дослідницької проєкції й криється ключ до успіху подальших наукових пошуків у царині принципово важливої для української гуманітаристики й, по суті, невичерпної щодо своєї перспективності проблематики дослідження величної і непростой історії Української держави другої половини XVII–XVIII ст.

Академік НАН України Валерій Смолій

ВЛАДА ТА ВЛАДНІ ВІДНОСИНИ

Розділ 1
**ІНСТИТУЦІЙНІ ВИТОКИ
УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ.
ВІЙСЬКО ЗАПОРОЗЬКЕ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст.**

Те, що в середині XVII ст. виникла Українська козацька держава, не було випадковістю, втіленою у життя абстрактною політичною ідеєю, що народилася в голові Богдана Хмельницького — лідера Національно-визвольної війни українського народу. Насправді появі цієї держави передували об'єктивний розвиток політичних, соціальних, економічних, військових, релігійних, етносоціальних та культурних процесів в українському суспільстві попереднього часу. Можемо стверджувати, що нововиникла Українська держава, яку іноді метафорично називають державою Богдана Хмельницького, фактично була викроєною за лекалами Війська Запорозького першої половини XVII ст. — протодержавного політичного та соціального інституту, а також військової організації українського козацтва. Зауважимо, що потребують окремого дослідження прояви соціально-психологічного відображення та політичної самосвідомості безпосередніх учасників національно-визвольної боротьби в плані пошуку відповіді на запитання, чи усвідомлювали вони той факт, що на їх очах народжувалася Козацька держава? Адже політичні, військові та інші структури, на які вони спиралися у боротьбі за національне визволення українців з-під влади польсько-шляхетського політичного режиму, насправді були традиційні — і за назвою (Військо Запорозьке), і за своєю сутністю.

Тож що являло собою «довоєнне» Військо Запорозьке, яке дало готовий уструпий зразок Козацькій державі? Попередньо зауважимо: всебічно розглянути зазначену масштабну тему можна хіба що в фундаментальному монографічному дослідженні. Водночас порівняно невеликий, «камерний» історіографічний формат не є перешкодою для авторських узагальнень і теоретичних розмислювань щодо політичної, соціальної та військової сутності Війська Запорозького першої половини XVII ст. Звісно, що в цьому разі читач не матиме впевненості, що висловлені автором думки й теоретизування надійно підкріплено джерелами, і що вони справді узгоджуються з історичними реаліями. Проте ми спиратимемося на свої попередні напрацювання з цієї проблематики, насамперед на монографію¹, відтак кожен, хто побажає, може звернутися до них, аби ознайомитися з нашою додатковою аргументацією із тих чи тих питань.

---

¹ Див., наприклад: *Сас П.М.* Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.). — К., 1998; *Його ж.* Витоки українського націо-

Політичний устрій

Відомо, що приблизно наприкінці 70-х — на початку 80-х років XVI ст. на острові Томаківка, розташованому на Дніпрі нижче пасма порогів цієї річки, під захистом січового укріплення (Запорозька Січ) зародилася самовладна військова організація українських козаків, яких називали запорозькими, або січовими. Не менш відомим є і той факт, що 1578 р. польський король Стефан Баторій узяв на державну службу 500 українських козаків. Оскільки їх взяли на облік у спеціальному військово-обліковому документі, реєстрі, то за ними закріпилася назва реєстрові козаки. Військовий контингент цих козаків називали Військом Запорозьким Низовим. Із плином часу головний осідок запорозьких козаків, Запорозька Січ, змінював місце розташування, а військо реєстровців то розпускали, то відновлювали. І реєстрові, і самоорганізовані козаки найчастіше діяли спільно в межах єдиного Війська Запорозького. Розквіт цього станово-корпоративного об'єднання українського козацтва припав на першу половину XVII ст. (1638 р. польський правлячий режим завдав болючого репресивного удару Війську Запорозькому, власне, всьому козацькому соціальному станові в Україні загалом).

Найважливішою підвалиною політичного устрою Війська Запорозького були два взаємопов'язані між собою політичні інститути: загальна козацька рада, яка діяла на засадах прямої демократії, а також виборний гетьман. Ці витворені на демократичних принципах інститути були наділені найвищою політико-правовою, судовою та адміністративною владою над козацьким населенням частини території України. З огляду на зазначене, Військо Запорозьке, яке об'єднувало представників козацького стану, фактично було козацькою становою республікою, або протодержавою. Для того, щоб стати «повноцінною» державою, йому бракувало суверенної організації влади, тобто реального верховенства влади — ефективного контролю у політико-правовій, соціально-економічній та іншій сферах суспільного буття над усіма соціальними станами, які мешкали на території воєводства із козацьким населенням. Йдеться насамперед про Київське і Брацлавське воєводства, де, крім козацьких, функціонували приватновласницькі владні структури, станові міщанські органи самоврядування, шляхетські політичні об'єднання, а також місцеві органи влади шляхетської держави.

творення. — К., 2010; *Його ж.* Запорозжці у польсько-московській війні наприкінці Смути (1617–1619 рр.). — Біла Церква, 2010; *Його ж.* Хотинська війна 1621 року. — Біла Церква, 2012; *Його ж.* Чесний рицар Петро Конашевич-Сагайдачний. — К., 2012; *Його ж.* Полководець Петро Сагайдачний. — К., 2014.

Республікансько-демократичні засади козацького устрою яскраво проявилися в діяльності загальної козацької ради. Фактично вона була скликаним за певною процедурою зібранням повноправних козаків, організованим на засадах прямої демократії і звичаєвого права. Рада приймала владні рішення на основі одностайної згоди, якої досягали завдяки тому, що більшість нав'язувала волю меншості. Радні ухвали стосувалися найважливіших аспектів внутрішньої і зовнішньої політики Війська Запорозького. Ці ухвали мали статус своєрідних законів, обов'язкових до виконання в межах козацької спільноти. Вони також засвідчували офіційну позицію і зобов'язання запорозької влади у дипломатичній сфері. Ця «законотворчість» ради могла поставати як у формі усно вираженої колективної волі радного зібрання, так і в формі документального оформлення владного рішення, з підписами уповноважених осіб та проставленням запорозької військової печатки.

На загальних козацьких радах, крім іншого, формували різного рівня виконавчу, судову та військову владу Війська Запорозького. Приміром, обирали гетьмана, влада якого поширювалася на усіх козаків Війська Запорозького, в тому числі на тих, які мешкали на волості, тобто на заселених територіях України, насамперед у межах Київського та Брацлавського воєводств. На радних зібраннях обирали військових командирів і начальників, наприклад, полковників (очільників військових підрозділів, що налічували до кількох тисяч козаків), приймали рішення про участь у війні, затверджували плани конкретних бойових операцій, зачитували дипломатичну кореспонденцію, яка надходила від різних адресантів, приймали іноземних послів, формували склад козацьких посольств до польського короля та іноземних володарів, визначали і затверджували їм посольські інструкції, іноді ухвалювали і виконували судові вироки тощо. На козацьких радах обирали також владний провід Запорозької Січі, в тому числі кошового отамана, який, з одного боку, мав владу над січовими козаками, а з іншого — підпорядковувався запорозькому гетьманові.

Як уже зазначено, діяльність загальних козацьких рад базувалася на прямій демократії козацького кола. Це означало, що кожен повноправний козак мав можливість безпосередньо впливати на формування внутрішньої і зовнішньої політики Війська Запорозького. В умовах козацького способу життя, пов'язаного з постійною потребою мобілізувати соціум Війська Запорозького на вирішення нагальних військових завдань, а також адекватного реагування на виклики корпоративним інтересам запорозької спільноти в політичній, соціальній та економічній сферах, загальна рада була тим інструментом станового народовладдя, рішення якого без зайвих зволікань поставали за результатами прямого воле-

виявлення. Таке визначення реальних настроїв та орієнтацій політичної свідомості козаків надавало радним ухвалам найвищої легітимності і морального авторитету.

Пряма демократія загальної козацької ради мала і слабкі сторони. Приміром, багатотисячна юрба аж ніяк не могла фахово вести переговори або напрацьовувати текст документів. Щоправда, для цього було знайдено прийнятний механізм попередньої підготовки питань порядку денного: на загальній козацькій раді формували групу компетентних і авторитетних запорожців, насамперед із числа старшини, які виконували відповідну підготовчу роботу та представляли її результати на розгляд загальної ради. Однак не всі проблеми прямої демократії козацького кола можна було легко вирішити. Йдеться, зокрема, про те, що великі маси запорожців, які збиралися на раді, не були застраховані від психології юрби. Тож вони не завжди дослухалися до раціональних аргументів і легко піддавалася навіюванню та охлократичним настроям. «Голос народу», не залежно від того, був він виражений, чи імпульсивний та емоційний, не надто подобався тим старшинам, які дбали насамперед про свої інтереси, бо побоювалися втратити на раді владу або й життя. До складнощів козацької демократії можемо віднести і те, що козаки не завжди могли оперативної і без проблем зібратися на раду. Якщо це легко вдавалося зробити у вже мобілізованому війську, то терміново скликати раду було проблематично, якщо козакам доводилося залишати справи у своїх господарствах і діставатися до місця збору з віддалених місцевостей на волості.

Пошуки оптимальної моделі козацької демократії спричинили те, що в першій половині XVII ст., приміром, на початку 1630-х років, стали відбуватися умовно загальні ради. Участь в цих зібраннях брали не всі повноправні члени запорозького товариства, а лише виборні від громад «городових» козаків за певною квотою (по п'ять делегатів від поселення). Про достеменні причини дрейфу в цей час козацького устрою від прямої демократії до станового «парламентаризму» невідомо. Більше відомостей щодо цього збереглося в джерелах ранішого часу. Йдеться про скликання гетьманом Петром Сагайдачним козацької ради в Києві наприкінці липня 1619 р. Це було зібрання лише від імені «старовинних» козаків (досвідчених воїнів-професіоналів, ветеранів, які поставали хранителями запорозьких звичаїв, соціальних і політичних цінностей), чисельність яких в той час становила не більше десятка тисяч осіб. Із різних місцевостей до Києва прибули виборні делегати від козацьких товариств — усього зібралося 250 старшин та близько 700 рядових козаків. Серед ухвал цієї ради були і рішення про вигнання із Війська Запорозького тисяч «нових» козаків — покозачених селян і міщан, а також відмова від загальних

козацьких рад, замість яких мали утвердитися радні зібрання за участю виборних представників, делегованих козацькими громадами міст і містечок. Це була спроба П. Сагайдачного та його близького оточення за рахунок «нових» козаків домовитися з польським політичним режимом про привілеї для «старовинних» козаків, яких вони хотіли влаштувати на постійну військову службу королю і Речі Посполитій. Оскільки шляхетська держава не збиралася йти на поступки козакам і підтягувати їх у становому відношенні до шляхти, то з цього реформаторства П. Сагайдачного нічого не вийшло. До того ж, спроба гетьмана здійснити на практиці станову чистку козацтва спричинила втрату ним гетьманської булави. За озвученими на київській козацькій раді в липні 1619 р. намірами йти шляхом засвоєння принципів представницької демократії і запровадити козацький «парламентаризм», вочевидь, простежується бажання запорозької старшини позбутися радикалізму під час радних зібрань та дістати зручні для себе важелі впливу на запорозький загал.

Що ж до інституту загальної козацької ради як такої, то її ухвали поставали як певним чином публічно оформлена колективна воля без посередніх учасників так званого козацького кола (назва останнього походить від способу організації радного засідання: козаки утворювали коло, в центрі якого перебував гетьман зі своїми помічниками, який головував на раді). Оскільки рада збиралася епізодично, то не могла оперативно реагувати на всі випадки, які потребували владного втручання. Для втілення в життя її «законотворчості», тобто для забезпечення виконання радних рішень, Військо Запорозьке потребувало виконавчорозпорядчого органу влади найвищого рівня, який би діяв на постійній основі. Цей владний орган втілювався в політичному інституті гетьманства, власне в гетьманському уряді.

Запорозького гетьмана обирали на загальних козацьких радах. Відомості про це збереглися в різних джерелах, зокрема, в праці французького інженера Гійома Левассера де Боплана. У 1630-х роках він перебував в Україні (служив польському королю) і дістав можливість ознайомитися зі звичаями запорожців. Згідно з даними цього автора, обрання запорозького гетьмана (*le General*) відбувалося на раді за процедурою прямої демократії: «коли зберуться усі старі полковники і старі козаки, що користуються серед них пошаною, кожен з них віддає свій голос за того, кого вважає за найздібнішого, і той визначається більшістю голосів. Якщо обраний не хоче приймати посади, відмовляючись невмінням, малими заслугами, браком досвіду чи похилим віком, це йому не допомагає. Відповідають лишень, що він дійсно не заслужив такої честі і тут же, не гаючись, одразу ж убивають його, як якогось зрадника... Якщо обраний козак приймає на себе обов'язки старшого, то дякує зібранню за виявлену

честь, хоча [додає, що] недостойний і для такої посади нездатний, далі ж, однак, урочисто запевняє, що докладе зусиль і старання, аби гідно послужити як всім взагалі, так і кожному зокрема, і що завжди готовий покласти своє життя за братів (так вони називають між собою один одного)»².

Отже, Г. Боплан звернув увагу на те, що кандидатів на гетьманський пост пропонували найавторитетніші запорожці, а саме — полковники і «старі козаки». Із запропонованих кандидатів перемагав той, хто діставав підтримку більшості. Причому, козак, якого проголосили гетьманом, не мав права відмовитися від виявленої йому честі, бо це означало зневагу до радного волевиявлення, за що карали смертю. Йому залишалося лише подякувати козакам-виборцям, а також вдатися до церемоніального самоприниження, удавши з себе недостойного гетьманської булави. Той, кого обирали гетьманом, у такий спосіб засвідчував шану запорозькому товариству, волі якого він безумовно мав коритися і гідно служити козацьким інтересам.

Примітно, що цей політичний ритуал зберігся і розвинувся в політичній практиці українського козацтва у XVIII ст. Йдеться про обрання на Запорозькій Січі старшин: претенденти на старшинські уряди, які усвідомлювали неможливість уникнути запропонованого їм громадянського служіння козацькому товариству, задля годиться відмовлялися від старшинства. Тим часом козаки вручали їм ті чи ті символи влади і, щоб нагадати новообраним старшинам про верховенство волі громади, бруднили їм голови землею (претендента на старшинський уряд, «взяв по два человека, его за руки, а прочие сзади в спину и в шею толкавши, из куреня его выталкивали и с тою процессиею через всю площадь до сборища их доваживали, ругая и говоря ему в след: “Иди, скурвый сын: нам тебе треба; ты наш батько; будь нам паном!” Приведши ж в круг, буде и всем там угоден, то вручали ему ту вещь, в какой чин он потребен, например, в кошевые палицу; но он, по козацкому их обыкновению, принимать не должен до двух разов, а в третий, препоручая ту вещь, говорят ему, чтоб он был им неотменно старшиною, и при том приказывают добышу в литавры бить честь. Тот же, хотя б и не хотел, принужден принять и кланяться им, за что вторично литавренным же боем отдавалась честь ему; и мажут тогда старшины и козаки ему голову землею, не взирая, хотя б и грязь на то время случилась; что равно и прочим старшинам, при постановлении их, ту же честь воздавали»³).

² Боплан Г.Л. де. Опис України. — К., 1990. — С. 69.

³ Рігельман О.І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. — К., 1994. — С. 723.

Запорозький гетьман домагався виконання своїх наказів і розпоряджень, спираючись, з одного боку, на моральний авторитет козацької влади, традицію поважати волю громади і звичаєве право, а з іншого — на апарат примусу. Отже, саме гетьман, найвищий запорозький урядник, забезпечував виконання радних ухвал на практиці. Водночас його компетенція була ширшою. Він міг приймати самостійні владні рішення, зокрема, у військовій і судовій сферах (фактично був верховним суддею і міг засуджувати козаків до страти). Гетьман політично представляв вищу владу Війська Запорозького в сфері внутрішньої і зовнішньої політики. Від свого імені, а також від імені усієї запорозької лицарської корпорації він видавав певні публічно-правові акти запорозької влади (листи, універсали), засвідчував укладені Військом Запорозьким угоди і договори. Аби домогтися вирішення тих чи тих питань, гетьман надсилав накази та інші письмові звернення до різних адресатів.

Військо Запорозьке, як становий політичний інститут козацтва, мало виразний військовий профіль, що впливає навіть із назви цього політичного інституту. Не дивно, що запорозький гетьман початково був для козаків насамперед полководцем, власне головнокомандувачем їхнього війська. Під час воєнних дій у Війську Запорозькому його повноваження в цій сфері частково міг виконувати наказний гетьман, тимчасовий очільник козацьких підрозділів. Запорозький головнокомандувач, гетьман, приймав рішення самостійно. Водночас у важливих справах він спирався на думку дорадників. Задля цього скликав військові наради за участю чільних військових командирів — полковників, іноді також сотників. У деяких випадках відповідні рішення ухвалювали в діючому війську на загальних військових радах.

Ефективно командувати і управляти військом гетьману допомагав створений при ньому командно-управлінський орган, своєрідний генеральний штаб. До його складу входили представники вищих запорозьких військових воєначальників — так званої старшини (в історіографії її іменують генеральною). Примітно, що командно-управлінський орган, який функціонував при гетьмані, не обмежував свою діяльність плануванням та проведенням бойових операцій. Справді, в першій половині XVII ст. Військо Запорозьке продовжувало стояти на військових рейках. Однак воно не було винятково мілітарною структурою, адже мало, як уже зазначено, профіль станового політичного і соціального інституту. Потреба регулювати відносини у цих сферах зумовила те, що вже згаданий генеральний штаб при гетьмані паралельно виконував функції гетьманського уряду.

Якою була структура гетьманського штабу-уряду? У тогочасних джерелах, зокрема, в творі польської літератури мемуарного жанру

1640-х років, автором якого був Яків Собеський, щодо цього читаємо: «Верховна влада над військом належить гетьману, який носить палицю як символ своєї гідності; обирається він не голосуванням, а загальними вигуками та підкиданням шапок; йому належить право життя та смерті кожного козака, поки він зберігає владу. Наступну сходинку у військовій ієрархії посідають чотири осавули і намісник гетьмана, наказний гетьман. Потім ідуть обозні, які завідують артилерією, і начальники загонів, сотники та генеральний писар, який веде рахунок прибуткам і видаткам, складає листи до короля і до найзначніших панів, для чого радиться з ченцями грецької віри. У Трахтемирові... зберігаються у віданні гетьмана та осавулів козацькі привілеї, гармати, різні трофеї, здобуті в турків, військові речі та знамена, які милостиво присилають їм польські королі на знак верховної влади над козаками в тому разі, коли вони беруть участь у воєнних діях Речі Посполитої»⁴.

Як впливає з наведеного вище тексту, процедура обрання гетьмана на загальній козацькій раді супроводжувалася прямим волевиявленням запорожців, формою якого було подання голосу виборцями вигуками та підкиданням шапок. Новообраному гетьманові вручали клейнод, тобто відзнаку, що уособлювала його законну владу, — особливу палицю (в інших джерелах символом гетьманської влади постає булава). Для підтримання дисципліни у війську та покарання винних у злочинах гетьман міг вдаватися навіть до винесення смертних вироків.

За твердженням Я. Собеського, найближче до гетьмана на ієрархічному щаблі влади у Війську Запорозькому стояли запорозькі старшини, яких називали осавулами (чотири особи), а також наказний гетьман. Перебуваючи при гетьмані, осавули допомагали йому налагоджувати управління військом і взаємодію між військовими підрозділами, організували військові огляди. Утім, службова компетенція осавулів не вичерпувалася вже зазначеними функціями штабних офіцерів при головнокомандувачу козацького війська. Адже вони мали додаткові повноваження, які підносили їх до рівня чільних урядників гетьманського уряду.

Осаули разом із гетьманом відповідали за збереження, підтримання в належному стані і використання за призначенням найважливіших військових клейнодів — монарших грамот із наданими козакам Війська Запорозького привілеями, бойових корогов, артилерії, а також військових трофеїв. Під орудою гетьмана вони виконували значущі публічні функції під час проведення козацьких рад: «У всіх важливих воєнних справах гетьман скликає всю громаду і говорить до неї залежно від обставин.

---

⁴ История Хотинского похода Якова Собесского 1621 // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. — К., 1896. — Вып. 2. — С. 91.

В цей час гетьман скромно і поштиво кланяється громаді, займає своє місце під розгорнутим королівським прапором і залишається з непокритою головою; всі сідають, а гетьман зі своїми чотирьома осавулами, стоячи, викладає сутність справи перед зібранням. Тут він проголошує звинувачення в провинах, якщо такі трапляються»⁵.

Отже, під час засідань загальної козацької ради осавули разом із гетьманом, головою радного зібрання, репрезентували вищу владу у Війську Запорозькому. Саме вони організовували процес обговорення радою певних питань. Із джерел відомо, що осавули відповідали за прибуття на раду козаків, які перебували у військовому таборі, а на радному зібранні виконували роль глашатаїв⁶. Порядкуючи на раді разом із гетьманом (останній, крім іншого, в цей час мав право відправляти гетьманське судочинство), вони фактично поставали як урядники вищого ешелону влади Війська Запорозького. У важливих документах, таких, приміром, як польсько-запорозькі угоди, після гетьмана підпис ставив осавул⁷. Зазначимо, що повідомлення Я. Собеського про чисельність генеральних осавулів — чотири особи — на практиці не завжди узгоджувалося з фактичним станом речей — цей уряд могла виконувати менша кількість осіб. Що ж до згаданого польським мемуаристом наказного гетьмана, владний статус якого прирівняно за значущістю до уряду осавула, то це не був постійний уряд. Насправді наказний гетьман з'являвся у Війську Запорозькому у той час, коли цього потребувала військова обстановка.

Як впливає з твору Я. Собеского, після гетьмана та осавулів рангом нижче стояв уряд обозного, у віданні якого перебувала загальновійськова артилерія. Цей уряд могло посідати кілька осіб одночасно. Є підстави для висновку, що питаннями матеріально-технічного забезпечення артилерії опікувався також гетьман. Що ж до обозних, то до їхніх службових обов'язків входило розгортати військовий табір у польових умовах і забезпечувати його всім необхідним. Якщо не брати до уваги полковників та сотників, тобто командирів військових підрозділів, владний статус яких у війську для Я. Собеського був якщо не рівний, то дещо нижчий порівняно з обозними, з твору цього автора впливає, що десь внизу піраміди гетьманського уряду перебував військовий (генеральний) писар. Цей урядник, незалежно від того, яке місце йому відвів Я. Собеський в

⁵ Там же.

⁶ Лясота Еріх зі Стеблева. Щоденник // Жовтень. — 1984. — № 10. — С. 104, 105, 108.

⁷ Запорозці до королівських комісарів, 17.X.1619 // Pisma Stanisława Żółkiewskiego kanclerza koronnego i hetmana z jego popirsiem / Wyd. A. Bielowski. — Lwów, 1861. — S. 338.

структурі вищої запорозької влади, на практиці був доволі впливовий у Війську Запорозькому. Писар керував військовою канцелярією і, вочевидь, справляв вплив якщо не на формування певних політичних позицій Війська Запорозького (їх визначала насамперед загальна козацька рада), то принаймні мав можливість за своїм розумінням розставити у цій сфері акценти. Адже він, зокрема, писав листи до польського короля і впливових адресатів із середовища нобілітету Речі Посполитої, а також провадив політичні консультації з певних питань із представниками православної духовенства. Крім цього, писар контролював фінанси Війська Запорозького. Він мав також причетність до складення військово-облікових документів — реєстрів.

Упродовж першої половини XVII ст. в гетьманському уряді були не лише гетьман, генеральні осавули, обозні та писар, а й інші урядники. Крім гетьмана, судочинство за звичаєвим правом та військовими правилами здійснював також військовий суддя. Гетьман спирався у своїй діяльності на хорунжого, який служив при головній військовій корогві, а також на бунчужного — обов'язком останнього було служити при гетьманському бунчуку (палиця із прикріпленим на кінці кінським хвостом; бунчук символічно означував владу гетьмана, вказував на його присутність і конкретне місце перебування у війську, можливо, цей клейнод слугував для віддання певних команд під час бою). Для оперативного розгляду поточних справ та прийняття владних рішень гетьман скликав вузьку раду. Залежно від ситуації до цього дорадчого органу вводили різних старшин, зокрема, писаря. На таких радах могли розглядати, приміром, суперечки між козаками у сфері поземельних відносин. Для розгляду певних поточних справ гетьман скликав ради, учасниками яких була порівняно невелика кількість старшин і козаків, які перебували при гетьмані. Однак локальні зібрання при гетьмані не могли ухвалювати рішення, що торкалися корінних інтересів запорозької спільноти, оскільки це було компетенцією загальних козацьких рад.

Владі запорозького гетьмана підпорядковувалася Запорозька Січ, яка була своєрідною малою козацькою республікою у межах великої станової козацької республіки — Війська Запорозького. Представники українського козацтва, які збиралися на Запорожжі (частина з них мешкала у пониззі Дніпра і взимку), були типовою козацькою спільнотою, організованою на республікансько-демократичних засадах. Тобто на Запорожжі діяли ради, на яких панувала пряма демократія козацького кола, а також система виконавчої влади. Як уже зазначено, останню очолював кошовий отаман, який, крім іншого, займався налагодженням життєзабезпечення козацького військового контингенту на Запорозькій Січі, регулював господарські відносини на Запорожжі, відав бойовими козацькими човнами.

Кошові отамани в листуванні із запорозькими гетьманами етикетно наголошували на своїй підлеглихості останнім (називали себе гетьманськими «слугами і підніжками»). Утім, це не усувало конфліктів між ними та гетьманською владою, які іноді завершувалися кровопролиттям.

Оскільки Військо Запорозьке було не лише певним структурованим військовим контингентом, військом, а й формою територіальної організації козацького населення, то у його структурі, крім найвищих, або центральних політичних органів влади — загальної козацької ради та гетьманського уряду, були також місцеві політико-адміністративні органи влади козацької станової республіки. Йдеться про функціонування в низці розташованих на волості міст і містечок виборних козацьких адміністрацій. Зазвичай вони склалися із двох головних урядників: отамана і писаря, а в деяких випадках — також і полковника. Ці урядники, які діяли на постійній основі, мали судово-адміністративну владу над членами місцевих козацьких товариств, тобто станово-територіальних громад. Утім, на практиці козацькі урядники (головним серед них був отаман) нерідко поширювали свою владу на представників інших соціальних станів, вступаючи через це у конфлікт із традиційними урядами шляхетської держави на місцях, зокрема, старостинським. Цей конфлікт підживлювало і те, що багато селян, які прагнули позбутися утисків з боку шляхтичів або магнатів, намагалися набути козацького статусу, а відтак записувалися до Війська Запорозького.

Після того, як згідно з польсько-запорозькою Куруківською угодою 1625 р. в Україні відновили реєстрове козацтво (ліквідоване польською владою наприкінці XVI ст.), а також сформували 6 територіальних («городових») полків реєстровців, ці територіальні військово-адміністративні структури дістали політичне визнання з боку офіційної Варшави. Наголосимо, що навіть із реалізацією цієї «реєстрової» реформи Військо Запорозьке, за великим рахунком, принаймні до кінця 1620-х років, не втратило своєї цілісності як політичний, військовий та соціальний організм. Адже у цей посткуруківський проміжок часу нереєстрові і реєстрові козаки збиралися на спільні загальні ради і мали одного гетьмана. Фактичний поділ влади у Війську Запорозькому за ознакою «нереєстрова — реєстрова» відбувся і у 1630-х роках. Відтак владний провід нереєстрових козаків зосередився на Запорозькій Січі, а реєстрова старшина розмістилася в полкових містах: Білій Церкві, Каневі, Корсуні, Переяславі, Черкасах, Чигирині. Реальне вирізнення «запорозького» та «городового» центрів влади супроводжувалося боротьбою між цими старшинськими угрупованнями за відновлення єдиної владної вертикалі Війська Запорозького. Утім, козацькі повстання в Україні 1630-х років підтвердили, що запорозькі козаки, незалежно від того, перебували вони

на військовій службі польській шляхетській державі (реєстровці), чи вели традиційний козацький спосіб життя на засадах самоорганізації і самовладності, в соціальному і політико-інституційному плані самоусвідомлювали належність до Війська Запорозького, а також сповідували цінності і установки, властиві для традиційної політичної культури українського козацтва.

Економічна основа

Запорозькі козаки, основним фахом яких були так звані лицарські заняття, пов'язані з воєнною службою і війною, потребували певних матеріальних засобів, аби прогодувати себе і свої родини. Їм потрібні були кошти на індивідуальне озброєння, військову амуніцію, коней, на утримання в боєздатному стані артилерії Війська Запорозького, на спорудження бойових човнів тощо. Чим заробляли на прожиття козаки? Як економічно функціонувало Військо Запорозьке? За рахунок яких матеріальних ресурсів і коштів запорожцям вдалося побудувати збройні сили, що стояли врівень із найпотужнішими і найбоєздатнішими арміями тогочасної Європи?

Стисло відповідаючи на ці запитання, насамперед звернемо увагу на вельми прибуткову сферу тогочасної економіки, що стала «повитухою» українського козацтва, — так звані уходницькі промисли. Йдеться про використання економічно активним населенням природних угідь, водойм і степів, які фактично перебували поза межами впливу владних структур і представників панівних соціальних верств Речі Посполитої (зокрема, в зоні Подніпров'я). На цих просторах із розмаїтою і багатою фауною промисловики, так звані уходники, полювали на диких тварин, в тому числі задля заготівлі шкур і хутра. В подальшому ця продукція промислів потрапляла до майстерень ремісників різних спеціальностей і перетворювалася на одяг, взуття та інші вироби. На річках і озерах уходники ловили рибу, зокрема, цінних порід. Вони піддавали її певній промисловій переробці (засолювали, в'ялили), а по завершенні промислового сезону — продавали. У багатих медоносними рослинами степах промисловики влаштовували пасіки. Прибутковість цієї справи зумовлювало те, що в ті часи мед мав сталий попит серед населення як продукт харчування, а також слугував сировиною для виготовлення спиртних напоїв. Сталий попит мав і віск, з якого виготовляли свічки. Певну частку в господарській діяльності уходників посідало землеробство.

Представники українського козацтва, які підлягали владі Війська Запорозького, активно займалися уходницькими промислами в південних українських степах, насамперед по берегах річок басейну Дніпра. Сучасники, для яких діяльність промисловиків асоціювалася з такими

природно-географічними об'єктами, як річки, називати цих козаків «річковими». В першій половині XVII ст. представники зазначеної соціальної групи козацтва мешкали в уходах чималими самоорганізованими ватагами. Цих козаків періодично відвідували посланці гетьманської влади, які збирали з них на користь Війська Запорозького своєрідний податок продовольством та іншими продуктами промислів. Річкові козаки мусли виконувати підводну повинність. Тож на вимогу запорозької влади надавали транспортні засоби — вози із кіньми, а також човни. Примітно, що запорозькі гетьмани регулювали заняття ухадницькими промислами на підвладних їм територіях (на так званих Вольностях). Нормотворчіть гетьманської влади у цій сфері могла охоплювати господарські відносини між представниками різних соціальних станів. Як впливає з джерел, запорозькі гетьмани, траплялося, видавали низку підтверджувальних універсалів деяким православним монастирям на право використання уходів. Крім іншого, у цих документах встановлювали заборону козакам чинити економічні збитки монастирським уходам⁸.

Запорозькі збирачі поборів регулярно приходили на селітряні майдани, промислові заклади з виготовлення селітри (солі нітрату амонію). Вони брали в господарів майданів частину готової продукції, з якої виготовляли порох для вогнепальної зброї. Іноді запорожці самочинно реквізували всю селітру, яку знаходили на майданах. Приміром, 1623 р. вони забрали стільки селітри на майданах, влаштованих на землях поблизу Корсуня, Лубнів, Богуслава та Переяслава, що виготовили з неї сотні бочок пороху — цього було достатньо для участі козацького війська у великій військовій кампанії⁹. Збирачі поборів на користь Війська Запорозького не оминали своєю увагою і рудні, промислові заклади з виготовлення заліза, яке запорожцям було потрібне, зокрема, для ремонту гармат.

Козацький статус, крім іншого, давав запорожцям достатню фактичну свободу в економічній сфері. Вони уникали не лише важких повинностей та поборів, покладених на селянство, так зване тягле населення, а й податків, які періодично стягували з шляхти. Підприємливі запорожці,

---

⁸ Військовий лист (універсал) Г. Крутневича ченцям Київського Микільсько-Пустинського монастиря, 22.V (1.VI) 1603 // Чернігівський обласний історичний музей ім. В.В. Тарновського. — Інв. № АЛ-638. — Арк. 1–1 зв. Див. публікацію цього документа, здійснену О. Лазаревським: Киевская старина. — К., 1898 — Т. 60. — Январь-март. Документы, известия и заметки. — С. 2–3.

⁹ Див. лист А. Мужилівського до К. Радзівілла від 24.VII (3.VIII) 1623 р. у: *Мицик Ю.* Із листування українських письменників-полемістів 1621–1624 років // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — Львів, 1993. — Т. ССXXV: Праці історично-філософської секції. — С. 336.

котрим вдавалося накопичити достатньо коштів, заводили чималі господарства хутірського типу з орними землями, сіножатями, пасіками, ставами, млинами. Іноді вони купували значні земельні масиви на правах спадкової власності і діставали право на повинності «тяглих» людей, які там мешкали. Навіть не маючи твердих прав на землю і на певні види господарської діяльності, заможні козаки на заздрість місцевим шляхтичам успішно займалися рільництвом, розведенням худоби, бджолярством, розведенням риби тощо.

Заможні козаки-господарі покладалися не на свої руки, а використовували працю наймитів. Більше того, вони не цуралися праці полонених, фактично рабів. Примітним щодо цього є історія 20-річного перебування в Україні росіянина Петра Михайлова. Близько 1604 р. в Оскольському уїзді його захопили в полон татари. Невдовзі татарських бранців відбили запорожці. Відтак П. Михайлов, як своєрідний військовий трофей, перейшов від татар до козаків. Останні доправили його до Корсуня, де його господарем став козак Федір Волошенинок. Після десяти років рабської праці цей полонений разом із ще одним бранцем, Дідашком Федоровим — також вихідцем із московських земель, зважилися на втечу. Однак далеко вони не втекли, оскільки пильний Ф. Волошенинок схопив їх на березі Дніпра. Від цього часу умови перебування П. Михайлова в господарстві Ф. Волошенинка погіршилися — 5 років йому довелося носити залізні кайдани. Цей козак розкував свого невільника лише після того, як на початку 1619 р. з Московської держави повернувся з військом гетьман Петро Сагайлачний, і, на виконання умов польсько-московського Деулінського перемир'я, стали випускати полонених. Утім, навіть позбувшись кайданів, П. Михайлов не одразу повернувся додому. Ще 5 років він служив козаку Івашку Андрієву. Після цього новий господар П. Михайлова дав своєму наймитові «прохожий лист», і він нарешті опинився в Московській державі¹⁰.

Запорожці, які заводили різногалузеві господарства, користувалися найманою працею і навіть експлуатували невільників, мали можливість придбати якнайкраще озброєння, військову амуніцію, дорогих коней для того, щоб служити козацьку службу у Війську Запорозькому. Однак це зовсім не означало, що всі запорожці були багатіями і рабовласниками. Насправді переважна більшість козаків Війська Запорозького, як із числа покозачених селян і міщан, так і представників «старовинних», не могли похвалитися ані великими статками, ані стабільними прибутками.

---

¹⁰ Зі свідчень П. Михайлова в Посольському приказі, 22.II (4.III). 1624 // Російський державний архів давніх актів (ділі — РДАДА). — Ф. 210. — Оп. 11: Белгородский стол. — Спр. 11. — Арк. 355, 356.

Багатьом із них доводилося доволі сутужно в матеріальному плані, оскільки вони не мали домівок, зовсім не знаходили себе в цивільному житті, а покладалися винятково на «рицарські» заняття, козакування («домів не мають, копати не вміють, жебрати соромляться»)¹¹.

Отже, належність до Війська Запорозького давала можливість підприємливим особам розвивати хутірське господарство, тобто збагачуватися в «цивільній» сфері економіки зазвичай без позаекономічного примусу; учорашнім селянам та міщанам — уникати соціального гніту, економічного тиску і несвободи, в якій перебували в той час «тяглі люди»; особам, схильним до ризику, воєнних випробувань та авантур, — шанс реалізувати себе як успішних воїнів; всім козакам разом — набути стан реальної свободи і відчуття того, що вони є самі ковалями свого щастя. Тим часом запорозькій владі, яка мала цих «підданих», для успішного урядування, а також для ефективного управління мобілізованим військом і підтримання його в боєздатному стані потрібні були чималі кошти та матеріальні ресурси. Як уже зазначено, доволі важливою підтримкою для владного проводу Війська Запорозького були натуральні побори і повинності, до яких змушували уходників. Крім цього, під час мобілізації військових сил гетьманський уряд не мав особливого клопоту із забезпеченням козаків індивідуальним озброєнням, порохом, свинцем і харчами. Адже кожен, хто на заклик запорозької влади йшов до війська, мусив подбати сам про себе.

Однак перелічені вище економічні можливості запорозької влади були обмежені і, до того ж, швидко вичерпувалися. Через це вона активно використовувала матеріальні ресурси волості. Йдеться, зокрема, про військові постой козацьких підрозділів (так звані лежі), про змушення цивільного населення до сплати різних натуральних і грошових поборів, а також до виконання певних повинностей («приставства», «стації»). В одних випадках козаки діставали право на військові постой, побори і повинності, заручившись згодою польської влади, яка в такий спосіб розраховувалася з ними за військові послуги, а в інших — щодо цього діяли самочинно. З-поміж іншого, козаки за рахунок волосного населення частково забезпечували себе зброєю, боєприпасами, музичними військовими інструментами, корогвами, транспортними засобами, кіньми, сідлами, одягом, продуктами харчування тощо. Серед повинностей, виконання яких вимагали запорозькі провідники від місцевих мешканців, були, зокрема, підводна повинність і ремонт мостів за маршрутом прямування війська в район бойових дій.

---

¹¹ Запорожці до королівських комісарів, 1622 // AGAD. — AZ. — Rkps. № 3036. — S. 60.

У другій половині XVII ст. козаки об'єднувалися у військо не лише задля того, щоб із певних політичних причин або заради служіння загальному добру реагувати на різні воєнні виклики та загрози і, відповідно, професійно вести з противником оборонні або наступальні бойові дії. Запорожців неабияк спонукало бути вояками і те, що для них, «рицарських людей», війна давала можливість заробити так званий козацький хліб. Під останнім у ті часи розуміли, зокрема, платні найманські послуги. Задля цього козаки Війська Запорозького укладали відповідні контракти з представниками зацікавлених сторін, приміром, польського короля чи іноземних монархів. Утім, запорозькі найманці служили не лише за наперед домовлену платню, а й не цуралися військової здобичі — грабунків цивільного населення та захоплення у противника різних трофеїв. У ті часи така поведінка вояків на війні була типовою. Приміром, західноєвропейські найманці ревно дотримувалися неписаного правила: «війна живиться війною»¹², що виправдовувало їхні грабунки.

Загалом військова служба за наймом траплялася козакам вряди-годи і не завжди охоплювала всіх охочих. Тож у пошуках засобів для існування запорожці на власний розсуд організовували здобичницькі походи. Особливо часто вони нападали з моря і суходолу на територію Османської імперії, на її флот, а також на васально залежні від турецького султана держави. Козаки на морі атакували купецькі кораблі з різним крамом, нападали на багаті турецькі міста на узбережжі Чорного моря. Їхньою здобиччю ставали дорогоцінності, гроші, зброя, коштовні товари. Вони захоплювали полонених, за яких правили викуп. Приміром, у травні 1634 р. запорожці захопили в місті Балчик (на північний схід від Варни) кілька сотень полонених і постановили упродовж трьох днів чекати сплати за них вельми великої суми викупу — 17 тисяч талярів¹³. Козаки перетворювали молодих бранців на своїх військових слуг, зброєносців — так званих джур, пахолків. Їхній інтерес до «живого товару» певною мірою підживлювало і те, що іноді вони змушували полонених працювати у своїх господарствах.

Велика прибутковість військового здобичницького промислу вабила багатьох представників нобілітету в Україні, а також місцевих старост. Тож серед них було чимало тих, хто таємно надавав козакам матеріальну підтримку в підготовці здобичницьких експедицій (деякі з українських шляхтичів приєднувалися до учасників походів), аби дістати за це час-

¹² Roberts M. *Gustaus Adolphus and the Rise of Sweden*. — Oxford, 1973. — P. 122.

¹³ С. Отвіновський до С. Конєцьпольського, 4.VI.1634 // *Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego hetmana wielkiego koronnego 1632–1646* / Opracow. A. Biedrzycka. — Kraków, 2005. — S. 237.

тину здобутих трофеїв. Загалом козацьке військове здобичництво набуло форми військового підприємництва. Особливо виразно це проявлялося в морських походах, підготовка яких потребувала великих витрат на спорудження бойових човнів і забезпечення усім необхідним їхніх екіпажів. Однак ці труднощі не зупиняли козаків, оскільки вони вбачали у морських походах шанс не лише відшкодувати всі витрати, а й швидко збагатися. З-поміж іншого, запорозька влада здобувала потрібні для підготовки морських експедицій матеріальні ресурси на волості. Приміром, населення українських міст виготовляло для потреб козацького флоту полотно для вітрил козацьких чайок, причому, працювало в борг. По завершенні морського походу козаки розраховувалися за цей товарний кредит зі здобутої здобичі. З метою організації морських походів козацькі урядники практикували позички значних сум грошей під певний процент у представників нобілітету та з тією умовою, що розрахуються з позичальниками з майбутньої військової здобичі¹⁴.

Військо

Станова козацька республіка, Військо Запорозьке, фактично мала військовий структурно-організаційний каркас із певним соціально-становим та економічним наповненням, а також політичною надбудовою. Що ж до війська запорозьких козаків як суто військового формування, то воно складалося із сухопутних сил і військового флоту. За системою комплектування підрозділів, їх матеріально-технічним забезпеченням, грошовим і речовим утриманням особового складу, а також за способом відбування козаками служби збройні сили Війська Запорозького не були регулярною армією. Утім, не були вони і ситуативно скликаним ополченням мирних мешканців. Насправді запорозьке військо являло собою укомплектоване на корпоративній основі військово-ієрархічне формування з числа визнаних козаками осіб, професійних вояків, яких приймали на службу як добровольців або мобілізували за наказом запорозької влади.

Козацьке військо підпорядковувалося головному (центральному) органу військового управління, функції якого виконував постійно діючий гетьманський уряд. Військове управління на місцях, яке постійно діяло, а також у територіальних козацьких громадах забезпечували командири територіальних військових підрозділів. На постійній основі функціонували також такі структурні формування козацької військової організації,

---

¹⁴ Сласький до С. Жолкевського, 26.VI.1620 // Biblioteka Rac. — Rkps. № 2. — S. 504; П. Пачинський до Т. Замойського, після 9.VIII.1619 // AGAD. — AZ. — Rkps. № 737. — S. 56.

як загальновійськова артилерія та залога Запорозької Січі. Ця залога, крім іншого, в міжсезоння охороняла і підтримувала в належному технічному стані козацькі бойові човни. Масштабні військові мобілізації відбувалися у Війську Запорозькому порівняно нечасто. Тим часом певна частина козаків постійно перебувала на своєрідних військових зборах (за винятком зими), або брала участь у військових діях. На землях Запорозжя козаки, особовий склад яких періодично змінювався за рахунок новопритулих, у польових умовах проходили військовий вишкіл, займалися розвідкою, охороняли рубежі України та готувалися до бойових походів. Останні періодично організовували як на морі, так і на суходолі. Завдяки регулярному військовому вишколу козаків, набутті ними універсалізму як вояків, котрі вмівали воювати в піхотних підрозділах, у кінноті, на морі, а також завдячуючи їхній частій участі в бойових зіткненнях, запорозькі збройні сили підтримували високий рівень боєздатності — насамперед у піхоті і на флоті.

Упродовж першої половини XVII ст. структура військових підрозділів і чисельність їх особового складу змінювалися залежно від конкретної воєнно-політичної ситуації, від наявності людських та матеріальних ресурсів, якими могла скористатися запорозька влада, а також залежно від бойових завдань, що їх належало виконати війську. Попри відсутність у цій сфері уніфікації, сталим було те, що в запорозьких сухопутних силах основним тактичним формуванням залишався полк, чисельність особового складу якого коливалася від кількох сотень до кількох тисяч вояків. Полк поділявся на сотні, в яких налічувалося близько сотні козаків, а сотні — на десятки (дев'ять рядових і один нижчий командир — десятник; козаки десятка могли підпорядковуватися також генеральним або полковим запорозьким старшинам). Якщо спробувати на основі джерел реконструювати структуру піхотних підрозділів козацького війська, то в узагальненому вигляді вона постане такою:

Організаційна структура запорозьких сухопутних сил (перша половина XVII ст.)

Гетьманське командування	Полкова ланка	Сотенна ланка
1	2	3
Гетьман	Полковник	Сотник 9 козаків десятка сотника
Наказний гетьман		Отаман 9 козаків десятка отамана

1	2	3
Військовий писар 9 козаків десятка писаря	Писар 9 козаків десятка писаря	Хорунжий 9 козаків десятка хорунжого
До 4 військових осавулів До 36 козаків десятків осавулів	Осавул 9 козаків десятка осавула	До 7 десятників
До 4 військових обозних До 36 козаків десятків обозних	2 обозних 18 козаків десятків обозних	До 90 рядових
Військовий суддя 9 козаків десятка судді	Хорунжий 9 козаків десятка хорунжого	
Військовий хорунжий 9 козаків десятка хорунжого	Військові музиканти (довбиші, сурмачі, трубачі, шоломийники, кобзарі)	
Військовий бунчужний 9 козаків десятка бунчужного		
Військова гармата (пушкарі, гарматна обслуга, візники)		
Військові музиканти (довбиші, сурмачі, трубачі, шоломийники, кобзарі)		

З наведеної таблиці випливає, що сухопутні сили Війська Запорозького очолював гетьман (йому підпорядковувався також військовий флот). Гетьман міг мати заступника — наказного гетьмана. Запорозький головнокомандувач у своїй діяльності спирався на своєрідний генеральний штаб, до якого входили: військовий писар із підпорядкованими йому дев'ятьма козаками його десятка; чотири військових осавули, у віданні яких разом налічувалося до 36 козаків (один осавул мав 9 козаків свого десятка); чотири військових обозних — також до 36 козаків; військовий суддя, при якому було 9 козаків; військовий хорунжий із дев'ятьма козаками свого десятка; військовий бунчужний — до його десятка також входило 9 козаків; військова гармата із доволі численним особовим складом, що налічував сотні осіб, — гармашами (пушкарями) і візниками (запорозька влада змушувала мешканців українських міст давати на утримання козацької артилерії порох, свинець, тяглових коней, упряж, корм, а також одяг і взуття для обслуги при гарматі¹⁵); військові музи-

¹⁵ Декларация запорозьких козаків, 20.X.1625 // Zbiór pamiątek historycznych o dawney Polsce / Wyd. I.U. Niemcewicz. — Lwów, 1883. — Т. 6. — S. 198; П. Сагайдачний

канти різної спеціалізації — довбиші, сурмачі, трубачі, шоломийники, кобзарі.

Основним тактичним підрозділом козацького війська — полком — командував полковник. До штату штабних офіцерів, порученців та військових слуг на рівні полку належали: полковий писар, який мав у підпорядкуванні 9 козаків свого десятка; двоє полкових обозних, кожен із яких мав десяток з відповідною кількістю рядових; полковий хорунжий, при якому було 9 козаків його десятка; військові музиканти, які грали на таких самих музичних інструментах, що й музиканти при гетьмані. Щодо сотенного командування, то його очолював сотник, у десятку якого налічувалося 9 рядових козаків. Повноваження поручника при сотнику мав отаман, в його десятку також служили 9 козаків. У сотні був хорунжий із підпорядкованим йому десятком (9 рядових). Десятками в сотні командували сім нижчих командирів — десятників.

Практика участі козацького війська у бойових діях під час різних воєнних кампаній першої половини XVII ст. підтвердила загалом доволі високу надійність системи військового управління та організаційної структури військових підрозділів Війська Запорозького. Утім, боєздатність козацьких сил залежала не лише від раціонального військового устрою і від індивідуального військового вишколу вояків. Вона визначалася також фактором ефективного озброєння і передовою військовою стратегією і тактикою. Щодо озброєння, то запорожці зазвичай були добре забезпечені ручною вогнепальною зброєю, в тому числі мушкетами, які вирізнялися високими, як на той час, технічними характеристиками. Це зумовило поширення в козацькому війську тактики, що полягала у використанні кількох шеренг стрільців, що давало можливість вести безперервний вогонь.

Козацьке військо мало загальновійськове озброєння і спорядження (рішення про його використання приймав гетьман). Ідеться насамперед про польову артилерію. Вона, з одного боку, вирізнялася високою мобільністю, а з іншого — давала можливість вести потужний вогонь по противнику з коротких дистанцій. Крім гармат переважно невеликого калібру, козацькі полководці мали в своєму розпорядженні петарди — вибухові пристрої великої потужності, призначені для руйнування ворожих укріплень. Запорозьке командування могло використовувати мобільний загальновійськовий інженерний засіб оборонного призначення, яким був рухомий табір із вишикуваних у кілька рядів возів, з'єднаних між собою ланцюгами. Під захистом табору можна було здійснювати марш,

маневрувати на полі бою, атакувати, а також оборонятися на місці в польових умовах. За потреби вози засипали землею й окопували, а також робили інші польові укріплення. Серед військових інженерних засобів, які мав можливість увести в дію запорозький головнокомандувач під час облоги фортець, були, зокрема, дерев'яні штурмові башти і так званий примет. Останній являв собою завали під ворожими укріпленнями із горючих матеріалів, які спалахували при підпалі закладеного в них пороху, утворюючи вогняний вал.

Під час наступальних дій запорозькі полководці надавали великого значення фактору раптовості. Через це козаки практикували рейди рухливої козацької кінноти у глибокі тили противника, а також несподівано атакували його в темну пору доби (нічні атаки були важливим козирем козацької піхоти під час позиційних оборонних боїв). Запорожці уникали характерної для тогочасної тактики західноєвропейських армій затяжної багатомісячної облоги фортець — якщо укріплення противника не вдавалося здобути після порівняно нетривалих, однак максимально потужних штурмів, вони відступали і повторювали свої спроби в інших, неочікуваних для ворога місцях. Водночас козаки докладали зусиль, аби спустошити економічний потенціал противника й паралізувати його комунікації.

У першій половині XVII ст. військовий флот запорожців став грізним конкурентом для морських сил Османської імперії в басейні Чорного та Азовського морів. Козаки домоглися цього не в останню чергу завдяки тому, що навчилися будувати легкі і швидкісні бойові човни, виготовлені з вербового або липового дерева. Їх називали, зокрема, «чайками», «липами». Це були безпалубні гребно-вітрильні судна, що не мали кіля, із внутрішніми перегородками і банками для веслярів. Для підвищення їх плавучості на морі використовували спеціальний пояс із сухого очерету, припасований зовні бортів. Запорожські судна вміщували 40–50 козаків, а найбільші з них — близько 70 вояків, добре озброєних вогнепальною зброєю. На деяких суднах встановлювали невеликі гармати. Козаки ходили у морські походи із Запорожжя флотиліями, що налічували від кількох десятків до кількох сотень човнів. Вони не лише успішно протистояли галерам, ударним бойовим суднам турецького флоту, а й напали на міста і села Румелійського та Анатолійського узбережжя Османської імперії. Під час морських битв козаки намагалися скористатися фактором раптовості, маневрували, під час зближення з ворожими суднами інтенсивно застосовували вогнепальну зброю і йшли на абордаж. Фактор раптовості був для запорожців на передньому плані також у той час, коли їхні бойові човни прямували до прибережних турецьких поселень з метою їхнього захоплення.

Соціальний тип і політична культура запорозьких козаків

Українським козакам випало стати унікальним соціальним станом на теренах Речі Посполитої, який у межах метрополії спромігся витворити протодержавне утворення, станову республіку — Військо Запорозьке, а також зробив вагомий внесок у зародження українського націотворення раннього нового часу. Чому на шляху побудови української державності, а також у справі реального «запущення» процесів формування української національної ідентичності саме козаки Війська Запорозького виконали визначну місію?

Стисло відповідаючи на це запитання, звернемо увагу, зокрема, на геополітичний та соціальний фактори, що покликали до життя запорозьке козацтво і в подальшому забезпечили йому в Україні політичну роль великої історичної значущості. Українські козаки, які спиралися на культурний, економічний і технологічний фундамент європейської цивілізації, в тому числі на досягнення у розробці вогнепальної зброї, дістали цивілізаційні переваги в боротьбі з кочівниками Криму, Північного Причорномор'я та Приазов'я за степові простори Східної Європи (так зване Дике Поле). Козацька спільнота виявилася цілком готовою до цієї боротьби. Вона витворила заснований на становій демократії зразок суспільного устрою з реальною свободою і рівними можливостями для самореалізації індивіда. Це мало неабияку притягальну силу для найактивніших, підприємливих і рішучих представників різних соціальних станів та груп, які вливалися в козацтво, надаючи йому додаткової соціальної енергії. Для утвердження козаків на історичній арені важливою була їх здатність сприймати новації, в тому числі прагматично засвоювати певні елементи культури Сходу. Все це дало можливість козакам закріпити за собою чималий пас південних українських степів, що стали їхніми Вольностями, тобто землями, завойованими за правом меча, на яких вони вільно облаштовували своє життя, в тому числі в економічному плані. Здобуття степових Вольностей відкрило запорожцям шлях до моря. Адже перебуваючи в Запорозькій Січі, своєму корпоративному осередку за порогами Дніпра, вони опанували суднобудування і мореплавство, неабияк розширивши для себе цивілізаційні горизонти. Відтак десятки тисяч козаків побачили світ, який незмірно розширив їхній світогляд, відкрив для них великі можливості і культурні дива, а також став нивою героїчних морських випробувань і пригод. Вже з цього погляду козаки стали новими людьми порівняно з представниками старих соціальних станів, мешканцями суходолу з патріархальним укладом життя.

Козаки, які контролювали територію Запорожжя, вважали «свою землю» не лише Вольності, а й значну територію волості, насамперед прилеглу до Дніпра. Вони усвідомлювали себе органічною частиною

руського — українського народу (представників останнього позначали етнонімом «русини») і відчували особливий духовний зв'язок з місцевим українським населенням як із руською віросповідною спільнотою (до неї зараховували також білорусів). Запорожці виявляли солідарність з українцями-одновірцями і любов до рідної землі. Водночас козаки були далекі від ідей політико-правової рівності співвітчизників та гармонійного збалансування їхніх інтересів у політично організованому соціумі. Річ у тім, що багато хто в запорозькому середовищі, насамперед з-поміж «старовинних» козаків, вважали, що їхньому лицарському статусу шкодять попутники — селяни і представники міщанства, які прибилися до Війська Запорозького.

Запорозька влада не надто рахувалася із зовнішньополітичними інтересами польського уряду. Відтак вона здійснювала самостійний політичний курс на міжнародній арені у військово-політичній сфері, зокрема, зосереджувалася на боротьбі з так званими «ворогами Святого Хреста» (зазвичай цим висловом метафорично позначали насамперед турецьку загрозу для християнських країн Європи). Тож українські козаки регулярно відбивали вторгнення в Україну турків і татар, а самі нападали на Османську імперію і васально залежні від неї держави. Гетьманський уряд, що виступав від імені усіх запорожців, волів трактувати ці напади як неоціненну лицарську послугу християнській спільноті. Провідники Війська Запорозького демонстрували намір долучитися до загальноєвропейського антиосманського фронту. Яскравим підтвердженням цього стали відповідні переговори козацьких дипломатів 1618 р. з організаторами так званої Ліги християнської міліції. Перебуваючи на платформі боротьби з Османською імперією, запорожці воліли дійти порозуміння із перським шахом.

Примітно, що запорозька влада, яка публічно заявляла про боротьбу з «ворогами Святого Хреста», не цуралася контактів із представниками владної верхівки Кримського ханату, а також надавала збройну підтримку деяким учасникам кримських міжусобиць. 1624 р. представники Війська Запорозького уклали угоду про взаємний ненапад і військово-оборонний союз із кримським калгою (наступником ханського престолу) Шагін-Гіреєм. У цей час козаки активно підтримали політичного авантюриста Олександра Яхю, який з їхньою військовою допомогою мав намір поєдинати султанський престол.

Українські козаки не відгороджувалися непроникною стіною від польського політичного режиму. Більше того, вони публічно всіляко демонстрували, що вірно служать польському королю та Речі Посполитій. І справді, військовим силам запорожців випало зробити неоціненний внесок у захист країни від ворогів, як-от під час Хотинської війни 1621 р.

Козаки нерідко допомагали польському урядові реалізовувати зовнішню політику воєнними методами. У деяких випадках (під час польсько-московських воєн першої половини XVII ст.) це супроводжувалося територіальним прирощенням Речі Посполитої, в тому числі розширенням ареалу українських земель. Утім, запорозько-польські відносини не були безхмарними, оскільки офіційна Варшава та представники шляхетства — панівного соціального стану — вбачали в козаках небезпечних бунтівників, які порушують усталений в країні порядок, заснований на поневоленні, дискримінації, визиску і експлуатації «тяглого» населення. Через це в Україні періодично спалахували збройні козацькі повстання.

На окресленому вище в загальних рисах політичному тлі у запорозькому середовищі сформувалася активістська політична культура з особливою системою цінностей. Найважливішими морально значущими цінностями, зрощеними козацькою демократією, були верховенство колективної волі (безумовна шана до ухвалених за певною демократичною процедурою радних рішень та всезагальний обов'язок усіх, хто належав до Війська Запорозького, коритися цим рішенням); рівність повноправних учасників козацької ради; свобода громадянського голосу; підпорядкованість меншості волі більшості; громадянська дисципліна; корпоративна солідарність; вільне обрання на виборні уряди та командні пости; чесне і гідне публічне служіння громаді виборних урядників і командирів.

Козаки вважали себе лицарями (так само титулувалися шляхтичі), тобто особисто вільними людьми, спосіб життя яких визначали професійні заняття військовою справою, особливі станові права, свободи, а також громадянські цінності. Лицарська орієнтація політичної свідомості запорожців охоплювала такі найважливіші моральні чесноти, як відвага і бойова звияга, вояцька честь, гідність, добра слава, дотримання публічно даного слова, жертвність і самовідданість, вірність, патріотизм, спільне благо, захист Вітчизни та її цілісності, боротьба з «ворогами Святого Хреста», оборона православної віри і церкви, визволення з «бусурманської» неволі християнських бранців. Козаки-лицарі домагалися урівняння в політичних правах із шляхтою, у тому числі наполягали на допущенні їх до участі у виборах польського короля (польська влада, яка стояла на сторожі політичної монополії і виняткових привілеїв шляхетства, не пішла запорожцям на поступки).

Особливого ціннісного підтексту козаки надавали лицарській службі (воєнні послуги «роботодавцям» за платню, або з огляду на підданство монарху). Щодо цього у джерелах трапляється певний набір громадянських цінностей, які значною мірою перегукуються з розглянутими вище «лицарськими» чеснотами козаків, як-от: відвага, поштивість, вірність польському королю і Речі Посполитій, жертвний захист Вітчизни, її

цілісність, вірність і чесна військова служба іноземним монархам. Для осіб, які вели козацький спосіб життя, морально значущим було здобувати військовим ремеслом («шаблею») матеріальні засоби для існування, що тлумачилися як «козацький хліб».

Система цінностей запорожців охоплювала поняття «козацьке товариство». Його зміст проектувався насамперед на етику і психологічну сферу. Воно означало не лише козацьке побратимство, пов'язане з міжособистісними відносинами названих братів: дружбою, духовною спорідненістю, взаєморозумінням, взаємодопомогою і підтримкою, а й із солідарністю і згуртованістю однодумців, соратників по зброї та боротьбі. Йшлося, власне, насамперед про священні узи братерства воїнів, які шанують Божі заповіді і неписаний закон хліба-солі, а отже перебувають в братерському єднанні, любові та злагоді, зберігають вірність християнській вірі, а також спільній справі (що її уособлюють, зокрема, заслужені кров'ю «золоті вольності»), один одному, козацьким звичаям і традиціям співжиття, заснованим на корпоративній солідарності.

У політичній, правовій та соціальній свідомості представників козацької спільноти високий моральний статус посідали цінності, що постають у джерелах під термінами «права», «свободи» і «вольності» (зазвичай вони фігурували в одному мовному звороті («права, свободи і вольності»). В загальному плані ними окреслювали козацькі свободи у різних сферах життя запорожців. Це була свобода особистості, що поставала як соціально-політична і правова суверенність вільного козака; свобода совісті, яку розглядали як політичне право, що впливало з традиції і належності до віросповідного руського народу; лицарські права і свободи, котрі передбачали самовладність, уклад життя воїнів, право на становий козацький суд і на «козацький хліб»; право на своє майно, землеволодіння та вільне розпорядження козацькими маєтностями, майнові права козацьких вдів. Запорожці вбачали легітимність своїх корпоративних «прав, свобод і вольностей» у тому, що вони здобули їх на ниві чесного і самовідданого лицарського служіння загальному добру, а також дістали їх у спадок від «козацьких предків», тобто згідно з шанованим у ті часи так званим правом старовини.

Корпоративна система цінностей значною мірою слугувала для козацьких політиків інструментом політичної риторики під час спілкування з центральною польською владою, незалежно від того, обстоювали вони «загальноруські» чи свої вузькостанові інтереси. До цих цінностей запорожці апелювали також у випадках, коли їм доводилося пояснювати причини своєї участі в заборонених урядом морських походах. Зокрема, про це довідуємося з листа гетьмана Дмитра Барабаша до Сигізмунда III від 31 травня 1617 р.: «Був такий замисел — рушити із Запорожжя і

старатися, щоб ми [за] прикладом своїх предків та нашим давнім звичаєм, як-небудь із Божою поміччю, із безпекою [для] свого здоров'я, чинили замішання поміж поганями — зокрема, щоб завадити їм із такою великою силою спустошити землі В[ашої] К[оролівської] М[илості], частково для визволення з неволі християнського народу, до того ж, не маючи звідки взяти для свого пожитку»¹⁶.

З наведеного вище джерельного фрагмента випливає, що Д. Барабаш окреслив козацьке розуміння лицарського громадянського служіння загальному добру і розставив відповідні ціннісні пріоритети. Отже, попри те, що морський похід відбувся всупереч волі короля, запорозький гетьман обґрунтовував право козаків на такі дії рівнянням на приклад своїх попередників на гетьманському посту, а також висновував його з історично набутої, а відтак морально вартісної практики боротьби з «поганями». Згідно із запевненням автора листа, здійснений напередодні морський похід, в якому козаки ризикували своїм здоров'ям і життям, мав на меті головну стратегічну мету: завдати противникові потужного удару, аби позбавити його можливості нападати на Річ Посполиту. Ще одним гідним найвищого схвалення завданням козацької морської виправи, крім вагомого внеску в оборону країни, було визволення з «поганської» неволі християнських бранців. Насамкінець Д. Барабаш визнав, що козаків підштовхнула вийти в море матеріальна скрута, достойним способом подолати яку для козаків-лицарів було здобути зброєю так званий козацький хліб. Потрібно зазначити, що цінності громадянського звучання і пріоритети, на яких наголосив запорозький гетьман, не були лише пустими фразами, формальною даниною риторичному стилю, оскільки козаки на практиці доводили своєю кров'ю і великими жертвами, що вони таки є гідними захисниками Вітчизни, а також визволителями християнських полонених із тяжкого рабства.

Релігійний фактор

Є підстави для висновку, що козаків політично міцно єднала з українським населенням православна віра. Вони обстоювали «нашу старожитну віру», «вольності і свободи нашого руського народу», демонстрували безкомпромісність у справі захисту православних від утисків з боку католицько-уніатських клерикальних кіл і польської влади. Запорожці постійно адресували вимоги офіційній Варшаві щодо дотримання традиційних прав православних, навіть зверталися до неї з полі-

---

¹⁶ Д. Барабаш до Сигізмунда III, 31.V.1617 // Biblioteka PAN w Krakowie. — Rkp. № 1031. — S. 176.

тичними ультиматумами. Не обмежуючись лише цією формою політичної боротьби, вони вдавалися до конкретних практичних дій. Прикладом цього може бути колективний вступ 1620 р. козаків Війська Запорозького до Київського Богоявленського церковного братства — всестанової церковно-релігійної організації. Долучення до неї запорожців дало потужний імпульс руху за конфесійну свободу православних. Значною мірою завдяки дієвій участі козаків у цьому русі 1620 р. єрусалимський патріарх Феофан, попри заборони польської влади, відновив православну церковну ієрархію Київської митрополії. Запорозькі політики разом з іншими представниками православного табору розпочали тривалу боротьбу за визнання політичним центром Речі Посполитої акта відновлення ієрархії православної церкви. Наслідком цієї боротьби стали поступки православним, в тому числі щодо легалізації православної церковної ієрархії. Йдеться про прийняття на елекційному сеймі 1632 р. компромісного документа «Пункти для заспокоєння руського народу», що був підтверджений новообраним королем Владиславом Вазою на коронаційному сеймі 1633 р. і схвалений із певною ревізією вальним сеймом 1635 р. Примітно, що запорожці захищали православну віру не лише від утисків зовні, тобто від католицьких і уніатських кіл, яких підтримував польський уряд, а й із середини. Йдеться про те, що козаки іноді приміряли на себе роль своєрідних політичних наглядачів за православним духовенством, в тому числі за церковними ієрархами, на предмет дотримання ними вірності своїй церкві.

Отже, конфесійні вимоги козаків до польської влади (до короля, а також до сейму) в кінцевому підсумку зробили свій внесок у покращення становища православної церкви в Речі Посполитій. У цій боротьбі владний провід Війська Запорозького намагався об'єднатися з православною шляхтою, а також шукав підтримки у лідера протестантів Великого князівства Литовського, литовського польного гетьмана Криштофа Радзівілла. Водночас під гаслом захисту православ'я у запорозькому середовищі зростала ворожість до політичного режиму Речі Посполитої. Утверджувалося розуміння того, що через натиск «противників нашої віри» потрібно гуртувати лави учасників руху за конфесійну свободу православних, в тому числі мобілізувати запорожців на захист православної церкви. Промовистим підтвердженням цього є лист козака Івана Мітли до київського митрополита Іова Борецького від 22 квітня 1621 р. Його автор закликав свого адресата бути духовним проводирем для козаків, а також метафорично висловив своє бачення сил добра і зла, що змагаються в Україні: «А те все служить нам пересторогою — пам'ятати про їхню несамовитість і зневагу», — писав І. Мітла про антиправославні дії та позиції «противників нашої віри». І продовжував: «у своїх справах

не зупинятися, а, мабуть, стати і дбати, один біля одного. І зволь, в[аша] м[илосте], наших товаришів пп. отаманів напучувати своїми повчаннями, щоб не були лінивими і завжди слухняними до ради в[ашої] м[илості] як свого пастиря... на те будете, в[аша] м[илість], нам давати благословення, щоб не дали чинити кривди, а стали при своїй правді і нічого не давали урвати від себе. А що ще нам дано, про що знаю — тепер нам добре відкритих двоє райських воріт: нам направо, до раю, а ляхам — наліво, до пекла»¹⁷.

Як можемо переконатися, І. Мітла вбачав своєрідний тектонічний розлам в Україні, з одного боку, між православною спільнотою, інтереси якої, її «правду» (моральні основи) покликані були пильно захищати козаки Війська Запорозького, а з іншого — між «ляхами» (насамперед представниками польських правлячих і клерикальних кіл). Останніх він сприймав як морально нищих «гонителів нашої віри», місце для яких у пеклі. Тим часом учасники руху за конфесійну свободу православних поставали для І. Мітли поборниками правди і справедливості, з якими Господь, адже їхня праведна боротьба за віру відкривала для них дорогу до раю. Зроблений релігійним маркером у такий спосіб поділ на грішників і праведників насправді відображав протестний, бунтівний потенціал, що перманентно накопичувався в політичній і релігійній свідомості, а також фіксувався в довготривалій історичній пам'яті запорожців, власне у їхньому «національному» почутті, тісно пов'язаному з українським (руським) народом.

Разом із конфесійною неприязню, що закипала в грудях запорожців до «ляхів» через їхню зневагу насамперед до духовних запитів і потреб українців, у козацькому середовищі увиразнювалися промосковські настрої, а також пунктирно з'явилася політична орієнтація на державу «одновірного» царя. Зазначені процеси простежувалися ще до серії великих козацьких повстань першої половини XVII ст., які розпочалися в Україні від середини 1620-х років. Інформацію про це можемо почерпнути, приміром, зі свідчень росіянки Уляни Дундукової (походила з родини сина боярського). Ці свідчення вона дала представникам царської влади після того, як у грудні 1622 р. повернулася в Московську державу з України, де тривалий час перебувала в полоні у запорозького козака зі Ржищева Михайла Кудрі. Згідно з розповіддю У. Дундукової, у вересні 1622 р. вона побувала на богомиллі в Києві на свято Різдва Пресвятої Богородиці, де дізналася про релігійні безлади в місті: запорозькі козаки упіймали чотирьох ксьондзів, звинувативши їх у намірі запровадити

---

¹⁷ Мітла до І. Борецького, 12 (22).IV.1621 // AGAD. — AR. — Dz. II. — Rkps. № 744. — S. 1–2.

«лядську віру» і «зламати» православні церкви. Двох затриманих козаки втопили, а ще двох відправили до запорозького гетьмана (Олифіра Голуба), який начебто звернувся до польського короля Сигізмунда III з погрозами — заявив, що запорожці «битимуться з королем до смерті», якщо продовжуватиметься наступ польської влади на православну церкву. Водночас гетьман надіслав на Запорожжя наказ, згідно з яким козакам належало перебувати до нього, щоб «битися з ляхами за віру», а також звернувся за допомогою до донських козаків. За іншими чутками, про які довідалася в Києві У. Дундукова, запорожці виходили з того, що в разі, якщо їм забракне сил, вони проситимуть військової допомоги в царя Михайла Федоровича і звернуться до нього з чолобитною про взяття їх на царську службу¹⁸.

Про ці події повідомляють також деякі інші джерела. Згідно з ними, на свято Пресвятої Богородиці (18 вересня 1622 р.) кияни і місцеві козаки рушили до Софійського собору, в якому уніати хотіли провести богослужіння. Там учасники ходи схопили чотирьох ченців-уніатів, ув'язнили їх спочатку в Києві, а потім у Трахтемирівському монастирі. Снували чутки, що всіх затриманих втопили у Дніпрі. Утім, козаки таки випустили на волю трахтемирівських бранців, бо за них заступився київський православний митрополит І. Борецький. Щодо згаданого вище політичного напруження у Війську Запорозькому, то воно справді було. Є джерельна інформація про бунтівні настрої на козацькій раді, яка відбулася восени 1622 р. (на ній начебто зібралося аж 60 тисяч запорожців), і про відправлення з неї посланців до донських козаків із проханням про допомогу¹⁹. Як можемо переконатися, ці дані дещо різняться з версією У. Дундукової про події в Україні. Загалом у тогочасних російських джерелах простежується тенденція до вип'ячування запорозько-польського антагонізму на релігійному ґрунті, а також прагнення козаків піти на службу до московського царя. Утім, цієї інформації доволі багато в різних документах, тож її не можна ігнорувати. В будь-якому разі вона підтверджує наявність відповідних настроїв в козацькому середовищі.

Те, що запорожці були героїчними захисниками рідної землі, рішучими оборонцями православної церкви і надією для християнських бранців, які знемагали в полоні у «поган», не могло не відобразитися в тогочасній «вченій» культурі Речі Посполитої, у тому числі українській. Зокрема, цю тему осмислювали І. Борецький та інші православні автори,

---

¹⁸ Зі свідчень У. Дундукової О. Дамарукову, І. Бобрищеву-Пушкіну і С. Нефедєєву, 4. (14.XII) 1622 // РДАДА. — Ф. 210. — Оп. 13: Приказной стол. — Спр. 3. — Арк. 133, 134.

¹⁹ М. Броневський до К. Радзівілла, 18.XI.1622 // AGAD. — AR. — Dz. V. — Rkps. № 1419. — S. 320.

які прославляли бойову звитягу козаків і наголошували на їх особливій місії в тогочасному світі — вони були для них «ніби якісь блискавки і громи на морі і на землі», грізним знаряддям Божої кари для «невірних». Православні інтелектуали доводили, що запорожці є ідеальними християнськими воїнами. Адже вони протистоять турецько-татарській загрозі, визволяють із неволі бранців-християн і дають на церкву щедрі пожертви. З погляду схильних до риторичного стилю авторів, люди з такими високими чеснотами мусили мати поштиві історичне походження. Тож про запорожців писали, що, мовляв, вони можуть пишатися своїм давнім походженням від часів Київської Русі²⁰. Зображаючи запорозьких козаків визначними лицарями сучасності, православні автори творили збірний образ національного героя, яким могли пишатися українці.

Таким чином, до середини XVII ст. українські козаки утвердили на політичній карті Європи засновану на демократичних засадах, політично добре організовану станову республіку військового профілю — Військо Запорозьке. Ця республіка, або протодержава, мала територію на півдні України — так звані Вольності, опановані козаками силою зброї і певною мірою освоєні економічно. Владні впливи Війська Запорозького охоплювали також частину заселеної території Речі Посполитої, переважно у Київському, а також у Брацлавському воєводствах, що, крім іншого, створило конкуренцію польській державній владі на місцях. Спираючись на свої структури виборної влади, в тому числі територіальні, запорожці побудували сильні для свого часу збройні сили, що довели високу ефективність на полях битв у Європі і в Азії — як на суходолі, так і на морі. Маючи політичну культуру активістського типу, козаки намагалися посісти свою легальну нішу у Речі Посполитій, державі шляхетського парламентаризму та політичної монополії шляхти. Водночас вони будували дипломатичні відносини з різними володарями, насамперед європейськими.

Запорозькі козаки, які впевнено осіддали степових коней і підняли вітрила на бойових морських човнах, стали новим для тогочасного суспільства станом, політичний і соціальний устрій якого, а також спосіб життя його членів забезпечували людині свободу і реальну можливість домогтися успіху. Усе це як магніт притягувало в козацьке середовище вихідців із різних соціальних верств, де вони перероджувалися в новий соціальний стан. Адже новоприбулі набували не лише права та соціально-економічні прерогативи цього стану, в тому числі можливість жити і працювати без пана, а й засвоювали козацькі цінності, дух свободи і

---

²⁰ *Borecki J.*, і in. *Protestacja i pobożna justyfikacja*. 28.IV (8.V) 1621 // *Статті по славяноведенью*. — СПб., 1910. — Вып. 3. — Приложение. — С. 148–150.

вольниці. В кінцевому підсумку ці нові для свого часу люди, запорозькі козаки, істотно вплинули на політичні орієнтації, світогляд і ментальність українців-сучасників, на закладення в характер етносу вольового стрижня, іншими словами — на зародження процесу націотворення в Україні ранньомодерного часу.

Звісно, що запорожці не були «простаками», як про них висловлювалися деякі сучасники, засліплені пихою й просякнуті отруйною упередженістю. Не були вони також дикунами і банальними грабіжниками (до ліплення такого їх образу свого часу охоче долучився Пантелеймон Куліш). Насправді важко переоцінити значення для українського народу їхнього політичного, соціального і культурного спадку. Зокрема, йдеться про те, що виплекані козаками політичні інститути, норми поведінки, соціальні ідеали та політичні цінності стали катализатором для українського націотворення, а також накреслили готовий план побудови Української держави, яким скористався Б. Хмельницький та його соратники. До слова, на це не спромоглася українська шляхта з її політичними і військовими можливостями — сеймиками, урядами і шляхетським ополченням. Утім, у неї на це було мало шансів. Адже український нобілітет значною мірою полонізувався. Політична система Речі Посполитої надто добре захищала інтереси шляхтичів, які звикли паразитувати на суспільстві, всіляко гнобячи «нижчі» соціальні стани. «Шляхетський народ» не міг робити якісь консолідовані рухи в напрямі створення в Україні своєї держави і через те, що був обплутаний клієнтарними відносинами та вирізнявся майновою прірвою, яка пролягала між магнатами і безземельними шляхтичами. Тож представники шляхетства, які не бачили перспектив у своєму соціальному середовищі, приєднувалися до козаків.

Потрібно наголосити, що вплив Війська Запорозького на українське суспільство не обмежувався революційною добою середини XVII ст. Цей вплив виразно проявлявся в житті українців і століттями по цьому. Примітним щодо цього є те, що навіть у культурі сьогодення, в побуті наших сучасників можемо спостерігати прояви моди на козаків. Більше того, під час останньої війни, з хронології якої досі знаємо лише дату її початку, багато співвітчизників демонструють справжній козацький дух і характер та лицарські чесноти запорожців.

Розділ 2

ВЛАДА В УКРАЇНСЬКІЙ ДЕРЖАВІ РАНЬОГО НОВОГО ЧАСУ

Становлення національного інституту влади та його соціальне й політичне призначення

Злам середньовіччя — раннього нового часу започаткував у суспільно-політичному просторі Європи низку кардинальних цивілізаційних зрушень та трансформаційних змін, які позначилися, зокрема, на якісному вимірі державності та її органічної складової — інституту влади. Сучасна суспільно-правова думка розглядає останній як «самостійний підрозділ державного апарату», функціонування якого забезпечується певними законодавчими нормами, відповідно до чого відбувається структурування владного поля та визначається доволі розгалужене коло компетенції влади¹. Водночас трактована як «вельми важливий для життя будь-якого суспільства і його окремих систем та підсистем феномен»², а з іншого боку — як стрижень, «найважливіший інструмент» та «регуляторне начало» політичної сфери³, влада в якості об'єкта пізнавальної рефлексії перетворилася на одну з доміант у проблемному полі наук соціогуманітарного комплексу⁴.

Коріння зацікавленості світового інтелектуального загалу феноменом влади сягають часів розквіту античної цивілізації, набувши певного теоретичного осмислення в працях Платона і Арістотеля. Дещо пізніше навколо цієї філософсько-політичної категорії вибудовуються пояснювальні системи таких мислителів середньовіччя та нового часу, як Т. Гоббс, Дж. Локк, Н. Маккіавеллі, Ш. Монтеск'є, М. Вебер, Дж. Деррид, Б. Рассел, Д. Ронг, Е. Макфарланд та ін. Владі, як соціальному і державному інституту, визначенню її статусу та місця у функціонуванні суспільства, окресленню владного простору, меж та горизонтів владопокладання присвячувалися праці Т. Парсонса, Х. Лассуела, Е. Кеплена, Р. Даля, Д. Юма, Д. Картрайта, Дж. Марча, Х. Аренд, П. Морріса,

---

¹ Лазарев В.В., Липень С.В. Теория государства и права. — М., 1998. — С. 79.

² Политология. — М., 2007. — С. 134–135.

³ Тимофеев О.А. Концепты «власть» и «сила» в зарубежной науке о международных отношениях // Ученые записки Комсомольского-на-Амуре госуниверситета. — 2011. — Вып. III. — № 2 (7). — С. 27.

⁴ Ледаев В.Г. Власть: концептуальный анализ. — М., 2001. — С. 5 (Электронный ресурс: <http://filosof.historic.ru>); Солонько И.В. Феномен концептуальной власти: социально-философский анализ. — М., 2011. — С. 6.

А. Гідденса, Г. Альмонда, М. Фуко, Н. Лумана, Р. Бершtedта, Х. Саймонда, П. Бекрека, М. Беретца, С. Льюкса та інших представників світової наукової думки ХХ ст.

Збагачуючись на кожному черговому цивілізаційному повороті історії новим емпіричним матеріалом, підходами та концепціями щодо сутнісного наповнення й типологізації поняття «влада» та організації системи владних відносин в різних суспільних моделях, соціогуманітарна сфера практично під кінець ХХ ст. інституалізувала нову наукову субдисципліну — кратологію⁵. Основне евристичне спрямування цієї своєрідної, за визначенням В. Ледяєва, «інформаційно-пошукової системи, в якій представлені конкуруючі дослідницькі програми»⁶, націлене на вирішення кола проблем, зав'язаних на питаннях: «Що є влада: потенціал, його реалізація чи те й інше? Атрибут, відношення чи дія? Влада робити щось чи влада над кимось? Що є безпосереднім об'єктом впливу влади: інтереси, преференції, поведінка, свідомість, вибір діяльності, їх комбінація? Чи може влада здійснюватися поза наміром? Чи означає влада за визначенням конфлікт, опозицію, спротив, асиметрію? Хто є суб'єктом влади: індивіди, групи, організації чи соціальні структури і системи? У чому полягає специфіка окремих видів влади?»⁷

Додамо: цей ряд можна значно доповнити. Адже різнопланове семантичне навантаження поняття «влада» та наявність численних концептуальних підходів до трактування його сутнісного змісту диктує проведення науково-пошукової роботи не лише в традиційних рамках методологічних можливостей філософії, політології, юридичної науки та соціології, а й суспільної психології, соціолінгвістики (зокрема, з позицій сучасної дискурсивної практики). Однак не менш важливим (особливо в прогностичному контексті) видається вивчення влади як історичного феномена. Адже саме за допомогою пізнавального інструментарію історичної науки (безперечно, з урахуванням міждисциплінарного характеру самого предмету дослідження) перед вченими відкривається цілком реальна перспектива створення багатовимірної комплексної реконструкції процесу формування влади в різних часових координатах та соціокультурних системах; здійснення порівняльного аналізу напрацьованих суспільною практикою моделей владарювання й державного управління, вироблення певних поведінкових стереотипів як носіїв влади, так і тих суб'єктів соціальної взаємодії, які опиняються у сфері поширення владних впливів, а

⁵ Див., наприклад: *Халитов В.Ф.* Власть: Основы кратологии. — М., 1999; *Его же.* Кратология — наука о власти: Концепция. — М., 2002; *Его же.* Наука о власти. Кратология. — М., 2008.

⁶ *Ледяев В.Г.* Власть: концептуальный анализ. — С. 5.

⁷ Там же. — С. 7.

відповідно й пропонування альтернативних варіантів виходу із турбулентних політичних ситуацій сьогодення.

До компетенції істориків слід також віднести дослідження факторів формування й специфіки функціонування політичної влади у тій чи іншій соціальній дійсності; особливостей реалізації влади, зумовлених впливом на цей процес конкретних чинників і суспільно-політичних реалій; становлення та зміни методів й механізмів владарювання; формування мережі як центральних владних установ, так і органів регіонального й місцевого самоврядування, а також розмежування повноважень в існуючих структурах та ієрархіях влади. Важливими є відтворення вертикалі та кола компетенції органів державної влади, обґрунтування їх легітимності й легальності, спроможності владних інституцій забезпечувати внутрішню й зовнішню безпеку, захист інтересів держави і суспільства на міжнародній арені; формування політичних позицій, виявлення мотиваційних імпульсів у ході боротьби за владу та міри соціальної лояльності контрагентів владного процесу; вивчення феномену влади в контексті еволюції політичної культури й презентації образу влади в масовій свідомості та історичній суспільній пам'яті тощо.

Нові дослідницькі горизонти запропоновано, зокрема, останнім часом в німецькій історіографії, в концептуальному полі якої «крізь призму історії управління» пропонується розглядати питання «розвитку і соціальної мобільності окремих суспільних шарів»; вивчення управлінських еліт, а також «окремих сфер управління і впливу конфесійної своєрідності на розвиток органів управління»⁸. Нагадаємо, що ще наприкінці 1960-х років знову ж таки німецький вчений Г. Оєстрайх ввів у методологічний простір історичної науки поняття «соціальне дисциплінування»⁹, чим істотно скоригував подальшу перспективу студіювання процесів «функціонального оформлення» ранньомодерної державності та сформованого нею владного поля¹⁰.

Фокусуючись на періоді раннього нового часу, відзначимо наявність доволі потужного творчого доробку, напрацьованого академічним потенціалом різних країн у вивченні владного простору континенту та моделювання соціальної поведінки суспільних страт в різних політичних

---

⁸ Властные институты и должности в Европе в Средние века и раннее Новое время. — М., 2011. — С. 188.

⁹ Oestreich G. Strukturprobleme des europäischen Absolutismus // Gtist und Gestalt des frühmodernen Staates / Ausgewählte Aufsätze. — Berlin, 1969.

¹⁰ Хаусманн Г. Соціальне дисциплінування — ризик створення понять у німецьких дослідженнях історії раннього Нового часу // Історія та історіографія в Європі. — Вип. 1–2. — К., 2003. — С. 116.

режимах¹¹, а також еволюційних модифікацій владно-управлінських структур та системи владарювання загалом¹², включаючи комунікативний та ціннісно-суб'єктивний рівні¹³. При цьому в центрі уваги опинився комплекс проблем, пов'язаних із процесами монархізації й становлення інституту абсолютної монархії протягом XVI–XVIII ст.¹⁴, а також поступової бюрократизації всієї управлінської системи, з чим сучасні гуманітарії схильні пов'язувати започаткування процесу лібералізації сфери суспільної взаємодії¹⁵.

Варто відзначити, що в історіографічному просторі України щодо дослідження сформованого в ранньомодерну добу національного інституту влади в епоху раннього нового часу на сьогоднішній день склалася менш оптимістична картина. Переважно наукові інтереси вчених фокусувалися на з'ясуванні територіально-політичного устрою козацької України, а відповідно й організації та функціональних прерогатив окремих органів центральної влади й самоврядування (М. Василенко, В. Горобець, А. Гурбик, О. Гуржій, І. Джиджора, В. Дядиченко, В. Єрмолаєв, П. Захарчишина, В. Заруба, А. Козаченко, І. Крип'якевич, Л. Окиншевич, М. Слабченко, Т. Чухліб); дослідженні господарсько-фінансової політики урядів та стрижневого спрямування їх зовнішньополітичних і військових

---

¹¹ Власть, общество, индивид в средневековой Европе / Ред. Н.А. Хачатурян. — М., 2008; Империи и этнонациональные государства в Западной Европе в Средние века и раннее Новое время / Ред. Н.А. Хачатурян. — М., 2011; *Хачатурян Н.А.* Власть и общество в Западной Европе в Средние века. — М., 2008 та ін.

¹² Королевский двор в политической культуре средневековой Европы: Теория. Символика. Церемониал. — М., 2004; *Цатурова С.* Формирование института государственной службы во Франции XIII–XV веков. — К., 2012; *Шшикин В.В.* Королевский двор и политическая борьба во Франции в XVI–XVII веках. — СПб., 2004 та ін.

¹³ *Ивонин Ю.Е., Ивонина Л.И.* Властители судеб Европы: императоры, короли, министры XVI–XVIII вв. — Смоленск, 2004; *Ивонина Л.И.* Французские министры XVII в. и их богатства // Новая и новейшая история. — 2006. — № 6; *Медведева К.Т.* Австрийские Габсбурги и сословия в начале XVIII века. — М., 2004; *Люблинская А.Д.* Франция при Ришелье. — М., 1982; Священное тело короля: Ритуалы и мифология власти. — М., 2006; *Трепавлов В.В.* «Белый царь»: образ монарха и представления о подданстве у народов России XV–XVIII вв. — М., 2007 та ін.

¹⁴ *Гусарова Т.П.* Проблемы интеграции в композиционных монархиях раннего нового времени (на примере монархии австрийских Габсбургов) // Империи и этнонациональные государства в Западной Европе в Средние века и раннее Новое время. — М., 2011; *Люблинская А.Д.* Французский абсолютизм в начале XVIII века. — М., 1965; *Омельченко О.А.* Монархия просвещенного абсолютизма в России: Политическая доктрина; правовая политика, государственные реформы: Дис. ... докт. юрид. наук. — М., 2002; *Остапенко Г.С.* Британская монархия от королевы Виктории до Елизаветы II: концепция управления и личность суверена. — М., 2006; *Уортман Р.С.* Сценарии власти: Мифы и церемонии русской монархии: В 2 т. — М., 2004 та ін.

¹⁵ *Копосов Н.Н.* Высшая бюрократия во Франции XVII в. — Ленинград, 1990 та ін.

доктрин (В. Барвінський, Б. Галь, Т. Гончарук, В. Горобець, А. Гурбик, О. Гуржій, В. Заруба, І. Крип'якевич, Ю. Мицик, О. Оглоблин, О. Сокирко, М. Слабченко, В. Смолій, В. Станіславський, В. Степанков, І. Стороженко, В. Утвенко, Т. Чухліб, В. Шугаєвський, А. Яковлів). Вивчалися також окремі аспекти функціонування судової гілки влади (В. Горобець, І. Грозовський, А. Гурбик, О. Гуржій, А. Лазаревський, Л. Окиншевич, А. Пашук, М. Слабченко); політико-культурного контексту владного простору (О. Гуржій, І. Верба, П. Сас, В. Смолій, В. Степанков, О. Струкевич); розглядалися питання формування владної еліти Гетьманату (О. Апанович, В. Горобець, А. Гурбик, О. Гуржій, В. Кривошея, І. Крип'якевич, О. Однороженко, В. Панашенко, В. Шевчук). На відміну від того значення, яке надається в європейській історіографії ролі королівського (монаршого) двору в ціннісно-функціональних системах влади, в Україні вивчення гетьманських резиденцій лише започатковане останнім часом, переважно в зрізі їх структурно-функціонального, соціального та мистецького значення (В. Белашов, О. Бузун, О. Васильєва, В. Вечерський, А. Деркач, В. Коваленко, В. Ленченко, Ю. Мицик). Найбільш системно на сьогодні різноманітні аспекти соціального й політичного призначення інституту влади, механізмів його функціонування та посадових повноважень центральної й місцевої адміністрацій акумульовано в монографії В. Горобця «Влада та соціум Гетьманату» (К., 2009) та у першому томі фундаментальної «Історії державної служби в Україні» (К., 2009). Чимало ж важливих і актуальних питань, зокрема, регулювання центральними владними інститутами економічної та культурно-духовної сфер, а також впливу владних структур на інтенсивність ідентифікаційних, націотворчих процесів в Українській державі, взаємопов'язаності встановлюваних в Україні владних режимів із станом суспільної політичної свідомості, а також політичної культури елітарних соціальних шарів, формування образу влади в ранньомодерному українському суспільстві й пізнішій історіографічній традиції тощо, все ще залишається поза увагою вчених.

Зважаючи на комплексність проблеми, зупинимося на кількох аспектах, що наближають до розуміння сутнісного змісту сформованого у середині XVII ст. національного інституту влади та визначають її функціональне поле.

Як відомо, свого часу, зважаючи на типову для геополітики ранньомодерної доби конфронтацію відносин між державами, чинником чого виступала боротьба провладних еліт за переділ територіально-владного простору Європи, І. Бурхардт запропонував гіпотезу, якою обґрунтував значущість фактора війни в ранньомодерному державотворенні¹⁶.

¹⁶ Властные институты и должности в Европе... — С. 172.

Наприкінці 1970-х років у світовій історіографії започатковується процес теоретичного переосмислення ролі в глобалізованому суспільстві модерної доби революцій як чинного рушія соціально-політичних модернізаційних змін. Запропоновані Т. Скочпол¹⁷ дослідження подібного концептуального наповнення, в центрі уваги яких опинився концепт держави як основного актора та кінцевого (у своєму новому вимірі) продукту масштабного революційного конфлікту, згодом оформилися в цілісну теорію революцій в працях Дж. Голстоуна¹⁸ та С. Пінкуса¹⁹. В українському варіанті подібним мілітарним імпульсом та фактором творення шляхом кардинального революційного зламу принципово нової політичної системи стала Національна революція середини — другої половини XVII ст. Почавшись збройним виступом на Запорозжжі взимку 1648 р., вона не лише ліквідувала чинність на звільнених теренах України владних інституцій, регулятивних механізмів й законодавчих норм Речі Посполитої, а й докорінно змінила їх політичний устрій, соціальну та адміністративну структури і сферу соціальних зв'язків. По суті, в умовах революції в козацькій Україні відбулося оформлення принципово нової владно-управлінської системи, що спрямувалася на утвердження національних форм державності.

Відзначимо, що на відміну від європейського ареалу, де якісні модифікації (нехай і з різною амплітудою інтенсивності та кінцевої результативності) в політичному устрої та функціонуванні інституцій влади відбувалися переважно у межах усталених на різних періодах державно-територіальних утворень і спиралися на тяглість традиції, в Україні національний владний простір почав складатися в умовах відсутності власної держави, а відповідно і своїх владних структур (лише у козацькому регіоні ще до 1648 р. з'явилися їх зародки). Конституювання національного державного організму відбулося лише на середину 1650 р., хоча перші орієнтації щодо проголошення курсу на незалежнення визволених з-під зверхності Варшави українських територій і реальні кроки щодо впровадження цього проекту у життя фіксуються джерелами вже у розпал успішної для українського повстанського війська літньо-

---

¹⁷ *Skocpol T. States and Social Revolutions. A Comparative Analysis of France, Russia and China.* — Cambridge, England, 1979 (російськомовний переклад: *Скочпол Т. Государства и социальные революции: Сравнительный анализ Франции, России и Китая.* — М., 2017); *Ibid. Social Revolutions in the Modern World.* — Cambridge, England, 1994.

¹⁸ *Goldstone J. Revolution and Rebellion in the Early Modern World.* — University of California Press, 1991; *Ibid. Revolutions: A Very Short Introduction.* — University of California Press, 2013; *Голдстоун Дж. А. Революции. Очень краткое введение / Пер. с англ.* — М., 2015.

¹⁹ *Pincus S. 1688: The First Modern Revolution.* — New Haven, 2009; *Пинкус С. 1688 год. Первая современная революция / Пер. с англ.* — М., 2017.

осінньої кампанії першого року революції. Фактично прийняттям у липні «Статей про устрій Війська Запорозького» було започатковано процес закладення підвалин і визначення функціонального поля власне української державної системи, що де факто стає реальністю вже на кінець 1648 р.

Процес утвердження національного формату влади явно випереджав темпи організаційного оформлення ранньомодерного українського соціуму. В ході свого формування нове суспільство збагачувалося принципово відмінними етнопсихологічними рисами, на перше місце серед яких почало виходити усвідомлення своєї національної ідентичності. Так, вже з другої половини 50-х років XVII ст. поряд з термінами «Русь» і «руський народ» починають вживатися назви «Україна» й «український народ». Водночас цей процес супроводжувався оформленням територіального ареалу майбутньої держави. Населення цього ареалу, в національному складі якого кількісно переважали українці (русини), не без сприяння з боку новостворюваних владних структур, починало усвідомлювати себе окремішною соціокультурною спільнотою. Характерно, що при цьому продовжувало зберігатися закладене на ментальному рівні відчуття заснованої на національно-релігійних і мовно-культурних традиціях спорідненості мешканців козацької України з населенням тих українських земель, що залишалися і далі у складі Речі Посполитої. Тяглисть цієї тенденції засвідчили, зокрема, автори проекту договору з турецьким султаном (літо 1668 р.). «Руський народ розділений між різними державами», — підкреслювалося в документі, однак на всіх теренах, починаючи від Перемишля, Самбора й р. Вісли, до Києва, Севська і Путивля, «всі вони суть козаки»²⁰. Саме на ідеї цієї спорідненості протягом не одного десятиліття засновувалися плани українських гетьманів (Б. Хмельницький, І. Виговський, П. Дорошенко, І. Мазепа, П. Орлик та ін.) возз'єднати у межах національної держави всі етнічні українські землі.

Власне, ця ж ідея може бути покладеною в основу ціннісного виміру української влади, в контексті чого насамперед варто зробити наголос на її легітимності й легальності. Незважаючи на те, що цей аспект потребує подальшого спеціального дослідження²¹, відзначимо, що в традиції Війська Запорозького служба польському королю розглядалася козаками як

---

²⁰ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі — Акты ЮЗР). — Спб., 1875. — Т. VIII. — С. 219.

²¹ Див.: *Величенко С.* Володарі і козаки: замітки до проблеми історичної легітимності і тяглости в українській історіографії XVII–XVIII ст. // *Mediaevalia Ucrainica: Ментальність та історія ідей.* — Т. 1. — К., 1992. — С. 117–121; *Плохий С.* Божественне право гетьманів: Богдан Хмельницький і проблема легітимності гетьманської влади в Україні // *Mediaevalia Ucrainica: Ментальність та історія ідей.* — Т. III. — К., 1995. — С. 86–110.

певний контракт з обопільними обов'язками, що передбачав присягу монарха на безумовному виконанні вимог свого контрагента. У разі недотримання застережених умов королівською владою козацтво вважало законними як відмову служити володарю, так і право захищати свої та «руського народу» права і свободи. Саме цим пояснюється той факт, що збройний виступ 1648 р. однозначно розцінювався козацьким товариством як легітимний, а не сприймався актом свавілля чи зради²².

Водночас у свідомості різних прошарків суспільства на 1648 р. уже сформувалося сприйняття тягlosti й легітимності власного політичного життя, окремішності існування руського (українського) народу, його рівноправності з польським і литовським й добровільності приєднання до польського у складі Речі Посполитої «як рівного до рівного, як вільного до вільного». Відповідно порушення національно-релігійних прав українців у політичному просторі Речі Посполитої автоматично узаконювало в їхніх очах боротьбу за визволення. Ці зміни суспільних настроїв добре відчував Б. Хмельницький, який у листі до султана (від 7 грудня 1651 р.) підкреслював: «... бачу, що це є самою Божою волею, аби народ руський залишався вільним від неволі польської»²³. Причому, обґрунтування законності суверенного існування українського народу відбувалося шляхом апелювання до природного права²⁴ та права захоплення (згідно з останнім, «територія, захоплена у війні, правомірно належала переможцеві»²⁵). Так, під час розмови 24 лютого 1649 р. з польськими комісарами у Переяславі український гетьман констатував: «...вільно мені там управляти, мій Київ, я є володарем і воєводою київським; дав мені то Бог — і що більше — дякуючи шаблі моїй»²⁶. Ця ж думка в різних варіаціях простежується і в низці інших джерел.

---

²² Степанков В. Зрада королю чи законне право на виступ? (Козацьке повстання першої половини 1648 р. у сприйнятті Війська Запорозького) // Соціум: Альманах соціальної історії. — К., 2006. — Вип. 6. — С. 249–256; Флоря Б. Отношение украинского казачества к Речи Посполитой во время казацких восстаний 20–30-х годов XVII века и на начальном этапе народно-освободительной войны // Славяноведение. — 2002. — № 2. — С. 36–43; Его же. У истоков польско-украинского конфликта // Славяноведение. — 2004. — № 4. — С. 28–34.

²³ Документи Богдана Хмельницького (1648–1657) / Упоряд.: І. Крип'якевич та І. Бутич. — К., 1961. — С. 233.

²⁴ Howard M. Wojna w dziejach Europy. — Wrocław–Warszawa–Kraków, 1990. — S. 49.

²⁵ Плохий С. Божественне право гетьманів ... — С. 86–87.

²⁶ Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3 т. — Т. II. — М., 1953. — С. 111; Шевченко Ф. Историчне минуле у сприйнятті Богдана Хмельницького // Доба Богдана Хмельницького (До 400-річчя від дня народження великого гетьмана): Зб. наук. праць. — К., 1995. — С. 99.

Загалом у роки революції в козацькій Україні сформувалася специфічна соціальна модель, що засновувалася на демократичних засадах суспільного устрою Запорожжя та «городової України» і не мала аналогів у Європі. Висока шкала радикалізації соціальних настроїв вже на початковому етапі революційних подій кардинальним чином стала позначатися на формуванні нової управлінської вертикалі, спроможної забезпечити життєдіяльність суспільства. Особливість цієї вертикалі становила її спрямованість на закріплення політичних та соціальних завоювань повсталішої нації з перспективою розбудови нового політичного організму. По суті, для реалізації цієї мети протягом 1648 — першої половини 1650 рр. мобілізувалися всі наявні людські ресурси, а також зміцнювалися базові владні підвалини (соціальні, економічні, політичні, духовні). Отже, український варіант владоутворення можна розглядати як втілену у практику класичну ілюстративну модель до теоретичної концепції Б. Фейя, згідно з якою джерелом виникнення влади може стати не лише державна воля, а й воля «до цього часу неорганізованої, але такої, що усвідомлює себе, групи (чи прошарку) ідентифікуватися і наважитися діяти»²⁷.

У специфічний спосіб визначалася і суб'єктність влади. Нагадаємо, що фундатором та творцем Української держави стала не традиційна для тогочасної Європи політична аристократія, а де-юре не визнана у Речі Посполитій спільнота дрібних лицарів-землевласників — козацтво. Без сумніву, організаційне оформлення національного інституту влади в умовах революції середини — другої половини XVII ст. відбувалося на засадничих принципах політичної організації козацького товариства та самобутніх традицій політичної культури українського суспільства, витоків яких крилися у часах Давньоруської держави. Разом з тим, варто припустити (принаймні, для цього можуть прислужитися вироблені на різних етапах державотворення концепції держави та суспільно-політичного устрою І. Вишенського, Й. Верещинського, С. Оріховського, С. Наливайка, П. Могили, Б. Хмельницького, І. Виговського, П. Дорошенка, І. Самойловича, І. Мазепи, П. Орлика, Ф. Прокоповича, С. Яворського й ін. осіб), що молода правляча еліта послуговувалася також європейським досвідом функціонування політичних інституцій, розподілу владних повноважень та впорядкування суспільних відносин на етапі раннього нового часу.

Оформлення національного інституту влади проходило інтенсивно і проводилося як знизу, з ініціативи козаків і покозаченого поспільства, котрі створювали за козацьким зразком місцеві органи влади й управ-

---

²⁷ Fay B. *Critical Sozial Science: Liberation and its limits.* — Ithaca — New York, 1987. — P. 130.

ління, так і зверху — зусиллями гетьмана, генеральної й полкової старшини. В революційних подіях 1648 р. викристалізовується цілком відмінна від типових для тогочасної політичної практики і властива тільки козацькій Україні форма дуалістичного управління державою — через посередництво старшинської ради й гетьмана. Зауважимо, що юридична дихотомія щодо статусу гетьмана, а відповідно функціональних можливостей обіймачів гетьманського уряду у Війську Запорозькому, що походила з правової практики Речі Посполитої²⁸, фактично зводиться нанівець у політичній культурі України, коли цей титул від січової громади перейняв на початку лютого 1648 р. легітимно обраний на булаву Б. Хмельницький.

Завдячуючи успіхам у боротьбі проти Польщі, а також персональним якостям Б. Хмельницького (його яскраво виражена харизма, без сумніву, сприяла консолідації національно-патріотичних сил та піднесенню дієздатності центральних владних структур), у роки його гетьманування влада, спираючись на широку підтримку населення, досягла найвищого рівня ефективності, що не залишилося поза увагою сучасників. Зокрема, А. Кисіль у жовтні 1650 р. констатував: «...його авторитет такий [великий], що лише він скаже, мусять зробити»²⁹. Підтвердження цій думці знаходимо і у документах, що походять з українського боку. Наприклад, у відповідь на звернення путивльських воєвод щодо створення судової комісії для вирішення прикордонних справ миргородський полковник Матвій Гладкий зауважив: «А так, о чом вам потребно, пишеть до його милості пана гетьмана до Чигирина; коли мені розкаже його милість пан гетьман до вас заслати, відразу я зашлю людей розумних, письменних, а без наказу пана гетьмана не почну нічого»³⁰. Про глибину поваги до володаря булави говорить і той факт, що рядові козаки й полковники, побоюючись розправи над Хмельницьким, умовляли його 28 вересня 1651 р. не їхати до польського табору для підписання Білоцерківського договору. За даними польських посланців, вони прохали: «...наш володарю не йди до ляхів». Коли ж поляки спробували заспокоїти українців, апелюючи до того, що з метою гарантій безпеки у них залишаються заложниками представники відомих у Речі Посполитій шляхетських

---

²⁸ Див.: *Брехуненко В.* Гетьман чи старший? За лаштунками номенклатури козацьких провідників (XVI — перша половина XVII ст.) // Наукові записки НАУКМА. — Т. 130: Історичні науки. — К., 2012.

²⁹ Львівська наукова бібліотека НАН України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів (далі — ЛНБ. ВР). — Ф. 5. — Спр. Осолінських № 225/П. — Арк. 326.

³⁰ Цит. за: *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. — Вид. 2-е, випр. і доп. — Львів, 1990. — С. 239.

родин, то почули горду відповідь: «3000 Потоцьких і Собеських не варті нашого добродія п[ана] гетьмана»³¹.

Задовільно функціонували владні структури при І. Брюховецькому, П. Дорошенку й І. Самойловичі, хоча і відбувалося звуження соціальної бази влади. Разом з тим, зменшення на окремих етапах ефективності діяльності державно-управлінського інституту засвідчувало зниження рівня легітимності, появу процесу «ерозії влади»³², що стало наслідком взаємодії ряду факторів: особистісних, середовища (владного простору), процесуальних (помилки, невдачі, успіхів). До першої групи слід віднести надмірні політичні амбіції І. Виговського, П. Тетері й І. Брюховецького, недостатні вольові якості Ю. Хмельницького, нестримне прагнення до наживи серед значної частини старшин (за твердженням С. Величка, «зادля золота та срібла не тільки кожен із них дав би виколоти око, але й брата, й батька свого не помилював би...»³³) та ін. Вкрай негативну роль відігравав характерний для тогочасної політичної культури українців так званий синдром «закутних гетьманчиків»³⁴, породжений владолюбством, амбіційністю, егоїзмом старшин, котрі вели боротьбу за владу, переважанням у них особистісних й кланових інтересів над національними, державними, внаслідок чого відбулася моральна деградація носіїв влади.

Поступово в суспільній свідомості утверджується ставлення до гетьманської влади як окремої і цілком незалежної від Варшави інституції, спроможної своєю владною волею реалізувати вимоги, висунуті соціальною й національно-визвольною боротьбою мас. На користь окремішності сформованої влади та незалежності козацької України від Речі Посполитої молодією політичною елітою було потрактовано, зокрема, той факт, що обрання на трон нового польського короля і його коронація відбулися без участі представників Війська Запорозького. «Ми... хрест цілували Владиславу королю. А нині у Польщі і в Литві обрали на королівство Яна Казимира, брата Владислава короля, і коронували і присягали Польща і Литва, а король їм присягав, — наголошував гетьман під час переговорів 29 квітня 1649 р. з російським послом Г. Унковським, — а нас Господь від них визволив — короля ми не обирали і не коронували і хреста йому не цілували. А вони до нас про це не писали і не присилали, і ми волею Божою тим від них стали вільними»³⁵. Характерним з цього

---

³¹ Бібліотека Польської академії наук (Краків). Відділ рукописів (далі — БПАН. ВР). — № 2253. — Арк. 92.

³² Гелей С.Д., Рутар С.М. Політологія. — Вид. 4-е, перероб. і доп. — Львів, 2001. — С. 66.

³³ Величко С. Літопис. — Т. 2. — К., 1991. — С. 26.

³⁴ Акты ЮЗР. — Т. VIII. — С. 116–117.

³⁵ Воссоединение Украины с Россией. — Т. II. — С. 152.

погляду є звернення козаків до обложених у Збаражі жовнірів: «...ляхи, вже не стріляйте, бо вже мир [настав]; наш гетьман з вашим королем ідуть в одній кареті»³⁶. Така зміна настроїв не залишилася поза увагою сучасників. За свідченням П. Ласка, який у травні–червні 1649 р. перебував у козацькій Україні, «в тих краях і церквах немає короля і не чути про іншу владу, окрім гетьмана з Військом Запорозьким»³⁷, а за словами анонімного автора «Секретної реляції», «хлопство всієї України своїм минулим щастям покладає надію на Б. Хмельницького, бо в тому залишається розумінні, що з такою великою його силою Річ Посполита ніколи не зможе зрівнятися. Тому стверджують, що якщо Б. Хмельницький захоче — того всього докаже і поза сумнівом їх з підданства Речі Посполитої зможе звільнити»³⁸.

Слід відзначити величезний особистий вклад гетьмана у процес розвитку державних інституцій. Відомо, що після Корсунської перемоги він почав розсилати у різні регіони України козацькі підрозділи на чолі з досвідченими старшинами, доручивши їм справу організації боротьби населення й утворення органів влади³⁹. Б. Хмельницький прагнув заручитися підтримкою місцевих жителів, радушно приймав їх представників, обіцяв надати допомогу, брав під захист від повстанської стихії православне духовенство, міщан, представників шляхетського стану (зокрема, деякі галицькі шляхтичі одержали для гарантії їхньої безпеки «козацькі паспорти»)⁴⁰. Отже, внаслідок концентрації національно-визвольної та соціальної потуги до листопада 1648 р. українські землі, що перебували у складі Речі Посполитої, були звільнені від польського панування. Вперше з середини XVII ст. ставала реальністю їх інтеграція у межах самодостатньої Української держави.

---

³⁶ Бібліотека Ягеллонського університету. Відділ рукописів (далі — БЯ. ВР). — № 5. — Арк. 863; БН. ВМФ. — № 2054.

³⁷ Документи об Освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. — К., 1965. — С. 232.

³⁸ Бібліотека музею Чарторийських. Відділ рукописів (далі — БМЧ. ВР). — № 144. — Арк. 682; Бібліотека національна (Варшава). Відділ мікрофільмів (далі — БН. ВМФ). — № 6719.

³⁹ Воссоединение Украины с Россией. — Т. II. — С. 37–38; *Бевзо О.А.* Львівський літопис і Острозький літописець: Джерелознавче дослідження. — Вид. 2-е. — К., 1971. — С. 121.

⁴⁰ Жерела до історії України-Руси. — Т. 4. — Львів, 1898. — С. 227; Документи об Освободительной войне украинского народа... — С. 108–109; *Кушевич С.* Листи зі Львова / Підготував до друку І.І. Сварник // Жовтень. — 1980. — № 4. — С. 121.

Джерела та соціальна база формування владної вертикалі

Сформована революційним шляхом політична влада набула яскраво виражених національних рис. Основним її джерелом стала воля повста-лого народу, котрий рішуче виступив проти польського панування. Анонімний автор «Римованої хроніки» в образній формі відбив той факт, що, взявшись за зброю, українці прагнули добитися того, аби «в Руських краях» зникла й сама пам'ять про польське владарювання («лядську кров») і «щоб її духу русинський ніс і не чув»⁴¹. Ці настрої охопили всі без винятку регіони українських земель. Прагнення жити незалежно від Речі Посполитої знайшло реалізацію в утвердженні на звільнених теренах суспільно-політичної організації у формі «козацького устрою», який ґрунтувався на колективній волі козацької спільноти (Війська Запорозького). Не випадково утворена держава почала офіційно іменуватися «Військо Запорозьке», що відбилося, зокрема, і в титулатурі гетьманів⁴².

Джерелом влади виявилися й норми українського звичаєвого, а в самоврядних містах (за виключенням ратушних) — магдебурзького пра-ва, що регулювали владні відносини. Вони визначали складну систему владних повноважень центральних і місцевих органів влади й загально-обов'язкові правила поведінки членів суспільства. «Коли за згодою всієї старшини ухвалиться яке рішення, — пояснював український володар великому коронному гетьману в листі від 22 березня 1656 р., — то його порушити нам приватним чином не можна», бо «у цих краях, якщо що-небудь робиться без спільних старших і молодих рад, то воно звичайно не буває сталим, бо такий [порядок] Військо обґрунтувало навіть звичаями»⁴³. Водночас слід зауважити, що, керуючись насамперед політичною доцільністю, ніж прихильністю до звичаєвих традицій, саме Б. Хмельницький прилучився до того, що від початку його владарювання на звільнених теренах започаткувався процес перетворення у джерело влади й гетьманської волі. У конкретній історичній ситуації для Української держави частково джерелами влади перманентно ставали прагнення й воля зарубіжних монархів — польського або шведського королів, російського царя, кримського хана чи турецького султана, що в кінцевому рахунку відіграло фатальну для української державності роль.

---

⁴¹ Мицик Ю. Буремний 1648 рік (добірка неопублікованих джерел) // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво: Зб. статей. — К., 1998. — С. 307–310.

⁴² Сас П.М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.). — К., 1998. — С. 116–117.

⁴³ БМЧ. ВР. — Спр. № 1656. — Арк. 211; БН. ВМФ. — № 16460.

Національною особливістю стало й те, що, перебуваючи у стадії формування, всі основні складові влади (суб'єкт, об'єкт та ресурси) відзначалися недовершеністю внутрішніх структур і неусталеністю системи взаємодії. Безпосереднім носієм влади чи її суб'єктом виступали інститути політичного життя, серед яких першість належала державі, а також (за певних обставин) окремі особи, задіяні у прийнятті ухвал, наприклад, учасники чорних / генеральних (військових) та старшинських рад. Відносини між суб'єктом та об'єктом влади загалом мали багато типологічно спільних рис з аналогічними процесами у ряді держав ранньомодерної Європи, хоча перманентно й зазнавали на собі спричиненої політичним чинником кореляції у бік повернення до зразків попередньої доби. Однак характерним було те, що національна модель взаємодії між суб'єктом і об'єктом політичного життя ґрунтувалася на тому, що суспільство в Українській козацькій державі відзначалося демократичністю, а привілейований стан (козацтво) залишався відкритим для інших станів і груп. Якщо в Речі Посполитій та в інших європейських країнах поспільство (за винятком жителів магдебурзьких міст) було завжди тільки об'єктом влади, то в козацькій Україні воно через механізм генеральної ради (як визнавав весною 1669 р. П. Дорошенко, хоча він має гетьманську владу, але без дозволу старшини «і без ради військової» розв'язувати важливі питання не може⁴⁴; показовим також є його пояснення російському уряду щодо причин затримки направлення посольства до Москви: «бо йдеться не про самих гетьманів, але про все Військо Запорозьке і не про одне місто Чигирин, але про всю Україну і про все поспільство — без ради всіх неможливо швидко вчинити»⁴⁵) перетворювалося і на її суб'єкта.

Характерними для України є приклади, які засвідчують існування (особливо на початковому етапі) контролю за діями влади з боку повсталого нереєстрового козацтва й поспільства. Так, 10 вересня 1649 р. з обозу польської армії повідомляли: «Дуже були б раді сам Хмельницький із старшиною і реєстровим козацтвом вчинити мир, але чернь на це не хоче дозволити й слова промовити, одне лише — битися...»⁴⁶. Це ж підтверджував і сам гетьман. Зокрема, під час розмови з посланцем Я. Радзивілла він між іншим зауважив: «...коли б тепер вчинив мир, так мене ж поспільство відразу ж вбило»⁴⁷. І надалі йому неодноразово доводилося зважати на суспільні настрої.

⁴⁴ Акты ЮЗР. — Т. VIII. — С. 184.

⁴⁵ Цит. за: *Окиншевич Л.* Генеральна рада на Україні — Гетьманщині XVII–XVIII ст. // Праці Комісії для виучування історії західноруського та українського права. — К., 1929. — Вип. 6. — С. 338.

⁴⁶ БМЧ. ВР. — № 143. — Арк. 63–64.

⁴⁷ Там само. — № 142. — Арк. 59.

Від самого початку нова українська влада демонструвала потужне вольове начало. Характерно, що при формуванні урядової політичної програми одним із пріоритетних для Б. Хмельницького стало завдання зміцнення владних повноважень гетьмана. Добре розуміючи, що такий курс вступав у протиріччя з традиційним республіканізмом Війська Запорозького, Б. Хмельницький, втім, вже з другої половини 1648 р. вживав рішучих заходів щодо зосередження всієї повноти влади в своїх руках. Він дедалі частіше відмовляється від практики скликання «чорної» ради, а на військовій нараді під Замостям заявив: «Панове полковники! Тут на війні мій один голос — усім наказ! До послушенства усі і ждати моїх наказів!»⁴⁸

Від початку 1649 р. джерела фіксують тенденцію ідентифікування Б. Хмельницьким своєї влади не як виборного й водночас підлеглого Короні гетьмана, а як цілком самодостатньої влади повноправного володаря Української держави, що засвідчувало переосмислення ним самого сенсу визвольних змагань українців. Вважаючи свою залежність від короля Яна Казимира чистою формальністю (підтвердженням цьому слугує заява: «а ні король, а ні Річ Посполита до жодної справи не зможуть змусити. Бо я вільний собі...»⁴⁹), гетьман у своїй титулатурі в листах й універсалах починає пропускати слова «його королівської милості». Такі зміни в його поведінці і настроях відзначили, зокрема, члени польської делегації під час лютневих переговорів з українською стороною в Переяславі. «...Ми застали Хмельницького, який так значно перемінився і через дії іноземних правителів, і через самого себе, — повідомляли комісари королю, — що йому вже не про козацтво йдеться, тільки про володаря й князя руських провінцій, як він наказав звертатися до нього, хоч і скрито»⁵⁰.

Зведення нанівець залежності української влади від польського трону дало можливість Б. Хмельницькому зосередитись на вирішенні нагальних питань розбудови міцного державного організму. Він вживав дієвих заходів для зміцнення суверенності України. Звертає на себе увагу рішучість, з якою гетьман добивався виконання прийнятих ним рішень. Для прикладу наведемо універсал від 2 серпня 1650 р. чернігівському та білоцерківському полковникам, в якому наголошувалося: «Як тільки цей універсал потрапить до ваших рук, зараз же з одного міста до іншого його

---

⁴⁸ Цит. за: *Тис-Крохмалюк Ю.* Бої Богдана Хмельницького: Військово-історична студія. — Мюнхен, 1954; 2-ге вид. — Львів, 1994. — С. 21.

⁴⁹ Архів головний актів давніх (далі — АГАД). — Ф. 553. — Від. VI. — Спр. № 36 і 37/1. — Арк. 458.

⁵⁰ Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. / Упоряд.: о. Юрій Мицик. — К., 2012. — Т. 1. — С. 204.

відсилайте, бо застерігаю кожного, хто затримає його хоч на годину і не пошле, я публічно заявляю, що такий буде визнаний неслухняним, а також згідно з військовими артикулами для прикладу нагадування іншим, щоб не наважувалися в подібних випадках грішити, буде покараний на горло»⁵¹.

Окремі джерела свідчать, що Б. Хмельницький володів правом на життя і смерть будь-кого з мешканців держави, включаючи і представників генеральної старшини, якщо ті демонстрували нелояльне ставлення або дозволяли собі знехтувати його розпорядженням. У вересні 1650 р. литовський канцлер звертав увагу на той факт, що гетьман мав «слухняних собі усіх Русинів, котрі завжди були готові виконувати його волю»⁵². Це ж підтверджує і венеціанський дипломат Альберто Віміна. Згідно із його записом, зробленим під час перебування в Україні, Б. Хмельницький тримав військо «в дисципліні суворими покараннями», і саме йому належало «вирішення важливих справ»⁵³. Провідну роль гетьмана на українській владній арені неодноразово відзначали і вищі державні сановники Речі Посполитої та інших сусідніх країн⁵⁴.

Протягом 1652–1653 рр. український володар продовжував вживати заходів для зміцнення централізації влади та концентрації максимуму владних повноважень у своїх руках. У джерелах зустрічаються відомості, що він уже користувався (хоч й обережно) правом скасування ухвал старшинської ради. Є також інформація, що восени 1652 р. Б. Хмельницький «привласнив собі права» польського короля, віддавши наказ про карбування власної монети⁵⁵. Розширення прерогатив гетьманської влади не залишилося поза увагою сучасників. Зокрема, шляхтич Олекшич у листі до І. Богуна від 16 березня 1654 р. звертав увагу на зміну політичного статусу гетьмана: був раніше «вашим товаришем», а тепер «став вашим паном»⁵⁶. Як про «їх країни начальника і володаря» писав про Б. Хмельницького у листі до московського уряду навесні 1654 р. київський митрополит С. Косов⁵⁷. На думку О. Оглоблина, статус гетьмана як єдиного і повноправного володаря Української держави юридично визна-

⁵¹ Документи Богдана Хмельницького... — С. 182.

⁵² Radziwill A.S. Pamiętnik o dziejach w Polsce 1647–1656. — Warszawa, 1980. — Т. 3. — S. 270.

⁵³ Молчановский Н. Донесения венецианца Альберто Вимина о козаках и Б. Хмельницком // Киевская старина. — 1900. — Т. 68. — № 1. — С. 73–74.

⁵⁴ АГАД. — Ф. 553. — Від. II. — Кн. 18. — Арк. 70.

⁵⁵ Там само. — Ф. 559. — № 3036. — Арк. 148.

⁵⁶ Акты ЮЗР. — СПб., 1878. — Т. X. — С. 556.

⁵⁷ Карпов Г. Критический обзор разработки главных русских источников по истории Малороссии, относящихся за время: 8-е января 1654 — 30-е мая 1672 года. — М., 1870. — С. 86–87.

вався також умовами українсько-російського договору 1654 р.⁵⁸ Втім, процес абсолютизації влади, який має документальне підтвердження⁵⁹, відбувався далеко не без труднощів. Гетьману постійно доводилося зважати на сильний тиск з боку поспільства (щоправда, такі протестні виступи переважно спрямовувалися не на обмеження гетьманських прерогатив, а проти його соціально-економічної політики). Існував також спротив (переважно у пасивній формі) з боку окремих груп старшин, невдоволених авторитарними методами керівництва Б. Хмельницького.

Під час революції сформувалися всі характерні ознаки політичної влади. Так, яскраво проявлялося домінування її владної волі, якій підлягали всі особи й соціальні спільноти. Її рішення ставали обов'язковими для суспільства. Політична влада мала публічний характер і відзначалася моноцентричністю (право прийняття ухвал, що стосувалися суспільства, належало державі через її вищі владні структури). Завдячуючи тому, що зусиллями Б. Хмельницького у владному просторі України було вбудовано вертикаль жорсткої централізації, інститут влади став інструментом реалізації внутрішнього суверенітету держави. Чинність його розпоряджень поширювалася на всі звільнені території.

Уже в 1648 р. на основі козацьких традицій виник апарат управління — центральні й місцеві владні структури, які взяли під контроль усі сфери функціонування суспільства. У такий спосіб утверджувалася монополія політичної влади на регламентацію суспільного життя. Засобом донесення основних засад політики гетьмана до центральних й місцевих органів влади, а також управлінських структур самоврядних поселень були накази, які репрезентували владне повеління. Відмова від їх виконання (за винятком періодів паралічу влади) приводила в дію каральний апарат, який застосовував до об'єкта волепокладання різні види покарання (до смертної кари включно), що фіксують десятки універсалів гетьманів, полковників й інших старшин. Таким чином, підпорядкування волі державного апарату не тільки приватних чи групових волеустремлень осіб, а й соціальних спільнот перетворювалося на узвичаєну норму у взаємовідносинах влади і соціуму. Це відбувалося одночасно з процесом «нормування поведінки як узагальнення правил у відповідності із загальним інтересом»⁶⁰, чому сприяли процеси формування системи вертикальної соціальної мобільності, але перешкоджали постійні воєнні дії, люмпенізація частини населення й гострі соціально-політичні конфлікти у

⁵⁸ *Оглоблин О.* Проблема державної влади на Україні за Хмельниччини й Переяславська угода 1654 року // *Український історик.* — 1965. — № 3–4. — С. 11–14.

⁵⁹ *Русская историческая библиотека.* — СПб., 1884. — Т. VIII. — С. 1281, 1284; *Акты ЮЗР.* — СПб., 1879. — Т. XI. — С. 746, 764.

⁶⁰ *Оглоблин О.* Проблема державної влади... — С. 114.

суспільстві. Водночас відпрацьовувалися механізми відстоювання своєї суверенності щодо інших держав. Будь-які спроби Речі Посполитої чи Російської держави підпорядкувати собі управлінський апарат козацької України чи обмежити її державний суверенітет, як правило, наштовхувалися на потужний спротив, що виливався, наприклад, у масові виступи проти умов Зборівського, Білоцерківського, Гадяцького, Переяславського, Чуднівського й Московського договорів. Лише з кінця 60-х років уряд Лівобережного Гетьманату остаточно відмовляється (під тиском Москви) від проведення самостійної зовнішньої політики.

Важливим питанням дослідження інституту влади є з'ясування прерогатив центральних і місцевих владних структур та характеру їх функціонування. І хоча це питання перманентно опинялося в полі дослідницького інтересу, все ж було б занадто оптимістичним твердити, що на сьогодні маємо більш-менш цілісну його наукову реконструкцію. Зауважимо, що в козацькій Україні процес розподілу державної влади на законодавчу, виконавчу й судову дещо затягнувся у часі й набув більш-менш довершених форм, на жаль, лише на момент затухання власне національної державотворчості. Тим не менше, структурування владної вертикалі почалося практично одночасно з закладанням підвалин національної політичної системи.

Як зазначалося, у 1648 р. розпочався складний процес еволюції загальної (генеральної) військової ради — «суворого сенату», за образною характеристикою А. Віміні⁶¹, з органу козацького самоврядування у найвищій державний орган козацької України⁶². До компетенції ради належало розв'язання найголовніших питань внутрішньої і зовнішньої політики, а також обрання гетьмана й генеральної старшини. Оскільки ця політична інституція уособлювала вияв прямої демократії, в її роботі брали участь десятки тисяч осіб (козаки, покозачене поспільство, часто представники духовенства). Нерідко під час обговорення (ухвали приймалися більшістю голосів простим волевиявленням) мало місце протистояння різних поглядів, що інколи переростало у зіткнення (Ніжинська чорна рада 1663 р.).

Стихійність перебігу ради, непередбачуваність прийнятих нею ухвал, брак оперативності й ефективності стали однією з причин відмови Б. Хмельницького з початку 1649 р. від її скликань. Відбувається реформатування генеральної ради у представницький орган, участь в роботі якого брали не всі козаки, а лише гетьман, генеральні старшини, пол-

---

⁶¹ Молчановский В. Донесение венецианца Альберто Вимина о козаках и Б. Хмельницком (1656) // Киевская старина. — 1900. — № 2. — С. 70.

⁶² Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини... — С. 264.

ковники, сотники й обрані від кожної сотні делегати (від 2–4 до 20); інколи запрошувалися представники міщан і духовенства. Загальна кількість учасників ради могла обраховуватися 2–4 тис. осіб)⁶³. Після смерті Б. Хмельницького спостерігається відродження важливої політичної ролі генеральної ради, хоча з середини 60-х років у Лівобережному Гетьманаті прийнятті нею ухвали відзначалися переважно формальним характером (з 1669 р. рада збиралася лише за царським розпорядженням⁶⁴). Натомість у Правобережжі за гетьманування П. Дорошенка цей інститут, навпаки, успішно функціонував (збирався понад 10 разів⁶⁵), приймаючи рішення з найважливіших питань. На Січі загальна рада скликала тричі на рік, участь у її роботі була обов'язковою для запорожців. Вона виступала одночасно як найвищий законодавчий, адміністративний і судовий орган влади⁶⁶.

Занепад з 1649 р. ролі генеральної ради супроводжувався зростанням значення старшинської ради, засідання якої відбувалися або у формі зібрання генеральних старшин і полковників, або у формі проведення старшинського з'їзду. У другому випадку яскравіше проявлялися її риси як представницького органу. До компетенції старшинської ради належало розв'язання найважливіших питань внутрішнього політичного життя, зовнішньої політики, регулювання збору податків, використання земельного фонду держави. Вона приймала також ухвали, що мали силу закону, й відіграла важливу роль на початковому етапі процедури обрання гетьмана. Хоча Б. Хмельницький і перетворив її у дорадчий орган, однак поважав традиції Війська Запорозького і всі важливі постанови проводив як рішення ради, надаючи їм у такий спосіб необхідну законність в очах козацтва⁶⁷. Після його смерті старшинська рада перетворилася у впливовий самостійний орган, який претендував на рівну владу з гетьманом. Єдиним з-поміж володарів булави, кому вдалося уникнути протистояння

---

⁶³ *Єрмолаєв В.М., Козаченко А.І.* Органи влади і управління Української держави (друга половина XVII–XVIII ст.). — Харків, 2002. — С. 7–9; *Козаченко А.І.* Органи державної влади і управління України другої половини XVII ст.: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — Харків, 2001. — С. 9–10.

⁶⁴ *Єрмолаєв В.М., Козаченко А.І.* Органи влади і управління Української держави... — С. 16.

⁶⁵ *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності. — Нью-Йорк, 1985. — С. 663.

⁶⁶ *Горобець В.* Політичний устрій українських земель другої половини XVII–XVIII століть: Гетьманщина, Запорозжя, Слобожанщина, Правобережна Україна (спроба структурно-функціонального аналізу). — К., 2000. — С. 54–55.

⁶⁷ *Горобець В.* Політичний устрій українських земель... — С. 17–18; *Козаченко А.І.* Органи державної влади... — С. 11–12; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 pp.). — К., 1999. — С. 202, 204.

з нею, виявився П. Дорошенко. Він щиро був переконаний в тому, що «без ради полковників й іншого товариства нічого не можна вчинити»⁶⁸.

Важливе місце у системі центральних органів влади й управління посідав інститут генеральних старшин. До початку революції їх обирали на генеральних радах, а за гетьманування Б. Хмельницького вони вже призначалися. Пізніше практикувалися (в залежності від обсягів повноважень того чи іншого гетьмана) форми як їх обрання на генеральних чи старшинських радах, так і призначення. У перші роки існування національного державного організму з генеральних старшин сформувався генеральний уряд. Очолював його гетьман, який водночас був очільником держави. Особисті якості Б. Хмельницького й зосередження в його руках істотних важелів влади перетворили цю посаду на центральну «в політичній системі Гетьманщини»⁶⁹. В умовах утвердження авторитарного режиму в сферу функціональних обов'язків гетьмана входило видання універсалів — нормативних актів, що мали силу закону на всій території козацької України; скликання й ведення генеральних і старшинських рад; командування збройними силами; призначення й звільнення з посад старшин; встановлення податків й управління фінансами; розпорядження земельним фондом; керівництво зовнішньою політикою; виконання функцій верховного судді тощо⁷⁰. Разом з тим, відсутність практики фіксації у правних актах повноважень ради й гетьмана сприяла появі двох тенденцій — перетворення держави в олігархічну республіку або ж встановлення монархічної влади, презентованої спадкоємним гетьманством. Протистояння цих тенденцій потенційно загрожувало втягненням суспільства у вир жорстокої політичної боротьби з усіма трагічними в таких випадках для України наслідками. Спираючись на свій авторитет, Б. Хмельницькому вдавалося утримувати ситуацію під контролем. Після його смерті відбувається помітне звуження прерогатив гетьманської влади.

Фіксованої системи службової ієрархії старшинських урядів не склалися; в ході революції їх роль могла зростати чи зменшуватися.

---

⁶⁸ Акты ЮЗР. — Т. VIII. — С. 53, 184; *Окиншевич Л.* Центральні установи України-Гетьманщини XVII–XVIII ст. Рада старшини // *Праці Комісії для виучування історії західно-руського та українського права.* — Вип. VIII. — К., 1930. — С. 249–256.

⁶⁹ *Струкевич О.* Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини (інтегральний погляд на питання). — К., 2002. — С. 254.

⁷⁰ *Горобець В.М.* Засади політичних систем та інституційні моделі Гетьманщини, Запорозької Січі, Слобожанщини та Правобережної України // *Історія української культури.* — Т. 3. — К., 2003. — С. 120; *Єрмолаєв В.М., Козаченко А.І.* Органи влади і управління Української держави... — С. 23–29; *Козаченко А.І.* Органи державної влади... — С. 10; *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. — С. 236.

Традиційно друге місце після гетьмана займав генеральний обозний, третє — два генеральних осавули, четверте — два генеральних судді, п'яте — генеральний писар; почали формуватися уряди генерального підскарб'я, генерального хорунжого та генерального бунчужного. Кожен з цих владних посадовців мав певні повноваження й функціональні обов'язки. Обозний відав артилерію, зведенням оборонних споруд, розташуванням табору, виконував обов'язки наказного гетьмана. Осавули займалися питаннями скликання генеральної ради, підтриманням дисципліни в армії, складанням козацьких реєстрів, організовували супровід іноземних послів. Вони часто призначалися наказними гетьманами. Судді очолювали колегію генерального суду, що розглядав цивільні й кримінальні справи. Писар стояв на чолі генеральної канцелярії, зберігав державну печатку, особисто візував документи уряду, як і осавули, виконував доручення глави держави. Підскарб'ій керував фінансами й відав організацією збору податків. Хорунжий і бунчужний доглядали за гетьманськими клейнодами — хоругвою і бунчуком⁷¹.

Помітну роль відігравала рада генеральної старшини (обозний, писар, два судді й два осавули), що становила собою постійно діючу інституцію. Вона займалася розв'язанням зовнішньополітичних, термінових і таємних справ, здійснювала повсякденне адміністративно-господарське управління країною, виконувала функції генерального штабу й верховного суду, організовувала й контролювала збір податків і мита. В період гетьманування Б. Хмельницького рада генеральної старшини виконувала дорадчу функцію, пізніше перетворилася у важливий орган законодавчої, виконавчої й судової влади⁷².

Виконавчо-розпорядчими урядовими установами виступали канцелярії, головною серед яких вважалася Генеральна військова. Вона зосереджувала в своїх руках адміністративне, військове, судове й фінансове управління державою, контролювала діяльність полкових і сотенних урядів, реалізовувала зовнішньополітичний курс гетьмана, вела діловодство. Артилерійська канцелярія підпорядковувалася обозному й займалася питаннями утримування у належному стані військової артилерії. У 50-х роках XVII ст. почала формуватися Фінансова канцелярія, до функцій якої

---

⁷¹ Горобець В. Політичний устрій українських земель... — С. 32–42; Єрмолаєв В.М., Козаченко А.І. Органи влади і управління Української держави... — С. 32–40; Козаченко А.І. Органи державної влади... — С. 12–13; Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. — С. 237–238.

⁷² Єрмолаєв В.М., Козаченко А.І. Органи влади і управління Української держави... — С. 30–32; Козаченко А.І. Органи державної влади... — С. 13; Окнишевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII–XVIII ст. Рада старшини... — С. 13–14.

перейшли організація збору податків, облік земельного фонду, контроль за доходами і витратами⁷³.

Виникла власна судова система. Центральне місце в ній займав Генеральний військовий суд, до складу якого, крім генеральних суддів, входили гетьман, генеральні старшини і судовий писар. Він розглядав апеляції, що надходили від полкових і сотенних судів, й питання, з якими позивачі зверталися безпосередньо до гетьмана. Останній утворював також у разі необхідності судові комісії для розв'язання особливо складних і важливих справ⁷⁴. Генеральний, полкові й сотенні суди замінили собою гродські, земські, підкоморські й панські, що перестали існувати. Козацьким судам підлягали не лише козаки, але й міщани та селяни, особливо у справах розбою та вбивств. У містах і містечках судочинство входило до компетенції колеґії лавників і ратуші, у селах — війтів й отаманів (у північних районах Лівобережжя діяли копні суди — суди сільської громади). Негативною стороною організації судової справи було поєднання судової й адміністративної влади.

На місцях функціонували полкові й сотенні органи управління (уряди). Полковий уряд складали полковник та полкові старшини. На перших порах важливу роль відігравала козацька полкова рада, що обирала полковників і старшин, однак з 1649 р. її роль помітно зменшується. Б. Хмельницький зосереджує у своїх руках право призначати і звільняти полковників (перший подібний випадок відомий з травня того ж року)⁷⁵. Ним користувалися й наступні гетьмани, хоча за умов послаблення їхньої влади відроджувалася демократична традиція обрання полковників на раді. Полковники виступали носіями верховної влади на території полків, й до їх прерогатив належало широке коло адміністративних, військових, судових і фінансових повноважень, починаючи від мобілізації козаків і до використання земельного фонду. Певною мірою інститут влади полковника був подібним до влади гетьмана. В управлінні полковники опиралися на старшину, яку складали обозний суддя, осавул і писар. Останні, як і полкова рада старшин та полкова канцелярія, виконували у межах

---

⁷³ Горобець В. Політичний устрій українських земель... — С. 42–43; Єрмолаєв В.М., Козаченко А.І. Органи влади і управління Української держави... — С. 41–44; Козаченко А.І. Органи державної влади... — С. 13–14; Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. — С. 244–245.

⁷⁴ Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. — С. 242.

⁷⁵ Мызык Ю.А. Анализ архивных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 годов. — Днепропетровск, 1986. — С. 30; Michalowski J. Księga pamiętnicza. — Kraków, 1864. — S. 409.

полку функції, подібні до тих, які мали генеральні старшини, старшинська рада й Генеральна канцелярія на загальнодержавному рівні⁷⁶.

Полкова модель діяльності органів влади була перенесена у сотню, де сотенний уряд очолював сотник. До його складу входили старшини й городовий отаман. До 1649 р. у сотнях, як і в полках, уряд перебував у підпорядкуванні козацької ради, що обирала його. Проте в умовах посилення інститутів гетьмана, полковників і сотників її повноважності набуває формального характеру. Утверджується практика призначення сотників полковниками. Сотник мав широкі військові, адміністративні й судові повноваження, підлягаючи по вертикалі полковнику, чим забезпечувалася централізація влади. Сотенні осавули і писар виконували однотипні з полковими осавулами і писарем функції. Особливе місце посідав городовий отаман, наділений переважно адміністративною владою в містах. Він стежив за збереженням у них порядку, виконував обов'язки коменданта, за відсутності сотника очолював колегію сотенного суду. Городові отамани полкових міст займали вище, ніж сотники, становище й входили до складу полкового уряду⁷⁷. Розв'язанням всього комплексу питань внутрішнього життя села займався сільський отаман⁷⁸. На курінних отаманів покладалося виконання лише військових функцій.

Владні структури Запорозжя мали певні особливості. Вищим законодавчим, адміністративним і судовим органом влади була січова рада, ухвали якої набували обов'язкової для усіх козаків, старшин і кошового чинності. Рада обирала кожного року кошового отамана (за гетьманування Б. Хмельницького впродовж 1650–1657 рр. він призначався), або інколи (з кінця 50-х років) — кошового гетьмана й усіх старшин, які разом складали уряд — Кіш. Коло повноважень кошового гетьмана в історіографії ще не до кінця з'ясоване. Введений у науковий обіг документальний матеріал дає можливість лише реконструювати в загальних рисах функції кошового отамана. Відомо, що він поєднував у своїх руках військову, виконавчу, адміністративну й судову владу, а під час воєнних дій виступав головнокомандувачем війська й наділявся, по суті, необме-

---

⁷⁶ Горобець В. Політичний устрій українських земель... — С. 44–45; Єрмолаєв В.М., Козаченко А.І. Органи влади і управління Української держави... — С. 45–58; Козаченко А.І. Органи державної влади... — С. 14–15; Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. — С. 240; Панашенко В.В. Полкове управління в Україні (середина XVII–XVIII ст.). — К., 1997. — С. 8–10.

⁷⁷ Єрмолаєв В.М., Козаченко А.І. Органи влади і управління Української держави... — С. 59–69; Козаченко А.І. Органи державної влади... — С. 15–16; Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. — С. 240.

⁷⁸ Єрмолаєв В.М., Козаченко А.І. Органи влади і управління Української держави... — С. 69–70.

женими повноваженнями. В мирний час цей посадовець очолював дипломатичну службу, відав військовою скарбницею, затверджував судові вироки. Другою особою в старшинській ієрархії був військовий суддя, який здійснював судочинство на основі звичаєвого права. Діловодство вів військовий писар; осавул наглядав за порядком у Січі, розслідував злочини й контролював виконання судових ухвал. Козаки куренів підпорядковувалися владі обраних отаманів. Вони часто користувалися серед запорожців більшим авторитетом, ніж кошова старшина. Наприкінці 40-х — у 50-х роках XVII ст. зросла роль старшинських сходок (рад), до участі в яких запрошувалися військові старшини, курінні отамани та досвідчені козаки-ветерани («старики») ⁷⁹. Водночас не можна не зазначити, що така відрубність січової влади від уніфікованої владної системи інших регіонів України створила реальну перспективу поступового перетворення Запорозжя на альтернативний Гетьманату політичний центр, який перманентно виступав осередком концентрації опозиційних центральній владі настроїв, чим безпосередньо загрожував існуванню самої української державності.

Важливим інститутом політичного життя стали органи місцевого самоврядування. Нова українська влада при Б. Хмельницькому не лише не обмежувала діяльність міських й сільських самоврядних структур (за винятком кагалів, що були ліквідовані), а в окремих випадках навіть розширювала повноваження міських судів (наприклад, на початку грудня 1655 р. київський суд отримав право карати свавільних козаків) ⁸⁰. Було підтверджено чинність магдебурзького права, згідно з яким міщани одержували самоуправління, впорядковано основи цивільного й кримінального права, норми оподаткування, ремісничі й торгівельні пільги. Уклада-

---

⁷⁹ Горобець В.М. Запорозький кіш в політичній структурі козацької України (друга половина XVII — початок XVIII ст.) // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній свідомості / Матеріали міжн. наук. конф. — К. — Запоріжжя, 1997 — С. 33–40; Його ж. Політичний устрій українських земель... — С. 61–62; Паньонка І.М. Апарат управління Запорізької Січі (середина XVI ст. — 1775 р.): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — Львів, 2000. — С. 9–11; Сергієнко Г.Я. Міжнародно-правовий статус Запорозької Січі в другій половині XVII ст. // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній свідомості... — С. 44–55; Станіславський В.В. Запорозька Січ у другій половині XVII — на початку XVIII ст. // Історія українського козацтва: Нариси у 2 т. — Т. 1. — К., 2006. — С. 558–571; Степанков В.С. Політична роль Запорозжя в розвитку національної революції 1648–1676 рр. // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній свідомості... — С. 4–14; Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: У 3 т. — К., 1990. — Т. 1. — С. 163–187.

⁸⁰ Документи Богдана Хмельницького... — С. 460–461; Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. — С. 241–243.

ючи договір 1654 р., український гетьман домогся визнання міського самоврядування з боку російського уряду. Таку ж політику проводила більшість наступників Б. Хмельницького. Лише за гетьманування І. Брюховецького у Лівобережжі спостерігалось явне прагнення підпорядкувати міщан державним органам влади⁸¹.

До компетенції самоврядування належали питання забезпечення добробуту міста, зокрема, організації протипожежної безпеки, нагляду за дотриманням норм моралі у поведінці міщан тощо. Очолював місто обраний його жителями війт, влада якого була пожиттевою. Важливу роль відігравали виборні магістрати, що склалися з ради (райці на чолі з бурмистром, котрі займалися адміністративно-господарськими справами) та лави (члени суду, підпорядковані війту, що здійснювали судочинство з цивільних й кримінальних справ). Існувало самоврядування і в містах, що не мали магдебургії; вони управлялися ратушами в складі війта та 2–3 бурмистрів. Характерним для міського життя було також цехове самоврядування та самоврядування окремих іноетнічних громад⁸². На середину 70-х років існували також невеликі міста і містечка, в яких не було спеціальних самоврядних установ⁸³. Хоча джерела не згадують «ратушних» міст і містечок у Правобережжі, із значною долею вірогідності можна припустити, що в дійсності існували, оскільки міський уклад обох Гетьманатів, попри регіональну специфіку, в цілому розвивався в одному напрямі. Вірність такого припущення засвідчують, зокрема, присяжні книги 1654 р. Білоцерківського й Ніжинського полків (єдині, що збереглися), в яких зафіксовано наявність війта й бурмистрів у більшості міст і містечок Білоцерківського полку. Подібне ж мало місце і в Ніжинському полку⁸⁴. Існувала також категорія міських поселень (близько 12% усіх

---

⁸¹ *Борисенко В.Й.* Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. — К., 1986. — С. 213; *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. — С. 241–243; *Падох Я.* Міські суди на Україні-Гетьманщині після 1648 р. // В 300-ліття Хмельниччини (1648–1948): Збірник за ред. Б. Крупницького. — Мюнхен, 1948. — С. 101–108; *Швыдько А.К.* Социальные отношения и классовая борьба в городах Левобережной Украины во второй половине XVII — середине XVIII века. — Днепропетровск, 1984. — С. 32–37.

⁸² *Горобець В.* Політичний устрій українських земель... — С. 47–49; *Гурбик А.О.* Міське самоврядування та самоврядні засади сільських громад // Історія української культури. — Т. 3. — С. 239–256; *Дядиченко В.А.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. — К., 1959. — С. 79–80, 281–284.

⁸³ *Гурбик А.О.* Міське самоврядування та самоврядні засади сільських громад. — С. 241; *Дядиченко В.А.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України... — С. 79–80.

⁸⁴ Присяжні книги 1654 р. Білоцерківський та Ніжинський полки / Упор. Ю. Мицик, М. Кравець. — К., 2003. — С. 51, 57, 60, 67, 72, 78, 85, 98, 101, 105, 110, 114, 120, 123, 126, 128, 136, 140.

населених пунктів Лівобережжя й значно менше у Правобережжі), які перебували у приватному володінні (часто ранговому) гетьманів, старшин і духовенства (Чигирин, Гадяч, Медведівка, Ромни, Паволоч й ін.)⁸⁵. Зрозуміло, найбільшим набором прав і привілеїв користувалися міщани міст, які мали магдебурзьке право. В складних політичних умовах жителі Києва, Чернігова, Ніжина, Вінниці, Переяслава й інших міст не тільки вельми успішно обстоювали його норми, але й домагалися від влади нових пільг («вольностей»).

Зважаючи на те, що міста ставали організаційними центрами формування сотень і полків, в них паралельно з традиційними утворювалися козацькі органи влади. Стосунки між міським поспільством й козаками, попри певні конфлікти з козацькою старшиною, в цілому склалися у формі соціального партнерства. Останнє проявлялося насамперед у спільних діях, спрямованих на захист витвореної держави, проти відродження дореволюційної системи соціально-економічних відносин, феодалізації старшини, за збереження отриманого у ході революції нового соціального статусу. Не випадково міщанами, статус яких традиційно вважався вищим, почала називати себе значна частина селянства⁸⁶. Натомість відносини міських і державних (козацьких) органів влади склалися далеко не просто, особливо з кінця 50-х років, коли полкові і сотенні уряди посилили втручання у міське самоврядування, намагаючись підпорядкувати собі магістрати й ратуші. Відома затята боротьба магістратів Переяслава, Ніжина, Полтави, Стародуба й інших міст Лівобережжя з полковою адміністрацією (припускаємо, що аналогічні процеси, хоча і не в такій гострій формі, відбувалися і в Правобережжі)⁸⁷.

Функціонували й органи сільського самоврядування, яке спиралося на традиційне звичаєве право. На чолі сільських громад стояли старости (отамани, війти), котрі наглядали за збереженням правопорядку на території громади, дотриманням норм співжиття, правил перебування приїжджених, брали участь у встановленні меж землі й сінокосів, засвідченні актів купівлі-продажу, розподілі спадщини, зовнішніх зносинах громади тощо.

Слід зауважити складний характер відносин між центральними органами державної влади, а також між ними та місцевими адміністративними

---

⁸⁵ *Компан О.С.* Міста України в другій половині XVII ст. // Історик Олена Компан: Матеріали до біографії. — К., 2007. — С. 143–144.

⁸⁶ Акты ЮЗР. — Т. VII. — СПб., 1872. — С. 360.

⁸⁷ *Гурбик А.О.* Міське самоврядування та самоврядні засади сільських громад. — С. 258–259; *Швидько А.К.* Борьба городов Украины за осуществление решений Переяславской рады (вторая половина XVII — середина XVIII в.) — Днепропетровск, 1983. — С. 38–43; *Её же.* Социальные отношения и классовая борьба в городах Левобережной Украины... — С. 35–37.

установами. Центральною віссю протиріч (інколи вони досягали гранично критичної межі) виявилася сфера розмежувань, з одного боку, владних повноважень гетьмана та генеральної ради, з іншого ж — старшинської ради й генеральних старшин. Курс Б. Хмельницького на встановлення сильної одноосібної влади викликав відкритий або ж прихований спротив (особливо у 1648–1651 рр.) частини українського суспільства. Так, влітку 1648 р. дехто з козаків скаржився, що гетьман з черню не має ради, «чого перед цим не було, бо завжди чернь домагалася того, аби з нею радилися...»⁸⁸. На цьому ґрунті виник конфлікт між українським володарем та наказним гетьманом М. Кривоносом, котрий не став виконувати розпорядження Б. Хмельницького, мотивуючи свою відмову тим, що той «не є нашим присяглим гетьманом...»⁸⁹. Відомо також, що у першій половині 1651 р. Б. Хмельницький наштовхнувся на сильну протидію з боку старшини (конфлікт вдалося залагодити лише за допомогою скликання у травні чорної ради), після чого він змінив на посадах деяких полковників⁹⁰.

Смерть українського володаря й усунення від влади восени 1657 р. Ю. Хмельницького лише загострили дану проблему. Свідоме звуження І. Виговським прерогатив гетьманської влади, що розглядалося ним як тактичний хід у боротьбі за булаву, було сприйняте запорожцями і покозаченими масами поспільства як сигнал до відновлення чинності чорної ради у її класичній формі. При цьому старшина поспішила скористатися з ситуації для розширення своїх владних прерогатив. Ці обидві тенденції перетворюються у визначальні за гетьманування Ю. Хмельницького (1659–1663 рр.), коли реальна влада у державі зосереджується у руках певного кола генеральних старшин і полковників, а гетьманські повноваження набувають номінального характеру (з'являються елементи олігархічно-республіканської форми правління)⁹¹.

Водночас запорожці й більшість лівобережного козацтва, невдоволені самовладдям старшин й підтримувані Москвою, домоглися на Ніжинській чорній раді (червень 1663 р.) обрання висуванця Запорожжя І. Брюховецького гетьманом Лівобережної України, започаткувавши тим самим

---

⁸⁸ Мицик Ю.А., Цибульський В.І. Волинь в роки Визвольної війни українського народу середини XVII століття: Док. і матеріали. — Рівне, 1999. — С. 19.

⁸⁹ БМЧ. ВР. — Спр. № 142. — Арк. 598.

⁹⁰ Степанков В.С. Проблема становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького (1648–1657 рр.) // Укр. іст. журн. — 1995. — № 4. — С. 25.

⁹¹ Савчук Н.О. Українська держава за гетьманування Ю. Хмельницького (1659 — поч. 1663 рр.). — Кам'янець-Подільський, 2001. — С. 128–129.

розпад унітарної держави⁹². Перетворення її у поліцентричне об'єднання Правобережного й Лівобережного Гетьманатів та Запорозжя породило гостру проблему взаємин між ними. Попри те, що їх політичні еліти усвідомлювали згубність розколу й прагнули домогтися возз'єднання у межах єдиної держави (аби переконатися у цьому, варто ознайомитися хоча б зі змістом «війни звернень» гетьманів і старшин Лівобережжя й Правобережжя упродовж осені 1663 — весни 1664 рр., пройнятих благородною ідеєю єдності населення козацької України: це один «християнський малоросійський народ», «єдинокротні брати», котрі мають спільну Вітчизну «матір нашу» тощо⁹³), регіональні інтереси, помножені на амбіції політиків, розпалювані ззовні, виявилися сильнішими за загальнонаціональні пріоритети політичного розвитку. Розбалансованість повноважень центральних інституцій владної вертикалі негативно позначалася на державотворчому процесі.

Якщо Б. Хмельницький, витворивши жорстку вертикаль державного управління, домігся швидкого й неухильного виконання полковими й сотенними урядами розпоряджень центральних владних структур, то після його смерті розпочався трагічний за своїми наслідками процес паралічу місцевих органів влади, що супроводжувався анархізацією суспільно-політичного життя. Призвичаєні до використання зброї, як найбільш легкого (а під час і єдиного) засобу задоволення першочергових матеріальних потреб, злюмпенізовані вихідці з різних соціальних категорій населення, охоче пристаючи на гасла козацької «вольності», сповідувані січовою сіромою, посилювали опозиційність Запорозжя, яке прагнуло повернути Кошу провідну політичну роль, втрачену влітку 1648 р. Вже навесні 1657 р. тут розпочався рух, спрямований проти політики центральної влади. Особливо загрозливих масштабів опозиційні виступи запорожців набули після переходу булави до І. Виговського. Їх підтримала частина знедолених козаків «городової України». За свідченням очевидців, «повстало багато голяків і неімущих люців, полковників і сотників, і осавулів не слухають і говорять: ми їх повбиваємо і майно їх

---

⁹² Газін В.В. Чорна рада 1663 року: підготовка та наслідки для Української держави // Наукові праці історичного факультету. — Кам'янець-Подільський, 1996. — Т. 2. — С. 38–45; Його ж. Участь січовиків у подіях Чорної Ради 1663 р. // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній свідомості... — С. 72–76; Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). — С. 250–256; Яковлева Т. Руїна Гетьманщини. Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659–1667 рр.). — К., 2009. — С. 306–317.

⁹³ Мицик Ю. З документів українських гетьманів та полковників доби Руїни (за матеріалами польських архівосховищ) // Сіверянський літопис. — 1999. — № 3. — С. 18; Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9 т. — К., 2001. — Т. III. — Кн. I: (третья четверть XVII ст.). — С. 385–386, 388–390, 403–404.

заберемо»⁹⁴. Використання бунтівних мас знедолених окремими старшинами для реалізації власних політичних амбіцій спровокувало розростання конфлікту та його переростання навесні 1658 р. у громадянську війну. Практично до середини 70-х років XVII ст. основним детонатором цього загрозливого збройного суспільного протистояння продовжувало залишатися Запорозжя, політика якого часто дисонувала з державницькими устремліннями українських гетьманів.

Розбалансування в таких умовах владної вертикалі, за свідченням коронного обозного А. Потоцького (осінь 1659 р.), призвело до панування в Україні «свавілля з боку некерованої черні»⁹⁵. На початку 1663 р. наказний лівобережний гетьман Я. Сомко визнавав, що «нині у них всякий собі керує»⁹⁶, а влітку наступного року І. Брюховецький нарікав на той факт, що запорозький кошовий отаман «привласнює собі владу рівну гетьманській...»⁹⁷. Подібна ситуація склалася і в Правобережному Гетьманаті. «Дійшло до того, — констатував восени 1664 р. полковник О. Гоголь, — що кожен козак був полковником, а кожен сотник — гетьманом»⁹⁸.

У світлі сказаного уявляється доцільним навести хоча б загальну характеристику того соціального середовища, яке виступало основним постачальником потенційних носіїв влади в козацькій Україні. Сьогодні є доведеним фактом, що на початковому етапі Національної революції державна еліта рекрутувалася з соратників Б. Хмельницького по організації повстання, дещо згодом — із козаків та старшин козацьких реєстрових полків, які перейшли на бік повстанців. У ході формування адміністративно-політичного устрою козацької України на її території виникли десятки козацьких полків, очолюваних представниками різних станів і груп. Визнання гетьманом козацьких прав за покозаченими селянами і міщанами зумовило включення їх керівників до складу старшини, що, безумовно, сприяло її консолідації.

Згуртування еліти протягом 1648 — першої половини 1649 рр. означало не зняття чи подолання суперечностей між її основними угрупованнями, а зближення між ними на основі висунутих Б. Хмельницьким ідей. Принагідно відзначимо, що при цьому ані більшість інтелігенції, ані

⁹⁴ Акты ЮЗР. — Т. V. — СПб., 1867. — С. 64.

⁹⁵ Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов (далі — ПКК). — Т. III. — К., 1898. — С. 388.

⁹⁶ Акты ЮЗР. — Т. VII. — С. 360.

⁹⁷ Архів Інституту історії України НАН України (Далі — АПУ). — Оп. 3. — Спр. № 30. — Арк. 236.

⁹⁸ Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов (далі — ПВК). — К., 1852. — Т. IV. — С. 461.

більшість середнього та вищого православного духовенства не підхопили їх, не стали їх виразниками й захисниками. Їхня пасивність зіграла вкрай негативну роль у розвитку національно-визвольної боротьби. Залежно від підходів до розв'язання питань державного будівництва, соціально-економічної політики й відносин з Річчю Посполитою серед старшини визначилося три угруповання: радикальне, національно-патріотичне й помірковане, що перебували на діаметрально протилежних позиціях у підході до створюваної моделі національно-економічних відносин, політичної форми управління.

Неможливість повною мірою реалізувати державну ідею протягом 1649–1653 рр., необхідність укладення договорів з польським урядом негативно позначилися на формуванні еліти й розвитку її політичної свідомості. Не секрет, що частина представників влади, особливо на місцевому рівні, фактично відмовляє державотворчій програмі гетьмана в підтримці. Невдачі в боротьбі за незалежність, з одного боку, посилювали сумніви в можливості розбудови самостійного державного організму й таким чином послаблювали вплив національної ідеї на розвиток самосвідомості еліти, з іншого — сприяли утвердженню в ній ідей автономізму, формуванню комплексу національно-політичної неповноцінності. А постійна загроза втрати (в разі поразки у війні з Річчю Посполитою) свого соціально-політичного становища обумовлювала в ментальності старшини переважання приватних інтересів над державними.

Власне, розкол політичної еліти й складний характер взаємовідносин державних утворень, на які розпалася козацька Україна, стали одними із головних причин руйнації її політичної системи. Свою деструктивну лепту в розхитування ситуації внесла і відсутність єдності в середовищі православного духовенства. Активна участь церковних ієрархів у політичному житті в умовах гострої міжусобної боротьби старшин за владу, поділу козацької України на два Гетьманати сприяли формуванню серед них кількох угруповань, що орієнтувалися на Річ Посполиту (С. Косов та Д. Балабан), Росію (І. Гізель, Л. Баранович, М. Филімонович, С. Адамович), Туреччину (Й. Тукальський). Суперечності між ними різко послаблювали позитивний потенціал церкви у згуртуванні політичної еліти козацької України для відстоювання національних інтересів, у тому числі автокефалії Київської митрополії⁹⁹, що, як відомо, було використано Росією в імперських інтересах.

⁹⁹ Див.: *Власовський І.* Нарис історії Української Православної Церкви. У 4 т., 5 кн. — Т. 2. — К., 1998. — С. 84–96, 292–343; *Эйнгорн В.* Очерки из истории Малороссии в XVII в. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. — М., 1899. — С. 90–104; *Митрополит Іларіон.* Українська Церква за час Руїни. — Вінніпег, 1956. — С. 126–134, 138–173, 403–417, 432–463;

За оцінкою Д. Дорошенка, на весну 1665 р. Правобережна Україна перебувала у «стані загальної анархії»¹⁰⁰. Цей процес завершився лише у 1666–1667 рр., коли з великими труднощами П. Дорошенку у Правобережжі, а Д. Многогрішному й І. Самойловичу у Лівобережжі вдалося нормалізувати ситуацію, відновивши стабільність гетьманської влади, припинивши чинність класичної чорної ради й поновивши функціонування представницької генеральної і старшинської рад. Зусиллями правобережного і лівобережного гетьманів поновилося і нормальне функціонування полкових й сотенних урядів. Однак возз'єднання Правобережного і Лівобережного Гетьманатів 1668 р., а також у 1674 рр. залишалося формальним, оскільки обидва державні утворення продовжували жити власним політичним життям й не припиняли міжусобної боротьби за «єдність України» під своєю гегемонією. Важливу роль катализатора у дестабілізації політичних процесів в Україні відігравав геополітичний фактор. Уряди Росії, Польщі й Криму, підтримуючи того чи іншого претендента на гетьманську булаву, спеціально провокували внутрішню боротьбу за владу. Це було б «непоправною втратою для Р[ечі] П[осполитої], — підкреслював один з польських сановників у вересні 1671 р., — коли б Ханенко з Дорошенком порозумілися й об'єдналися», бо «та ворожнеча між ними є до цього часу порятунком для Республіки»¹⁰¹.

Відносини між владою і суспільством

В умовах становлення нової соціальної основи національної політичної системи (одночасно з перерозподілом форм власності на землю та земельного фонду на користь селянства в соціальній структурі суспільства було ліквідовано стан великих і середніх землевласників; різко скоротилася чисельність дрібної шляхти; керівна роль у політичному житті держави перейшла до козацької старшини; зміцнився статус православного духовенства; провідну роль у житті міст стали відігравати представники українського етносу і пришвидшився процес формування нової еліти) на центральну владу покладалося важливе завдання формування якісно відмінної від існуючої в Речі Посполитій моделі відносин державних управлінських інститутів із соціальними спільнотами.

Історія церкви та релігійної думки в Україні: У 3 кн. — Кн. 3. — К., 1994. — С. 91–100; *Плохій С.М.* До історії формування політичного секуляризму на Україні (Богдан Хмельницький і Сильвестр Косов) // *Секуляризація духовного життя на Україні в епоху гуманізму і Реформації*: Зб. наук. праць. — К., 1991. — С. 82–89; *Ричка В.М., Салій К.І.* Духовенство // *Історія української культури*. — Т. 3. — С. 359–369.

¹⁰⁰ *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... — С. 47.

¹⁰¹ Державний архів у Кракові (далі — ДАК). — Ф. 452. — Спр. № 372. — Арк. 123.

В специфічних українських реаліях XVII ст. одним із першочергових завдань у сфері соціальної політики виступало врегулювання конфесійних та етнічних питань. Від самого початку революції очолюваний Б. Хмельницьким уряд намагався запобігти етнічним чисткам й масовому винищенню іновірців. Б. Хмельницький був переконаний, що «є один Бог і одна християнська віра», і дотримувався принципу: «хто і як хоче, хай вірить»¹⁰². Подібні погляди поділяли й інші гетьмани. У. Вердум відзначив у ряді міст і містечок співіснування церков і костьолів (Бар, Шаргород, Керниця, Іллінці), зокрема, у Барі діяли 3 костьоли, 2 церкви й синагога, а в Шаргороді — костьол з францисканським монастирем, у якому був один чернець¹⁰³. Певних обмежень через свою відверто пропольську позицію зазнала тільки греко-католицька церква, яка, попри відсутність категоричної заборони своєї діяльності з боку центральної влади, на теренах козацької України практично припинила своє існування¹⁰⁴.

Намагаючись знайти порозуміння з українською шляхтою, щоб залучити її до визвольної боротьби і при цьому зберігати політичне домінування козацтва, Б. Хмельницький повів гнучку політику щодо шляхетського стану. Саме з такою метою він розпочав пошук контактів з руським воєводою князем І. Вишневецьким, київським воєводою Я. Тишкевичем, а згодом із сандомирським воєводою князем В.Д. Заславським, коронним стражником Самійлом Лашем та іншими представниками сполонізованої й покатоличеної шляхетської верхівки, йшов на поступки середній і дрібній шляхті в питаннях забезпечення її майнових прав. Водночас джерела зберегли красномовні свідчення лояльного ставлення української влади до польського поспільства й тих шляхтичів, що «співчували русинам»¹⁰⁵. Однак перехід представників шляхетського стану на

¹⁰² Документи Богдана Хмельницького... — С. 73, 196.

¹⁰³ Вердум У. Щоденник // Жовтень. — 1983. — № 10. — С. 89–93.

¹⁰⁴ Горобець В. Козацький гетьманат у соціополітичній структурі Речі Посполитої: проект устросевої моделі гетьмана Павла Тетері з року 1664 // Молода нація: Альманах. — К., 2000. — № 1. — С. 43–44; Його ж. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою 1654–1665. — К., 2001. — С. 423; Заборовський Л.В. Католики, православные, униаты. Проблемы религии в русско-польско-украинских отношениях конца 40-х–80-х гг. XVII в.: Документы. Исследования. — М., 1998. — Ч. 1. — С. 51; Історія церкви та релігійної думки в Україні. — Кн. 3. — С. 73–90; Мищик Ю. Проблема унії в дипломатичних інструкціях гетьманів України до уряду Речі Посполитої (середина — друга половина XVII ст.) // *Warszawskie zeszyty Ukrainoznawcze*. — Warszawa, 1997. — Т. IV–V. — С. 93–99.

¹⁰⁵ ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Осолінських № 189/II. — Арк. 185; Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі — ЦДІАК України). — Ф. 1230. — Оп. 1. — Спр. 194. — Арк. 36; Воссоєдинение Украины с Россией. — Т. III. — К., 1953. — С. 562, 567; Документи Богдана Хмельницького... — С. 323; Апанович О. Українсько-російський договір 1654 р.: Міфи і реальність. — К., 1994. — С. 20–23; Крип'якевич І.П.

службу Українській державі, незважаючи на всі зусилля центральної влади, так і не набув масового характеру. Втративши владні важелі й змушена пристосовуватися до нової державної структури (обіймання тієї чи іншої посади передбачало перехід на козацьку політично-ідеологічну платформу), шляхта позбавилася колишньої провідної ролі в суспільстві й, незважаючи на спроби урядів І. Виговського та П. Тетері за допомогою Польщі поновити її правове становище, до кінця революції продовжувала залишатися лише привілейованою соціальною групою, за якою зберігалося право користуватися земельними наділами (включаючи маєтки з підданими) з дозволу влади.

Незрівнянно більше уваги приділялося владою козацтву. З самого початку розбудови держави її центральні й місцеві управлінські структури формувалися власне з його представників. Тому не випадково уряди всіх гетьманів (за певним винятком І. Виговського й П. Тетері) дбали перш за все про обстоювання станових інтересів козацтва та легітимацію його ролі політичного лідера нового суспільства. Перед ними стояло кілька складних проблем, які виникли в ході революції і вимагали свого розв'язання. Насамперед це правове розмежування з масами покозаченого поспільства. Першу спробу у цьому напрямі влітку 1650 р. зробив Б. Хмельницький, намагаючись обмежити склад козацтва 40 тис. реєстровиків¹⁰⁶. Наступні гетьмани також виношували плани відокремити козацтво від покозачених мас. Однак опір нереєстрових козаків, покозачених селян і міщан, постійна загроза продовження воєнних дій спонукали їх відмовитися від своїх намірів. Козацтво продовжувало залишатися відкритим для інших станів і груп суспільства.

Ледь не від початків свого функціонування влада опинилася перед непростюю проблемою внутрішньої консолідації козацького стану, подолання роз'єднаності козацької старшини. Найуспішнішими у цьому напрямі були заходи Б. Хмельницького, котрий, з одного боку, запобігав загостренню суперечностей, а з іншого — ефективно протидіяв спробам окремих груп козацтва, зокрема, запорожців й голоти, домогтися реалізації своїх намірів шляхом внутрішньої боротьби.

Після смерті Б. Хмельницького, попри зусилля його наступників, особливо уряду П. Дорошенка, так і не вдалося згуртувати старшин

Богдан Хмельницький. — С. 180–181; Федорук Я. Універсали та листи Богдана Хмельницького (11 документів) // Україна модерна. — Львів, 1996. — Ч. 1. — С. 137; Оглоблин О. Українсько-московська угода 1654 // Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження). — К., 2003. — С. 185, 196; Яковлів А. Договір гетьмана Богдана Хмельницького з московським царем Олексієм Михайловичем 1654 року // Переяславська рада 1654 року... — С. 114.

¹⁰⁶ Документи Богдана Хмельницького... — С. 179.

навколо ідеї збереження єдності козацької України. Різні соціальні й зовнішньополітичні орієнтації, перевага регіональних, групових й вузько-гоїстичних інтересів втягували їх у братовбивчий вир міжусобиць. До того ж, внаслідок помилок І. Виговського спалахнув збройний конфлікт між городовими козаками і запорожцями й окреслилося регіональне протистояння правобережного й лівобережного козацтва, що під впливом геополітичного фактору стало однією з найважливіших причин розпаду козацької України на три державні утворення, а в кінцевому рахунку і поразки революції.

Сказалося взнаки і недостатнє усвідомлення урядами тієї небезпеки, що приховувало в собі (особливо з початку 70-х років XVII ст.) перетворення козацької старшини і заможного козацтва у землевласників, котрі набували земельні володіння або у формі тимчасової власності «на ранг» як винагороди від гетьмана й царя за службу у Війську Запорозькому, або приватної власності («зуполне», «на вспартя дому», «на подпору дому», придбаной за допомогою купівлі). До останньої належали й маєтки, надані польською Коронаю¹⁰⁷. Тим самим козацький стан, з одного боку, роз'їдався з середини через те, що дана група козацької верхівки, пориваючи з традиційними козацькими політичними цінностями, зближалася з шляхтою, а з іншого — створювалися сприятливі умови для наростання суперечностей в середині козацької спільноти, що породжувало гострі соціальні конфлікти.

Далеко не завжди конструктивно складалися взаємовідносини української центральної влади з такою суспільною інституцією, як православна церква. Усвідомлюючи виняткове значення православ'я у національно-визвольній боротьбі й розбудові національного державного організму і намагаючись залучитися підтримкою з боку православного кліру своєї політичної програми, Б. Хмельницький відразу ж виступив на захист його інтересів. Під загрозою смертної кари він заборонив не тільки поспільству, але й козацтву, втручатися «в справи духовніе церковніе священніческіе» чи ображати «священников духовних отцов своїх». «... Я владзою гетманства моего, а іменем всего войска, — підкреслював

---

¹⁰⁷ Пам'ятники історії Східної Європи. Джерела XV–XVII ст. — Т. V: Руська (Волинська) метрика. Книга за 1652–1673 рр. — Острог–Варшава–Москва, 1999. — С. 109–110, 119–130, 140–143, 158–167, 239–240, 250–252, 254–255, 264, 401–402; *Борисенко В.Й.* Соціально-економічний розвиток Лівобережної України... — С. 71–83; *Гришко В.* До суспільної структури Хмельниччини // До 300-ліття Хмельниччини... — С. 42–43; *Гуржій О.І.* Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної та Слобідської України (друга половина XVII–XVIII ст.). — К., 1994. — С. 10–13, 15–17; *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. — С. 183–195; *Панащенко В.В.* Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII–XVIII ст.). — К., 1994. — С. 10–20.

гетьман в універсалі від 5 березня 1649 року миргородському і прилуцькому полковникам, — таким смілцом за оскарженем ся і доводом слушним не тилко о бите, але і о наймнійшую словную в непристойном поступку зневагу на духовних богомолцов наших розказую таких на горле карати і до мене такові справи не доносячи...»¹⁰⁸. Він же щедро обдаровував монастирі земельними володіннями, зобов'язуючи підданих виконувати «звикле послушенство». Допускалося духовенство й до політичної діяльності, зокрема, воно могло брати участь у роботі військових і старшинських рад, старшинських з'їздів тощо. Без істотних змін ця політика продовжувала проводитися і наступниками Б. Хмельницького, особливо П. Дорошенком. Зі свого боку духовенство (насамперед нижче) відіграло важливу роль не лише в ідеологічному обґрунтуванні мотивів боротьби поспільства й козацтва проти Речі Посполитої, але і в її організації та навіть у керівництві нею (подібні окремі випадки фіксуються в 1648–1652 pp.).

Разом з тим, існують цілком серйозні підстави щодо неоднозначної оцінки участі вищих православних ієрархів в політичному житті козацької держави. Зокрема, якщо П. Дорошенку вдалося знайти повне порозуміння з Йосифом Тукальським щодо перспектив розвитку козацької України, то один із його попередників на київській митрополичій кафедрі Сильвестр Косов демонстрував непоодинокі спроби втручання у функціонування полково-сотенних органів влади й проведення самостійної політичної лінії стосовно Речі Посполитої й Російської держави, що вносило певну напругу у його стосунки з Б. Хмельницьким. Лише після укладення українсько-російського договору 1654 р., коли гетьман зайняв рішучу позицію в обстоюванні автокефалії української православної церкви, київський митрополит нарешті визнав його володарем козацької України¹⁰⁹. Однак смерть у 1657 р. Б. Хмельницького й С. Косова, від'їзд нового митрополита Д. Балабана 1658 р. з Києва, ослаблення гетьманської влади у кінці 50-х — першій половині 60-х років, відверте втручання Москви і російських воєвод у церковні справи (воєвода Трубецької

¹⁰⁸ Документи Богдана Хмельницького... — С. 108.

¹⁰⁹ Акты ЮЗР. — Т. X. — С. 709; Когут З. Проблема автономії Української Православної Церкви в Гетьманщині (1654–1780-ті роки) // Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. — К., 2004. — С. 119; Оглоблин О. Проблема державної влади на Україні за Хмельниччини й Переяславська угода 1654 року // Оглоблин О. Студії з історії України. Статті і джерельні матеріали. — Нью-Йорк—Київ—Торонто, 1995. — С. 117–130; Сисин Ф. Хмельниччина та її роль в утворенні модерної української нації // Укр. іст. журн. — 1995. — № 4. — С. 71; Харишин М.В. Богдан Хмельницький та українська православна церква // Укр. іст. журн. — 1995. — № 4. — С. 92–99; № 5. — С. 57–65.

восени 1659 р. наважився призначити місцеблюстителем митрополії чернігівського єпископа Л. Барановича), з одного боку, послаблювали позиції вищих церковних ієрархів, з іншого — сприяли оформленню угруповання (переважно московфільського) духовенства, яке, почало активно втручатися у державно-політичні справи Лівобережного Гетьманату. Посилення його впливів, на думку деяких дослідників, породило феномен «двовладдя світської та духовної еліти», яке тривало тут до 1685 р., тобто до фактичного підпорядкування українського православ'я Московській патріархії¹¹⁰.

Не були простими і стосунки центральної та місцевої влади з міщанами. Попри те, що гетьмани (за винятком І. Брюховецького, який зробив невдалу спробу позбавити міста самоврядування з метою підпорядкувати їхніх жителів своїй юрисдикції), починаючи від Б. Хмельницького, дотримувалися політики збереження магдебурзького права, підтримували міські самоврядні структури й залучали час від часу війтів і бурмистрів до роботи старшинських рад, на місцях спостерігалася тенденція, що засвідчувала прагнення полково-сотенної влади поставити у залежність від себе жителів магдебурзьких і ратушних міст, обкладати їх податками, змушувати виконувати різні повинності тощо. Навіть при Б. Хмельницькому великі міста (Київ, Переяслав, Чернігів, Ніжин), які традиційно володіли магдебурзьким правом, не вірили у можливість гарантій української влади щодо недоторканості їх привілеїв. Не випадково вони зверталися у 1654–1655 рр. безпосередньо до царя з проханнями підтвердити чинність магдебургії з тим, щоб відповідними грамотами «захиститися» і не мати над собою «більше панів». У наступні роки подібні клопотання перед російською стороною порушувалися й громадами інших міст (переважно Лівобережжя)¹¹¹.

В системі взаємодії державної влади із соціальними спільнотами важливе місце відводилося політиці уряду щодо селянства. Взявши магову участь у революційних подіях, останнє рішуче виступало проти панування шляхетського стану, підданства й повинностей, за особисту

---

¹¹⁰ Історія церкви та релігійної думки в Україні. — Кн. 3. — С. 91–94; Ричка В.М., Салій К.І. Духовенство. — С. 365–367.

¹¹¹ Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток... — С. 21–22, 213–214; Горобець В. «Волимо царя східного...». Український гетьманат та російська династія до і після Переяслава. — К., 2007. — С. 251–252, 255–257; Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. — С. 196–207; Романовский В.А. Развитие городов Левобережной Украины после воссоединения с Россией (во второй половине XVII века) // Воссоединение Украины с Россией: Сб. статей. — М., 1954. — С. 409–420; Швыдько А.К. Борьба городов Украины... — С. 33–53, 69–73; Ее же. Социальные отношения и классовая борьба в городах Левобережной Украины... — С. 32–42.

свободу й право вільно користуватися результатами важкої праці. Існують сотні свідчень джерел, що селяни «не хотіли бути підданими панів», палко бажали «стати вільними». Їм вдалося домогтися ліквідації заснованої на підневільній праці фільваркової моделі господарювання й утвердження індивідуальних селянських й козацьких господарств, що ґрунтувалися на праці вільної особи на вільній землі. У їхньому світобаченні сформувався цілком земний ідеал — набуття козацького імунітету (прав і свобод). Прагнення до його реалізації й стало потужним генератором соціальної активності селянства.

На перших порах (червень–липень 1648 р.) Б. Хмельницький намагався безуспішно взяти під контроль розгортання соціальної боротьби селян, вважаючи за можливе збереження існуючої моделі відносин між ними і шляхтою. Проте логіка подій війни переконала його, що шляхта беззастережно підтримує польський режим. Це обумовило той факт, що гетьман не лише відмовився від наміру вгамовувати селянський рух, а й почав сприяти його розгортанню. Враховуючи потужний спротив посільства відродженню дореволюційних порядків, Б. Хмельницький визнав козацькі права за покозаченими селянами і міщанами, залишаючи їх у війську. Під час переговорів у Переяславі гетьман вперше офіційно заявив польській стороні, що не «відступиться від черні», бо «то права рука наша, котрі не витерпівши хлопства, пішли в козаки»¹¹². Після перемоги під Батогом (червень 1652 р.) гетьман де-факто визнав основні завоювання селян: особисту свободу, право власності на землю й вступу до козацького стану¹¹³, що ознаменувало успішне завершення Селянської війни на теренах козацької України. Припускаємо, що у 1657 р. тільки 2–3% селян Гетьманщини перебували в особистій залежності від світських і церковно-монастирських землевласників. Решта користувалася здобутками Селянської війни й не переобтяжувалася податками з боку держави¹¹⁴.

Розпад козацької України 1663 р. на два Гетьманати зумовив певні відмінності у політичних відносинах влади з селянством в кожному з них. У Лівобережжі, попри те, що окремі старшини, шляхтичі й монастирі набували маєтності, уряд не вживав заходів, спрямованих на позбавлення селян попередніх завоювань. Хоча і відбувалося певне обмеження прав окремих груп, зростання податків, відродження особистої залежності (приватні, монастирські й рангові селяни), все ж до кінця революції

¹¹² Воссоединение Украины с Россией. — Т. II. — С. 108, 109.

¹¹³ Степанков В. Селянська війна 1648 — першої половини 1652 років: основні події, періодизація, особливості, наслідки // Україна в Центрально-Східній Європі (від найдавніших часів до кінця XVIII ст.). — Вип. 5. — К., 2005. — С. 289–305.

¹¹⁴ Акты ЮЗР. — Т. XI. — С. 744–745.

переважна більшість селянства користувалася здобутими свободами¹¹⁵. Дещо інакше ці відносини склалися у Правобережжі. Курс П. Тетері на відновлення шляхетського землеволодіння й підданства селян шляхті викликав тут у 1664–1665 рр. масове повстання, яке коштувало йому гетьманства. Враховуючи непримиренність позицій поспільства, новий гетьман П. Дорошенко, всупереч статтям Підгасцьких пактів (осінь 1667 р.), відмовився впускати до володінь шляхту й урядників під тим приводом, що вже понад 20 років козаки «без дідичних панів, старост і урядників жили і в жодному випадку не можуть бути у підданстві й послушенстві панів»¹¹⁶. Проте у результаті воєнних дій першої половини — середини 70-х років, що вщент зруйнували Правобережжя¹¹⁷, чисельність місцевого селянства зменшилася майже у 20 разів у порівнянні з 1648 р., і воно перетворилося у невелику соціальну групу.

У вибудові системи відносин між суспільством і владою урядами доволі широко використовувалися механізми примусового впливу. Реалізуючи своє право на монопольне застосування примусу, Б. Хмельницький та його наступники переслідували мету збереження структурованості суспільства й існуючої системи соціально-економічних відносин, реалізації прийнятих генеральною радою чи гетьманами ухвал, розв'язання соціально-політичних конфліктів, придушення деструктивних виступів тощо. Примус було покладено також в основу вироблення загальноприйнятих правил поведінки (їх виконання було обов'язковим або для всього населення, або його окремих груп та індивідів, або для посадових осіб), що регулювалися відповідними нормативними установами.

Вектори владного волепокладання

Владне волепокладання поширювалося на всі без винятку аспекти внутрішнього та зовнішнього життя країни, охоплюючи, крім суспільного, й індивідуальний рівень. Функціональні обов'язки влади реалізовувалися в політичній, правовій, соціальній, економічній і духовно-

---

¹¹⁵ *Борисенко В.Й.* Соціально-економічний розвиток... — С. 21–22, 72–86, 165–187, 202–209; *Гуржій О.І.* Еволюція соціальної структури селянства... — С. 10–27; *Його ж.* Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної, Слобідської та Південної України // *Історія українського селянства: Нариси в 2 т.* — К., 2006. — Т. 1. — С. 245–251; *Дядиченко В.А.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України... — С. 67–73; *Панащенко В.В.* Соціальна еліта Гетьманщини... — С. 15–19.

¹¹⁶ АГАД. — Ф. 3. — Спр. № 25. — Арк. 60.

¹¹⁷ *Гуржій О.І., Чухліб Т.В.* Гетьманська Україна. — К., 1999. — С. 262–264; *Чухліб Т.В.* Особливості селянського господарювання на Правобережній Україні (остання чверть XVII–XVIII ст. // *Історія українського селянства.* — Т. 1. — С. 265.

культурній сферах. У функціональному полі владного простору найважливішою була функція стратегічного керівництва й управління суспільством, що передбачало розбудову держави, визначення політичних цілей, проведення політики стосовно різних соціальних спільнот, мобілізацію ресурсів, ставлення до опозиційних рухів тощо. Найбільш ефективно вона проявила себе на першому етапі революції, коли основною метою, засадничими принципами функціонування інституту влади стало підпорядкування всіх владних та соціальних ресурсів справі розбудови та суверенізації Української козацької держави, її утвердження в міжнародному та соціокультурному європейському просторі. Після 1657 р. функція влади щодо консолідації суспільства та оптимізації політичної системи здійснювалася малоефективно. Якщо урядам П. Дорошенка та І. Самойловича все ж вдавалося утримувати певну суспільну рівновагу, то прорахунки урядів І. Виговського, Ю. Хмельницького, П. Тетері та І. Брюховецького зумовлювали спалахи соціально-політичного протесту, що в кінцевому рахунку призвело власне до розпаду самої політичної системи.

Подібне можна сказати і про регулятивну функцію. Тільки за гетьманування Б. Хмельницького владою приділялася велика увага регламентації політичної взаємодії і політичної поведінки індивідів, політичних інститутів і соціальних груп з метою досягнення й збереження домінант спільних інтересів й усталеності суспільних відносин. За інших гетьманів (з деякими застереженнями виняток становлять уряди П. Дорошенка та І. Самойловича) вона далеко не завжди виконувала свої безпосередні завдання.

Загалом через егоцентризм української політичної еліти, її ненаситне устремління до влади зміст політичної функції державної владної системи після поразки революції у 1676 р. звівся по суті до намагань збереження політичної самобутності України у формі автономії у складі Російської імперії. І лише поодинокими короткотривалими виплесками у політичному просторі Гетьманщини за правління І. Мазепи, Д. Апостола, К. Розумовського, а також в політичній діяльності П. Орлика відроджувалася ідея повернення до головних стратегічних цілей і завдань революційної доби — забезпечення незалежності й територіальної цілісності національної держави.

В цьому контексті на чільне місце виступала правотворча діяльність. Полкові і сотенні суди стежили за дотриманням правових норм, виконанням розпоряджень урядових структур. Б. Хмельницький підкреслював, що в козацькій Україні «кождий має волноє право в судах ведлуг привилеов роспиратсе»¹¹⁸. Велася, особливо за гетьманування Б. Хмель-

¹¹⁸ Документи Богдана Хмельницького... — С. 235.

ницького й П. Дорошенка, досить ефективна боротьба з кримінальними злочинцями. П. Алеппський не без захоплення констатував, що «в дні Хмеля» «панують правосуддя і справедливість», і в країні козаків «немає ні злодіїв, ні грабіжників»¹¹⁹. Рішучих заходів щодо викорінення розбійництва після приходу до влади вживав також П. Дорошенко. Як засвідчував на початку липня 1667 р. київський воєвода П. Шереметєв, гетьман «всі ці розбої приборкав, багатьох розбійників велів повішати...»¹²⁰. Доволі часте звернення влади при захисті різних форм власності, регулюванні соціальних відносин, розв'язанні конфліктів, упокоренні заворушень до силових методів, зокрема, застосування як міри покарання смертної кари, засновувалося на «військових артикулах», «праві восковому», «срокгости войскової».

Реалізація правотворчої і правоохоронної функцій здійснювалася не лише через судову систему, а й центральними та місцевими органами виконавчої влади, що мали стежити за дотриманням норм звичаєвого і писаного права, ухвал генеральних і старшинських рад, розпоряджень гетьманів, генеральної канцелярії, генеральних старшин, полковників, сотників тощо. Найбільш ефективні заходи щодо дотримання правопорядку вживали уряди Б. Хмельницького й П. Дорошенка. Необхідно мати на увазі також той факт, що оскільки Українська держава перебувала у відносинах протекторату з Російською або ж Османською імперіями, то, відповідно до змісту укладених договорів із сюзеренами, влада змушена була вносити корективи до національної правової системи.

Одним із основних напрямів владного волепокладання від самого початку функціонування національного інституту влади виявилася зовнішньополітична сфера. При цьому особливого значення набуло забезпечення оборони Української держави, оскільки її становлення й існування супроводжувалися не лише постійною зовнішньою загрозою, а й перманентними воєнними діями, зокрема, у кінці 40–50-х роках XVII ст. Супротивниками виступали Річ Посполита, Російська держава й Кримський ханат.

Для оборони держави залучалося військо (його підрозділи брали активну участь і у внутрішньополітичних чварах), розвідка й контррозвідка. Створена Б. Хмельницьким армія (80–100 тис. вояків) стала однією з кращих у Центральній і Східній Європі. За роки його гетьманування вона зазнала лише однієї поразки під Берестечком (літо 1651 р.). Усвідом-

---

¹¹⁹ *Алеппский П.* Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века. — М., 1897. — С. 30, 114.

¹²⁰ Національна бібліотека України ім. В. Вернадського. Інститут рукописів (далі — НБУВ. ІР). — Ф. II. — Спр. № 15422. — Арк. 106.

люючи слабкі сторони її формування на основі козацького ополчення, гетьман виношував наміри утворити 50-тисячне регулярне (професійне) військо, яке б утримувалося коштами скарбниці¹²¹. Не випадково саме він ініціює появу у складі української армії підрозділів найманців (німців, сербів, волохів). Дещо пізніше П. Дорошенко формує сердюцькі, а з 1669 р. у Лівобережному Гетьманаті виникають «охотницькі» («компанійські») полки¹²². З розпадом козацької України оборонна функція зазнає істотних змін. У той час, коли Лівобережна Україна втрачає право як на проведення зовнішньої політики, так і на власну самостійну оборону, Правобережний Гетьманат продовжує захищати себе від агресії Речі Посполитої та Криму.

І все ж силові ресурси влади, за допомогою яких забезпечувалися оборона країни, безпека носіїв державної волі, охорона внутрішнього правопорядку, виконання діючого законодавства, розпоряджень і наказів центральних і місцевих владних інститутів тощо, хоча і були доволі потужними, проте далеко не завжди виявляли свою ефективність. В контексті забезпечення обороноздатності країни особливого значення набувала мобілізаційна діяльність урядів, завдяки чому українській армії впродовж тривалого часу вдавалося вести боротьбу із зовнішніми ворогами. При цьому владою на всіх рівнях були успішно задіяні всі види ресурсів, першорядне значення серед яких мали демографічні. Сприятливі умови для господарювання дозволяли мати на території козацької України впродовж кінця 1640–1650-х років більшу щільність населення й значно краще економічне становище, ніж на решті українських земель, що забезпечувало мобілізаційні можливості уряду у 80–120 тис. вояків. Проте міжусобиці, військові дії, спустошливі наслідки татарських походів, стихійні лиха й епідемії зумовили демографічну катастрофу першої половини 1670-х років у правобережному регіоні.

Водночас в інтересах зміцнення безпеки були задіяні всі можливі економічні ресурси. Визнавши легітимність права власності на землю козаків (включаючи вчорашніх селян і міщан) і займанщини посполитих, влада витворила міцну економічну підвалину функціонування політичної системи. Спираючись на економічну потугу господарств козаків і посполитих, вона впродовж тривалого часу могла забезпечувати успішну боротьбу з ворогами незалежності, поповнювати державну скарбницю, чому сприяла також політика підтримки урядом розвитку ремесел, промислів і торгівлі. Проте руйнівні наслідки військових дій, міжусобиць,

¹²¹ БМЧ. ВР. — Спр. № 142. — Арк. 54.

¹²² Сокирко О. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної гетьманщини 1669–1726 рр. — К., 2006. — С. 54–67.

важких демографічних втрат істотно зменшували потенціал економічних ресурсів влади, звівши його нанівець у Правобережжі.

У своєму розпорядженні влада мала значні соціальні ресурси. В умовах формування системи вертикальної соціальної мобільності вона визнала статус козаків за усіма, хто погоджувався виконувати військову повинність на користь Війська Запорозького. Як уже зазначалося, в Українській державі не було проведено розмежування козацтва від поспільства. Тим самим влада гарантувала підтримку своїх політичних заходів більшістю населення. Водночас залишався відкритим доступ до лав старшини вихідцям із інших суспільних станів і груп (за умови, що вони здобули козацький імунітет).

Важливу роль в утвердженні зовнішнього суверенітету відіграла дипломатична служба. Завдяки її ефективності козацька Україна в середині XVII ст. успішно відстоювала національні інтереси на міжнародній арені. Зокрема, владі вдалося добитися утвердження новоутвореної держави як впливового суб'єкта міжнародних відносин у центрально-східноєвропейському регіоні, встановити дипломатичні відносини з рядом країн, нейтралізувати заходи польської дипломатії, спрямовані на ізоляцію України.

В умовах розбудови незалежної держави важливого значення (поряд із зміцненням оборонної та зовнішньополітичної сфер) набувають заходи органів влади щодо забезпечення економічного розвитку держави. Усвідомлюючи значення культурно-духовних факторів у справі консолідації суспільства, влада робила певні кроки й щодо врегулювання культурно-духовного життя. Вперше за декілька останніх сторіч української історії представники державно-управлінських структур сприяли розбудові православних церков і монастирів, що послужило поштовхом для якісних змін у розвитку архітектури, іконографії, малярства. Б. Хмельницький, І. Виговський, Ю. Хмельницький, П. Тетеря й П. Дорошенко послідовно обстоювали «права і вольності» православної церкви в Речі Посполитій, а також православного населення (українців і білорусів) в її межах. Дуже скупі свідчення джерел промовляють про сприяння владних структур розвитку освіти. Кількісне збільшення освічених людей в роки гетьманування Б. Хмельницького відзначив у своїх записках син антиохійського патріарха Макарія П. Алепський, котрий з батьком проїхав у 1654 р. козацькою Україною із заходу на схід¹²³. Значення освіти добре розумів і П. Дорошенко. Він був твердо переконаний, що «Русь вчитися повинна», тому у переговорах з Річчю Посполитою домагався відкриття академії у Києві (з правами, які мав Краківський університет), розширення мережі шкіл і друкарень; послідовно обстоював використання

¹²³ *Алеттский П.* Путешествие антиохийского патриарха Макария... — С. 2, 15.

української мови у функціонуванні державних та судових установ Речі Посполитої, офіційному листуванні з Військом Запорозьким тощо¹²⁴. Пізніше аналогічні питання неодноразово піднімалися І. Мазепою, гетьманом в еміграції П. Орликом, в реформаційній програмі К. Розумовського.

Паралельно з оформленням вертикалі державної влади та закладанням системи горизонталей владних відносин відбувалося і формування ідеологічного підґрунтя влади. Прикметно, що на початковому етапі революції (січень–травень 1648 р.) Б. Хмельницький та його соратники обмежувалися лише ідеєю політичної автономії для козацької України. Зокрема, під час переговорів у березні 1648 р. української сторони з послами коронного гетьмана М. Потоцького Б. Хмельницький від імені козацької ради порушив клопотання поновлення давніх козацьких прав і вольностей, усунення з полковничих посад етнічних поляків, щоб при владі були «лише [люди] з їх народу», а також виведення польського війська із Задніпров'я та України і скасування тут «управління Речі Посполитої», щоб «вони вільно могли жити за своїми давніми правами»¹²⁵.

У більш розгорнутому вигляді цю програму було викладено в переданих гетьманом після здобуття перемог під Жовтими Водами і Корсунем через полоненого М. Потоцького клопотаннях до польського уряду. Передбачалося скасування прав воєвод і старост щодо міст, замків й королівських володінь та підпорядкування Війська Запорозького «лише одному королю». При цьому українською стороною висувалися вимоги щодо ліквідації на визволених теренах польських органів влади й існуючого адміністративно-територіального устрою, а також перетворення козацької України на удільну, з визначеними кордонами державу, очолювану гетьманом¹²⁶. Упродовж серпня–вересня ці вимоги еволюціонували в ідею виокремлення у складі Речі Посполитої її третього суб'єкта — Руської держави у територіальних межах Брацлавського, Волинського, Київського, Подільського, Чернігівського воєводств і Мозирського повіту Великого князівства Литовського.

¹²⁴ Мицик Ю. Проблема унії в дипломатичних інструкціях гетьманів України до урядів Речі Посполитої (середина — друга половина XVII ст.) // *Warszawskie zeszyty Ukrainoznawcze*. — Warszawa, 1997. — С. 100; Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. — К., 1997. — С. 141, 157; *Їх же*. Українська національна революція середини XVII ст.: проблеми, пошуки, рішення. — К., 1999. — С. 51.

¹²⁵ БМЧ. ВР. — № 143. — Арк. 685; БН. ВМФ. — № 6691.

¹²⁶ БМЧ. ВР. — № 142. — Арк. 165–166, 169, 203; БН. ВМФ. — № 6713; № 143. — Арк. 744; ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 225/II. — Арк. 61–61 зв.

Наступний крок було зроблено в першій половині 1649 р., коли в результаті переосмислення уроків боротьби українським гетьманом було сформульовано наріжні принципи національної державної ідеї, що стала визначальною у визвольних змаганнях українців на майбутнє, а водночас виокремила й основну сферу владного волепокладання — державотворчу. Як підкреслював М. Грушевський, «козацько-шляхетська програма-тіпитит скінчилася в грудні 1648 р. і Хмельницький і К^о до неї більше не поверталися — хоч прихильників у сеї програми в козацько-шляхетських кругах і далі не бракувало. Програма незалежної від Польщі України від січня 1649 р. вже не сходила з столу Хмельницького...»¹²⁷. Її засадничі принципи вперше було озвучено гетьманом під час перемовин 20–25 лютого з польським посольством у Переяславі¹²⁸, а пізніше (кінець квітня) деталізовано під час зустрічі з Г. Унковським у Чигирині¹²⁹. Боротьба за їх реалізацію розпочалася на початку червня 1649 р., коли Б. Хмельницький вирушив у похід з метою створення незалежного «Руського князівства» на теренах від Перемишля до московського кордону, прагнучи, за визнанням одного з польських дипломатів, «до кінця вигубити ім'я і покоління лядське»¹³⁰. Відтоді, на думку О. Оглоблина, «головною метою» його діяльності «було вдержати й розбудувати Українську Козацьку державу, оборонити її мілітарно й правно-політично й забезпечити дальший розвиток української нації шляхом поширення української державної влади на всі етнічно українські землі й охоплення українським політичним та економічним впливом цілого простору між Балтикою й Чорним морем»¹³¹.

Сформулювання державної ідеї зіграло вирішальну роль у розвитку суспільної свідомості від рівня етнічно-культурного ототожнення до національного самовизначення. Проте на шляху її реалізації доводилося долати серйозні перешкоди: конфесійну роз'єднаність нації, силу традиційного егоцентричного спрямування соціально-психологічних стереотипів поведінки тих чи інших верств суспільства, територіальний розкол України, боротьбу угруповань серед еліти, пасивність верхівки православної церкви та інтелігенції, вкрай негативну роль геополітичного чинника, що штовхав до пошуків військово-політичної допомоги ззовні. І все ж, дякуючи волі до боротьби за незалежність і політичному генієві

¹²⁷ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. 2. — С. 1493, 1494.

¹²⁸ АГАД. — Зібрання Брацлавських із Сухої. — Спр. № 155/81. — Арк. 70, 9. — С. 157. Воссоєдинение Украины с Россией. — Т. II. — С. 118–119.

¹²⁹ Воссоєдинение Украины с Россией. — Т. II. — С. 152, 154.

¹³⁰ ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. 189/II. — Арк. 264; 3882/II. — Арк. 58 зв.

¹³¹ Оглоблин О. Українсько-Московська угода 1654 // Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження). — К., 2003. — С. 159.

Б. Хмельницького, вдалося добитися в червні 1652 р. де-факто державної незалежності козацької України, не були втрачені перспективи возз'єднання усіх українських земель і досягнення цілковитої незалежності національного державного організму.

Проте різке загострення соціально-політичного конфлікту в Українській державі та посилене втручання сусідніх держав у її внутрішні справи відіграло вкрай негативну роль як у процесі розвитку державної ідеї та її утвердження в суспільній свідомості, так і її реалізації. Вони зумовили глибокий розкол серед елітарної верстви, в середовищі якої, починаючи від кінця 1650-х років, чітко окреслилася тенденція повороту від ідеї створення незалежної соборної національної держави до ідеї автономізму, яка виявила свою неспроможність розв'язати українське питання ще 1648 р. Подібні деструктивні настрої серед певної частини владної верхівки деморалізуюче впливали на позиції козацтва, селянства й міщанства, спричиняючи в їх колах відмову від боротьби за реалізацію державної ідеї.

Процес ідеологічної кризи в політичному просторі України посилювався після поразки революції. Незважаючи на спроби окремих представників вищого ешелону влади (згадаємо державотворчі проекти І. Мазепи, Д. Апостола, П. Орлика, К. Розумовського) реалізувати її основні положення, знекровлені в довготривалій і виснажливій боротьбі, розчаровані в її політичних наслідках, морально й психологічно надломлені невдачами патріотичні сили були вже неспроможні вести рішучу боротьбу за національні інтереси.

Згідно з традиціями європейської політичної практики, в якій ідея сакральної суті королівської влади все ще продовжувала зберігати свою чинність і в умовах секуляризаційних тенденцій ранньомодерної доби, у новосформованому владному просторі України виразно проступає сакральний зміст владарювання, розробляється концепція божественного походження гетьманської влади¹³². Дійсно, в тогочасних джерелах знаходимо чимало підтверджень тому, що в свідомості козацтва утверджується погляд на останню як дану від Бога. Божественне походження своєї влади неодноразово підкреслював і сам Б. Хмельницький¹³³. Пізніше натяк на сакральний зміст його влади з'явився і в титулатурі українського володаря: «Богдан Хмельницький, Божою милостью гетман з Войском Запорозьким»¹³⁴. Прикметно, що саме через обряд освячення Б. Хмель-

¹³² *Плохій С.* Божественне право гетьманів... — С. 87–109.

¹³³ Воссоєдинение Украины с Россией. — Т. II. — С. 117–119; 154.

¹³⁴ Документи Богдана Хмельницького... — С. 64; *Плохій С.* Божественне право гетьманів... — С. 95.

ницького на гетьманство, проведений на початку 1649 р. єрусалимським патріархом Паїсієм, відбулося улегітимнення української влади в очах коронованих носіїв монаршого титулу в християнізованому політичному просторі Європи¹³⁵. Втім, процес еволюції влади виборного і підлеглого «колективній волі» Війська Запорозького гетьмана в освячену Богом владу володаря, волі якого тепер мала підлягати «колективна воля» козацької спільноти, вступив у суперечку з виробленими козацтвом засадничими принципами політичного життя.

Водночас із утвердженням національної державної ідеї в ідеологічній складовій організації національного владного простору все відчутнішими стають тенденції до зміцнення монархічного начала в політичному розвитку України. Як засвідчують джерела, Б. Хмельницький, будучи противником охлократичних традицій Війська Запорозького, став обережно, але послідовно й неухильно проводити курс на впровадження монархічної форми правління. Насамперед він встав на шлях підпорядкування собі створених полкових і сотенних органів влади та їх перетворення в знаряддя своєї політики, добиваючись точного і вчасного виконання ними розпоряджень і указів центральних владних інституцій. Досвідчений польський агент ксьондз С. Щитницький в одному з листів до Варшави чітко визначив політичну мету діяльності українського уряду: «Задум є у Хмельницького абсолютно й незалежно від жодного монарха панувати і всі ті землі мати у володінні, які починаються від Дністра, йдуть до Дніпра й далі до Московських кордонів...»¹³⁶. Згодом, прийнявши протекцію царя, гетьман основну увагу приділив розв'язанню двох кардинальних проблем: реалізації ідеї соборності держави та запровадження в ній спадкоємного гетьманства, просуваючи родичів по службових щаблях у різних підрозділах державного апарату.

Постає питання: чому український володар, який, за свідченням джерел, неодноразово іменував себе «князем Русинських провінцій», «князем всієї Руської землі»¹³⁷, зрештою відмовляється від реалізації в реаліях XVII ст., здавалося б, такої цілком природної для національної політичної традиції форми, як князівська влада? В контексті пошуку відповіді на нього згадаємо спостереження М. Грушевського, який, констатуючи часове дистанціювання між політичною практикою Давньоруської держави і формами політичної організації запорозької спільноти, наголошував:

---

¹³⁵ *Плохий С.* Божественне право гетьманів... — С. 97–107; *Его же.* Между Киевом и Чигирином. Украинское казачество в поисках столицы и идентичности // Украина и соседние государства в XVII веке / Материалы межд. конф. — СПб., 2004. — С. 131.

¹³⁶ БМЧ. ВР. — № 146. — Арк. 241–242; БН. ВМФ. — № 6706.

¹³⁷ *Мыцык Ю.А.* Анализ архивных источников... — С. 35; ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Осолінських № 646/І. — Арк. 78.

«козаччина не перейняла з тих [княжих] часів готових організованих форм самоуправи, бо вони вигасли в руїнах східноукраїнської дезорганізації переходових століть...»¹³⁸.

Найімовірніше, добре усвідомлюючи відсутність в Україні соціально-політичної сили, яка виступала б носієм і опорою ідеї князівської влади, а з іншого боку, будучи обізнаним (вочевидь, через спілкування з канцлером Польщі Є. Оссолінським й іншими сановниками, котрі виступали за розширення й зміцнення прерогатив королівської влади) з європейськими політичними теоріями свого часу, що в інтересах раціональної доцільності «стверджували необхідність концентрації влади в одних руках, яка б збирала разом розхитаний духовний і соціально-політичний світ»¹³⁹, Б. Хмельницький обрав інший шлях. Не маючи відповідної соціальної опори для запровадження монархічного механізму влади (а саме це, зважаючи на досвід Європи, могло б забезпечити цілком реальні перспективи для зміцнення й піднесення Української держави), він приділяє велику увагу формуванню його ядра — власного клану¹⁴⁰. З іншого боку, як свідчать джерела, гетьман не відмовлявся від практики збирання старшинських рад. Протягом 1656–1657 рр. вони скликалися щонайменше 5 разів. Б. Хмельницький розумів необхідність дотримання традиційних атрибутів, що підтверджували б в очах козацтва легітимність прийнятих рішень, хоча сама процедура їх схвалення чимдалі більше формалізувалася. Водночас слід зазначити, що український володар такою лінією політичної поведінки, по суті, легалізував в функціональній системі владарювання задіяльність при вирішенні питань першочергового значення механізмів політичного компромісу, що пізніше ефективно використовували його наступники на булаві, зокрема, І. Виговський, П. Дорошенко, І. Мазепа.

Намагання Б. Хмельницького запровадити в політичній системі України інститут монархії повністю відповідало провідним тенденціям організації ранньомодерного політичного простору. Нагадаємо, що європейськими зверхниками процес монархізації влади і державного устрою ототожнювався з процесом дехристиянізації Європи і сприймався як дієвий механізм забезпечення «балансу в структурах влади». Абсолютизація владних важелів в європейській політичній культурі, починаючи з кінця

¹³⁸ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. VII. — К., 1995. — С. IX–X.

¹³⁹ Деталініше про це див.: Рассел Б. История западной философии. — М., 1993. — Т. 2. — С. 65; Виноградов А. Государственно-политические «коды» Востока и Запада // Международные процессы. Журнал теории международных отношений и мировой политики. — 2013. — Т. 11. — № 1 (32).

¹⁴⁰ Дашкевич Я. Клан Хмельницького — легенда чи дійсність? // Україна в минулому. — К.–Львів, 1992. — Вип. 2. — С. 78–92.

XVI ст., не розцінювалася як узурпація влади, навпаки, за спостереженнями сучасних вчених, «абсолютні монархії посилили державу раннього нового часу в територіально-політичному, правовому, економічному і культурному відношеннях»¹⁴¹. Унормування інституту монархії на всьому територіальному ареалі Європи та визнання монархічної форми правління як найбільш ефективної пояснюється, зокрема, тим трагічним досвідом, який довелося винести європейському суспільству з політичної практики т. зв. доверсальського періоду організації державного життя, зокрема, республіканізму доби революційних потрясінь середини XVII ст.¹⁴², який для більшості європейців асоціювався «з відсталістю, з одного боку, і кризою та анархією з другого»¹⁴³.

Не міг не розуміти руйнівних для української державності наслідків «козацької вольниці» й охлократичної стихії і Б. Хмельницький. Однак, всі його спроби повернути Українську державу на модернізаційний шлях суспільно-політичного розвитку не увінчалися успіхом. Ті суттєві позитивні зміни в суспільній психології українців, які спостерігалися на піку піднесення боротьби за державно-національну незалежність, виявилися нетривкими. Запропонована гетьманом нова форма політичного урядування, яка б мала в найближчій перспективі забезпечити політичну стабільність і піднесення життєво важливих для успішної реалізації державотворчої програми сфер, не знайшла в тогочасному українському суспільстві серйозної соціальної чи політичної опори. Вона трималася переважно на титанічній постаті самого гетьмана та на підтримці вузького кола його однодумців.

Унікальна ситуація щодо відродження державного інституту влади складається після 1676 р. в Правобережній Україні. Причому, ініціатива реанімації на її теренах ідеї українського монархізму інспірується ззовні, а саме: правлячими колами Стамбула. Доказом цього слугують, зокрема, присутність у титулі поновленого на гетьманстві Ю. Хмельницького словосполучень «князь удільний Руський», «князь Малоруської України», «руський монарх» тощо¹⁴⁴, а також повідомлення лівобережному гетьману І. Самойловичу запорозького кошового І. Сірка від початку липня 1677 р. про те, що «Хмельницького зроблено князем України, і князівство

---

¹⁴¹ *Ивонина Л.И.* Монархизация правителей и государств Класической Европы в конце XVII — начале XVIII в. // Вопросы истории. — 2012. — № 8. — С. 106.

¹⁴² Там же. — С. 107.

¹⁴³ Там же. — С. 116.

¹⁴⁴ АГАД. — Ф. 553. — Від. II. — № 1657. — Арк. 1; БМЧ. ВР. — № 1376. — Арк. 234; *Мицик Ю.* Юрій Хмельницький // Володарі гетьманської булави. — С. 248.

його буде віднесене до таких же удільних, як і інші князівства турецького царства»¹⁴⁵.

Починаючи з весни 1677 р., новопоставлений гетьман докладає максимальних зусиль, щоб поширити свою владу на всю територію Правобережної України, що до Андрусівського перемир'я входила до складу козацької держави. Вже перші політичні кроки Ю. Хмельницького викликали занепокоєння в польського уряду, який через своє посольство у Стамбулі звернувся до султана з вимогою про повернення Речі Посполитій її колишніх правобережних володінь і заборони Ю. Хмельницькому титулуватися «князем Сарматії»¹⁴⁶. Проте султан не лише відхилив ці пропозиції, а й при ратифікації Журавинського договору (квітень 1678 р.) недвозначно наголосив на тому, що Правобережжя, будучи турецьким володінням, віддається в управління козакам¹⁴⁷. Не менш наполегливо, ніж Варшава, намагалася перешкодити державотворчим планам правобережного правителя і Москва, яка у березні 1679 р. фактично підтримала акцію І. Самойловича, спрямовану на обезлюднення правобережних теренів. «...всі жителі ржищівські, драбівські, білозерські, таганківські, черкаські на цей бік зігнані, і від ворога відхилені, а міста й села, містечка і присілки їх, де вони раніше жили на тому боці, всі без останку спалені»¹⁴⁸, — повідомляв до Малоросійського приказу лівобережний гетьман про результати проведеної ним безпрецедентної операції.

Незважаючи на критичність свого становища, яка виникла внаслідок прорахунків у внутрішній політиці, а також рішучої протидії з боку Росії та Польщі, Ю. Хмельницький протягом 1679–1680 рр. продовжував добиватися від Варшави визнання Українського князівства. Тим часом активізувалися переговори між Османською імперією та Російською державою, у ході яких султан знехтував ідеєю створення в Правобережній Україні удільної політичної одиниці. Після підписання у січні 1681 р. відповідної турецько-російської угоди Ю. Хмельницького було викликано до Стамбула, й подальша його доля залишається невідомою.

---

¹⁴⁵ Цит. за: *Яворницький Д.* Іван Дмитрович Сірко, славний кошовий отаман війська запорозьких низових козаків // Іван Сірко: Збірник. — К., 1992. — С. 86.

¹⁴⁶ *Wójcik Z.* Rzeczpospolita wobec Turcji i Rosji 1674–1679. — Wrocław, 1976. — S. 103, 111, 115.

¹⁴⁷ *Крикун Н.* Административно-территориальное устройство Правобережной Украины в XV–XVIII вв. Границы воеводств в свете источников. — Киев, 1992. — С. 19; *Wójcik Z.* Rzeczpospolita wobec Turcji i Rosji... — S. 131–133.

¹⁴⁸ *Костомаров Н.И.* Руина // Костомаров Н.И. Исторические монографии и исследования. — Т. V. — СПб., 1905. — С. 316–319; *Заруба В.Н.* Украинское козацкое войско в борьбе с турецко-татарской агрессией (Последняя четверть XVII в.). — Харьков, 1993. — С. 77–78.

Разом з тим, зазнавши невдачі в спробах створити під своєю протекцією Українське князівство, турецький уряд вирішив все ж зберегти на Правобережжі залишки державного життя у формі автономного гетьманства, прилученого до Молдавії. Однак уже з 1686 р. Стамбул фактично усувається від безпосередньої підтримки власної ж ідеї.

Відразу після смерті Б. Хмельницького козацька Україна повернулася до стагнаційної стадії відпрацьованої ще в політичній системі Київської Русі мобілізаційної моделі суспільного розвитку¹⁴⁹, коли на арену політичного життя виходили зароджені в елітарному середовищі відцентрові тенденції. Українська державна еліта, яка в своїй масі відкидала нові ідеї й прагнула домогтися утвердження республікансько-олігархічної форми правління, відкрито почала саботувати процес монархізації. Після приходу до влади в результаті здійсненого у жовтні 1657 р. державного перевороту І. Виговського провідну роль знову почала відігравати представницька генеральна (військова) рада. Процес децентралізації влади почав поширюватися з вищого на регіональний і місцевий рівні. Козаки почали обирати сотників, а в окремих полках і полковників. Попри певні відмінності, республіканська форма правління продовжувала зберігатися у Правобережному і Лівобережному Гетьманатах та на Запорозжжі. Класичних рис вона набула на Правобережжі в роки правління П. Дорошенка, якому вдалося поєднати сильну гетьманську владу з ефективним функціонуванням генеральних і старшинських рад.

Загалом політичний процес, особливо у періоди правління Б. Хмельницького та П. Дорошенка, характеризувався вчасним реагуванням влади на зміни політичних ситуацій, причому ставка робилася переважно не на примус, а на пошук компромісів, спроможних консолідувати суспільство і зберегти цілісність України. Слід також відзначити соціально-політичну активність козацтва й поспільства, які гостро (часто зі зброєю в руках) реагували на спроби владних структур обмежити чи скасувати ті чи інші завоювання революції. Водночас вони всіляко підтримували заходи влади по обстоюванню державного суверенітету України.

Разом з тим, І. Виговський та його оточення, припустившись ряду прорахунків щодо розв'язання конфлікту з опозицією, своїми непродуманими діями спровокували громадянську війну, започаткувавши тим самим незворотні відцентрові процеси у козацькій Україні. Починаючи з 1663 р., визначальною рисою політичного життя став поліцентризм політичної влади, обумовлений розпадом унітарної держави на три відсепарованих від єдиного політичного організму утворення, часто відмінних за своїми зовнішньополітичними орієнтаціями. З другої половини 60-х —

¹⁴⁹ Андреев Д., Бордюгов Г. Пространство власти // Родина. — 2014. — № 6.

у першій половині 70-х років XVII ст. подолання політично-територіальної роздробленості перетворилося на одну з найголовніших проблем для української влади. Двічі, як зазначалося, у 1668 і 1674 рр. держава возз'єднувалася, проте закріпити цей успіх (переважно через втручання сусідніх країн) не вдалося. У 1676 р. Правобережний Гетьманат взагалі припинив своє існування. Запорожжя, відособлюючись від Гетьманщини, прийняло назву «Військо Запорозьке Низове».

Введення після 1654 р. в український владний простір нового політичного гравця — російського самодержця, репрезентованого низкою російських управлінських інституцій (інститути воєвод та царських резидентів, воєнні гарнізони, Перша та Друга Малоросійські колегії тощо), істотно скоригувало правила гри на полі влади. Роздмухування деструктивних настроїв у середовищі української еліти, неприховане втручання у внутрішні українські справи, насаджування в національну свідомість російських ціннісних імперативів, кореляція призначень на управлінські посади в Гетьманщині, зрештою насильницьке руйнування основ національного інституту влади — такими були основні вектори інкорпорування українського політичного тіла в загальноімперські територіально-адміністративні та культурні обшири. Особливо ці процеси посилилися в часи правління Петра I й наступний за цим період. Мова вже йшла не про часткові й обмежені акції, а про широкомасштабний наступ на особливості політичних структур України. На відміну від попереднього часу, коли нововведення, як правило, стосувалися лише верхівки політичної піраміди, починаючи з 1750-х років, вони почали поширюватися вже на її нижчі ланки.

Проте державницькі традиції не були повністю витіснені з політичних програм українських урядів. Досить стійкими на зламі XVII–XVIII ст. вони залишалися, зокрема, на Правобережжі. З кінця 1670-х років місцевою елітою (нехай і під егідою річесполитських владних структур) виношуються проекти поновлення в краї українських національних інституцій. У 1684–1685 рр. розпочинається відновлення козацького полкового устрою на землях між Тясмином, Тікічем і канівським Поліссям з притаманною йому формою організації центральної і місцевої адміністрації.

С. Палій та його соратники територію, зайняту козацькими полками, вважали, по суті, окремим політичним утворенням, практично незалежним від королівської влади. Протягом 90-х років XVII — початку XVIII ст. тут відбувався неухильний процес відродження виробленої в умовах революції моделі української державності, що супроводжувався активною національно-визвольною боротьбою за незалежнення краю від Польщі та об'єднання з Лівобережним Гетьманатом в єдину державу. Цей процес (з різною амплітудою активності) тривав до середини 1704 р.,

коли внаслідок військово-політичного втручання лівобережного гетьмана І. Мазепи з арили політичного життя Правобережної України підступно було усунуто фастівського полковника. Відтоді регіон фактично до 90-х років XVIII ст. (період реставрації національних владних структур у роки Коліївщини, на жаль, виявився нетривалим) було підпорядковано чинним річпосполитським управлінським структурам, чому значною мірою прислужилися місцеві владні осередки.

Чимало для зміцнення гетьманської влади у Лівобережжі зробив Д. Многогрішний. Йому вдалося зупинити процеси руйнування соціально-економічної системи Гетьманату, добитися політичних поступок з боку Москви, пришвидшити прилучення до Лівобережжя Києва з округою¹⁵⁰. Інтересами України перш за все керувався І. Самойлович, взявши курс на створення аристократичної держави з міцною гетьманською владою та рішуче протидіючи претензіям Запорожжя на політичну окремішність.

Протест проти ініційованих російською стороною нововведень висловлював І. Скоропадський, який у травні 1722 р. прибув до Петербурга і спробував переконати Петра I у відсутності підстав для проведення в Україні перетворень, запровадження Малоросійської колегії, намагався відстояти права козацької держави, передбачені договором 1654 р., які, на його думку, і далі залишалися незмінними «до мого уряду гетьманського»¹⁵¹.

Відбиваючи інтереси патріотично налаштованого угруповання старшини, яке намагалося відстояти автономію України, наполегливо проводив проукраїнську політику П. Полуботок, намагаючись протидіяти заходам президента Малоросійської колегії С. Вельямінова, спрямованим на захоплення всієї повноти влади. Протягом другої половини 1722 — на початку 1723 рр. наказний гетьман видав низку актів, що торкалися змін у судочинстві. Зокрема, передбачалося узаконення принципу колегіальності при організації судового процесу; проведення певної формалізації суду; встановлення порядку подачі апеляцій; запровадження інституту асесорів Генерального суду; зосередження судових функцій у Генеральній військовій канцелярії тощо¹⁵². Наприкінці 1722 р. він порушив

---

¹⁵⁰ Крип'якевич І.П. Історія України. — Львів, 1990. — С. 205–206; Верба І.В. Ідея спадковості влади в Українській козацькій державі // Українська козацька держава... — К., 1991. — С. 83.

¹⁵¹ Источники малороссийской истории, собранные и изданные Д.Н. Бантыш-Каменским. — Ч. 2. — М., 1859. — С. 317–320.

¹⁵² Горобець В.М. Судова реформа в Україні 1722–1727 рр.: передумови, альтернатива, результати // Українська козацька держава... — Вип. 2. — Черкаси, 1992. — С. 86–87.

перед російською владою клопотання про обрання гетьмана «вільними голосами»¹⁵³

Фінальна спроба зміцнення інституту гетьманства, який, по суті, «уособлював сутнісне сприйняття власне самої української ранньо-модерної держави»¹⁵⁴, випала на долю останнього легітимно обраного гетьмана К. Розумовського. Під впливом і за підтримки патріотичного угруповання еліти, котре прагнуло легальними легітимними способами зберегти й розширити автономію Лівобережного Гетьманату, йому вдалося здійснити низку перетворень, спрямованих на розширення самостійності державно-адміністративного апарату, загальмування інкорпораційних процесів, а також підпорядкувати своїй владі Запорожжя, що відкривало шлях до подолання його політичної відрубності. Проте з його відстороненням від булави національний інститут влади фактично припинив своє існування.

* * *

Дослідження проблеми влади в Українській козацькій державі має потужну перспективу. Остання прослідковується навіть на такому, здавалося б, найбільш вивченому на сьогодні рівні, як інституційний. Йдеться насамперед про необхідність подолання властивого українській історіографії фрагментарного підходу до розгляду процесів утворення національних владно-управлінських інституцій, їх структурної складової та функціональних можливостей протягом другої половини XVII–XVIII ст. Вельми поверховим залишається і уявлення щодо механізмів формування в Україні категорії держслужбовців та апарату чиновницько-бюрократичної сфери, критеріїв добору кандидатур на урядові та адміністративні посади, процедури заміщення цих посад, вимог до статусного, освітнього, майнового цензу претендентів тощо. Важливим є також акцентування уваги на заохочувальній системі, з урахуванням механізмів її дієвості.

Однак створення структурної моделі інституту влади є лише одним із сегментів багатовимірної владної конструкції. Іншими, не менш важливими її сегментами, які потребують сьогодні підвищеної уваги і водночас є цілком забезпеченими з методологічного погляду напрацьованим в соціогуманітаристиці дослідницьким інструментарієм, помноженим на можливості історичної компаративістики, виступають інтерпретаційно-презентаційні моделі простору влади та образу влади. Якщо під першим

¹⁵³ Коваленко О. Павло Полуботок // Володарі гетьманської булави. — С. 512.

¹⁵⁴ Історія державної служби в Україні: У 5 т. — Т. 1. — К., 2009. — С. 223.

розуміється весь комплекс географічних, геополітичних, соціальних, ментальних умов та факторів, які в українських реаліях раннього нового часу власне визначали форми владарювання, зміну режимів, процесуальний бік прийняття владних рішень, а також ті управлінські технології, які застосовувалися для їх реалізації на практиці, то за другим криється проблема психологічно-свідомісної реакції на владу та її носіїв, яка є визначальною в становленні певних зразків політичної поведінки соціуму, зокрема, в аспектах сприйняття та виконання владних рішень.

В контексті сказаного не можна випускати з поля зору мотиваційну сторону в діяльності суб'єктів владних відносин, що безпосередньо впливало на конструюючу направленість влади на різних еволюційних етапах та періодах. Саме наявністю такого потужного конструктивного начала пояснюється, зокрема, той факт, що, попри визнання Б. Хмельницьким зверхності короля (до середини 1652 р.), а з 1654 р. — російського царя, Українська держава *de facto* володіла всією повнотою верховної влади всередині країни й проводила незалежний зовнішньополітичний курс. Натомість після його смерті, коли в дію почали вступати інші фактори, а на владній арені України з'явилися нові актори, спостерігалася тенденція збереження повноти внутрішнього суверенітету й обмеження (інколи зведення майже нанівець) зовнішнього. Згодом же відбулася фактична нівеляція самої можливості волевиявлення національних інститутів влади, трансформованих на кшталт провінційних імперських управлінських структур.

Суттєве розширення горизонтів національного владного простору, а водночас аксіологічного виміру створеної в Україні системи владарювання можливе за умови вписання українського контексту в загальний процес тих глобалізаційних модифікацій, яких зазнало владне поле Європи під впливом ідей Ренесансу та Відродження, раціоналізації й меркантилізму наступних за цим періодів. Адже не слід забувати, що процес формування та еволюції влади в Українській державі практично співпав за часом з появою теоретичних філософсько-політичних концепцій, які, по суті, розвивалися в річищі практичної перебудови всієї державно-політичної системи континенту. Наскільки ці нові теорії і практичний досвід були відомими в Україні, наскільки вони вплинули на вибір формату влади в колі найближчих сподвижників та нащадків Б. Хмельницького — питання, які слід вивчати. Однак безсумнівним є той факт, що в своїй діяльності українські уряди мали змогу орієнтуватися на зразки організації суспільно-владних відносин як в країнах християнського світу (а вони відзначалися доволі відмінним характером в різних територіально-політичних утвореннях), так і в мусульманській цивілізації, а отже свідомо обирати варіант, який оптимально міг спрацювати на

національному ґрунті, не входячи в суперечність з власною традицією організації політичного життя. Інша справа, що будь-який теоретичний проект (їх наявність в Україні другої половини XVII–XVIII ст. можна прослідкувати здебільшого лише за опосередкованими даними) зазнавав кореляції під дією найрізноманітніших впливів. І це також неодмінно треба враховувати.

Розділ 3

ГЕНЕРАЛЬНА СТАРШИНА ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО

Надзвичайно важливу роль у соціальній ієрархії та структурі політичної влади Гетьманату відігравали генеральні старшини. Вони були обов'язковими учасниками старшинських рад, виступали в ролі виконавців постанов гетьмана та старшинської ради, а також найближчих порадників регіментаря, утворюючи при ньому дорадчий орган — раду генеральної старшини¹, на яку покладалося завдання оперативного управління країною. Функції колегії генеральних старшин, як своєрідного дорадчого органу при гетьманові, закріплювалися традиціями Української козацької держави, а також фіксувалися в українсько-російських угодах другої половини XVII ст. та в Конституції 1710 р., де була, зокрема, й така норма: «если бы зась, опрочь тых вышреченных, до Енеральной Рады назначеных терменов, притрафлялися якіе публичные sprawy, скорого управления, отпреставления потребующе, tedy Ясневельможный Гетман моцен и волен будет, з обрадою Енеральной Старшины таковыя діла... управляти и отправовати»².

Ще більше зростало значення генеральної старшини в часи міжгетьманства. Зокрема, згідно свідчень Самовидця, гетьман Б. Хмельницький перед смертю, передаючи владу сину Юрію, віддав його в опіку генерального писаря І. Виговського, генерального обозного Т. Носача та генерального судді Г. Лесницького³. Або ж, коли в березні 1672 р. Д. Ігнатовича було скинуто з гетьманства, влада до виборів нового гетьмана також зосередилася в руках генерального обозного, двох суддів і писаря⁴. По смерті гетьмана Івана Скоропадського (липень 1722 р.) у Глухові відразу ж відбулася нарада генеральних старшин (наказний гетьман Павло Полуботок, генеральний писар Семен Савич, генеральний суддя Іван Чарниш, генеральний осавул Яків Лизогуб і генеральний хорунжий Василь Жураковський), котрі й перебрали де-факто владу до

---

¹ *Окиншевич Л.* Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII–XVIII ст. // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. — Вип. 2. — К., 1926. — С. 94.

² *Источники малороссийской истории, собранные Д.Н. Бантышем-Каменским и изданные О. Бодянским.* — Ч. 2. — М., 1859. — С. 249.

³ *Літопис Самовидця.* — К., 1971. — С. 75.

⁴ *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі — Акты ЮЗР).* — Т. 9. — СПб., 1877. — С. 721, 735.

своїх рук, одночасно порушуючи перед імператором клопотання про обрання нового гетьмана⁵.

Функціональні обов'язки та внутрішня службова ієрархія корпорації «вищих» генеральних старшин

Як уже неодноразово відзначалося в історичних дослідженнях, з перших років визвольних змагань козацтва в ієрархічній драбині старшинських урядів найближче до гетьмана стояв генеральний обозний⁶. З початком визвольних змагань козацтва середини XVII ст. та становлення Української козацької держави і аж до поразки виступу гетьмана Івана Мазепи 1708–1709 рр. інститут генерального обозного був обов'язковою і доволі важливою ланкою державного і військового управління Гетьманату.

На уряд, який увінчував службову ієрархію Війська Запорозького, як правило, обирали найбільш авторитетних і досвідчених командирів. Так, з-поміж відомих нам майже двадцяти старшин, що посідали цей уряд упродовж 1648–1687 рр., четверо — Петро Дорошенко, Іван Безпалій, Петро Забіла, Михайло Радкевич — перед тим обіймали інші генеральні уряди, а саме: генеральних суддів і осавулів. Стосовно Івана Черняти збереглися свідчення його перебування у 1620-х роках на гетьманському уряді. Ще десять старшин (Тиміш Носач, Костянтин Виговський, Семен Половець та інші) керували полками чи входили до складу полкової старшини. З-поміж не встановлених за браком джерельних свідчень стратегій службового зростання генеральних обозних, котрі перебували на цьому високому уряді в 60-х — на початку 70-х років, достеменно відомо, що Іван Цесарський, Яків Корицький, Федір Бурляй ще наприкінці 1640-х років значилися в козацьких реєстрах Чигиринського та Кальницького полків.

Звертає на себе увагу й тривалість перебування старшин на уряді генерального обозного, виконання обов'язків якого потребувало неаби-

---

⁵ Горобець В. Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра І. — К., 1998. — С.113-130.

⁶ Окиншевич Л. Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII–XVIII ст. — Вип. 2. — С. 84–171; Gajecky G. The Cossack Administration of the Hetmanate. — Vol. 1–2. — Cambridge, Mass., 1978; Dabrowski J. Pochodzenie społeczne i drogi kariery wyższej starszyny kozackiej w latach 1648–1657 // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne. — Z. 101. — Krakow, 1993; Горобець В. Політичний устрій українських земель другої половини XVII–XVIII століть: Гетьманщина, Запорозжя, Слобожанщина, Правобережна Україна (спроба структурно-функціонального аналізу). — К., 2000; Його ж. Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України. — К., 2009.

яких організаторських здібностей і військових талантів. Так, наприклад, Тиміш Носач залишався генеральним обозним упродовж дванадцяти років, входячи до складу гетьманських урядів Богдана Хмельницького, Івана Виговського, Юрія Хмельницького та Павла Тетері. Петро Забіла утримував у своїх руках керівництво генеральною артилерією та обозу Війська Запорозького майже двадцять років — з 1669 р. до 1685 р. Досить тривалий час зберігали за собою посаду генерального обозного й деякі інші старшини, зокрема, Федір Коробка (6 років), Іван Гулак (5), Іван Цесарський (4).

В адміністративній практиці Гетьманату склалася традиція, згідно з якою на відміну, скажімо, від генеральних писарів, суддів чи осавулів, яких могло бути двоє чи навіть більше, інститут генерального обозного посідав лише один урядовець. Щоправда, в разі тривалої відсутності генерального обозного в Україні й неможливості через це виконання ним своїх функціональних обов'язків, вочевидь, практикувалося «наказничество». Принаймні відомі нині історичні джерела фіксують під 1663 р. факти титулування колишнього миргородського полковника Павла Животовського «наказним генеральним обозним», у той час як «повний» генеральний обозний Іван Цесарський очолював делегацію Війська Запорозького, відправлену гетьманом І. Брюховецьким до Москви.

Порівняно з практиками розвитку військової демократії на Запорозькій Січі, у роки революції середини XVII ст. суттєво зросла широта повноважень та, відповідно, вплив військового обозного, який одним з перших увійшов до складу гетьманського уряду. Функціональні обов'язки генерального обозного насамперед полягали в керуванні Генеральною військовою артилерією. Обозний мав не лише командувати артилерією під час бойових дій, а й організовувати її матеріальне забезпечення («...дабы он для деланія пороха в потребных матеріалах всемерное имел старательство...»⁷), підбирати і представляти для затвердження гетьмана та генеральної старшини штат Генеральної військової артилерії — осавула, хорунжого, писаря, пушкаря, гармашів та ін. На генерального обозного було покладено й таку важливу функцію, як ведення реєстру козацького війська⁸.

Крім прямих функціональних обов'язків, генеральний обозний інколи як наказний гетьман виступає начальником окремих козацьких формувань (наприклад, у такій ролі бачимо генерального обозного періоду

---

⁷ *Василенко Н.П.* Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта старой Малороссии. — Вып. 2: Экстракт из указов, инструкций и учреждений по материям, на девятнадцать частей. Собрано в Правительствующем Сенате по малороссийской экспедиции 1786 года. — 1902. — С. 272.

⁸ Акты ЮЗР. — Т. 8. — СПб., 1875. — С. 304.

гетьманування Богдана Хмельницького Івана Черняту, в уряді Петра Дорошенка — Якова Корицького) та заступає гетьмана під час його відсутності в Україні.

Нерідко генеральні обозні очолюють повноважні посольства до закордонних правителів. Зокрема, навесні 1659 р. генеральний обозний Т. Носач очолював українську делегацію на варшавський вальний сейм, де стояло питання ратифікації Гадяцької угоди 1658 р.⁹ У липні 1663 р. генеральний обозний гетьманського уряду Івана Брюховецького Іван Цесарський, а в січні 1669 р. обозний Д. Ігнатовича Петро Забіла очолювали повноважні посольства до Москви¹⁰.

Надзвичайно важливу роль відігравали генеральні обозні під час проведення генеральних рад. Зазвичай саме обозний виступав розпорядником при проведенні таких зібрань і саме він на виборчих радах подавав новообраному гетьману символ його влади — булаву¹¹.

Перебування на уряді генерального обозного, як правило, увінчувало службову кар'єру козацького старшини. Так, за нашими спостереженнями, з-поміж відомих нам нині близько двадцяти осіб, котрі у другій половині XVII ст. обіймали цей високий уряд, лише двоє — Яків Корицький і Федір Коробка — по тому посідали полковницькі уряди, і ще троє — Семен Половець, Павло Животовський і Михайло Радкевич — виконували обов'язки (які можна трактувати як почесні) генеральних суддів. Петро Дорошенко з уряду генерального обозного був обраний на гетьманство на Правобережжі, а решта або загинули, або потрапили в полон, або ж відійшли на спочинок (про подальшу долю певної кількості осіб через брак письмово зафіксованих свідчень про них важко щось сказати, проте вже сам факт непотрапляння в історичні джерела може слугувати опосередкованим підтвердженням відходу цих старшин від активної військової, політичної та адміністративної діяльності).

Як генеральний обозний у військових справах, приблизно таку ж роль у цивільних справах відігравав *генеральний писар*. Адже саме він за своїми обов'язками стояв найближче до гетьмана і був найбільш посвячений у справи поточної внутрішньої та зовнішньої політики. Особливо великий вплив на напрями зовнішньополітичної діяльності держави мав генеральний писар гетьмана Б. Хмельницького Іван Виговський. Згідно свідчень сучасників, Виговський «абсолютно всім рядить,

---

⁹ Акты ЮЗР. — Т. 4. — СПб., 1863. — С. 214; Т. 15. — СПб., 1892. — С. 351; Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. — Т. 3. — К., 1898. — С. 313.

¹⁰ Акты ЮЗР. — Т. 8. — С. 20.

¹¹ Див.: *Окиншевич Л.* Генеральна старшина... — С. 110.

не доповідаючи, відправляє послів»¹². Винятковий особистий вплив Виговського на гетьмана (восени 1651 р. польський посол повідомляв у Варшаву, що «Виговський опанував серце і розум Хмельницького і керує ним, як батько сином»¹³) сприяв тому, що уряд генерального писаря набув надзвичайної ваги, й іноземні спостерігачі завжди називали «українського канцлера» як другу після гетьмана за силою впливу особу Війська Запорозького. Щоправда, після смерті Хмельницького такий порядок не втримався, і генеральний писар став нарівні з іншими генеральними старшинами.

Військовим клейнодом генерального писаря була державна печатка, без «притеснення (якої) листи жадние», згідно положень Жердівських статей 1659 р., не мали офіційної сили¹⁴. У розпорядженні писаря перебувала спеціальна військова канцелярія, в якій працював штат канцеляристів — усі з освітою та знанням мов.

Як правило, у Війську Запорозькому був один генеральний писар, але інколи їх могло бути двоє. Саме двоє писарів було на початку розгортання національно-визвольного руху і таку ж кількість регламентували Переяславські статті 1659 р., що містили в собі вимогу: «...при гетьмані бути з обох боків Дніпра по судді, по осавулу і писарю»¹⁵. Після розпаду України на два Гетьманати втратило свою актуальність і дане положення.

На уряд генерального писаря обирали осіб, які мали певний канцелярський досвід. Так, з-поміж відомих нам двадцяти шести урядників, що впродовж середини — другої половини XVII ст. обіймали посаду генерального писаря Війська Запорозького, майже половина — дванадцять — перед тим служили канцеляристами Генеральної військової канцелярії. Зокрема, саме такий шлях службового зростання пройшли такі відомі козацькі адміністратори, впливові політичні і державні діячі, як Іван Груша, Остап Голуховський, Іван Ломиковський, Карпо Мокрієвич, Василь Кочубей та інші. Ще семеро мали досвід адміністративної роботи у державних канцеляріях Речі Посполитої — Іван Виговський та Павло Тетеря — чи полкових, сотенних або січових військових канцеляріях — Семен Савицький, Петро Суховій, Сава Прокопович, Хома Тризна та Степан Потребич-Гречаний. Відомий політичний діяч другої половини XVII ст. Михайло Вуяхевич перед тим, як посісти посаду генерального писаря в уряді лівобережного гетьмана Якіма Сомка, служив писарем київського митрополита. Відомі також випадки, коли кандидати на генеральне

¹² Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. — Львів, 1990. — С. 238.

¹³ Grabowski A. Starożytności historyczne Polskie. — Kraków, 1840. — Т. 1. — S. 298.

¹⁴ Источники малороссийской истории... — Ч. 1. — С. 102.

¹⁵ Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 267.

писарство перед тим виконували функції генеральних старшин: Семен Богаченко — генерального судді, Лукаш Заборовський — генерального бунчужного.

Певною мірою унікальним є шлях, який здолав генеральний писар в уряді гетьмана Михайла Ханенка Петро Суховій. Попри свій молодий вік він на момент посідання цієї посади устиг побувати військовим писарем на Січі та навіть гетьманом частини козацької України. І вже після складання з себе гетьманських повноважень, які перейшли саме до Ханенка, посів місце генерального писаря в уряді останнього.

Нікому більше не довелося повторити і стратегію службового зростання Павла Тетері, котрий перед посіданням уряду генерального писаря тривалий час очолював Переяславський полк, а також деякий час був секретарем польського короля.

Після складання обов'язків генерального писаря для середини — другої половини XVII ст. найбільш типово виглядало переміщення на уряд генерального судді. Такою була, зокрема, службова кар'єра Михайла Вуяхевича, Семена Голуховського, Сави Прокоповича, Василя Кочубея. На початку XVIII ст. таким же шляхом відбулося і службове зростання Василя Чуйкевича. Так само типово виглядало для цього часу і переміщення з урядів генеральних писарів на уряди полкової старшини (Степан Потребич-Гречаний, Лукаш Заборовський, Карпо Мокрієвич). Генеральні писарі Війська Запорозького Іван Креховецький та Лукаш Бузкевич після відсторонення від своїх обов'язків зуміли посісти полковницькі посади (перший з них, щоправда, тривалий час перед тим входив до складу полкової старшини).

Генеральним писарям в урядах Богдана та Юрія Хмельницьких Івану Виговському та Павлу Тетері поталанило в 1657 р. та 1662 р. успадкувати від своїх регіментарів гетьманську булаву. На початку XVIII ст. такий же шлях до гетьманства пройшов і Пилип Орлик — генеральний писар в уряді гетьмана Івана Мазепи.

Задовго до революції середини XVII ст. у Війську Запорозькому існував і уряд військового судді. В Українській козацькій державі, як правило, було двоє генеральних суддів, хоч нерідко документи фіксують лише прізвище одного урядовця, що дає підстави гіпотетично стверджувати про поширеність і такого одноособового виконання повноважень. У тому ж випадку, коли генеральних суддів було двоє, один з них виступав «першим» («старшим»), а інший — «другим», тобто нижчим за своїм службовим рангом. Серед іншого, це відбувалося і на розмірах пожалувань, якими цар обдарував козацьких старшин при певних нагодах.

Прямим обов'язком суддів був розгляд і винесення вироку по цивільних справах. Для вирішення карних справ скликала суддівська

колегія — Генеральний військовий суд, в якому головував гетьман або один з генеральних суддів.

Досить поширеною була практика виїзних колегій Генерального суду. Зокрема, джерела фіксують відрядження гетьманом І. Брюховецьким навесні 1665 р. генерального судді П. Забіли і військового канцеляриста Д. Пиковця до Полтави для розгляду судової тяжби між місцевим полковником Г. Витязенком та ігуменом Полтавського монастиря Г. Івашківським за млини. В червні 1673 р. генеральний суддя П. Животовський разом з гадяцьким полковником С. Остренком засудили в Гадячі до смертної кари Т. Бута за «непристойні слова» на адресу царя¹⁶.

Військовим клейнодом генеральних суддів була «комишина», або «ліска судейська чорна гибанова, просто в сребло оправная»¹⁷. Крім «ліски»-«комишини» атрибутом влади генерального судді була також печатка військова суддівська, необхідна «для запечатованія укончоних... справ»¹⁸.

Як і для решти генеральних старшин, діяльність генеральних суддів не обмежувалася виконанням лише їх прямих функціональних обов'язків. Нерідко генеральні судді виконували різноманітні доручення гетьмана. Так, досить часто суддів виряджали на чолі посольств до чужих країн (зокрема, генеральний суддя С. Богданович-Зарудний очолював посольства до Москви в 1652 та 1654 рр.). Хоч діяльність військового характеру була досить далекою від функцій генеральних суддів, проте вони все ж брали в ній активну участь. Так, функції наказного гетьмана в походах в різний час виконували генеральні судді Антон Жданович, Іван Самойлович та Павло Животовський¹⁹. Під час відсутності гетьмана Івана Мазепи в Україні влітку 1707 р. обов'язки наказного гетьмана справляв генеральний суддя Василь Кочубей²⁰.

Спостереження за персональним складом цієї групи вищих козацьких урядовців переконує в тому, що на уряд призначали авторитетних і заслужених козаків, які перед тим посідали чільні місця в козацькій ієрархії. Зокрема, із реконструйованого нами переліку осіб (всього тридцять два прізвища), що виконували обов'язки генеральних суддів упро-

---

¹⁶ *Окиншевич Л.* Генеральна старшина... — С. 116; Акты ЮЗР. — Т. 11. — СПб., 1861–1862. — С. 262.

¹⁷ *Величко С.* Літопис. — К., 1990. — Т. 3. — С. 553.

¹⁸ Журнал, си есть, насущная записка діл, в войсковой енеральной канцелярії приключающихся... // ЧИОНЛ. — К., 1898. — Кн. 12. — Отд. 3. — С. 98.

¹⁹ Акты ЮЗР. — Т. 8. — С. 260; Т. 11. — С. 631; *Окиншевич Л.* Генеральна старшина... — С. 118.

²⁰ Источники малороссийской истории... — Ч. 2. — С. 61–62.

довж середини — другої половини XVII ст., десятеро старшин, зокрема, таких відомих як Федір Лобода, Антон Жданович, Петро Забіла (згодом був сотником), перед тим посідали (нерідко досить тривалий час) посади повних козацьких полковників. Ще вісім — генеральних старшин, а саме: Семен Половець, Павло Животовський та Михайло Радкевич — генеральних обозних, Михайло Вуяхевич, Сава Прокопович, Семен Богаченко та Семен Голуховський — генеральних писарів, Григорій Гапанович — генерального осавула. Інші — переважно полкової і рідше сотенної старшини (Кость Кублицький, Михайло Онацькович, Іван Домонтович, Самійло Богданович-Зарудний). Іван Безпалій — широко знаний опонент гетьмана Івана Виговського — перед посіданням на генеральній раді 1659 р. уряду генерального судді певний час був полковником і козацьким гетьманом під зверхністю російського царя та захистом його воєвод.

У переважній більшості виконування обов'язків генерального судді так само, як і у випадку з генеральним обозним, увінчувало службову кар'єру козацького старшини. Після складання своїх обов'язків лише один старшина (Іван Самойлович) став гетьманом, ще троє генеральними обозними (Іван Безпалій, Михайло Радкевич та Петро Забіла), один полковником (Михайло Суличич), двоє полковими старшинами (Яків Улесько та Кость Кублицький) і один (Павло Животовський) городовим отаманом (але не на тривалий термін, щоб згодом знову повернутися на уряд генерального судді). Решта ж загинули чи потрапили в полон (Михайло Гамалія, Іван Креховецький, Юрій Незамай, Федір Лобода, Радочинський), перейшли у ранг безурядових значних військових товаришів (Павло Животовський, Семен Половець, Прокіп Бережецький, Іван Домонтович, Антон Жданович та інші) або ж, як Михайло Вуяхевич, знайшли спокій за монастирським муром.

Про уряд генерального підскарб'я перші звістки доходять з часів гетьманування Б. Хмельницького, але постійно діючим він став лише 1728 р. Коло функціональних обов'язків генерального підскарб'я включало в себе питання, пов'язані з обкладанням і збиранням податків, організацією зберігання натуральних зборів. Генеральний підскарб'ій визначав дозорців по полках, встановлював терміни сплати податків, контролював їх надходження до Генерального військового скарбу.

Зважаючи на те, що найбільш прибутковими були збори з млинів, генеральний підскарб'ій саме цьому промислу приділяв найбільшу увагу. В його прерогативи входило право видачі дозволу на побудову нових млинів, контроль за дотриманням правил їхнього користування.

З метою встановлення контролю за українськими фінансами з боку російського уряду «Рішительні пункти» 1728 р. наказували «для збору з малоросійського народу в войскової скарб доходів учредить двух под-

скарбієв, одного из великороссійскаго, и одного из малороссійскаго (народу)»²¹.

Найбільш відомим генеральним підскарбієм був, безперечно, член уряду гетьмана Івана Брюховецького Роман Ракушка-Романовський. Перед тим як зайняти цей уряд претендент тривалий час був сотником першої міської Ніжинської сотні, йому також неодноразово доручалося виконання обов'язків ніжинського полковника.

Обов'язки та внутрішня службова ієрархія корпорації «нижчих» генеральних старшин

Охарактеризовані вище інститути генеральних старшин, а саме: генеральних обозного, писаря, судді, а в пізніших часах і підскарбія, дослідники зараховують до складу «вищої» групи гетьманського уряду. Відповідно до складу «нижчої» генеральної старшини входили генеральні осавули, хорунжий та бунчужний. В ієрархічній драбині Війська Запорозького перша група стояла вище за полковників, і відомо не так уже й багато випадків, коли хто-небудь з цих старшин посідав полковницькі уряди. Один з найбільш авторитетних дослідників історії генеральної старшини Л. Окиншевич взагалі заперечував можливість подібних стратегій службового просування²². Однак наведені вище факти, зокрема, щодо посідання Михайлом Суличем полкового уряду після обіймання посади генерального судді або очолювання полків колишніми генеральними обозними Яковом Корицьким і Федором Коробкою чи колишнім генеральним писарем Л. Бускевичем, не кажучи вже про випадки обіймання нижчих посад полкової чи сотенної старшини, переконливо спростовують думку авторитетного дослідника, принаймні стосовно практик другої половини XVII ст.

Призначення ж на полковничі уряди із середовища «нижчих» генеральних старшин було досить поширеним явищем. Такий шлях до полковничого перначу пройшли, наприклад, колишні генеральні осавули Матвій Гвинтовка, Іван Лисенко, Михайло Миклашевський, Леонтій Полуботок, Іван Скоропадський²³.

Утім у випадках з генеральними осавулами були й інші, протилежні за напрямом, службові переміщення. Крім того, генеральні осавули зазвичай отримували більшу, аніж, наприклад, генеральні судді, царську

---

²¹ Сборник Императорского русского исторического общества. — Вып. 84: Протоколы, журналы и указы Верховного Тайного Совета. — Часть 6-ая (с июля по конец 1728 г.) / Зданы под редакциею Н.Ф. Дубровина. — СПб., 1893. — С. 57–58.

²² Див.: *Окиншевич Л.* Генеральна старшина... — С. 140.

²³ Там само. — С. 140.

платню. Усе це дає підстави переглянути запропонований Л. Окиншевичем поділ і віднести до першої, «вищої», групи генеральних старшин і урядників, котрі посідали уряд генерального осавула.

Звертає на себе увагу й той факт, що, на відміну від першої групи генеральної старшини, бунчужний і хорунжий мали надзвичайно вузьке коло чітко виражених функціональних обов'язків. Так, з формального боку функції генерального хорунжого полягали в охороні військової корогви (стягу), а бунчужного — гетьманського бунчука, що в урочисті моменти виносилися перед козацьким військом. Уряди генеральних бунчужного та хорунжого з'явилися в середині XVII ст. і тривалий час існували як посади двірські, а не військові. Але навіть після того, як вони закріпилися серед генеральних урядів, особи, що їх обіймали, були зобов'язані «находиться при гетмані перемено для порученія им случающихся діл и приказов... как сія должность... точного преписанія не імеит...»²⁴.

Лише уряд осавула, яких завжди у Війську Запорозькому було двоє, існував на Запорожжі з кінця XVI — початку XVII ст. З початком революції генеральні осавули входять до складу генеральної старшини, і так само, як і генеральний обозний, найбільш тісно пов'язуються з військовими справами. Набагато частіше, ніж інша генеральна старшина, осавули призначаються командирами окремих частин козацького війська. Зокрема, відомо, що впродовж другої половини XVII ст. з числа генеральних осавулів наказними гетьманами призначалися: Демко Лісовець (двічі), Василь Томиленко, Іван Скоробагатько, Іван Богун (двічі), Парфен Нужний, Артем Мартинович, Демко Пиляй, Яків Кіндратович Лизогуб, Тиміш Шуліка (двічі), Матвій Гвинтовка (двічі), Іван Лисенко (двічі).

Вельми промовистим, з погляду функціональної націленості інституту осавульства на виконання переважно військових обов'язків, є той факт, що з числа встановлених нами сорока дев'яти генеральних осавулів середини — другої половини XVII ст. сімнадцять старшин перед посіданням цього генерального уряду були полковниками Війська Запорозького. Зокрема, такий шлях пройшли такі відомі козацькі зверхники, як Іван Креховецький, Василь Томиленко, Петро Дорошенко, Іван Богун, Демко Ігнатович, Яків Головченко, Михайло Гамалія, Іван Лисенко та інші. Ще десятеро були перед тим полковими старшинами, наприклад Демко Лісовець, Іван Скоробагатько, Мисько Дубина та ін. Леонтій Полуботок, перш ніж обійняти уряд генерального осавула, тривалий час перебував на посаді генерального бунчужного, Михайло Миклашевський — генерального хорунжого, а Богдан Щербак — осавула Генеральної вій-

²⁴ Цит. за: Там само. — С. 142.

ської артилерії. Уряд городского отамана чигиринського став трампліном для Івана Ковалевського, щоб посісти посаду генерального осавула. Для Івана Мазепи подібну роль відіграла посада ротмістра надвірної корогви гетьмана Петра Дорошенка. Найбільш стрімким став злет генерального осавула в уряді Івана Виговського Федора Вовка, котрий перед тим, згідно відомих нам джерел, перебував на посаді сотника.

Завершення служби у ранзі генерального осавула також здебільшого увінчувалося посіданням полковницького уряду. Зокрема, саме таким чином розвивалася службова кар'єра таких відомих козацьких лідерів, як Павло Яненко-Хмельницький, Іван Скоробагатько, Демко Ігнатович, Яків Кіндратович Лизогуб, Яким Головченко, Іван Лисенко, Леонтій Полуботок та інші (усього тринадцять осіб). Генеральний осавул Іван Креховецький піднявся до рівня генерального судді, Петро Дорошенко — генерального обозного, а Іван Мазепа — гетьмана. Значна частина осіб (Василь Томиленко, Павло Кільдяй, Михайло Гамалія, Іван Богун, Матвій Гвинтовка, Павло Грибович та Михайло Пригара) загинула або потрапила у полон. Демко Пиляй та Федір Вовк повернулися на попередні уряди полкової та сотенної старшини.

Під час військових походів, в яких генеральний осавул не виступав як наказний гетьман, на нього покладалися завдання організації караульної служби. В мирний час генеральний осавул частіше інших генеральних старшин виконує різного роду поліцейські функції, проводить судові розслідування та приведення до виконання вироків Генерального військового суду. Активно залучалися генеральні осавули й до виконання дипломатичних місій. Досить помітною була їх роль під час проведення генеральних рад, на яких вони виступали розпорядниками²⁵.

Близькими до функцій генерального осавула були обов'язки генерального бунчужного і генерального хорунжого. Як і осавулам, їм також нерідко доручають командувати окремими військовими командами та підрозділами, проводити судові розслідування, засідати у Генеральному військовому суді, бути присутніми при виконанні судових вироків. Крім того, практикувалося залучення генеральних бунчужних і хорунжих до виконання різноманітних дипломатичних доручень (хоч випадки виконання ними важливих дипломатичних завдань чи керування повноважними посольствами до іноземних правителів не були типовими).

Загалом же з наявного у джерелах фактичного матеріалу випливає, що як генеральний бунчужний, так і генеральний хорунжий не були жорстко

---

²⁵ Источники малороссийской истории... — Ч. 1. — С. 40; Акты ЮЗР. — Т. 10. — СПб., 1878. — С. 217; *Окиншевич Л.* Генеральна старшина... — С. 143.

прив'язані до виконання чітко обумовлених функціональних обов'язків, як це мало місце у випадку з іншими генеральними старшинами.

Поява інститутів генерального бунчужного і генерального хорунжого обумовлювалася ускладненням функцій гетьманського проводу в умовах стрімкого еволюціонування козацької державності середини XVII ст. Перші згадки про генерального бунчужного і хорунжого зустрічаються вже у реєстрі Війська Запорозького 1649 р., де серед знатних козаків Чигиринського полку значилися «Васко хорунжий бунчучный» та «Опанас Процовънин хорунжий воисковый»²⁶. Ідентифікація «Васка» як «хорунжого бунчучного» дала підстави дослідникам висловити припущення стосовно того, що первісно не існувало ані чіткого розмежування їхніх функціональних обов'язків, ані диференціації між ними загалом²⁷. І тому згаданий вище Васько, перший з-поміж відомих нам на сьогодні військових бунчужних, у джерелах згадується і як «хорунжий Хмельницького»²⁸, і як «хорунжий гетманской»²⁹.

Тривалий час ієрархічно як бунчужний, так і хорунжий не входили до складу генеральних старшин, залишаючись посадами гетьманськими чи двірськими. Свідченням доволі невисокого соціального статусу особи, що посідала уряд «гетьманського бунчужного», може слугувати розмір річної платні, передбаченої угодою з російським царем 1654 р. У відповідності з угодою генеральному бунчужному випадало на рік 50 польських злотих, тобто так само, як полковим писарю чи хорунжому, у той час, як генеральний суддя отримував вшестеро, а генеральний осавул увосьмеро більше грішми та, крім того, мав право користування прибутками з одного млина. Навіть полковий осавул отримував учетверо більше грошової платні, аніж генеральний бунчужний, не беручи до уваги прибутків з млина. Більше того, грошова платня сотника чи писаря Генерального військового суду вдвічі перевищувала платню гетьманського бунчужного³⁰.

Доволі показовим є й те, що в угодах 1654, 1659 та 1669 рр. при визначенні розмірів платні козацьким урядовцям жодного разу не згадується інститут генеральних чи гетьманських хорунжих, хоч в урядах Б. Хмельницького, І. Брюховецького та Д. Ігнатовича фактично вони були присутніми (про що свідчать документальні відомості про осіб, котрі в

²⁶ Реєстр Війська Запорозького 1649 року / Підгот. до друку О.В. Тодійчук та ін. — К., 1995. — С. 27.

²⁷ *Окиншевич Л.* Генеральна старшина... — С. 152.

²⁸ Там само. — С. 152, прим. 6.

²⁹ Акты ЮЗР. — Т. 8. — С. 349–350.

³⁰ Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в 3-х т. — Т. III. — М., 1953. — С. 561, 563.

цей час обіймали ці посади)³¹. Щоправда, принагідно варто зауважити, що в джерелах про цю групу козацьких старшин упродовж 40-х — початку 70-х років XVII ст. все ж згадується спорадично. І лише зі сходженням на гетьманство Івана Самойловича в 1672 р. інститут генерального хорунжого стає постійно діючим, причому, впродовж 1672–1677 рр. цю посаду обіймають такі впливові козацькі старшини, як Григорій Карпович Коровка-Вольський та Степан Петрович Забіла, що, безумовно, сприяє зростанню соціального престижу урядовців цієї категорії.

Утім, в ієрархічній драбині Війська Запорозького аж до початку XVIII ст. уряд генерального хорунжого стояв нижче за уряд генерального бунчужного. Дослідники пов'язують це передовсім з особою вельми енергійного старшини, до того ж родича гетьмана Самойловича, майбутнього генерального осавула і полковника переяславського Леонтія Полуботка, котрий, обіймаючи уряд генерального бунчужного, неодноразово призначався наказним гетьманом та виконував важливі доручення гетьманського проводу³².

Проте, на нашу думку, ієрархічна перевага генерального бунчужного над генеральним хорунжим простежувалась і в попередні роки і десятиліття, коли, як уже відзначалося, хорунжі взагалі не потрапляли до переліку старшин, яким була передбачена виплата грошової платні. Крім того, навіть згадки про них у джерелах зустрічаються набагато рідше, аніж про генеральних чи військових бунчужних.

Власне, у перші десятиліття існування Гетьманату як бунчужний, так і хорунжий у документах згадуються як чини двірські — «гетьманський бунчужний», «гетьманський хорунжий». Перша відома нам згадка про бунчужного як про уряд генеральний датується 1675 р. Саме тоді цей уряд обіймав Леонтій Полуботок, котрий завдяки родинній близькості з гетьманом і своїй кипучій вдачі зумів посісти чільне місце серед вищих козацьких старшин. Упродовж 1674–1676 рр. Самойлович тричі призначав Полуботка наказним гетьманом, а 1677 року перемістив на уряд генерального осавула. На зміну Полуботку прийшов ще один свояк гетьмана — колишній ніжинський сотник Костянтин Голуб, котрий на цій генеральній посаді пробував аж до падіння Самойловича 1687 р., неодноразово виконуючи важливі доручення регіментаря, в тому числі й щодо заміщення його в ранзі наказного гетьмана.

---

³¹ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). — Київ–Львів, 2004. — С. 116, 463; *Источники малороссийской истории...* — Ч. 1. — С. 309.

³² Див.: *Окиншиевич Л.* Генеральна старшина... — С. 160.

Перебування на уряді генерального бунчужного служило своєрідним трампліном для успішного просування службовою драбиною Війська Запорозького. Як правило, на уряд призначалися козаки, що перед тим перебували на не надто високих посадах полкової чи сотенної старшини. Зокрема, з-поміж установлених нами двадцяти осіб, що впродовж другої половини XVII ст. перебували на уряді генерального бунчужного, перед тим як його посісти двоє — Костянтин Стриєвський і Леонтій Полуботок належали до полкової старшини, Дмитро Мигай — охотницької старшини також полкового рівня, Костянтин Голуб — сотенної старшини. Належність до старшинського корпусу решти восьми кандидатів у джерелах не простежується, що свідчить про їхню не досить помітну роль у суспільно-політичних процесах і військових виправах, а отже — опосередковано, але зі значною мірою ймовірності — і про невисокий службовий статус. Подібна ситуація збереглася і в наступні часи. Так, з числа відомих нам генеральних бунчужних кінця XVII–XVIII ст. переважна більшість козаків — Іван Скоропадський, Михайло Гамалія, Дмитро Максимович, Яків Юхимович Лизогуб — перед тим, як отримати призначення на цей генеральний уряд, певний час входили до складу полкової старшини, інша їх частина — до когорти знатних військових товаришів і бунчукових товаришів (головним чином завдячуючи заслугам своїх батьків), а ще одна, значно менша, — сотенної старшини.

Натомість досвід виконання обов'язків генерального бунчужного дав можливість Григорію Витязенку та Костянтину Стриєвському переміститися на полковницькі уряди, Юхиму Лизогубу та Михайлу Гамалії посісти уряд генерального хорунжого, Леонтію Полуботку — генерального осавула.

Щодо статусу самого інституту генеральних бунчужних у службовій ієрархії Гетьманату, то з кінця XVII — початку XVIII ст. відбувається його пониження порівняно з інститутом генеральних хорунжих. Свідченням цього є вже хоч би те, що в цей час стратегія службового зростання генеральних старшин передбачала переміщення з уряду генерального бунчужного на уряд генерального хорунжого, а не навпаки. Зокрема, наприкінці XVII — початку XVIII ст. такий шлях пройшли Юхим Лизогуб і Михайло Гамалія. Стосовно ж решти відомих нам осіб, що в різний час обіймали уряд генерального хорунжого, то найчастіше цьому передувало обіймання посад сотників чи полкової старшини (але не полковників), перебування серед значних чи бунчукових військових товаришів.

Подальше ж службове переміщення могло втілюватися у вже згадані вище приклади обіймання уряду генерального осавула Михайлом Миклашевським і Михайлом Гамалією, генерального судді — Якимом Горленком, полковників — Григорієм Коровкою-Вольським, Степаном Забі-

лою і Юхимом Лизогубом. І як вияв відвертого адміністративного покарання можна розцінювати переміщення генерального хорунжого в уряді Д. Ігнатовича Василя Свириденка на посаду сотника.

Загалом же реконструкція персонального складу владної еліти Гетьманату 1648–1687 рр. дала можливість встановити прізвища 141 генерального старшини. Утім, номінацій на уряди генеральних старшин насправді було набагато більше — понад 300. Пояснення цьому знаходимо в тому, що переважна більшість старшин упродовж своєї службової кар'єри по кілька разів переміщувалася з одного уряду на інший. Так, Петро Дорошенко перед тим, як стати гетьманом, встиг побувати на урядах полковника, генерального осавула та генерального обозного, Леонтій Полуботок почергово номінувався на уряди генерального хорунжого та генерального осавула, Сава Прокопович — генерального писаря та генерального судді, Юхим Лизогуб — генерального бунчужного та генерального хорунжого, Петро Забіла — генерального судді та генерального обозного, а Іван Скоропадський перед тим, як стати стародубським полковником і гетьманом, встиг побувати на урядах і генерального бунчужного, і генерального осавула³³. Своєрідним же рекордсменом у плані випробування своїх сил на генеральних урядах Гетьманату є Іван Ломиковський, котрий за гетьманування Івана Мазепи і Пилипа Орлика встиг випробувати себе в ролях і генерального хорунжого (1689–1692), і генерального осавула (1682–1707), і генерального обозного (1707–1714), і навіть спробувати після смерті Мазепи примірити на себе роль претендента на гетьманську булаву³⁴.

Середня тривалість старшинської каденції на одному уряді становила приблизно 3,5 роки, що не набагато перевищувало тривалість перебування при владі козацьких полковників. Щоправда, без врахування показників періоду громадянського протистояння кінця 50–60-х років, коли владні перетурбації стали звичним явищем, каденції генеральних старшин зазвичай були достатньо тривалими. Зокрема, у перше десятиліття існування Гетьманату перебування Івана Виговського на уряді генерального писаря, як уже відзначалося, тривало 9 років, Самійла Богдановича-Зарудного на уряді генерального судді — 8, Демка Лісовця на уряді генерального осавула та Федора Коробки на уряді генерального обозного — по 6, а Тимоша Носача на уряді генерального обозного — взагалі 12 років. Ще стабільнішими були показники 70–80-х років

³³ Детальніше див.: *Горобець В.* Влада та соціум Гетьманату... — С. 86–114.

³⁴ Див.: *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. — 2-е доповнене вид. — Нью-Йорк–Київ–Львів–Париж–Торонто, 2001; *Панащенко В.В.* Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII–XVIII ст.). — К., 1995.

XVII ст., коли, наприклад, каденція Петра Забіли на уряді генерального обозного обраховувалася 19-літнім терміном, Сава Прокопович обіймав уряд генерального писаря 16 років, а Іван Домонтович генерального судді — 14. Досить довготривалими були також каденції Костянтина Голуба, Степана Забіли, Павла Животовського відповідно на урядах генерального бунчужного, генерального хорунжого та генерального судді, що тривали від п'яти до десяти років, причому з можливим наступним переміщенням на інші генеральні чи полковницькі уряди.

Загалом же стабілізація суспільно-політичних процесів у Гетьманаті, що стала очевидною з початком 1670-х років, сприяла помітному збільшенню тривалості старшинських каденцій. З одного боку, це, безперечно, консолідувало зазначену соціо-професійну групу, створювало умови для її еволюціонування в повноцінну соціальну верству. З іншого ж — позбавляло необхідного для розвитку оновлення влади, перекидало чи принаймні вельми ускладнювало шляхи і можливості поповнення правлячої еліти новими здібними представниками інших соціальних груп козацтва.

Соціальний престиж від перебування на генеральному уряді Війська Запорозького

Загальною для всього складу генеральної старшини була прерогатива спільної разом з гетьманом участі в управлінні країною. Нехтування думки генеральних старшин при вирішенні державних справ стало причиною усунення від влади гетьманів Д. Ігнатовича в 1672 р. та І. Самойловича в 1687 р. Зокрема, при скиненні Самойловича з гетьманства старшина закидала йому серед іншого й таке: «все один ділаєт, никого к думі не призывает»³⁵.

Генеральній старшині належало також право доповідати гетьману про справи державної ваги. Творці «Договорів і постанов...» 1710 р. намагалися закріпити цю функцію як виняткову прерогативу генеральних старшин: саме вони «всякіє справи войсковые, якіє до чієго чину и повинности будут належати, міют ясневельможну гетману доносити и декларации отбирати, а не слуги приватныи домовыи, которых до жадных справ докладов и діл войсковых не отправовати»³⁶.

Генеральній старшині належало й право законодавчої ініціативи. Промовистою ілюстрацією цього може служити хоч би клопотання

³⁵ Источники малороссийской истории... — Ч. 1. — С. 302.

³⁶ Там же. — Ч. 2. — С. 250.

старшини щодо необхідності заборони на вільний перехід підданих, подане на адресу гетьмана К. Розумовського у 1752 р.³⁷

Протягом другої половини XVII — початку XVIII ст. існувало три способи сходження на старшинські уряди, а саме: через обрання на генеральній або старшинській радах та гетьманське призначення. З формального боку, у відповідності з традиціями Січі під час нових гетьманських виборів весь склад генеральної старшини йшов у відставку. Однак, як свідчить джерельний матеріал, як правило, більшість генеральних старшин зберігали за собою свої посади. Владу втрачали лише ті з них, хто скомпрометував себе в очах російської адміністрації або надто тісно був пов'язаний з попереднім, уже скинутим з гетьманства правителем. Зокрема, найбільш кардинальна зміна корпусу генеральної старшини відбулася на виборчій раді 1659 р., коли до складу гетьманського уряду Ю. Хмельницького увійшли зразу два нових генеральних судді, два писарі та осавул³⁸.

Ще більш разючими були зміни у вищому ешелоні старшинської верстви у середині 1663 р., коли за результатами Ніжинської генеральної ради булава гетьмана Лівобережної України потрапила до рук кошового Запорозької Січі Івана Брюховецького. Тоді до складу нового гетьманського уряду, а також на полковницькі посади прийшло чимало нових людей, більшість з яких перед тим навіть не залишили про себе згадки в історичних джерелах як про осіб, що належать до полкового чи сотенного ешелону старшини. Винятки становили хіба що колишній миргородський полковник Павло Животовський, обраний (чи призначений) тепер наказним генеральним обозним, новий генеральний писар Степан Потребич-Гречаний, котрий раніше входив до складу сотенної старшини Корсунського полку, новий генеральний суддя Петро Забіла та генеральний підскарбій Роман Ракушка-Романовський, котрі перед тим сотникували в Чернігівському полку. Істотні перестановки відбулися і після скинення з гетьманства Д. Ігнатовича, коли владу втратили наближені до нього генеральні осавул, бунчужний і хорунжий³⁹.

З посиленням ролі і значення старшинської верстви в управлінні країною прерогатива призначення на генеральні уряди переходила до старшинської ради. В даному випадку можливі були два варіанти:

---

³⁷ Мякотин В. Прикрепление крестьян в Левобережной Малороссии в XVIII в. // Русское богатство. — 1894. — № 3. — С. 217–218; Панашенко В.В. Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII–XVIII ст.). — К., 1995. — С. 87.

³⁸ Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в Государственной коллегии иностранных дел. — Т. 4. — М., 1828. — С. 272; Источники малороссийской истории... — Ч. 1. — С. 244.

³⁹ Акты ЮЗР. — Т. 9. — С. 946.

затвердження старшинською радою кандидатури, призначеної гетьманом, або ж вибори старшинським зібранням⁴⁰.

Наступ російського абсолютизму на автономні права Гетьманату у XVIII ст. призвів до того, що після 1709 р. гетьман мав право призначати на генеральні посади лише спільно зі старшиною, і то лише отримавши на це попередній дозвіл царського уряду. До виконання своїх обов'язків новообраний генеральний старшина приступав після затвердження результатів виборів царем⁴¹. Царський указ від 28 березня 1721 р. узаколював положення, за яким гетьман спільно з генеральною старшиною та полковниками обирали лише двох претендентів на вакантні генеральні уряди, з числа яких центральний уряд і здійснював призначення⁴².

Необхідною умовою для того, аби мати право претендувати на генеральний уряд, було лише те, щоб претендент був православний і не іноземець. Дане положення вперше зафіксували Переяславські статті 1659 р., згодом воно неодноразово підтверджувалося вже указами російської влади (хоч, як уже відзначалося вище, з 1728 р. одним з генеральних підскарбіїв обов'язково мав бути російський офіцер)⁴³.

На відміну від державної практики Речі Посполитої, в політичному житті Гетьманату джерела майже не фіксують випадків, коли одна й та сама особа посідала одночасно декілька генеральних урядів (винятки становлять лише згадки про тимчасове виконання генеральними старшинами, як правило, осавулами, полковницьких обов'язків за умови раптової смерті чи скинення з урядів когось із полковників).

Водночас відомо чимало випадків, коли той чи інший старшина посідав генеральний уряд в якості так званого «наказного», тобто лише певний час виконував обов'язки генерального старшини. Найбільшого поширення подібна практика набула щодо інституту гетьманства, але історичні джерела фіксують згадки і про існування «наказництва» на уряді генерального обозного, генерального осавула та генерального писаря. З джерел випливає, що у цьому випадку наказництво практикувалося у зв'язку з відсутністю того чи іншого повноправного старшини в Гетьманаті, зокрема, згадки про наказного генерального обозного Павла Животовського містяться в документах другої половини 1663 р., коли «повний» генеральний обозний Іван Цесарський перебував за дорученням гетьмана у Москві.

⁴⁰ Окиншевич Л. Генеральна старшина... — С. 99.

⁴¹ Источники малороссийской истории... — Ч. 2. — С. 229.

⁴² Окиншевич Л. Генеральна старшина... — С. 100.

⁴³ Собрание государственных грамот и договоров... — Т. 4. — С. 56.

Зважаючи на те, що генеральна старшина «на услугах войсковых всегда обрѣтаютца і хліба пахать не могут», передбачалася грошова оплата їхньої діяльності. Порівняльний аналіз розмірів цієї платні, разом зі спостереженнями за персональними стратегіями службового зростання відомих нам генеральних старшин, дозволяє реконструювати картину ієрархічної побудови цієї соціальної групи. Зокрема, згідно положень договору Війська Запорозького з царем 1654 р., на оплату генеральному писареві передбачалося виділення тисячі польських злотих, генеральним осавулам і обозному Генеральної військової артилерії — по 400, генеральним суддям — по 300, а генеральному бунчужному, як уже згадувалося, — 50⁴⁴. У так званих «Прежних статях Богдана Хмельницького» (які, як доводять дослідники, являють собою змінений російською стороною текст договору 1654 р.) розміри платні для переважної більшості генеральних старшин залишилися незмінними. Лише генеральному обозному було призначено платню, ідентичну тій, що її отримував генеральний писар, — тисячу польських злотих. Удвічі було збільшено й платню гетьманському бунчужному⁴⁵. Наступні угоди Війська Запорозького з царем, укладені в 60–80-х рр. XVII ст., розміри платні генеральним старшинам залишили незмінними.

З незрозумілих причин до тексту цих договорів, вочевидь, згідно прецеденту 1654 р., не потрапляли згадки про розміри платні генеральному хорунжому, котрий на той час уже постійно входив до складу генеральної старшини, хоч у випадках екстраординарних пожалувань царем козацької старшини з приводу тих чи інших нагод генеральні хорунжі були серед таких осіб. Так, наприклад, при пожалуванні царем вищої козацької старшини Правобережного Гетьманату, котра разом з гетьманом П. Дорошенком присягнула на вірність російському монархові, генеральний хорунжий нарівні з генеральними обозним, суддями, писарем, осавулом та полковниками отримав від імені Федора Олексійовича «по сороку соболей, по 60 рублей сорок, да по паре соболев по 10 рублей, да по атласу доброму розных цветов»⁴⁶.

Так само без змін упродовж другої половини XVII ст. залишилося положення і щодо виділення генеральним обозному, писарю, суддям та осавулам на ранг прибутків кожному з одного млина, що перебували у корпоративній власності Війська Запорозького.

Загалом же з аналізу наведеного фактичного матеріалу щодо винагороди за службу генеральних старшин випливає, що за нормами угоди 1654 р. ієрархічна драбина вищого еталону козацької старшини мала

⁴⁴ Воссоединение Украины с Россией. — Т. III. — С. 561, 563.

⁴⁵ Універсали українських гетьманів... — С. 116.

⁴⁶ Источники малороссийской истории. — Ч. 1. — С. 275.

такий вигляд: гетьман, генеральний писар, генеральний осавул та обозний Генеральної військової артилерії, генеральний суддя, гетьманський бунчужний. Згідно з нормами ж наступних правових актів, генеральний обозний піднявся на гору службової драбини, посівши друге, слідом за гетьманом, місце.

З наведених у вміщеній нижче таблиці показників можна зробити висновок, що перша (або вища) група генеральних посадовців — гетьман, обозний, писар, осавули і судді — займали у цьому сенсі привілейоване по відношенню до решти старшин положення, і конкуренцію їм тут склали лише полковники. Розмір же платні генерального або гетьманського бунчужного поступається не лише платні полковників, але й полкового осавула, писаря Генерального військового суду, а за нормами договору 1654 р. — навіть і сотника.

Таблиця № 1

Розміри річного грошового і натурального жалування гетьманові і Війську Запорозькому у відповідності з нормами українсько-російських договорів другої половини XVII ст.⁴⁷

	Московський договір 1654 р.	«Статті Богдана Хмельницького» в редакції 1659 р.	Глухівський договір 1669 р.	Коломацький договір 1687 р.
1	2	3	4	5
Гетьману	Староство Чигиринське	1 тис. червоних злотих; староство Чигиринське	1 тис. червоних злотих	1 тис. червоних злотих
Генеральному обозному	400 злотих польських	1 тис. злотих польських; млин	1 тис. злотих польських; млин	1 тис. злотих польських; млин
Генеральному у писареві	1 тис. злотих польських; млин	1 тис. злотих польських; млин	1 тис. злотих польських; млин	1 тис. злотих польських; млин
Генеральним суддям	300 злотих польських; млин	300 злотих польських; млин	300 злотих польських; млин	300 злотих польських; млин
Генеральним осавулам	400 злотих польських; млин	400 злотих польських; млин	400 злотих польських; млин	400 злотих польських; млин
Генеральному бунчужному	50 злотих польських	100 злотих польських	100 злотих польських	100 злотих польських

⁴⁷ Складено на основі: Воссоединение Украины с Россией. — Т. III. — С. 561–563, 570; Універсали українських гетьманів... — С. 116, 463; Источники малороссийской истории... — Ч. 1. — С. 309.

1	2	3	4	5
Генеральному хорунжому				
Писареві Генерального військового суду	100 злотих польських	100 злотих польських	100 злотих польських	100 злотих польських
Хорунжому Генеральної Військової артилерії	50 злотих польських			
Полковникам	100 єфимків; млин	100 єфимків; млин	100 єфимків; млин	100 єфимків; млин
Полковим осавулам	200 злотих польських; млин	200 злотих польських; млин	200 злотих польських; млин	
Полковим хорунжим	50 злотих польських	50 злотих польських	50 злотих польських	50 злотих польських
Полковим писарям	50 злотих польських	50 злотих польських	50 злотих польських	50 злотих польських
Сотникам	100 злотих польських	100 злотих польських	100 злотих польських	100 злотих польських
Сотенним хорунжим			30 злотих польських	
Рядовим козакам	30 злотих польських	30 злотих польських	30 злотих польських	30 злотих польських

З розпису ж царського пожалування вищій козацькій старшині гетьмана Івана Самойловича з нагоди укладення Москвою перемир'я з турецьким султаном 1681 р. випливає, що в цей час ієрархія службової драбини Війська Запорозького дещо змінилася і мала такий вигляд: гетьман; генеральний обозний; полковник; генеральний суддя (перший) та генеральний осавул (перший); генеральний писар та генеральний суддя (другий); генеральний осавул (другий); генеральний хорунжий.

Таблиця № 2

Розміри екстраординарного натурального жалування царя гетьманові і козацькій старшині (70–80-і роки XVII ст.)⁴⁸

	1677 р. (П. Дорошенко)	1681 р. (І. Самойлович)
Гетьман	Соболів «сорок во 100 рублев, сорок в 90 рублев, сорок в 80 рублев, сорок в 60 рублев, сорок в	«бархат двоєморховой; изарбаф посеребренной земле; обер серебряная; кушак золотой; сорок

⁴⁸ Складено на основі: Источники малороссийской истории... — Ч. 1. — С. 275.

	1677 р. (П. Дорошенко)	1681 р. (І. Самойлович)
	45 рублев: всего на 375 рублев; «Атласу белого венецейского, самого добраго, 10 аршин».	соболів во 100 рублев; 2 пары соболів по 10 рублев пара».
Генеральный обозный	«сорока соболей по 60 рублей сорока, пара соболей по 10 рублей, атлас добрый розных цветов».	«бархат, обяря серебряная, изарбаф, атлас, пара соболей по 10 рублев пара, камка куфтер».
Генеральный судья	«сорока соболей по 60 рублей сорока, пара соболей по 10 рублей, атлас добрый розных цветов».	„бархат, обяря серебряная, изарбаф, атлас, пара соболей по 10 рублев пара».
Генеральный писар	«сорока соболей по 60 рублей сорока, пара соболей по 10 рублей, атлас добрый розных цветов».	«бархат, обяря серебрянная, пара соболев по 6 рублев пара, атлас».
Генеральный осавул	«сорока соболей по 60 рублей сорока, пара соболей по 10 рублей, атлас добрый розных цветов».	«бархат, оберя серебряная, изарбаф, атлас, пара соболей по 10 рублев пара».
Генеральный хорунжий	«сорока соболей по 60 рублей сорока, пара соболей по 10 рублей, атлас добрый розных цветов».	«изарбаф, обяр серебрянная, пара соболів в 8 рублев».
Генеральный бунчужный	«сорока соболей по 60 рублей сорока, пара соболей по 10 рублей, атлас добрый розных цветов».	
Другий генеральный судья		«бархат, обяря серебрянная, пара соболев по 6 рублев пара».
Другий генеральный осавул		«изорбаф, пара соболів в 10 рублев».
Полковники	«сорока соболей по 60 рублей сорока, пара соболей по 10 рублей, атлас добрый розных цветов».	«бархат, обяря серебрянная, изарбаф, пара соболев по 10 рублев пара, атлас».

Царський указ 1732 р. встановлював положення, за яким на чин генерального обозного виділялося 400 дворів, генерального писаря — 453, двох генеральних суддів та підскарбія — по 300, двох генеральних осавулів, хорунжого та бунчужного — по 200⁴⁹.

⁴⁹ Василенко Н.П. Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта старой Малороссии. — Вып. 2. — С. 265.

Розділ 4

**ПОЛКОВНИКИ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО:
ПРАВО ВІЛЬНОЇ ЕЛЕКЦІЇ В СВІТЛІ КОЗАЦЬКИХ
ТРАДИЦІЙ, РОЗПОРЯДЧИХ ПРИПИСІВ
І ПОЛІТИЧНИХ РЕАЛІЙ**

«Определены указами старшины, в надежду того, что без указа отставлены не будут, делают подкомандным обиды, налагают неизносимыя тяжести... когда ж вольными голосами во власть хто произведен будет, то опасаясь, дабы оной не лишился, содержатимет доброе и безобидливое обхождение и, доволен будучи власною оседлостію своєю, подкомандным своим жадного не будет чинит отягощения...»¹, — так гетьман Данило Апостол обґрунтовував у поданих 1728 р. на ім'я російського імператора Петра II «Статейних пунктах» очевидну перевагу обрання на уряди генеральної старшини, полковників і сотників Війська Запорозького вільними голосами над призначенням старшин указами з Москви чи Петербурга.

Відстояти автономію Війська Запорозького в цьому питанні гетьману вдалося лише до певної міри. До того ж здобуті ним тактичні перемоги довгого життя не мали й відразу ж по смерті Данила Апостола кількома роками згодом фактично були відмінені імперською владою, котра, як відомо, майже два десятиліття обрання чи навіть призначення гетьмана не дозволяла. Але чи лише втручання царської адміністрації заважало повноцінному розвитку засад вільної елекції в козацькій Україні? Наскільки політичні практики Гетьманату різнилися від прописаних у законодавчих актах й освячених традиціями нормами? Яким чином елекційні бажання козацького товариства узгоджувались із правом і волею гетьмана старшинствувати над Військом Запорозьким (так званим «зверхнейшим правом реґіментаря»)? Якими були механізми узгодження цих інтересів? Якою була роль полкової старшини в обранні та поваленні полковника? Чи знає практика Гетьманату випадки добровільного зречення полковником влади і наскільки добровільне зречення старшиною пернача насправді було добровільним?

Ці та інші дотичні питання, що розкривають зміст проблеми проголошення та реалізації права козацького товариства обирати собі вільними голосами власну старшину — в даному випадку очільників полку — в

---

¹ Цит. за: *Крупницький Б.* Гетьман Данило Апостол і його доба. — К., 2004. — С. 115.

часовому проміжку середини XVII — першої чверті XVIII ст., і стануть предметом розгляду в даній статті².

Законодавчі приписи та політичні декларації щодо вільної елекції полковників Війська Запорозького

Право вільної елекції полковників — так само, власне, як і гетьмана — належало до числа тих небагатьох наріжних основ соціополітичної лексеми «старожитні права і вольності козацькі», що й маркували поняття козацьких свобод і привілеїв, на оборону яких так рішуче козацтво виступало з кінця XVI ст.³ Відповідно й позбавлення козацтва цього права урядом Речі Посполитої згідно з умовами «Ординації Війська Запорозького» 1638 р. виступило однією з головних причин вибуху козацького повстання на початку 1648 р. Успішний перебіг повстання де-факто ліквідував будь-які обмеження королівської влади в цій сфері. Утім, ускладнення державних функцій Війська Запорозького, що швидкими темпами відбувалось у ході революційного зламу вже з літа 1648 р., а також суттєве зміцнення гетьманської влади в роки перебування на уряді Богдана Хмельницького об'єктивно підвели до трансформації і цього, як уже наголошувалось раніше, одного з наріжних каменів військової демократії. Зміни тут серед іншого стосувались перебирання гетьманом прерогатив призначення і звільнення зі старшинських урядів, головним чином саме полковничих, до своїх рук⁴.

І якщо в гетьманування Богдана Хмельницького спротив товариства такому стану справ у відомих наразі дослідникам документах виразно не артикулюється (хоч, безперечно, незгода з подібними діями мала місце, хоч би, скажімо, враховуючи ту підтримку, яку мали серед полчан усунені гетьманом з полковництва Матвій Гладкий чи Степан Хмелецький⁵),

---

² Про сам інститут полковника Війська Запорозького див.: *Горобець В.* «Всякого доброго и послушного миловати, а спротивного и непослушного карати маєть». Полковник Війська Запорозького та його влада // *Укр. іст. журн.* — 2014. — № 5.

³ Наприклад, див.: *Леп'явко С.* Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. — Чернівці, 1996; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська державна ідея: проблеми формування, еволюції, реалізації. — К., 1997; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). — К., 1999.

⁴ Авторське бачення тенденцій розвитку політичної системи Гетьманату див.: *Горобець В.* Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України. — К., 2009; *Горобець В.* Держава і суспільство в Україні в ранній Новий час: практики Гетьманату // *Влада і суспільство в Україні: Історичний контекст.* — К., 2013. — С. 120–236.

⁵ Див.: *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. — К., 1995. — С. 303–307.

то в умовах розгортання громадянської війни в Україні в гетьманування його наступника Івана Виговського, коли в опозицію до регіментаря перейшли не лише вповні легітимний в очах гетьманської влади полтавський полковник Мартин Пушкар, а й самопроголошений громадою, на противагу гетьманському ставленику, миргородський полковник Степан Довгаль та ряд інших старшин, легітимність яких ставилась під сумнів гетьманським проводом (варто зауважити, цілком справедливо, з огляду недотримання існуючої по той час процедури виборів), проблема правомочності обирання на полковництво чи позбавлення полковників влади набула неабиякої актуальності. Ба навіть більше — перетворилась на одну з чи не найбільш болісних і нагальних проблем поточного внутрішньополітичного життя Гетьманату.

Отож до так званих «Нових статей» Юрія Хмельницького 1659 р., укладених у Переяславі в ході відновлення українсько-російського союзу (порушеного гадяцькими домовленостями уряду Івана Виговського з Річчю Посполитою), було записано норму, у відповідності з якою обрання полковників, як і інших старшин, обов'язково мало відбуватись не за вказівкою гетьмана, а з волі товариства: «а щобъ выбирать в Войско полковниковъ на раде, кого межъ себя излюбятъ»⁶.

Переяславські статті 1659 р., варто зауважити, містили цілий ряд заборон і регламентацій щодо процедур призначення та звільнення полковників Війська Запорозького. Зокрема, до них було включено заборону на обрання на полковництво кандидатів з інших полків — відтепер обирати на уряд потрібно було «кого межъ себя излюбятъ изъ своихъ полковъ, а изъ иныхъ полковъ въ полковники не выбирать»⁷. Так само не дозволялось обирати на полковництво (як, власне, й на інші старшинські уряди) іновірців: «Въ Войске ж Запорожскомъ всякимъ начальнымъ людемъ, кроме православныхъ християнъ, иныхъ ни которыхъ вере людемъ впредь не быть»⁸.

Не дозволялось також посідати старшинські уряди й новохрещеним іноземцям. Обґрунтування як першої, так і другої вимоги, як видається, впливало з недавніх споминів про роль колишнього аріанина Юрія Немирича в розриві стосунків Війська Запорозького з Москвою та укладенні Гадяцької угоди 1658 р. Хоч у тексті договору про це було сказано більш узагальнено та, що не менш важливо, соціально привабливо: «потому что

---

⁶ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). — Київ–Львів, 2004. — С. 119.

⁷ Там само.

⁸ Там само.

отъ новокрещенныхъ многая въ Войске смута и междуособіе зачинается, да имъ Войска Запорожского козакамъ чинятся налоги и тесноты»⁹.

Констатуючи факт внесення важливих змін до порядку обрання на старшинство, зокрема, на полковницький уряд, не можна оминати увагою ту обставину, хто ініціював такі зміни, і кому вони були вигідними. В оцінці українсько-російської угоди 1659 р. в історіографії панує більш-менш узгоджена позиція на цей документ, що був накинтий уряду Юрія Хмельницького російською стороною¹⁰. Переслідуючи насамперед мету забезпечення сприятливих умов для контролю за політичними процесами в Україні, російський уряд намагався створити систему противаг гетьманській владі через посилення позицій полковників. У контексті цього завдання вельми актуальним виглядало намагання убезпечити полковників від самовладдя гетьмана у випадку позбавлення їх влади. Отож, мало того, що, згідно з положеннями договору 1659 р., цілий ряд старшин, котрі зарекомендували себе вірною службою царю, практично виводились з-під юрисдикції гетьмана, в тому числі отримували імунітет і в справі позбавлення їх владних повноважень без відповідного дозволу офіційної Москви, так ще гетьману заборонялось відправляти будь-кого з полковників у відставку без узгодження цього питання на раді: «полковниковъ гетманъ безъ рады не повиненъ отставливать»¹¹.

Приділивши так багато місця процедурі обрання на полковництво в статтях 1659 р., Москва у наступних договорах про цю прерогативу згадує вельми побіжно, переважно лише в контексті винагородження полковників за їхню службу привілеями, грошовими та майновими пожалуваннями¹².

Цікаве тлумачення суті «вільних виборів» старшини, в тому числі й на полкові уряди, знаходимо в інструкції, яку гетьман Правобережної України Павло Тетеря надав своїм послам на Варшавський сейм 1664 р.¹³

⁹ Там само.

¹⁰ Наприклад, див.: *Яковлів А.* «Статті Богдана Хмельницького» в редакції 1659 року // Ювілейний збірник на пошану академіка М.С. Грушевського. — Ч. 1. — К., 1928. — С. 220–234; *Його ж.* Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. — Варшава, 1934; *Горобець В.* «Волимо царя східного». Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. — К., 2007 та ін.

¹¹ Універсали українських гетьманів... — С. 119.

¹² Див., наприклад: *Источники малороссийской истории, собр. Д.Н. Бантышем-Каменским.* — Ч. 1. — М., 1858. — С. 144, 145, 218, 256.

¹³ Про сам документ див.: *Горобець В.* Козацький Гетьманат у соціополітичній структурі Речі Посполитої: проект устрєвої моделі гетьмана Павла Тетері з року 1664 // Молода нація. Альманах. — К., 2000. — С. 40–61; *Його ж.* Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665. — К., 2001.

Гетьманська інструкція на словах не заперечувала права вільного вибору полкової та сотенної старшини. Проте, для того, аби кандидати на старшинські уряди «були людьми в справі рицарській досвідчені», дозвіл на перевибори полковника мав давати гетьман, а сотника, відповідно, полковник¹⁴. До слова, ще більш цікавими були пропозиції Павла Тетері щодо порядку проведення гетьманських виборів. В цьому контексті інструкція наголошувала, що у Війську Запорозькому через вільну елекцію «бунти виникати звикли», і аби надалі уникнути цього недоліку, пропонувалося право вільного вибору гетьманського предводителя ввести в певну норму, визначивши її межі «правом посполитим». Зокрема, відтепер гетьмана мали обирати не «до ласки військової», як це було раніше, а на певний, визначений законом термін — до наступного сейму вального¹⁵.

У наступні роки та десятиліття проблема полковницької елекції не ставала предметом правової регуляції. Або, принаймні, не збереглися джерела, які б засвідчували інтерес політичної еліти Гетьманату до неї. І лише на початку XVIII ст., в контексті розробки положень Конституції 1710 р., проблема стає предметом публічного обговорення й отримує доволі чітке, комплексне своє правове вирішення¹⁶.

А наскільки вона була значимою для політичного життя Гетьманату, видно з того, що автори Конституції 1710 р. актуалізують її вже у вступній частині документа, ввівши до неї положення про суть і про порядок призначення на старшинство, насамперед на полковничий уряд, а також про способи застереження корупційних дій при реалізації гетьманом своїх повноважень: «...поневажь всякіе на людей верных тяжести, утиски и здринства походят найбарзей от властолюбных накупневъ, которіи, не фундуочися на заслугахъ своихъ, а прагнучи несытою пожадливоростью, для приватного своего пожитку урядовъ войсковыхъ и посполитыхъ, прельщаютъ сердце Гетманское коррупціями и оными втыскаются, безъ вольного избранія, над слушность и право, то на уряды Полковничіе, то на иншыя власти»¹⁷.

З метою ліквідації непорядків і недопущення посідання старшинських урядів «накупнями» укладачі Конституції постановляли: «абы Ясневель-

¹⁴ Dział rękopisów Biblioteki Czartoryjskich w Krakowie (Далі — Czart). — 402. — № 22. — S. 547–563.

¹⁵ Ibidem. — S. 547–563.

¹⁶ Авторське бачення проблеми див.: *Горобець В.* Устроєва модель Гетьманату за Конституцією 1710 року: чи існували внутрішні підстави для реалізації проекту? // Пилип Орлик: життя, політика, тексти. — К., 2011. — С. 234–248.

¹⁷ Источники малороссийской истории, собр. Д.Н. Бантышем-Каменским. — Ч. 2. — М., 1859. — С. 251–252.

можный Гетманъ жадными, хочъ бы наибольшими, не уводячися датками и респектами, никому за коррумпції урядов Полковниччьихъ и иныхъ войсковыхъ и посполитыхъ начальствъ не вручалъ и на сильно на оные никого не наставлялъ, лечъ всегда, якъ войсковые, такъ и посполитые, урядники мѣють быти волными голосами, особливе зась Полковники, обираны...»¹⁸.

Застерігаючи за громадою право вільної елекції, автори Конституції водночас ставили процес виборів / перевиборів під контроль гетьманської влади, залишаючи за останньою право надання санкції на відповідні дії — «однакъ таковихъ урядниковъ елекції не безъ воле Гетманской отпра-воватися повинны»¹⁹. Крім того, за регіментарем зберігалось і право затвердження результатів виборів («а по избранію владою гетманскою подтверживаны») ²⁰.

Утім, як відомо, політичний розвиток Гетьманату після подій 1708–1709 рр. пішов зовсім іншим шляхом, аніж яким його хотіли бачити автори Конституції 1710 р. У сфері кадрової політики в роки кардинальних реформ, започаткованих в Україні урядом Петра I, також відбулись принципової ваги зрушення. Зокрема, російській владі вдалось досягти значних успіхів у справі обмеження впливу гетьмана на обрання на полковництво та позбавлення полковників влади, а також загалом у справі підзвітності останніх своєму регіментареві. Наскільки така політика суперечила інтересам козацької старшини і широкого козацького загалу Гетьманату, і в чому останні вбачали переваги обраних вільними голосами старшин над тими, що «определены указами», видно вже хоч би з процитованого на початку статті звернення гетьмана Апостола до імператора Петра II в 1728 р.²¹ Але питання участі російської влади в обранні на полковництво в Гетьманаті включає в себе цілий ряд як правових дій, так і свідомих порушень права, що в комплексі суттєво змінювало устої вільної елекції. А, відтак, вважаємо, тема ця заслуговує окремої розмови, причому не лише в площині правових декларацій, а й реальної політики. До неї повернемось трохи згодом²², а наразі ж увагу зосередимо на розгляді практик, що мали місце в історії Гетьманату другої половини XVII — початку XVIII ст.

---

¹⁸ Там же. — С. 252.

¹⁹ Там же.

²⁰ Там же.

²¹ *Крупницький Б.* Гетьман Данило Апостол і його доба. — С. 115.

²² Присвячена цій проблемі стаття «Право вільної елекції полковника Війська Запорозького: козацькі традиції у випробуванні імперськими новаціями» надрукована автором в «Українському історичному журналі» № 5 за 2015 р.

Воля громади та «зверхнейше право» гетьмана при обранні на полковництво: баланс інтересів у політичних практиках

Одну з типових моделей процедури обрання на полковництво, що склалася на початок останньої чверті XVII ст. і, вочевидь, зберегла свою силу в наступні десятиліття, можна реконструювати за виданим 22 липня 1676 р. універсалом гетьмана Івана Самойловича охочекомонному полковнику Ілляшу Новицькому.

У відповідності з ним, запит щодо проведення виборів полковника порушила делегація від стародубської полкової старшини, яка спеціально для цього прибула до місця резидування гетьмана. Реагуючи на подане клопотання, Самойлович не лише видав дозвіл на проведення виборів, але й обрав і вислав разом з стародубцями «оть боку нашого значную особу» (не означену в документі персонально) для контролю за перебігом процедури. А крім того, регіментар звернувся з наказом до охотницького полковника, аби той не поспішав виходити зі Стародубщини у відповідності з отриманим раніше наказом, а на час проведення виборів у Стародубі залишався в Кістрі, аж поки стародубці «старшого межі собою оберут и до першого прійдуть порядку»²³.

Утім, гетьман, не бажаючи якимось чином засвідчувати власну зневагу до козацьких прав і вольностей, вдався до цілого ряду символічних дій. Так, Самойлович наказував Новицькому, що хоча офіційно уповноважений гетьманським урядом на вибори стародубського полковника старшина і буде прямувати через Кістер, до нього людей своїх жодного не приставляти і жодного з охотників до Стародуба не відпускати, але лишень на віддалі спостерігати за перебігом елекції і бути готовим вплинути на неї в разі нагальної потреби: «на речи поглядай, якій межі ними станеть порядокъ и дальшій ихъ будетъ прогрьесь»²⁴.

Більш активною роль регіментаря виглядає при обранні на полковництво прилуцьке у квітні 1678 р. Виборам, як можна зробити висновок з універсалу Самойловича від 13 квітня 1678 р., передувала процедура добровільного зречення полковницького пернача Іваном Маценком (про можливі варіанти «добровільного зречення» йтиметься далі)²⁵. Процедура заміщення вакансії проходила в гетьманській резиденції, в Батурині, за участі полкової старшини і «певного товариства». Відповідно прибулі до Батурина виборці-полчани за гетьманським «позволенем... згодливими голосами своїми на той полковницький урядъ пана Федора Мовчана обволали и над себе вынесли». Регіментар же зі свого боку підтвердив

²³ Універсали українських гетьманів... — С. 705.

²⁴ Там само.

²⁵ Там само. — С. 734.

обрання Мовчана «цале на том старшинстве... знаючи бытии в Войску Запорозком заслужонного, годного и до делностей рыцерскихъ способного мужа»²⁶. Втім, зважаючи на місце проведення виборів, буде логічним припустити, що роль гетьманського уряду в ухваленні рішення насправді була набагато важливішою, аніж вона верифікована в цитованому вище документі.

На важливу роль гетьмана в проведенні виборів полковника на альтернативній основі вказують матеріали полковницької елекції, що відбулася в Переяславському полку в перші роки регіментарства Івана Мазепи, в 1690 р. Так сталося, що в історичних джерелах про переяславські вибори 1690 р. збереглося, мабуть, чи не найбільше інформації за всю історію існування Гетьманату. Її аналіз дозволяє пролити світло на саму процедуру виборів полковників, принаймні, у варіанті, що був актуальним на початковому етапі гетьманування Івана Мазепи. А, скажімо, добре відомий в Україні американський дослідник Джордж Гаєцький загалом сприймає документ про переяславські вибори 1690 р. як такий, що «показував недвозначно, що бодай у 17 ст. козацтво само вибирало своїх полковників», та натомість «заперечує деякою мірою погляди кількох дослідників, які твердили, що влада переходила в атмосфері хаосу, хабарництва та підкупства»²⁷.

Важко сказати, якою мірою буде доречно екстраполювати характеристики переяславських виборів 1690 р. на реалії всього Гетьманату, навіть якщо й обмежити хронологічно їхні межі другою половиною XVII ст. Швидше за все, мову тут можна вести про певною мірою зразковий випадок, що став можливим за умови збігу цілого ряду обставин. За інших умов така зразкова модель, вочевидь, зазнавала певних більших чи менших деформацій. Але поза тим, зважаючи на унікальність джерельного забезпечення, випадок вартує, аби на ньому зупинитись детально.

Отож, відсторонивши в 1690 р. вдруге й уже остаточно від влади в Переяславі Леонтія Полуботка (котрий не лише являв собою креатуру гетьмана Самойловича, а й, здається, виношував якісь плани повалення тодішнього гетьмана), Іван Мазепа не став одноосібно призначати свого намісника до Переяславського полку, а віддав наказ про організацію «правильних» виборів, згідно «з давніми правами і вольностями Війська Запорозького».

---

²⁶ Там само.

²⁷ Гаєцький Ю. Сторінки з побуту Гетьманщини: вибір полковника // Сіверянський літопис. — 1997. — № 1–2. — С. 48.

Як можна зробити висновок з аналізу листа гетьмана Мазепи до царів Івана та Петра Олексійовичів від 11 травня 1690 р., усунення Леонтія Полуботка від влади в полку він здійснив не власною волею, а «выразный и преможный ваш царского пресветлого величества указ испоняючи за непристойныи и дерзновенныи поступки, в том же вашем монаршом указе именованные»²⁸. Чи можна такі дії гетьмана сприймати як традицію, що вже міцно вкоренилась у політичне життя Гетьманату, чи все ж тут маємо справу з екстраординарною ситуацією? Через брак джерельної інформації відповісти на ці питання складно. Але існують певні аргументи, що дозволяють класифікувати цю справу все ж як унікальну.

Передовсім, з літописних повідомлень добре відомо про той стан розрухи, що запанував в Гетьманаті після повалення гетьмана Самойловича 1687 р., й який набрав особливо гострих форм саме в Переяславському полку, де повстали козаки, міщани і селяни грабували майно і худобу своїх старшин і багатих купців та навіть вбили полкового переяславського суддю (що виконував на той час обов'язки наказного полковника) і переяславського в'їта²⁹. І хоч на час виборів, як дізнаємось з «Літопису» Самійла Величка, свавілля було жорстко придушено: «по... розпискам едним виннійшим руки и ноги полаmano, другим голови неистовіе оттинано, третих на шибеницях вішано, четвертих на худобах карано, з пятих глупство киями вигоняно», стан справ у полку навряд чи можна було вважати ідеальним чи хоч би близьким до спокійного.

Крім того, у відстороненні Леонтія Полуботка від влади в полку є один доволі важливий нюанс — полковництво в Переяславі він отримав у 1689 р. за активної участі російської влади. Принаймні зберігся лист гетьмана Мазепи до фаворита регентші російського трону цариці Софії князя В.В. Голіцина від 16 липня 1689 р., де український регіментар, повідомляючи про свій від'їзд з України до Москви та згадуючи при цьому про призначення Полуботка полковником, недвозначно вказував на виявлену князем активність у цій справі: «я из Батурина еду к царствующему граду Москве постановил совершенным полковником Леонтья Полуботка, а то учинил я по имянному вашей княжной вельможности предложению, памятуя что ваша княжная вельможность усмотрев ево к их царскому пресветлому величеству верность многократно ходатайст-

---

²⁸ Листи Івана Мазепи. 1687–1691 / Упор. та авт. передм. В. Станіславський. — К., 2002. — Т. 1. — № 182. — С. 393.

²⁹ *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. — 2-е доп. вид. — Нью-Йорк–Київ–Львів–Париж–Торонто, 2001. — С. 138–139; *Величко С.* Літопис. — Т. 2. — К., 1991.

венное свое за него о таком ево на уряд воздвижении изволил мне говорить слово»³⁰.

Після того, як Мазепа відсторонив Леонтія Полуботка від управління Переяславським полком, звинувативши його у службових зловживаннях і непослуху та наказавши «в Батурине ему до времени побыти», гетьман призначив для управління полком тимчасового старшого «для порядку, и для чинения всякое осторожности»³¹, а тим часом у полку, на загальних зборах товариства відбулось висунення кандидатур на вакантний уряд.

З опосередкованих розповідей про цей етап виборчого процесу можна припустити, що переважна більшість, а, можливо, й усі, хто взяв участь у цих попередніх виборах, висловились, аби полковницький пернач потрапив до рук значного військового товариша Івана Лисенка. Іван Лисенко перед тим з другої половини 1677 р. до середини 1679 р. уже був переяславським полковником³², після чого, вже як значний військовий товариш, виконував різні доручення гетьмана, в тому числі й супроводжував його в поїзді до Москви в 1689 р.³³ А ще гетьман Мазепа, відсторонивши Полуботка від влади, тимчасово призначив своїм намісником до Переяслава «для порядку, и для чинения всякое осторожности» саме військового значного товариша Івана Лисенка³⁴.

Як впливає з матеріалів вотивання представників переяславської міської громади, Лисенко в якості полковника міщанам запам'ятався з позитивного боку, оскільки саме в роки його управління «город умножился был, а после него в разоренье за последних полковников зостал»³⁵. І, вочевидь, саме ця обставина була вирішальною у виборі як жителів полкового центру, так і решти полчан. Результати попередніх виборів не відображені в джерелі повною мірою, про них є лише поодинокі згадки. Зокрема, про свій вибір під час цього етапу елекції згадують представники Воронківської, Гельмязівської, Кропивнянської, Бубнівської, Барішівської, Березанської сотень, а також значний військовий товариш Іван Момот. І що цікаво, всі вони вказують саме на кандидатуру Івана Лисенка

---

³⁰ Листи Івана Мазепи. 1687–1691. — Т. 1. — № 159. — С. 346.

³¹ Там само. — № 182. — С. 393.

³² Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собр. и изданные Археологической комиссией (Далі — Акты ЮЗР). — СПб., 1885. — Т. 13. — С. 367, 454, 471.

³³ Петровський М. До історії полкового устрою Гетьманщини. — Ніжин, 1929. — С. 71, прим. 1.

³⁴ Листи Івана Мазепи. 1687–1691. — К., 2002. — Т. 1. — № 182. — С. 393.

³⁵ Петровський М. До історії полкового устрою Гетьманщини. — С. 73.

як на таку, що була підтримана військом: «на пана Лысенко вотум дали: так яко у войску мы будучи все войско мовило»³⁶.

І хоч про якусь іншу кандидатуру, яка б фігурувала на попередніх виборах, у документі мова не йде, на наступному етапі елекції, вже за присутності представників гетьманського уряду та уповноважених сотень і полкових владних структур, альтернатива таки з'являється. Нею стає шляхтич з Правобережної України, зауважимо, родич гетьмана Мазепи Костянтин Мокієвський, котрий перед тим, здається, жодних старшинських урядів у Війську Запорозькому не обіймав. І коли гетьману Мазепі трохи згодом довелось представляти свою креатуру офіційній Москві, то найбільше, на що він спромігся у представленні заслуг цього значного військового товариша, так це на згадки про героїчну службу в козацькому війську батька і діда Костянтина Мокієвського³⁷.

Зважаючи на родинну близькість Мокієвського до гетьмана та відсутність згадок про нього на попередньому етапі виборів, можемо припустити, що його поява серед претендентів була ініційована саме гетьманом. Єдине, що залишається в цій історії незрозумілим, так це мотиви цього висунення. Адже, якщо Мазепа щиро домагався обрання Мокієвського на полковництво до Переяслава, то навіщо було тимчасово надавати важелі управління полком Лисенку? Єдиним поясненням тут може бути хіба що припущення стосовно запізнілого бажання претендента позмагатись за пернач, яке й було підтримане гетьманським урядом у такий спосіб — із втратою часу.

Остаточна елекція відбулася в Переяславі 25 червня 1690 р. за участі офіційних представників гетьманського уряду — військових товаришів Захарія Шийкевича (колишнього генерального писаря в уряді І. Брюховецького, засудженого до заслання в Сибір наприкінці 1665 р.³⁸), Якова Жураківського (колишнього полковника ніжинського в 1678–1685 рр.) та ніжинського сотника Василя Гуменського (Ігуменського).

Як виборці до елекції були допущені переяславські полкові старшини, значні військові товариші полку³⁹, сотники та представники товариства

³⁶ Там само.

³⁷ *Костомаров Н.И.* Мазепа // Костомаров Н.И. Исторические монографии и исследования. — СПб., 1885. — Т. 16. — С. 94–97.

³⁸ Дж. Гаецкий помилково стверджує, що Шийкевич був генеральним писарем в урядах Івана Брюховецького та Дем'яна Ігнатовича, обіймаючи посаду в 1665–1669 рр., але насправді після підписання Московського договору 1665 р. старшинське оточення Брюховецького, передовсім партія київського полковника Василя Дворецького, домоглася арешту та заслання «Захарки» до Сибіру.

³⁹ Аналізуючи ці вибори на підставі публікації М. Петровського, В. Панашенко говорить про допущення до елекції «значкових товаришів», але в опублікованому

від кожної сотні Переяславського полку, а також уповноважені міської громади полкового центру. Конкретно ж на вибори прибули полкові обозний Лук'ян Лук'янович, суддя Леонтій Папкевич, писар Сава Стефанович (Сулима?), не названі персонально полковий осавул і полковий хорунжий, а також городовий отаман Переяслава (також не названий за прізвищем). Значне військове товариство полку репрезентували: Іван Гурський (колишній канівський полковник (1672–1676 рр.), Матвій Тичина, Ясько Гулаченко й Іван Момот. Перша Переяславська сотня була представлена сотником Семеном Харченком і 40 козаками, друга — сотником Іваном Литовченком і 30 військовими товаришами, відповідно від Трахтемирівської сотні прибули сотник Семен Лесенко і «человека більш двадцяти», Вороньківської — Іван Берло і 20 козаків, Басанської — Карп Яценко і 20 козаків, Баришівської — наказний сотник Михайло Костянецький і 70 козаків, Гелмязівської — Данило Зражевський «з товариством, котрого било сімдесят з атаманьєю курінною», Золотоніської — Іван Мирович і 20 козаків, Кропивянської — Степан Дробницький і 23 козаки, Іркліївської — Василь Завойко і 10 козаків, Піщанської — Андрій Костенко і 24 козаки, Домонтівської — Стефан Томара і 20 козаків, Бубнівської — Іван Канівець і 8 козаків, Леплявської — Василь Барановський і 15 козаків, Яготинської — Грицько Мометенко і 15 козаків та Баришпольської — городовий отаман Юсько Поташко і 20 козаків. Міську громаду Переяслава представляли війт, діючий і відставний бурмистри, три колишніх і один діючий райці та цехмістер кушнірського цеху⁴⁰.

Отож, як бачимо, всі сотні Переяславського полку мали своїх представників на виборах полковника, натомість з-поміж міських громад полку таке право отримала лише громада полкового центру. Сотні представляли сотники (або особи, що їх заміщали) та виборні козаки, переважно по 20 осіб з кожної сотні. Винятки становлять полкові сотні, товариство яких було представлено по 40 і 30 козаків, а також — чомусь — Баришівська сотня, звідки до Переяслава прибуло аж 70 осіб. З деяких сотень, як бачимо з документа, прибуло лише по 8–10 товаришів. Але незважаючи на різне чисельне представництво від тієї чи іншої сотні, при підрахунку голосів кожна сотня мала право подати за того чи іншого кандидата лише один голос (одну воту)⁴¹.

Петровським документі мова все ж йде про значне товариство — «старинний товарищ и значный полку Переяславского» (Див.: Панащенко В.В. Полкове управління в Україні (середина XVII–XVIII ст.) — К., 1997. — С. 8; Петровський М. До історії полкового устрою Гетьманщини. — С. 72–73).

⁴⁰ Петровський М. До історії полкового устрою Гетьманщини. — С. 72–73.

⁴¹ Там само.

Як же проходив другий етап елекції полковника? Як довідуємось із документа, після того, як виборцям було зачитано «поважний универсал рейментарский», на вулиці відбулись наради сотників із виборцями зі своїх сотень, і вже по тому прибулі на елекцію виборці, «осеред двору сидячі», перейшли до голосування. Підрахунки вот доручили здійснювати полковому осавулу⁴² (осавули переважно і виступали розпорядчиками на військових радах: на генеральних радах були задіяні генеральні осавули, а на полкових, відповідно, полкові⁴³).

За результатами переяславського голосування на користь кандидатури Івана Лисенка висловились полковий обозний і суддя, три значні товариші, представники 15 сотень і уповноважений Переяславського міського магістрату. Кандидатуру Костянтина Мокієвського підтримали троє полкових старшин — полковий писар Сава Стефанович, не означені за прізвищами полкові осавул і хорунжий, а також городовий отаман Переяслава. Кандидатуру висуванця гетьманського уряду підтримав також і Ясь Гулаченко (вочевидь, виходець, як і Мокієвський, з Правобережжя — син генерального обозного в уряді Петра Дорошенка Івана Гулака, що на той час уже перебрався на Лівобережжя).

Вельми цікава картина спостерігається із виборцями Мокієвського, що представляли сотенне товариство. За останнього віддали свої голоси представники і двох (із наявних у полку 17) сотень, а саме Кропивнянської і Баришпольської, хоч, як було акцентовано увагу в документі, на попередньому етапі виборів — «у войску» — як сотник, так і вся Баришпольська сотня «дали были вотум на пана Лысенка»⁴⁴.

Загалом, якщо брати до уваги суто математичний підхід, то Лисенко переміг з показниками 21 проти 7. Особливо переконливою була його перевага у сотнях полку. А ось в середовищі полкової старшини його позиції виявились слабшими, аніж у конкурента. За Мокієвського віддали голоси, по суті, чотири представники полкової старшини, в той час як Лисенко зумів завоювати симпатії лише двох.

На чийому боці була симпатія гетьмана Мазепи — передбачити не важко. Проте перемога колишнього переяславського полковника була доволі переконлива, і гетьман Мазепа цього разу не став противитись волі

⁴² Там само.

⁴³ Див.: *Окиншевич Л.* Генеральна рада на Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. // Праці комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. — Вип. 6. — К., 1929. — С. 253–425; *Окиншевич Л.* Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII–XVIII ст. // Праці комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. — Вип. 2. — К., 1926. — С. 84–171; *Горобець В.* Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України. — К., 2009.

⁴⁴ *Петровський М.* До історії полкового устрою Гетьманщини. — С. 72–73.

громади. У листі до Москви, в Малоросійський приказ, адресованому царям Івану та Петру Олексійовичам, 28 червня 1690 р. Іван Степанович повідомляв, що «ныне теды чинячи поворот з киевской моей дороги выслалемъ значных войсковых товаришей до Переяславля, именно Захарія Шийкевича, Якова Жураховкого, и Василя Гуманского, злецивши имъ, жебы они тамъ будучи, при инъших делех, зобрали тамошних полчан, и прислухалися ихъ голосамъ, кого бь они похотели у себя мети полковником. Которые то высланія мои, в Переяславлю будучи, и при зобраніи многих старших и менших полчанъ, прислухалися, что все старшіе и меншіе (:опрчь малого некоторых числа:) единогласно улюбили и избрали себи бытии полковником его Івана Лысенка... И понеже здалося мне, что того полку Переяславского, яко пограничного, далее оставляти без совершеннаго полковника не пригоже, теды того полковництва уряд умыслилем вручить ему преречонному Івану Лысенкови»⁴⁵.

А вже в серпні 1690 р. Іван Мазепа офіційно підтвердив результати виборів і видав Івану Лисенку універсал на полковництво в Переяславі, вручивши йому при цьому полкову корогву, пернач, печатку і литаври. Опис процедури передачі новообраному полковнику символів влади наводив у своєму звіті московський дяк Василь Посников, котрий якраз у цей час перебував з місією у гетьманській резиденції. Зокрема, він інформував, що 5 серпня 1690 р. був на прощальній аудієнції в гетьмана Мазепи («на отпуске был»), і якраз перед самою офіційною частиною відпуску посольства та вже по завершенні розмови з посланцем гетьман закликав новообраного переяславського полковника і за присутності царського представника (останній, вочевидь, мав символізувати особливу урочистість моменту) віддав йому полковницький пернач (московський дяк помилково назвав його «булавою на полковництво») та виголосив промову, в якій наказав йому вірно служити великим государям, а не так, «как бывшей переяславской полковник Полуботок ему гетману повиненья никакова не отдавал»⁴⁶.

Як слушно звернув увагу М. Петровський⁴⁷, на той час затвердження законності виборів на полковництві перебувало у виняткових прерогативах гетьманської влади й не потребувало підтвердження центрального уряду. Принаймні, у своєму звіті В. Посников про це не обмовляється ані словом, а вважати, що це був лишень дрібний епізод, що не заслуговував уваги царського представника, підстав немає, адже все, що стосувалось царської влади в будь-яких її проявах, як правило, потрапляло до по-

⁴⁵ Листи Івана Мазепи. 1687–1691. — Т. 1. — № 186. — С. 401–402.

⁴⁶ Петровський М. До історії полкового устрою Гетьманщини. — С. 71.

⁴⁷ Там само.

сольських звітів. У зацитованому вище листі гетьмана до Малоросійського приказу від 28 червня 1690 р. також містилась лише інформація про перебіг і результати переяславських виборів: «О семь убо покорнее вамь доносячи... отдаюся премилосердной монаршой вашего царского пресветлого величества благодистине»⁴⁸.

На завершення процедури Іван Лисенко, прийнявши від гетьмана символи полкової влади і вислухавши настанову регіментаря, «кланявся і служить великим государем, іх царському величеству, обіщався во всякой вірности»⁴⁹. Останні слова, вочевидь, слід розуміти як принесення новообраним старшиною присяги вірності російському монарху, що було передбачено нормами угоди 1659 р.⁵⁰

До слова, на полковництві в Переяславі Лисенко залишався недовго. Й принаймні вже 13 вересня 1692 р., коли московський стольник Іван Тараканов роздавав козацькій старшині царське жалування за вірну службу, зокрема, за стійкість у справі придушення виступу Петрика, гетьман Мазепа забрав належне Лисенку жалування собі, повідомивши царського представника, що «Переяславской де полковник Лысенко умре, и он де гетман их великих государей жалованье отдаст новому полковнику, кто на его место будет учинен»⁵¹. А тим часом родич гетьмана, Костянтин Мокієвський, вже наступного року таки став полковником, щоправда, не в Переяславському, а Київському полку. Й утримував, до речі, Мокієвський полковничий пернач у Києві в своїх руках аж до подій доленосного 1708 р.⁵², навіть незважаючи на той факт, що під час походу 1696 р. історичні джерела фіксують вибух повстання козаків Київського полку проти влади свого полковника⁵³.

Описані вище вибори в Переяславі, вочевидь, відповідали зразковій моделі полковницької елекції, коли воля полкового товариства максимально бралась до уваги, а для її представлення створювались усі необхідні умови. На практиці ж процедура виборів полковника нерідко порушувалась, передовсім гетьманами, котрі прагнули відігравати у цьому процесі більш активну роль, а не виступати заручником симпатій місцевої старшини і місцевого товариства. Й навіть у випадку обрання на полковництво Івана Лисенка, можемо припустити, роль гетьмана Мазепи

⁴⁸ Листи Івана Мазепи. 1687–1691. — Т. 1. — № 186. — С. 402.

⁴⁹ Цит. за: *Петровський М.* До історії полкового устрою Гетьманщини. — С. 71.

⁵⁰ Універсали українських гетьманів... — С. 119.

⁵¹ Цит. за: *Петровський М.* До історії полкового устрою Гетьманщини. — С. 72.

⁵² *Дядиченко В.А.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. — К., 1959. — С. 244; *Gajdecky G.* The Cossack Administration of the Hetmanate. — Vol. 1–2. — Cambridge, Mass., 1978. — P. 207.

⁵³ *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. — С. 63, 141.

була значно вагоміша, аніж про це може скластись уявлення з офіційного звіту про цю процедуру. Принаймні ще В. Дядиченко звертав увагу на той факт, що гетьман узгоджував з керівництвом Малоросійського приказу не лише зміщення Леонтія Полуботка з уряду, але й призначення на полковництво Івана Лисенка⁵⁴, а введені до наукового обігу В. Станіславським документи з фондів Малоросійського та Посольського приказів цілком підтверджують цю думку⁵⁵.

Зауважимо, попередня ротація на полковому уряді в Переяславі, що мала місце двома роками раніше, наприкінці 1688 р., такої показової зразковості у функціонуванні військової демократії й близько не демонструвала. Тоді, у грудні 1688 р., після відсторонення від влади опозиційно налаштованого до гетьманського уряду Райчі Дмитрашка, Іван Мазепа призначив своєю владою на полковництво Якіма Головченка — вихідця з Правобережжя, колишнього черкаського полковника і генерального осавула в уряді правобережного гетьмана Петра Дорошенка. У донесенні, відправленому до Москви, процедуру зміни влади в Переяславському полку Іван Степанович представив у такий спосіб: «призвавши к себе в Батурин полчан переяславских и обявившы им тот ваш царского пресвітлого величества указ, утвердилим им полковником совершенным Якіма Головченка, старожитного переяславского казака, який сего минувшого лета был по моему повелению наказным полковником»⁵⁶.

Тобто, після того, як Райчу Дмитрашка було відсторонено від полкового уряду, гетьман улітку 1688 р. своєю владою призначив до Переяслава наказним полковником колишнього правобережного старшину, котрого добре знав по службі в оточенні гетьмана Дорошенка. А за півроку по тому затвердив його повним полковником, закликавши для цього до гетьманської резиденції «полчан переяславских» — скоріш за все, переяславську полкову старшину, сотників і значних військових товаришів, але, як бачимо з тексту листа, не для виборів полковника, а лише для представлення нового очільника, вже затвердженого царським указом.

Традиційно в Гетьманаті більш активною роль місцевої старшини, товариства і поспільства у процесі виборів на полковництво була в південних полках, передовсім Полтавському. З колективної супліки старшини, товариства та міщан Полтавського полку, поданої у вересні 1714 р.

---

⁵⁴ Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою... — С. 199. Покликається вчений на: РДАДА. — Ф. Книги Малоросійського приказу, № 59. — Арк. 104 та РДАДА. — Ф. Справи малоросійські, 1690, № 32.

⁵⁵ Листи Івана Мазепи. 1687–1691. — Т. 1. — № 159, 182, 186.

⁵⁶ Кривошея В.В., Орел В.М. Українська шляхта напередодні визвольної війни середини XVII століття. — К., 2000. — С. 98.

гетьману Івану Скоропадському, обриси виборів 1710 р., коли на місце Івана Левенця, котрий скомпрометував себе нерішучими діями в часи облоги Полтави шведськими військами, прийшов сотник Полтавської міської сотні Іван Черняк, проступають у такому світлі.

За дозволом гетьмана Скоропадського («за ведомом велможности вашой, нашего милостивого пана») в Полтаві було скликано раду — «з целого полку зобравши старшину и значное товариство, и мещан полтавських, и волостних людей», на яку в якості представника гетьманського уряду прибув генеральний бунчужний Яків Лизогуб («на тот час у Полтаве од велможности вашой панской резидуючого»). І на цій раді «всеобще полюбовне згодними голосами... сего свого полковника пана Івана Черняка на тую годность избрали»⁵⁷. Наступним важливим етапом елекції полковника стала легітимізація його влади, яка була здійснена через «отдане клейноду з рук велможности вашой, нашего милостивого добродія, ему, полковникові», а потому — «все естесмо, хто тилко згодился при нем быти, одною рукою на верность царському его освященнейшему величеству присягали»⁵⁸.

Наскільки ж неприховано активною могла бути позиція гетьмана у питанні переобрання на полковий уряд, видно зі справи вже згаданого вище «крвного пана гетьмана» київського полковника Костянтина Мокієвського, котрого під час походу на Пониззя Дніпра влітку 1696 р. частина товариства змістила з уряду та обрала на його місце колишнього полкового хорунжого Сергія Солонину (небожа Костянтина Солонини, що був київським полковником у 1669 та 1671–1682 рр.). Отримавши від Мокієвського повідомлення про цей прикрий для нього інцидент, Мазепа відправив до київських козаків генерального хорунжого Юхима Лизогуба з наказом відновити попереднє полковництво, а призвідців заколоту доставити до гетьманської резиденції. У листі до Малоросійського приказу (куди опоненти гетьмана також донесли справу про повстання в Київському полку⁵⁹) Іван Степанович події змальовував так. Коли полковник Мокієвський вирядив частину козаків свого полку під орудою кошового

---

⁵⁷ Див.: Центральний державний архів України в м. Києві (далі — ЦДАК України). — Ф. 51. — Оп. 3. — Т. 1. — Спр. 122: Супліка полкової і ратушної старшини, козаків і міщан Полтавського полку про безпідставне намагання полкового судді Петра Кованьки і полкового писаря Івана Залеського усунути з уряду полтавського полковника Івана Черняка і зробити полковником Василя Кочубея. 1714. — 4 арк.; *Модзалевский В.* Полтавская интрига 1714 г. // Киевская старина. — 1905. — Т. 91. — № 11/12. — Отд. 1. — С. 173–185.

⁵⁸ Там само.

⁵⁹ *Костомаров Н.* Мазепа. — С. 94–97; *Дядиченко В.А.* Нариси суспільно-політичного устрою... — С. 199.

отамана Запорозької Січі на Чорне море, а з рештою товариства, якому забракло суден, пішов в устя Дніпра, до Козиноного Рогу, аби там облаштувати заставу, щоб «больше неприятелю был страх», тоді «полчане киевские злые и самовольные в Таванском острове взял меж себя умысл, против ево полковника своего взбунтовалися, и уряд полковничества сильно от него отняли, и поставили себе полковником Сергея Солонину бывшего хорунжего полкового». Саме останній, на думку гетьмана, був ініціатором заколоту — «был им наустителем», а за його результатами «без стыда и без боязни в том бунте принял на себя старшинство полковническое»⁶⁰.

Мокієвський, зіткнувшись із виявом такої відвертої непокори і «видя их полчан своих противу себе недоброходство», був вимушений «уступить с Тованского острова в Сечю Запорожскую», а гетьман тим часом, як він запевнював царя, «предваряя чтоб то зло не распространялось, и чтоб в настоящей вашей монаршеской службе не деялося дальнее препятие», вжив заходів придушення виступу. Так, до Тавані було вислано генерального хорунжего Юхима Лизогуба з наказом перебрати до своїх рук управління Київським полком і забезпечити належне виконання київськими козаками наказів царського і гетьманського урядів, зокрема, для оволодіння Пониззям Дніпра «послал от себя хорунжего войскового генерального Ефима Лизогуба, с таковым приказом, чтоб того полку Киевского знаки отобрал в свои руки, и чинил тем полчаном привод и порядок в настоящих же военных промыслах во исправление надлежащей, вам великому государю вашему царскому пресветлому величеству службы, именно по приговору с кошевым, и чтоб шол на устье реки Днепра к нареченному месту»⁶¹.

Стосовно ж особи новообраного полковника «со иными» активними учасниками зміщення Мокієвського, гетьман розпорядився, аби Лизогуб доправив їх до Батурина «под добрым осмотрением»⁶².

У листі до Москви Іван Мазепа в контексті таванських подій згадує й полк серденят, який «с посланным моим войсковым генеральным хорунжим отпустил я и товариство того пехотного серденяцкого полку котори в Таване обретаецца которое то товариство с коньми всего полку своего в городах на зимовье до сего времени обреталось, каковым того товарищества с коньми туды отпуском весть тот полк пехотной обнадеживаю что вскоре, а имянно при возврате с сей вашей монаршеской службы

---

⁶⁰ Листи Івана Мазепи / Упор. та авт. передм. В. Станіславський. — К., 2010. — Т. 2. — № 120. — С. 481.

⁶¹ Там само. — С. 481–482.

⁶² Там само. — С. 482.

учиню им после того поднятого годового труда посылкою другога полка»⁶³.

Можливо, що таке сусідство цих двох згадок є суто випадковим. А можливо, з огляду на специфічні поліційні функції, що їх мали виконувати серед іншого охотницькі полки, саме силами цього піхотного полку в разі потреби і мав диспонувати відправлений гетьманом до Тавані генеральний хорунжий, на котрого було покладено місію втихомирення «свавілля» козаків Київського полку.

Як стверджував свого часу Микола Костомаров, Юхиму Лизогубу вдалося навести лад у збунтованому полку. Хоч при цьому призвідців заколоту схопити не вдалось. Рядових же його учасників покарали та відпустили⁶⁴.

Тим часом, опоненти гетьмана в доносах поливали Мокієвського брудом і закидали йому «ляське» походження⁶⁵. Отож Івану Мазепі й довелось виправдовувати перед царським урядом київського полковника, апелюючи при цьому до служби у Війську Запорозькому його діда і батька — перший, за словами Мазепи, свою голову склав за Богдана Хмельницького під Чортковим, а другий у Дрижипольській битві під Охматовим⁶⁶. Аргументи гетьмана прозвучали достатньо переконливо, аби його родич залишився на уряді в Києві, принаймні до початку XVIII ст., коли він образив улюбленого небожа Івана Степановича — ніжинського полковника Івана Обидовського та допустив словесні грубощі на адресу самого регіментаря⁶⁷.

Лише у формі прямого гетьманського призначення могла відбутись і ротація на полковницькому уряді в Ніжині 1695 р., коли Іван Мазепа на вакантне по смерті Степана Забіли місце призначив «во младих літах» вище згаданого свого небожа Івана Обидовського⁶⁸. За твердженням О. Оглоблина, Обидовський народився в 1676 р.⁶⁹, отож на момент посідання уряду йому виповнилось лише 19 років. Жодних «служб» у Ніжинському полку, аби тим самим хоч би якось зарекомендувати себе перед полчанами, йому виконувати не доводилось. Єдиною на той час службовою відзнакою кандидата було отримання ним від царського уряду титулу стольника в 1689 р., коли йому заледве виповнилось... тринадцять

⁶³ Там само. — С. 481.

⁶⁴ Костомаров Н. Мазепа. — С. 94–97.

⁶⁵ Соловьев С.М. История России с древнейших времен. — Т. 14. — С. 597–598.

⁶⁶ Там же.

⁶⁷ Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. — К., 2004. — С. 83.

⁶⁸ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. — С. 91.

⁶⁹ Там само. — С. 68.

років⁷⁰, отож і тут заслуги претендента, крім самого факту його народження в сім'ї сестри гетьмана, доволі сумнівні.

Щоправда, у знайденому М. Петровським у фондах Малоросійського приказу листі гетьмана Мазепи до царя Петра I від травня 1698 р. йдеться про таке обрання Івана Обидовського «во младих літах» на повне полковництво до Ніжина саме тоді, коли було написано цей лист, — навесні 1698 р.⁷¹ Тобто технологія осадження свого кандидата на полковницький уряд в Івана Мазепи наприкінці 90-х років XVII ст. могла бути наступна: спочатку стольника було призначено гетьманською волею наказним полковником, а за кілька років — організовано його «обрання» на полковницький уряд.

Отож на початку XVIII ст., вочевидь, уже ні в кого в Гетьманаті не залишалось ілюзій щодо того, кому насправді належить вирішальне слово в обранні на полкові уряди. Хоч, скажімо, Самовидець, описуючи обставини антигетьманського повстання, що вибухнуло в середині липня 1666 р. в Переяславському полку і в результаті якого найпершим від рук повсталих поклав голову переяславський полковник Данило Ермолаєнко, зауважує, що останнього «козаки переясловські не любили, же насланій бил»⁷², тобто не обраний товариством, а присланий гетьманом Брюховецьким. Тепер же, на початку XVIII ст., згідно з інформацією анонімного автора про перипетії банкету вищої козацької старшини з боярином Шереметєвим з нагоди відпуску козацького війська з походу в Прибалтику 1700–1701 рр., на напівжартівливу репліку царського вельможі про своє бажання просити в государя призначення на полковий уряд у Полтавський полк, а полтавського полковника перемістити на вакантне по смерті Обидовського ніжинське полковництво (а полковництво в Полтаві в той час ще обіймав Іван Іскра⁷³), останній зауважив таке: «Есть в нас в Батурині властитель, кому сходит, тому и дасть»⁷⁴.

Зауваження Івана Іскри, поміж іншого, цікаве й тим, що, як уже зазначалося раніше, саме товариство і старшина Полтавського полку найдовше з-поміж усіх полків Гетьманату зберігали за собою привілей вільного переобрання полкової влади. Ще один з перших дослідників історії

⁷⁰ *Бантыш-Каменский Д.Н.* История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства: В 4 томах. — К., 1993. — С. 560.

⁷¹ *Петровський М.* Нариси історії України XVII — початку XVIII століть (Досліди над Літописом Самовидця). — Харків, 1930. — С. 106, прим. 8.

⁷² Літопис Самовидця / Вид. підготував Я.І. Дзира. — К., 1971. — С. 100.

⁷³ *Лазаревский А.* Полтавщина в XVII в. // Киевская старина. — 1891. — Т. 34. — № 9. — Отд. 1. — С. 373–374; *Gajecy G.* The Cossack Administration of the Hetmanate. — P. 519.

⁷⁴ Источники малороссийской истории... — Ч. 2. — С. 29.

Полтавщини ранньомодерної доби О. Лазаревський зауважував з цього приводу, що Полтавський полк в силу дії цілого ряду чинників — близькість до Запорозької Січі («А запорожцы де с полтавцы живут советно, что муж с женою»⁷⁵), особливості ведення степового типу господарювання тощо — «становив виняток з решти Малоросії, де не лише селяни, а й козаки з кінця XVII ст. потрапляють майже в повну залежність від старшини, котра, хоч і вважалась виборною, але по суті являла собою гетьманських чиновників»⁷⁶. На Полтавщині ж, принаймні до кінця XVII ст., вибір полковника дійсно залежав від волі товариства, хоча ним, стверджував історик, завше керувало вузьке коло заможних козаків, які вміли підпорядкувати своєму впливу решту полчан⁷⁷.

Щоправда, і в Полтавському полку в другій половині XVII ст. мали місце винятки з традиції вільних виборів полковника. Зокрема, в другій половині 1663 р. гетьман Брюховецький, лише нещодавно прибравши булаву до своїх рук на широковідомій Ніжинській «чорній» раді, на місце полтавського полковника Дем'яна Гуджола призначив запорожця Саву Федоровича Омельницького. А вже за два роки останнього на уряді змінив Григорій Витязенко, котрий перед тим обіймав в гетьманському уряді Брюховецького посаду генерального бунчужного. Причому, як у випадку з Омельницьким, так і Витязенком, можна з впевненістю стверджувати, що мова йде якраз не про обрання на полковництво полтавською старшиною та товариством, а призначення гетьманською волею. І якщо виняткові обставини призначення 1663 р. ще можна якось списати на форсмажор чорнорадівських перетурбацій⁷⁸ (хоч варто зауважити, Дем'ян Гуджол в період боротьби Івана Брюховецького з Якимом Сомком за гетьманство підтримував саме ставленика Запорозької Січі), то зрозуміти пасивність полтавчан двома роками по тому при переміщенні на полковництво полтавське генерального бунчужного складніше. А підтвердження тому, що в ротатії 1665 р. мало місце саме призначення гетьманом полковника, слугує підготовлена вже наступного року полтавчанами колективна супліка гетьману Брюховецькому з приводу «неизносных неправд и утиснений», що їм чинив царський воєвода Богдан Хитрово, де автори, згадуючи образи воєводи їхньому діючому полковнику, зауважують, що той даний їм «с ласки и милости вашей»⁷⁹.

⁷⁵ Акты ЮЗР. — Т. 6. — СПб., 1869. — С. 99.

⁷⁶ Лазаревский А. Полтавщина в XVII в. — С. 360.

⁷⁷ Там же. — С. 361.

⁷⁸ Ширше про це див.: Горобець В. «Чорна рада» 1663 року. Передумови, результати, наслідки. — К., 2013.

⁷⁹ Акты ЮЗР. — Т. 6. — С. 195.

Утім, після трагічного завершення гетьманування Брюховецького полтавці повернули винятковий статус полку, де зміна влади відбувається з волі місцевої старшини та товариства. Або ж — маніпулюванням волею останнього, але не з Батурина, а з Полтави. Щоправда, водночас дедалі чіткіше простежувалась тенденція до переміщення центру ухвалення остаточних рішень щодо кадрових змін у полку з Полтави до Батурина.

Отож, коли на початку червня 1668 р. до Полтави долинула звістка про вбивство на Сербиному полі, неподалік Диканьки, гетьмана Брюховецького, полтавське товариство не лише позбавляє Витязенка пернача, але й разом з полковим осавулом Обіденком «до армат поковали и вскоре тиранско в смерть позабивали, а домы их розграбовали»⁸⁰. А на місце забитого Григорія Витязенка полтавці знову обирають собі полковника «вільними голосами» (обранцем стає «добрий, смиренний, побожний и простодушний»⁸¹ Дем'ян Гуджол). Воля товариства була визначальною і на перевиборах у Полтавському полку 1669, 1670, ймовірно, 1672, 1674, 1675, 1676 і 1677 рр. Причому полтавці не лише не чекали з боку гетьманського проводу спеціального дозволу на проведення перевиборів, а тим паче не передавали на розсуд гетьмана вирішення кадрової проблеми в їхньому полку, але й нерідко вступали на цьому ґрунті в неприховану конфронтацію з реґіментарем. Наприклад, обраний на полковництво в Полтаву влітку 1669 р. Филон Гаркуша, не бажаючи визнавати владу гетьмана Дем'яна Ігнатовича та орієнтуючись на гетьмана Петра Дорошенка, відправив до Батурина такого ось листа: «ты неведомо от кого — от царя ли православного или от врага душевного, принял на себя высокий уряд гетманства запорожского вместо данного тебе п. гетманом Петром Дорошенком северского гетманства и уподобился сатане, потому что тот уряд гетманства запорожского взят тобою помимо воли и Войска и ясновельможного п. гетмана нашего; а заслуги твои Войску Запорожскому, как нам известно, мало знатны. При этом ты еще и страшил нас всякими силами войск царских; но мы, имея защиту Божью и охрану нашего п. гетмана с его сильными полками, запорожскими, крымскими, белгородскими и турецкими, нимало твоих угроз не боимся и, как на врага, изготовили на тебя в Полтаве десять тысяч сабель! Не ждем от тебя правды и ты не надейся, чтоб мы тебе поклонились. А если хочеш, ищи себе милости у п.гетмана Петра Дорошенка; а к нам и не пиши, и не шли никаких своих угроз, потому что Бог нам помощник и не убоимся! Сего

⁸⁰ Величко С. Літопис. — Т. 2. — К., 1991. — С. 161.

⁸¹ Там само.

ради изволь писать к п.гетману нашему, а к нам вотще труждаешься: никогда того не будет, чтоб ты был гетманом запорожским и нашим!»⁸².

Кількома ж роками пізніше, в 1675 р., коли полтавські козаки, ображені зловживаннями владою полковника Прокопа Левенця, задумали перемінити свого очільника, вони вже поставили до відома гетьмана Самойловича про його самоуправства, але перед тим скинули Левенця з полковництва та обрали на його місце Павла Герцика⁸³. Як свідчив генеральний суддя Війська Запорозького Василь Кочубей у записці-доносі, поданій на Пилипа Орлика у лютому 1708 р., Павло Герцик, котрий перед тим «сидел на рынку Полтавском з крамом подлым, з голками, шпильками и банками; а же природы был цекавой, а matka его сподобилась бытии женою Пана Петра Забелы, за Брюховецкого судьи генерального и за Самойловича обозного генерального», за допомоги несподівано звеличеної матері («тогда от тоее матки вспоможен будучи») «не з заслуги какое военное, але з лукавое омамы, зостал полковником полтавским», щоправда, шлях цієї самої «омамы» проліг через схиляння на свій бік полтавського товариства, байдуже, що через доволі специфічні форми впливу: «подолстившись и подмогоричившись козакам полтавским»⁸⁴.

До слова, на полковництві Герцик протримався недовго. Вже з осені 1676 р. чиняться спроби конкурентів потіснити Павла Семеновича з уряду. Спершу йому вдається повертати втрачене⁸⁵, але в 1677 р. Прокоп Левенець таки скинув Герцика з полковництва і вдруге очолив Полтавський полк⁸⁶. Олександр Лазаревський вбачав у такій ротації передовсім руку Самойловича, котрому було важливо мати на чолі полку досвідченого командира, особливо в часи Чигиринських походів 1677–1678 рр., але жодних доказів цьому не навів. Єдине, що демонструє добре ставлення гетьмана до цього старшини, так це ситуація, пов'язана із скиненням Левенця з уряду. Так, незважаючи на виявлену Левенцем у Чигиринських кампаніях військову доблесть⁸⁷, полтавська старшина вкотре організувала змову, маючи на меті перемінити свого очільника. На чолі акції, на думку Лазаревського, стояли колишні полковники Федір Жу-

⁸² Акты ЮЗР. — Т. 8. — С. 259.

⁸³ Источники малороссийской истории... — Ч. 1. — С. 145; Лазаревский А. Полтавщина в XVII в. — С. 370–371.

⁸⁴ Источники малороссийской истории... — Ч. 2. — С. 146–147.

⁸⁵ Лазаревский А. Полтавщина в XVII в. — С. 371.

⁸⁶ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. — Т. 3: (Л–О). — Киев, 1912. — С. 48; Лазаревский А. Полтавщина в XVII в. — С. 371; Gajecy G. The Cossack Administration of the Hetmanate. — P. 518.

⁸⁷ Див.: Величко С. Літопис. — Т. 2. — С. 464.

ченко і Павло Герцик. Причому, задумавши повалити Левенця, змовники організували подачу Самойловичу колективної супліки, звинувачуючи свого старшого в тому, що він «похвалки чинит на здоровье знатнейших особ и безчестит их». Але гетьман відкрито став на бік Левенця і в листі до полтавців нагадував їм про звитяги полковника, продемонстровані, зокрема, й під час останньої війни з турками. Утім, що цікаво, аргументи Самойловича належного враження на полтавську старшину і товариство не справили, й у червні 1679 р. Левенець таки був вимушений поступитись полковництвом Федору Жученку⁸⁸.

Випадок 1679 р., вочевидь, є останнім прикладом такої зневаги полчан до думки свого регіментаря. Принаймні генеральний суддя Василь Кочубей, коментуючи чергове повернення Герцика на полковий уряд чотирма роками пізніше (в гетьманування Івана Самойловича Герцик двічі обирався на полковництво — в 1675 і в 1683 рр., але з контексту Кочубеєвого повідомлення — «по Черняку... зоставши полковником» — можна зрозуміти, що йшлося про 1683 р.⁸⁹), акцентує увагу на тому, що кандидат вже не стільки переймався думкою полчан, як торував собі шлях до влади через підкуп гетьмана Самойловича, одного із його впливових синів і небожа — гадяцького полковника Михайла Самойловича: «Тот пан Герцик по Черняку в другій раз многою мздою, бывшему гетману самому и сыном его приношенную, а помочю гадицкого полковника, зоставши полковником»⁹⁰.

Звичайно ж, до наведеної інформації потрібно ставитись критично, адже записка Кочубея — це за своєю суттю донос, з усіма притаманними цьому жанру перебільшеннями і підтасуваннями. Відтак, і наведені Кочубеєм аргументи передовсім мали кинути тінь на тестя свого опонента Павла Герцика. Але, поза тим, «многа мзда» як аргумент полковницької елекції, здається, був доволі звичним явищем цього політичного дійства.

Вище вже згадувалось про активну протидію російської влади намірам гетьмана розширити сферу свого впливу при призначенні та звільненні з полкових урядів, намаганнях створити систему противаг гетьманській владі через посилення позицій полковників, зокрема, й убезпечення від самовладдя гетьмана через позбавлення останнього прерогативи самовільного відсторонення старшин від влади — «полковниковъ гетманъ безъ рады не повиненъ отставливать»⁹¹.

⁸⁸ Лазаревский А. Полтавщина в XVII в. — С. 372.

⁸⁹ Леонтій Черняк обіймав полковий уряд в Полтаві (вдруге) впродовж 1680–1682 рр. і саме його замінив на полковництві Павло Герцик (Див.: Gajecy G. The Cossack Administration of the Hetmanate. — Р. 518).

⁹⁰ Источники малороссийской истории... — Ч. 2. — С. 148.

⁹¹ Універсали українських гетьманів... — С. 119.

Але в дійсності, попри існуючу заборону, як у випадку з обранням на полковництво, так і у випадку з відстороненням небажаного старшини від влади, прерогативи гетьмана були значно ширшими, аніж їх прописала російська влада в гетьманських статтях. Адже процедура позбавлення полковника влади, принаймні з останньої третини XVII ст., передбачала надання регіментарем відповідного дозволу та обов'язкову присутність при цьому дійстві його уповноваженого представника. Крім того, гетьмани вдавались до проведення в гетьманській резиденції розслідувань причин відставки. Так, у березні 1679 р., коли полтавські старшини (зокрема, такі впливові особи, як колишні полковники Дем'ян Гуджол, Федір Жученко і Павло Герцик) порушили перед Самойловичем клопотання про дозвіл на проведення перевиборів місцевого полковника, закидаючи йому різноманітні протиправні дії («на ихъ здоровья похвалки чинить, самихъ безчестить, перестает з винниками и броварниками и з иныхъ слугами»), вони одночасно просили направити до них «особу якую енералную от себе... для одобрання от пана Левенца уряду его полковницького»⁹².

Отож гетьман, будучи не згідним з волею полчан (як про це, до слова, згадано вище), міг відмовити у наданні такого дозволу, принаймні, до з'ясування додаткових обставин справи. У випадку з намаганням опонентів відсторонити від полковництва Прокопа Левенця Самойлович розпорядився наступним чином: «дочекавши святого Воскресения Христова, посполу з ним же полковником до насъ в Батурин прибувають, а тут хоч би родному батку, не толко ему полковникове, и кому иншому, если би ся мело що на якого показати несполгуют»⁹³.

А коли вже в 1702 р. знову ж таки полтавська полкова старшина оскаржила перед гетьманом Мазепою дії свого полковника Івана Левенця, котрий начебто не зважав на думку старшини та навіть таємно зносився з татарами, той за гетьманським наказом з уряду був зміщений, а очолити полк тимчасово було доручено генеральному бунчужному Михайлу Гамалії⁹⁴, котрий, до слова, пробув на полковницькій посаді в Полтаві майже два роки. Відомий український історик О. Оглоблин свого часу звернув увагу на те, що в матеріалах Бендерської комісії 1709 р. є вельми цікава згадка стосовно того, що гетьман Мазепа не допустив на полтавське полковництво Григорія Герцика, котрий був наказним полковником, і якого полтавське товариство обрало вільними голосами на полковницький уряд, а призначив на старшинство іншу особу, на думку

⁹² Там само. — С. 734.

⁹³ Там само. — С. 744.

⁹⁴ Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою... — С. 201.

вченого, Івана Левенця⁹⁵. Певної пікантності ситуації надає той факт, що Герцики не лише перебували в добрих стосунках з Мазепою, а й через Громик і Фридрикевичів були з ним посвоячені. Так саме, власне, як і перебували в тісних родинних зв'язках з генеральним писарем Пилипом Орликом. Отож, причину відмови гетьмана Григорію Герцику в отриманні пернача Оглоблин вбачав передовсім у напруженості взаємин полтавських старшинських кланів Кочубеїв-Іскр з одного боку та Герциків — з другого, і, відтак, намаганнях Мазепи не допустити подальшого загострення стосунків через звеличення представника одного з них. Призначення «нейтрального» кандидата — Івана Левенця — мало цю напругу дещо зменшити, дарма, що Левенці також перебували в родинній спорідненості з Герциками (донька Івана Левенця була віддана за брата Григорія Герцика)⁹⁶. А ще вельми цікаво, що 30 травня 1708 р. гетьман Мазепа в листі до царського уряду характеризував Івана Левенця наступним чином: «полковник полтавський издревле есть непостоянен и, в ближайшем с запорожцами соседстве пребывая, всегда одним духом с запорожцами дышет»⁹⁷.

Роль полкової старшини в обранні на полковництво та позбавленні пернача

Приблизно через десять років опісля описаного вище випадку, що мав місце в Полтавському полку, в 1714 р. частина полтавської полкової старшини знову спробує повалити владу діючого полковника. На той час це вже буде Іван Черняк. А звести на уряд опозиціонери спробують онука колишнього полтавського полковника Федора Жученка та сина страченого гетьманом Мазепою генерального судді Василя Кочубея Василя Васильовича Кочубея.

На чолі змови 1714 р. стояв полковий полтавський суддя Петро Кованька, котрий долучив до справи і полкового полтавського писаря Івана Залеського, який, як і Василь Васильович Кочубей, доводився Федору Жученку онуком, а відтак мав шанс суттєво зміцнити свої позиції за полковництва близького родича, до того ж зобов'язаного йому своїм сходженням на уряд. Якщо слухними є слова опонентів Петра Кованьки (котрі виступили на захист діючого полковника, подавши 9 вересня 1714 р. гетьману Івану Скоропадському колективну супліку⁹⁸), то полтав-

⁹⁵ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. — С. 324, прим. 81.

⁹⁶ Там само.

⁹⁷ Там само.

⁹⁸ ЦДІА України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Т. 1. — Спр. 122: Супліка полкової і ратушної старшини, козаків і міщан Полтавського полку про безпідставне намагання

ський полковий суддя, задумавши перемінити в Полтавському полку владу, переслідував передовсім власні корисні інтереси — порятувати доньку, котру за позашлюбне прижиття трьох дітей зі своїм двоюрідним братом і їх убивство був зобов'язаний засудити, згідно норм Литовського статуту, до смерті як «не цноту», що «вшетечне ся и нерядне справучи... плоду набувши, а потом... тот плод сама албо через кого иного стратила и о смерти приправовала». Технологія ж переміни влади, якою намагався скористатись Кованька, полягала в наступному. У Полтаві змовниками було «потайно» підготовлено «чолобитну, чили доношение» про зловживання полковником Черняком владою, під яким «некоторих товариства несколько без ведома имена их... подписовали». З цією чолобитною Кованька і Залеський поїхали до гетьмана в Глухів «допрашиватись, жеби их чолобитную послать до двору монаршого, добиваясь Кочубееви полковництва полтавського». Водночас сам претендент на полковий уряд відбув до Києва, вочевидь, аби там зустрітися з представниками російської влади в Україні, скоріш за все, з київським генерал-губернатором князем Дмитром Голіциним⁹⁹.

Зважаючи на реноме батька претендента та царські милості до старшини, що поліг, протистоячи гетьману Мазепі та намарно намагаючись відкрити російській владі його справжні наміри, у Кочубея-молодшого були непогані шанси добитися від російської влади бажаного результату. Отож полтавська полкова старшина, вочевидь, передовсім сам полковник Черняк, неабияк стурбувались такою перспективою і спробували переконати гетьмана в безпідставності висунутих проти полтавського очільника звинувачень та, що ще більш важливо, небажанні полтавської громади мати в себе за полковника молодого Кочубея, котрий не влаштовує їх не лише через свій вік — «якій еще дитя молодое», так ще й «до того гордому». Викликало обурення полтавців і те, що «ввесь народ хотят два их без всякой нашей волі... заневолити, що якось есть нам, полковой старшине, так же сотником, товариству восковому, міщанам и всему посполитому народу, не мило»¹⁰⁰.

полкового судді Петра Кованьки і полкового писаря Івана Залеського усунути з уряду полтавського полковника Івана Черняка і зробити полковником Василя Кочубея. 1714. — 2–4 арк. Документ введений до наукового обігу В. Модзалевським, котрий послуговувався зробленою М. Василенком копією справи, що на той час зберігалась в Харківському історичному архіві (Див.: *Модзалевский В.* Полтавская интрига 1714 г. // Киевская старина. — 1905. — Т. 91. — № 11–12. — С. 173–185).

⁹⁹ Там само.

¹⁰⁰ ЦДАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Т. 1. — Спр. 122: Супліка полкової і ратушної старшини, козаків і міщан Полтавського полку про безпідставне намагання полкового судді Петра Кованьки і полкового писаря Івана Залеського усунути з уряду

Захисникам Івана Черняка не був відомий зміст висунутих проти нього звинувачень. Отож у своїй відповіді вони заперечували будь-яку можливість незаконних дій свого старшого та стверджували, що їхній нинішній полковник «ні в чом не есть подзорен, поневаж от давніх часов в жадном дом их Черняков не бил позориску ку якої противной зраде, разве хйба они, Кованька и Залеский, чи не положать чого, вмениячи за тягость людскую»¹⁰¹. Єдине, що вони могли пригадати в цьому контексті, так це залучення полковником для «споможения» при будівництві власного будинку «з полкових яких городков в привезеню деревні з пущи». Втім, це, на думку авторів супліки, жодним чином не кидало тінь на репутацію старшини, оскільки «то вже сее все ми знаем, що всякая власть без такой повинности не обходится, чтобы не мети в будовлі з полку споможения полковникам»¹⁰². Отож і прохали полтавці гетьмана не йняти віри словам полкового судді та писаря, зважати на одностайність підтримки Івана Черняка всією старшиною, товариством і посполством полку та «не посилати до двору царского величества их чолобиття, поки в отой ставці з нами и з полковником не справляються». Підсумовувалась петиція риторичним запитом: «Кгди ж если им двом, возмутителем, дати веру, мимо всех нас ведомости, то ми, бедные, разве негодные стаемся милостивой вашей велможности панской обрести ку себе и ку всему полку ласки, что двом віра міла бы дана быть; а нам нет»¹⁰³.

На, без сумніву, ініційованій полковником Черняком супліці, звичайно ж, не має його підпису, натомість там бачимо підписи всіх лояльних полковницькій владі полкових старшин — обозного Кліма Нащинського, осавулів Василя Сухого і Григорія Буцького, наказного судді Стефана Мізіна, хорунжого Павла Гарасимовича, а також гарматних осавула і хорунжого, городового отамана полтавського з товариством, курінних отаманів полтавських полкових сотень з товариством або конкретно з певним товаришем, сотників — старосанжаровського, решетилівського, білицького, новосанжаровського, кобеляцького з товариством відповідних сотень. Поспільство полку було представлено полтавським війтом і бурмистрами, а також цехмістрами кравецького, різницького, шевського, ковальського, ткацького, гончарського і бондарського цехів. Впадає в око відсутність на супліці голосів представників цілого ряду сотень Полтавського полку. Але, як бачимо з документа, викликано це було не демонстрацією свого ставлення до акції чи підтримкою дій Кованьки і Зале-

---

полтавського полковника Івана Черняка і зробити полковником Василя Кочубея. 1714. — Арк. 2 зв.

¹⁰¹ Там само. — Арк. 3.

¹⁰² Там само. — Арк. 3 зв.

¹⁰³ Там само.

ського, а лише тим, що підписанти намагались якомога швидше доправити свою петицію до Глухова, а відтак «инніе еще не успели на сей час приехать»¹⁰⁴. Принаймні в цьому переконували гетьманську владу автори супліки.

Через брак відповідних джерельних свідчень важко встановити, що завадило Кованьці та його помічникам втілити задумане в життя — чи то активний спротив полтавської старшини, чи то позиція гетьмана, чи щось інше, але Кочубею довелось чекати на обрання на полковництво ще понад півтора десятки років. Але, що характерно, незважаючи на той факт, що вже в часи подачі супліки «наказним суддею полтавським» значиться Стефан Мізін, Петро Кованька, навіть попри провальні результати своєї акції, залишався суддею в Полтаві аж до 1718 р., можливо, до самої смерті, бо в 1719 р. в компуті Полтавського полку уряд значиться вакантним¹⁰⁵, отож він не був переобраний. А вже по сходженні на полковництво в Полтаві Василя Кочубея, в компуті 1732 р. бачимо в числі полтавської старшини нащадків полкового судді, а саме: Герасим Кованька значиться як полковий сотник полтавський, що володіє частиною села Рибці¹⁰⁶, а Антон Кованька — як «хорунжий артилерний»¹⁰⁷. Якою була доля іншого змовника, Івана Залеського (охарактеризованого в колективній супліці як такого, що «згола до писарських дел не згоден»¹⁰⁸), невідомо. Але уряд писарський у Полтаві він таки втратив. Принаймні, М. Слабченко вже під 1715 р. як полтавського полкового писаря згадує якогось Левка Левковича¹⁰⁹, а в компуті 1719 р. полковим писарем уписано Григорія Богаєвського¹¹⁰. Згадується в цьому документі й Іван Залеський, але лише як безурядовий, «значний товариш» і власник 42 «тяглих» і «піших» посполитих у селі Івашки, відповідно 17 і 15 в

¹⁰⁴ Там само. — Арк. 4 зв.

¹⁰⁵ Компут всего полку Полтавского... 1719 року // Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського НАН України, Інститут рукопису (далі — НБУВ. ІР). — Ф. І. — Спр. І 54480. — Арк. 2.

¹⁰⁶ Виденіє полкового города Полтави, сколько в оной обретається полковой старшини, бунчукових товарищей и знатних вдов... 1732 года // НБУВ. ІР. — Ф. І. — Спр. 54335. — Арк. 348 зв.

¹⁰⁷ Там само. — Арк. 1.

¹⁰⁸ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Т. 1. — Спр. 122: Супліка полкової і ратушної старшини, козаків і міщан Полтавського полку про безпідставне намагання полкового судді Петра Кованьки і полкового писаря Івана Залеського усунути з уряду полтавського полковника Івана Черняка і зробити полковником Василя Кочубея. 1714. — Арк. 3.

¹⁰⁹ Слабченко М.Е. Малорусский полк в административном отношении (историко-юридический очерк). — Одесса, 1909. — С. 343.

¹¹⁰ Компут всего полку Полтавского... 1719 року... — Арк. 2.

слобідці Тягамлику та 8 і 20 в селі Федоровці¹¹¹. До реалізації свого задуму — передачі полковницького пернача близькому родичу — колишній полковий писар не дожив, і вже в матеріалах перепису 1732 р. маєтності Залеського записані як такі, що перейшли до полковника Кочубея «по наследству по Івану Залеському», або ж стали ратушними маєтностями¹¹².

Так само безрезультатно завершиться й акція лубенської полкової старшини, спрямована на переобрання полковника Андрія Марковича кількома роками по тому, в 1718 р. Близький свояк гетьмана Скоропадського, отримавши в Лубнах уряд «по монаршому благоволенію» і маючи за собою підтримку регіментаря, поводив себе у полку як абсолютний господар, геть відсторонивши за короткий час полкову старшину від участі в управлінні полку, самовільно розпоряджаючись земельним фондом тощо. А коли старшина надумала протестувати проти цього, Маркович, довідавшись про те, «объявил гетману, зараз помянутую старшину, вменивши за бунтовщиков, с походу от службы завернено и предано за крепкий караул Федору Протасьеву, потом нещадко бито киями и уряды також и маєтности у них поотбирано, с крайним прочаго имения разорением»¹¹³.

Під 1719 р. джерела фіксують спробу прилуцької полкової старшини повалити владу свого полковника Гната Галагана. Як видно з поданої на ім'я гетьмана Скоропадського скарги самого полковника, на чолі змови стояли полкові прилуцькі осавули Михайло Мовчан і Григорій Панченко, до котрих долучилися сотники ічнянський Григорій Стороженко й іваницький Іван Стороженко. Як видно з матеріалів справи¹¹⁴, в підґрунті конфлікту лежало суперництво місцевих прилуцьких старшинських кланів з прийшлим із Запорожжя і поставленим за наказом Петра I Гнатом Галаганом. Як можна пригадати, Іван Стороженко, вочевидь, батько сотників ічнянського й іваницького, наприкінці 1680-х — початку 1690-х років обіймав уряд прилуцького полковника¹¹⁵, а батько теперішнього

¹¹¹ Там само. — Арк. 44, 65, 121.

¹¹² Виденіє полкового города Полтави, сколько в оной обретається полковой старшини, бунчукових товарищей и знатних вдов... 1732 года. — Арк. 349 зв., 351, 385.

¹¹³ Лазаревский А. Люди старой Малороссии: Марковичи // Киевская старина. — 1884. — Т. 8. — № 1. — С. 55–56; *Его же*. Исторические очерки полтавской Лубенщины XVII–XVIII ст. // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца (далі — ЧИОЛН). — К., 1896. — Вып. XI. — С. 54.

¹¹⁴ ЦДАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Т. 1. — Спр. 373: Супліка прилуцького полковника Гната Галагана про покарання полкової старшини за фальшиве звинувачення у державних і карних злочинах. 1719. — Арк. 2–3 зв.

¹¹⁵ Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII–XVIII ст. — Ч. 2: Рада старшин. — К., 1930. — С. 85.

першого осавула Михайла Мовчана в уряді попередника Івана Стороженка — Лазаря Горленка був також полковим осавулом і навіть певний час обіймав полковий прилуцький уряд (можливо, як наказний полковник)¹¹⁶. Та й прізвище другого осавула Григорія Панченка іноді писалось як «Панкевич», а під таким прізвищем згадується Михайло — полковник чорнобильський, що загинув в битві під Лоєвом в липні 1649 р.¹¹⁷, та Матвій — полковник іркліївський в 1658–1663 рр., засланий гетьманом Брюховецьким за підтримку Якіма Сомка до Сибіру восени 1663 р. й повернутий на батьківщину вже його наступником у 1670 р.¹¹⁸

Вказані старшини були обурені тією неповагою, що її демонстрував до них Галаган. Зокрема, в липні 1719 р. вони скаржились гетьману, що полковник «их суплекантов неправедно отяжаючи безчестием», називаючи «зменниками, мужиками и негодними урядов». Полкового осавула Григорія Панченка «под Царицинам пришлого году будучи бил обухом»; «Григория и Ивана Стороженков сотников велел з дому свого безчесно в шию вибити», і при цьому слуги полковника сотницькі «кунтуши пошарпали». Іншим разом Івана Стороженка, сотника іваницького, «в дому ж своем за волоси рвалем, да в суп лице свое побрызжав». Сіножать Григорія Панченка, розташовану за річкою Рудою, полковник неправомочно «принял во свое владение», а «степ з давна всех их Прилуцкий, котрий отняв от покойного полковника нежинского Жураковского», Галаган «завладев им увесь не допускаючи там людем сенов косити»¹¹⁹.

Крім того, як впливає з контексту супліки, автори були занепокоєні тим, що полковник, називаючи їх «зменниками, мужиками и негодними урядов», примушує своєю лайкою до того, «чтоби они сами уряди свои оставили, а на месца тие ... призвести племянников своих и запорожцов»¹²⁰. А згадуючи про запорожців, супліканти тим самим виводили справу Гната Галагана з категорії приватної образи полкової і сотенної старшини в категорію державної зради, оскільки після переходу Запорозької Січі навесні 1709 р. на бік Карла XII за наказом Петра I запорожцям було заборонено повертатися без дозволу царської влади на

¹¹⁶ *Gajecy G. The Cossack Administration of the Hetmanate.* — P. 251, 257.

¹¹⁷ *Липинський В. Участь шляхти у Великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького // Липинський В. Твори.* — Т. 2. — Філадельфія, 1980. — С. 271.

¹¹⁸ Акты ЮЗР. — Т. 7. — С. 377; *Грушевський М.С. Історія України-Руси.* — Т. 10 — К., 1998. — С. 144; Дополнение к Актам историческим. — Т. 6. — СПб., 1857. — С. 75; *Gajecy G. The Cossack Administration of the Hetmanate.* — P. 635.

¹¹⁹ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Т. 1. — Спр. 373: Супліка прилуцького полковника Гната Галагана про покарання полкової старшини за фальшиве звинувачення у державних і карних злочинах. 1719. — Арк. 2.

¹²⁰ Там само.

терени Гетьманату. Існувало спеціальне розпорядження з цього приводу царському резиденту при гетьманському уряді¹²¹. І, знаючи про це, автори супліки закидали прилуцькому полковнику, що він «Премоцнейшого Царского Пресветлого Величества указу и Ваши рейментарские універсали уничтожал и чинил всякіе противности, принимаючи в себе и держачи з Сечи Запорожской козаков, необъявляючи оних Велможности Вашой». Більше того, супліканти стверджували, нібито з цих самих запорожців Галаган «по своему изволению постановил в полку своем в местечках и селах атаманами, а некоторых держачи при себе обнадежуя их урядами невідома якового чекаючи времени». Конкретно ж полкові і сотенні старшини побоювались того, що Галаган, саме змусивши їх піти у відставку, призначить запорожців на уряди полкових осавулів і сотників¹²².

Прилуцький полковник у листі-відповіді, адресованому гетьману Скоропадському, скаржився на те, що через «неправедное их суплекантов доношение и словесную укоризну немалая учинилася трудность, и значное безчестие», та всі висунуті проти нього звинувачення рішуче відкидав, переконуючи, що причина оговорювання полковою старшиною його чесного імені полягає ні в чому іншому, як у намаганнях «гнев Ваш рейментарской на мене подвигнути и з уряду полковничества мене отставити и то разве того ради, что во времена измени Мазепи не показалем верность по Его Царскому Пресветлому Величеству, не так як прочне прилучане»¹²³. При цьому Галаган просив регіментаря, аби по завершенні розслідування справи за неправдиве обвинувачення його опонентів покарали не лише позбавленням їхніх урядів, а й такими діями, які б призвели і до втрати ними здоров'я¹²⁴.

Хабар як аргумент виборчого процесу

Вище вже неодноразово згадувалось про «многу мзду», про спроби «подолстится и подмогоричитися козакам» як вирішальні аргументи полковницької елекції. Наскільки поширеною практикою дача хабарів гетьману за полковницький уряд стає в останній третині XVII ст., видно з доносу, поданого старшиною на гетьмана Івана Самойловича в 1687 р.

---

¹²¹ Див.: *Горбещь В.* Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I. — К., 1998.

¹²² ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Т. 1. — Спр. 373: Супліка прилуцького полковника Гната Галагана про покарання полкової старшини за фальшиве звинувачення у державних і карних злочинах. 1719. — Арк. 2.

¹²³ Там само. — Арк. 2 зв., 3.

¹²⁴ Там само. — Арк. 3.

(хоч, зрозуміло, тут варто брати до уваги жанрову специфічність цього документа). Старшина, зокрема, звинувачувала регіментаря в тому, що він саме «за уряды полковничьи» вимагає «великие посулы, и чрез то допускает людем утеснение»¹²⁵. Щоправда, з наступних рядків доносу довідуємось, що й уряд генерального судді тривалий час («уже от четырех лет») залишається вакантним, бо Самойлович «хочет, чтоб тот судейский уряд за великие деньги был куплен»¹²⁶.

Про процвітання хабарництва при призначенні на полковницькі уряди також і в гетьманування Івана Мазепи вказував у своєму доносі на гетьмана генеральний суддя Василь Кочубей 1708 р.: «Преждныхъ летъ коли въ якомъ полку зъ якої причини станете перемена полковникови, или умреть полковникъ, то на его место, доложившия гетмана, вольними голосами любого себе особу на той урядъ обирають, о чомъ и на радах в статьяхъ докладано, абы полковниковъ по любви вольными голосами обирано, а симонии грамотной и ганебной ни чувати было; а теперъ за полковницкие уряди великия беретъ взятки, хочъ бы не знать якъ которий заслужоный товаришь былъ годень того уряду; а не будетъ ли мети достатку денегъ, то оного вострияти не сподобится, а сподоблятся тии, котории з дьябель мають грошей и есть що дати въ руки его по достатку»¹²⁷.

Як чи не найбільш промовистий приклад отримання полкової посади саме через хабар, а не завдяки заслугам у козацькому війську та повазі товариства, дослідники класифікують випадок із посіданням у 1688 р. полкового уряду в Лубенському полку полковим осавулом Леонтієм Свічкою, котрий, на їхню думку, «не мав для цього ніяких інших даних, крім великого багатства»¹²⁸. Щоправда, О. Лазаревський, котрий, власне, уперше і завів мову про симонію як ймовірний спосіб отримання Свічкою посади («Свечка был человек денежный, а Мазепа любил деньги»¹²⁹), жодних доказів дачі хабара — через брак відповідних документів — не навів.

А ось заповіт вдови гадяцького полковника Михайла Боруховича подібний факт використання кандидатом на полковий уряд грошових заохочень регіментаря фіксує. У тестаменті полковничиха згадує про намагання одного зі своїх синів по смерті батька в 1704 р. посісти

¹²⁵ Источники малороссийской истории. — Ч. 1. — С. 302.

¹²⁶ Там же.

¹²⁷ Там же. — С. 109.

¹²⁸ Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою... — С. 201; Див. також: Лазаревский А. Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII–XVIII вв. — С. 48.

¹²⁹ Лазаревский А. Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII–XVIII вв. — С. 48.

вакантний уряд і про його прохання виділити йому з «общего скарбу неделенного тысячу червоних и сколько сот талярей битых» для передачі гетьману Мазепі. І хоч цього разу симонія не справила належного ефекту, й полковництво в Гадячі посів не її син, а близький родич Мазепи — Степан Трошинський (племінник гетьмана¹³⁰), але Боруховичу-молодшому принаймні вдалося добитися від гетьмана підтвердження права володіти всіма маєтностями, що належали його батьку¹³¹. У виданому 10 листопада 1704 р. родині померлого полковника оборонному універсалі гетьман зазначав: «яко за живота зийшого в Богу небожчика пана Михайла Боруховича, полковника гадяцького, весь дом его был покритий нашою гетманскою протекцією... так и тепер по смерти оногo, тот же его дом и овдоввлую его жену панію Елену Ивановну Михайлову Бороховичеву з синами, зятем и всіми им крeвними беремо в особливую нашу гетманскую оборону..., заховуючи их при всяком межи людми в посідінях, почитаний и пошанованю и заступаючи од судов — полкового и инних, ибо хоч хто когда буде иміти до оних якии претенсии, то не повинен будет нихто до суду полкового или иного якого их потягати»¹³².

Про піднесення гетьману подарунка в розмірі тисячі талярів йдеться й у вже згаданій вище справі про збереження за Ганною Миклашевською-Самойлович-Швайковською маєтностей померлого полковника стародубського Михайла Миклашевського в 1706 р. Щойно поховавши загиблого на полях Північної війни чоловіка, Ганна Миклашевська разом зі своїми пасинками кинулась до гетьмана Мазепи шукати його протекції. При цьому вона піднесла регіментареві срібний підніс («креденс срібний»), що коштував тисячу талярів. У відповідь гетьман, «респектуючи на вдову Миклашевского, Анну Швайковсковну», підтвердив їй та пасинків майнові права на маєтності померлого чоловіка та батька¹³³.

Про достатньо високу ціну призначення на старшинство згадувала і Пелагія Болдаковська-Томара, донька білоуського сотника Василя Болдаковського та вдова Василя Томари. Вона стверджувала, що, прибувши на Чернігівщину лише з одним конем і декількома парами сукон, без службових заслуг і зв'язків серед місцевої старшини, Василь Томара витратив близько 400 рублів з посагу дружини, аби отримати за ці гроші спочатку

¹³⁰ Акты, относящиеся к истории Западной России. — Т. 5. — СПб., 1853. — С. 244; Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. — К., 2004. — С. 88.

¹³¹ Русский архив. — 1875. — Кн. 3. — С. 316; Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою... — С. 201.

¹³² Універсали Івана Мазепи. — С. 446.

¹³³ Лазаревский А. Люди старой Малороссии: Миклашевские // Киевская старина. — 1882. — Т. 3. — № 8. — С. 248.

уряд вибелеського сотника, а згодом — чернігівського полкового судді¹³⁴. Зрозуміло, що полковницький уряд коштував дорожче.

Опосередкованим свідченням зловживань гетьманської влади у сфері кадрової політики може слугувати і вже згадана вище вступна частина положень Конституції 1710 р., в якій мова йде про суть і про порядок призначення на старшинство, насамперед на полковничий уряд, а також способи застереження корупційних дій при реалізації гетьманом своїх повноважень, зокрема, недопущення до влади «властолюбних накупневъ, которіи, не фундуочися на заслугахъ своихъ, а прагнучи несытою пожадливістю, для приватного своего пожитку урядовъ войсковыхъ и посполитыхъ, прельщають сердце Гетманское коррупціями и оными втыскаются, безъ вольного избранія... на уряды Полковничіе»¹³⁵.

Казуси добровільного зречення пернача

Аналіз казусів з політичної практики Гетьманату свідчить, що в окремих випадках могла мати місце й процедура добровільного зречення полковницького пернача. Зокрема, саме так це виглядало під час ротачії на уряді полковника прилуцького в 1678 р. Тоді діючий полковник Іван Маценко «добровольне зреклься своего старшынства и за оноє намъ подяковаль»¹³⁶. Принаймні саме така картина вимальовується зі змісту гетьманського універсалу від 13 квітня 1678 р.

Про добровільність відставки колишнього полковника як причину перевиборів у Переяславському полку говорить у листі до князя В. Голіцина і гетьман Мазепа влітку 1689 р. Щоправда, як впливає з тексту документа, цього разу «добровільність», вочевидь, була обумовлена «несправними поступками» полковника Головченка, а аргумент «здоровья... к такому уряду неспособное» був використаний з метою збереження обличчя старшини: «Переяславской бывшей полковник Яким Головченко о которого несправных поступках я вашей княжой вельможности доносил пришед в Батурин как сам в себе поосмотрил неправость, так и здоровье свое к такому уряду имея неспособное, понеже от самого светлого Христова Воскресения дни немоществует поклонился за уряд полковничества»¹³⁷.

---

¹³⁴ Лазаревский А. Люди старой Малороссии: Голубы; Крыжановские; Томары // Киевская старина. — 1885. — Т. 12. — № 5. — С. 17–18.

¹³⁵ Источники малороссийской истории... — Ч. 2. — С. 251–252.

¹³⁶ Універсали українських гетьманів... — С. 734.

¹³⁷ Листи Івана Мазепи. 1687–1691. — Т. 1. — № 159. — С. 346.

Реагуючи на прохання Якіма Головченка¹³⁸, Мазепа «на том уряде не оставлявая, как уже и полагагца на него в том побережном краю нельзя, понеже там крепкая нужда употребляет великие бодрости и всегдашней осторожности», і, вирушаючи з візитом до Москви, призначив на уряд переяславського полковника Леонтія Полуботка¹³⁹. Щоправда, як видно з наступних рядків гетьманського листа, за новообраного полковника вже неодноразово клопотався князь Голіцин, котрий якраз і «многokrатно ходатайственное слово за него о таком ево на уряд воздвижении изволил мне говорить слово»¹⁴⁰. Отож, цілком можливо, що й «добровільна» відставка Головченка була напряму спровокована «многokrатным ходатайственным словом» царського вельможі.

В історичних джерелах не так вже й часто зустрічається про добровільність залишення посади тим чи іншим старшиною, а отже вельми цікавою є згадка про датований початком 1689 р. випадок з добровільною відставкою, щоправда, генерального осавула Війська Запорозького Войци Сербина (уряд переяславського полковника Сербин посідав перед тим¹⁴¹). В адресованій князю В.В. Голіцину цидулі від 20 січня 1689 р. гетьман Мазепа повідомляв, що «Войца Сербини болен будучи и чрез весь пост прерожественный у меня не быв, так же и праздник Рождества Господня мало явился кому, как и сюда в Глухов слабости ради своей ко мне не приехал, сам з доброй своей воли, прислав ко мне, при старшине воздаяние свое чинил, за чин генерального есаульства где и то говорил что для слабости своей в том трудовитом чину служить великим государем и великой государыне не сможет и нам, гетману, в чинах воинских, послушанием своим отговаривается, которую ево отговорку я принял и от трудов ясаульских ево уволил»¹⁴².

Звільнивши генерального осавула з уряду, гетьман прохав князя Голіцина повідомити про його рішення великих государів: «о чем изволь, ваша княжая вельможность, милостивый мой благодетель, донести великим государем и великой государыне, их царскому пресветлому величеству»¹⁴³, але при цьому висловлював власний здогад щодо можливих

¹³⁸ О. Лазаревський стверджував, що Яким Головченко в цей час урядовав на полковницькому уряді в Лубенському полку, але, як бачимо, таке твердження авторитетного знавця «малороссийской старины» є хибним (Див.: *Лазаревський А.* Исторические очерки полтавской Лубенщины XVII–XVIII ст. — С. 49).

¹³⁹ Листи Івана Мазепи. 1687–1691. — Т. 1. — № 159. — С. 346.

¹⁴⁰ Там само.

¹⁴¹ *Стороженко А.* Вук Сербин, полковник переяславский (1675–1682) // Киевская старина. — Т. 44. — № 1. — С. 128–134.

¹⁴² Листи Івана Мазепи. 1687–1691. — Т. 1. — № 121. — С. 284–285.

¹⁴³ Там само.

мотивів «слабости» Войца Сербина, що спричинили його добровільну відставку. На думку Івана Мазепи, слабкість могла мати політичний підтекст, а саме: бажання уникнути покарання за службові зловживання генерального осавула, пов'язані з самочинним відпуском з полону татарина: «а рассуждаю я, что может он Войца Сербин и для того немоществует и в ясаульском чину служить не издолеет, что требует в великом рассуждении о сем, довелось то ему, что он без указу монаршеского и без ведомости моей гетманской отпустил из неволи татарина, о котором татарине переяславские козаки знатные будучи с полковником своим в Батурине великий на него Войцу чинили вопль, что будто тот татарин яко прежде сего от него будучи из неволи отпущенный, чату татарскую в полк Переяславской приводил так и нынечного лета с такою огласкою татарскою был за которого татарина отпуск я еще ево Войца прегрешение не простил совершенно оставляя то дело до премочного монаршеского их царского пресветлого величества указу, и до мудрого вашей княжьей вельможности разсуждения»¹⁴⁴.

До слова, Войца Сербин на початку 1689 р. таки справді дуже занедавав. Підтвердженням цьому слугує інформація з пізнішого листа Мазепи до князя Голіцина (від 14 лютого 1689 р.), де він повідомляв царського вельможу про те, що генеральний осавул Війська Запорозького «тяжко ныне болезнующий» й архімандрит Ісайя — виходець з Волощини, рідний брат колишнього волоського господаря та Войці «давний знакомец», пропонуючи останньому «пожитки в той болезни, в чернеческую его облек одежду, назвав его Виктором»¹⁴⁵. А в універсалі від 5 грудня 1690 р. Войца Сербин згадується вже як небіжчик¹⁴⁶.

У першій чверті XVIII ст., в гетьманування Івана Скоропадського, джерела фіксують добровільність відставки прилуцького та лубенського полковників — Івана Носа та Василя Савича. Причини ж, умовно кажучи, «добровільної» відставки були цілком поважні й об'єктивні: «Одного за пристарелых летах, другого в слабости здоровья»¹⁴⁷. Про «слабкість здоров'я» лубенського полковника, як про мотив старшинської ротації, згадував гетьман Скоропадський і в універсалі з нагоди вступу Андрія Марковича на полковий уряд. Там же було представлено й офіційну версію переобрання полковника у форматі добровільного зречення та процедуру цього дійства. Отож, у першій чверті XVIII ст. процедура виглядала наступним чином: «Лубенській полковник п. Василій Савич, прибыв в Глухов, сложил с себя уряд полковничества по слабости

¹⁴⁴ Там само.

¹⁴⁵ Там само. — Т. 1. — № 129. — С. 296.

¹⁴⁶ Універсали Івана Мазепи. — С. 211.

¹⁴⁷ Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою... — С. 202.

здоровя, а на место его по монаршому благоволенію, назначен п. Андрей Маркович, швагер наш, при чем и полковая старшина с рядовым товариством, прибывшіе в Глухов, также просили о нем, швагरे нашем»¹⁴⁸.

* * *

Таким чином, підсумовуючи викладений вище матеріал, з упевненістю можна стверджувати, що реальні практики політичного життя Гетьманату, що стосувалися проблеми обрання на полковницькі уряди та позбавлення старшин влади в полках, істотно відрізнялись від тих моделей, що були прописані в законодавчих актах або освячувались традиційними уявленнями про козацькі права і вольності.

Прагнення певної територіальної групи козацького товариства обирати собі старшого вільними голосами зазвичай у тій чи іншій мірі конфліктувало з бажанням гетьмана Війська Запорозького, скориставшись своїм «зверхнейшим правом регіментаря», або дещо скоригувати волю громади, або нав'язати останній свого кандидата. Наявних правових регуляторів чи обов'язкових до виконання норм звичаєвого права, видається, в ранньомодерній Україні було недостатньо, аби жорстко врегулювати ситуацію.

Хоч разом з тим варто відзначити, що в політичній культурі козацтва існувала певна зразкова модель, яка дозволяла значною мірою узгодити інтереси товариства та гетьмана в цьому питанні, шануючи волю місцевих виборців у справі обрання найбільш бажаного для себе кандидата та поважаючи право регіментаря надавати дозвіл на проведення виборів, надсилати від себе уповноваженого на це дійство та затверджувати його результати. Така зразкова модель, як правило, реалізовувалась у часи послаблення гетьманської влади. В умовах акумуляції владних повноважень у руках регіментаря його участь в елекції полковників суттєво зростала, і тоді актуальними в ході виборчої процедури були хіба що лише деякі елементи «повної» процедури виборів вільними голосами. В окремих же випадках гетьмани відверто нехтували й ними.

Виразна тенденція до гармонізації інтересів товариства та гетьмана спостерігається в положеннях Конституції 1710 р., яка, втім, не мала шансів для реалізації на практиці, а, відтак, може сприйматися лише як політична декларація, котра, щоправда, була ґрунтована на реальних бажаннях товариства й переслідувала ціль запропонувати козацькому загалу прийнятну модель гармонізації взаємин влади та підданих Гетьманату.

---

¹⁴⁸ Лазаревський А. Исторические очерки полтавской Лубенщины XVII–XVIII ст. — С. 52.

Розділ 5

ІНСТИТУТ ГЕТЬМАНА ТА ВИЩА КОЗАЦЬКА СТАРШИНА В УМОВАХ ПОЛІТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХVІІІ ст.

Козацька старшина, як нова генерація соціальної чи станової еліти, зайняла особливе місце у суспільстві передовсім внаслідок піднесення національно-визвольної боротьби українців у середині — другій половині ХVІІ ст. Формування козацької старшини, як окремої групи в середовищі козацького стану, який, за висловом Михайла Грушевського, «претендував на право польського стану військовослужбовців, тобто шляхти»¹, у новопосталому Гетьманаті було тривалим і неоднозначним суспільним процесом. Як і для козацтва взагалі, так і для козацької старшини своєрідними «донорами» виступили різні прошарки та різні станові групи «городової України». Козацька старшина, «як найсильніший і найенергійніший елемент»², певним чином віддзеркалювала усі ті, почасти кардинальні, соціальні зрушення, які відбувалися в українському суспільстві упродовж тривалого часу (з середини ХVІІ ст. й до кінця ХVІІІ ст.), допоки козацька автономія майже остаточно не розчинилася у російському імперському просторі.

У сучасних українській історіографії та джерелознавстві, які є дотичними до студіювання «історії й теорії еліт» козацько-гетьманської доби, запропоновано чимало вдалих прикладів високопрофесійного висвітлення цієї проблематики³.

---

¹ Грушевський М.С. Очерк истории украинского народа. — 2-е изд. — К., 1991. — С. 201.

² Джиджора І. З новійшої української історіографії. Критична студія // ЗНТШ. — Львів, 1906. — Т. LXXI. — Кн. III. — С. 156.

³ Серед останніх робіт варто назвати низку вартісних історичних розвідок, на основі яких одночасно були захищені також окремі докторські та кандидатські дисертації: Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665. — К., 2001; Його ж. Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України. — К., 2009; Його ж: Держава і суспільство в Україні в ранній Новий час: практики Гетьманату // Влада і суспільство в Україні. Історичний контекст. — К., 2013. — С. 146–166; Маслійчук В.Л. Козацька старшина слобідських полків другої половини ХVІІ — першої третини ХVІІІ ст. — Харків, 2003; 2-е вид., доопрац. й доп. — Харків, 2009; Еліта Слобідської України. Списки козацької старшини 60-х років ХVІІІ ст. / Упоряд. С. Потапенко. — Харків, 2008; Кривошея В.В. Козацька еліта Гетьманщини. — К., 2008; Його ж. Козацька старшина Гетьманщини. Енциклопедія. — К., 2010; Однороженко О. Українська (руська) еліта доби Середньовіччя і раннього Модерну: структура та влада. — К., 2011. —

Процес відокремлення козацької старшини в особливу групу зі своїми інтересами та привілеями розпочався ще до виступу на Запорозжжі взимку 1648 р. та особливо посилювався у XVIII ст. Саме козацька старшина стала основою формування нової елітарної групи⁴. Від Зборівського договору 1649 р. та Переяславсько-Московської угоди 1654 р. козацька старшина отримувала не лише великі військові повноваження, але *de-facto* й цивільну владу на території, що відвойовувалася від поляків «през шаблю». Такий небачений раніше обсяг влади, можливість реального впливу на внутрішню ситуацію і зовнішню політику, рік за роком зростання значення і повноважень старшинської ради (Ради старшин) як питомо корпоративного колегіального органу, на противагу загальній генеральній військовій раді, поступово перетворило козацьку старшину на дуже впливовий елемент у структурі національної еліти⁵.

У конституційних пактах Пилипа Орлика 1710 р. спеціально наголошувалося на тому, «абы в щтчизнѣ п[а]шой первенствующими были совѣтниками енералная старшина, такъ респектомъ ѡрядовъ их первоначальных, яко и ѡставичной при гетманах резиденції»⁶. Генеральна старшина — верхівка адміністративного апарату, вище військове і цивільне керівництво Війська Запорозького на формально виборних посадах, яке здійснювало управління усім козацьким військом та його окремими службами (артилерією, військовим вишколом, діловодством тощо)⁷. Найвищі військові чини зосередили у своїх руках також управління органами державної влади і практично перетворилися на державну адміністрацію, фактично — уряд, своєрідний кабінет міністрів та водночас генеральний штаб Гетьманату.

Генеральна старшина відігравала провідну роль на генеральних військових та старшинських радах, особливо за відсутності гетьмана. Л. Окиншевич слушно називав її обмеженим постійним кворумом стар-

---

С. 283–321; *Репан О.А.* Генеральна старшина та полковники Гетьманщини в 1742 р. // Наддніпряньська Україна: історичні процеси, події, постаті: Зб. наук. праць. — Дніпропетровськ, 2008. — Вип. 6. — С. 44–51

⁴ *Okinshevich L.* Ukrainian Society and Government 1648–1781. — Munich, 1978. — P. 46.

⁵ *Окиншевич Л.* Генеральна рада на Україні-Гетьманщині XVII–XVIII вв. // Праці Комісії для вивчення західно-руського та українського права. — К., 1929. — Т. VI. — С. 269; *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. — К., 1998. — С. 60–63.

⁶ Конституція Пилипа Орлика: оригінал та його історія / Підгот. О.Б. Вовк // Архіви України. — 2010. — Вип. 3–4 (269): липень–вересень. — С. 160.

⁷ *Панащенко В.В.* Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII–XVIII ст.). — К., 1995. — С. 3.

шинської ради, установою *sui generis*⁸ (тобто такою, яка має унікальний правовий статус). Дорадчі функції цієї своєрідної колегії генеральної старшини добре прописані знову ж таки у «Договорах та постановах...» 1710 р.: «Если бы зас, опрочь тых вышъреченных, до Енеральной Рады назначеных термънов, притрафлялися якіе публичные sprawy, скорого ъправления, исправления и отправления потребующе, tedy ясневелможный гетманъ моцень и волень будетъ зъ обрадою енеральной старшины, таковые дѣла повагою своею гетманскою ъправляти и отправовати»⁹.

В часах першого ліквідаційного періоду (між Мазепою і Розумовським), який, за влучним виразом М. Грушевського, був розділений «короткою передишкою часів Апостола»¹⁰, так звану «вищу групу» гетьманського уряду склали передовсім Данило Апостол (гетьман), Яків Лизогуб (генеральний обозний), Михайло Турковський («писар войсковий Енеральний»), Михайло Забіла і Андрій Кандиба (генеральні судді), Андрій Маркович та росіянин Іван М'якінін (генеральні підскарбії). До цієї вищої категорії генеральної старшини за своєю впливовістю цілком справедливо і сміливо можна віднести і десять полковників, які беззастережно і повноправно головували відповідно у десяти полках Гетьманщини. «Нищу групу» гетьманського уряду становили Іван Мануйлович і Федір Лисенко (генеральні осавули), Яким Горленко (генеральний хорунжий), Іван Борозна (Бороздна, генеральний бунчужний).

Гетьман

Саме на прикладі поважного у літах гетьмана Данила Апостола найбільш рельєфно відобразилася доля усїєї еліти козацької України (включно з її угодовською частиною), добровільно чи вимушено лояльною до імперської держави. Національна еліта, що первісно мала виконувати роль лідера усього соціуму козацького Гетьманату, фактично була зламана мазепинською катастрофою, масовими репресіями та нещадним терором. Таким робом провідну верству, по суті, насильно спонукали

---

⁸ Окиншевич Л. Рада старшинська на Гетьманщині // Україна. — К., 1924. — Кн. IV. — С. 14–15; Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII–XVIII ст. — К., 1930. — Ч. II: Рада старшин.

⁹ Конституція Пилипа Орлика: оригінал та його історія. — С. 161.

¹⁰ Грушевський М. Передмова // Джиджора І. Україна в першій половині XVIII віку. Розвідки і замітки. — К., 1930. — С. V. Див. також: Пришляк В. «Коротка передишка часів Апостола»: Гетьманщина у 1727–1734 роках // Україна крізь віки: Зб. наук. праць на пошану академіка НАН України, професора Валерія Смолія. — К., 2010. — С. 568–569.

прилаштовуватись до обставин, що, на думку І. Джиджори, було найважчим викликом «для нації, яка хоче самостійно жити»¹¹.

Серед мотивацій для не до кінця зрозумілого відступу 1708 р. Д. Апостола від І. Мазепи як головніші можна назвати або простий, без особливих пояснень, інстинкт самозбереження через фатальну випадковість російського полону в рідних Сорочинцях, або холодний прагматизм досвідченого полководця через зневіру в успішності шведсько-українського військово-політичного союзу, або далекосяжне прагнення гетьманської булави, тобто таке собі своєрідне «підсиджування» гетьмана на його посаді, що на той час було майже нереальним, або ж усі перелічені чинники у поєднанні¹².

За родоводом Данило Апостол походив зі знатної молдавської боярської родини Катарджі (Catargi)¹³. Индигенат його батька Павла — «ugodzonego Apostoia obywatela ziemi woioskiej», виданий 26 квітня 1727 р. у Варшаві польським королем Августом II Данилові Апостолу, засвідчував їхнє шляхетське походження¹⁴. Його батько свого часу поступив на службу до Яреми Вишневецького, де став ротмістром, згодом був хомутецьким сотником, гадацьким і миргородським полковником¹⁵. Щоправда, гетьман на вигнанні Пилип Орлик не вважав його сина і свого головного конкурента на гетьманській посаді Данила Апостола законно обраним на булаву, а посадженим росіянами, взагалі навіть не козаком, не шляхтичем, і відзивався про нього із принизливим відтінком: «Moldavus obscurissimo loco natus» / «молдаванином найнижчого походження»¹⁶.

¹¹ Джиджора І. Матеріали московського «Архива Министерства Юстиції» до історії Гетьманщини // ЗНТШ. — Львів, 1908. — Т. LXXXVI. — Кн. VI. — С. 81.

¹² Пришляк В. Миргородський полковник Данило Апостол до і після Полтави // Полтавська битва 1709 року в історичній долі України, Росії, Швеції та інших держав: Зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф. — [Полтава]–Харків, 2009. — С. 300. З цього приводу див. також: *Його ж.* Данило Апостол: сподвижник чи відступник? // Іван Мазепа і мазепинці: Історія та культура України останньої третини XVII — початку XVIII ст.: Наук. зб. — Львів, 2011. — С. 112–125.

¹³ Lecca O.-G. Familiile boerești române. — București, 2000. — S. 215, 217.

¹⁴ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі — ЦДІАК України). — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 17013. — Арк. 15–16 зв.

¹⁵ Die Europäische Fama, welche den gegenwärtigen Stand der vornehmsten Höfe entdeckt. — Leipzig, 1728. — Т. 315. — С. 218–219; Nachricht von der Wahl des neuen Feldherrn der Kosacken Daniel Apostel, nebst dessen kurzgefasster Lebenserzählung aus dem Russischen gezogen. — Berlin, 1728. — S. 3; Des veränderten Ruslandes Dritter Theil. — Hannover, 1740. — S. 147–148; *Крупницький Б.* Миргородський полковник Павло Апостол (1618–1678) // Праці Українського історично-філологічного товариства в Празі. — Прага, 1944. — Т. 5. — С. 42–46.

¹⁶ Борщак І. Гетьман Пилип Орлик і Франція (Сторінки дипломатичної історії) // ЗНТШ. — Львів, 1924. — Т. CXXXIV–CXXXV. — С. 96. Про непрості стосунки

Данило Апостол проте користувався беззастережним авторитетом у всьому Війську Запорозькому та особливо серед тогочасного козацького нобілітету. У листі до Стефана Яворського у червні 1721 р. Пилип Орлик згадував слова, з якими із боєм та неспокоєм ще 1707 р. у військовому таборі під Білою Церквою звертався до гетьмана Івана Мазепи саме його однодумець і спільник, миргородський полковник Данило Апостол: «Очи всѣхъ на тя уповають и не дай, Боже, на тебе смерти, а мы достанемо въ такой неволи, то и куры насъ загребуть»¹⁷. Саме козацький генералітет, як «первѣйшіи и начальнѣйшіи въ Войску Запорожскомъ особы», серед яких і Д. Апостол, настійливо вимагали від Івана Мазепи зробити вирішальний крок «и совѣтовали, дабы немедленно до короля Шведского посылалъ съ прошеніемъ о протекцію, поспѣхъ и старался съ нимъ злучится при границахъ, чтобъ не допустить войскъ Великоросійскихъ въ Украину»¹⁸. Відомо, що і наступного, 1708 р., під час слухання у справі Кочубея та Іскри, коли над миргородським полковником згустилися хмари, Іван Мазепа, усіяко виправдовуючи свого однодумця, подав цареві його вичерпну характеристику: «Апостол породы волошской, человек от отца заслуженный в войске, воин добрый, из всех полковников давнейший, старейший, знатный, заслуживший честь и любовь от всех полков»¹⁹.

У пошуках виходу із загрозливої для Гетьманату ситуації першого десятиліття Північної війни козацька старшина неодноразово збиралася у вузькому колі, щоб обговорити наболілі питання та різні варіанти виходу, а також подальшого розвитку подій: «для чого много роптали и часто собиралися до обозного енералного Ломѣковского, а найпаче повседневно до полковника Миргородского, у котрого и о способахъ обороны своей совѣтовали, и пакта Гадяцкіе читали, якіе тотже полковникъ Миргородскій съ бібліотеки Печерской взялъ былъ»²⁰. Як бачимо з листа П. Орлика, саме Д. Апостол взяв у бібліотеці Києво-Печерського монастиря текст Гадяцького трактату 1658 р. гетьмана Івана Виговського та генерального писаря Юрія Немирича, де вперше достеменно було об-

---

Апостола і Орлика детальніше див.: *Пришляк В.* Пилип Орлик і Данило Апостол: однодумці чи неприятели? // Пилип Орлик: життя, політика, тексти: [матеріали Міжнар. наук. конф. «Ad Fontes» до 300-ліття Бендерської конституції 1710 р.], (Київ, НаУКМА, 14–16 жовтня 2010 року). — К., 2011. — С. 207–215.

¹⁷ Лист Пилипа Орлика до Стефана Яворського (1721 р.): свідчення очевидця про Мазепине відступництво // *Субтельний О.* Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. — К., 1994. — Додатки. — С. 165.

¹⁸ Там само. — С. 178.

¹⁹ *Крупницький Б.* Гетьман Данило Апостол і його доба (1727–1734). — Авгсбург, 1948. — С. 10.

²⁰ Лист Пилипа Орлика до Стефана Яворського. — С. 167.

грунтовано ідею Великого князівства Руського в оновленій федеративній Речі Посполитій уже не двох, а трьох рівноправних народів²¹.

За короткої, але яскравої доби гетьманування Павла Полуботка Д. Апостол — серед автури сміливих як на той час Коломацьких чолобитних²², що були направлені проти зловживань Першої Малоросійської колегії. Дещо згодом його заарештовано і відправлено до столиці, де він відбував ув'язнення у казематах Петропавлівської фортеці. Цікаво, що миргородський полковник і наказний гетьман в лютому 1723 р. потай, певно, також примірявся до гетьманської булави, про що писав Петру I: «Понеже ныне в Малороссии гетмана не обретається, а старее меня из малороссийских полковников никого нет — да повелит ваше державство меня, нижайшего вашего раба, пожаловать за мою верную службу в Малороссии гетманом на место умершего гетмана Скоропадского»²³. Після смерті Петра I заслання до Сибіру було замінено інтернуванням із сім'єю до Санкт-Петербурга, де наказано проживати «безс'єздно». Залишивши заручником у північній столиці середульшого сина Петра, лише у травні 1726 р. український старшина повернувся додому.

Загроза нового російсько-турецького конфлікту, у вирішенні якого без мілітарної потуги українського козацтва було важко обійтися, та сприятливе політичне лобіювання через князя О. Меншикова привело у 1727 р. до реставрації ще не забутого інституту гетьмана. Було дозволено «быть у нихъ в Малой России Гетману по прежнему, которого бь оне выбрали из малороссийского народа волными голосами по прежнему обыкновению». І хоча 1 жовтня 1727 р. у Глухові традиційних виборів як таких не було, проте «единогласно вся желали миргородского Полковника»²⁴.

1 жовтня 1727 р. в гетьманській столиці царським урядом 73-річного претендента — Данила Апостола фактично було призначено на посаду («жаловано в гетмани» на генеральній раді)²⁵. Про це свідчить «Доно-

²¹ Лист Пилипа Орлика до Стефана Яворського. — С. 167; *Павленко С.* Восстание мазепинцев: мифы и реалии. Историко-документальные очерки. — Чернигов, 2009. — С. 97–98.

²² Черниговская летопись по новому списку (1587–1725). Коломацкия челобитныя: Приложения // Киевская старина. — 1890. — Т. XXIX. — № 6. — С. 104–110.

²³ *Соловьев С.М.* История России с древнейших времен. — М., 1963. — Кн. IX. — Т. 17–18. — С. 525.

²⁴ Архів зовнішньої політики Російської імперії Историко-документального департамента МІС Російської Федерації (далі — АЗПРІ). — Ф. 124: Малоросійські справи. — Оп. 124/1. — 1727 р. — Спр. 21. — Арк. 1–1 зв.

²⁵ Церемонія елекції Д. Апостола у Глухові детально описана у щоденнику бунчукового товариша Якова Марковича: Дневник генерального подскарбья Якова Марковича (1717–1767 гг.). — Ч. 2: 1726–1729 гг. — К., 1895. — С. 179–180; *Аркас М.* История Украины-Руси. — К., 1990. — С. 310.

шення Тайного Советника Наумова о избрании 1 Окт[ября] в Гетманы миргородского полковника Даниила Апостола с приложением подлинной его Его присяги» від 2 жовтня 1727 р.²⁶ 21 січня 1728 р. датовані «Отпуски указов из Иностранной Коллегии к находящемуся при гетмане тайному советнику Федору Наумову, с доношениями от него»²⁷. Незабаром між Д. Апостолом і Ф. Наумовим спалахнув конфлікт, про що промовисто свідчить інша справа — «О донесениях гетмана Даниила Апостола на тайного советника Наумова», в яких є протоколи допитів останнього від 21–23 серпня 1728 р. про його зловживання в Гетьманщині²⁸.

Гетьманська елекція у Глухові отримала певний резонанс у світі. Про вибори українського гетьмана (General von Klein-Russland) Д. Апостола повідомляв відомий лйпцігський альманах «Die Europäische Fama»²⁹. Подібно до біографії Івана Мазепи, надрукованої у 1704 р.³⁰, на сторінках цього ж альманаху вийшла друком досить розлога біографія гетьмана, його портрет із гербом та підписом внизу «Daniel Apostel Feldherr der Zarogovischen Cosacken», а також зображення печатки «...Малоросії Війська його Імператорської Величності Запорозького»³¹. Про елекцію Д. Апостола писала також і окремо видрукувана у Берліні 1728 р. спеціальна брошура³².

Незважаючи на урочистість моменту елекції в недільний день 1 жовтня 1727 р., російська сторона згодом фактично перший раз свідомо знехтувала старожитньою традицією і не уклала нових двосторонніх договірних статей. «Нужди малоросійські», які мали на меті «подтвердить стародавние права и волности наши»³³, стали предметом підсиленої уваги під час березневих переговорів у Москві гетьмана з президентом Іноземної колегії, куди із сенату були передані всі українські справи, графом

²⁶ АЗПІ. — Ф. 124. — Оп. 124/1. — 1727 р. — Спр. 21. — Арк. 1–4.

²⁷ Там само. — 1728 р. — Спр. 4. — Арк. 1–3.

²⁸ Російський державний архів давніх актів (далі — РДАДА). — Ф. 13. — Оп. 1. — Спр. 15. — 75 зв. арк.

²⁹ Die Europäische Fama... — S. 225–227.

³⁰ Die Europäische Fama... — S. 57–60; Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західно-європейських джерелах 1687–1709. — Вид. 2-е, доп. — К.–Полтава, 1995. — С. 52–56.

³¹ Die Europäische Fama... — S. 217–229; Крупницький Б. Біографія гетьмана Данила Апостола в німецькому журналі за 1728 р. // Наук. зб. Українського вільного університету в Празі. — Прага, 1942. — Т. 3. — С. 212, 223.

³² Nachricht von der Wahl des neuen Feldherrn der Kozacken Daniel Apostel, nebst dessen kurzgefasster Lebenserzählung aus dem Russischen gezogen. — Berlin, 1728. — S. 2.

³³ Стаття Гетьмана Данилы Апостола // Маркевич Н. История Малороссии. — М., 1842. — Т. III. — С. 345.

Г. Головкіним, коли Д. Апостол прибув на коронацію юного імператора Петра II³⁴.

«Просительные статейные пункты» «про нужди Малоросії»³⁵, що склалися із двадцяти вимог, були подані гетьманом 12 березня 1728 р. в Москві молодому цареві для розгляду, «хорошо ли они сочинены», через канцлера і президента Колегії іноземних справ³⁶. Крім того, власне на початку березня 1728 р. відбулися довгі приватні, на неофіційному рівні, переговори між гетьманом разом з полковниками та іншою козацькою старшиною і Г. Головкіним безпосередньо «о нуждах малороссийских», і 18 березня до цих 20 статей додано ще 15 додаткових, які загалом передбачали домогтися якомога більше прав на засадах автономії для козацького Гетьманату.

Відповіді царського уряду на ці вимоги мали досить промовисту скорочену назву — «Рішительні пункти», або повний заголовок «Решения, учиненного по Его Императорского Величества указа в Верховном Тайном Совете на поданное прошение Войска Запорожского обоих сторон Днепра Гетмана Апостола (22 августа 1728 г.)»³⁷. Українська сторона через радника Колегії іноземних справ П. Курбатова нарешті отримала царську резолюцію за підписами канцлера Г. Головкіна і А. Остермана «на поданные от гетмана о нуждах малороссийских статейные пункты», затверджену у Верховній таємній раді як дуже зтяжну відповідь. У цих «Рішительних пунктах» зовсім не згадувалося про договір Гетьманату з російським урядом, і взагалі вони мали форму не двосторонніх договірних статей, а нормативного акта для внутрішнього користування в межах Російській імперії. З цього приводу А. Яковлів цілком слушно зауважив, що заміна традиційної договірної форми «указною», започаткована Петром I, знайшла в «Рішительних пунктах» своє довершення³⁸. Занадто сміливі, як для початку другої чверті XVIII ст., прохання для новопос-

³⁴ *С-ко [Стороженко] Н.В.* Стороженки (Фамильная летопись) // Киевская старина. — 1884. — Т. VIII. — Февраль. — С. 212.

³⁵ АЗПРІ. — Ф. 124. — Оп. 124/1. — 1728 р. — Спр. 41. — 19 арк.; Російський державний військово-історичний архів (далі — РДВІА). — Ф. 864. — Оп. 16. — Спр. 41. — Арк. 1–23 зв. (чернетка — Арк. 1–9 зі вставками тексту. — Арк. 9–23 зв.); Стаття гетмана Данила Апостола 27 июля 1728 г. // НБУВ. ІР. — Ф. 40. — № 606. — Арк. 1–32. Оубл.: *Маркевич Н.* История Малороссии. — Т. III. — С. 344–390.

³⁶ Материалы для отечественной истории / Изд. М. Судиенко. — К., 1853. — Т. I. — С. 23–25.

³⁷ Полное собрание законов Российской империи с 1649 года (далі — ПСЗ). — СПб., 1831. — Т. VIII: (1728–1732). — № 5324. — С. 75–82.

³⁸ *Яковлів А.* Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках // Праці Українського наукового інституту. — Варшава, 1934. — Т. XIX. — Серія правнича, кн. 3. — С. 159.

талої Російської імперії, висловлені у гетьманських статтях-вимогах, не були повністю враховані царським урядом, чії резолюції юридично переставали визнавати Лівобережний Гетьманат самостійним суб'єктом. Попри все, власне вони своїми правовими нормами обмежували сваволлю царських урядовців, що перетворювалося вже на непоодинокі явище в Гетьманщині помазепинських часів.

Таким чином, вперше за всю практику українсько-російських відносин після Переяслава 1654 не було підписано традиційні статті між гетьманом, який вступає на посаду, і царським урядом, а видано спеціальний звід правових норм. Характерно, що майже услід, 7 вересня 1728 р., Данилові Апостолу була надана грамота на пергаменті Петра II на підтвердження його гетьманського уряду, що скріплювала попередню царську грамоту від 20 червня 1727 р.³⁹

Прагнучи уніфікувати кадрову політику в козацькому Гетьманаті за імперським взірцем, 16 грудня 1728 р. Верховна таємна рада визначила таблиць для генеральної старшини. Цим було порушено право виборів у Війську Запорозькому, де «старшину і сотників волними голосы»⁴⁰ споконвіку обирали, або ж віддавали у цьому пріоритет гетьману. За підписом канцлера графа Г. Головкина, князя В. Долгорукого і В. Степанова були затверджені імена кандидатів на посади генеральної старшини, яких у своєму листі від 7 липня 1727 р. представив Д. Апостол, і яких було обрано під час його елекції у Глухові, а саме: генеральний обозний — Яків Лизогуб, генеральні судді — Михайло Забіла та Андрій Кандиба, генеральний писар (до указу) — Михайло Турковський, генеральні осавули — Іван Мануйлович і Федір Лисенко, генеральний хорунжий — Яким Горленко, генеральний бунчужний Іван Борозна, про що було надіслано відповідний указ в Іноземну колегію⁴¹. Ця так звана «команда» козацького генералітету, що постійно перебувала під гетьманською протекцією, загалом одностайно підтримувала «реанімаційні» зусилля Д. Апостола щодо повного відновлення традиційної структури козацької автономії.

Обидва сини гетьмана стали полковниками. Доньки його були у шлюбі з бунчуковими товаришами Андрієм Горленком, Іваном Ломиков-

---

³⁹ Дніпропетровський історичний музей ім. акад. Д.І. Яворницького (далі — ДІМ). — Ф. КП-38875 / Арх.-887. — Арк. 1–6; Текст жалуваної грамоти на гетьманство опубл.: *Рігельман О.І.* Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі / Упоряд. П.М. Сас, В.О. Щербак. — К., 1994. — С. 633–635; *Яворницький Д.* Твори: У 20 томах. — К.–Запоріжжя, 2004. — Т. 1. — Серія: Історія, краєзнавство, археологія. — С. 326–327.

⁴⁰ РДВІА. — Ф. 864. — Оп. 16. — Спр. 40. — Арк. 5.

⁴¹ Сб. РИО. — СПб., 1893. — Т. 84: Протоколы, журналы и указы Верховного Тайного Совета. — Т. VI (июль–декабрь 1728 г.). — № 271. — С. 705–708.

ським та Михайлом Скоропадським⁴². Онуки Апостола згодом навчалися у Санкт-Петербурзі⁴³. У серпні 1730 р. він звертався із проханням до впливового московського обер-гофмейстера С.А. Салтикова про покровительство для свого внука Павла (від найстаршого сина Івана) у Москві⁴⁴. Про це ж у листі від 29 червня 1735 р. до Е.-Й. Бірона у Санкт-Петербург просила гетьманська вдова Уляна (Іуліанна) Апостолова⁴⁵. Гетьманська резиденція — двір зі своєю розгалуженою структурою у Глухові за часів правління Д. Апостола також була добрим опертям для гетьмана⁴⁶. Проте це ніяк не означало, що у гетьмана не було жодних проблем з полковницькою опозицією⁴⁷.

Тверді переконання та навіть певну енергійність поважного в літах Д. Апостола у справі послідовного відстоювання автономних прав Гетьманату добре ілюструє його чолобитна від 11 листопада 1728 р., направлена в Колегію іноземних справ, у якій йдеться про прискорення вирішення військових, фінансових та інших питань стосовно України, а також досі неопублікований діаріуш, точніше протокольна книга Генеральної військової канцелярії за 1732 р.⁴⁸

У 1727–1729 рр. Апостол активно ратував за і домагався перенесення гетьманської резиденції з Глухова до Батурина, мотивуючи це невідгідним з позиції комунікації географічним розташуванням козацької столиці, а також тим символічним фактом, «что за прежнихъ Гетмановъ резиденція Гетманская была в Батуринѣ»⁴⁹.

⁴² ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 494. — Арк. 30–31; Спр. 2789. — Арк. 35; — Спр. 2930. — Арк. 8; Спр. 4900. — Арк. 11 зв.; Спр. 5104. — Арк. 13; Спр. 8643. — Арк. 2 — 2 зв.

⁴³ Там само. — Спр. 1035. — Арк. 27–28.

⁴⁴ РДАДА. — Ф. 1239. — Оп. 3. — Спр. 34756. — Арк. 1.

⁴⁵ Там само. — Ф. 11. — Оп. 1. — Спр. 491. — Арк. 9–9 зв.

⁴⁶ Васильєва О. Урядники та служителі гетьманського двору часів правління Данила Апостола (1727–1734 рр.) // Київська старовина. — 2009. — № 1–2 (385–386). — С. 131–168.

⁴⁷ Ковальчук О. Боротьба Данила Апостола з полковницькою опозицією // Старожитності. — 1995. — Ч. 5–6 (72–73). — С. 6–7.

⁴⁸ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 1578. — Арк. 1–4; Спр. 19249. — Арк. 1–297; згадку про нього див.: Джиджора І. До історії Генеральної Військової Канцелярії // ЗНТШ. — Львів, 1912. — Т. СVII. — Кн. I. — С. 48.

⁴⁹ РДАДА. — Ф. 248. — Оп. 41. — Спр. 3568. — Арк. 179; копія: Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі — ЦДІАЛ України). — Ф. 309 — Оп. 1. — Спр. 2495. — Арк. 97; АЗПРІ. — Ф. 129. — Оп. 124/1. — 1729 р. — Спр. 25. — 2 арк.; НБУВ. ІР. — Ф. I. — № 53763 (Лаз. 13/2). — Арк. 476; Ф. VIII. — № 1457. — Арк. 8. З цього приводу «всеподданнѣйшее представление» 1734 р.: Архів СІБІ РАН. — Кол. 150. — № II / 22. — Арк. 1–1 зв.; Пришляк В.В. Украинское гетманство в годы правления Даниила Апостола: обзор архивных коллекций документов и материалов

У складних обставинах, коли політична автономія все більше зазнавала обмежень, «поле економічної діяльності», за висловом Д. Дорошенка, з успіхом освоювала козацька старшина⁵⁰. На цьому тлі особливо сфери торгівлі, комерції були свого роду компенсацією та способом реалізації для старої і молоді, але «політично обділеної» української протобуржуазії. Данило Апостол не становив винятку у цьому, навпаки — залишився в пам'яті як енергійний господарник і завзятий та підприємливий торговець. Ще на самому початку 1728 р. гетьман став ініціатором скликання до Глухова представників купецтва найбільших міст: Києва, Чернігова, Ніжина, Полтави та ін., на зібрання, де було ухвалено прохати дозволу царського уряду на експорт «заповідних товарів».

У липні 1728 р. в Москві відбувалися переговори між Данилом Апостолом і австрійським послом у Санкт-Петербурзі графом Францом Карлом фон Вратиславом про відновлення української торгівлі з Силезією⁵¹. Цікаво, що у квітні 1728 р. граф Вратислав побував у Києві⁵². Для австрійської у той час Силезії українські землі, головню Лівобережного Гетьманату, були давнім експортером волів; у зворотному ж напрямі в Україну теж ввозилися різні потрібні товари. 19 квітня 1727 р. у Варшаві між Австрією і Польщею було укладено спеціальний трактат, підписаний, з одного боку, послом графом Ф.-К. фон Вратиславом, а з іншого — коронним підскарбієм Яном із Пребендова Пребендовським, в якому йшлося «о бреславском торгу которой был в украинской коммерции способен...»⁵³. Згідно з цим трактатом, Річ Посполита зобов'язувалася забезпечувати вільний транзит українських купців до Силезії та у зворотному напрямі⁵⁴.

Санкт-Петербурга // *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana / Петербургские славянские и балканские исследования*. — СПб., 2013. — № 2 (14). — Июль–Декабрь. — С. 141; *Его же*. «Что за прежнихъ гетмановъ резиденція гетманская была в Батѣринѣ»: спроба віднови гетьманської столиці за Данила Апостола // *Сіверянський літопис*. — 2014. — № 6 (120). — С. 93–103.

⁵⁰ *Дорошенко Д.І.* Нарис історії України. — Львів, 1991. — Т. 2. — С. 397.

⁵¹ *Джиджора І.* Економічна політика російського правительтва супроти України в 1710–1730 рр. // *ЗНТШ*. — Львів, 1911. — Т. CV. — Кн. V. — С. 54–55.

⁵² РДАДА. — Ф. 248. — Оп. 29. — Спр. 3568. — Арк. 31.

⁵³ АЗПРІ. — Ф. 124. — Оп. 124/1. — 1732 р. — Спр. 15. — Арк. 3–3 зв.

⁵⁴ РДАДА. — Ф. 248. — Оп. 29. — Спр. 1793. — Арк. 694–699; копія: ЦДІАЛ України. — Ф. 309. — Оп.1. — Спр. 2195. — Арк. 5–10; *Archiwum Państwowe we Wrocławiu*. — *Akta Miasta Wrocławia*. — Rkps. A 32.2. — *Karty 369–376; АЗПРІ*. — Ф. 124. — Оп. 124/1. — 1732 р. — Спр. 15. — Арк. 3–3 зв.; *Джиджора І.* Економічна політика російського правительтва супроти України... — С. 55–57; *Perlakowski A.* *Jan Jerzy Przebendowski jako podskarbi wielki koronny (1703–1729)*. — Kraków, 2004. — S. 265–270.

Автаркічна економічна політика Росії щодо України у поєднанні з митним свавіллям щодо українських торговців у Польщі, а також скарги вроцлавських купців змусили австрійський уряд вдатися до переговорів з російським урядом у справі української торгівлі. Шукаючи шляхів для майбутнього військово-політичного союзу з монархією Габсбургів, російська сторона вимушена була прислухатися до австрійської сторони, яка за одну з найголовніших умов поставила вимогу про відновлення вільної торгівлі України із Силезією. Судячи із нововиявлених документів, активна місія графа Вратислава не лише у Варшаві, але й у Санкт-Петербурзі та Москві у справі, щоб «путь сей чрез Украину восприять», тривала до 1731 р.⁵⁵

Щоб не допустити російської монополії, гетьман особисто контролював і встановлював ціни на хліб і вино у містах Гетьманщини⁵⁶. Дбаючи про розвиток торгівлі, на початку квітня 1728 р. «гетман Данило Апостол со всем войском обоих сторон Днепра Запорожским смиренно до лица земли чолом» бив, звертаючись до царя із черговим проханням, «чтоб купцов жидовъ для промысловъ купеческих приходючих внутрь Малой Россіи на урочніе ярмарки впускает было невозбранно»⁵⁷. Збереглося також розпочате 1726 р. листування Д. Апостола з ніжинським полковником Михайлом Богдановим про направлення до Глухова людей, які їздили до Гданська за товарами для гетьмана⁵⁸, а також донесення з січня 1734 р. конотопського мешканця про затримання у Гродно полковником Воєйковим гетьманського шафаря Василя Рубана, якого було відправлено з волами до того ж Гданська для торгівлі⁵⁹. Відомі також адресовані українським купцям гетьманські універсали за 1732–1733 рр. про підготовку волів для продажу до Силезії та до Гданська⁶⁰.

⁵⁵ АЗПРІ. — Ф. 32. — Оп. 32/1. — 1728 р. — Спр. 8. — 59 арк.; 1729 р. — Спр. 8. — Арк. 2; 1730 р. — Спр. 7. — Арк. 53; 1731 р. — Спр. 12. — Арк. 198. Розлогіше про дипломатичну місію графа Ф.-К. фон Вратислава та його переговори з гетьманом Д. Апостолом із приводу відновлення давніх і обопільно вигідних українсько-силезьких торговельних контактів див.: *Пришляк В.В.* Волинська примітка в австрійсько-польському трактаті 1727 року про українську торгівлю із Силезією // *Наук. вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки: Історичні науки.* — Луцьк, 2009. — № 22. — С. 192–193.

⁵⁶ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 3123. — Арк. 7, 20; Спр. 4578. — Арк. 2.

⁵⁷ РДАДА. — Ф. 248. — Оп. 29. — Спр. 3568. — Арк. 28; Опубл.: *Пришляк В.* З листування Данила Апостола // *Український археографічний щорічник.* — Нова серія. — К., 2010. — Вип. 15. — Док. № 1. — С. 404.

⁵⁸ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 2251. — Арк. 1–5.

⁵⁹ Там само. — Спр. 314. — Арк. 3–5.

⁶⁰ Там само. — Спр. 18703. — Арк. 8–11.

У соціальній політиці «Генеральне слідство про маєтності», очевидно, що «спущене зверху», крім того, проведене згідно «Рішительних пунктів» у 1729–1730-х роках⁶¹, мало на меті не лише звичайну ревізію рангових (державних, а, отже, тимчасових — «до ласки войскової»), церковних, монастирських, приватних маєтків, щоб впорядкувати земельні відносини в десяти полках Лівобережжя, а передусім сприяло поверненню до державного фонду тих рангових маєтностей, які з перних причин незаконно перейшли у приватну власність. Як далекоглядний державець, Д. Апостол саме через «Генеральне слідство» здійснив спробу якщо не ліквідації російських маєтків на українській території, кількість яких помітно збільшилася за гетьманування І. Скоропадського та урядування Малоросійської колегії, то принаймні обмеження їх зростання, оскільки слідство припинило подальший перехід у приватну власність рангового земельного фонду.

Запровадження окремого фінансового управління — «Канцелярії зборів» із двома підскарб'ями — росіянином Іваном М'якініним та українцем Андрієм Марковичем, значно обмежувало та послаблювало можливості гетьмана у цій галузі. Проте, прагнучи удосконалити фінансову систему козацької автономії, Д. Апостол чи не вперше домогся встановлення не лише точного розміру (прелімінару) державних видатків (близько 144 тис. рублів на рік)⁶², а й визначив способи наповнення Військового скарбу⁶³. Про це красномовно свідчить його постійна турбота про збір ввізного мита — індукти, а також «выметка» про надходження та видатки грошей, що збираються до Скарбу військового: зокрема, за 1730 р. сума з дев'яти полків, крім Гадяцького, становила 19 797 рублів 75 коп.⁶⁴

У правничій сфері Д. Апостол став ініціатором створення комісії «зводу прав» — першого збірника законів Гетьманщини, який би мав удосконалити державне судочинство. Багатолітня праця, над складанням та перекладом зводу започаткована ним у квітні 1729 р., закінчилася аж навесні 1743 р., коли у Глухові було укладено «Права, за якими судиться

---

⁶¹ РДАДА. — Ф. 248. — Оп. 1. — Спр. 1808–1814; мікроскопія: ЦДІАК України. — Ф. КМФ-7. — Оп. 2. — Спр. 1–41; Генеральне слідство про маєтності Полтавського полку 1729–1730 / Упоряд. І. Бутич. — Полтава, 2007; Листування Михайла Грушевського. — Т. 4: Листування Михайла Грушевського та Івана Джиджори / Упоряд.: С. Панькова, В. Пришляк. — К.–Нью-Йорк–Париж–Львів–Торонто, 2008. — Коментар. — С. 364–365.

⁶² *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська державна ідея: проблеми формування, еволюції, реалізації. — К., 1997. — С. 278.

⁶³ РДАДА. — Ф. 248. — Оп. 29. — Спр. 3568. — Арк. 131; *Дорошенко Д.І.* Нарис історії України. — С. 413.

⁶⁴ АЗПІР. — Ф. 124. — Оп. 124/1. — 1730 р. — Спр. 27. — Арк. 1–1 зв.; Спр. 28. — Арк. 6–9.

малоросійський народ»⁶⁵. Зміни в судочинстві полягали у реформуванні насамперед полкових судів та запровадженні обов'язкової документації. З цього приводу відома інструкція про суди з 14 пунктів від 13 липня 1730 р., власноручно затверджена гетьманом в Москві через імператорську жалувану грамоту⁶⁶.

Важливим моментом у відновленні козацької автономії було повернення 1733 р. під гетьманську юрисдикцію Києва⁶⁷ — знакового міста, правічної княжої української столиці, яка вже з 1708 р. стала центром новоутвореної Київської губернії, де змінювали один одного російські генерал-губернатори⁶⁸. 19 квітня 1733 р. гетьман відзначав у своєму універсалі до київського полковника Антона Танського, що у Києві розмістилися ще «с прошлого 1731 году три армейския полка, от чего имеют немалое утиснение и нужду» київські міщани⁶⁹. Тому конфлікт був закладений у самому зародку, хоча права і вольності міст загалом підтверджувалися жалуваними грамотами російських правителів. Д. Апостол спробував захистити Київ від надмірної генерал-губернаторської опіки й на короткий час повернув місто під гетьманську владу.

Чималі заслуги гетьмана і у військовій галузі. Не можна констатувати напевно, що Д. Апостол — «ордена Святого Александра Невского кавалер» — був вельми щасливим полководцем, оскільки вирушав у численні походи не з власної волі та охоти, а з царського указу. У час його гетьманування далеко не за українські інтереси продовжувалися виснажливі військові походи: Низовий, Терський, Перекопський, Дербентський, Сулацький, Польський та ін.⁷⁰ Гетьман постійно піклувався про загальний стан козацького вояцтва під своїм регіментом, дбав про його переозброєння, а також про «контрактну армію», зокрема, про порції та рації,

⁶⁵ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 3284. — 204 арк.; Материали для отечественной истории. — Т. I. — С. 68; Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 року / Підгот. К. Вислобоков. — К., 1997.

⁶⁶ Федотов-Чеховский А.А. Инструкция гетмана Данила Апостола малороссийским судам // Киевская старина. — 1887. — Т. VII. — Январь. — С. 139–154.

⁶⁷ Групицкий В. Geschichte der Ukraine von den Anfängen bis zum Jahre 1917. — Wiesbaden, 1963. — S. 183.

⁶⁸ Щербина В.И. Киевские воеводы, губернаторы и генерал-губернаторы от 1654 по 1775 г. // ЧИОНЛ. — К., 1892. — Кн. VI. — С. 139–140.

⁶⁹ Ситий І. Гетьманські універсали в колекції Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського // Сіверянський літопис. — 1998. — № 5 (23). — № 120. — С. 78.

⁷⁰ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 2250, 3383, 3449, 3657, 4526, 9380, 4788, 18697.

платню та винагороду для компанійців та сердюків, а також відродив жолдацьку службу⁷¹.

Реально його заслугою було обмеження до шести кількості «консис-тентів» — розквартированих на постої в Гетьманщині російських полків, які завдавали їй значних і постійних збитків та часто невідступно ви-магали провізії, фуражу і до того без жодної платні. Щільність роз-квартирування більше десяти піхотних, драгунських та гусарських полків на території Лівобережної України насправді вражала. Відомості за 1727–1729 рр. із восьми полків (крім Полтавського і Прилуцького) свідчать, що провізії («провіанта») було видано 28 010 четвериків муки, 1755 чет-вериків круп, 4983 пудів солі й за провізію заплачено 21 442 рублі 22 копійки⁷². Ф. Наумов нагадував Д. Апостола про те, що «велено смотреть в постоянное в Малой Росии на винтерквартирах полки», щоб вчасно отримували порції та рації⁷³. У квітні 1728 р. гетьман писав з Москви до Петра II про розквартирування російських полків на території України та клопотався про відповідну грошову платню за провізію «малоросианам»⁷⁴. У серпні того ж року Д. Апостол надіслав донесення про утримання російських полків згідно з інструкцією, що діяла від 1723 р.⁷⁵ У листопаді 1728 р. за підписом гетьмана на адресу Колегії іноземних справ було надіслано чолобитну, в якій він просив при-швидшити вирішення питання оплати за провізію та сіль, взятих з укра-їнського населення на утримання російських військ⁷⁶. З цього приводу відома ціла низка універсалів та листів Д. Апостола своїм полковникам про утримання населенням російських полків, порядок видання порцій та рацій, сіна і т. ін.⁷⁷

⁷¹ РДАДА. — Ф. 248. — Оп. 29. — Спр. 3568. — Арк. 156, 173, 244, 300; Спр. 3569. — Арк. 83, 141; АЗПІ. — Ф. 124. — Оп. 124/2. — 1733 р. — Спр. 7. — Арк. 2–4 зв.; ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 1578. — Арк. 3 зв.; Спр. 3259 — Арк. 14; Спр. 4178. — Арк. 7, 15; Спр. 4250. — Арк. 23; Спр. 18697. — Арк. 2; Сокирко О. «Малоросійська ручниця» і переозброєння козацького війська 1728–1750 рр. // Київська старовина. — 2005. — № 6 (366). — С. 4–5; Його ж. Жолдацькі формування в Гетьманщині 1669–1765 рр. // Укр. іст. журн. — 2006. — № 4 (469). — С. 67, 69, 73.

⁷² ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 2343. — Арк. 23; Джиджора І. Нові причинки до історії відносин російського правительства до України в 1720-х і 1730-х рр. // ЗНТШ. — Львів, 1904. — Т. LXI. — Кн. V. — С. 10.

⁷³ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 2343. — Арк. 83.

⁷⁴ РДАДА. — Ф. 248. — Оп. 29. — Спр. 3568. — Арк. 63.

⁷⁵ Там само. — Арк. 79.

⁷⁶ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 1578. — Арк. 3.

⁷⁷ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 2972. — Арк. 8–9; Спр. 9380. — Арк. 25–30, 31–33, 34–38, 109–112; Спр. 4570. — Арк. 8; Спр. 4307; Спр. 4264; Спр. 4593; Спр. 4560 та ін.; Archiwum Państwowe w Krakowie. — Zbiór Rusieckich. — Rkps. 69: Akta hetmanów zaporoskich 1658–1732. — Str. 15–16, 18.

З ініціативи командувача російськими військами в Україні, київського генерал-губернатора, австрійця на російській службі Йогана-Бернгарда фон Вейсбаха (у джерелах — Вейзбах⁷⁸) з квітня 1731 р. розпочалося спорудження колосальної «Української лінії», що мала своїм завданням створити надійний оборонний пояс від татарських набігів⁷⁹. Цей ланцюг із оборонних споруд, що тягнувся ламаною лінією завдовжки 85 км від Переволочни над Дніпром до Сіверського Дінця і включав 17 фортець і 49 редутів, щорічно вимагав на будівництво до 30 тис. козаків і політих⁸⁰.

Історіографічна традиція міцно закріпила ініціативу повернення Запорозької Січі «з агарянської землі» за Д. Апостолом⁸¹. З цього приводу пригадаємо рядки зі щоденника Пилипа Орлика, в якому він із неприхованою злістю та роздратованістю занотував про Данила Апостола: «миргородський сліпий біс, дійсний ошуканець, волоський хлоп і тому нечесної совісти, ставши гетьманом, присилав до Січі, намовляючи війсьсько до підданства Москві, та запевнював, що йому виплатять за всі роки від того часу, коли військо перейшло на шведський бік, та обіцяв повернути всі, які тільки забажає, вольності»⁸². Гетьман-емігрант марно плекав надії змістити гетьмана в городовій Україні⁸³. В дійсності до весни 1733 р. Д. Апостол сприяв поверненню Коша запорожців із кримсько-татарських володінь «під ясні зорі, на тихі води» і навіть домогся дозволу заснувати Нову (Покровську) Січ на р. Підпільній. Однак усе це відбулося також і за більшою державною заповзятливістю та посередництвом того ж таки ініціативного Й.-Б. Вейсбаха, оскільки російський уряд на випадок майбутньої війни з турками був дуже зацікавлений мати

⁷⁸ РДВІА. — Ф. 20. — Оп. 1/47. — Спр. 33. — Арк. 58; ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 3328. — Арк. 3.

⁷⁹ РДАДА. — Ф. 248. — Оп. 29. — Спр. 3569. — Арк. 3.

⁸⁰ РДАДА. — Ф. 248. — Оп. 8. — Спр. 482, 483; РДВІА. — Ф. 424. — Оп. 1. — Спр. 1, 167; ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 4364. — Арк. 2–5; Матеріали для отечественной истории. — Т. I. — С. 96–99, 106–107, 111–134; *Жолтовський П.* Українська лінія // Червоний шлях. — Харків, 1930. — № 2 (83). — С. 200–204; *Ленченко В.* Українська лінія // Військово-історичний альманах. — К., 2006. — Р. VII. — Ч. 2 (13). — С. 97–103; *Пірко В.* Оборонні споруди в межиріччі Дніпра і Сіверського Дінця (друга половина XVII–XVIII ст.). — Донецьк, 2007. — С. 46–60.

⁸¹ *Бантыш-Каменский Д.Н.* История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. — К., 1993. — С. 443; *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. — К., 1992. — С. 373.

⁸² *Коструба Т.* Гетьман Данило Апостол // Літопис Червоної калини. — Львів, 1993. — Ч. 10–12 (28–30). — С. 49.

⁸³ *Бовуа Д.* «Щоденник» Пилипа Орлика: від міражу вигнанця до українського міфу // Український археографічний щорічник. — Нова серія. — К.–Нью-Йорк, 2004. — Вип. 8/9. — С. 337–338.

запорожців на своєму боці⁸⁴. Більше того, ще в червні 1728 р. генералу Вейсбаху наказано було розпечатувати листи із Запорожжя до гетьмана⁸⁵, що зайвий раз свідчить про майже повну заблокованість зовнішньої політики козацького Гетьманату.

28 квітня 1733 р. гетьмана, який освячував у Глухові свої «нові будинки», після бенкету з цього приводу розбила «паралетичная болезнь» — інсульт, у наслідок чого наступив лівосторонній параліч⁸⁶. Останній лист, підписаний тремтячою рукою хворого гетьмана, датується 15 липня 1733 р., надалі в універсалах та листах «вместо Его собственной руки» підписувався генеральний писар Михайло Турковський⁸⁷. Тяжка хвороба та другий інсульт стали причиною його смерті 17 (28) січня 1734 р.⁸⁸ 31 січня того ж року Анна Іоанівна поспішила підписати грамоту про ліквідацію гетьманства і запровадження Правління гетьманського уряду⁸⁹. Трохи налякана смертю гетьмана, верховна російська влада, як видно з указу Анни Іоанівни полковникам Радіщеву, Кікіну та підполковнику Синявіну, що виходив з Колегії іноземних справ, підкреслено наголошувала «смотрѣть тамъ накрѣпко, дабы никакихъ смятеній или другихъ противностей непроизшло, а особливо за старшиною и за всѣмъ малороссійскимъ народомъ»⁹⁰.

Незважаючи на доволі обмежений у часі термін свого гетьманування, Данило Апостол все ж зумів добитися певних позитивних зрушень у справі відновлення козацької автономії. Завдяки конструктивній діяльності цього «останнього гетьмана-козака козацької України»⁹¹ та його оточення вдалося, бодай на деякий час, втримати ті права і свободи, які українці ще мали. З огляду на це, вислів М. Грушевського «коротка передишка» доволі точний і влучний, оскільки механізм знищення на-

⁸⁴ РДВІА. — Ф. 846. — Оп. 16. — Спр. 43. — Арк. 1–2; Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734–1775. — К., 1998. — Т. 1. — Док. № 9, 10. — С. 53–55.

⁸⁵ *Окиншевич Л.* Звідомлення (Л.О. Окиншевича) про відрядження до Москви (травень–липень року 1926) // Праці Комісії для виучування історії західньо-руського та українського права. — К., 1927. — Вип. 3. — С. 343.

⁸⁶ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 4435. — Арк. 1–4; Спр. 19480. — Арк. 1; *Л[азаревский] А.* Посылка гетмана Апостола в Москву за лекарством // Киевская старина. — 1889. — Т. XXIV. — С. 739.

⁸⁷ РДАДА. — Ф. 248. — Оп. 29. — Спр. 3569. — Арк. 264–267, 268.

⁸⁸ *Коваленко О.* Іван Забіла та його хроніка з історії України // Сіверянський літопис. — 2000. — № 2. — С. 150.

⁸⁹ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 1. — Спр. 62. — Арк. 1.

⁹⁰ Російський державний історичний архів (далі — РДІА). — Ф. 1329. — Оп. 1. — Спр. 68. — Арк. 32 зв.

⁹¹ *Джиджора І.* Матеріали московського «Архива Министерства Юстиції» до історії Гетьманщини. — С. 81.

ціональної окремішності був стрімко запущений Петром I відразу після виступу Івана Мазепи і практично не зупинявся упродовж другої чверті XVIII ст. Розважлива ж політика колишнього старого мазепинця, що серед задніпровської козацької старшини волею долі опинився на вершині влади, лише на декілька років, тимчасово, стримала форсований наступ на українську автономію та руйнівний для Гетьманщини затяжний ліквідаційний процес.

Разом з тим, Д. Апостол сприяв утвердженню в козацькій Україні типового олігархічного режиму⁹². Доволі високий рівень централізації влади підтверджував гетьманський універсал від 4 травня 1728 р. про заборону подавати скарги на ім'я імператора без дозволу гетьмана⁹³. Укази Анни Іоанівни, починаючи з 1730 р., для гетьмана Апостола засвідчують повну підконтрольність та залежність козацького правителя від вищого владного центру, що означало поступове згортання ліберального політичного курсу російської династії та уряду стосовно України⁹⁴. Тому як природний традиціоналіст він намагався певною мірою примирити і поєднати місцеві інтереси з імперськими, ніколи не виступав надто різко, став одним із характерних представників еліти козацької старшини, яка після Мазепинської катастрофи справді навчилася досконало пристосовуватися до обставин, особливо не йти проти течії, тим паче такої потужної, як імперська, а долучилася, власне, до розбудови цієї Російської імперії, втім, керуючись передовсім вигодами для себе, власної родини, своїх дітей та онуків.

Можна твердити, що діяльність Д. Апостола на посаді гетьмана позначена подвійними стандартами: у зовнішній риторичі — цілковита законопослушність російській владі, «дабы весь Малороссийский край был в тишинѣ и вѣрности и в покореніи къ его Императорскому величеству»⁹⁵; разом із тим, у внутрішній політиці — чіткий, продуманий його найближчим оточенням і передусім «вищою групою» старшинського генералітету, проукраїнський курс правителя-автономіста на зміцнення і розбудову власної держави (часто за мазепинським сценарієм), але з дуже відчутними елементами розбудови чужої імперії як своєї передовсім для

⁹² Горобець В. Влада та соціум Гетьманату... — С. 13.

⁹³ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 980. — Арк. 2.

⁹⁴ Biblioteka Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie, Oddział rękopisów (далі — Biblioteka PAU i PAN w Krakowie). — Sygn. 1678 (Krz.): Ukazy carowej Anny z lat 1730–1733 dla hetmana zaporoskiego Daniela Apostoła i całego wojska zaporoskiego z Moskwy i Petersburga. — Str. 1–25.

⁹⁵ Инструкция генералу-лейтенанту и подполковнику лейб-гвардии Преображенского полку Салтыкову (1728 г.) // НБУВ. ІР. — Ф. 40: Архів М. Василенка. — № 598. — Арк. 5.

себе і своїх нащадків. Усе ж його недовга за часом, семилітня спроба очільника козацького Гетьманату виглядала вповні конструктивною у другій чверті XVIII ст. саме цим щирим намаганням використати короткий шанс для відновлення інституту гетьманства, яким його пам'ятав ще за Мазепи — до фатального 1708 р.

Разом з тим, внутрішню політику козацького Гетьманату повністю визначало найближче оточення гетьмана — генеральна старшина. 16 грудня 1728 р. датований документ Верховної таємної ради про призначення в Гетьманщині генеральної старшини й, насамперед, обозного Якова Лизогуба⁹⁶. Універсал гетьмана 1728 р. доручав генеральній старшині управління Генеральною військовою канцелярією і Генеральним військовим судом на час від'їзду його до Москви⁹⁷. Наприкінці ж гетьманування Д. Апостола старшина виношувала плани й навіть обґрунтовувала в анонімній записці потребу обмежити владу гетьмана, у 1733 р. вела листування, де висловлювала бажання колегії генеральної старшини здобути по його смерті урядування Гетьманщиною⁹⁸.

Полковники

До вищої групи генеральної старшини «городової» України цілком справедливо можна і треба віднести десять полковників. За своїм статусом та впливом на внутрішню політику безпосередньо на місцях, власне, маючи тут найбільшу повноту влади, вони належали до вищого козацького генералітету, перебуваючи у владній ієрархії Війська Запорозького на рівні генеральних обозного, суддів, писаря та підскарбів⁹⁹. Полковник за статусом на місці був гетьманом у мініатюрі, а деякі полковники, зокрема, Д. Апостол за гетьманування І. Скоропадського, цілком спроможні були позмагатись у впливовості з володарем гетьманської булави.

На важливе місце полковницького корпусу в житті Гетьманату вказують універсали гетьмана Д. Апостола від 8 лютого 1728 р. генеральній старшині та полковникам про доручення їм управління Генеральною військовою канцелярією та судом на час свого від'їзду до Москви¹⁰⁰. З рекомендаціями гетьмана в січні 1729 р. Верховна таємна рада за

⁹⁶ Опись высочайшим указам и повелениям, хранящимся в С.-Петербургском Сенатском архиве за XVIII век / Сост. П. Баранов. — СПб., 1875. — Т. II: 1725–1740. — № 3289. — С. 174.

⁹⁷ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 2631. — Арк. 2–3.

⁹⁸ *Окиншевич Л.* Звідомлення... — Дод. 1, 3. — С. 361–362, 363–365.

⁹⁹ *Горобець В.М.* Полковник Війська Запорозького та його влада // Укр. іст. журн. — 2014. — № 4 (517), липень–серпень. — С. 50.

¹⁰⁰ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 2631. — Арк. 2, 3.

посередництвом Г. Головкина перезатвердила цей діяльний склад генеральної старшини¹⁰¹, серед якої немало було колишніх мазепинців.

Серед документів, що нині зберігаються у відділі рукописів Бібліотеки Польської академії знань та Польської академії наук у Кракові, зокрема, у фамільному фонді Крижановських в Черповодах, у головних рескриптах українських гетьманів та урядників¹⁰², міститься оригінальний список, вірогідно, 1730 р., — так зване «виденіє» генеральної старшини, полковників та бунчукових товаришів того часу. Цей реєстр, який склав військовий канцелярист Генеральної військової канцелярії Данило Городецький під орудою генерального писаря Михайла Турковського, очолював генеральний обозний Яків Лизогуб, далі йшов генеральний суддя Михайло Забіла, генеральний підскарбій Андрій Маркович, генеральні осавули Іван Мануйлович і Федір Лисенко, генеральний хорунжий Яким Горленко. Услід за генеральною старшиною вписані імена десяти полковників: чернігівського — Михайла Богданова, ніжинського — Івана Хрущова, стародубського — Олександра Дурова, прилуцького — Гната Галагана, київського — Антона Танського, миргородського — Павла Апостола, лубенського — Петра Апостола, полтавського — Василя Кочубея, гадяцького — Григорія Граб'янки і переяславського — Василя Танського, чільних представників полковницької соціо-службової корпорації часів гетьманування Д. Апостола¹⁰³.

За всю історію Стародубського полку, цієї найбільш північної адміністративно-територіальної одиниці Війська Запорозького, на вищому щаблі полкового уряду мазепинської та помазепинської доби, після полковництва Михайла Миклашевського, Івана Скоропадського, Лук'яна Жоравки і короткого — у 1728–1730 рр. — Семена Галецького, поперемінно перебували аж четверо призначених російських офіцерів: Іван Кокошкін (1723–1724) за наказного гетьманства Павла Полуботка, Ілля Пашков (1724–1728), Олександр Дуров (1730–1734) і Афанасій Радіщев (1734–1741).

¹⁰¹ С-ко [Стороженко] Н.В. Стороженки (Фамильная лѣтопись). — С. 212; Дневник генерального подскарбия Якова Марковича // Киевская старина. — 1894. — Т. XLV. — С. 275.

¹⁰² Dziwik K. Działalność naukowa i kolekcjonerska Stanisława Filipa Krzyżanowskiego (1841–1881) // Rocznik Biblioteki PAN w Krakowie. — R. XIV: 1968. — S. 89.

¹⁰³ Biblioteka PAU i PAN w Krakowie. — Księgozbiór Krzyżanowski w Czerpowodach. — Sygn. 269 (Krż.): Akta kozackie z lat 1596–1723/ — Str. 1–4; копія: ЦДІАЛ України. — Ф. 309. — Оп. 1. — Спр. 2496. — Арк. 1–4. Опубл.: Пришляк В. Генеральна старшина за гетьмана Данила Апостола: обозний Яків Лизогуб // Кризь століття: [студії на пошану Миколи Крикуна з нагоди 80-річчя]. — Львів, 2012. — С. 592.

І. Пашков розпочинав свою кар'єру в Гетьманщині як російський комендант у Стародубі. З донесення наказного стародубського полковника Петра Корецького від 1 лютого 1723 р. відомо, що він вимагав прислати йому на перевірку універсали, одержані з Генеральної військової канцелярії¹⁰⁴, відтак неодноразово втручався у справи полкової адміністрації. За активної фази фінансової реформи, проваджені Першою Малоросійською колегією, що супроводжувалась загостренням протистоянням з боку наказного гетьмана Павла Полуботка та його соратників, наступного, 1724 р., російського офіцера таки призначили стародубським полковником й передали йому рангові маєтності¹⁰⁵. Відомо про невиконання ним розпоряджень Генеральної військової канцелярії, а також відмову рангових підданих відбувати повинності на його користь¹⁰⁶. На початку гетьманування Данила Апостола І. Пашков чемно повідомляв 18 жовтня — 1 листопада 1727 р. про купівлю канцелярського приладдя для потреб полкової канцелярії, про надання підвід для зв'язку з гетьманською столицею — Глуховом, а також про відмову козаків с. Жорівка Новгородської сотні виконувати повинності на користь графа Г. Головкина та продаж ґрунтів з маєтків князя О. Меншикова мешканцям Стародубського полку¹⁰⁷. Наприкінці листопада 1727 р. стародубський полковник надіслав донесення про прибутки, що поступали від зборів у торгові дні в м. Почепі Почепської другої сотні¹⁰⁸. Однак 20 березня 1728 р. полковий обозний Афанасій Єсимонтовський змушений був повідомити про незаконний збір податків з купців капітаном Лободинським на користь полковника І. Пашкова¹⁰⁹.

З посади його було усунуто на початку березня 1729 р. Універсал гетьмана Д. Апостола від 4 березня стародубській старшині — полковому судді Миколі Ханенку та обозному Афанасію Єсимонтовському — повідомляв про звільнення Пашкова від уряду стародубського полковника за службові зловживання і доручав їм «полковоє правленіє содержать»¹¹⁰. Наступний універсал від 9 березня з оголошенням грамоти Колегії іноземних справ констатував відписання маєтностей колишнього полковника на ім'я імператора і проведення розрахунків з коштів І. Пашкова з купцями за взяті у них понадмірні збори¹¹¹. Натомість новим стародубським

¹⁰⁴ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 962. — Арк. 5.

¹⁰⁵ Там само. — Спр. 1109. — Арк. 99.

¹⁰⁶ Там само. — Спр. 1109 а. — Арк. 106.

¹⁰⁷ Там само. — Спр. 2570. — Арк. 10–12.

¹⁰⁸ Там само. — Спр. 2582. — Арк. 4.

¹⁰⁹ Там само. — Спр. 2850. — Арк. 3.

¹¹⁰ Там само. — Спр. 1109 а. — Арк. 96; Спр. 1109 б. — Арк. 7.

¹¹¹ Там само. — Спр. 1109 а. — Арк. 98.

полковником з передачею йому рангових маєтностей наступного року було призначено ще одного російського офіцера — Олександра Івановича Дурова¹¹². Указ імператриці Анни Іоанівни про його призначення з'явився 30 серпня 1730 р.¹¹³ А вже з січня 1731 р. і аж до закінчення каденції в липні 1734 р. Генеральна військова канцелярія терпляче займалась розслідуванням звинувачень полчан на адресу свого стародубського полковника в захопленні їх ґрунтів, здирствах і підпалі дворів¹¹⁴.

Данило Апостол інтенсивно листувався з полковником у 1733 р. 15 лютого гетьман надіслав йому листа, в якому йшлося про звільнення від уряду наказного сотника Мглинської сотні Івана Чернявського, «понеже ... он син мужичий і в войскових походах не бувал...»¹¹⁵. 9 березня гетьман надіслав з Глухова О. Дурову листа, в якому йшлося про підтвердження рангового володіння с. Чертовичами та половиною с. Осколкова на уряд стародубського полкового осавула Стефана Якимовича¹¹⁶. На початку травня стародубський полковник спростовував звинувачення від полкового сотника Степана Генваровського у його позачерговому відкомандируванні в Низовий похід¹¹⁷. У липні 1733 р. від імені гетьмана велося листування з О. Дуровим про повернення указів з Соляної канцелярії та Канцелярії конфіскацій, одержаних полковником не за призначенням¹¹⁸. 21 вересня надійшла супліка писаря Новоміської сотні Івана Старієвського, а 23 числа було підписано указ гетьмана, в якому йшлося про розслідування справи О. Дурова не духовним, а полковим судом¹¹⁹. Наступник О. Дурова — російський офіцер Афанасій Радіщев, який із 1732 р., до речі, обіймав також уряд генерального судді¹²⁰, продовжив політику свого попередника на полковому уряді.

Чернігівський полк після опального для російської влади Павла Полуботка, сина генерального осавула Леонтія Полуботка, того ж 1723 р., 22 жовтня, очолив російський офіцер і колишній чернігівський комендант

¹¹² Там само. — Спр. 1109 б. — Арк. 97.

¹¹³ ЦДІАК України. — Ф. 1407. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 1; Матеріали для отечественной истории. — Т. I. — С. 94–95.

¹¹⁴ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 3971. — Арк. 79; Спр. 3971 а. — Арк. 80.

¹¹⁵ Там само. — Спр. 1176. — Арк. 15.

¹¹⁶ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 8142. — Арк. 14–15; опубл.: *Пришляк В. Якимовичі в Гетьманщині // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*: Зб. наук. праць. — Львів, 2012. — Вип. 21: SCRIPTA MANENT: [ювілейний зб. на пошану Богдана Якимовича]. — С. 665–667.

¹¹⁷ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 4378. — Арк. 3.

¹¹⁸ Там само. — Спр. 4365. — Арк. 6.

¹¹⁹ Там само. — Спр. 4497. — Арк. 4.

¹²⁰ Там само. — Спр. 4167. — Арк. 17.

Михайло Самсонович Богданов¹²¹. Напередодні наказний чернігівський полковник Василь Томара повідомляв про намагання чернігівського коменданта за дорученням Малоросійської колегії взяти під контроль листування місцевої адміністрації з центральними українськими органами управління та про відкомандирування у похід на будівництво Ладозького каналу козаків Чернігівського полку¹²². У листопаді–грудні 1726 р. Д. Апостол листувався з чернігівським полковником про направлення до Глухова людей, які їздили до Гданська за товарами для майбутнього гетьмана¹²³. Наприкінці листопада 1727 — на початку лютого 1728 рр., вже після гетьманської елекції, їхнє листування стосувалося дозволу М. Богданову відвідати свої маєтки під Москвою¹²⁴. У той же самий період козак Синявської сотні Чернігівського полку Степан Луневський звинувачував полковника у насильному утриманні його при полковій канцелярії та переобтяженні постоями¹²⁵. 24 жовтня 1728 р. Д. Апостол надав універсал знатному військовому товаришеві Василю Дорошенку з товариством про доручення їм розслідувати скарги бунчукового товариша Семена Лизогуба на чернігівського полковника М. Богданова за захоплення ним лісів, ґрунтів, язів на Дніпрі, відібрання курінчиків, поновлення «дворян» у козацтві та ін.¹²⁶ Подібні супліки на чернігівського полковника від бунчукового товариства про захоплення ним сіл та слобідок посипались і наступного року¹²⁷. Тоді ж, у лютому 1729 р. гетьман звертався до графа Г. Головкина та барона А. Остермана про надання дозволу на виїзд до Москви кандидатів на пости генеральної старшини Тарнавського та Корецького для завершення розгляду справ з чернігівським полковником М. Богдановим і колишнім стародубським полковником І. Пашковим¹²⁸. 20 жовтня 1729 р. бунчуковий товариш Степан Тарновський подав на нього супліку про захоплення слободи Деревино Городиської сотні Чернігівського полку¹²⁹. 14 травня 1731 р. гетьман надав універсал чернігівському полковникові про підтвердження

---

¹²¹ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 19364. — Арк. 169 зв.; опубл.: Ревізія Чернігівського полку 1732 року / Упоряд. та вступ І. Ситий, С. Горобець, передмова І. Кривошея. — Чернігів, 2014. — С. 83; *Кривошея В.* Українське козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк: у 2 т. — К., 2012. — Т. I. — С. 6.

¹²² ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 1144. — Арк. 9.

¹²³ Там само. — Спр. 2251. — Арк. 5.

¹²⁴ Там само. — Спр. 2602. — Арк. 5.

¹²⁵ Там само. — Спр. 2572. — Арк. 6.

¹²⁶ Там само. — Спр. 1173. — Арк. 74.

¹²⁷ Там само. — Спр. 3031. — Арк. 3; Спр. 3273. — Арк. 3.

¹²⁸ Там само. — Спр. 3282. — Арк. 2.

¹²⁹ *Кривошея В.* Козацька старшина Гетьманщини. Енциклопедія. — С. 218.

універсалу гетьмана І. Скоропадського на маєтності вдові С. Тарновського — Агафії, уродженій Бутовичевій¹³⁰.

З часів спорудження Української лінії зберігся гетьманський універсал 1732 р. чернігівському полковнику про настання часу «линейной работы»¹³¹. 17 лютого 1733 р. полковник доповідав гетьману про надсилання у сотні ордерів про постачання порцій та рацій в армійські полки¹³². При відбутті у «Польський похід» 1733 р. М. Богданов взяв «із полкового скарбця» 300 талярів, однак їх так і не повернув. Навіть після закінчення у 1735 р. його полковницької кар'єри з грудня 1736 р. і аж до серпня 1739 р. Генеральна військова канцелярія займалася справою про неповернення колишнім чернігівським полковником зазначеної суми¹³³. Натомість 1737 р. полк очолив ще один російський офіцер Володимир Измайлов.

Ніжинський полк наприкінці XVII — в перші десятиліття XVIII ст. очолювали Іван Обидовський, небіж Івана Мазепи, і Лук'ян Жураківський. У 1719–1727 рр. полковий уряд перейшов до рук російського офіцера Петра Толстого, який доводився зятем гетьману Івану Скоропадському. У травні 1727 р. ніжинський наказний полковник Григорій Романовський доповідав про долю рангових маєтностей цього звільненого полковника¹³⁴. Відтак 1727 р. на цю посаду призначили ще одного російського офіцера Івана Хрущова. Універсал про це призначення гетьман підписав 13 жовтня 1727 р.¹³⁵ Відомо, що І. Хрущов і переяславський комендант Матвій Херасков були одружені на сестрах Кантакузинових¹³⁶.

Новому полковникові були надані рангові маєтності, ґрунти та угіддя¹³⁷. Не встигнувши заступити на посаду, І. Хрущов «скоро прибыль в

¹³⁰ ЦДІАК України. — Ф. 1407. — Оп. 4. — Спр. 86. — Арк. 1

¹³¹ Російська державна бібліотека. Науково-дослідний відділ рукописів (далі — РДБ. НДВР.). — Ф. 159. — № 2996 (3240). — Арк. 1–2.

¹³² ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 4338. — Арк. 2. Детальніше про це див. також: *Нечипоренко П.* Про «порції» та «рації» на Гетьманщині 1725–1750 рр. Матеріали про загальні норми податку та як їх здійснювано у полках Чернігівському та Ніженському // *Записки історико-філологічного відділу ВУАН.* — К., 1928. — Т. XX. — С. 175–198.

¹³³ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 5679. — Арк. 26.

¹³⁴ Там само. — Спр. 2441. — Арк. 3.

¹³⁵ Там само. — Спр. 2352. — Арк. 3–4.

¹³⁶ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 4011. — Арк. 1. Про ймовірні амбіції генерал-майора «з волохів» на російській службі графа Фоми Матвійовича Кантакузина стати гетьманом детальніше див.: *Модзалевский В.* Слухи о назначении Кантакузина гетманом Малороссии (1718 г.) // *Киевская старина.* — 1904. — Кн. VI. — С. 451–464.

¹³⁷ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 2353. — Арк. 2.

полкъ, заставиль збирать небывшие стаційные податки у людей»¹³⁸. Наступного року йому на ранг було віддано збір ярмаркових і чиншових податків¹³⁹. Як видно з супліки ніжинського вйта Петра Тернавіота від 4 березня 1733 р., І. Хрущову належало і с. Володькова Дівича у Ніжинській другій полковій сотні¹⁴⁰. Принаймні, у 1730-х роках він володів «многими особами з посполитих» і «селами ратушними»¹⁴¹. А у 1739 р., наприклад, згадується навіть про відбування панщини мешканцями с. Смоляж Верківської сотні Ніжинського полку на пана полковника¹⁴².

Ніжинський полковник відразу взявся за наведення ладу в своєму полку, зокрема, звільнив за пияцтво івангородського сотника Івана Безпалова і призначив на цю посаду військового канцеляриста Матвія Кониського, згодом розбирався у справі наїзду бунчукового товариша Якова Затиркевича на будинок батуринського отамана Данила Пилипенка в с. Палочин¹⁴³. За указом гетьмана розслідував скаргу вйта с. Городище Бахмацької сотні Яцька Ілленка на старосту Яна Болбовського¹⁴⁴. Упродовж цілого 1728 р. за відповідними указами гетьмана ніжинський полковник також займався розслідуванням різноманітних скарг та суплік: скарги вйта та селян с. Смоляж Веркіївської сотні на свого сотника за утиски; супліки наказного івангородського сотника Кіндрата Лаврика про зневагу та образу від колишнього сотника Василя Дмитренка; козака Івангородської сотні Василя Казки про захоплення спадкового ґрунту другою дружиною його тестя; іншого козака з с. Припутні Ніжинської другої сотні Івана Кравченка, який подав на колишнього отамана Федора Грищенка за вирубування лози та захоплення бджіл¹⁴⁵. За гетьманським указом від 24 серпня 1729 р. І. Хрущову довелось розслідувати скаргу козака з містечка Нові Млини Новомлинської сотні Грицька Половинки на свою дружину, яка продала майно під час його перебування в турецькому полоні¹⁴⁶.

Скарги і супліки за указами гетьмана ніжинський полковник розглядав і в наступних роках, як-то березневі 1731 р. скарги козака с. Алтинівки Кролевецької сотні Лазаря Устимця на брата Федора за

¹³⁸ Краткий журнал о поездке в Москву гетмана Д. Апостола 9 февраля — 6 сентября 1728 г. // НБУВ. ІР. — Ф. VIII. — Спр. 162. — Арк. 9.

¹³⁹ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 2670. — Арк. 2.

¹⁴⁰ Там само. — Спр. 1011. — Арк. 17.

¹⁴¹ Там само. — Спр. 1165. — Арк. 79.

¹⁴² Там само. — Арк. 70.

¹⁴³ Там само. — Спр. 2670. — Арк. 28, 62.

¹⁴⁴ Там само. — Спр. 2587. — Арк. 3.

¹⁴⁵ Там само. — Спр. 2684. — Арк. 3; Спр. 2702. — Арк. 4; Спр. 2833. — Арк. 5; Спр. 2831. — Арк. 4.

¹⁴⁶ Там само. — Спр. 3079. — Арк. 3.

захоплення волів, козака с. Ковчин Ніжинської третьої сотні Мусія Оляшенка на козака с. Комарівки Василя Вовчка за захоплення коней для обслуговування пошти, чи червневу 1733 р. супліку глухівського війта Василя Яковлева про невивплату грошей ніжинським купцем-греком Олексієм Баришниковим за взятий на продаж оксамит¹⁴⁷. З торгівлею пов'язане листування у першій половині листопада 1729 р. гетьмана з полковником стосовно доцільності утримання ніжинських купців-греків на чинші¹⁴⁸. У січні ж 1733 р. ніжинський купець Кіріяк Гаджієв з іншими грецькими купцями звинувачували І. Хрущова у неправомірному ув'язненні їх без суду та слідства¹⁴⁹.

Указ гетьмана від 25 січня 1728 р. зобов'язував ніжинського полковника повернути гроші, взяті за стацію з міщан м. Салтикова Дівича¹⁵⁰, а в лютому наступного року гетьман листовно вимагав повернути мешканцям Дівичької сотні позичене борошно¹⁵¹. Генеральна військова канцелярія у жовтні 1729 р. забороняла полковникові притягати козаків засеймських сотень до виконання повинностей у зв'язку із обслуговуванням ними власне канцелярії та гетьмана¹⁵². Ця ж тема прозвучала і у звинуваченні 1729 р. архімандритом Чернігово-Слецького монастиря Тимофієм Максимовичем дівичького сотника Якова Селецького в обтяженні повинностями підданих монастиря¹⁵³. Втім, гетьман і полковник мусили дбати про церковну сферу. Так, згідно указу Д. Апостола від 18 грудня 1728 р. І. Хрущов забезпечив підводи для перевезення іконостасу із сотенного містечка Сосниця Чернігівського полку до Свято-Миколаївської церкви в Ніжині¹⁵⁴.

На полковника покладалася відповідальність за проведення Генерального слідства про маєтності 1729–1730 рр. З цього приводу в перших числах грудня 1729 р. ніжинський полковник доповідав про відмову ямпільського управителя Брюханова проводити ревізію посполитих, а гетьман надіслав листа на ім'я князя О. Шаховського про розпорядження управителю на проведення цієї ревізії¹⁵⁵. І. Хрущов був змушений перейматися підпорядкуванням значкових товариств Новомлинської, Кролевецької та Глухівської сотень та утриманням форпостів, а також стежити

¹⁴⁷ Там само. — Спр. 3983. — Арк. 3; Спр. 3718. — Арк. 3; Спр. 4479. — Арк. 4.

¹⁴⁸ Там само. — Спр. 3019. — Арк. 1–5.

¹⁴⁹ Там само. — Спр. 4336. — Арк. 2.

¹⁵⁰ Там само. — Спр. 2673. — Арк. 2.

¹⁵¹ Там само. — Спр. 3199. — Арк. 4.

¹⁵² Там само. — Спр. 3032. — Арк. 7.

¹⁵³ Там само. — Спр. 2984. — Арк. 3.

¹⁵⁴ Там само. — Спр. 2879. — Арк. 2.

¹⁵⁵ Там само. — Спр. 3023. — Арк. 1–4.

за виборами полкових комісарів¹⁵⁶. За указом гетьмана від 27 липня 1731 р. він відряджав до Глухова значкового товариша Андрія Борсука у зв'язку з виборами на сотництво Ніжинської другої полкової сотні¹⁵⁷. А у березні 1732 р. козак Ніжинської полкової сотні Василь Кожуховський звинувачував свого полковника у визиску податку — половини «розмірового» з його «дідизного» млина¹⁵⁸.

Полковникові також доводилося займатися консистентами — розміщенням і забезпеченням усім необхідним та фуражем частин російської армії. У жовтні 1729 р. за вимогою російського генерал-лейтенанта графа Густава Дугласа на роту Інгерманландського драгунського полку із запасів Ніжинського полку були виділені провізія і фураж¹⁵⁹. З цього приводу ніжинський полковник вів інтенсивне листування з гетьманом¹⁶⁰. 27 серпня 1732 р. з Глухова Д. Апостол знову писав до «ласкавого приятеля, пана полковника ніжинського» про проблему розміщення на зимових постоях в Гетьманщині — вінтерквартирах — російських «драгунських і піхотних полків Українського корпусу в Малій Росії і в слобідських полках» на форпостах та забезпечення для них провіанту та фуражу «з обивателів Рейменту нашого без заплати»¹⁶¹. 9 вересня 1732 р. ніжинська полкова старшина доповідала про неможливість виїзду свого полковника на слідство до Чернігова через хворобу¹⁶². 18 квітня 1733 р. гетьман Д. Апостол, наприклад, у листі, адресованому Колегії іноземних справ, писав, що ніжинський полковник Іван Хрущов «почитаєть себѣ за обиду» вирушати в Польський похід під орудою генерального обозного Якова Лизогуба¹⁶³. На час російсько-турецької війни 1735–1739 рр. випадають останні згадки про І. Хрущова як ніжинського полковника. На початку листопада 1737 р. І. Хрущов доповідав ще про відмову бунчукового товариша Якова Затиркевича видавати своїх підданих-втікачів з

¹⁵⁶ Там само. — Спр. 2617. — Арк. 5; — Спр. 3408. — Арк. 4.

¹⁵⁷ Там само. — Спр. 3749. — Арк. 2.

¹⁵⁸ Там само. — Спр. 4086. — Арк. 4.

¹⁵⁹ Там само. — Спр. 2971. — Арк. 1, 7.

¹⁶⁰ Там само. — Арк. 2–4 зв., 8–9.

¹⁶¹ Archiwum Państwowe w Krakowie. — Zbiór Rusieckich. — Rkps. 69: Akta hetmanów zapogorskich 1658–1732. — Str. 15–16, 18; опубл.: *Пришляк В.* З листування Данила Апостола // Український археографічний щорічник. — Нова серія. — К., 2010. — Вип. 15. — № 3. — С. 407–408; *Його ж.* Листи з України козацького полковника і гетьмана Данила Апостола (1720–1734) // *Epistolografia w dawnej Rzeczypospolitej.* — Т. IV: Stulecia XVI–XIX. Perspektywa historyczna i językowa [red. P. Borek, M. Olma]. — Kraków, 2013. — S. 221–224.

¹⁶² ЦДАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 4291. — Арк. 2.

¹⁶³ *Окиншевич Л.* Звідомлення... — С. 353.

Української лінії Василя Тараненка і Федора Бабченка¹⁶⁴. Наступного ж року він вже був звільнений від військового походу через старість¹⁶⁵.

Київський полк з 1712 р. до 1731 р. очолював волоський чи сербський шляхтич гербу «Наленч» Антоній (Антон), син Михайла Танського, зять Семена Палія. Танські — вихідці із придунайських князівств, за деякими відомостями за сімейною легендою, як і Апостоли, могли також походити з Молдавії. Син Антона — Осип, народжений 1706 р., поручик Молдавського гусарського полку з 1737 р., принаймні, фігурував як представник «молдавської нації». Антон Танський 26 лютого 1709 р. був призначений, згідно з універсалом гетьмана Івана Скоропадського, наказним білоцерківським полковником, а в лютому 1710 р. цей «ротмістр волоських хоругв» став наказним охочекомонним полковником на місці свого тестя¹⁶⁶. Підпис «Полковникъ Киевский Антони(й) Тански(й)» стоїть під донесенням 14 травня 1729 р. гетьмана Данила Апостола з підписами козацької старшини до російського імператора Петра II із обґрунтуванням доцільності перенесення гетьманської резиденції з Глухова до Батурина¹⁶⁷.

5 липня того ж року своїм універсалом київському полковникові та іншим особам Д. Апостол підтверджував універсал 1720 р. свого попередника «антицесора» Івана Скоропадського про право Київського Богоявленського жіночого монастиря на володіння грунтами та угіддями біля села Креничі Київської сотні Київського полку в тих межах, що були усталені ще 30 травня 1586 р.¹⁶⁸ Гетьманський універсал київському полковникові від 29 вересня 1729 р. про складання списку маєтностей і посполитих по селах і сотнях стимулював проведення «Генерального слідства про маєтності»¹⁶⁹. Указ гетьмана київському полковнику від 16 грудня 1729 р. передбачав розведення овець за шльонським (силезь-

¹⁶⁴ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 5861. — Арк. 1–2.

¹⁶⁵ Там само. — Спр. 6112. — Арк. 1.

¹⁶⁶ Л[азаревский] А. Антон Танский, полковник киевский (1712–1734 г.) // Киевская старина. — 1894. — № 4. — С. 148; Модзалевский В.Л. Малоросійський родословник. — К., 1996. — Т. V. — Вип. 1. — С. 2, 3.

¹⁶⁷ РДАДА. — Ф. 248. — Оп. 41. — Спр. 3568. — Арк. 179–179 зв.; ЦДІАЛ України. — Ф. 309. — Оп. 1. — Спр. 2495. — Арк. 96–101 зв.; опубл.: Пришляк В. «Что за прежнихъ гетмановъ резиденція гетманская была в Батѳринѳ»: спроба віднови гетьманської столиці за Данила Апостола // Сіверянський літопис. — 2014. — № 6 (120): листопад–грудень. — Документи. — № 1. — С. 97.

¹⁶⁸ Науково-історичний архів Санкт-Петербурзького інституту історії Російської академії наук (далі — Архів СПбІ РАН). — Кол. № 68. — Од. зб. № П–335. — Арк. 1–2; Пришляк В.В. Украинское гетманство в годы правления Даниила Апостола... — С. 139.

¹⁶⁹ ЦДІАК України. — Ф. 1407. — Оп. 4. — Спр. 85. — Арк. 1.

ким) методом¹⁷⁰. Відповіддю на супліку генерального осавула Федора Лисенка був гетьманський указ київському полковнику А. Танському від 11 червня 1730 р. про забезпечення повернення позивачу с. Красилівки Остерської сотні Київського полку¹⁷¹.

Родина Танських, зокрема, два брати: Антон і особливо — Василь, переяславський полковник, загалом перебувала в опозиції до гетьмана Д. Апостола¹⁷². Незважаючи на цю обставину, у 1727 р. Антоній Танський за поданням гетьмана претендував на уряд генерального обозного, однак російський уряд не затвердив його кандидатури.

У 1731 р. А. Танський виконував обов'язки наказного гетьмана в час спорудження «Української лінії» під Берестову, куди «ходили робити линїи от границь татарской», для чого у травні на р. Оріль¹⁷³ було вислано спочатку 7 тис. козаків, а загалом 20 тис. городових козаків і 10 тис. посполитих¹⁷⁴.

Прилуцький полк, подібно до Київського, довголітньою каденцією — з кінця 1714 р. і аж до старості, до 9 листопада 1739 р. — очолював, за наказом Петра I, один із руйнівників Чортомлицької Запорозької Січі у травні 1709 р. «за відступництво» запорожців на чолі з кошовим-мазепинцем Костем Гордієнком, мало- чи взагалі неграмотний Гнат (Ігнатій) Галаган¹⁷⁵. Свого часу він був компанійським (1708), а з березня 1709 р. до 1714 р. — чигиринським полковником¹⁷⁶. Родинне село Сокиринці у Сріблянській сотні (нині Срібнянського району Чернігівської області), яке прилуцький полковник у листопаді 1716 р., згідно гетьманського універсалу, отримав як рангову маєтність, було своєрідною другою резиденцією Галаганів. 5 лютого 1729 р. своїм універсалом гетьман надав Г. Галагану «до ласки войскової» с. Товкачівку Прилуцької

¹⁷⁰ Там само. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 3220. — Арк. 2.

¹⁷¹ Там само. — Спр. 3601. — Арк. 4.

¹⁷² Ковальчук О. Боротьба Данила Апостола з полковницькою опозицією. — С. 6–7.

¹⁷³ Материалы для отечественной истории. — Т. I. — С. 98–100, 106–107, 111–118, 124–129..

¹⁷⁴ Летопись Самовидца по новооткрытым спискам. — К., 1878. — С. 315; Короткий опис Малоросії / Підгот. до друку, вступ. ст. А. Бовгирі. — К., 2012. — С.116; *Зайка Г.П.* Українська лінія. — К., 2015. — 2-е вид., доп. — С. 19.

¹⁷⁵ Про його неграмотність може свідчити відсутність власноручного підпису на донесенні гетьмана 1729 р. до Петра II про перенесення гетьманської резиденції з Глухова до Батурина: «Полковникъ Прилуцкій Ігнатиѣ Галаганъ, вомѣсто его полковой прилуцкій писарь Федоръ Галенковскій по его веленію подписался» (РДАДА. — Ф. 248. — Д. 3568. — Л. 179; опубл.: *Пришляк В.* «Что за прежныхъ гетмановъ резиденція гетманская была в Батѣринѣ»... — С. 97).

¹⁷⁶ *Лазаревский А.* Описание Старой Малороссии: материалы для истории заселения, землевладения и управления: в 3 т. — Киев, 1902. — Т. 3: Полк Прилуцкий. — С. 35.

полкової сотні¹⁷⁷. За гетьманування І. Скоропадського, у 1718–1719 рр. на нього скаржились розорені ним прилуцькі «полчани», і тому півроку розглядалася справа про його зловживання владою¹⁷⁸. Промовистою є супліка 1719 р. прилуцького полковника про покарання власної полкової старшини за фальшиве звинувачення його у державних і карних злочинах¹⁷⁹. Не відставало від полковника і його оточення. В тих роках господар прилуцького полковника Петро Ніс захопив сім бочок солі у купців Петра Середенка і Яська Булатського¹⁸⁰.

Від початку гетьманування Д. Апостола неприємні історії мали своє продовження. Прилуцький полковий писар Федір Галенковський подав супліку зі скаргою на свого полковника за не виплату грошей, відібрання полкової печатки та образи¹⁸¹, хоча, як свідчать пізніші події, зокрема, 1732 р. саме полковий писар був у доволі тісній фінансовій спілці зі своїм полковником, бо якраз Ф. Галенковський за наказом Г. Галагана вписував («производил») у козаки за хабарі селян чужих маестностей¹⁸². З березня до липня 1729 р. затяглася справа про стягнення Г. Галаганом збитків з провідника його обозу, пограбованого козаками, відрядженими ним же на розшуки запорожців на Правобережжі ще в 1715 р.¹⁸³

Ще у 1727 р. прилуцький полковник писав гетьману, аби той дозволив йому їхати з ним до Москви¹⁸⁴. 20 грудня того ж року Д. Апостол надсилав розпорядження Г. Галагану про призначення сотником, за проханням сотнян, в Іваницьку сотню Прилуцького полку свояка гетьмана Григорія Волошина замість сотника Павла Миницького, нібито «делавшаго здирства»¹⁸⁵. Справа доволі заплутана, оскільки Григорію Волошину, який, щоб обійняти сотенний уряд, козакам «на тоє дело подмогоричился», відмовили, а з 12 травня 1729 р. і аж до 1737 р. саме Павло Миницький був іваницьким сотником¹⁸⁶.

5 січня 1728 р. Д. Апостол підписав указ прилуцькому полковнику про розслідування скарги значкового товариша Василя Самойловича на новогребельського старосту Григорія Григор'єва за захоплення льону і худоби¹⁸⁷. Того ж місяця гетьман надіслав з Москви указ до прилуцького

¹⁷⁷ ЦДАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 435 а. — Арк. 38.

¹⁷⁸ Там само. — Спр. 1809. — Арк. 44.

¹⁷⁹ Там само. — Спр. 373. — Арк. 3.

¹⁸⁰ Там само. — Спр. 461. — Арк. 2.

¹⁸¹ Там само. — Спр. 4641. — Арк. 2.

¹⁸² *Лазаревский А.* Описание Старой Малороссии. — Т. 3. — С. 44–45.

¹⁸³ ЦДАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 3233. — Арк. 23.

¹⁸⁴ РДБ. НДВР. — Ф. 159. — №. 58. — Арк. 1.

¹⁸⁵ Там само. — №. 435. — Арк. 1.

¹⁸⁶ *Кривошея В.В.* Козацька старшина Гетьманщини. — С. 516.

¹⁸⁷ ЦДАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 2722. — Арк. 1–3.

полковника, щоби він надалі тримав у в'язниці злочинця Ісайю Загоровського, доки з Глухова не буде відпущений «навідворот прилуцький містр»¹⁸⁸.

Наприкінці листопада 1729 р. з Прилук Г. Галаган писав гетьману про забезпечення провізією і фуражем на вінтерквартирах російських консистентів Інгермонланського полку¹⁸⁹. Про це йшлося і в листі російського генерал-лейтенанта Густава Дукласа до прилуцького полковника¹⁹⁰. Навесні того ж року гетьман з полковником з'ясовували справу про притягнення до повинностей підсусідків Дептівського та Гилянського куренів Красноколядинської сотні¹⁹¹. 11 серпня 1729 р. датується донесення прилуцького полковника про відрядження купців до Глухова¹⁹². Листування з гетьманом наприкінці липня — на початку серпня 1731 р. стосувалося приїзду Г. Галагана до гетьманської резиденції¹⁹³.

Незважаючи, що станом на 1728 р. Г. Галаган вже володів 806 дворами, у 1732 р. він за довголітню й вірну службу від Анни Іонівни отримав ще одну імператорську грамоту на маєтності¹⁹⁴. До речі, у 1729 р. російський фельдмаршал князь Михайло Михайлович Голіцин звертався до гетьмана з клопотанням за Г. Галагана, аби не відбирали у нього одного з рангових сіл¹⁹⁵.

Саме його 1732 р. відрядили на «Українську лінію», на Оріль наказним гетьманом на чолі з 20 тис. козаків та 10 тис. посполитих¹⁹⁶. Наприкінці наступного року, 11 листопада 1733 р., прилуцький полковник рапортував гетьману про відрядження туди козаків свого полку¹⁹⁷. Раніше він писав до гетьмана про виконання указу щодо визначення платні та канцелярських потреб¹⁹⁸. 1733 р. Г. Галаган надіслав донесення гетьманові про те, що присудив «публичное киевое наказаніе» Петру Табрину за безчестя, яке той вчинив срібнянському сотникові Антону

---

¹⁸⁸ Слабченко М.Е. Протокол отпусковых писем за гетмана Апостола 1728 года тут и по отъезде его вельможности записки щоденния при конце того ж года 1728. — Одесса, 1913. — С. 14.

¹⁸⁹ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 2971. — Арк. 18–18 зв.

¹⁹⁰ Там само. — Арк. 19–19 зв. Копія.

¹⁹¹ Там само. — Спр. 3127. — Арк. 4.

¹⁹² Там само. — Спр. 3060. — Арк. 3.

¹⁹³ Там само. — Спр. 3760. — Арк. 6.

¹⁹⁴ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. — К., 1908. — Т. I. — С. 221.

¹⁹⁵ РДБ. НДВР. — Ф. 159. — № 140. — Арк. 1.

¹⁹⁶ Летопись Самовидца по новооткрытым спискам. — С. 315; Багалеї Д.И. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства. — М., 1887. — С. 299.

¹⁹⁷ РДБ. НДВР. — Ф. 159. — № 51000. — Арк. 1.

¹⁹⁸ Там само. — № 63. — Арк. 1.

Троціні¹⁹⁹. Періоду «Польського походу» 1734 р. стосуються його листування в лютому з ніжинським полковником І. Хрущовим, який прийняв команду від прилуцького полковника, та справа про втечу з походу козаків Ямпільської сотні Ніжинського полку з команди прилуцького полковника²⁰⁰.

Переяславський полк з 1726 р. і аж фактично до 1735 р. очолював яскравий представник полковницької опозиції — молодший брат київського полковника Антонія Танського, також волоський чи сербський шляхтич Василь Танський, ротмістр «волоської хоругви» у 1708–1709 рр. і охочекомонний полковник. Про його поведінку в часі шведсько-українського союзу 1708 р. писали, що «полковник Василий Танской заведен был от Мазепы за Десну наведением и там держан под арештом и как освобожден немедленно... [принял] сторону Царского величества и ныне в нем подозрения никакого нет». Упродовж 1715 р. від гетьманського і царського урядів він отримав великі мастки в Україні, «на которые онъ ни грамотъ, ни крепостей, ни универсаловъ, ни указу изъ Малороссійской Коллегіи, по которому онъ въ полковники определенъ, не имеет...»²⁰¹. У 1724 р., коли з волохів і сербів на кордоні Гетьманщини комплектувався офіцерський корпус ландміліційних полків, він не здобув очікуваного призначення через мотивування, що «полковник Василий Танский весьма шумен и во всем, как себя показывает, не потребен»²⁰², тим не менше, 9 листопада чи 7 грудня 1726 р. все ж «назначен в Малороссію на полковничю вакансію», змінивши на цьому уряді, що періодично пустував від 1722 р., Івана Сулиму. Одружений В. Танський був на доньці ніжинського полковника Степана Забіли Анні.

Своїми загарбаннями та численними здирствами переяславський полковник настільки допік сусідів і особливо полчан, що у 1728 р. був викликаний гетьманом до Глухова для допиту і потрапив під слідство. «Танский будучи в Глухове в суде, — свідчать джерела, — выпросясь въ деревню свою, которая въ Переяславском полку на время (йдеться про с. Озеряни у Басанській сотні Переяславського полку, яке він отримав 2 грудня 1715 р. за гетьманським універсалом Івана Скоропадського. — *Авт.*), набрав со 150 казаковъ и волоховъ оружейныхъ прехаль въ Переяславль и определенно тамъ (гетьманом. — *Авт.*) наказного полковника Раковича отставиль, а некоторую старшину и сотниковъ билъ. Потомъ съ

¹⁹⁹ Там само. — № 62. — Арк. 1.

²⁰⁰ ЦДАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 4944. — Арк. 4; Спр. 4904. — Арк. 2.

²⁰¹ НБУВ. ІР. — Ф. II. — Спр. 1807. — Арк. 285.

²⁰² *Модзалевский В.Л.* Малоросійський родословник. — К., 1996. — Т. V. — Вип. 1. — С. 2; *Кривошея В.* Генеалогія українського козацтва: Переяславський полк. — К., 2004. — С. 59.

теми и съ набранными казаками и волохами ездилъ по сотнямъ... и сотники и старшина, боясь его Танского, изъ домов своих бегали и съ женами и съ детьми крылися, а он, Танский, на ихъ сотнические места другихъ сотников наставлялъ, а на дома ихъ сотницкие и на ратуши чинилъ нападения, насильства, обиды и убытки...»²⁰³. З цієї причини з гетьманом Д. Апостолом у нього не склалися добрі стосунки. 11 вересня 1728 р. Данило Апостол видав універсал про відправку його для подальшого допиту до Колегії іноземних справ.

Натомість у своїх численних скаргах на ім'я «Ея Императорского Величества» В. Танський звинувачув гетьмана у занадто самостійній кадровій політиці та умисному, нібито через власну гордість, недотриманні порядків, заведених під час реформаторської діяльності Петра I: «Оный же де гетьманъ, по получении власти, не следуя от Его Величества Петра Великого законоустановленнымъ порядком... на всехъ заслуженныхъ и неподозрительныхъ людей тишину въ народе помешалъ, несколько и съ полковой и сотенной заслуженной старшины собой отставилъ, а на место техъ поставилъ за подозрительство и многие непорядочные поступки чрез Румянцева именнымъ указомъ отставленныхъ, къ тому жъ на ваканцовые места определенныхъ въ сотники незаслуженныхъ молодыхъ и къ военному чину не звичайныхъ людей...»²⁰⁴.

У 1729 р. від переяславського полковника вимагали також пояснень стосовно звільнення наказного сотника Переяславської першої полкової сотні Григорія Дарагана, який «под час лета за границею польскою бил», а в лютому 1729 р. за наказом гетьмана Д. Апостола відставлений від уряду і за підбурення польських підданих до бунту був допитаний і покараний «арматным вязеньем чрез целый тиждень... за свое непостоянство»²⁰⁵.

З Москви В. Танський повернувся додому аж наступного, 1730 р. і саме тоді здійснив донос на гетьмана. Указ імператриці Анни Іоанівни російському резидентові та міністру в Гетьманщині генерал-майору князю Олексію Шаховському від 9 грудня 1730 р. з підписами канцлера графа Г. Головкина, А. Остермана і П. Курбатова був результатом розгляду чолобитної переяславського полковника Василя Танського «о непорядочных от гетманомъ Апостолом поступках»²⁰⁶. Представник полковницької опозиції інкримінував Д. Апостолу призначення «на вакантные мѣста в сотники незаслуженныхъ молодыхъ», а також своїх родичів,

²⁰³ НБУВ. ІР. — Ф. II. — Спр. 1812. — Арк. 304–305.

²⁰⁴ Там само. — Спр. 1807. — Арк. 282.

²⁰⁵ *Кривошея В.В.* Козацька старшина Гетьманщини. Енциклопедія. — С. 313.

²⁰⁶ РДІА. — Ф. 1329. — Оп. 1. — Спр. 68. — Арк. 1–2 зв.

заволодіння гетьманом маєтностями, що належать до уряду переяславського полковника, обтяження полкової та сотенної старшини, яка кожного разу за наказом гетьмана постійно повинна від'їжджати, як доповідав В. Танський, без діла до Глухова, «от чего оные люди разоряются, а нѣкоторые и живота лишились», та інші проступки²⁰⁷. Далекосяжні амбіції опозиційного полковника, як відомо, зводились до устремлінь «о бытии ему, Танскому, в кандидаты на гетманское место»²⁰⁸.

Розпочалося слідство, що тривало п'ять років. У 1731 р. В. Танського на деякий час відновили на уряді. Однак невдовзі той образив російського капітана Тверського полку Григорія Шишкова. 29 листопада 1731 р. під караулом його знову відправили до Москви, де тримали під наглядом. За донос на гетьмана у 1735 р. В. Танський був «наказан публично» й «сослан в Сибирские города», звідки повернувся лише в 1740 р.²⁰⁹ У весь час його відсутності наказним полковником у Переяславі був колишній сотник першої полкової Переяславської сотні Василь Томара. У 1742 р. В. Танський був амністований, отримав прощення і повернув собі посаду переяславського полковника, отримавши у цьому полку великі маєтки.

Гадяцький полк фактично до 1709 р. очолював мазепинець і давній приятель Д. Апостола Дмитро Зеленський. Згодом тут надовго «загніздилися» серби на російській службі — Милорадовичі.

Стрімке сходження на полковий уряд в Гадячі Григорія Граб'янки припало саме на часи гетьманування Данила Апостола. З 1728 до 1730 р. в Гадяцькому полку Г. Граб'янка був полковим обозним. Його ім'я згадане у діаріуші Генеральної військової канцелярії за 1727–1728 рр., зокрема, у записі з приводу гетьманського універсалу від 4 листопада 1728 р. в Гадяцький полк²¹⁰. Гадяцький полковий обозний згадується і в наступному діаріуші Генеральної військової канцелярії за 1729 р.: 16 січня було надіслано листа до генерал-фельдмаршала князя Михайла Голиціна із розслідуванням («розиску»), здійсненим Г. Граб'янкою та зінківським сотником Василем Рожинським про гвалти та грабїж над жовнірами команди Сербського полку, які чинив капітан Булябаш²¹¹. За підписом полкового обозного і наказного гадяцького полковника Григо-

²⁰⁷ РДА. — Ф. 1329. — Оп. 1. — Спр. 68. — Арк. 1–2 зв.; *Пришляк В.* Справи про Данила Апостола у фондах Російського державного історичного архіву в Санкт-Петербурзі / *Miscellanea* // Український археографічний щорічник. — Нова серія. — К., 2013. — Вип. 18. — С. 787–788.

²⁰⁸ НБУВ. ІР. — Ф. II. — № 1600. — Арк. 8; № 1812. — Арк. 305; *Ковальчук О.* Боротьба Данила Апостола з полковницькою опозицією. — С. 6–7.

²⁰⁹ *Модзалевский В. Л.* Малоросійський родословник. — Т. V. — Вип. 1. — С. 1.

²¹⁰ НБУВ. ІР. — Ф. I. — № 53762 (Лаз.13/1). — Арк. 338.

²¹¹ Там само. — № 53763 (Лаз.13/2). — Арк. 14.

рія Граб'янки відома також інструкція, що стосується пожежної безпеки та правопорядку в місті²¹².

Вакансія полковника Гадяцького полку з'явилася в результаті усунення з посади через численні зловживання його очільника, за родоводом — балканського шляхтича, серба, що під час російсько-турецької війни 1711–1713 рр. вступив на службу в російську армію, Гаврила Милорадовича. Той успадкував полковничий уряд в Гадячі від свого старшого брата Михайла Милорадовича (1715–1726), з яким також не раз конфліктував Г. Граб'янка, і утримував його упродовж 1727–1729 рр.²¹³ У збірці О. Лазаревського, до речі, збереглася справа про побиття слуги Милорадовича Бульбаша полковим гадяцьким суддею Граб'янкою²¹⁴. 27 грудня 1729 р. з Гадяцької полкової канцелярії пішло донесення гетьманові про привласнення військового збору колишнім гадяцьким полковником Г. Милорадовичем²¹⁵. Гетьманський універсал за підписом Д. Апостола чітко формулював причину відставки останнього: «Гаврило Милорадовичъ за показанніе *от* него козакам и посполству обиди *от* того Полку отставлень, а на мѣсто его в *той* полкъ в Полковники велено намъ из старшиною выбрану волними голоси двох или трохъ кандидатовъ...»²¹⁶. На гадяцьке полковництво претендувало три авторитетні кандидати, а саме: генеральний писар Михайло Турковський, гадяцький полковий обозний Григорій Граб'янка і полковий суддя Мартин Штишевський. 1 листопада 1729 р. козацька старшина Гадяцького полку листовно зверталася із власноручними підписами, а також і рядових козаків до малолітнього імператора Петра II з подякою за відставку Г. Милорадовича «за починенніе *от* него козакамъ обыди» і передовсім за дозвіл «в полковники избрать волними голосами из малороссіянь»²¹⁷.

30 травня 1730 р. Григорій Граб'янка нарешті був обраний полковником Гадяцького полку. Того ж дня новою імператрицею Анною Іоанівною була надана грамота про затвердження обрання «волними голоси» гадяцьким полковником замість Гаврила Милорадовича полкового обозного Григорія Граб'янки²¹⁸. 6 липня з'явився і підтверджувальний уні-

---

²¹² Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: 36. документів / Упор. В.Й. Горобець. — К., 1993. — С. 62–64.

²¹³ *Горобець В.* Влада та соціум Гетьманату... — С. 117.

²¹⁴ НБУВ. ІР. — Ф. 1. — № 56235 (Лаз. 41/11).

²¹⁵ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 3550. — Арк. 2.

²¹⁶ Там само. — Спр. 3594. — Арк. 14.

²¹⁷ РДАДА — Ф. 248. — Оп. 41. — Спр. 3568. — Арк. 222–226; копія: ЦДІАЛ України. — Ф. 309. — Оп. 1. — Спр. 2493. — Арк. 159–165 зв.

²¹⁸ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 3594. — Арк. 16–16 зв.

версал Д. Апостола²¹⁹. Присягу на вірність государям новообраний гадяцький полковник склав 7 липня 1730 р.²²⁰ Тоді ж, у липні–серпні, на друкованому в Санкт-Петербурзі у травні 1727 р. тексті присяги на вірність государям у соборній Свято-Миколаївській церкві Глухова, крім Г. Граб'янки, услід за генеральною старшиною, приведеною до присяги в березні 1728 р. в Архангельському соборі Кремля, «били і руку приложили» миргородський полковник Павло Апостол, полтавський полковник Василь Кочубей і новий стародубський полковник Олександр Дуров²²¹. Згодом, 23 липня 1730 р. в Колегію іноземних справ пішло донесення про те, що 30 травня в Гадяцькому полку замість колишнього полковника Гаврила Милорадовича обрано Г. Граб'янку²²². Його місце полкового обозного зайняв Пилип Борзаківський²²³, у недалекому минулому — військовий канцелярист Генеральної військової канцелярії, автор цікавого діаріуша за 1722–1723 рр.²²⁴

21 жовтня 1730 р. гетьманським універсалом гадяцькому полковнику було надано на ранг сотенне містечко Рашівку в Гадяцькому полку²²⁵. Граб'янка отримав цей універсал 31 жовтня. А вже 2 листопада з Гадяча він листовно звертався до гетьмана Данила Апостола з подякою²²⁶. Крім того, на ранг гадяцькому полковнику було віддане сотенне містечко Комишну, села Остапівку та Грим'ячку Комишнянської сотні Гадяцького полку²²⁷. 19 грудня гетьман надіслав листа Г. Граб'янці, в якому повідомляв про отримання дичини з гадяцьких лісів та озер та надсилав запрошення приїхати до Глухова²²⁸.

У серпні 1730 р. гадяцький полковник вирішував справу про притягнення до полкового суду бунчукового товариша Федора Гречаного, на якого скаржився мешканець с. Будище Гадяцької першої сотні²²⁹. У діа-

²¹⁹ Там само. — Арк. 14–15.

²²⁰ АЗПРІ. — Ф. 124. — Оп. 124/1. — 1727–1731 рр. — Спр. 30. — Арк. 51–51 зв. (наприкінці присяги — автограф Г. Граб'янки).

²²¹ Там само. — Арк. 41–50 зв.; РДВІА. — Ф. 846. — Оп. 16. — Спр. 25. — Ч. 18. — Арк. 145.

²²² АЗПРІ. — Ф. 124. — Оп. 124/1. — 1727–1731 рр. — Спр. 30. — Арк. 49–49 зв.

²²³ *Кривошея В.В.* Козацька еліта Гетьманщини. — С. 308.

²²⁴ НБУВ. ІР. — Ф. І. — № 66720; *Шевчук В.* Про «Журнал» чи Діаріуш Пилипа Борзаківського та Павла Ладинського // Київська старовина. — 1994. — № 3. — С. 10–31; Малі українські діярії XVII–XVIII століть / Упоряд. В. Шевчук. — К., 2015. — С. 275–324.

²²⁵ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 3603. — Арк. 5.

²²⁶ Там само. — Арк. 8, 10 зв.; опубл.: *Пришляк В.* Григорій Граб'янка (Історико-генеалогічна розвідка). — С. 566–567.

²²⁷ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 2925. — Арк. 3.

²²⁸ Там само. — Спр. 3450. — Арк. 3.

²²⁹ Там само. — Спр. 3119. — Арк. 1–4.

ріуші Генеральної військової канцелярії за той рік занотовано, що 13–14 вересня Г. Граб'янці було надіслано два укази: перший наказував передати зібрані у Гадяцькому полку гроші за третину травня через гадяцького управителя — «завідовця» Ставицького, за другим він мав розібратися із суплікою Лук'яна Софонова, в якій той скаржився на Карпа Мокрієвича, що пограбував його худобу на ярмарку в м. Зінькові²³⁰. До літа 1731 р. гадяцький полковник листувався з гетьманом також у кримінальній справі про вбивство дівчини — Ганни Жегури, в якому не без підстав звинувачували веприцького дозорцю Зерула²³¹. З цього часу аж до 1733 р. велися справи про крадіжку грошей у полковника його служителем Охримом Вертененком, а також про захоплення гадяцьким полковником військового збору з млина у вдови Уляни Чарниш (Чарнишевої)²³². Зрештою, наприкінці 1732 р. указ, надісланий з Генеральної військової канцелярії, обумовлював, щоб, заспокоївшись після суперечки за млини, полковник поводився надалі з вдовою «смирно и безобидно»²³³. 9–11 вересня 1732 р. написані супліка сотника Куземської сотні Гадяцького полку Михайла Семенова та указ гетьмана гадяцькому полковнику про дозвіл сотникові на побудову млина в затоці р. Ворскла²³⁴. Загалом Д. Апостол стежив за дотриманням субординації своїми полковниками. З цього приводу характерний лист-відповідь, адресований Г. Граб'янці, щоб той особливо не цікавився прибутками гетьмана і надалі не турбував його своїми непотрібними проханнями (очевидно, йшлося про маєтки, млини і т. п.)²³⁵.

26 лютого 1731 р. датований лист гадяцького полковника Григорія Граб'янки з полкового Гадяча до генерального обозного Якова Лизогуба з приводу відрядження до гетьманської резиденції Глухова писарів для переписування «правних книг»²³⁶. Відомо, що саме за ініціативи Д. Апостола було започатковано масштабну роботу спеціальної комісії «зводу прав», яка працювала над створенням першого збірника законів Гетьманщини, що мав на меті удосконалити державне судочинство. Багатолітня праця над складанням та перекладом зводу прав, започаткована у квітні 1729 р., тривала чотирнадцять років і закінчилася аж навесні

²³⁰ НБУВ. ІР. — Ф. 1. — № 53763 (Лаз. 13/2). — Арк. 361.

²³¹ РДБ. НДВР. — Ф. 159. — № 3620–3622.

²³² ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 2925. — Арк. 38–51.

²³³ Там само. — Спр. 19249. — Арк. 289 зв.

²³⁴ Там само. — Спр. 4083. — Арк. 4–5.

²³⁵ Там само. — Спр. 19249. — Арк. 234 зв.

²³⁶ Там само. — Спр. 3792. — Арк. 2, 5 зв.

1743 р., коли у Глухові було завершено «Права, за якими судиться малоросійський народ»²³⁷.

У 1729–1730 рр. увага Г. Граб'янки зосереджувалася на проведенні у своєму полку Генерального слідства про маєтності²³⁸. 26 жовтня 1730 р. гетьман Д. Апостол надіслав листа гадяцькому полковнику про дозвіл на селітряний промисел для мешканців сотенного містечка Опішні Опішнянської другої сотні з метою забезпечення селітрою полкової артилерії²³⁹. Однак 27 лютого 1731 р. гадяцький полковник доповідав гетьманові про незадовільний стан артилерії²⁴⁰. Тоді ж, у листопаді 1730 — червні 1731 рр. гадяцький полковник у листах та донесеннях до гетьмана переймався розподілом між козаками і посполитими свого полку провізії та фуражу — порцій та рацій, а заодно і зменшенням їх кількості²⁴¹. Універсал Д. Апостола від 8 травня 1731 р. повідомляв про розміщення російських кавалерійських Київського і Новотроїцького полків на квартирах у Гадяцькому полку і про забезпечення їх місцевими мешканцями порціями та раціями²⁴².

У квітні 1731 р. розпочалося спорудження як на ті часи колосальної «Української лінії», що мала за ціль створити надійний оборонний пояс від татарських набігів²⁴³. Цей ланцюг із оборонних споруд, що тягнувся ламаною лінією завдовжки 85 км від Переволочни над Дніпром до Сіверського Дінця і включав 17 фортець і 49 редутив, щорічно вимагав на будівництво до 30 тис. козаків і посполитих²⁴⁴. За чотири місяці, від травня до серпня 1731 р., із 5716 козаків лише одного Гадяцького полку «на лінію» було направлено 2418 козаків²⁴⁵. Ще 11 вересня з Генеральної військової канцелярії було надіслано указ щодо того, що зусиллями посполитих полку «в самой скорости» належно загатити греблю в Гадячі²⁴⁶. А вже 18 жовтня гадяцький полковник писав до гетьмана

²³⁷ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 3284. — 204 арк.; Материали для отечественной истории. — Т. I. — С. 68; Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 року.

²³⁸ Генеральное следствие о маєтностях Гадяцкого полка 1729–1730 гг. / Подгот. Н.П. Василенко. — Полтава, 1893.

²³⁹ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 3341. — Арк. 3.

²⁴⁰ РДБ. НДВР. — Ф. 159. — № 5244. — Арк. 1.

²⁴¹ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 3294. — Арк. 11; Спр. 3774. — Арк. 4.

²⁴² Материали для отечественной истории. — Т. I. — С. 105.

²⁴³ РДАДА. — Ф. 248. — Оп. 41. — Спр. 3569. — Арк. 3.

²⁴⁴ РДАДА. — Ф. 248. — Оп. 8. — Спр. 482, 483; РДВІА. — Ф. 424. — Оп. 1. — Спр. 1, 167; ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 4364. — Арк. 2–5.

²⁴⁵ Материали для отечественной истории. — Т. I. — С. 98, 113, 118, 129.

²⁴⁶ НБУВ. ІР. — Ф. I. — № 53763 (Лаз. 13/2). — Арк. 577.

Д. Апостола з військового табору біля 9-ої фортеці при «ленїйной работѣ», звітуючи про заходи, виконані ним під час гатіння Гадяцької греблі, та висловлював заперечення стосовно несправедливих наклепів на нього господаря Гадяцького замку Василя Казановича²⁴⁷. До речі, у 1733 р. новим господарем Гадяцького ключа — головного господарського комплексу, що традиційно віддавався «на булаву», став гетьманський онук Павло Ломиковський, син доньки Апостола Тетяни та Івана Ломиковського, сина генерального обозного²⁴⁸.

17 вересня 1731 р. «на лінії» на зміну київському полковникові Антону Танському команду вручили гадяцькому полковникові Г. Граб'янці²⁴⁹. 28 жовтня з Глухова у відповідь на лист гадяцького полковника із проханням про відпустку «с линейной работы», згідно до указу командувача російськими військами в Україні київського генерал-губернатора, австрійця на російській службі Йогана-Бернгарда фон Вейсбаха, було направлено розпорядження Г. Граб'янці та усім наказним полковникам гетьманського «Рейменту» до 1 листопада відпустити козаків, залишивши лише по 100 чоловік піших і по 20 підвод при кожній фортеці для закінчення спорудження землянок, стаєнь та магазейнів (складів). У розпорядженні зазначалося, що «по усмотрению своему он, полковник Гребянка, оставил з самих посполитих, для того, что они после на работу придут и еще в провианте не так оскудѣли»²⁵⁰. 24 травня 1732 р. в Гадяч надійшов новий указ «о прибытіи на линїйную работу и сдѣланю лѣній»²⁵¹.

У травні 1733 р. гадяцький полковник, як й інші очільники полків, доповідав гетьманові про виконання указів імператриці Анни Іоанівни стосовно заборони поширення, купівлі та продажу отруйних речовин та полкових зборів срібних монет²⁵².

Розв'язання нової російсько-турецької війни 1735–1739 рр., в якій Гетьманщина ставала одночасно і театром, і заплілям воєнних дій, а

---

²⁴⁷ РДБ. НДВР. — Ф. 159. — № 454. — Арк. 1–1 зв.; опубл.: Приватні листи XVIII ст. / Підгот. до вид. В.А. Передрієнко. — К., 1987. — № 46. — С. 55–57. 14 травня 1731 р. гетьманом Д. Апостолом «данъ унѣверсалъ Пнѣ Казановичу на господарство Замку Гадяцкокого» (НБУВ. ІР. — Ф. І. — № 53763 (Лаз. 13/2). — Арк. 505 зв.).

²⁴⁸ Про те, що 11 жовтня 1732 р. йому було видано гетьманський універсал «на правленіе Замку Гадяцкокого господарствомъ», довідуємося із діаріуша Генеральної військової канцелярії за 1732 р. (ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 19249. — Арк. 233 зв.).

²⁴⁹ НБУВ. ІР. — Ф. І. — № 53763 (Лаз. 13/2). — Арк. 581 зв.

²⁵⁰ РДАДА. — Ф. 248. — Оп. 41. — Спр. 3569. — Арк. 144.

²⁵¹ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 19249. — Арк. 106.

²⁵² РДВІА. — Ф. 846. — Оп. 16. — Спр. 44. — Арк. 15, 36.

відтак Російська імперія отримала нагоду і «вростала в Україну»²⁵³, внесло свої корективи в урядові та особисті справи Г. Граб'янки. 9 вересня 1735 р. гадяцький полковник повідомляв про повернення з «Польського походу», завдяки якому Росія долучилася до змагання за польський спадок²⁵⁴. У донесенні від 31 жовтня 1735 р. йшлося про призначення значкового товариша Андрія Несторенка комісаром для збору провіанту на випадок прибуття полонених²⁵⁵. Збереглося його донесення від 12 березня 1736 р. про втечу козаків із с. Бобрик Веприцької сотні Гадяцького полку в сусідню Севську провінцію²⁵⁶, що, вочевидь, було, спричинене злигоднями та знекровленням Гетьманщини за перші півтора роки російсько-турецької війни. Одним із його останніх службових документів, очевидно, є квітневий лист 1736 р. до генерального хорунжого Якіма Горленка, в якому гадяцький полковник пояснює затримку свого полку тим, що російські полки для своїх потреб нагло позабирали коней у козаків²⁵⁷.

Імовірно, Г. Граб'янці належить ініціатива і керівництво складанням відомого у численних списках літопису, який став найпопулярнішим історичним нарративом XVIII ст.²⁵⁸, однак навряд чи його, постійно зайнятого кар'єрою і воєнною справою, можна віднести до авторів цього твору. Він особисто водив Гадяцький полк у близькі та далекі виправи, аж поки не загинув, прикриваючи зі своїми козаками відступ з Криму російської армії під командуванням ірландця на російській службі, фельд-маршала Петра Лассі. Тоді, влітку, під час другого Кримського походу, гадяцький полковник отримав смертельне поранення під час сутички із татарами 8 липня 1738 р. при Гайман-Долині (нині с. Балки Василівського району Запорізької області)²⁵⁹. Разом з Граб'янкою у цьому бою поліг і генеральний бунчужний Семен Галецький. Замість загиблого Григорія

²⁵³ Джиджора І. Україна в першій половині 1738 р. // ЗНТШ. — Львів, 1906. — Т. LXIX. — Кн. 1. — С. 82.

²⁵⁴ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 7489. — Арк. 1.

²⁵⁵ Там само. — Спр. 5100. — Арк. 3.

²⁵⁶ Там само. — Спр. 2239. — Арк. 1.

²⁵⁷ Там само. — Спр. 5506. — Арк. 2.

²⁵⁸ Бовгира А.М. Літопис Граб'янки: питання першооснови // Укр. іст. журн. — 2003. — № 4. — С. 87; Його ж. Козацьке історіописання в рукописній традиції XVIII ст. Списки та редакції творів. — К., 2010. — С. 71.

²⁵⁹ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 7124. — Арк. 15; Репан О. Останній похід Григорія Граб'янки // Борисфен. — 1995. — № 4. — С. 9–10; Його ж. Григорій Граб'янка у бойових діях 1735–1738 рр. // Українська біографістика. — К., 1999. — Вип. 2. — С. 174–183; Його ж. Іржа на лезі: Лівобережне козацтво і російсько-турецька війна 1735–1739 років. — К., 2009. — С. 95.

Граб'янки гадяцьким полковником було призначено стародубського сотника Петра Галецького, сина генерального бунчужного²⁶⁰.

До так званих «південних» полків Гетьманщини традиційно належали Лубенський, Миргородський і Полтавський²⁶¹. Адміністративно-територіальні кордони Миргородського та Полтавського полків, до речі, розмежовувалися згідно універсалу гетьмана Д. Апостола від 26 березня 1728 р.²⁶² Лубенський полк був одним із найчисельніших полків Лівобережжя. До складу Лубенського полку за доби Данила Апостола входило 11 сотень: полкова Лубенська, Глинська, Городиська, Лохвицька, Лукомська, Пирятинська, Роменська, Сенчанська, Смілянська, Чигирин-Дубровська і Чорнуська. Згідно з універсалом гетьмана Д. Апостола від 12 серпня 1731 р., коли відряджали Українську «лінію копати», кількість козаків за табелем у полку сягала 14 236 чоловік²⁶³. З кінця XVII — на початку XVIII ст. тут полковникували Леонтій Свічка (1688–1699), Дмитро Зеленський (1700–1708), Василь Савич, син генерального судді Сави Прокоповича (1708–1714), і брат дружини гетьмана І. Скоропадського Андрій Маркович (1714–1727) — майбутній генеральний підскарбій. Син гетьмана Петро Апостол протримав полковницький пернач чи не найдовше (1728–1757).

Лубенським полковником він став у жовтні 1728 р. за «указом монаршим з тайного верховного совета»²⁶⁴. Натомість його молодший брат — Павло Апостол трохи раніше, ще 8 жовтня 1727 р., прийняв із рук батька майже спадкове полковництво Миргородського полку²⁶⁵. В одному з листів до гетьмана про це, власне, писав канцлер Г. Головкін, що «двум сыновьям его велено быть полковниками: Павлу — миргородским, Петру — лубенским»²⁶⁶. Влітку ж 1730 р. обидва брати склали присягу в соборній Миколаївській церкві у Глухові²⁶⁷. Обидва вони як полковники внесені до оригінального списку — «виденїя» генеральної старшини, полковників та бунчукових товаришів за 1730 р.²⁶⁸ В іменному списку козацької старшини, складеному на початку гетьманування Кирила Розумовського, у

²⁶⁰ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 7124. — Арк. 1.

²⁶¹ *Вирський Д.* «Українне місто»: Кременчук від заснування до 1764 р. — К., 2004. — С. 282.

²⁶² ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 1. — Спр. 58. — Арк. 1.

²⁶³ Матеріали для отечественной истории. — Т. I. — С. 98, 113, 118.

²⁶⁴ Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. — С. 258.

²⁶⁵ РДАДА. — Ф. 248. — Оп. 29. — Спр. 1793. — Арк. 641.

²⁶⁶ Там само.

²⁶⁷ АЗПІ. — Ф. 124. — Оп. 124/1. — 1727–1731 pp. — Спр. 30. — Арк. 47, 48–48 зв.

²⁶⁸ Biblioteka PAU i PAN w Krakowie. — Księgozbiór Krzyżanowskich w Czerpowodach. — Sygn. 269 (Krz.): Akta kozackie z lat 1596–1723. — Str. 1; копія: ЦДІАЛ України. — Ф. 309. — Оп. 1. — Спр. 2496. — Арк. 1.

1751 р., до речі, зазначено про Петра Апостола, що він «в тот чин пожалован [...] за служби отца его покойного гетмана и кавалера Апостола и его самого»²⁶⁹.

В «Короткому описі Малоросії» за списком того ж таки К. Розумовського під 1727 р. з цього приводу зафіксовано, що «тогда жь сину гетманскому, Павлу Апостолу, на мѣстѣ отческомѣ дано полковничество миргородское, а меншій сынъ гетманский Петръ Апостоль, въ Петербургѣ былъ при дворцѣ государевомѣ, котораго тогда жь, по отставкѣ от полковничества Андрея Марковича, въ кандидатахъ на полковничество лубенское полчане просили, но не заразь получили»²⁷⁰. Це пояснюється тим, що свого часу, коли виникла справа наказного гетьмана Павла Полуботка, Петро змушений був залишитися як батьковий заручник у Санкт-Петербурзі. У серпні 1728 р., за свідченнями сучасників подій, юний цар Петро II подарував лубенський регімент з 6 тис. козаків молодшому синові гетьмана — полковнику Петрові Апостолу²⁷¹. За іншими даними, лубенським полковником він був «пожалован» на гетьманському банкеті у Москві 7 квітня 1728 р. з нагоди коронації Петра II, а 9 серпня отримав імператорську грамоту з Колегії іноземних справ на цей уряд «с повелієм» жити у Москві, відтак лише влітку 1730 р. його відпустили в Україну зі старої російської столиці²⁷². Обов'язки наказного полковника на час його відсутності, зокрема, у 1729 р., виконував лубенський полковий обозний Павло Мартос²⁷³.

За свідченням австрійського історика Й.-Х. Енгеля, автора «Історії України й українських козаків», що побачила світ у Галле 1796 р., Петро Апостол вільно володів латиною, французькою, німецькою, італійською, польською мовами²⁷⁴. Він відомий як автор франкомовного щоденника за 1725–1727 рр.²⁷⁵ Імовірно, саме він мав безпосередній стосунок (хоча

²⁶⁹ НБУВ. ІР. — Ф. І. — № 57325–57343. — Арк. 50.

²⁷⁰ Короткий опис Малоросії (1340–1776). — С. 113.

²⁷¹ *Weber F.Ch.* Des veränderten Ruslands Dritter Theil, die Regierung der Kayserin Catharina und des Kaysers Petri Secundi, und sonst alle vorgefallenen Merkwürdigkeiten in sich haltend. — Hannover, 1740. — S. 148.

²⁷² *Лазаревский А.М.* Очерки малороссийских фамилий. Материалы для истории общества в XVII и XVIII в. Апостолы // Русский архив. — М., 1875. — Кн. 2. — № 7. — С. 94; *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник. — Т. І. — С. 7–8.

²⁷³ РДАДА. — Ф. 248. — Спр. 3568. — Арк. 179.

²⁷⁴ Енгель Й.-Х. Історія України та українських козаків. — Х., 2014. — С. 421.

²⁷⁵ НБУВ. ІР. — Ф. VIII. — № 133 м/79. — Арк. 4–127. Частина цього щоденника переклав російською мовою О. Лазаревський (*Л.[азаревский] А.* Дневник Петра Даниловича Апостола (май 1725 г. — май 1727 г.) // Киевская старина. — 1895. — Т. L. — № 7/8. — Июль. — Отд. 2. — С. 100–155; серед найновіших републікацій див.: Петро

Б. Крупницький не без підстав сумнівався з цього приводу) до укладання згаданих нами раніше життєписів Д. Апостола. Можливо, Петро Апостол також мав якийсь стосунок і до інформації про батька, яка увійшла до третьої частини спогадів німецького (брауншвейзько-ганноверського) пошланника Фрідріха Христіана Вебера, надрукованих 1740 р. у Ганновері під назвою «Das veränderte Russland».

У Науково-історичному архіві Санкт-Петербурзького інституту історії Російської академії наук зберігається «Записная полковая книга полковника Лубенского полка Апостола»²⁷⁶, хоча найімовірніше припустити, що вона велася полковим писарем Степаном Савицьким²⁷⁷ чи під його орудою кимось із канцеляристів Лубенської полкової канцелярії²⁷⁸. Втім лубенське полковникування Петра Апостола найкраще простежується через листування гетьмана-батька із полковником-сином. Так, лист гетьмана Данила Апостола лубенському полковнику Петру Апостолу від 8 липня 1730 р. містив відповідь на скаргу війта та міщан Ромнів Роменської сотні на обтяження поштовою повинністю та викосами сіна для Генеральної військової артилерії²⁷⁹. Інший блок листів за кінець вересня — початок жовтня того ж року стосувався ув'язнення мешканки с. Перекопівка Глинської сотні Лубенського полку Пріськи Сорочихи за продаж спадкового млина та ґрунтів, що належали зятям, Яремії Греченку та Дмитру Гулаченку²⁸⁰. Інший лист гетьмана до полковника від 4 жовтня 1730 р. стосувався вирішення суперечки за с. Волошинівку між значковими товаришами Афанасієм, Яковом і Петром Жуковськими та їх дядьком, глинським сотником Афанасієм Жуковським²⁸¹.

1730 р. — час розміщення на території Гетьманщини на зимових постоях російських драгунських і кавалерійських полків. З цього приводу збереглася ціла низка універсалів та листів Данила Апостола, у тому числі й до свого сина, лубенського полковника, про їх утримання місцевим населенням, порядок видання провізії для особового складу та фуражу для коней²⁸². З достатньою повнотою становище по Лубенському

Апостол. Щоденник з 1725–1727 років // Малі українські діярії XVII–XVIII століть. — С. 325–368).

²⁷⁶ Архів СІБІ РАН. — Кол. № 115.— Оп. 1. — Од. зб. № 456. — 63 арк.

²⁷⁷ Кривошея В.В. Козацька старшина Гетьманщини. Енциклопедія. — С. 130.

²⁷⁸ Пришляк В. Записна книга Лубенського полку 1730 року // Український археографічний щорічник. — К., 2012. — Нова серія. — Вип. 16/17. — С. 696.

²⁷⁹ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 3493. — Арк. 2.

²⁸⁰ Там само. — Спр. 3598. — Арк. 1–5.

²⁸¹ Там само. — Спр. 835. — Арк. 1–3. Чернетка.

²⁸² Детальніше про це див.: Пришляк В. З листування Данила Апостола // Укр. археограф. щорічн. — К., 2010. — Нова серія. — Вип. 15. — С. 400–401; — Док. № 3. —

полку відбиває «Табель, означающая сколько в Лубенском полку імѣтся дворового числа козаковъ и посполитих и сколько на ихъ видѣлено порцій и рацій» на Тверський і Азовський російські полки, вміщена до згадуваної вище полкової книги²⁸³.

Цих же питань переважно стосувалися листи за жовтень–грудень 1732 р. На перший погляд, це була вповні офіційна кореспонденція, яка виходила з резиденції від гетьмана. Однак попри це, на початку листа містилося звернення: «Милий наш Сину, П[а]не Полковнику Лубенській»²⁸⁴. Окремі листи містять підпис: «[Т]вой всего добра зичливий отець»²⁸⁵. Власне, оте звертання і підпис наприкінці листа підкреслюють важливий сентимент: батько-гетьман саме такими фразами звертається до сина-полковника, з яким вирішує поточні справи державного значення.

Лист гетьмана з Глухова від 21 грудня 1730 р. до полковника лубенського Петра Апостола розглядав супліку бунчукового товариша, зятя Лук'яна Свічки Олександра Гамалії, подану на своїх сусідів — грунського сотника Гадяцького полку Іллю (Олександровича) Милорадовича, зятя Василя Свічки, та сина останнього Івана Свічку, а також пирятинського сотника Лубенського полку Григорія Корнієва з приводу захоплення та спустошення ними його лісу та угідь в с. Єнківцях Лубенської сотні та з проханням «нашего разсмотрения и указа»²⁸⁶.

Один із листів, надісланий з Глухова і датований 1732 р., зберігається у фондах Національного музею історії України в Києві. Це — прохання гетьмана розглянути супліку знатного бунчукового товариша, генерального підскарбія Якова Марковича на лукомського сотника Лубенського полку Мартина Козинця, який, зловживаючи своїм становищем, «многие обиды й разоренья чинил при хуторе...»²⁸⁷.

В архівних фондах зберігаються документи щодо справ дещо іншого змісту. Зокрема, у відповідь на супліку 22 січня 1732 р. охочекомонного полковника Григорія Павлова 1 лютого надійшов указ гетьмана лубенському полковнику про видачу утримання новопризначеному писареві Афанасію Йосипову²⁸⁸. Активно долучився лубенський полковник і до

С. 407–408; *Нечипоренко П.* Про «порції» та «рації» на Гетьманщині 1725–1750 рр. ... — С. 175–198.

²⁸³ Архів СпБІ РАН. — Кол. № 115. — Оп. 1. — Од. зв. № 456. — Арк. 55; *Пришляк В.* Записна книга Лубенського полку 1730 року. — С. 699.

²⁸⁴ ЦДАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 9380. — Арк. 97, 98, 105, 106.

²⁸⁵ Там само. — Арк. 97 зв., 108.

²⁸⁶ НБУВ. ІР. — Ф. II. — № 27989. — Арк. 4–4 зв.; опубл.: *Пришляк В.* З листування Данила Апостола. — Документи. — Док. № 3. — С. 406–407.

²⁸⁷ Національний музей історії України. — РД-56. — Арк. 1–1 зв.

²⁸⁸ ЦДАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 4260. — Арк. 1–3.

робіт по спорудженню «Української лінії». Зокрема, під його командою на лінійні роботи у 1733 р. ходило 10 тис. козаків і 10 тис. посполитих²⁸⁹. Будівництво укріплень розтягнулося майже на ціле десятиліття.

Миргородський полк був свого роду «вотчинним» для родини Апостолів, з якої вийшло загалом чотири полковники: Павло Єфремович Апостол (Царенко, 1659–1664; 1672–1676; 1676–1683), Дем'ян Апостол (Апостоленко, Постеленко, 1666–1668), Данило Апостол (1683–1727) та його наймолодший син, Павло Данилович (1727–1736).

Станом на 1723 р. Миргородський полк на чолі з полковником Данилом Апостолом складався з 15 сотень, в яких налічувалось 454 піших і 4386 кінних козаків, 3250 заможних і середняків та 1527 убогих і злиденних посполитих²⁹⁰. За ревізією 1729 р. у полку лише чоловічого населення було 17 154 особи, з них — 4777 козаків і 12 377 посполитих та підсусідків²⁹¹. Тоді Миргород був повноправним полковим містом, але згодом містечко Сорочинці Сорочинської сотні на р. Псел, що знаходилося за 25 км від Миргорода, перебрало на себе цю функцію, ставши неофіційним полковим центром і родинною резиденцією Апостолів.

У 1732 р. у Миргородському полку на чолі з гетьманським сином полковником Павлом Апостолом присягнули 4483 особи²⁹².

Часів миргородського полковникування Д. Апостола стосується маніфест імператриці Катерини I від 8 лютого 1725 р., яким вирок, винесений представникам генеральної старшини, що насмілились скласти чолобитну Петру I про зловживання Малоросійської колегії, стосовно їхнього заслання до Сибіру та конфіскації майна було замінено на «водворение», тобто примусове проживання в Санкт-Петербурзі. Йдеться тут також і про безпосередню активну участь Д. Апостола у підготовці цих «Коломацьких чолобитних». Зокрема, ним наказувалося «мирогороцком» полковнику Апостолу, на которого *от* малоросійского народа в обидах челобитья хотя и не явилось, однако жь онъ, бѣдѣчи въ полках на Коломаке в челобитной, присланной к нему *от* старшинъ, многое переправиль и нѣкоторые пѣнкты прибавиль, и приложилъ самъ рѣкѣ, другихъ

---

²⁸⁹ Ригельман О.І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. — С. 638.

²⁹⁰ НБУВ. ІР. — Ф. І. — № 54479. — Арк. 6 зв.; опубл.: Швидько Г.К. Компут і ревізія Миргородського полку 1723 р. — Дніпропетровськ, 2004. — С. 17.

²⁹¹ Астряб М.Г. Население Малороссии по ревизиям 1729–764 гг. // Труды Полтавской Ученой Архивной Комиссии. — Вып. 9. — Полтава, 1912. — С. 61–62.

²⁹² РДАДА. — Ф. 248. — Оп. 103. — Спр. 8250. — Арк. 249; опубл.: Присяга Миргородського полку 1732 року / опрацював Д. Вирський і Р. Москаленко. — К., 2011. — С. 4, 19.

полковниковъ і полковую старшинѣ прикладывать заставляль; жить такожъ де в Санктъ Питербурхѣ безъсѣздно, зъ женою и зъ дѣтми»²⁹³.

Наймолодший син Д. Апостола Павло, названий в честь діда, 8 жовтня 1727 р. прийняв із рук батька майже спадкове полковництво — «чин полковництва миргородского вручен»²⁹⁴. Влітку ж 1730 р. він разом з братом Петром, як йшлося вище, склав присягу в соборній Свято-Миколаївській церкві у Глухові²⁹⁵.

Відряджений як резидент до Глухова таємний радник і міністр Ф. Наумов ще в жовтні 1727 р., після елекції, оголосив «старшине и товариству Полку миргородского, что Ваше Императорское величество в оном миргородском полку на месцу моем всемилостивейше указали сину моему Павлу быть Полковником... и тот чин полковництва миргородского и вручен»²⁹⁶.

У гетьманському донесенні Петру II від 14 травня 1729 р. про відновлення Батурина як резиденції після підпису полтавського полковника Василя Кочубея зазначено, що «Полковникъ Миргородский Павелъ Апостоль, а в небитности его за слабостию здоровья по его велению писарь его полковой миргородский Петро Лѣскевичъ подписался»²⁹⁷.

За його перебування на полковницькому уряді з Миргородського полку на спорудження «Української лінії» мало бути відряджено 1100 козаків²⁹⁸. 17 грудня 1731 р. датується донесення миргородського полковника про неможливість направити трьох мешканців Кременчуцької сотні на лінійні роботи через їх хвороби²⁹⁹.

У приватному житті Павло Апостол був одружений двічі: першою його дружиною була Ганна Хераскова, молдавського походження (її сестра була дружиною генерала графа Фоми Кантакузина), але вона померла 14 березня 1732 р. У січні наступного, 1733 р., у Смоленську миргородський полковник одружився вдруге на «смолянці» — доньці смоленського стольника Феодорі Енгельгардт³⁰⁰. Власне, були одружені й два його старші брати Іван і Петро на представницях саме смоленської шляхти з відомих родин Корсаків і Храповицьких³⁰¹.

²⁹³ РДА. — Ф. 1329. — Оп. 1. — Спр. 29. — Арк. 21.

²⁹⁴ РДАДА. — Ф. 248. — Оп. 29. — Спр. 1793. — Арк. 631, 641.

²⁹⁵ АЗПРІ. — Ф. 124. — Оп. 124/1. — 1727–1731 рр. — Спр. 30. — Арк. 47, 48–48 зв.

²⁹⁶ РДАДА. — Ф. 248. — Оп. 29. — Спр. 1793. — Арк. 631.

²⁹⁷ РДАДА. — Ф. 248. — Оп. 29. — Спр. 3568. — Арк. 179; опубл.: Пришляк В. «Что за прежнихъ гетмановъ резиденція гетманская была в Батѳринѣ». — С. 97.

²⁹⁸ Материалы для отечественной истории. — Т. I. — С. 129.

²⁹⁹ ЦДАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 4301. — Арк. 3.

³⁰⁰ Дневные записки Якова Марковича. — М., 1859. — Ч. I. — С. 401–402.

³⁰¹ Лазаревский А. Очерки малороссийскихъ фамилий. Материалы для истории общества XVII–XVIII вв. Апостолы. — С. 94–95; Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. — Т. I. — С. 7–8.

Павло Апостол загинув у Кримському поході під час російсько-турецької війни 1735–1739 рр., про що є згадка в «Короткому описі Малоросії»³⁰². Він зазнав тяжкого артилерійського поранення в ногу турецькою картечню у липні 1736 р., в одному із боїв з турками при взятті м. Гезльова (Козлова, нині м. Євпаторія), у якому брав участь у складі конвою російського генерала шотландського походження Ю.Ф. Леслі³⁰³. Від цієї рани через кілька днів, а саме 20 липня 1736 р., миргородський полковник помер. Його наступником на полковницькому уряді став грек за походженням Василь Капніст.

Полтавський полк у 1725–1729 рр. очолював поновлений на полковництві мазепинець Іван Левенець. У 1729 р. полковницький уряд обійняв син генерального писаря і генерального судді, страченого за доноси 1707–1708 рр. Петрові І на Івана Мазепу, онук полтавського полковника Федора Жученка, небіж так само полтавського полковника Івана Іскри — бунчуковий товариш Василь Васильович Кочубей³⁰⁴. Збереглися його полковницькі печатки 1730–1731 рр.³⁰⁵

Кочубеї — козацько-старшинський рід кримсько-татарського походження, заснований, очевидно, беєм Кучуком (Кучук-беєм)*, який наприкінці XVII ст. переїхав з Криму на постійне проживання до України, де охрестився під православним ім'ям Андрій³⁰⁶.

Від 1729 р. відомі указ та універсал гетьмана полтавському полковнику Василю Кочубею, які передбачали розслідування скарги великобудиського сотника Івана Сулими у справі надання на ранг маєтку, а також надання на ранг полтавському полковому судді Василю Зеленському половини с. Лелюхи Новосанжарської сотні та підтвердження прав власності полковнику на сотенне містечко Решетилівку Полтав-

³⁰² Короткий опис Малоросії (1340–1776). — С. 121.

³⁰³ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 5104. — Арк. 15; *А.Л.[азаревский]*. Летописные заметки (1651–1749 г.) // Киевская старина. — 1883. — Т. V. — № 3 (Март). — С. 681.

³⁰⁴ *Кривошея В.* Українське козацтво в національній пам'яті. Полтавський полк. — Т. I. — С. 36–37 (тут помилково, за В. Бучневичем, вказана дата смерті).

³⁰⁵ Чернігівський історичний музей ім. В.В. Тарновського (далі — ЧІМ). — Інв. № АЛ–501/12/14. — Арк. 1; Інв. № АЛ–501/11/18. — Арк. 1; *Ситий І.* Герб і печатка Кочубеїв // Сіверянський літопис. — 2008. — № 5 (83). — С. 10.

* Кримсько-татарською мовою «*кїґїк / кучук*» (*татар.*) означає «малий», а за словником Б. Грінченка, «*кочубей*» — «*чубатий жайворонок*» (Див.: Словарь української мови / Упоряд. з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко: у 4 т. — К., 1958. — Т. 2. — С. 295).

³⁰⁶ *Милорадович Г.А.* Родословная дворян и князей Кочубеев // Киевская старина. — 1888. — Т. XXII. — № 8. — С. 46–49; *Скрипченко Н.А.* Клан Кочубеїв (друга половина XVII — кінець XVIII ст.): формування та діяльність // Гілея: Наук. вісник. — К., 2013. — Вип. 71. — С. 36–38.

ського полку³⁰⁷. 13 квітня 1729 р. гетьман листовно закликав генерала фон Вейсбаха і полтавського полковника приїхати до Глухова стосовно розподілу на постой російських армійських полків³⁰⁸. 14 серпня того ж року послідував гетьманський указ В. Кочубею про розслідування запису кишинським сотником гетьманських підданих, «до Переволочної належавших», в козаки³⁰⁹.

Наприкінці листопада та у грудні 1730 р. В. Кочубей двічі звертався листовно до гетьмана у справі перевозу із Кременчуга до Полтави комор і шоп для облаштування «магазинов»³¹⁰. Усю зиму 1731 р. полтавський полковник зі своїм полком перебував з метою охорони від ворожих набігів у сотенному містечку Кишинка Полтавського полку біля Дніпра, у 1732 р. за ордером князя О. Шаховського вони стояли на р. Тамлиці, наступного ж, 1733 р., — на р. Орелі під Нехворощею в команді генерал-лейтенанта барона Ф.-Б. фон Шверіна³¹¹, усі зимові місяці 1734 р. за ордером генерала фон Вейсбаха дислокувалися в Кобеляках «для обереження воровскихъ заграничныхъ набѣговъ»³¹². Ще у 1732 р. В. Кочубей звертався з Полтави до гетьмана про зміну сторожі на прикордонні за наказом того ж Вейсбаха³¹³. 15 грудня 1732 р. гетьман надіслав листа до полтавського полковника з повідомленням про те, що містечко Нехвороща відібране у сотника першої полкової сотні Григорія Черняка неправомірно³¹⁴.

Подібно до Сорочинців Миргородського полку, в Полтавському роль неофіційного полкового центру відіграло с. Диканька Великобудиської чи Великобудищанської, а згодом першої Полтавської полкової сотні³¹⁵. Для Кочубеїв цього періоду ще одним таким родинним осідком було с. Жуки Полтавської сотні, яке разом зі слободою Локовщиною було успадковано від діда по материнській лінії Федора Жученка і передано після смерті генерального військового судді його дружині-вдові та дітям Василеві та Федору за царською грамотою від 11 березня 1710 р. «во

³⁰⁷ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 3256. — Арк. 1–3.

³⁰⁸ Там само. — Спр. 3151. — Арк. 1–4.

³⁰⁹ Там само. — Спр. 3240. — Арк. 2.

³¹⁰ РДБ. НДВР. — Ф. 159. — № 759. — Арк. 1; № 760. — Арк. 1.

³¹¹ Черников С. Российский генералитет 1730–1741 гг.: численность, национальный и социальный состав, тенденции развития // *Quaestio Rossica*. — 2015. — № 1. — С. 51.

³¹² Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. — Т. 2 — С. 528–529.

³¹³ РДБ. НДВР. — Ф. 159. — № 61. — Арк. 1.

³¹⁴ ЦДІАК України. — Ф. 1407. — Оп. 3. — Спр. 87. — Арк. 1–6.

³¹⁵ Генеральне слідство про маєтності Полтавського полку 1729–1730. — С. 29; Скрипченко Н.А. Диканський масток Кочубеїв (друга половина XVII — початок XIX ст.) // Вісник Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. — Серія: Історія. — К., 2013. — Вип. 4. — С. 58–61.

вѣчное владѣніе»³¹⁶. 8 червня 1730 р. полтавський полковник саме звідси звертався до баришівського сотника Переяславського полку і свого свата Семена Сулими з пропозицією доглядати спадщину по смерті брата останнього, поки немає наказу гетьмана про її поділ³¹⁷. У 1732 р. у селі проживало 40 козаків, 20 курінчиків та 28 дворян Кочубея, 90 посполитих, було 2 церкви, у склепі однієї з яких — Покровської — поховані полтавський полковник Василь Васильович Кочубей (†21 серпня 1743 р.), його друга дружина Марія Кочубей, з дому Янович, сестра глухівського отамана (†29 жовтня 1742 р.) та їх двоє неповнолітніх дітей³¹⁸. В Жуках народився і жив козацький літописець Самійло Величко. Тут він до кінця своїх днів учителював і займався літературною творчістю під патронатом В.В. Кочубея³¹⁹. Тут же після 1728 р. знайшов свій останній притулок.

Загалом Кочубей у 1730-х роках входили до кола найбагатших родин Полтавського полку. Кочубей-молодший справді був паном «на широку ногу». Він володів дворами в Полтаві та у Києві. Велике значення мало також його породичання не лише з гетьманом Д. Апостолом (у першому шлюбі був одружений з його донькою Анастасією), але і з полковим обозним Василем Скоропадським, генеральним суддею Андрієм Безбородьком, генеральним осавулом Іваном Скоропадським та старшинськими родинами Лизогубів і Томар³²⁰. Його старшинська латифундія 1719 р. в 11 селах Полтавського полку налічувала 238 дворів підданих посполитих. До 1732 р. їх кількість зросла вдвічі³²¹.

Таким чином, інститут полковництва (навіть на прикладі трьох «південних» полків) добре простежується за персоналіями, які у різні часи очолювали полки. Статус полковника як вищого козацького адміністратора був справді доволі високим, оскільки у владній ієрархії Війська Запорозького вони посідали чільні місця і вирішували поточні справи безпосередньо на місцях. Ядро полковницького корпусу на той час все ж

³¹⁶ Генеральне слідство про маєтності Полтавського полку 1729–1730. — С. 29.

³¹⁷ НБУВ. ІР. — Ф. І. — № 57480 (Лаз. 43/3). — Арк. 45–46 зв.; опубл.: Приватні листи XVIII ст. — № 37. — С. 49–50.

³¹⁸ Бучневич В.Е. Село Жуки Полтавского уезда // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. — Вып. XIV. — Полтава, 1916. — С. 33.

³¹⁹ Шевчук В.О. Величко Самійло // Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст.: Енцикл. вид. — К., 2001. — С. 106.

³²⁰ Горобець В.М. Старшина Гетьманщини: неслужбовий вимір службової кар'єри провідної соціальної верстви // Укр. іст. журн. — 2012. — № 4. — С. 54.

³²¹ Вѣденіе полкового города Полтави ... сего 1732 году Июля 16 (Ревизская книга Полтавского полку 1732 г.) // НБУВ. ІР. — Ф. І. — № 54335 (Лаз. 23). — 568 арк.; Горобець В.М. Структура врядування та соціальне дисциплінування в південних полках Гетьманату (за матеріалами ревізій Полтавського полку 1719, 1721 та 1732 рр.) // Укр. іст. журн. — 2008. — № 5 (482), вересень–жовтень. — С. 50.

формували українці, які кланово утримували владу в козацькому Гетьманаті.

Полковницька соціо-службова корпорація перетворилася на династичний проект і переживала клановість ще від традиції часів гетьмана Богдана Хмельницького. Для «людей влади» — владців на полковому рівні набула значного поширення практика непомітності, за якої головним аргументом для службового призначення, ставала належність до впливового родинного клану³²². Помітність, як різновид фаворитизму, — службове покровительство родичам і своїм людям, кумівство (від лат. *peros* — «родинне» або *perotis* — «внук», «племінник») — зумовив надання родичам або знайомим прибуткових посад незалежно від їхніх професійних здібностей.

Династична клановість через розгалужені родинно-сімейні зв'язки, з одного боку, сприяла консолідації елітної верстви, з іншого — звужувала можливості для кооптації до вищих ешелонів влади найбільш гідних і заслужених людей у Війську Запорозькому. Більшість полковницьких каденцій і за гетьманування Д. Апостола, на жаль, не були позбавлені характерного олігархічного відтінку. Штучне вкраплення вищого російського офіцерства у владну вертикаль, започатковане ще за гетьманування Павла Полуботка та Івана Скоропадського, мало цілком логічне пояснення з точки зору повзучого, але стратегічно-планомірного наступу на автономічні засади і вносило деструкцію у функціональне існування українських полковницьких урядів.

Генеральний обозний

У так званому Лизогубівському літописі³²³ зафіксовано, що «1729 года присланіе: підскарбій одинь малоросійській Андрей Марковичь, бывшій полковникъ Лубенскій, а другій великоросійській Иванъ Мякининь для сборовъ указныхъ въ Малороссіи.

Того жь года и опредѣлены и присланы къ гетману въ Глуховъ старшина енеральная, изъ кандидатовъ по указу выбранные, именно: обозній Яковъ Лизогубъ, судія енеральный Михайло Забѣла, другій Андрей Кандыба, асаулъ Федоръ Лысенко, другій Иван Мануйловичъ, хорунжий Якимъ Горленко и пачей тоже Гречаный, бунчучный Иван Борозна: и

³²² Горобець В.М. Старшина Гетьманщини... — С. 58.

³²³ Авторство літопису, складеного близько 1742 р., окремі дослідники приписують власне Якову Лизогубу. Про «Лизогубівський літопис» та його джерела детальніше див.: Бовгиря А. Козацьке історіописання в рукописній традиції XVIII ст. ... — С. 209–217.

дали онимъ деревни на чины»³²⁴. Відомо, наприклад, що новому генеральному обозному «определено 400 дворов на содержание»³²⁵.

Коло функціональних обов'язків, закріплених за цим генеральним урядом, було доволі широким. Генеральний обозний відав Генеральною військовою артилерією, яка знаходилася у гетьманській резиденції у Глухові, полковою та сотенною артилерією і загалом усім обозом. Він мав брати безпосередню участь у всіх військових виправах, під час яких не лише командував артилерією, але й організовував її матеріальне забезпечення: «дабы он для деланія пороха в потребных матеріалах всемерное имел старательство...»³²⁶. За відсутності гетьмана головував на Старшинській раді. Під час воєнних дій, як найвищий за рангом та заступник гетьмана, найчастіше призначався наказним гетьманом. У Генеральній військовій канцелярії вів усі військові справи. Вів реєстр козацького війська. Засідав у Генеральному військовому суді³²⁷, був присутній на прийомах іноземних послів. Зазвичай на цю посаду обирали досвідчених і впливових людей, які вже мали певний досвід генеральних або полковницьких урядів. У службовій ієрархії Російської імперії, як можна судити з офіційних документів, генерального обозного, який «по Гетмане первой и отже ведает Генералную войсковую артилерію», Колегія іноземних справ прирівнювала до чину генерал-майора або бригадира³²⁸. Теж саме підтверджувалося і в указі імператриці Анни Іоанівни від 28 грудня 1733 р.: «генеральной обозной за гетмана наказного — генераль-маеоръ»³²⁹. В часи гетьманування Данила Апостола цей уряд з 18 березня 1728 р. і аж до своєї смерті 24 січня 1749 р. обіймав Яків Лизогуб. Він був сином Юхима Лизогуба, генерального хорунжого (1688–1698), згодом чернігівського полковника (1698–1705), та Любові Дорошенко, доньки гетьмана Петра Дорошенка, улюбленим онуком свого діда Якова Кіндратовича Лизогуба, чернігівського полковника (1687–1699) і наказного

³²⁴ Лѣтопись или описание краткое знатнѣйшихъ дѣйствъ и случаевъ, что въ которомъ году дѣялось въ Украины малороссійской обѣихъ сторонъ Днѣпра и кто именно когда гетманомъ былъ козацкимъ (1506–1737) // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, изданный Коммисиею для разбора древнихъ актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе (далі — Лизогубівський літопис). — К., 1888. — С. 59.

³²⁵ Российская национальная библиотека, отдел рукописей (Санкт-Петербург). — Ф. Эрмитажное собрание. — № 371/3. — Л. 83.

³²⁶ Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта Старой Малороссии / Под ред. Н.П. Василенко. — Чернигов, 1902. — Вып. 2. — С. 272.

³²⁷ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 1681. — Арк. 52.

³²⁸ АЗПРІ. — Ф. 124. — Оп. 124/II. — 1733 р. — Спр. 7. — Арк. 1.

³²⁹ Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини... — Ч. II: Рада старшин. — С. 150.

гетьмана під час Азовського походу 1696 р.³³⁰ Цікаво, що онук, вже в поважному віці, 18 жовтня 1733 р. домігся поновлення і підтвердження царської грамоти на дворянство, виданої його діду ще Олексієм Михайловичем³³¹.

Зі старшинного роду Лизогубів, що відомий з часів Хмельниччини, у Війську Запорозькому загалом від 1648 р. до 1782 р. служило шість поколінь загальною кількістю 25 осіб. Лизогуби займали уряди генерального обозного (1), генерального осавула (1), генерального бунчужного (2), генерального хорунжого (2), полковника (5), сотника (1), сотенного старшини (1), мали звання значного військового товариша (1), бунчукового товариша (19)³³².

Це була відома козацько-старшинська родина, що походила із рядових козаків, а свого часу поступово висунулася у сотенному містечку Гельм'язів Переяславського полку на високі старшинські посади. Один із її чільних представників — Яків Лизогуб народився 22 жовтня 1675 р., очевидно, у Чернігівському полку, в полковому Чернігові чи, можливо, й у старовинному містечку Седневі, яким почергово на чернігівському полковництві володіли його дід та батько. Седнів, до речі, так само як і Сорочинці у Апостолів, був неофіційною, але улюбленою резиденцією Лизогубів. З 1687 р. Я. Лизогуб навчався у Києво-Могилянській академії. Як її представник він разом із рідним братом Андрієм Лизогубом та небожем Івана Мазепи Іваном Обидовським 1692 р. їздили до Москви, щоб вручити царям Івану та Петру Олексійовичам друкований панегірик — «конклюзію печатную» і привітати їх усною промовою — орацією³³³.

Відомо, що у 1695 р. Яків одружився з Федорою — донькою переяславського полковника Івана Мировича (1692–1706). У цьому шлюбі він мав семеро дітей, зокрема, двох синів — Івана та Іллю, які стали бунчуковими товаришами і, подібно до синів гетьмана Данила Апостола, одружилися з представницями смоленської шляхти, що за традицією прагнула окремішності від російського дворянства (крім того, на ті часи це було почасти й модним вибором, бо на посаг «смолянкам» зазвичай давали селян-кріпаків), а також, очевидно, п'ять доньок (Агафію, Пелагею, Олену, Катерину і Марію). Одна з них — Агафія була одружена з бунчуковим товаришем Яковом Жураковським, сином ніжинського

---

³³⁰ Лазаревский А. Люди Старой Малороссии (Лизогубы) // Киевская старина. — 1882. — № 1. — С. 115–120; Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. — Киев, 1912. — Т. 3. — С. 101–102.

³³¹ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. — Т. 3. — С. 102.

³³² Заруба В.М. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648–1782 рр. — Дніпропетровськ, 2007. — С. 288.

³³³ Лизогубівський літопис. — С. 37.

полковника Лук'яна Жураковського та командиром Ніжинської бригади в «Польському поході» 1733–1734 рр. під орудою свого тестя³³⁴.

Яків Лизогуб відомий з 1704–1708 рр. як значний військовий товариш, а також наказний чернігівський полковник у козацькому поході перших років Північної війни під орудою наказного гетьмана Івана Обидовського в Прибалтику. «Первѣйшіи и начальнѣйшіи въ Войску Запорожскомъ особы», серед яких у 1708 р. був на військовій раді у Білій Церкві також і Яків Лизогуб, настійливо вимагали від Івана Мазепи зробити вирішальний крок «и совѣтовали, дабы немедленно до короля Шведского посылалъ съ прошеніемъ о протекцію, поспѣхъ и старалъся съ нимъ злучится при границахъ, чтобъ не допустить войскъ Великоросійскихъ въ Украину»³³⁵. Того ж року Яків Лизогуб виконував місію гетьманського посланця до великого коронного гетьмана Речі Посполитої Адама-Миколая Сенявського з тим, щоб схилити його на бік Станіслава Лещинського та Карла XII³³⁶. У переломну добу 1708–1709 рр. разом із представниками козацько-старшинських родів Мировичів, Гамалій, Герциків, Максимовичів і Дорошенків Лизогуби також належали до когорти зрадників. Проте Яків Лизогуб, онук і син наближених до Івана Мазепи Лизогубів, зумів оминати жорстокої розправи над повсталими мазепинцями, бо на той час перебував у складі Чернігівського полку, який за дислокацією повністю контролювався російською армією³³⁷.

За гетьманування Івана Скоропадського, який знав і багато літ працював у Батурині разом із його батьком, Яків Лизогуб у 1713–1722 рр. і далі, аж до 1728 р. обіймав уряд генерального бунчужного. За протести проти запровадження та зловживань Першої Малоросійської колегії у 1723–1724 рр. разом із миргородським полковником Данилом Апостолом і генеральним осавулом Василем Жураковським за наказом Петра I був заарештований та ув'язнений у Петропавловській фортеці й упродовж п'яти років (1724–1728) змушений був жити «безвыѣздно» у Санкт-Петербурзі³³⁸.

Після жалування царським урядом «в гетмани» на Генеральній раді у гетьманській столиці Глухові 1 жовтня 1727 р. Д. Апостола Верховна таємна рада призначила генеральну старшину «по своєму усмотре-

³³⁴ ЦДАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 277. — Арк. 14; ЧИМ. — Інв. № АЛ-14-14/6. — Арк. 1.

³³⁵ Лист Пилипа Орлика до Стефана Яворського... — С. 178.

³³⁶ Лизогубівський літопис. — С. 46–47.

³³⁷ Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. — К., 2004. — С. 96.

³³⁸ Мищик Ю.А. Лизогуб Яків Юхимович // Києво-Могилянська академія в іменах... — С. 321.

нию»³³⁹. Причому, Яків Лизогуб, на думку О. Лазаревського, призначений був генеральним обозним 18 березня 1728 р. замість вибраного у Глухові «вольними голосами» Гната Галагана. Цілком імовірно, що Г. Головкін, який вирішував кадрові питання, зробив такий вибір на підставі свого особистого знайомства з Яковом Лизогубом під час його вимушеного перебування у Санкт-Петербурзі, коли міг особисто переконаватися, що ця людина буде ретельним виконавцем усіх урядових розпоряджень. Відтоді понад двадцять років Яків Лизогуб залишався на уряді генерального обозного і весь цей час добре вживався з усіма правителями, які відали справами Гетьманщини від смерті Данила Апостола до виборів Кирила Розумовського³⁴⁰.

Цікаво, що свого часу існував й інший варіант складу генеральної старшини. На генерального обозного, можливо, планували обрати чи призначити Андрія Кандибу, а Яків Лизогуб і Михайло Забіла мали б бути генеральними суддями³⁴¹. У донесенні від 21 серпня 1728 р. гетьмана Данила Апостола на російського таємного радника у Глухові Федора Васильовича Наумова, який виконував відповідну наглядацьку («кабы чего не вышло») місію міністра-резидента при гетьмані, навпаки, йдеться про те, що «в чини енералніе волными голосами» генеральним обозним обрали полтавського полковника Івана Левенця, генеральним осавулом — Василя Жураковського, а Якова Лизогуба, відповідно — генеральним суддею. Данило Апостол скаржився, що Ф. Наумов самовільно замість «волними голосами вибраних, написать велел в Енералніе чини» генеральними обозними — київського полковника Антона Танського та прилуцького — Гната Галагана, корсунського ж полковника Андрія Кандибу — генеральним суддею і т. п.³⁴² Проте вже 11 січня 1729 р. грамотою Петра II Данилові Апостолу повідомлялося про призначення генеральної старшини із представлених гетьманом кандидатів і, зокрема, обозним — Якова Лизогуба, а також про приведення до присяги тих із них, які не були в Москві³⁴³. У діаріуші Генеральної військової канцелярії за 1729 р. занотовано, що названі в імператорській грамоті особи 31 січня зранку прибули до російської столиці. Тоді ж, 2 лютого, Якову Лизогубу видана була також подорожна до Седнева на шість підвод³⁴⁴. Підпис гене-

---

³³⁹ Дневные записки малороссийского подскарбия Якова Марковича. — Ч. I. — С. 246, 304.

³⁴⁰ Лазаревский А. Люди Старой Малороссии (Лизогубы). — С. 117.

³⁴¹ РДАДА. — Ф. 248. — Оп. 29. — Спр. 1793. — Арк. 673.

³⁴² Там само. — Ф. 13. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 12–12 зв.

³⁴³ Архів СПбІІ РАН. — Колл. 150. — № 1 / 387. — Арк. 1.

³⁴⁴ НБУВ. ІР. — Ф. I. — № 53763 (Лаз.13/2). — Арк. 21 зв., 23 зв.

рального обозного стоїть першим після гетьмана і у донесенні 1729 р. про відродження Батурина³⁴⁵.

15 травня того ж таки 1729 р. гетьман надав генеральному обозному універсал, в якому запропонував прийняти «в вѣдмство» всі прибутки з Коропівського району, що належав до Генеральної військової армати. Фінансові звіти про ці прибутки і витрати на артилерійські потреби мали надсилатися гетьману, а той, відповідно до указу від 22 травня 1733 р., щороку мав пересилати їх разом із звітом про загальний стан артилерії до Колегії іноземних справ³⁴⁶.

Коли у січні 1730 р. у Москві від віспи помер юний російський імператор Петро II, на його похороні в Архангельському соборі Московського Кремля був «и гетманъ Апостоль съ старшиною въ то время, и на его мѣсцу правилъ обозній Яковъ Лизогубъ въ Украинѣ»³⁴⁷. Принаймні, керував Генеральною військовою канцелярією³⁴⁸. Обов'язки наказного гетьмана він виконував і наступного 1731 р., коли Данило Апостол знову їздив до Москви. Автограф-підпис генерального обозного відразу після гетьманського вензеля стоїть на відомості покуховного збору та показанщини в десяти полках Гетьманщини за лютий 1731 р.³⁴⁹

Гетьман дбав про свого найпершого заступника, бо саме найближче оточення формувало та реалізовувало внутрішню політику в козацькому Гетьманаті. Так, у 1729 р. Д. Апостол листовно апелював до архімандрита Троїцько-Іллінського монастиря в Чернігові Германа Кононовича з приводу врегулювання земельної суперечки, що розгорілася між монахами та генеральним обозним Яковом Лизогубом³⁵⁰.

29 червня 1730 р. датований гетьманський універсал генеральному обозному Якову Лизогубу про надання йому до «ласки войскової» сіл Харитонівки і Олексинців Сріблянської сотні Прилуцького полку та сіл Миклашевки і Білоусівки Пирятинської сотні Лубенського полку³⁵¹. У липні того ж року своїм універсалом гетьман призначив трьох генеральних старшин для проведення розмежування земель генерального обозного Якова Лизогуба та бунчукових товаришів — брата Семена Лизогуба і Андрія Бурковського³⁵². Наступного року, 12 і 15 жовтня

³⁴⁵ РДАДА. — Ф. 248. — Оп. 41. — Спр. 3568. — Арк. 179.

³⁴⁶ Окиншиевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII–XVIII ст. — С. 146.

³⁴⁷ Лизогубівський літопис. — С. 59.

³⁴⁸ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 1692 а. — Арк. 34.

³⁴⁹ РДАДА. — Ф. 248. — Оп. 41. — Спр. 3569. — Арк. 37 зв.

³⁵⁰ РДБ. НДВР. — Ф. 159. — № 240. — Арк. 1.

³⁵¹ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 3549. — Арк. 8.

³⁵² Там само. — Спр. 3549. — Арк. 73.

Д. Апостол надав Я. Лизогубу два універсали про підтвердження його права власності на куплені ґрунти і дозвіл збудувати млин в с. Кислі Любецької сотні Чернігівського полку³⁵³. 18 лютого 1732 р. датований ще один гетьманський універсал про надання маєтків генеральному обозному на ранг³⁵⁴. Яків Лизогуб в одній із суплік 10 лютого 1731 р. просив гетьмана вступитися за мешканців його с. Бігач Седнівської сотні Чернігівського полку, що розташоване між Березною і Седневом, на тракті з Чернігова до Березни, які потерпали від безчинств та поборів з боку російських та українських службовців, що переїздили через село, вимагаючи провізію тощо³⁵⁵. У відповідь 13 грудня 1731 р. гетьманом був наданий оборонний універсал на захист місцевого населення³⁵⁶.

Генеральний обозний, подібно до гетьмана, так само надавав універсали. Зокрема, 25 січня 1731 р. Яків Лизогуб надав свій універсал про вилучення з воронізької сотенної юрисдикції Ніжинського полку знатного воронізького жителя Нікітіна і переведення його маєтку під безпосередню юрисдикцію гетьмана³⁵⁷. 27 лютого 1731 р. у Глухові ним був виданий указ про виконання повинностей монастирськими підданими Свято-Петропавлівського Глухівського монастиря³⁵⁸.

Генеральний обозний доволі часто листувався з гетьманом у різних справах. 1728 р. з Москви жалівся гетьманові на бунчукового товариша Чернігівського полку Якова Полуботка, який відбирав у нього Рудню Гунківську, що від батька-діда йому належала, а також на нудьгу в старій російській столиці³⁵⁹. 9 березня 1730 р. Яків Лизогуб писав Д. Апостолу про отримання від фельдмаршала князя Михайла Михайловича Голіцина вимоги про роздачу платні — кормового козакам і чугуївським калмикам³⁶⁰. У квітні 1730 р. він звертався до гетьмана стосовно листа, що надійшов до Генеральної військової канцелярії від генерала Йогана-Бернгарда фон Вейсбаха про розміщення на зимових постоях (вінтерквартирах) російських драгунських і кавалерійських полків на території Лівобережної України та забезпечення для них провіанту, що збирався зазвичай «з обивателів». Генеральний обозний порушував питання, щоб місцевих мешканців не змушували поставляти провізію солдатам росій-

³⁵³ Там само. — Спр. 3782. — Арк. 3; Спр. 119. — Арк. 64, 65.

³⁵⁴ Там само. — Спр. 4167. — Арк. 146.

³⁵⁵ РДБ. НДВР. — Ф. 159. — № 26. — Арк. 1, 2 зв.; — № 27. — Арк. 1–1 зв.

³⁵⁶ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 119. — Арк. 61–62.

³⁵⁷ Там само. — Спр. 55. — Арк. 2.

³⁵⁸ Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. / Упоряд. В.Й. Горобець. — К., 1993. — С. 53–54.

³⁵⁹ РДБ. НДВР. — Ф. 159. — № 25. — Арк. 1.

³⁶⁰ Там само. — № 446. — Арк. 1.

ських полків на далекі відстані, аби не спричинити їхнього крайнього розорення³⁶¹. Збереглася, до речі, ціла низка універсалів та листів Данила Апостола також своїм полковникам щодо порядку утримання населенням російських полків (видання провізії для особового складу та фуражу для коней — так званих порцій та рацій, сіна тощо)³⁶².

Яків Лизогуб у листах турбував гетьмана не лише у справах розмежування земель чи земельних суперечок і захоплення ґрунтів³⁶³; відомі донесення 1731 р. генерального обозного про одержання указу про приїзд до тодішньої гетьманської столиці — Глухова³⁶⁴. Із січня–лютого 1732 р. походить листування гетьмана з генеральним обозним та генеральним суддею знову ж таки про приїзд до Глухова, тепер вже для прийняття присяги новій російській імператриці Анні Іоанівні³⁶⁵. 9 червня того ж року в Глухові за участю того ж таки генерального обозного відбулася старшинська рада стосовно видання платні усім полковим і сотенним служителям, а також на канцелярські витрати, згідно з наказом імператриці від 31 грудня 1731 р.³⁶⁶

Полковники також інколи листовно зверталися безпосередньо до генерального обозного. Відомий, зокрема, лист від 26 лютого 1731 р. гадяцького полковника Григорія Граб'янки до Якова Лизогуба про відрядження до Глухова писарів для переписування за ініціативою гетьмана Данила Апостола «правних книг» для планового правничого зводу Гетьманщини³⁶⁷. Високоосвічений і досвідчений Яків Лизогуб, до речі, був одним із дієвих організаторів, а водночас забезпечував інтелектуальний бік виконання цього довготривалого, проте загалом успішного кодифікаційного проекту. Його автограф як генерального обозного знову ж таки

³⁶¹ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 3328. — Арк. 2–2 зв.

³⁶² Детальніше про це див.: *Пришляк В.* З листування Данила Апостола. — С. 400–401; 407–408; *Пришляк В.* Листи з України козацького полковника і гетьмана Данила Апостола (1720–1734) // *Epistolografia w dawnej Rzeczypospolitej*. — Т. IV: Stulecia XVI–XIX. Perspektywa historyczna i językowa [red. P. Borek, M. Olma]. — Kraków, 2013. — S. 221–224. — (Biblioteka Tradycji, nr CXXXII).

³⁶³ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 55. — Арк. 28–51.

³⁶⁴ Там само. — Спр. 3982. — Арк. 7.

³⁶⁵ Там само. — Спр. 4192. — Арк. 11–21.

³⁶⁶ Архів СІБІ РАН. — Колл. 150. — № II / 21. — Л. 5.

³⁶⁷ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 3792. — Арк. 2, 5 зв. Оpubл.: *Пришляк В.* Григорій Граб'янка (Історико-генеалогічна розвідка) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Зб. наук. праць. — Львів, 2011. — Вип. 20: ACTES TESTANTIBUS: Ювілейний зб. на пошану Леонтія Войтовича. — С. 563, 565 (цифрові копії), 567–568 (текст).

стоїть першим серед підписів шістнадцяти членів «комісії правної» на підсумковому тексті кодексу³⁶⁸.

У генерального обозного, як майже у всіх людей влади чи «влада імущих», були свої добрі приятелі та недоброзичливці. Яків Лизогуб ще в 1728 р. скаржився на генерального суддю Михайла Забілу, якого звинувачував у захопленні його пожитків³⁶⁹. 9 листопада 1731 р. Анна Іоанівна надала грамоту гетьману про розгляд і рішення в Генеральному військовому суді українськими і російськими суддями згаданої справи, в якій йшлося про відсторонення одного із звинувачених Михайла Кандиби від участі в засіданнях Генерального військового суду³⁷⁰.

Яків Лизогуб, як і його предки, виявив себе і у військовій діяльності. Зокрема, козацькі бригади з лівобережних полків під команду «вельможного его милости пана Якова Лизогуба обозного воскового енерального и наказного гетмана» брали участь у війні за «польську спадщину» 1733–1735 рр. на підтримку кандидатури на королівський трон саксонського курфюрста Августа III Саса³⁷¹. Наказним генеральним осавулом «Польського корпусу» у поході було призначено бунчукового товариша Стародубського полку, шляхтича гербу «Шелінга» Григорія Скорупу, а Якова Жураковського, зятя Я. Лизогуба, — командиром Ніжинської бригади³⁷². З цього періоду відомий наказ із чотирьох пунктів генерального обозного бунчуковому товариству про випасання коней, готовність відбувати об'їзні польові караули, заборону самовільного від'їзду і т. п.³⁷³ 3 15–18 квітня 1733 р. походить справа про спорядження возів у Прилуцькому полку для «курінчиків»^{*} генерального обозного Якова Лизогуба з метою організації походу до польського кордону³⁷⁴. У матеріалах Генеральної військової канцелярії міститься справа, що розтягнулася від 31 червня 1733 р. до 26 березня 1734 р., про призначення на засідання

³⁶⁸ Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 [р.] / Упоряд. К.А. Вислобоков. — С. 546.

³⁶⁹ Архів СІБІ РАН. — Колл. 150. — № I / 370. — Арк. 1.

³⁷⁰ Там само. — № I / 492. — Арк. 1.

³⁷¹ *Ситий І.* До історії українського війська: списки бунчукових товаришів та сотників 1733 р. // Сіверянський літопис. — 2000. — № 5 (35). — Док. № 1. — С. 140.

³⁷² ЧМ. — Інв. № АЛ-14-14/6. — Арк. 1.

³⁷³ Там само. — 14/16. — Арк. 1.

^{*} Курінчики — категорія рядових козаків у Гетьманщині. Їх закріплювали за гетьманами, генеральною та полковою старшиною для виконання різноманітних особистих доручень, військових справ, а також для праці в їхніх маєтках. За це старшина нерідко звільняла курінчиків від участі у військових походах. Кількість їх точно не визначалась, а тому цілком залежала від побажань і потреб козацької верхівки (Див.: *Гуржій О.І., Чухліб Т.В.* Гетьманська Україна. — К., 1999. — С. 106).

³⁷⁴ ЦДАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 4388. — Арк. 8.

Генерального військового суду замість генерального обозного Якова Лизогуба, який тоді перебував у Польському поході, генерального осаула Федора Лисенка³⁷⁵. В Лизогубівському літописі знову ж таки зафіксовано, що після смерті 1733 р. польського короля Августа II «тогда жъ къ границѣ Литовской отъ Стародуба и за границу въ Литву, для удержанія курфирста саксонского Августа третьяго на королевствѣ польскомъ, а для выгнанія зъ Польши обраного повторно на королевство польское Лѣщинского, войска великороссійскіе и козацкіе 10,000 тысячъ при командиру обозному енеральному, Якову Лизогубу, и бунчуковые товарищи 100, ходили... Обозному-же генеральному съ козаками велено зимовать въ разныхъ мѣстахъ литовскихъ: въ Брестю Литовскому, Яновѣ, Вильнѣ, Гроднѣ, где поморок (мор, повальна хвороба, смертельна пошестъ, очевидно, чума. — *Авт.*) явився, и тамъ ляховъ, козаковъ и жидовъ много вымерло чрезъ три місяці; тамъ же бунчуковыхъ зъ десятокъ умерло...»³⁷⁶. Серед них — бунчукові товариші з Чернігівського полку, імена та прізвища яких внесені також до «виденія» 1730 р., — Семен Лизогуб, рідний молодший брат генерального обозного³⁷⁷ та Яків Полуботок, син наказного гетьмана Павла Полуботка, тіла яких поховали у василіянському монастирі біля білоруського Гродно³⁷⁸.

7 липня 1733 р. Яків Лизогуб писав з обозу з-під Симеонівки у Білорусі до гетьмана Данила Апостола «покорно» з повідомленням, що 24 червня отримав грамоту з Колегії іноземних справ із Санкт-Петербурга, в якій йшлося, щоб надіслали відомість за 1732 р. про утримання Генеральної військової артилерії, згідно 4 параграфу «Рішительних пунктів». У листі генеральний обозний звітував про підопічну йому генеральну артилерію, «якіе порадки мною устроени и сколько яких запасов, и служителей в оной имѣется», й обіцяв завершити укладання відомості за 1732 р., так як це вже зроблено за три попередні роки, й негайно передати їх до Генеральної військової канцелярії³⁷⁹. У щоденнику Якова Марковича під 14 серпня 1733 р. зафіксовано про похід Лизогуба до Смо-

³⁷⁵ Там само. — Спр. 4362. — Арк. 19.

³⁷⁶ Лизогубівський літопис. — С. 60.

³⁷⁷ Відомий універсал гетьмана Д. Апостола 1729 р., виданий бунчуковому товаришеві С. Лизогубу на продовження володіння «військовим степом» біля його хутора у Прилуцькому полку // НБУВ. IP. — Ф. II. — № 4727. — Арк. 1.

³⁷⁸ Biblioteka PAU i PAN w Krakowie. — Sygn. 269 (Krz.). — Str. 2; Антонович В. Предисловіе // Лизогубівський літопис. — С. VIII. С. Лизогуб і Я. Полуботок — мабуть, востаннє, зафіксовані першими особами в списку Чернігівського куреня за 1733 р. (ЧІМ. — № Ал-14-14/5. — Арк. 1. Опубл.: Ситий І. До історії українського війська: списки бунчукових товаришів та сотників 1733 р. — Док. № 2. — С. 142).

³⁷⁹ Biblioteka PAU i PAN w Krakowie. — Sygn. 269 (Krz.). — Str. 26–27; копія — ЦДІАК України у Львові. — Ф. 309. — Оп. 1. — Спр. 2496. — Арк. 19–20.

ленська³⁸⁰. 11 листопада того ж 1733 р. із західно-поліського містечка Янова на Берестейщині (нині районний центр — м. Іваново), листовно відповідаючи наказному генеральному осавулові Григорію Скорупі, генеральний обозний зауважував про дислокування його війська у с. Ставах (очевидно, на Пинщині), а також про провіант, який провадили від містечка Межиріч, та про сотню козаків для його супроводу під орудою городнянського сотника Чернігівського полку Івана Римші, оскільки обивателі з містечка Янова відмовилися від транспортування цього провіанту «на сю сторону рѣки Бѣга»³⁸¹. Яків Лизогуб повідомляв російського полковника Кондирєва про труднощі походу внаслідок хвороб, нестачі провізії та фуражу тощо³⁸² (до речі, з часу Польського походу відома восьмикутна паперово-воскова, з червоно-коричневим воском, печатка генерального обозного, що якраз датується листопадом 1733 р.).

Після смерті Данила Апостола у січні 1734 р. імператриця Анна Іоанівна й російський уряд заборонили вибори гетьмана, а правління Лівобережною Україною було доручене російському сенаторові, генерал-лейтенанту Семену Івановичу Нарішкіну «купно съ малороссійскою генеральною старшиною Малороссією править, въ которомъ числѣ, яко первенствующая зъ малороссійскаго генералитету персона, войсковый енеральный обозный, Яковъ Лизогубъ, былъ опредѣленъ указомъ Ея Императорскаго Величества»³⁸³. На той час Яків Лизогуб ще перебував на чолі козацького війська у Польщі, брав Варшаву, Гданськ та інші польські міста. У родинній хроніці Забіл записано, що «Пнѣъ вбозный Енералний Яковъ Лизогубъ зъ Полци лѣтомъ отишоль, по ѱказу, зъ частю войска...»³⁸⁴. Генеральний обозний Яків Лизогуб залишався першою особою серед українців упродовж майже усього Правління гетьманського уряду в 1734–1750 рр.

Генеральний писар

Другою особою після генерального обозного, до обов'язків якого входило врегулювання цивільних справ, був генеральний військовий писар. За етимологією термін «писар» — суто український. За своїми

³⁸⁰ Дневник Якова Марковича 1731–1736 гг., т. 3 // НБУВ. ІР. — Ф. І. — № 66858. — Арк. 132 зв.

³⁸¹ ЧМ. — Інв. № АЛ-14-14/7. — Арк. 1.

³⁸² Там само.

³⁸³ Лизогубівський літопис. — С. 61; РДБ. НДВР. — Ф. 159. — № 26. — Арк. 50–50 зв.

³⁸⁴ Коваленко О. Хроніка Івана Забіли про події 30–40-х рр. XVIII ст. в Гетьманщині // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI–XVIII століть. — К., 2000. — С. 456; Коваленко О. Іван Забіла та його хроніка з історії України // Сіверянський літопис. — 2000. — № 2 (32). — С. 150.

обов'язками і повноваженнями він стояв найближче до гетьмана і був найбільш посвячений у поточні справи внутрішньої та зовнішньої політики. Генеральний писар готував універсали на підпис гетьману, листувався з полковниками, іншою старшиною, виконував багато завдань і доручень державно-адміністративного характеру. Зазвичай на уряд генерального писаря обирали осіб, які мали певний канцелярський досвід і, як правило, пройшли вишкіл Генеральної військової канцелярії. Зрештою, у розпорядженні писаря постійно перебувала спеціальна військова гетьманська канцелярія та гетьманський (державний) архів, в якому зберігалися усі найважливіші документи, і в яких на чолі зі старшим писарем працював штат канцеляристів (старших канцеляристів і канцелярських підписків), які мали добру освіту та знали мови³⁸⁵. За своїм становищем і повноваженнями з-поміж козацької старшини генеральний писар як державний канцлер найліпше знав і найближче стояв до керівництва зовнішньою політикою та дипломатією Гетьманату³⁸⁶. У цьому випадку промовистими є приклади Івана Виговського чи Пилипа Орлика. В останні роки дещо пошавилися розвідки в царині наукової біографістики, просопографії, зрештою археографічні публікації про писарів Війська Запорозького Низового³⁸⁷.

Реорганізація 1720 р. гетьманської канцелярії полягала в тому, що її було відокремлено від уряду гетьмана, отже, тим самим із гетьманської вона стала загальновійськовою, тобто державною. Її було передано під безпосереднє управління Генеральної військової канцелярії — новоствореного колегіального військово-адміністративного органу влади, що складався із представників козацької старшини та фактично являв собою уряд держави. До 28 січня 1732 р. тут існувала визначена гетьманом і стар-

³⁸⁵ Про порядок діловодства під орудою генерального писаря в часи та відразу після смерті Д. Апостола, станом на 1734 р., див.: *Джиджора І.* До історії Генеральної Військової Канцелярії // ЗНТШ. — Львів, 1912. — Т. CVII. — Кн. I. — С. 39–51; передрук: Україна в першій половині XVIII віку. Розвідки і замітки / З передмовою акад. М. Грушевського. — К., 1930. — С. 110–118.

³⁸⁶ *Окиншевич Л.* Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII–XVIII вв. — С. 122–123; *Gajesky G.* The Cossack Administration of the Hetmanate. — Cambridge, Mass., 1978. — Vol. 2. — P. 664–666; *Стафійчук В.В.* Уряд України XVII–XVIII століть у світлі друкованих джерел // Архіви України. — 1996. — № 4–6 (239). — С. 63–69; *Горобець В.* Політичний устрій українських земель другої половини XVII–XVIII століть: Гетьманщина, Запорожжя, Слобожанщина, Правобережна Україна (спроба структурно-функціонального аналізу). — К., 2000. — С. 34–35; *Його ж.* Держава і суспільство в Україні в ранній Новий час: практики Гетьманату. — С. 161; *Однороженко О.* Українська (руська) еліта доби Середньовіччя і раннього Модерну... — С. 300–302.

³⁸⁷ *Кузык Т.* Писар Низового Війська Запорозького Олексій Петруша (Матеріали до біографії) // Київська старовина. — 2003. — № 6. — С. 133–140; Військовий писар Андрій Семенович Товстик: Зб. документів / Упоряд. І.Л. Синяк. — К., 2010.

шиною посада реєнта, останнім її обіймав Данило Покорський. Реєнт ставав на заміну генерального писаря у випадку його відрядження або хвороби. Саме з цих причин після скасування посади реєнта 20 березня 1734 р. М. Турковський звернувся з проханням до князя О.І. Шаховського про встановлення натомість посади старшого канцеляриста³⁸⁸.

Атрибутом (клейнодом) уряду генерального писаря була державна печатка Війська Запорозького («козак з мушкетом на плечі»), і до указу від 17 листопада 1720 р. генеральний писар залишався її охоронцем і прикладав до усіх відповідних документів. Відтак згідно указу ця «войськова» (державна) печатка переходила у безпосереднє розпорядження гетьмана, а натомість генеральний писар став володіти другою державною печаткою, яка відрізнялася від першої лише за назвою й іменувалася «кабинетскою» (урядовою)³⁸⁹.

У службовій ієрархії Російської імперії генерального писаря, як і решту генеральної старшини, крім гетьмана і генерального обозного, Колегія іноземних справ прирівнювала до рангу полковника³⁹⁰. Теж саме було прописано і в указі імператриці Анни Іоанівни від 28 грудня 1733 р., згідно з яким чин генерал-майора передбачався для генерального обозного; полковників — для решти козацької старшини. Пізніше, у 1760-х роках, писареві надавали чин статського радника³⁹¹.

Стрімке сходження Михайла Турковського на вищий щабель гетьманського уряду в Глухові припало саме на часи гетьманування Данила Апостола. 1727 р. він був і став одним із реальних претендентів на посаду другого генерального судді. У щоденних записках Якова Марковича зазначено, що 6 жовтня 1727 р. укомплектована була у першому складі генеральна старшина: Гнат Галаган став генеральним обозним, Захар Рощаківський і Михайло Турковський — генеральними суддями, Семен Чуйкевич — генеральним писарем, Іван Гамалія — генеральним осавулом, Андрій Миклашевський — генеральним хорунжим, ічнянський сотник Григорій Стороженко — генеральним бунчужним³⁹². Кар'єра Михайла Турковського на посаді генерального писаря розпочалася все ж аж

---

³⁸⁸ Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII–XVIII ст. — С. 316, 319–321.

³⁸⁹ Однороженко О. Українська (руська) еліта доби Середньовіччя і раннього Модерну... — С. 301–302.

³⁹⁰ АЗПРІ. — Ф. 124. — Оп. 124/II. — 1733 р. — Спр. 7. — Арк. 1 зв.

³⁹¹ Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII–XVIII ст. — С. 150.

³⁹² Дневные записки малороссийского подскарбия Якова Марковича, 1716–1745 / Изд. А. Марковича. — М., 1859. — Т. I: (1716–1735). — С. 246.

від 16 грудня 1728 р. і тривала 11 літ до його смерті у 1739 р.³⁹³ М. Тутковський замінив на цій посаді Семена Чуйкевича, що перебував на цьому уряді від 6 жовтня 1727 р.³⁹⁴

Після елекції гетьмана 1 жовтня 1727 р. на перших порах генеральні судді і писар, поки не усталився корпус вищої старшини, перебували на своїх посадах тимчасово, тобто «до указу»³⁹⁵. У розлогій справі про донесення гетьмана Д. Апостола на таємного радника Ф.В. Наумова, де зберігаються матеріали допитів останнього у серпні 1728 р., довідуємося, що Верховна таємна рада цікавилася, кого з козацьких старшин було вибрано «вольними голосами», а кого призначено за наказом царського міністра. У ній, до речі, фігурували імена бунчукових товаришів Михайла Турковського і Захара Роцаковського, яких товариство вибрало саме «в писарі генеральні»³⁹⁶. Зокрема, перед Ф.В. Наумовим ставили питання щодо лояльності, відповідності та компетентності обраного генералітету, «в том числѣ в генеральные писари Турковского, который в звании писарском никогда не бывал, и в том не искусен»³⁹⁷.

Копія «Просительних статейних пунктів» теж була зроблена у березні 1728 р. М. Турковським, наприкінці якої зберігся не лише власноручний підпис гетьмана, але й неповторний вензель підпису генерального писаря³⁹⁸. Аналогічні підписи гетьмана і генерального писаря поставлені й на датованій 27 липня 1728 р. чернетці-копії зі вставками тексту роз'яснень напроти кожного із «Просительних статейних пунктів»³⁹⁹. Все це завершилося, як відомо, 22 серпня 1728 р. «Рішительними пунктами» царського уряду.

Виписка-витяг про представлення на посаду генерального писаря кандидатури Семена Чуйкевича, який виконував ці обов'язки у 1727 р., та остаточне визначення щодо іншої кандидатури, а саме Михайла Турковського, у 1728 р. зайвий раз наголошує на певній конкуренції в сере-

---

³⁹³ АЗПІ. — Ф. 124. — Оп. 124/І. — 1728 р. — Спр. 62. — Арк. 1; *Маркевич Н.* История Малороссии. — М., 1843. — Т. V. — С. 161–163; *Репан О.А.* Генеральна старшина та полковники Гетьманщини в 1742 р. ... — С. 46.

³⁹⁴ Дневные записки малороссийского подскарбия Якова Марковича, 1716–1745. — С. 246.

³⁹⁵ РДАДА. — Ф. 248. — Оп. 29. — Спр. 1793. — Арк. 673.

³⁹⁶ Там само. — Ф. 13. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 12–12 зв.

³⁹⁷ Там само. — Арк. 25.

³⁹⁸ РДАДА. — Ф. 13. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 9; РДБ. НДВР. — Ф. 159. — № 27 (6). — Арк. 333–337 зв.

³⁹⁹ РДВІА. — Ф. 864. — Оп. 16. — Спр. 41. — Арк. 23 зв.; НБУВ. ІР. — Ф. 40. — № 606. — Арк. 1–32; опубл.: *Маркевич Н.* История Малороссии. — М., 1842. — Т. III. — С. 344–390.

довищі старшинського корпусу⁴⁰⁰. З цього приводу викликає також інтерес довідка від 17 грудня 1733 р. Колегії іноземних справ, спеціально складена для імператорського Кабінету, про приведення у відповідність військових рангів гетьмана Д. Апостола, генеральної старшини і полковників до нової системи із 14 імперських звань та чинів у службовій ієрархії Російської імперії, запровадженій Петром I згідно «Табеля про ранги» 1722 р. Генерального писаря, двох генеральних суддів, генерального підскарбія, двох генеральних осавулів, генерального хорунжого і генерального бунчужного Колегія іноземних справ прирівнювала до рангів полковників⁴⁰¹.

Проїшов деякий час, поки 16 грудня 1728 р. Верховна таємна рада підписала указ про призначення в Гетьманщині вищої генеральної старшини: обозним — Якова Лизогуба, судьями — Михайла Забілу, Андрія Кандибу, писарем (до указу) — Михайла Турковського, осавулами — Івана Мануйловича, Федора Лисенка, хорунжим — Якіма Гречаного і бунчужним — Івана Бороздну⁴⁰².

Загалом гетьманський дворянин, український шляхтич герба «Юньчик» за родоводом, Михайло Турковський свою службу розпочав «при боку» гетьмана Івана Мазепи як «дозорця» почепський, а згодом, у 1706–1707 рр., вже як мглинський сотник⁴⁰³. На початку Північної війни потрапив і перебував у шведському полоні⁴⁰⁴. У документах цього часу «пан Турковський» згадується з лютого 1709 р.⁴⁰⁵ Тісно пов'язаний саме із Мглинською сотнею Стародубського полку, де, ймовірно, народився і мав рангові й спадкові маєтності⁴⁰⁶. Господар Гадяцького замку в 1710–1712, 1719–1720, 1723, 1725–1727 рр., отже, мазепинцем був непослі-

⁴⁰⁰ АЗПРІ. — Ф. 124. — Оп. 124/1. — 1728 р. — Спр. 62.

⁴⁰¹ АЗПРІ. — Ф. 124. — Оп. 124/2. — 1733 г. — Спр. 7. — Арк. 1–4 зв. Див. також: Пришляк В. Матеріали Архіву зовнішньої політики Російської імперії до історії Гетьманщини часів Данила Апостола // Архіви України. — 2013. — № 1 (283). — С. 153–154.

⁴⁰² Архив Правительствующего Сената. Опись высочайшим указам и повелениям, хранящимся в С.-Петербургском Сенатском архиве за XVIII век. / Сост. П. Баранов. — СПб., 1875. — Т. II: 1725–1740. — № 3289. — С. 174; Протоколы, журналы и указы Верховного Тайного Совета. — Т. VI: (июнь–декабрь 1728 г.) // Сб. РИО. — СПб., 1893. — Т. 84. — № 271. — С. 705.

⁴⁰³ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. — Вид. 3-є, доп. і виправл. — Нью-Йорк–К.–Львів–Острого–Торонто, 2003. — С. 104, 161.

⁴⁰⁴ Модзалевський В.Л. Турковские // Малоросийский родословник. — Т. V. — Вип. 3. — К.–СПб., 2004. — С. 15.

⁴⁰⁵ Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упоряд. С. Павленко. — К., 2007. — № 383. — С. 344.

⁴⁰⁶ Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку / Упоряд. К. Лазаревська // Український архів. — К., 1929. — Т. I. — С. 228–229; Універсали Івана Мазепи (1687–1709) / Упоряд. І. Бутич. — К.–Львів, 2002. — Ч. I. — № 438. — С. 474.

довним. У фондах Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського збереглася розписка від 18 квітня 1712 р. М. Турковського гадяцькому полковникові Івану Чарнишу про отримання 100 золотих із млинарського збору⁴⁰⁷. У 1719–1720 рр. господар Гадяцького замку мав проблеми з розквартируванням тут російського Володимирського драгунського полку, про що свідчать його донесення та супліки⁴⁰⁸. 14 жовтня 1727 р. Данило Апостол видав універсал, в якому підтверджував право незмінного господаря Гадяцького замку на збір податків з підлеглих маєтностей⁴⁰⁹. Поїздки до Москви та виконання інших гетьманських доручень не ліпшим чином впливали на господарські справи. Тому на особисті прохання, з якими він неодноразово апелював до гетьмана, М. Турковський на початку 1729 р. залишив цю посаду⁴¹⁰.

М. Турковський був одружений з донькою мглинського сотника, українського шляхтича, полкового стародубського судді (1705–1708) Івана, сина Романа, Ракушки-Романовського Марфою. З дітей найбільш відомий син Максим — спочатку військовий канцелярист Генеральної військової канцелярії, згодом мглинський осавул і вїйт, сотник полковий стародубський, бунчуковий товариш⁴¹¹. Стародубський полковий суддя Микола Ханенко у своєму щоденнику описував, як у жовтні 1730 р. з Мглина до Стародуба приїхала пані Турковська на гостину до родини Федора Ширая, внука відомого тут з попередніх часів вїйта і купця Спиридона Ширая, а також як гостила у дружини стародубського полкового писаря Анастасії Скорупи, з дому також Ширай⁴¹².

Сам процес сходження М. Турковського до посади генерального писаря був поступовим і не завжди простим. У 1728 р. він супроводжував Данила Апостола під час поїздки до Москви і навіть залишився там після повернення гетьмана до Глухова, час від часу листовно доповідаючи останньому про політичну ситуацію та розгляд у Колегії іноземних справ позовів, що стосувалися гетьманського двору⁴¹³. 11 січня 1729 р. Петро II

⁴⁰⁷ ЧМ. — Інв. № АЛ-501-14-10/23. — Арк. 1.

⁴⁰⁸ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 332. — Арк. 3; Спр. 390. — Арк. 2; Спр. 462. — Арк. 4.

⁴⁰⁹ НБУВ. ІР. — Ф. І. — № 53762 (Лаз. 13). — Арк. 144 зв.

⁴¹⁰ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 494. — Арк. 6; Васильєва О. Урядники та служителі гетьманського двору часів правління Данила Апостола (1727–1734 рр.) // Київська старовина. — 2009. — № 1–2 (385–386). — С. 140–141.

⁴¹¹ Приватні листи XVIII ст. / Підгот. до вид. В.А. Передрієнко. — К., 1987. — № 101, 116, 119. — С. 98–99, 111, 113; *Кривошея В.В.* Козацька старшина Гетьманщини. Енциклопедія. — С. 717–718.

⁴¹² Дневник генерального хорунжего Николая Ханенка (1727–1753 г.) / Изд. А. Лазаревский. — К., 1884. — С. 17–18.

⁴¹³ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 494. — Арк. 17.

видав у Москві указ про затвердження поданих гетьманом кандидатів на уряди панів генеральної старшини, серед яких (після обозного та двох суддів) було призначено на посаду й прийнято присягу в церкві й «за писара до ўказу Ншого Михайлѣ Турковскомѣ»⁴¹⁴. У складі тодішнього козацького генералітету згаданий «за Писара Енералного до ўказу Пнѣ Михайло Турковский», як занотовано в діаріуші Генеральної військової канцелярії, 31 січня 1729 р. рано прибув із Москви до Глухова⁴¹⁵. Підпис «за Писара правящий» М. Турковського стоїть третім після гетьмана, генерального обозного Я. Лизогуба, генерального судді М. Забіли і у донесенні Данила Апостола від 14 травня 1729 р. з підписами козацької старшини до російського імператора Петра II із обґрунтуванням доцільності перенесення гетьманської столиці з Глухова до Батурина, на підставі того, «что за прежнихъ Гетмановъ резиденція Гетманская была в Батуриньѣ»⁴¹⁶. 6 квітня 1729 р. генеральний писар у складі делегації, що складалася з генерального обозного Я. Лизогуба, генерального осавула І. Мануйловича та військових канцеляристів Генеральної військової канцелярії, вітали гетьмана з Великоднем у Глухові: традиційно «купно» приходили «с повѣншованемъ»⁴¹⁷. На початку січня нового, 1730 р. виконувачеві обов'язків генерального писаря разом з іншими старшинами виділено було квартиру в гетьманській резиденції у Глухові⁴¹⁸. У березні того ж року разом з гетьманом до Москви їздили генеральний осавул, генеральний суддя і генеральний писар⁴¹⁹. Свою руку Турковський приклав і до документа від 22 травня 1730 р. про козацькі млини⁴²⁰. Відомість покуховного збору та показанщини за 1731 р. завершується підписами гетьмана, усього генералітету і у тому числі автографом: «за Енералного Писаря Михайло Турковский»⁴²¹. Загалом, неповторно бароковий підпис з характерною виносною літерою «р» генерального писаря часів гетьманування Данила Апостола є своєрідною палеографічною родзинкою та

⁴¹⁴ Там само. — Спр. 3062. — Арк. 2, 3, 4.

⁴¹⁵ НБУВ. ІР. — Ф. І. — № 53763 (Лаз. 13/2). — Арк. 21 зв.

⁴¹⁶ РДАДА. — Ф. 248. — Оп. 41. — Д. 3568. — Л. 179; копія: ЦДІАЛ України. — Ф. 309. — Оп. 1. — Спр. 2495. — Арк. 97; АЗПРІ. — Ф. 124. — Оп. 124/1. — 1729 р. — Спр. 25, 2 арк.; НБУВ. ІР. — Ф. І. — № 53763 (Лаз. 13/2). — Арк. 476; Ф. VIII. — № 1457. — Арк. 8; Архів СПбІІ РАН. — Кол. № 150: Черниговское губернское правление. — № II / 22. — Арк. 1–1 зв.

⁴¹⁷ НБУВ. ІР. — Ф. І. — № 53763 (Лаз. 13/2). — Арк. 87.

⁴¹⁸ Там само. — Арк. 232.

⁴¹⁹ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 3377. — Арк. 7.

⁴²⁰ РДАДА. — Ф. 248. — Оп. 41. — Спр. 3568. — Арк. 276–289.

⁴²¹ Там само. — Спр. 3569. — Арк. 37 зв.

справжньою окрасою українського скоропису першої половини XVIII ст.⁴²² Послідовне вживання генеральним писарем власного імені «Михайло» питомо рідною мовою свідомо чи підсвідомо протистояло систематичній русифікації українського діловодства.

Як свідчить лист від початку 1730 р., гетьман Д. Апостол наголошував на тому, «дабы вибирали в Малой Россіи генералную старшину и полковниковъ, полковую старшину и сотников волними голоси по прежнему обикновению из заслужанихъ и знатних и вѣрних и неподозрителних людей, и от кого б тих полков козакам и народу обид и разоренія не было»⁴²³. У серпні 1729 р. «Михайла Турковського на сей час Енерального Писара Правящого» поряд із іншими двома кандидатами, зокрема, гадяцьким полковим обозним Григорієм Граб'янкою і полковим осавулом і наказним полковником Мартином Штишевським, могли вибрати на вакантне місце полковника Гадяцького полку⁴²⁴.

29 грудня 1731 р. генеральний писар Михайло Турковський з Мглина листовно запрошував уклінно бунчукового товариша Григорія Скорупу на весілля (у тексті запрошення — «тѣю веселную Сѣна моего акцію приобдобити») 23 січня 1732 р. свого найстаршого сина Максима з єдиною донькою бунчукового товариша Григорія Жоравки, онукою стародубського полковника Лук'яна Жоравки і Ганни Полуботківни — Марією⁴²⁵. Козацький старшина, вочевидь, мав проблеми із не дуже бажаними «постояльцями», бо більше, ніж на місяць, у серпні–вересні 1732 р. затягнулася справа про переведення російського підполковника Львова з дому генерального писаря на іншу квартиру⁴²⁶.

Витяг з ухвали зборів у канцлера Г.І. Головкина від 3 грудня 1731 р. свідчить, що згідно з представленими гетьманом кандидатурами, замість померлого генерального судді Михайла Кандиби ухвалено бути Іванові Бороздні, а «правлящего за писаря генерального» М. Турковського «здѣлать полнымъ генеральнымъ писаремъ»⁴²⁷. У щоденнику Миколи Ханенка зафіксовано, що 28 січня 1732 р. прибув до Глухова воронізький сотник Іван Холодович, який привіз грамоту про пожалування Івана

⁴²² ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 4703. — Арк. 2 зв.; ЧІМ. — Інв. № Ал-501-14-12/18. — Арк. 1.

⁴²³ РДАДА. — Ф. 248. — Оп. 41. — Спр. 3568. — Арк. 221; копія: ЦДІАЛ України. — Ф. 309. — Оп. 1. — Спр. 2495. — Арк. 157 зв.

⁴²⁴ РДАДА. — Ф. 248. — Оп. 41. — Спр. 3568. — Арк. 262.

⁴²⁵ ЧІМ. — Інв. № Ал-14-12/18-501. — Арк. 1–2.

⁴²⁶ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 4028. — Арк. 9.

⁴²⁷ РДАДА. — Ф. 248. — Оп. 29. — Спр. 1793. — Арк. 182; опубл.: *Окиншевич Л.* Центральні установи України-Гетьманщини XVII–XVIII ст. — № XVI. — С. 316.

Бороздни генеральним суддею, а пана Турковського — «писарем енеральним полнымъ»⁴²⁸.

9 червня 1732 р. з Глухова гетьман Д. Апостол повідомляв про загальну нараду з генеральною старшиною та полковниками стосовно видання платні полковим і сотенним служителям, а також щодо виділення коштів на канцелярські видатки, згідно з указом імператриці Анни Іоанівни від 31 грудня 1731 р.⁴²⁹ На підставі цієї відомості вимальовується досить реалістичний колективний портрет козацького генералітету, оскільки наприкінці документа, відповідно до рангу, «рукою власною» підписи залишили: генеральний військовий обозний Яків Лизогуб, генеральні військові судді Михайло Забіла та Іван Бороздна, генеральний військовий писар Михайло Турковський, генеральні військові осавули Іван Мануйлович і Федір Лисенко, генеральний хорунжий Яким Горленко, а також полковники: чернігівський — Михайло Богданов, ніжинський — Іван Хрущов, миргородський — Павло Апостол, київський — Антон Танський, полтавський — Василь Кочубей, лубенський — Петро Апостол, гадяцький — Григорій Грабянка, переяславський наказний Василь Томара, замість стародубського полковника Олександра Дурова, який перебував з козаками на «линейной работе», підпис поставив стародубський полковий обозний і наказний полковник Афанасій Єсимонтовський, а замість прилуцького полковника Гната Галагана, який також перебував «нинѣ на лѣнейной работѣ», — прилуцький полковою сотник Петро Носенко (Білецький) і старший військовий канцелярист Григорій Юркевич⁴³⁰.

Після того, як 28 квітня 1733 р. Д. Апостола розбив параліч, постало нагальне питання про довіреність його підпису. Власне, ці функції з правом підпису документів перейняв генеральний писар: «толка под именем гетмана Апостола, за которого подписывался писарь енеральный Михайло Турковский», а справи передавалися царському резидентові генералу-аншефу Семену Григоровичу Нарішкіну⁴³¹. Копія зі справи від 24 травня 1733 р., в якій з самого початку зазначено ієрархію «панів малоросійської старшини: обозний, судді, писар, осавули і хорунжий енеральні воисковие», підтверджує, щоб «за нѣшою резолюцією по приказу нѣшомъ за рукою вмѣсто нас ннѣ болѣзующихъ Писара войскового Ене-

⁴²⁸ Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко... — С. 36.

⁴²⁹ Архів СПбП РАН. — Колл. № 150. — Од. зб. № II/21. — Арк. 1–7.

⁴³⁰ Там само. — Арк. 5–5 зв.

⁴³¹ РНБ. ВР. — Ф. IV. — № 811. — Арк. 61 зв.

ралного П̃на Михайла Турковського под именем н̃шимъ по сее число отпраляли ...»⁴³².

У листі до царського резидента С.Г. Нарішкіна зазначено, хто залишив підпис: «Писарь войсковий Енералний П̃нь Михайло Турковский подписался»⁴³³. Збереглося донесення гетьмана Д. Апостола Колегії іноземних справ з відповіддю про одержання грамот від 24 та 25 червня 1733 р. про спорядження старшин, козаків, артилерії до Польського військового походу на підтримку новообраного короля Августа III Саса та про управління справами Генеральної військової канцелярії генеральним писарем Михайлом Турковським на час хвороби гетьмана⁴³⁴. Хоча з 22 червня 1733 р. С.Г. Нарішкін вже формально управляв Лівобережною Україною, а наказним гетьманом був генеральний обозний Яків Лизогуб⁴³⁵, царський резидент О.І. Шаховський виставив вимогу, щоб правління було повністю передано Нарішкіну. Однак генеральна старшина, покликаючись на «Рішительні пункти» та практику урядування наказного гетьмана П. Полуботка після смерті І. Скоропадського, звернулася до Колегії іноземних справ, аби дозволили правити Гетьманщиною колегіально. У цій ситуації, коли російський уряд під будь-яким приводом не хотів допустити обрання нового гетьмана, Шаховський наполягав на тому, допоки гетьман живий, щоб універсали підписував генеральний писар⁴³⁶. 22 грудня 1733 р. з Глухова на адресу Ернста-Йоганна Бірона від імені гетьмана надіслано листа, що завершувався вже майже усталеною формою: «По приказу Гддна Гетмана на сей час болѣзнующаго вмѣсто Его собственной рѣки подписалъ войсковый Писар Михайло Тѹрковский»⁴³⁷. Аналогічне формулювання: «По приказу Я[сновельможного] пана Гетмана на сей час болезнѣ собственно Его Яс[новельможно]го Гетмана рукою подписался Енералний Писар Михайло Турковский» міститься й наприкінці листів, датованих 7 і 24 грудня 1733 р., та в останньому листі від 8 січня 1734 р. від імені гетьмана до московського гофмейстера Семена Андрійовича Салтикова, який був

⁴³² ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 4435. — Арк. 2.

⁴³³ Там само. — Арк. 4.

⁴³⁴ Там само. — Спр. 4527. — Арк. 6.

⁴³⁵ *Макидонов А.В.* К светской и церковной истории Новороссии (XVIII–XIX вв.). — Изд. 3-е, испр. и доп. — Запорожье, 2008. — С. 114.

⁴³⁶ *Окиншевич Л.* Звідомлення... — С. 352. У додатках опубліковано виявлену анонімну записку про потребу обмежити владу гетьмана та листування 1733 р. про бажання колегії генеральної старшини здобути по смерті Апостола урядування Гетьманщиною. — С. 361–365.

⁴³⁷ РДАДА. — Ф. 11. — Оп. 1. — Спр. 491. — Арк. 8.

двоюридним братом імператриці, відтак одним із найбільш впливових тогочасних сановників Російської імперії⁴³⁸.

Рангові маєтності генерального писаря були найбільшими серед генеральної старшини. Роздані вони були колишньому гадяцькому господареві, як і решті козацького генералітету, 1729 р.⁴³⁹ Хоча є відомості про те, що із возведенням на трон Анни Іоанівни гетьман з 1731 р. втратив можливість надавати у володіння села козацькій старшині без дозволу нової імператриці⁴⁴⁰. Після проведення «Генерального слідства про маєтності», коли станом на грудень 1731 р. навіть обозному виділялося на ранг 400 дворів, суддям, підскарбію — по 300, а осавулам, хорунжому та бунчужному — по 200 дворів, у писаря було 453 двори. Тому, відповідно, гетьман для нього не просив сіл у канцлера Г.І. Головкіна⁴⁴¹. Своїми двома універсалами 1730 та 1732 рр. Данило Апостол надав Михайлові Турковському рангові володіння у с. Бобрик Веприцької сотні Гадяцького полку та містечка із селами, хутір зі степом у Лубенському та Ніжинському полках. У цих маєтностях посполитому людові, крім козаків, згідно останнього універсалу, «П̄ну Писаревѣ Енер[алному] войсковому яко державцѣ своему обыклое подданское послушество и повинность имѣти хотимъ и рейментарско приказуем»⁴⁴². Наприкінці 1732 року, 31 грудня, було підсумовано справу про рангові маєтності генеральної старшини та великоросійських членів гетьманського уряду за ревізіями 1723, 1729, 1732 рр. та «Генеральним слідством про маєтності» 1729–1730 рр. Відтак, генеральній старшині та «великоросійським членам» були надані або підтверджені раніше надані рангові маєтності. На чин генерального писаря, згідно із записом військового канцеляриста Стефана Лукомського, відводилося 155 дворів у містечку Городище з селами Мелехами і Слобідкою Городиської сотні Лубенського полку, а також село Головенку Новомлинської сотні Ніжинського полку⁴⁴³.

Після смерті Д. Апостола у січні 1734 р. імператриця Анна Іоанівна й російський уряд виборів гетьмана не дозволили, а правління було доручене російському сенаторові, генерал-лейтенанту С.І. Нарішкіну «купно съ малороссійскою генеральною старшиною Малороссією править, въ которомъ числѣ, яко первенствующая зъ малороссійскаго генералитету

⁴³⁸ Там само. — Ф. 1239. — Оп. 3. — Спр. 34827. — Арк. 1, 14.

⁴³⁹ Краткое описание Малороссии // Летопись Самовидца по новооткрытым спискам. — К, 1878. — С. 313.

⁴⁴⁰ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 597 а. — Арк. 90–91.

⁴⁴¹ *Окиншевич Л.* Центральні установи України-Гетьманщини XVII–XVIII ст. — № XVI. — С. 316.

⁴⁴² ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 4167. — Арк. 150 зв.

⁴⁴³ Там само. — Арк. 2 зв.

персона, войсковий генеральний обозний, Яковъ Лизогубъ, былъ опредѣлень указом Ея Императорскаго Величества»⁴⁴⁴. Указ від 31 січня 1734 р. генеральній старшині передбачав призначення замість померлого гетьмана Д. Апостола Правління гетьманського уряду із шести персон, у тому числі князя О.І. Шаховського і Якова Лизогуба⁴⁴⁵. 23 травня 1734 р. М. Турковський, так само як і генерал-лейтенант Шаховський, звітував донесенням в імператорський Кабінет міністрів про надання для російських армійських полків, розміщених на території Гетьманщини, провіанту та фуражу⁴⁴⁶. Відомість, датована 23 липня 1734 р., подана від генерального писаря М. Турковського, та донесення князя О.І. Шаховського Кабінету імператриці Анни Іоанівни детально уточнювали інформацію про порядок судочинства в Генеральному військовому суді та у третейському суді⁴⁴⁷.

Отже, статус генерального писаря вимагав від того, хто обіймав цю посаду, максимуму таланту і здібностей для її інтелектуального наповнення та організаційного забезпечення. По суті, потрібно було безвідмовно, поряд із генеральним осавулом, виконувати функції «правої руки» гетьмана, і власне тому ця посада вважалася однією із ключових та впливових у козацько-старшинському генералітеті серед «вищої» групи гетьманського уряду. На прикладі генерального писаря чи не найкраще простежується станова елітарна свідомість, що незмінно еволюціонувала від рушничі до пера у тривалому розвитку станової еліти Гетьманату — Української козацької держави, яка перебувала під постійним прицілом модернізації, що цілеспрямовано і неухильно підводила її під один імперський ранжир.

Генеральні судді

Інститут генерального військового судді формувався упродовж другої половини XVII – XVIII ст., і на початок гетьманування Д. Апостола традиційно було двоє генеральних суддів, які займалися розглядом військових та цивільних справ. Їх кандидатури в обов'язковому порядку вводилися до складу Генерального військового суду, порядок формування якого у другій чверті XVIII ст. зазнав помітних змін. Він складався із шести осіб порівну: трьох представників генеральної старшини і трьох уповноважених офіцерів з російської адміністрації. Український бік пред-

⁴⁴⁴ Лизогубівський літопис. — С. 61.

⁴⁴⁵ РДА. — Ф. 1329. — Оп. 1. — Спр. 68. — Арк. 37; НИОР РГБ. — Ф. 159. — № 26. — Арк. 50–50 зв.; ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 1. — Спр. 62. — Арк. 1.

⁴⁴⁶ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 4704. — Арк. 3.

⁴⁴⁷ Там само. — Спр. 4703. — Арк. 2–2 зв.

ставляли «Яковъ Лизогубъ, Михайло Забѣла, судиа войсковий Енералний, Федор Чуйкевич, за писаря Енералного управляющій», й канцелярист Іван Степановський⁴⁴⁸.

Михайло Забіла (1670 — близько 1740) став генеральним суддею Війська Запорозького 18 березня 1728 р. На цей час він мав вже вагомий послужний досвід: службу в Генеральній військовій канцелярії розпочав ще за гетьмана Івана Мазепи у 1687 р. і пробув там до 1691 р.; далі рік за роком обіймав уряди в рідному Ніжинському полку: значкового товариша (1691–1696), полкового осавула (1696–1708), полкового писаря (1708–1710), борзнянського сотника (1710–1727), полкового судді (1727–1729), і неабиякий майновий капітал. 1 квітня 1729 р. гетьман надав універсал генеральному судді про лагодження його Царівської греблі біля м. Коропа шарварком навколишніх сіл⁴⁴⁹. Відомий також лист Д. Апостола від 1 лютого 1731 р. в Колегію іноземних справ з проханням про повернення генеральному судді Михайлові Забілі с. Райгородок Коропської сотні Ніжинського полку⁴⁵⁰. Станом на 1732 р. М. Забіла володів 22 підсудками у тій-таки підпорядкованій йому сотенній Борзні. Мав за дружину доньку відомого охочекомонного полковника Іллі Новицького⁴⁵¹. Був дідом князя Олександра Безбородька. Відомо, що генеральний суддя брав участь у походах: Кримському до Перекопу в 1687 р., під час Північної війни у 1703 р. — під Печери, Польському 1704 р., облозі Батурина 1708 р., у Полтавській битві 1709 р. перебував у свиті Петра І. Призначений генеральним суддею іменним імператорським указом від 18 березня 1728 р. і пробув на цій посаді до 26 січня 1740 р.

Другий генеральний суддя Андрій Кандиба походив з роду покозаченого шляхтича Федора Кандиби, який у 1669–1672, 1674–1675 рр. був корсунським полковником, з 1679 р. — значним військовим товаришем, з 1681 р. — конотопським сотником⁴⁵². Згодом, у 1693–1701 рр. він відомий як ніжинський наказний полковник та полковий обозний⁴⁵³. Його син Андрій Кандиба протягом 1698–1707 рр. теж був конотопським сотником та в 1708–1709 рр. корсунським полковником. Брав участь у виступі гетьмана Івана Мазепи, за що був ув'язненим в Києво-Печерській фортеці⁴⁵⁴, 1710–1715 рр. був інтернований до Москви. За гетьманування Д. Апостола, згідно іменного указу від 16 грудня 1728 р., Андрій Кандиба

⁴⁴⁸ Там само. — Оп. 1. — Спр. 1681. — Арк. 54.

⁴⁴⁹ Там само. — Оп. 3. — Спр. 7792. — Арк. 35.

⁴⁵⁰ Там само. — Спр. 3724. — Арк. 1–3.

⁴⁵¹ *Кривошея В.В.* Козацька старшина Гетьманщини. Енциклопедія. — С. 357.

⁴⁵² ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 988. — Арк. 3.

⁴⁵³ *Кривошея В.В.* Козацька старшина Гетьманщини. Енциклопедія. — С. 390.

⁴⁵⁴ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 22. — Арк. 4.

у 1729 р. став другим генеральним суддею⁴⁵⁵, однак пробув на цьому уряді неповний рік, оскільки у травні наступного 1730 р. помер у Москві⁴⁵⁶. У генерального судді А. Кандиби залишилось троє синів: Юхим, Василь і Данило⁴⁵⁷. Наймолодший, до речі, був зятем впливового і діяльного генерал-майора Й.-Б. Вейсбаха⁴⁵⁸. Після смерті А. Кандиби його місце генерального судді з 1731 р. на певний час заступив у якості ротачії Іван Бороздна — надалі генеральний бунчужний. Універсал Д. Апостола від 15 лютого 1732 р. свідчив про надання йому маєтків на ранг генерального судді у Новоміській сотні Стародубського полку — сіл Ущерпи, Увелля, в Новгородській сотні — с. Мехедівка, у Пирятинській сотні Лубенського полку сіл Миклашівка, Білоусівка, Приходок⁴⁵⁹. Рангові маєтності на чини усій генеральній старшині й «великоросійським членам» були взяті під реєстр з наказу гетьмана 31 грудня 1732 р.⁴⁶⁰

Генеральний підскарбій

Інститут генерального військового підскарбія вперше повноструктурно почав діяти з 1728 р. «Рішительні пункти» власне визначали двох підскарбіїв, а саме: «для сбора с Малороссійскаго народа въ войсковой скарбъ доходов, учредить двухъ Подскарбіевъ, одного изъ Великоросійскаго и одного из Малороссійскаго (народу. — *Авт.*)»⁴⁶¹. Компетенція генерального підскарбія зводилася до нагляду та контролю над податковою системою козацького Гетьманату через надходження до Генерального військового скарбу шляхом обкладання і збирання податків, натуральних зборів. Для цього генеральний підскарбій призначав дозорців у кожному з полків та встановлював терміни сплати податків. Пріоритетними залишалися збори з млинів.

Лубенський полковник Андрій Маркович (1674–1747), з рідною сестрою якого Анастасією був одружений гетьман Іван Скоропадський, походив із вихрещеної в часи революції єврейської міщанської родини, подібно до полтавської родини Герциків. Він народився бл. 1674 р. у Прилуках. Завдяки тому, що поріднився з гетьманом, посідав чільні уряди в гетьманській адміністрації. У 1708 р. А. Маркович зафіксований знач-

⁴⁵⁵ Там само. — Спр. 3062. — Арк. 3.

⁴⁵⁶ *Модзалевский В.Л.* Кандибы // Малороссійский родословник: В 4 т. — К., 1910. — Т. 2: Е–К. — С. 261.

⁴⁵⁷ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 3560. — Арк. 1.

⁴⁵⁸ Там само. — Ф. 269. — Оп. 1. — Спр. 4428. — Арк. 26.

⁴⁵⁹ Там само. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 4167. — Арк. 152.

⁴⁶⁰ Там само. — Арк. 2–149.

⁴⁶¹ ПСЗ. — С. 78–78; Сб. РИО. — Т. 84. — С. 57–58.

ковим військовим товаришем. Спочатку він був прихильником гетьмана Івана Мазепи, однак у листопаді того ж таки 1708 р. перейшов на бік російських військ і навіть разом з О. Меншиковим брав участь у штурмі та руйнуванні Батурина. Свого часу А. Маркович виконував дипломатичні доручення гетьмана Івана Скоропадського, зокрема, у 1709 р. їздив із посольством до Стамбула. У 1709–1714 рр. обіймав посаду глухівського сотника, у 1714–1727 рр. відомий як лубенський полковник. 1721 р. був посланий на будівництво Ладозького каналу. У 1722 р. Андрій Маркович на чолі 10-тисячного козацького загону брав участь у Сулацькому поході під час російсько-перської війни⁴⁶². Володів у Гетьманщині багатими маєтностями й своє становище використовував для особистого збагачення, нещадно визискуючи місцеве населення, що призвело навіть до соціальних заворушень.

22 вересня 1727 р. царський міністр-резидент Ф. Наумов відправив його у відставку, про що оголосив лубенській старшині, а також зініціював збір 20 чолобитних проти нього⁴⁶³. Два роки тривали суди, під час яких було розглянуто 108 скарг. Гетьманом Данилом Апостолом його було усунено з посади і віддано під слідство, проте завдяки підтримці своєї сестри Анастасії — дружини колишнього гетьмана І. Скоропадського, яка мала зв'язки з російським урядом, А. Маркович був виправданний і, незважаючи на протест гетьмана, призначений 7 травня 1729 р. генеральним підскарбієм (на цій посаді він пробув до 4 липня 1740 р.). Старшина відзначався великими здирствами, за що мав часті тяжби з полчанами. 17 вересня 1730 р., наприклад, датоване чолобиття роменської жительки М. Данилихи на генерального підскарбія Андрія Марковича за захоплення ґрунтів і відібрання грошей⁴⁶⁴. 1734 р. Андрій Маркович разом з М. Забілою і Ф. Лисенком увійшов за українською квотою до складу Правління гетьманського уряду. Вийшов в «абшит» у ранзі генерального обозного, уряд якого обіймав з 1744 р.⁴⁶⁵ Його син Яків Маркович згодом обійме уряди наказного лубенського полковника, гене-

---

⁴⁶² *Модзалевский В.Л.* Марковичи // Малороссийский родословник: В 4 т. — К., 1912. — Т. 3: Л–О. — С. 888–889.

⁴⁶³ *Астряб М.* Процессы Андрея Марковича (глуховского сотника 1709–1714 г., лубенского полковника 1714–1727, лойскового подскарбия 1729–1744 г.) // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. — Полтава, 1909. — Вып. 6. — С. 10.

⁴⁶⁴ *Дубровський В.* Сторінка з історії архіву Генерального Військового Суду // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. — К., 1928. — Кн. XVII (1728): Праці Історичної секції. — С. 220.

⁴⁶⁵ *Кривошея В.В.* Козацька старшина Гетьманщини. Енциклопедія. — С. 498.

рального підскарб'я і стане відомим, як автор щоденника, що зафіксував події в Гетьманщині 1716–1767 рр.⁴⁶⁶

«Нижчу» групу генеральної старшини Гетьманату за Данила Апостола представляли генеральні осавули Федір Лисенко та Іван Мануйлович, генеральний хорунжий Яким Горленко і генеральний бунчужний Іван Борозна. Кадрова політика гетьмана полягала у планомірному заміщенні усіх ключових державних постів гетьманського уряду саме українцями. Гетьман висував людей освічених та патріотично налаштованих. Важливі посади разом із ранговими маєтностями отримали колишні мазепинці, що певною мірою виявило політичні симпатії старого гетьмана. В умовах майже повної заблокованості зовнішньополітичного напрямку саме це найближче оточення гетьмана визначало основні напрями внутрішньої політики Гетьманату.

Довший час поряд із гетьманом та його родиною Лизогуби, Турковські, Забіли, Кандиби, Марковичі, а також Лисенки, Мануйловичі, Борозни і Горленки та інші козацько-старшинські роди із різними, але загалом тривалими старшинськими каденціями, склали невід'ємну частину політичної еліти козацької України. У російському підданстві вони репрезентували свою, національну за сутністю державу — Військо Запорозьке.

---

⁴⁶⁶ Дневник Якова Марковича. — Т. 2–3: (1729–1736 гг.) // НБУВ. ІР. — Ф. І. — № 66857. Реконструкцію його біографії див.: *Струкевич О.К.* Генеральний підскарбій Яків Маркович // Укр. іст. журн. — 1997. — № 5. — С. 87–97.

Розділ 6

ПОЛІТИКО-АДМІНІСТРАТИВНИЙ УСТРІЙ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ТА ЇЇ КОРДОНИ

Тенденції розвитку полково-сотенного устрою Гетьманату

Про полково-сотенний устрій Війська Запорозького в історіографії сказано вже достатньо багато. Найбільший внесок в розробку проблеми зроблений працями М. Максимовича, М. Слабченка, М. Петровського, І. Крип'якевича та інших вчених¹. Отож наразі, вочевидь, немає потреби повторювати виявлений дослідниками багатий фактологічний матеріал, а буде доцільним виділити лише певні тенденції розвитку полково-сотенного устрою Гетьманату, що справляли вплив на характер урядування козацьких старшин у ввірених їх адміністративних одиницях.

Характерною особливістю політико-адміністративного поділу Української держави було те, що він дублював іррегулярну структуру козацького війська: територіальні одиниці — полки, сотні, курені — відповідали ієрархії відповідних бойових підрозділів, забезпечуючи у такий спосіб максимально швидко мобілізацію козацького стану та злагодженість його бойових дій.

Політико-адміністративна система Війська Запорозького не була козацьким новотвором, оскільки територіальний поділ середньовічного суспільства, як правило, скрізь відштовхувався від потреб оперативної мобілізації збройного люду. Зокрема, мобілізаційний принцип використовувався і при організації повітово-воєводської структури Великого

---

¹ Максимович М.А. Обзор городовых полков и сотен, бывших на Украине со времен Богдана Хмельницкого // Максимович М.А. Собрание сочинений. — Т. 1. — К., 1876; Слабченко М.Е. Малорусский полк в административном отношении (историко-юридический очерк). — Одесса, 1909; Крип'якевич І.П. Студії над державою Богдана Хмельницького // ЗНТШ. — Т. 138–140, 144, 145, 147, 151. — Львів, 1925–1931; Петровський М. До історії полкового устрою Гетьманщини. — Ніжин, 1929; Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. — К., 1959; Реєстр Війська Запорозького 1649 року / Підгот. до друку О.В. Тодійчук та ін. — К., 1995; Панащенко В.В. Полкове управління в Україні (середина XVII–XVIII ст.). — К., 1997; Заруба В.М. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648–1782 рр. — Дніпропетровськ, 2007; Горобець В. Політичний устрій українських земель другої половини XVII–XVIII століть: Гетьманщина, Запорожжя, Слобожанщина, Правобережна Україна (спроба структурно-функціонального аналізу). — К., 2000; Його ж. Полково-сотенний устрій Гетьманату // Історія українського козацтва. — Т. 1. — К., 2006; Його ж. Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України. — К., 2009.

князівства Литовського та Корони Польської. Інноваційний же підхід уряду Богдана Хмельницького при закладенні нової адміністративної структури українських земель полягав у тому, що козацькі полки і сотні мали значно менші території, ніж воєводства і повіти Речі Посполитої, а тому й адміністративним органам було легше ними управляти. Перевага нової адміністративної мережі проявилася в тому, що накази з Чигирина швидко доходили до місцевих урядників².

При становленні полково-сотенного устрою Української козацької держави було використано досвід функціонування реєстрових козацьких полків, формування яких розпочалося ще на початку XVII ст., а на переломі 1625–1626 рр., під час складання гетьманом Михайлом Дорошенком козацького реєстру, було зафіксовано існування шести військово-територіальних одиниць з центрами в Чигирині, Білій Церкві, Переяславі, Корсуні, Каневі та Черкасах. Трохи згодом, у першій половині 30-х років XVII ст., відбувається становлення Полтавського, Миргородського, Лубенського і Яблунівського полків³. Відтак, до певної міри можна погодитись з думкою тих дослідників, котрі наголошують на генетичному зв'язку нового полково-сотенного устрою зі своїм попередником, що існував у структурі Речі Посполитої, а саме старостинським поділом. Відповідно Чигиринський полк постав на місці Чигиринського староства, Білоцерківський — на місці однойменного Білоцерківського і т. д.⁴ З початком Української революції середини XVII ст. процеси розбудови полково-сотенного устрою суттєво інтенсифікуються і виходять далеко за межі традиційно «козацьких» районів. Уже впродовж літа 1648 р. створюються полки в Лівобережній Україні, Київщині, Чернігівщині та Брацлавщині, а восени — у північній частині Правобережжя (Київське воєводство), південно-східній Волині, східній і центральній частинах Подільського воєводства, на півдні Галицької землі Руського воєводства⁵. На середину 1649 р. загальна кількість полків складала більш ніж двадцять військових одиниць, що опиралися на відповідні територіально-адміністративні округи.

Згідно умов Зборівського договору 1649 р., Українська козацька держава втратила територію Барського, Зв'ягельського, Любартівського, Миропільського, Остропільського та Могилівського полків. Козацьке

² Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. — Вид. 2. — Львів, 1990. — С. 230.

³ Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). — К., 1999. — С. 44.

⁴ Див.: Слабченко М.Е. Малорусский полк в административном отношении. — С. 30.

⁵ Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея: проблеми формування, еволюції, реалізації. — К., 1997. — С. 35.

військо у кількості 40 тис. вояків відтепер мало базуватися на теренах шістнадцяти полків: Чигиринського, Білоцерківського, Уманського, Брацлавського, Кальницького, Київського, Переяславського, Кропивнянського, Миргородського, Полтавського, Прилуцького, Ніжинського та Чернігівського⁶. Окремі козацькі полки як певні територіально-адміністративні округи та військові одиниці, наприклад Борзненський та Овруцький, було переформовано у відповідні сотні Чернігівського та Київського полків.

З плином часу адміністративно-військова структура зазнавала певних змін — одні полки існували дуже короткий час, інші — то зникали, то знову з'являлись. Зокрема, було організовано Паволоцький полк, з Ніжинського полку виділився Стародубський, а у прикордонних смугах Гетьманату постали Турово-Пінський, Подільський (Могилевський чи Придністрянський), Волинський та Білоруський полки. Загалом у перші десятиліття існування Гетьманату кількість полків коливалась у доволі широких межах: від 20, за інформацією одних джерел, до 35, згідно з іншими (називались також показники і в 30, 27, 22 тощо)⁷.

За своєю територією та кількістю козаків і посполитого населення, що мешкало на ній, полки були неоднорідними. Старі — Чигиринський, Черкаський, Канівський, Корсунський та Білоцерківський — займали простір у 2–3 тис. кв. км. Полки, що постали в роки революції, були значно більшими. Так, наприклад, Київський полк займав площу 20 тис. кв. км, а Ніжинський — аж понад 30 тис. кв. км. Утім, у наступні роки та десятиліття межі полків зазнавали неодноразових змін, викликаних як розвитком міжнародних процесів, так і — що особливо цікаво в контексті дослідження взаємин влади і суспільства — проявами політичної боротьби всередині Гетьманату. З розряду перших вплив мали російсько-польські та польсько-турецькі договори, що встановлювали сфери впливу їх суб'єктів на українських землях. Прикладами впливу внутрішньополітичної боротьби на зміну територіальних меж полків можуть слугувати дії гетьмана Івана Виговського, котрий у 1658 р. як покарання полтавській старшині за антигетьманський заколот, а водночас і як засіб послаблення впливу полтавців на політичне життя в державі, передав цілий ряд полтавських сотень до складу інших сусідніх полків (досягти реваншу полтавчанам пощастило лише на початку 70-х років, коли до полку було прилучено ряд сотень, що перебували під владою чи сильним впливом чигиринського гетьмана П. Дорошенка, і від того часу Полтавський полк, у складі якого відтепер нараховується 17 сотень, стає одним з найбільших на Лівобережжі). У другій половині 1663 р. практику І. Виговського щодо

⁶ Див.: Реєстр Війська Запорозького 1649 року. — К., 1995. — 592 с.

⁷ Див.: Літопис Самовидця / Вид. підготував Я.І. Дзира. — К., 1971. — С. 22.

послаблення впливів своїх опонентів через проведення адміністративної реформи наслідуює лівобережний гетьман Іван Брюховецький, котрий через поділ Ніжинського полку на три — Ніжинський, Сосницький і Глухівський — істотно послаблює вплив тамтешньої старшини, котра перед тим активно підтримувала опонентів Брюховецького — полковника Василя Золотаренка і гетьмана Якіма Сомка⁸.

Крім згаданих вище Сосницького та Глухівського полків, внаслідок проведених упродовж кінця 1650–1660-х років гетьманами І. Виговським, І. Брюховецьким і П. Дорошенком реформ на козацькій території з існуючих адміністративних одиниць було виділено цілий ряд нових полкових структур або відновлено ті, які існували в перші роки революції: Зіньківський, Іркліївський, Лубенський, Кременчуцький, Торговицький, Ічнянський, Кропивнянський, Гадяцький. Частина з них проіснувала лише короткий час, а частина мала доволі тривалу історію і залишила по собі багату історіографічну традицію.

Доволі красномовними ілюстраціями нестабільності полково-сотенних структур Гетьманату, особливо в третій чверті XVII ст., можуть слугувати приклади численних переоблаштувань, що випали на долю Гадяцького полку. Одну з його частин при складанні Реєстру 1649 р. було переформовано на сотню у складі Полтавського полку, а на базі іншої — значно більшої — створено Гадяцький ключ, що виділявся на ранг гетьманові. У 1661 р. ключ було ліквідовано і замість нього утворено Зіньківський полк у складі дванадцяти сотень: Гадяцької, Веприцької, Груньської, Котелевської, Куземинської, Бірківської, Лютенської, Рашківської, Комишнянської, Ковалівської, Зіньківської й Опішнянської. Щоправда, спроби козацтва відновити полково-сотенну структуру з центром у Гадячі чи Зінькові мали місце ще раніше, з кінця 50-х років, коли у документах зустрічаються згадки про полковників гадяцького та зіньківського Павла Апостола і Севастьяна Іванова, котрі перебувають під булавою опозиційного до І. Виговського самопроголошеного гетьмана І. Безпалого⁹. У ході проведеної гетьманом Іваном Самойловичем адміністративної реформи Зіньківський полк було ліквідовано, три його сотні (з центрами в Зінькові, Опішні та Ковалівці) передано до складу Полтавського полку, а на базі решти дев'яти утворено Гадяцький полк. Зіньківська, Опішнянська і Ковалівська сотні були повернуті полку вже гетьманом Іваном Мазепою в 1687 р. Щоправда, у 1720-х роках Коте-

⁸ Ширше див.: *Горобець В.* «Чорна рада» 1663 року. Передумови, результати, наслідки. — К., 2013.

⁹ Див.: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі — Акты ЮЗР). — Т. 7. — СПб., 1872. — С. 289, 295, 302.

левська сотня перейшла до складу слобідського Охтирського полку, а Бірківська була ліквідована. Тоді ж до існуючих раніше додалися ще друга сотня в Гадячі, сотні в Опішні і Зінькові, Ковалівці і Комишині¹⁰. Напередодні ж ліквідації полково-сотенного устрою Гадяцький полк налічував у своєму складі вже вісімнадцять сотень¹¹. Щоправда, вже в матеріалах Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 рр. до Гадяцького полку віднесено лише дванадцять сотень, а, скажімо, Ковалівська сотня приписана до Миргородського, в Комишні показана одна сотня, як і в Опішні¹².

Ще більш драматичною видалася доля Кропивнянського полку, в якому за Реєстром 1649 р. нараховувалося чотирнадцять сотень (близько двох тисяч козаків-реєстровців). У ході першої громадянської війни 1657–1658 рр. полк зазнав значних руйнувань, і гетьман І. Виговський розформував його, створивши натомість Лубенський полк. До його складу, крім чотирьох кропивнянських сотень, увійшли також сім сотень Миргородського полку та дві — Полтавського.

Загалом же несприятливий для Українського Гетьманату розвиток міжнародних процесів обумовив ситуацію, за якої з кінця 1650-х років спостерігалася стійка тенденція до зменшення його території. Зокрема, наприкінці 50-х років було втрачено контроль за землями Волинського, Турово-Пінського та Білоруського полків. Після поразки визвольних змагань козацтва на Правобережжі і зречення П. Дорошенком гетьманської булави польська влада поступово ліквідувала полково-сотенний устрій Білоцерківського, Брацлавського, Корсунського, Канівського, Могилівського, Паволоцького, Вінницького, Уманського, Черкаського та Торговицького полків. Лише в ході колонізаційної діяльності правобережного козацтва, очолюваного Семеном Палієм і його соратниками, протягом 1684–1685 рр. було відновлено адміністративну структуру на Правобережжі, в результаті чого спочатку постали Фастівський і Богуславський полки, а згодом — Корсунський і Брацлавський. На початку XVIII ст. було створено Чигиринський, Уманський і Могилівський полки. Утім незабаром, у 1712–1714 рр., внаслідок укладеної російсько-польської угоди частину правобережного козацтва було переселено на землі Лівобережного Гетьманату, а правобережні полки остаточно ліквідовано.

---

¹⁰ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі — ЦДІАК України). — Ф. 51. — Оп. 3. — Т. 1. — Спр. 541. — Арк. 23, 5.

¹¹ *Лятошинський М.В.* Історичний курс територіального складу Полтавщини // Історично-географічні записки. — Вип. 3. — К., 1928. — С. 204; *Gajecy G.* The Cossack Administration of the Hetmanate. — Vol. 1–2. — Cambridge, Mass., 1978. — P. 355–356.

¹² Див.: Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр. Показчик населених пунктів / Ред. І.Л. Бутич. — К., 1959. — С. 13–16, 35.

Тим часом на Лівобережжі в останній чверті XVII ст. остаточно викристалізувався територіально-адміністративний поділ автономії, що залишався практично незмінним до моменту її повної ліквідації урядом Катерини II (певних змін території полків зазнали після зруйнування російськими військами Запорозької Січі та передачі земель, що перед тим належали січовому товариству, сусіднім полкам Гетьманату, зворотними процесами, пов'язаними з відродженням Нової Запорозької Січі на р. Підпільній, або ж створенням російською владою у 50–60-х роках XVIII ст. на українських землях адміністративних одиниць військових поселенців — «Нова Сербія» чи «Новослобідське козацьке поселення»).

Особливості адміністративного облаштування Лівобережного Гетьманату

Отож на Лівобережжі в останній чверті XVII — середині XVIII ст. стабільно існувало десять полків: Ніжинський, Чернігівський, Стародубський, Прилуцький, Київський, Переяславський, Лубенський, Гадяцький, Миргородський і Полтавський. Щоправда, час від часу виникали ідеї щодо зміни існуючого порядку. Наприклад, гетьман Іван Скоропадський у 1713 р. ініціював створення одинадцятого полку — Глухівського через виділення з Ніжинського полку Глухівської, Воронізької, Кролевецької, Коропської, Конотопської і Новомлинської сотень. Зважаючи на перенесення в 1708 р. за наказом Петра I гетьманської резиденції з Батурина до Глухова певні резони в тому, аби підвищити значення цього прикордонного з Російською державою містечка, звичайно ж, були. Але, як цілком слушно відзначав з цього приводу ще В. Дядиченко, справжні мотиви ініційованої гетьманом адміністративної реформи крились в іншому — підвищенні службового статусу брата дружини гетьмана Андрія Марковича, котрий на той час якраз і очолював Глухівську сотню¹³. Але, попри підтримку гетьманських намірів з боку царського резидента в Україні стольника Федора Протасєєва та головнокомандуючого російськими військами фельдмаршала Б. Шереметєва, Скоропадському реалізувати задумане не вдалось, і владні претензії Андрія Марковича довелося вдовольнити в інший спосіб — призначенням у 1714 р. на полковництво в Лубенський полк, змістивши з уряду лубенського полковника Василя Савича «в слабости здоровья»¹⁴.

¹³ Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України. — С. 196.

¹⁴ Лазаревський А. Исторические очерки полтавской Лубенщины XVII–XVIII ст. // ЧИОЛН. — К., 1896. — Вып. XI. — С. 54; Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України. — С. 196, 202.

Проте якщо кількість полків залишалась незмінною, то їхні межі й наповненість сотнями змінювались практично до самого моменту ліквідації Гетьманату. Наприклад, доволі тривалою була територіальна тяжба за спірні землі між адміністраціями Миргородського та Полтавського полків, що завершилась лише в 1723 р. Наприкінці 1689 р. лубенський полковник Леонтій Свічка, скориставшись напруженими стосунками переяславського полковника Леонтія Полуботка з гетьманом Іваном Мазепою, добився у Москві повернення до складу Пирятинської сотні Лубенського полку земель в районі села Суха Оржиця, які Полуботок долучив до полку Переяславського¹⁵. Втім, територіальні суперечки між адміністраціями Переяславського та Лубенського полків тривали ще довго по тому — навіть у 1760-х роках полкова влада обох полків порушувала питання щодо розмежування територій. Вельми часто змінювались адміністративні кордони тих полків Гетьманату, що межували зі Слобожанщиною та Диким Полем. Слобідській старшині після подій 1708–1709 рр. вдалось долучити до Ахтирського полку сотенне містечко Гадяцького полку Котельву, а адміністрація Полтавського полку неодноразово скаржилась гетьманському та царському урядам на слобідську старшину з приводу захоплення нею південних полкових земель в районі р. Коломак¹⁶.

Водночас уже на початку 1740-х років Миргородський полк поповнили сотні, що постали на так званих «Задніпрських місцях» — на берегах річки Інгулець¹⁷, що на правому березі Дніпра, тобто землях, що раніше належали до правобережної частини Чигиринського полку. В роки «Руїни» вони були нещадно спустошені та за низкою міждержавних угод Російської держави з Річчю Посполитою та Оттоманською Портою мали залишатись незаселеними. Втім, ці норми фактично не виконувались: на задніпрських теренах майже безперервно велося господарство, розвивалися промисли як козаками й обивателями з Гетьманату, так і низовиками з Запорожжя та жителями суміжних правобережних областей, що увійшли до складу Речі Посполитої. Причому, в районі Крилова та сусіднього з ним Цибулева більшою мірою відчувалася все ж влада полкової і сотенної адміністрації Миргородського полку, яка надзвичайно дражливо ставилась до спроб коронної влади Речі Посполитої поширити тут свій

¹⁵ Лазаревський А. Свечки // Киевская старина. — 1882. — Т. 3. — № 8. — С. 253.

¹⁶ Судиненко М. Материали для отечественной истории. — Т. I. — К., 1853, — С. 28; Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України. — С. 197.

¹⁷ Шамрай С. До історії залюднення степової України 18 ст. // Записки ВУАН. — Т. XXIV. — К., 1929. — С. 207–302.

вплив¹⁸. Зважаючи на настійливі клопотання старшини Гетьманату про підпорядкування нових теренів її владі та послаблення владних можливостей Речі Посполитої, 1743 р. Сенат долучає ці поселення до Миргородського полку. Спочатку тут постає Крилівська сотня, з якої в 1747 р. було виділено окрему Цибулевську (Цибулівську) сотню. Миргородському полковнику Василю Капністу доручили перепис усіх мешканців, а також йому належало усіляко сприяти заселенню цих територій вихідцями з Польщі¹⁹. Але невдовзі, згідно з сенатським указом від 29 грудня 1751 р., територія на правому березі Дніпра («в Заднепрских местах») вздовж кордону з Річчю Посполитою, з відступом до 20 верст на південь, починаючи від устя річки Кагарлик (на Синюсі), прямою лінією на верхів'я річки Тури (або Грузької), на устя річки Кам'янки (на Інгульці), від устя річки Березівки (східні витоки тієї ж Кам'янки) та Омельника (Переволочанського) і далі вниз до впадіння останнього у Дніпро відводилась під поселення «пришедших ныне и впредь приходящих в подданство Ее Императорского Величества сербов и прочих тамошних народов»²⁰. В рамках проекту створення російською владою на теренах Задніпров'я «Нової Сербії» тут постають Гусарський та Пандурський полки, що ніякого стосунку до Гетьманату вже не мали. Після утворення Нової Сербії українським мешканцям, які оселились тут, «безуказно», зазначалося у відповідному документі російської влади, було наказано впродовж шести місяців продати своє майно прибульцям-сербам та виселитись із насиджених ними місць²¹.

Нестабільними були й кордони Української держави на північно-західному напрямі. Так, одним з важких злочинів, що вартував гетьману Дем'яну Ігнатовичу не лише втрати булави, а й засудження до страти, заміненої висилкою на східні кордони Російської держави — аж за озеро

---

¹⁸ Переконливим свідченням такого дразливого ставлення є подане гетьманом Данилом Апостолом під час його перебування в Москві у вересні 1728 р. клопотання на ім'я канцлера Гаврила Головкина. У ньому гетьман вказував на потребу поширити владу Російської держави на ті правобережні землі, де козаки з Лівобережжя «законно» ведуть господарство і здійснюють різні промисли, а натомість коронна влада в особі чигиринського губернатора Станіслава Орловського, за словами козацького гетьмана, намагається обкласти їх податками, «да в те ж байраки по дрова, в чом немалая делается людьми скудность, въездить не допускают...». (Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського НАН України, Інститут рукопису (далі — НБУВ. ІР). — Ф. II. — Д. 1740. Оpubліковано: *Пивовар А.В.* Поселення Задніпрських місць до утворення Нової Сербії в документах середини XVIII століття. — К., 2003).

¹⁹ Материалы для истории Южнорусского края в XVIII ст. — Одесса, 1886. — С. 63.

²⁰ Полное собрание законов Российской империи (далі — ПСЗ). — Т. 13. — М., 1830. — № 9921.

²¹ Там же. — № 9921, 9924, 10049.

Байкал, трактувалися його намагання розширити територіальні межі Гетьманату за рахунок земель Великого князівства Литовського, розташованих за річкою Сож. І якщо доля Засожжя з поваленням Ігнатовича та записом відповідної заборони до тексту нових гетьманських статей була вирішена, то, як довідуємось з офіційного листування гетьманської і стародубської полкової адміністрації, й через майже сто років спірними залишались кордони поміж Стародубським полком і Великим князівством Литовським²².

Як правило, адміністративними центрами полків були найбільші і найкраще укріплені міста і містечка, від назв яких і походила назва певної адміністративної і військової одиниці. Утім, у деяких випадках з різних за своєю природою причин полковники обирали самостійно чи з наказу гетьмана місцем свого резиденування й інші населенні пункти полку. Зокрема, полковий центр Київського полку знаходився то в Гоголеві, то в Острі, то в Козельці. Полковник Дмитрашко (Думитрашка) Райча, отримавши восени 1667 р. уряд в Переяславському полку, переніс резиденцію з Переяслава до сотенного центру Баришівки²³. Миргородський полковник Данило Апостол облюбував для організації центру свого полкового адміністрування містечко Сорочинці. А лубенський полковник Андрій Маркович переніс полковий центр з Лубен до Ромен. Вирішальними мотивами у діях київських і переяславського полковників було небажання потрапляти під жорсткий контроль з боку російської військової адміністрації (воєвод), крім того, у випадку з Києвом, вочевидь, брались до уваги й загалом складність взаємин козаків з місцевим самоврядуванням. У випадку з полковником Апостолом, ймовірно, вирішальну роль відігравали мотиви господарської доцільності, оскільки саме Сорочинці були центром його розгалуженого господарства. Так само й полковник Маркович, згідно з твердженням О. Лазаревського, самовільно переніс свою резиденцію з Лубен ближче до Глухова (саме там він перед тим, як посісти полковий уряд у Лубенському полку, сотникував) – до Ромен, аби мати кращу комунікацію зі своїми маєтностями, розкиданими по Ніжинському і Стародубському полках²⁴.

Ще більше випадків перенесення полкового центру з найбільшого населеного пункту до мало примітних містечок і сіл можна відстежити в роки громадянського протиборства третьої чверті XVII ст., коли джерела нерідко фіксують одночасне існування декількох полкових управлінських

²² ЦДІАК України. — Ф. 80. — Оп. 1. — Спр. 13; Спр. 15.

²³ *Стороженко А.* Родион Григорьевич Дмитрашко, полковник переяславский // Киевская старина. — 1893. — Т. 41. — № 4. — С. 6.

²⁴ *Лазаревський А.* Исторические очерки полтавской Лубенщины XVII–XVIII ст. — С. 54.

структур, розміщених у різних місцях і підпорядкованих різним гетьманам чи претендентам на це звання.

Території полків поділялись на сотні, кількість яких значно різнилася. Так, згідно з Реєстром Війська Запорозького 1649 р., вона коливалася від восьми сотень у Чернігівському полку до 23 у Білоцерківському та 22 у Брацлавському. Як уже відзначалось вище, нерідкими були випадки передачі тієї чи іншої сотні чи групи сотенних одиниць з одного полку до іншого.

Джерела також неодноразово фіксують ініціативи місцевих мешканців чи представників місцевих старшинських корпорацій щодо передачі того чи іншого населеного пункту або ж тієї чи іншої сотні зі складу одного полку до іншого. Причиною появи подібних прохань, як правило, ставали не прагнення до покращення способів владної комунікації, а наявність гострого конфлікту з полковими старшинами. Доволі промовистою у цьому сенсі є конфліктна справа, що мала місце наприкінці 1740 р. в Миргородському полку, де впродовж багатьох років місцевий полковник Василь Капніст не допускав до влади в Цибулевській сотні Давида Звенигородського. Останній же, намагаючись позбутися переслідувань з боку Капніста, ініціював подачу колективної чолобитної щодо переведення сотні з підпорядкування миргородського полковника полковнику лубенському або ж взагалі встановлення над Цибулевською сотнею прямого управління гетьманського уряду, аби «до конечного изнурения не допуститъ и для того с под команди его Капниста нас освободить, чтоб нам в команде Генеральной войсковой канцелярии или в Лубенском полку до указа быть»²⁵. Не менш поширеною є й практика «міграції» сотень у межах полків або й з передачею їх в інші полки²⁶.

Доволі нерівномірно виглядають полки і сотні й щодо кількості козаків і посполитих, що їх населяли. Так, якщо до компуту Чернігівського полку було записано 997 козаків, а Ніжинського — 991, то Корсунський полк об'єднував у своїх лавах 3472 реєстровців, а Чигиринський — 3222. Або ж коли Роменська і Лохвицька сотні Миргородського полку чи Стародубова сотня Канівського полку налічують триста і більше козаків-реєстровців, а сотня Гладченка в тому ж таки Миргородському полку майже чотириста вояків (382 особи), то Ситницька сотня Корсунського

---

²⁵ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 1. — Спр. 270. — Арк. 5. Ширше про цю справу див.: Горобець В. Конфліктне повсякдення місцевої влади Гетьманату середини XVIII ст.: полковник миргородський versus сотник цибулевський // Повсякдення ранньомодерної України: історичні студії в 2-х томах. — Т. 1: Практики, казуси та девіації повсякдення. — К., 2012. — С. 253–286.

²⁶ Наприклад, див: ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 1. — Спр. 275.

полку — лише 48, Микитина сотня Черкаського полку — 50, полкова сотня Київського полку — взагалі 8²⁷.

За часи громадянських війн й іноземних вторгнень 50–60-х років XVII ст. кількість сотень значно скоротилась на теренах Правобережного Гетьманату і дещо стала меншою на Лівобережжі. Так, згідно з інформацією 1672 р., тобто часу остаточної стабілізації на землях Лівобережного Гетьманату, тут нараховувалося 117 сотень, у той час як Реєстром Війська Запорозького 1649 р. на Лівобережжі їх зафіксовано 124. Але вже на кінець XVII — початок XVIII ст. кількість сотень на Лівобережжі істотно збільшилася — аж до 163 одиниць²⁸. Причиною тому став не лише природний приріст населення, а й переселення чималої кількості правобережного козацтва на лівий берег Дніпра після падіння Петра Дорошенка та остаточної ліквідації Правобережного Гетьманату.

Таблиця № 3

Кількість сотень Лівобережного Гетьманату на час обрання на гетьманство І. Самойловича 1672 р.²⁹

Полки	Кількість сотень
Київський	7
Переяславський	15
Миргородський	4
Полтавський	17
Прилуцький	9
Ніжинський	21
Чернігівський	14
Гадяцький	9
Лубенський	13
Стародубський	8
Всього	117

Зростання чисельності козацького товариства у XVIII ст. породило практику поділу певних сотень (переважно тих, що знаходились у полкових центрах, але не лише їх) на декілька окремих. Користь від такого реформування полягала не лише в поліпшенні керованості менших за чисельністю одиниць, а й у суттєвому збільшенні старшинських вакансій,

²⁷ Реєстр Війська Запорозького 1649 року... — С. 500–503.

²⁸ Маркевич Н. История Малороссии. — Т. 5. — М., 1843. — С. 109.

²⁹ Складено на основі: Акты ЮЗР. — Т. 9. — СПб., 1877. — С. 907–910.

яких так гостро потребувала старшинська верства. Адже на кінець XVII — початок XVIII ст. спостерігається виокремлення старшини від решти козацького загалу, усвідомлення себе окремою соціальною групою, належність до якої переходить у спадок. Відтак стрімко зростає чисельність претендентів на провідне місце в соціальній ієрархії. Запровадження інституту бунчукових і значкових товаришів вирішувало проблему лише частково. В історіографії навіть існує думка стосовно того, що на початку 1740-х років існували артикульовані О. Безбородьком плани поділу всіх сотень Гетьманату, що вдвічі збільшило б кількість сотенних урядів³⁰.

Адміністративні центри сотень знаходились у містах і містечках, іноді у великих селах. У великих козацьких центрах, переважно полкових містечках, розташовувалася не одна, а дві-три і навіть більше сотень. Кількість сотень не була сталою. Зокрема, за Реєстром 1649 р. у Ніжині було п'ять міських і одна полкова сотні³¹, кількість їх згодом (після 1663 р.) зменшилась до трьох. У Переяславі за Зборівським реєстром нараховувалось аж шість сотень, до складу яких входило 1249 товаришів, а вже Перепис 1666 р. зафіксував в наявності лише 274 товаришів, які склали лише одну сотню³². На момент формування Полтавського полку в 1649 р. у ньому нараховувалось три міських сотні, вже через десять років (після придушення гетьманом Іваном Виговським повстання полтавського полковника Мартина Пушкаря навесні 1658 р.) залишилась одна, і лише з початком XVIII ст. кількість сотень збільшилась до двох одиниць.

Назви сотень переважно походили від назви населеного пункту, де знаходився сотенний центр. Але інколи назва могла походити і від прізвища чи імені (рідше) сотника або організатора сотні. Подібна практика частіше зустрічається на ранніх етапах існування козацької держави. Втім, іноді її рудименти проявляються аж до 20-х років XVIII ст. Зокрема, перепис полтавського полку 1719 р. фіксує наявність у Полтаві двох міських сотень — «сотня пана Якова Черняка полковая» і «сотня пана Дмитрія Самарського полковая», і лише наступний перепис 1721 р. закріплює за ними відповідно назву Першої і Другої полкових сотень³³.

---

³⁰ Порів.: Слабченко М.Е. Малорусский полк в административном отношении. — С. 39.

³¹ Реєстр Війська Запорозького 1649 року... — С. 463–470.

³² Переписні книги 1666 року. — К., 1933. — С. 209.

³³ Компут всего полку Полтавского... 1719 року // НБУВ. ІР. — Ф. І. — Спр. І 54480. — Арк. 1–188; Компут всего товариства... Полтавского в сотнях через ревизию справлений в року 1721 // Там само. — Спр. І 54481. — Арк. 1–210.

До слова, детальні переписи, що їх проводила гетьманська влада в полках (щоправда, не систематично і за різними методиками), дає змогу реконструювати внутрішню адміністративну організацію полків, зокрема, вже згаданого вище Полтавського полку, на теренах якого було проведено серію переписів населення — в 1719, 1721 і 1732 рр.

Перепис 1719 р. фіксує на території Полтавського полку, крім самого полкового центру, міста Полтави, ще 59 населених пунктів. Ревізійні відомості початку 1730-х років вказують на існування 69 населених пунктів. Порівняльний аналіз індексу поселень Полтавщини у варіантах 1719 та 1732 рр. вказує не лише на появу цілого ряду нових позицій, але й зникнення окремих поселень, про які згадувалося раніше. Причому, зважаючи на ту обставину, що мова йде не лише про зникнення слобод чи сільських поселень, а й повноцінних сіл, вважаємо, що скоріш за все причина непотрапляння того чи іншого населеного пункту у звітну документацію крилась не у його фізичному зникненні, а у втраті звітності по ньому або спробі виведення його з-під фіскального дисциплінування.

В адміністративному відношенні, згідно з матеріалами ревізій, Полтавський полк у 1710–1730-х роках поділявся на 16 сотень. У переважній більшості сотень Полтавського полку, згідно з матеріалами переписних книг, поділ на курені, як правило, не простежується. За переписом 1719 р. виняток становлять лише Білицька сотня, до складу якої входить Комарівський курінь³⁴, Соколківська сотня — Лучківський і Ханделеєвський курені та Нехворощанська сотня — Шедіївський курінь; у свою чергу Перша та Друга полкові сотні поділялись на цілий ряд куренів, що об'єднували козаків окремих сіл і містечок, належних до цих сотень. У 1719 р. в сотні Якова Черняка таких куренів налічувалось 10, а в сотні Дмитра Самарського — 11 (за переписом 1732 р. їх стало відповідно 9 та 12). Змінювались також назви сотень і куренів. Зокрема, якщо за переписом 1719 р. Рибцівський курінь входив до складу Першої полкової сотні, то за переписом 1732 р. — Другої. Натомість Грабинівський курінь, який у 1719 р. належав до Другої полкової сотні, у переписних книгах 1732 р. приписаний до міста Полтави, поряд із Полтавським міським куренем.

У частини дрібних населених пунктів, «на купленному ґрунті осажених»³⁵, присутність представників козацького товариства не фіксується. Відтак у цих поселеннях діють лише самоврядні інституції поселства або владні повноваження здійснюють особи, призначені державцею цього поселення.

³⁴ Компут всего полку Полтавского... 1719 року... — Арк. 121 зв.–122.

³⁵ Там само. — Арк. 54 зв.

Окреміше положення посідав Переволочанський замок, що «до власності рейментарської належав». Він мав власну адміністрацію, очолювану «перволочанським дозорцею», а також до певної міри самобутню соціальну структуру.

По-різному, як уже зазначалося, названі в переписах 1719 та 1732 рр. Перша та Друга полкові сотні (у першому випадку вони позначаються прізвищем сотників, які їх очолюють). Крім того, перепис 1719 р. фіксує в списку мешканців с. Яковці «козаків сотенних яковських і павленковських», а вже в матеріалах ревізії 1732 р. у структурі Першої полкової сотні вказана наявність «Павленковского» куреня, без згадки про входження до його складу яковцівських козаків³⁶.

За переписом 1719 р. сотенні козаки Лучківського і Ханделеєвського куренів вписані до Соколківської сотні³⁷, за переписом 1721 р. — Переволочанської³⁸, а за переписом 1732 р. — Кишеньківської³⁹. Щоправда, у цих випадках маємо справу зі специфічними адміністративними й соціальними умовами. Адже села Лучки і Ханделевка були «маєтностями рейментарськими» (як це фіксує перепис 1721 р.)⁴⁰ та «належали до замку Переволочанського» (згідно формулювань переписних книг 1719 р.)⁴¹. І за такого їх адміністративного статусу частина козаків вважалась такими, що є «прислужающие до замку рейментарского Переволочанского», а частина — «козаки к сотні Кишенковской належны»⁴². Згідно з переписом лучківських козаків 1732 р., до першої групи входило 77 осіб (чи точніше — козацьких дворів), а до другої — 15⁴³. У с. Ханделевка відповідно було 27 сотенних і 8 замкових козаків⁴⁴. Зрозуміло, що кожна з цих груп мала власну місцеву адміністрацію.

Своєрідність же Рибцівського куреня полягає в тому, що у 1719 р. рибцівське товариство (всього 76 козаків) хоч і було представлене в структурі першої полкової сотні (або точніше — «сотні Якова Черняка»), але за своїм підпорядкуванням було виведено з-під влади сотника, оскільки значилось у статусі «курінчиків» (про цю категорію козацтва див.

---

³⁶ Виденіє полкового города Полтави, сколько в ней обретается полковой старшины, бунчуковых товаришей... 1732 года // НБУВ. ІР. — Ф. І. — Спр. 54335. — Арк. 51.

³⁷ Компут всего полку Полтавского... 1719 року... — Арк. 144–146 зв.

³⁸ Компут всего товариства... Полтавского в сотнях через ревізію справлений в року 1721... — Арк. 159–162.

³⁹ Виденіє... 1732 года... — Арк. 165–169.

⁴⁰ Компут всего товариства... Полтавского в сотнях через ревізію справлений в року 1721... — Арк. 159.

⁴¹ Там само — Арк. 144.

⁴² Виденіє... 1732 года... — Арк. 165.

⁴³ Підраховано за: Виденіє... 1732 года... — Арк. 165.

⁴⁴ Підраховано за: Виденіє... 1732 года... — Арк. 168

далі) полтавського полковника Івана Черняка⁴⁵. Перепис 1732 р. проводився вже після смерті полковника і після втрати рибцівськими козаками статусу «курінних козаків полковника». Втім, чим була обумовлена потреба включення тепер уже 84 рибцівських сотенних козаків до складу Другої⁴⁶, а не Першої полкової сотні, виявити не вдалось.

У переписі 1732 р. до складу Новосанжаровської сотні вперше вписано козаків Лелюховського куреня, «которые сотни прислужающие» (всього 30 дворів)⁴⁷, чия наявність раніше в сотенному компуті не фіксувалась. У переписних книгах 1719 р. було зазначено, що «село Лелюховка под Новими Санжарами, в подданстве пану Григорию Буцкому осавулу полковому и пану Павлу Ждановичу сотнику новосанжаровскому»⁴⁸.

Таблиця № 9

**Адміністративний устрій Полтавського полку
за переписами 1719 р. і 1732 р.⁴⁹**

За переписом 1719 р.		За переписом 1732 р.	
Полковий центр	Полтава	Полковий центр	Полтава <i>Грабинівка і</i> Вакулинці Іскрівка, слобідка
Перша полкова сотня	<i>Петрівці</i> Петрівська слобідка <i>Гавронці</i> <i>Стасовці</i> <i>Брусія</i> Брусійська слобідка <i>Кам'янка</i> <i>Таштаулове</i> <i>Диканька</i> <i>Жуки</i> <i>Івончинці</i> <i>Яківці</i> <i>Павленки</i> <i>Рибці</i>	Перша полкова сотня	<i>Петрівці</i> Петрівська слобідка <i>Кам'янка</i> <i>Стасовці</i> <i>Брусія</i> Брусійська слобідка <i>Диканька</i> <i>Гавронці</i> Черняківка <i>Таштаулове</i> Патлаївка Ковалівка Павлівка <i>Жуки</i> <i>Івончинці</i> <i>Яківці</i>

⁴⁵ Компут всего полку Полтавского... 1719 року... — Арк. 35.

⁴⁶ Виденіє... 1732 года... — Арк. 62–63.

⁴⁷ Там само. — Арк. 109 зв.–110.

⁴⁸ Компут всего полку Полтавского... 1719 року... — Арк. 108 зв.

⁴⁹ Складено за матеріалами: Компут всего полку Полтавского... 1719 року. — Арк. 1–188; Виденіє... 1732 года... — Арк. 1–568.

За переписом 1719 р.		За переписом 1732 р.	
			<i>Павленки</i> Прирівська слобідка
Друга полкова сотня	<i>Гуджолі</i> <i>Шостаки</i> <i>Супрунівка</i> <i>Івашки</i> <i>Пушкарівка</i> <i>Мильці</i> Куклинці Ольшанка Чернечий Яр Нові Млини Комарівка, сільце	Друга полкова сотня	<i>Рибці</i> <i>Гуджолі</i> <i>Шостаки</i> <i>Супрунівка</i> <i>Івашки</i> <i>Мильці</i> <i>Мачохи</i> <i>Нижні Млини</i> <i>Пушкарівка</i> Куклинці Ольшанка <i>Мачохи</i> Микілка Писарівка <i>Грабинівка</i> Буланове Малинівка Росошинці Ольшани, слобідка
Великобудищанська сотня	Великі Будища, містечко <i>Мачохи</i> <i>Нижні Млини</i> <i>Грабинівка</i> Іскрівка, слобідка Микілка, слобідка Тягамлик, слобідка Росошинці, сільце Тростянка, сільце Ольшанови, слобідка Буланове, слобідка Слобідка монастирська Старі Млини	Великобудищанська сотня	Великі Будища, містечко Чернечий Яр Нові Млини Комарівка, сільце
Решетилівська сотня	Решетилівка, містечко	Решетилівська сотня	Решетилівка, містечко Димівщина
Старосанжарська сотня	Старі Санжари, місто	Старосанжарська сотня	Старі Санжари, місто
Новосанжарська сотня	Нові Санжари, містечко Лелюхівка	Новосанжарська сотня	Нові Санжари, містечко <i>Лелюхівка (???)</i>
Білицька сотня	Білики, містечко Федорівка <i>Комарівка</i>	Білицька сотня	Білики, містечко Федорівка <i>Комарівка</i>

За переписом 1719 р.		За переписом 1732 р.	
Кобеляцька сотня	Кобеляки, містечко Горішні Млини	Кобеляцька сотня	Кобеляки, містечко Горішні Млини
Сокольська сотня	Соколи, містечко	Сокольська сотня	Соколи, містечко
Переволочанський замок	<i>Лучки</i> <i>Ханделіївка</i>	Переволочанський замок	<i>Лучки</i> <i>Ханделіївка</i>
Кишеньківська сотня	Кишенці, містечко	Кишеньківська сотня	Кишенці, містечко
Переволочанська сотня	Переволочна, містечко	Переволочанська сотня	Переволочна, містечко
Келебердська сотня	Келеберда, містечко	Келебердська сотня	Келеберда, містечко
Орлянська сотня	Орель, містечко	Орлянська сотня	Орель, містечко
Китайгородська сотня	Китайгород, містечко	Китайгородська сотня	Китайгород, містечко
Царичанська сотня	Царичанка, містечко	Царичанська сотня	Царичанка, містечко
Маяцька сотня	Маячка, містечко	Маяцька сотня	Маячка, містечко
Нехворощанська сотня	Нехворощ, містечко <i>Шедіївка</i> Васильківка	Нехворощанська сотня	Нехворощ, містечко <i>Шедіївка</i> Васильківка Монастирське село

Як уже неодноразово зазначалось у спеціальній літературі⁵⁰, за кількістю козаків сотні, як і полки, суттєво різнились одна від другої. Переконливим свідченням цього є й наведені у таблиці обрахунки кількості козацьких дворів Полтавського полку в 1732 р. Так, наприклад, якщо в Орлянській сотні кількість дворів товариства обраховувалася в 93 одиниці, Переволочанській і Китайгородській — 84, а Маяцькій — лише 72, то відповідні показники в Білицькій сотні становили 411, Кобеляцькій — 588, Першій полковій — 783, а в Другій полковій — аж 799 одиниць.

Так само різною була і кількість козацького товариства в куренях. Найменшою вона була в Грабинівському і Брусівському куренях — по 24 козацьких двори, а найбільшою в Полтавському міському, Петровському та Мачоському — відповідно 202, 221 та 219 дворів. Як бачимо, останні три курені за кількістю товариства не лише переважали нечисленні Орлянську, Переволочанську, Китайгородську та Маяцьку сотні, а й були чисельнішими за середньостатистичні Келебердську (153) та Цари-

⁵⁰ Див. наприклад: Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України... — С. 250

чанську (138) сотні і приблизно такими ж, як Сокольська (202), Старосанжарська (219), Нехворощанська (222) та Великобудущанська (228) сотні.

Вочевидь, у контексті порівняння показників кількісного складу окремих сотень доречним буде зауважити, що найменші за кількістю козацьких дворів і такі, що склалися переважно лише із самого сотенного центру, тобто без належних до них куренів, були так звані Поорельські сотні, що виникли в середині 70-х років XVII ст., коли на момент занепаду Правобережного Гетьманату на Полтавщину стрімко почали переселятися козаки з Правобережжя на Лівобережжя. Як зазначав із цього приводу сучасник подій, до того ж за народженням і проживанням тісно пов'язаний із Полтавщиною, Самійло Величко, «осідали вони новими містами в Полтавському полку по річці Орелі, тобто Китайгородом, Царичанкою, Маячкою, Нехворощою й Керебурдою...»⁵¹. Зважаючи на небезпеку сусідства з Диким Полем, а також не досить сприятливі кліматичні умови, порівняно з іншими регіонами Полтавщини, упродовж останньої третини XVII — початку XVIII ст. Поорелля так і не стало густонаселеним краєм.

Територія і кордони Правобережного Гетьманату

Українська революція середини XVII ст. перекроїла геополітичну карту Європейського континенту, а також внесла досить суттєві зміни в співвідношення сил між державами, які розташовувалися, з одного боку, між Балтійським та Чорним морями, з іншого — між річками Ельбою та Доном. На території Центрально-Східної Європи* виникло нове державно-політичне утворення на чолі з гетьманом, яке претендувало на певний міжнародний статус, що йому у той час могли забезпечити тільки

⁵¹ Величко С. Літопис. — К., 1991. — Т. 2. — С. 179.

* Підтримуючи думку тих вчених, які впровадили у науковий обіг термін «Центрально-Східна Європа» (див., наприклад: *Wandych P. The Price of Freedom. A History of East Central Europe from the Middle Ages to the Present.* — London–New-York, 1992; *Bardach J. Dla czego Europa Srodkowo-Wschodnia?* // *Nauka Polska.* — № 5–6. — Warszawa, 1992. — S. 65–72; *Kloczowski J. L'Europe de Centre-Est dans l'historiographie des pays de la region.* — Lublin, 1995; *Сюч Е. Три исторических региона Европы // Центральная Европа как исторический регион.* — Москва, 1996. — С. 156–250; *Миллер А.И. Об истории концепции «Центральная Европа» // Там же.* — С. 4–25; *Історія Центрально-Східної Європи.* — Львів, 1996; *Historia Europy Srodkowo-Wschodniej / Red. J. Kloczowski.* — Т. 1. — Lublin, 2000; *Чухліб Т. Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи.* — К., 2004; *Україна в Центрально-Східній Європі (від найдавніших часів до кінця XVIII ст.)* — Вип. 1–6. — К., 2000–2006), переконані, що історично до цього регіону належить й Україна.

регіонально наближені монархічні двори. Обраний на козацькій раді Війська Запорозького гетьманом Богдан Хмельницький став правителем новопосталої держави, а невдовзі був визнаний європейськими та азійськими монархами як васальнозалежний володар. Протягом 1648–1657 рр. завдяки впровадженій Хмельницьким концепції полівасалітетної підлеглості⁵² Український Гетьманат остаточно утвердився в геополітичній структурі Європи як держава, фактично непідлегла, але номінально залежна від монарших дворів даного регіону.

Як відомо, до 1648 р. територія Правобережної України* охоплювала кордони Київського, Брацлавського, Волинського та Подільського воеводств, що входили до складу Речі Посполитої. Найбільш детальне картографування цього історико-географічного регіону з визначенням населених пунктів та інших об'єктів здійснив ще у 1630-х роках французький інженер Гійом Левассер де Боплан⁵³. Саме у межах Черкащини та південно-східної Київщини протягом першої половини XVII ст. формувався своєрідний козацький устрій, який незабаром став головним чинником утворення політико-адміністративних інститутів Українського Гетьманату.

Початок Української революції спричинив до започаткування на теренах Правобережжя полково-сотенного адміністративного поділу, внаслідок чого тут були утворені Чигиринський, Черкаський, Корсунський, Канівський та Білоцерківський полки. Цей устрій поступово змінював польські державні інституції і поширювався на інші українські землі. Якщо «старі» реєстрові правобережні полки займали територію площею до 3000 кв. км, то полки, що виникли у період з 1648 до 1651 рр., були

---

⁵² Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. — К., 2003; Його ж. Концепція полівасалітетної підлеглості Б. Хмельницького та українсько-російські взаємовідносини середини XVII ст. // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин: Зб. наук. праць. — К., 2003. — С. 146–173; Його ж. Європейські витоки політики «полівасалітету» та її апробація Українським гетьманом // Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації українців. Історія: Збірник наукових статей. — Ч. I. — Чернівці, 2003. — С. 315–318.

* Правобережна Україна (Правобічна Україна, Правобережжя) — історико-політико-географічна назва частини території України, яка займала обшир «на правому березі» Дніпра, тобто простяглася на захід від цієї річки. Займала територію Київщини, Черкащини (більшої частини), Волині, Поділля й частини Червоної Русі. У другій половині XVII–XVIII ст. щодо цих земель вживалися такі назви: «тогобічна Україна», «той бік Дніпра», «Задніпровська Україна», «чигиринська сторона Дніпра», «чигиринська Україна», «тогобічна козако-руська малоросійська Україна», а пізніше — «польська область», «польська сторона Дніпра», «польська Україна» та ін.

⁵³ Вавричин М., Голько О. Показчик назв об'єктів, відображених на Спеціальній карті України Г. Боплана 1650 р. // Боплан і Україна: Збірник наукових праць. — Львів, 1998. — С. 155–229.

набагато більшими. За підрахунками І. Крип'якевича, лише площа новоствореного Київського полку обчислювалась, як зазначалося, у 20 тис. кв. км⁵⁴.

Поступово територія, яка переходила під юрисдикцію гетьмана Богдана Хмельницького, збільшувалася. Поряд з Київським виникають також Брацлавський, Паволоцький, Уманський, Кальницький (Вінницький), Тарговицький та Лисянський полки, що охоплювали терени колишніх Київського та Брацлавського воєводств Корони Польської. Невдовзі полково-сотенний устрій Українського Гетьманату поширився на землі південно-східної Волині та Поділля й навіть порубіжних районів Руського воєводства Речі Посполитої. Під час українсько-польських переговорів у лютому 1649 р. гетьман Хмельницький заявив, що під його владою має перебувати не лише територія Наддніпрянщини, Волині і Поділля, але й землі по Львів, Галич та Холм. Згодом між ворогуючими сторонами було укладене тимчасове перемир'я, яке обмежило наміри гетьмана оволодіти західноукраїнськими землями. Демаркаційна лінія, яка була встановлена між Польщею і козацькою Україною, проходила «по ріки Прип'ять і Горинь, а від Подільського і Брацлавського воєводства по Кам'янець»⁵⁵. Однак польська сторона намагалася відсунути розмежувальну лінію у східному напрямі і обмежити українську територію кордоном по лінії річок Случ і Буг, де б прикордонними козацькими містами ставали Бар, Вінниця і Брацлав.

Згідно з рішеннями Зборівської угоди (8 серпня 1649 р.) між урядами короля Речі Посполитої Владислава IV і гетьмана Війська Запорозького Богдана Хмельницького, територія на Правобережжі, на яку поширювалася чинність української влади, складалася із земель, що контролювалися київським, білоцерківським, канівським, корсунським, чигиринським, брацлавським, уманським, кальницьким та паволоцьким полковниками. Кордони правобережних українських володінь окреслювались «від Дніпра почавши з цієї тут сторони в Димері, Горнойстаполі, Коростишеві, Паволочі, Погребищах, Прилуках, Вінниці, Брацлаві, а звідти від Брацлава до Ямполя до Дністра...»⁵⁶. У даному випадку гетьман втрачав територію нещодавно утворених Подністровського (Подільського, Могилівського), Барського, Звягільського, Любарського, Миропільського, Меджибізького, Чечельницького та Остропільського полків. Так звана Українська лінія пролягала у Брацлавському полку через колишній кор-

⁵⁴ Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. — Львів, 1990. — С. 239.

⁵⁵ Цит. за: Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького // Записки наукового товариства ім. Шевченка (далі — ЗНТШ). — Т. 144–145. — Львів, 1926. — С. 111.

⁵⁶ Акты ЮЗР. — Т. 3. — СПб., 1861. — С. 415–416.

дон одноіменного воєводства, захоплюючи такі прикордонні міста як Браїлів, Станіславчик, Мурахва, Пенківці, Копистерин, Шаргород, Садковець, Черніївці, Стіна, Ямпіль. У Вінницькому полку крайніми сотеними містами і містечками були Вінниця, Прилуки, Погребище і Борщівка. Рубіжними містами на заході і півночі Білоцерківського полку стали Паволоч, Івниця та Коростишів.

Подальші події Української революції не давали змоги стабілізуватися політичній ситуації, а отже не були сталими державна територія і кордони Гетьманату. Білоцерківське перемир'я 1651 р. обмежувало його територію лише кордонами колишнього Київського воєводства, але у наступні роки влада гетьмана у Правобережній Україні міцнішала. І. Крип'якевич, який підсумував наявні архівні документи з даного питання, визначив приблизну лінію західного кордону Українського Гетьманату у 1653–1654 рр. Вона проходила через Яругу, Черніївці, Мурахву, Красне, Вінницю, Прилуки, Самгородок, Паволоч, Макарів, Чорнобиль, Краплівку. А загальна площа території, на яку поширювалася гетьманська юрисдикція у цей час, становила близько 200 тис. кв. км.

У 1657 р. територія Української держави дещо збільшилася — на заході прикордонними містами стають Видибір, Висоцьк, Степань, Гоща, Острог, Заслав, Старий Констянтинів, Меджибіж, Калюс. Під час переговорів у Гадячі в серпні–вересні 1658 р. козацьке посольство домагалось створення удільного Руського (Українського) князівства, куди б разом з лівобережними полками входила територія таких польських воєводств, як Белзьке, Брацлавське, Волинське, Київське, Подільське і Руське, що, однак, не було реалізовано в силу різних обставин. У 1660 р. новообраний гетьман Юрій Хмельницький мав намір встановити кордони з Річчю Посполитою, як це передбачалося рішеннями Зборівської угоди: «...а починається та Зборівська границя окреслена від річки Горинь і від міста Острога, тоді Острог, Заславль, Гоща граничать від Волині. Межибіж, Вінниця, Бар, Зіньків граничать від Поділля. Студениця, Могилів, Ямпіль, Рашков граничать від Волоської землі. А сидять названі города на Случі, Горині річками і Бугом, Горинь впадає в Прип'ять, а Прип'ять впадає в Дніпро, і не займає Кам'янця-Подільська, ані Волині, ані Поділля»⁵⁷.

Після розпаду Української держави протягом 1660–1663 рр. на два політичних утворення (до цього спричинили як внутрішні, так і зовнішні чинники) поступово оформлюється східний кордон правобережної частини Гетьманату, який визначався природним рубежем — р. Дніпром. На землях, що перебували під владою правобережних гетьманів, продов-

---

⁵⁷ Источники малороссийской истории, собранные Д.Н. Бантышем-Каменским и изданные О. Бодянским. — Ч. 1. — Москва, 1858. — С. 124.

жували зберігатися інститути української державності (вони функціонували у постійній боротьбі з намаганнями сусідніх держав утвердити тут власні державно-політичні структури), а також полково-сотенний устрій. У 60-х — першій половині 70-х років XVII ст. територія Правобережної України складалася з Черкаського, Канівського, Білоцерківського, Корсунського, Брацлавського, Уманського, Могилівського (Подільського), Кальницького, Тарговицького і Паволоцького полків. Під час укладення Бучацької угоди 1672 р. представники гетьмана Петра Дорошенка домогалися встановлення західних кордонів по річках Горинь і Лабунь. За домовленістями між урядами Речі Посполитої та Османської імперії українському гетьману віддавалась під управління територія Південної Київщини і всієї Брацлавщини. Згодом, у 1686 р. Іван Самойлович відзначав, що його попередник володів землями «від Случі до Дністра», а отже, ця територія повинна належати не Польщі, а Війську Запорозькому.

Згідно з дослідженнями американського вченого Дж. Гасцького, українська державна територія на Правобережжі за станом на середину 70-х рр. XVII ст. окреслювалася, головним чином, такими політично-географічними кордонами: на заході — річкою Случ; на сході — Дніпром; на півдні — Дністром; і на півночі проходила вздовж річок Словечної та Прип'яті⁵⁸. Описуючи голландську карту Європи кінця XVII — початку XVIII ст., де була зображена *Ucraina terra Cossacorum* («Україна земля Козацька»), історик В. Січинський відзначав, що кордони її правобережної частини йдуть «по Дністру, Сереті, далі за Гарнополем доходять до Володимира і верхів'я Турії. Звідси кордон йде недалеко від р. Прип'яті, перетинаючи Стир і Случі у нижчих частинах і доходючи майже до Мозиря. Далі кордон перетинає Прип'ять і Дніпро вище Чорнобиля і йде на північ»⁵⁹.

Розглядаючи Правобережжя як сферу геополітичних інтересів інших країн, неможливо оминати увагою межі поширення польського адміністративно-територіального устрою, який існував тут раніше і мав тенденцію до відновлення своєї чинності протягом безперервних військових дій між різними ворогуючими сторонами у 1650–1670-х роках. На основі реконструкції кордонів Київського, Волинського, Брацлавського та Подільського воєводств М. Крикун відзначав, що у середині XVII ст. загальна площа території Правобережної України становила 156 тис. кв. км⁶⁰.

⁵⁸ Gajecy G. The Cossack Administration of the Hetmanate. — Vol. 2. — Cambridge, 1978. — P. 567.

⁵⁹ Січинський В. Україна на європейських мапах // Територія України. — Прага, 1944. — С. 40.

⁶⁰ Крикун Н.Г. Административно-территориальное устройство Правобережной Украины в XV–XVIII вв. Границы воєводств в свете источников. — К., 1992. — С. 178.

Вчений розглядає ареал «польського» Правобережжя в рамках території, яка межувала на півдні — з Молдавським князівством, татарсько-турецькими володіннями і землями, що контролювались Запорозькою Січчю; на заході — з Руським і Белзьким воєводствами Корони Польської; на півночі — з Брестським і Мінським воєводствами Великого князівства Литовського; на сході розмежувальна лінія проходила по Дніпру. Східний кордон встановлювався рішеннями Андрусівського договору 1667 р. між урядами Речі Посполитої та Московської держави. Згідно з цими постановами лише Київ з околицями радіусом в одну милю залишався у правобережних володіннях московського царя Олексія Михайловича та лівобережного гетьмана. Розмежування території на правому березі Дніпра навколо українського міста мало відбутися наприкінці 1667 р., але в силу різних обставин цього не сталося.

У 1672 р. було ухвалене рішення про турецько-польське територіальне розмежування Правобережної України. Принцип розмежування, який був покладений в основу компромісного міждержавного рішення, полягав у тому, що кордони мали бути «описані й окреслені як за давніх часів»⁶¹. Однак у наступні роки, зважаючи на загострення турецько-польських стосунків, такого розмежування українських земель не відбулося.

Події довготривалої національно-визвольної боротьби спричиняли до постійних змін території і кордонів Української держави. Крім того, вони значно впливали на особливості розвитку Правобережжя як її складової частини. Адже майже всі військові дії 1648–1675 рр. відбувалися на землях, які знаходились на правому березі Дніпра. Спустошливі «козацькі війни» сприяли занепаду економічного життя у регіоні. За деякими підрахунками, Правобережна Україна на середину 1670-х років втратила біля 80% свого населення. «Сьогодні ця країна (Правобережна Україна. — *Авт.*) геть зруйнована, війна, немов гангрена, мало-помалу з'їдає все, що зустрічає на своєму шляху перетворюючи найкращий куток Європи в пустинні поля»⁶², — саме так характеризував економічний стан Правобережжя французький дворянин де Божо, який за дорученням польського уряду перебував у 1670-х роках на українських землях. Про руїну Правобережної Гетьманщини у своїх творах неодноразово говорили козацькі літописці Роман Ракушка-Романовський («Самовидець»), Самійло Величко та Григорій Граб'янка. Разом з тим, проблема масштабів спустошення правобережних земель у другій половині XVII ст. залишається дискусійною у вітчизняній та зарубіжній історіографіях.

⁶¹ Там же. — С. 27–28.

⁶² Цит. за: *Гуржій О.І., Чухліб Т. В.* Гетьманська Україна. — К., 1999. — С. 262–263.

Досліджуючи вплив міжнародного фактору на причини поділу Українського Гетьманату у 1660–1670-х роках, слід відзначити, що козацький устрій, який був головним імпульсом національної державності, поширювався у різних регіонах Правобережжя досить нерівномірно. Ще задовго до початку революції під впливом різних історико-географічних чинників відбувалося своєрідне «земельне» розмежування на Київщину, Брацлавщину, Волинь і Поділля, у межах адміністративно-територіального устрою Корони Польської. Після 1648 р., згідно з дослідженнями І. Крип'якевича та О. Гуржія, територіальні кордони козацьких адміністративних полків, що виникли у Правобережній Україні в середині XVII ст., не завжди збігалися з старими воєводськими кордонами.

Традиційним ареалом, на якому функціонували козацькі державні інститути, були подніпровські землі південної Київщини. Саме тут з 1648 по 1676 рік були засновані Київський, Білоцерківський, Канівський, Корсунський, Черкаський та Чигиринський козацькі полки. Інша ситуація складалась у північній частині Київщини. Тільки під час найвищого піднесення революційного руху (1649–1650) тут виникли Брагінський і Овруцький полки, які проіснували недовго. Загалом на півночі кордон правобережних володінь Київського полку з Великим князівством Литовським проходив по р. Прип'ять. Центральні київські землі охоплювалися Паволоцьким, Тарговицьким і частково Білоцерківським полками. Слід відзначити, що традиційний західний кордон Української держави («по Случ») був водночас межею між Київщиною і Волинною, а також колишньою адміністративною лінією поміж Волинським і Київським воєводствами.

Найменше український адміністративно-територіальний устрій поширився на Волині. Проте відомо, що наприкінці 1640-х років тут були сформовані Звягільський, Гоцанський, Любарський та інші полки. Крім того, гетьмани протягом кінця 40–70-х років XVII ст. постійно домагались встановлення кордону з Річчю Посполитою по р. Горинь, яка протікала по території Східної Волині. Також були намагання поширити межі Українського Гетьманату до р. Вісли — такі стремління окремих гетьманів вели до автоматичного включення всіх волинських земель до складу козацької республіки.

Значною мірою полково-сотенний устрій поширювався на землі Брацлавщини. Тут були створені такі полки: Кальницький (пізніше Вінницький), який охоплював північну частину регіону, Брацлавський — на півдні, Уманський — на південному сході. Частина брацлавського Росько-Торчського межиріччя належала Білоцерківському полку, а заснований у 1651 р. Паволоцький полк охопив північно-східний район Кальницького полку. Козацький устрій практично не поширювався

на межиріччя Савранки (правої притоки Бугу) — Бритавки (правої притоки Савранки) — Кодими–Ягорлика–Дністра. Таке становище було викликане географічною близькістю Кримського ханату, а також земель, що належали Очаківській, Білгородській та Буджацькій ордам. Саме через територію Брацлавщини пролягали відомі татарські шляхи у Східну Європу (Чорний і Кучманський).

З великими труднощами відбувалося встановлення державних інституцій на землях Поділля. Межування з власне польськими воєводствами на заході і Молдавським князівством, яке перебувало у сфері впливу турецького султана, на півдні перешкоджало суцільному охопленню даного регіону козацьким устроєм. До 1676 р. на Східному Поділлі проіснував Могилівський (Подільський) полк. Сусідство з дунайськими князівствами у геополітичному відношенні було нещасливим для Поділля. У 1670-х роках багатотисячні армії турецького султана і кримського хана неодноразово спустошували ці українські землі. Крім того, наявність таких могутніх фортець європейського рівня, як Кам'янець-Подільська, Хотинська, Барська і Меджибізька, весь час приваблювала польських і турецьких завойовників.

«Саме географічне положення України, розташованої на рівнині, не володіючій природними захисними кордонами і оточеної з півдня і південного заходу турецькими васалами, з заходу — ворогами ляхами, а з північного сходу — Москвою, вказувало на неможливість довгого самостійного буття»⁶³, — так влучно характеризував геополітичне становище України у другій половині XVII ст. російський історик права І. Розенфельд.

Державна територія Гетьманату у революційну добу включала більшість регіонів Правобережної України. Оцінюючи політичне становище правобережних козацьких полків, які трансформувалися у Правобережний Гетьманат, слід відзначити їх безпосереднє політико-географічне межування з такими могутніми державами Східної і Південно-Східної Європи, як Річ Посполита, Османська імперія і Кримський ханат. Крім того, починаючи з кінця 1660-х років, почав утворюватися кордон з Лівобережною Україною та Московським царством. Особливості еволюції державності у Правобережній Україні протягом 1648–1676 рр. полягали в тому, що козацький устрій не утвердився на «прикордонних» землях — Західній та Центральній Волині, окремих районах Північної Київщини й Південної Брацлавщини, а також у Західному Поділлі. Слід

---

⁶³ Розенфельд І.Б. Присоединение Малороссии к России (1654–1793). — Петроград, 1915. — С. 24.

зазначити, що геополітична зацікавленість сусідніх держав в «українській справі» не зникла і в наступні роки.

Правобережна Україна у міжнародних поділах між Польщею, Росією і Туреччиною

10 травня 1666 р. у с. Андрусів поблизу Смоленська розпочалися довготривалі польсько-російські переговори, які могли покласти край багатолітній війні між Московською державою та Річчю Посполитою. Через кілька місяців, 18 липня, польські дипломати нарешті одержали лист-інструкцію від короля, де йшлося про те, щоб Правобережну Україну з Києвом і Каневом ні в якому разі не уступати, а щодо Лівобережжя справу слід було повести так, щоб воно «по Ніжин, або принаймні по Переяслав наше залишилось»⁶⁴. Поляки також пропонували, «щоб кожний своїх і під собою людей козацьких затримати може»⁶⁵. Зі свого боку цар теж погоджувався на відхід під сферу впливу Польщі Правобережжя, за винятком Києва з околицями. Враховуючи це, в кінці листопада московська делегація запропонувала дане компромісне рішення супротивній стороні. 30 грудня на засіданні ради польського сенату вирішили прийняти московські вимоги щодо закріплення за нею Лівобережжя й підписання 10-, 12- або 16-річного мирного договору. Через місяць, 30 січня 1667 р. такий договір був підписаний.

Андрусівське перемир'я стало угодою про міжнародний розподіл права зверхності над Українським Гетьманатом між Річчю Посполитою та Московською державою та припиняло польсько-російську війну 1654–1667 рр. Його статті встановлювали сфери впливів польського й московського монархів щодо козацької України. Лівобережжя відходило до Росії, а Правобережжя — до Речі Посполитої. Влада царя стала поширюватися на Смоленськ, Дорогобуж, Білу, Невель, Красний Веліж, а також Сіверщину. Київ мав відійти до Польщі в 1669 р., а Запорожжя потрапляло в спільне володіння обох держав. Царський уряд зобов'язувався виплатити Польщі компенсацію за втрачені шляхтою землі в Лівобережній Україні в один мільйон польських злотих (бл. 200 тис. рублів). Політичні структури Гетьманату (як право-, так і лівобережні) негативно сприйняли підписання Андрусівського перемир'я.

У зв'язку з тим, що українці і надалі проводили самостійну зовнішню політику, більшість із статей Андрусівського перемир'я не виконувалася,

⁶⁴ Бібліотека Музею ім. кн. Чарторийських у Кракові. Відділ рукописів (далі — БМЧ. ВР). — Од. зб. 2109. — Арк. 109–111.

⁶⁵ Там само. — Од. зб. 2107. — Арк. 73.

а тому в жовтні–грудні 1667 р. переговори між Польщею й Росією продовжилися у Москві. Поштовхом до них була небезпека турецької агресії в Україні. В тексті Московського договору говорилося «про уняття свавільних людей там в Україні будучих, в загальнім утриманні обом великим государям в послушанні»⁶⁶. Під час розмов з польськими дипломатами О. Ордин-Нащокін добився від них згоди на переговори з урядом П. Дорошенка. Ні Андрусівський, ні Московський договори між Варшавою та Москвою так і не були впроваджені в практику міжнародних відносин, що якнайкраще засвідчили наступні події. Невдовзі між Річчю Посполитою і Османською імперією розпочалася війна (10 січня 1671 р. король Михайло Корибут одержав офіційне повідомлення про початок воєнних дій від султана Мегмеда IV), але московський цар, порушуючи попередні домовленості, так і не прийшов на допомогу польському королю.

Через два роки (1669), на других польсько-російських переговорах в Андрусові Ордин-Нащокін вимагав прислати українських дипломатів на посольський з'їзд, щоб спільними зусиллями добитися переходу Правобережної України під «високу руку» царя. Слід зазначити, що питання про правобережні землі України піднімалося на всіх з'їздах московських і польських дипломатів включно аж до 1714 р. Статті Андрусівського перемир'я неодноразово підтверджувались (7 березня 1670, 30 березня 1672, 10 січня 1675, 17 серпня 1678 рр.), але фактично не виконувалися. Так, зокрема, у тексті договору, який ратифікувався 1670 р. в Каджині, відзначалося, що московський цар «жодну над козаками українськими, з тієї сторони Дніпра від Переяслава, проживаючими, помсту чинити не буде за те, що деякі в сторону ЙКМ і РП (його королівської милості і Речі Посполитої. — *Авт.*) вдавалися...»⁶⁷. А перед тим, під час останнього засідання каджинської комісії, польські дипломати, відчуваючи негативну реакцію Українського Гетьманату на підтвердження домовленостей 1667 р., говорили: «Якось переживаємо, що зараз козаки побачать, що прийти до згоди на комісії маємо, коли почують, що мир і спокій з Москвою затвержені»⁶⁸.

Переговори щодо польсько-російського союзу було продовжено в 1671 р. Дипломати Речі Посполитої вимагали не посилати царські війська в Україну, а обмежитися лише військовими демонстраціями поблизу

---

⁶⁶ Acta historica res gestas Poloniae illustranta ab anno 1507 usoue ad annum 1795 // Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego / Zebr. Fr. Kluczycki. — Vol. 2. — Pars. 1. — Kraków, 1880. — S. 586; *Санін Г.А.* Правобережная Украина и русско-польские переговоры 1667 г. в Москве // История СССР. — 1970. — № 1. — С. 132.

⁶⁷ Acta historica... — Vol. 2. — Pars. 1. — S. 561.

⁶⁸ Ibid. — S. 495.

кордону. Керівник московського представництва А. Матвєєв наполягав на тому, щоб на переговорах були присутні представники Гетьманату, на що поляки відповідали, що московський цар хоче ніщо інше, як ворогуючих з королем правобережних козаків «прийняти під свою царської величності високу руку». У відповідь Матвєєв висловив таку думку: «Не питаючи їх, якого великого государя вони, козаки прийняли милість і благодіяння, від бусурман відійдуть, і у того великого государя бути в підданстві хочуть, і принудити їх до іншого великого государя в послухання неможливо».

Отже, московська сторона не відкидала можливості переходу правобережної частини Гетьманату під її протекцію. 30 березня 1672 р. Річ Посполита укладає новий договір з Московською державою, який підтверджував Андрусівське перемир'я, а також зобов'язував царя не допускати надання Лівобережною Україною військової допомоги П. Дорошенку та польському королю.

У результаті прийняття гетьманом П. Дорошенком турецької протекції в центрально-східному європейському регіоні з'явилася третя сила, яка ще з часу володарювання Б. Хмельницького настійливо шукала шляхів до посилення свого впливу на Україні. Розпочавши за умовами союзу з П. Дорошенком боротьбу проти Речі Посполитої, Османська імперія поступово відвойовувала територію Правобережжя в польського короля. Поразка в цій війні змусила Польщу схилитися до укладення 16 жовтня 1672 р. «капітуляційного» мирного договору з турками. Під час переговорів, які відбувалися у західноукраїнському містечку Бучач, султанські дипломати заявили, що «наш Цезар (султан. — *Авт.*) якщо щось колись взяв, ніколи не віддасть, і то є *pro lege apud Otthomanos*. Шкода тоді і згадувати (полякам. — *Авт.*) Поділля і Україну, бо то Цезарське, не ваше; але і так ваше не було від незгоди і воєн уставничих з Козаками, і для чого те втратили, чого не мали»⁶⁹. Крім того, представники султана під час розмов з поляками висловлювалися й щодо права свого монарха на володіння не лише правобережною, але й лівобережною частинами Українського Гетьманату.

За Бучацькою угодою до Туреччини відходило Поділля, крім того, Річ Посполита відмовилася від Брацлавщини й південно-західної частини Київщини, територія яких передавалася під безпосереднє управління українського гетьмана. «Держава Українська має належати козакам у старих кордонах»⁷⁰, — зазначалося в польському варіанті договору.

⁶⁹ Acta historica... — Vol. 2. — Pars. 2. — Kraków, 1883. — S. 1109.

⁷⁰ Бібліотека Національна у Варшаві. Відділ мікрофільмів (далі — БНВ. ВМФ.). — Ф. 6639 (м-ф. 32423). — № 615; Архів Головний актів давніх у Варшаві (далі — АГАД). —

Таким чином, під владою Дорошенка залишалася Правобережна Київщина та Східне Поділля (Брацлавщина). Решта українських земель передавалося Польщі. Представники України під час польсько-турецької комісії вимагали включити до бучацьких положень пункт щодо встановлення західного кордону Українського Гетьманату, який мав проходити по річках Горинь і Лабунь. За Бучацької угоди всі попередні договори між двома країнами залишалися в силі. Польща мала сплатити 80 тис. талерів контрибуції, а також щорічно давати турецькому султану 22 тис. злотих данини. Проте у квітні 1673 р. польський сейм не захотів ратифікувати ці домовленості з Туреччиною.

Разом з тим відмова польського уряду від більшої частини Правобережної України відкривала перед лівобережною частиною Гетьманату й Московською державою можливість повернення її під свою владу. Москва, яка, «склавши руки», дивилась на розгром Польщі турками (хоча на основі Андрусівського і Московського договорів мала допомогти їй військами), вирішила, що за Бучацьким договором Польща зреклася своїх прав на Правобережну Україну, і тепер намагання російських військ оволодіти даною територією не будуть порушувати Андрусівського перемир'я. Таким чином, Україна фактично була розподілена між трьома монархічними державами.

На третьому польсько-російському з'їзді в Андрусові (1674) коронні послы почали вимагати повернення Києва. Царські представники на чолі з Одоевським дипломатично відповідали, що Московська держава володіє не лише Києвом, а й усією Україною, як Лівобережжям, так і Правобережжям — «з-за уступки від Польщі Задніпров'я туркам і цар відвоював його зброєю у султана, а не від польської держави»⁷¹. Турецько-російський збройний конфлікт, який спалахнув у зв'язку з втручанням у справи Правобережної України московського царя й лівобережного гетьмана, з часом переріс у справжню війну за право володіння землями правобережного Подніпров'я.

Журавненське перемир'я між Польщею і Туреччиною втретє за короткий проміжок часу розчленувало козацьку державу між більш сильнішими сусідніми країнами. 14 жовтня комісари Є. Велгорський і Т. Карчевський мали аудієнцію у Ібрагім-паші, де були узгоджені основні положення майбутньої угоди. Вони полягали в тому, що, по-перше, Правобережна Україна мала залишатися під управлінням українського гетьмана, який визнавав зверхність султана; по-друге, до Корони Поль-

---

Ф. «Архів Коронний Варшавський», від. «Турецький». — № 77/467; Там само. — Ф. «Архів Замойських». — № 3037. — Арк. 222.

⁷¹ *Понов А.* Русское посольство в Польше в 1673–1677 гг. — СПб., 1854. — С. 109.

ської відходила територія навколо Паволочі і Білої Церкви разом з цими містами; по-третє, міста Немирів і Кальник мали залишатися під польською юрисдикцією лише до того часу, поки королівський посол не зустрінеться з султаном у Стамбулі (велике посольство Речі Посполитої повинно було вирушати до турецької столиці не пізніше ніж через два місяці для укладення додаткового договору з Мегмедом IV). 17 жовтня був підписаний остаточний текст угоди. За його основу прийняли пункти попереднього турецько-польського трактату 1672 р.

Текст польсько-турецького перемир'я складався з восьми статей. Територіальний спір між Річчю Посполитою й Османською імперією завершився входженням більшої частини Правобережної України до володінь турецького султана (польська влада поширювалися тільки на територію, південно-східна лінія якої обмежувалась білоцерківською й паволоцькою фортецями). Про належність Правобережжя козацькому гетьману, як фіксувалося в попередньому варіанті договору, вже не згадувалося. Також зазначалося, що незабаром має бути скликана спільна комісія для визначення кордонів між обома державами.

Таким чином, у жовтні 1676 р. припинилася чотирьохлітня польсько-турецька війна, але конфліктна ситуація, яка склалася навколо Правобережної України, не була повністю вирішена. Про свої «права» на неї заявила Московська держава, яка звинуватила Польщу в порушенні андрусівських домовленостей. Загострилися російсько-польські міждержавні відносини, а згодом розпочалася нова війна за Правобережжя, але вже поміж Портою, з одного боку, і Росією та Лівобережною Гетьманщиною — з іншого. Цар і лівобережний гетьман, не звертаючи уваги на пункти Журавненського договору, продовжували тримати свої війська в правобережних містах, а тому багатотисячна турецька армія влітку 1677 р. вирушила на правий берег Дніпра.

Після тривалих переговорів між Я. Гнінським, Мустафою-ефенді та Мегмедом IV турецька сторона погодилася підписати т. зв. Константинопольський трактат (7 квітня 1678 р.). Власне, це була ратифікація Журавненського перемир'я. Але шостий пункт, який торкався «українського питання», був змінений. Тепер «Україна взята в давніх своїх границях стосовно до виразів цієї угоди, має бути уступлена козакам, підданам моєї Найвищої Порти. Тільки Біла Церква і Паволоч повинні залишитись під Польщею»⁷². Отже, знову за територією «від Дніпра до Случі» визнавалися права васальної держави. Обидві «високі сторонни» брали на себе зобов'язання наділяти комісарів правами для визначення

⁷² АГАД. — Ф. «Архів Замойських». — № 3037. — Арк. 321; *Konopczyński W. Polska w okresie wojen tureckich.* — Kraków, 1924. — S. 20–23.

кордонів між володіннями монархів. Це розмежування відбулося трохи згодом, у 1680 р.

Від часу укладення Буцацького договору Османська імперія вважала Правобережну Україну своєю власністю, а гетьмана Війська Запорозького — своїм підданим. Втручання Московської держави й перехід П. Дорошенка під владу царя змусили Порту призначити іншого «намісника» в Україні. Але Ю. Хмельницького ще потрібно було «посадовити» в Чигирині, який знаходився під владою І. Самойловича та московських воєвод. Гетьманська столиця відігравала важливу стратегічну роль у військових та політичних планах ворогуючих сторін. Саме тому 1678 р. турецька армія здійснила чергову спробу захопити Чигирин.

17 серпня 1678 р. в Москві був укладений черговий польсько-російський договір, який підтверджував положення 1667 р. А 31 січня 1679 р. в Гродно знову відбулося спільне засідання польських та російських дипломатів, на якому мала вирішитися проблема «вічного миру». Польща знову вимагала від Москви повернення Києва. Посли відповідали, що поляки самі віддали Київ і всю Правобережну Україну в руки турків, внаслідок чого виникла нова війна і «бунт козацький, які за вітчизну свій Київ мають»⁷³. Таким чином, як підсумовували російські послы, Польща не мала ніякого права вимагати повернення Києва та українських земель. Поки московські та польські дипломати звинувачували один одного в невиконанні андрусівських домовленостей, лівобережний гетьман І. Самойлович проводив власну політику щодо Правобережної України, яка на той час полягала у т. зв. «великих згонах» місцевого населення на Лівобережжя.

26 серпня 1680 р. до Кримського ханату (хан Мюрад-Гірей одержав султанський дозвіл на ведення переговорів і укладення попереднього договору) вирушила російська делегація на чолі зі стольником В. Тяпкіним. Заїхавши у Лівобережну Україну, щоб вислухати пропозиції гетьмана І. Самойловича, і включивши до свого складу ще одного члена посольства (писар С. Ракович мав представляти інтереси Гетьманату), 25 жовтня послы прибули до татарської столиці Бахчисараю. Більше двох місяців тривали напружені переговори. 3 січня 1681 р. був укладений мирний договір, за яким Правобережна Україна залишалась під владою турецького султана й кримського хана: «...а рубежу бути, в ті роки річці Дніпру»⁷⁴. Крім того, у московському варіанті тексту було записано, що

⁷³ Галактионов І.В., Чистякова Е.В. А.Л. Ордин-Нащокин русский дипломат XVII в. — М., 1961. — С. 128.

⁷⁴ Статейный список стольника Василия Тяпкина и дьяка Никиты Зотова посольства в Крым в 1680 г. для заключения Бахчисарайского договора. — Одесса, 1850. — С. 143–144.

«у ті перемирні 20 років від річки Бугу і другого пом'янутого рубежу річки Дніпро Салтановій Величності Турській і Вашій Ханській Величності знову міст своїх не ставити... і поселення людям своїм ніякого народу на пом'янутих козацьких землях не чинити і залишити їх пустими»⁷⁵. Остаточний турецький варіант договору був підписаний султаном у Стамбулі (квітень, 1682) Він вже не згадував про те, що частина придніпровських правобережних земель має залишатися незаселеною. Однак цей мир не задовольняв обидві сторони. Адже Московська держава не змогла приєднати до своїх володінь Правобережжя та зміцнити західний кордон, а Порта не добилася закріплення за собою Києва та Лівобережної України. Разом з тим, Бахчисарайське перемир'я вперше офіційно зафіксувало розподіл сфер впливів Стамбула та Москви. Одночасно укладення цього договору надавало можливість Османській імперії розпочати війну з австрійським імператором Леопольдом I та сприяло подальшому просуванню турків углиб Центральної Європи.

Відразу після укладення договору в Бахчисараї Мегмед IV почав зміцнювати свою владу на Правобережжі, віддавши його під управління молдавському господарю Г. Дуці. 14 жовтня 1681 р. польський король повідомляв своїх послів у Москві: «...донеси і те Й.Ц.В., що господар волоський вже є в Україні і поселився в Немирові за рішенням Султана Турецького..., а не так як в пактах є..., що Україна козакам належать має»⁷⁶. Саме тому, продовжував король, «коли йде до того, що Задніпров'я на тій стороні України при початкових вольностях не було, належить, щоб Й.Ц.М. (його царська милість. — Авт.) до такого не допускав і з нами найперше спілкувався»⁷⁷. Безперечно, мир між Портою й Московією штовхав Річ Посполиту до пошуку нових шляхів замирення з царем, а також спонукав до більш тісного співробітництва з Австрійським двором. 31 березня 1683 р. Ян III Собеський у Варшаві укладає наступально-оборонний союз проти Османської імперії. Обидва монархи зобов'язувалися надати один одному військову допомогу в разі нападу турків на Відень чи Краків: король мав виставити 40-тисячне, а цісар — 60-тисячне військо.

У кінці травня — першій половині червня 1683 р. у Москві перебувало австрійське посольство, яке представляло інтереси польського короля. На питання цісарських посланців С. Блюмберка й Я. Жировського щодо приналежності Києва і Правобережної України московські бояри на чолі з князем В. Голіциним дали таку відповідь: «...по вчинених під

⁷⁵ Там же. — С. 271–271.

⁷⁶ БНВ. ВМФ. — Од. зб. 123. — Арк. 297.

⁷⁷ Там само.

Журавном договорах польський король Поділля і всю Україну по старим рубежам уступив на сторону султана..., а коли поміж Царською Величністю і Султаном Турським по війні учинені мирні договори і Салтан написав Царській Величності Київ з іншими містами»⁷⁸. Наприкінці спільних засідань, відповідаючи на вимоги посланців Леопольда I, царські дипломати заявили: «Царська Величність дозволяє бути вічному миру на таких статтях: щоб все завойоване було у володінні і державі під високодержавною рукою Й.Ц.В. у такому ж обмеженні як і нині перебуває і щоб ніколи зі сторони Королівської Величності не було згадано»⁷⁹. Таким чином, московська сторона знову відмовлялася від Правобережжя й погоджувалася на утримання лише Лівобережної України, але разом з Києвом.

Австрійський цісар та римський папа Інокентій XI настійливо добилися від польського короля підписати мирний договір з царем на запропонованих московським урядом умовах. 14 грудня 1683 р. для підготовки проекту польсько-російського «вічного миру» до Андрусова прибуло королівське посольство, очолюване К. Гжимультовським. Перший з'їзд дипломатів відбувся на початку січня 1684 р. На ньому поляки вимагали «учинити спочатку союз, а потім говорити про мир і малоросіян зробити вільними»⁸⁰. Москва не погодилася з таким «сценарієм» спільних переговорів і вже у березні відкликала своїх послів. Гжимультовський, який повернувся до Варшави, складаючи звіт про своє посольство на сеймі 1685 р., пропонував шляхті: «...при тому будемо радити королеві, щоб видав універсал до козаків (правобережних. — *Авт.*), що їх мусить зробити вільним народом, бо цар сам хоче ними володіти, каже, що дасть їм мільйон, другий... (грошей. — *Авт.*)»⁸¹.

Ще у березні–травні 1684 р. була організована «Священна ліга» за участю Австрії, Венеції та Речі Посполитої під патронатом римського папи Інокентія XI. Наступально-оборонний союз («*offensivi et defensivi belli societas*») цих держав організовувався лише для війни з Османською імперією, а тому ввійшов до історіографії як антитурецький. Згідно з його умовами, австрійський цісар і польський король мали надати якнайкраще військо, а венеційський дожа — морський флот. Також учасники «Священної ліги» домовлялися відвойовувати в турків утрачені раніше території. Зокрема, Річ Посполита повинна була повернути Поділля з Кам'янцем і «Україну» («...fortalitiis eius vindicandis, Sacra vero Rmmtas

⁷⁸ Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными. — Т. 6. — СПб., 1862. — С. 595.

⁷⁹ Там же.

⁸⁰ Там же.

⁸¹ БМЧ. ВР. — ТН. — Од. зб. 181. — № 70. — Арк. 379.

Poloniae, Cameneco ett Podoliae ae Ukrainae vindicandis incumbent»)»⁸². Однак положення цієї важливої міжнародної угоди все ж таки не сприяли Яну III Собеському в його намірах утвердитися на правобережних землях. Головним чином, цьому заважала мілітарна потуга Туреччини та закулісна гра Австрії. На початку 1686 р. Відень укладає договори з Швецією й Бранденбургом, правителі яких у випадку посилення абсолютистських запитів Яна III Собеського мали виступити на допомогу польській шляхті. Отже всі вищеназвані зовнішньополітичні чинники робили неминучим для Польсько-Литовської держави рух щодо налагодження міцного союзу з Московською державою.

Однак московський уряд не поспішав вступати до антитурецької коаліції держав. Він висунув ряд вимог свого вступу до «Священної ліги». Небажання турецького уряду відмовитися від зазіхань не лише на Правобережну, а й на Лівобережну Україну робило досить напруженими московсько-турецькі відносини, що підштовхувало Москву до союзу з Річчю Посполитою. А тому цар запропонував королю підписати «вічний мир» за умови його відречення від Лівобережної України та правобережних територій на захід від Києва, Смоленська, а також погодження на царську протекцію над православними Польсько-Литовської держави. Всі ці пропозиції до короля були оформлені російськими дипломатами на основі пропозицій гетьмана І. Самойловича. Активно вмовляли Москву підписати мирний договір з Польщею представники Голландії, яким була вигідна війна обох країн з Османською імперією. Сприятлива зовнішньополітична ситуація, яка склалася для Московської держави з початком боротьби країн «Священної ліги» проти Османської імперії, дозволяла царському уряду мати певну надію на успішне вирішення свого головного геополітичного завдання в другій половині XVII ст. — питання про володіння Україною «з лівого берега Дніпра»⁸³.

З огляду на це в лютому 1686 р. у Москві розпочалися довгоочікувані російсько-польські переговори. Вони проходили в надзвичайно напруженій атмосфері, оскільки обидві сторони одночасно відіслали своїх представників до Туреччини⁸⁴. Крім того, Ян III Собеський у цей час намагався вмовити І. Самойловича відректися від московської протекції. Вже на початку переговорів, 4 березня Гжимультовський заявив росіянам,

---

⁸² Traktaty polsko-austriackie z drugie połowy XVII wieku / Oprac. Zb.Wojcik. — Warszawa, 1985. — S. 123.

⁸³ *Копреева Т.Н.* Русско-польские отношения во второй половине XVII в. от Андрусовского перемирия 1667 г. до вечного мира 1686 г.: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. — Л., 1952. — С. 20.

⁸⁴ *Греков И.Б.* Вечный мир 1686 года: Автореф. дисс... канд. ист. наук. — М., 1950. — С. 25.

що для того, аби він підписав мирний договір, потрібно насамперед повернути Польщі ті землі (йшлося про Засожжя), які «козаки, всупереч усім колишнім умовам польсько-московським, безправно забрали»⁸⁵. І тільки після того, як польський король повідомив своїх дипломатів про невдачу в таємних переговорах з лівобережним Українським Гетьманатом, вони почали погоджуватися на компромісні рішення. 6 квітня був підписаний текст договору, що складався з 33-х статей. «Вічний мир» став актом остаточного міжнародно-правового розподілу України на дві частини. «Його Королівська Величність і Річ Посполита жителів малоросійського краю (Лівобережної України. — *Авт.*)... не будуть також приймати їх у свою оборону на вічні часи», — проголошувала четверта стаття⁸⁶. Правобережна Україна залишалася під владою Польщі, адже «Їхня Царська Величність тих козаків, що будуть за Дніпром... не будуть і не велять приймати у свою оборону»⁸⁷. Проте не було вирішено проблему належності до влади одного з двох монархів правобережних українських земель вздовж Дніпра, від Стайок до Чигирини — «... ті місця мають лишатися порожні, так, як вони є тепер»⁸⁸. Отже, московсько-польський договір 1686 р. хоча й закріпив за Річчю Посполитою значну частину Правобережжя, але не вирішив одного з головних питань територіального спору між обома державами — проблеми політичного статусу правобережних земель Подніпров'я.

У зв'язку з цим у серпні 1686 р. до польського короля було відправлене московське посольство Б. Шереметева, яке за настійливими проханнями лівобережного гетьмана І. Самойловича мало вимагати повернення подніпровських земель під управління Українського Гетьманату. Слід зазначити, що після укладення «Вічного миру» український гетьман розпочав активну зовнішньополітичну кампанію, метою якої було об'єднання всього Правобережжя з Лівобережною Україною. Крім того, він наказав ввести козацькі війська на територію Засожжя, яке належало Речі Посполитій.

Дипломатичний принцип *uti possidetis* (володій, чим володієш), запропонований австрійськими представниками, не влаштовував Польщу, адже Поділля та південно-східні землі Київщини знаходилися в руках турків. Натомість керівник польської делегації Малаховський вимагав повернутися до кордонів, які існували між Річчю Посполитою й Портою в

---

⁸⁵ *Wójcik Z.* Rokowania polsko-rosyjskie o «pokoj wieczysty» w Moskwie w r. 1686 // *Z dziejów polityki i dyplomacji polskiej.* — Warszawa, 1994. — С. 43.

⁸⁶ *Величко С.* Літопис. — Т. 2. — С. 315.

⁸⁷ Там само.

⁸⁸ Там само. — С. 316.

довоєнний період. Після сімнадцятьох спільних засідань 2 грудня 1698 р. турецькі дипломати погодилися віддати польському королю всю територію Правобережної України. У третій статті польсько-турецького договору, який був укладений 16 січня 1699 р., відзначалося: «Висока Порта зрікається з цього часу права на Поділля і Україну, і гетьмана українського, який був призначений і зараз в турецькій стороні перебуває, скасує»⁸⁹.

Отже, згідно з Карловицьким договором Річ Посполита оволодівала територією південно-східної Київщини та Поділлям. Якщо зважати на те, що Волинь і решта земель Київщини вже знаходились під королівською владою, то наприкінці XVII ст. Польща добилася вирішення своїх геополітичних інтересів і одержала згоду інших країн східноєвропейського регіону на володіння майже всією Правобережною Україною. Разом з тим, міжнародні відносини останньої чверті століття так і не вирішили питання з подніпровською територією Правобережжя. У травні 1701 р. польські дипломати домагалися від царя Петра I та гетьмана І. Мазепи відступлення Стайок, Трипілля та Трахтемирова й дозволу на заселення Подніпров'я, яке згідно з договором 1686 р., мало залишатись обезлюдненим.

Великі зміни в міжнародному становищі поліцентричного Українського Гетьманату викликала Північна війна 1700–1721 рр., яка велася між Росією, Данією, Польщею («Північний союз»), з одного боку, і Швецією — з іншого. Головним завданням Північного союзу була боротьба зі шведами за прибалтійські території та протидія поширенню гегемонії Шведського королівства не лише в Північній, але й у Центрально-Східній Європі.

15 липня 1704 р. на зустрічі послів Речі Посполитої та Московської держави поблизу Нарви королівський представник, хелмський воєвода Т. Дзялинський заявив, що Польща не зможе вступити у війну проти Швеції у зв'язку з утриманням значних військових сил на своїх південно-східних землях. Крім того, вона укладе союз з Росією лише у тому випадку, коли та збройним шляхом придушить повстання правобережних козаків і змусить їх повернути зайняті міста польським урядовцям. Договір, підписаний між Річчю Посполитою й Російською державою 30 серпня 1704 р. поблизу Нарви, нараховував вісім пунктів. Перший з них передбачав об'єднання зусиль обох країн у боротьбі проти Шведського королівства; другий і третій — узгодження військових дій, спільне укладення миру й заборону ведення сепаратних переговорів з против-

---

⁸⁹ Collectanea z dziejopisów tureckich do historii polskiej służących. — T. 2. — Warszawa, 1825. — S. 196–197.

ником; у четвертому відзначалося, «що Палій чи добрим, або злим способом до повернення фортець і місць, які в нещодавнім українським замішанні взяв, змушений буде, і вони Королеві ЙМсці (його милості. — *Авт.*) і Речі Посполитій без ніякої претензії, якнайшвидше бути може, а найдовше на кампанію наступного року поверне, під детермінацією амністії Палію, якщо добровільно фортеці свавільно в тих замішаннях опановані, віддасть»⁹⁰; п'ятий пункт зобов'язував царя віддати королеві ті інфлянтські міста й фортеці, які російська армія захопить під час війни; шостий і сьомий пункти передбачали надання Росією 12-тисячного підрозділу та 200 тисяч рублів субсидії для допомоги Польщі; останній пункт договору передбачав участь Речі Посполитої в Північній війні після того, як шведи залишать її територію. Після Андрусова 1667 р. та «Вічного миру» 1686 р. Нарвський договір вже вкотре засвідчував нехтування польським королем і російським царем інтересів Українського Гетьманату, що полягали у прагненні до об'єднання. Адже вже вкотре після Андрусівського перемир'я узаконювався його поділ на лівобережну й правобережну частини. Лише ускладнення військової ситуації змусила Петра I й Августа II Саксонського на деякий час віддати Правобережну Україну під управління гетьмана І. Мазепи. Останній, з огляду на такий сприятливий момент, спробував використати домовленості між королем і царем на власну користь, якнайдовше утримуючи «польську» частину України під своєю владою.

Однак військова перемога Росії поблизу Полтави стала переломною в ході Північної війни й перекреслила протекторат Швеції не лише над Україною, а й над Річчю Посполитою. У квітні 1710 р. вальна рада у Варшаві визнала права Августа II Саксонського на польський трон. Тоді ж польською шляхтою було ратифіковано «Вічний мир» 1686 р. та «Вічний оборонний союз» 1704 р. і таким чином остаточно визнано західні кордони Речі Посполитої, включно з правобережними українськими землями («по Дніпру»). Це було зроблено в обмін на згоду Росії вивести свої війська разом з усім населенням козацьких полків з Правобережної України. Однак практичне виконання польсько-російських домовленостей було відкладено на деякий час через оголошення того ж року Османською імперією (яка пішла назустріч настійливим проханням Швеції та гетьманського уряду П. Орлика) війни Російській імперії.

У зв'язку з турецькою загрозою в лютому 1711 р. у Москві розпочалися чергові переговори між Росією й Польщею. Керівник польської делегації К. Волович відразу ж заявив, що договори 1686 і 1704 рр. були ратифіковані лише за умови виведення російських військ та козацтва з

⁹⁰ Ibid. — S. 85.

східних воєводств Речі Посполитої. Цього не відбулося, а тому поляки збільшували свої претензії: крім повернення Білої Церкви, Фастова, Брацлава, Немирова й Богуслава, вони вимагали звільнення російськими гарнізонами Полоцька, Бихова, Вітебська а також Вільнюса й Риги з окремими прибалтійськими територіями; виплати грошової компенсації; розмежування земель поблизу Києва, Стародуба й Великих Лук. Лише в цьому випадку, як заявляли польські послы, Річ Посполита зможе виставити 62-тисячне військо на допомогу царській армії у війні з Туреччиною. Не погоджуючись віддати прибалтійські й білоруські міста, канцлери Г. Головкін і П. Шафіров обіцяли негайно повернути Польщі українські міста Правобережжя в разі приєднання польсько-литовських сил до військових дій проти Османської імперії.

На початку липня 1711 р. багатотисячна армія Російської імперії на чолі з Петром I була оточена об'єднаним турецько-татарсько-шведсько-українським військом поблизу р. Прут. Російський цар був змушений підписати не вигідний для себе Прутський мир з турецьким султаном, в якому, зокрема, вирішувалася й доля міжнародного становища Українського Гетьманату. У другому пункті російського варіанту договору (від 12 липня) говорилося: «в польские дела Его Царское Величество мешаются, також и их казаков и запорожцев, под их область принадлежащих и у хана крымского сущих, беспокоивать и в них вступаться не изволят и от стороны их руку отымают»⁹¹. Турецький текст цієї статті був трохи інший. Обидва варіанти означали, що Росія мала відмовитися від втручання у внутрішні справи Речі Посполитої, а також від протекції («відняти руку») над козаками Правобережної України, Запорозької Січі та козаками, що перебували під владою гетьмана П. Орлика. Через деякий час, очевидно, під тиском Орлика на турецького султана Агмеда III та кримського хана Девлет-Гірея, даний пункт Прутського договору з турецького боку почав трактуватися у сенсі позбавлення впливу Росії не лише на Правобережжя й Запорозжя, але й на Лівобережну Україну.

Поразка Російської імперії в Прутській кампанії зменшила не тільки її тріумф від Полтавської битви, але й міжнародне значення Північного союзу. У зв'язку з цим Петро I був змушений терміново евакуювати свої військові бази з Білої Церкви, Немирова й Вінниці, в результаті чого Правобережна Україна відійшла під зверхність Османської імперії та Шведського королівства, володарі яких протягом другої половини 1711–1712 рр. погоджувалися віддати її під владу П. Орлика. Однак зовсім інші

---

⁹¹ Письма и бумаги императора Петра Великого. — Т. XI. — Вып. I. — М., 1964. — С. 216.

плани щодо цієї території Українського Гетьманату мала Річ Посполита на чолі з Августом II Саксонським.

Бажаючи реабілітуватися в очах тогочасного міжнародного співтовариства та шляхти Речі Посполитої, польський король (одночасно — курфюрст Саксонії з 1694 р.) з подвійною енергією береться до справи повернення під свою владу «козацьких» Київського, Брацлавського й Подільського воєводств, тим самим намагаючись відновити дію Карловицького договору 1699 р. Його представники на переговорах з турками неодноразово заявляли про «дідичне» право короля володіти цими землями.

Поступово Польсько-Литовська держава потрапила під вплив Російської імперії. Після Полтавської битви й перемоги Петра I над Карлом XII Густавом та І. Мазепою Август II Саксонський відновив владу над Польщею. 20 жовтня 1709 р. між Річчю Посполитою й Росією був укладений мир в м. Торуні, згідно з яким остання зобов'язувалася надавати королю військову підтримку. У відповідь вальний сейм 1710 р. у Варшаві ратифікував «Вічний мир» 1686 р. і визнав встановлені ним польсько-російські кордони. Протягом 1711–1712 рр. за наполяганням польського короля і за попередніми міжнародними домовленостями відбулося виселення усіх жителів козацьких полків з Правобережжя у Лівобережну Україну.

На початку 1712 р. московського царя дуже непокоїла ситуація навколо турецько-українських переговорів у Стамбулі. Цар побоювався, щоб султан не віддав гетьманові П. Орликові право володіти всією територією України. З різних причин цього не трапилося, а 5 квітня у столиці Порту був підписаний договір про мир між Османською та Російською імперіями. Він укладався терміном на 25 років і доповнював положення Прутського трактату. Згідно з його положеннями, кордон між Росією й Туреччиною мав пролягати по річках Дніпро та Кінські Води. Територія Правобережної України виводилася «з-під руки» московського царя задля передачі її під управління П. Орлику. Обумовлювався переїзд шведського короля Карла XII Густава з Туреччини через Росію до Швеції. Російська сторона виплатила султану 297 470 рублів, у свою чергу турки випустили з полону близько 60 полонених росіян на чолі з П. Толстим. У результаті Константинопольського договору султан Агмед III надав П. Орлику право володіння правобережними землями України під протекторатом Османської імперії.

Через рік, 13 червня 1713 р., у м. Адріанополі було підтверджено статті попереднього договору 1712 р. між царем і султаном. Однак ті з них, що стосувалися «українського питання», були дещо змінені. Крім того, за Адріанопольським договором Росія мала в 60-денний термін

вивести з Речі Посполитої свої війська (які, в основному, перебували на території Правобережної України), а Петру I заборонялося втручатися у внутрішні справи Польщі. Кордон між Османською та Російською імперіями пересувався від Дніпра й приазовських степів в межиріччя річок Самари і Орелі. Від їхніх верхніх частин і до Азова він мав пролягати по р. Північний Донець. Також переглядалися міждержавні кордони на правобережних землях України, починаючи від Києва. Остаточо міжнародно-правовий статус більшої частини Українського Гетьманату був вирішений 12 квітня 1714 р., коли до Адріанопольського договору було додано дві статті, за якими турецький султан дозволяв військам Речі Посполитої зайняти територію Правобережної України (з якої вже було виведене населення козацьких полків) у кордонах «від Случі до Дніпра».

Кордони «Палієвої держави»

Зважаючи на постійні військові дії, які велися між Польщею й Туреччиною, татарські набіги і спротив польської шляхти, розміри території, яку займала «Палієва держава»* в другій половині 80-х років XVII — на початку XVIII ст., не були сталими. Козацький устрій охоплював межі колишніх Київського (правобережної частини), Білоцерківського, Паволоцького, Корсунського, Уманського, Брацлавського, Черкаського (правобережної частини), Чигиринського, Тарговицького й Могилівського полків. Новоутворений Фастівський полк як адміністративна одиниця охоплював частини територій зниклих у середині 1670-х років Білоцерківського, Паволоцького, Тарговицького та Київського полків. На південно-західних землях Білоцерківського полку виник Богуславський полк, який частково поширювався на південні райони Паволоцького. Наказний гетьман Самусь намагався відродити Кальницький (Вінницький) полк. Дуже важливу роль у процесі відродження інститутів української державності відіграло відновлення Брацлавського полку на чолі з А. Абазином. Його влада поширювалась не лише на територію, яку займав Брацлавський полк у 50–70-ті роки XVII ст., а й охоплювала окремі сотні колишніх Уманського, Кальницького й Могилівського полків. На південній Київщині за допомогою полковника Захарія Іскри від-

---

* Термін «Палієва держава» мав історичне походження і в історіографії вперше був вжитий істориком Б. Крупицьким для означення правобережної частини Українського Гетьманату, на яку поширював свою владу білоцерківський (фастівський) полковник Семен Палій (Див.: *Крупицький Б. З історії Правобережжя 1683–1688 рр.* // Праці історико-філологічного товариства в Празі. — Прага, 1942. — Вип. 4. — С. 1–32).

новив свою діяльність Корсунський полк, який поширювався на частину території зниклих Канівського, Черкаського й Чигиринського полків.

Наприкінці 1680-х років починає відновлюватися традиційний західний кордон Гетьманату. Те, що полковник Палій «узурпував собі владу» на території по р. Случ, відзначалося ще на сеймі 1688 р. На цьому наголошував і один з депутатів вального сейму у 1692 р: «...привласнює (Палій. — *Авт.*) собі... аж по Случ»⁹². У тому ж році королівський комісар С. Друшкевич скаржився до Варшави, що фастівський полковник створює «удільну провінцію» й претендує зайняти всі українські правобережні землі до межі Київського воєводства з Волинським. Неодноразово відзначав політичне «свавільство» козацької старшини, яка встановлювала власні кордони в 90-х роках XVII ст., великий коронний гетьман й руський воєвода Речі Посполитої С. Яблонівський. Восени 1692 р. козацькі сотні знаходились у містечках південно-східної Волині — Любарі, Лабуні, Полонному й Грицеві, а західна межа козацького устрою проходила по лінії Демидів – Литвинівка – Бородянка – Радомишль – Коростишів.

Північний кордон «Палієвої держави» у цей час постійно зазнавав змін. Спочатку він проходив по річках Прип'яті й Словечній, які безпосередньо межували з Великим князівством Литовським. Під час вільної боротьби північні райони Київщини, на які поширилась влада Семена Палія, територіально зменшились і почали обмежуватись р. Уж, а згодом р. Тетерів. Слід зазначити, що в окремі роки козацький устрій поширювався на територію більшої частини Овруцького повіту. Саме поблизу Тетерева, неподалік Іванкова, у 1694 р. відбулося укладення перемир'я між військами польського регіментаря Б. Вільги й українського полковника Семена Палія. У липні 1696 р. коронний референдар С. Щука скаржився на те, що правобережні козаки захопили Горностайпільську, Бородянську й Казаровицьку волості⁹³. «Щоб війська польські на цю сторону Тетерева, де товариство його Палієве... не переходили»⁹⁴, — писав лівобережний гетьман Іван Мазепа до Москви в грудні 1699 р., повідомляючи про стремління фастівського полковника встановити північні кордони власних володінь. У листопаді 1701 р. київська шляхта внесла до інструкції на варшавський сейм повідомлення про те, що,

---

⁹² Бібліотека Ягелонського університету в Кракові, відділ рукописів. — Од. зб. 1151. — Арк. 56–57.

⁹³ *Королюк В.Д.* Речь Посполитая и подготовка Северной войны // Ученые записки института славяноведения. — Т. IV. — М., 1951. — С. 230.

⁹⁴ Архив ЮЗР. — Ч. 3. — Т. 2. — К., 1868. — С. 411.

«зайнявши собі по р. Тетереву якийсь кордон»⁹⁵, полковник Семен Палій розставляє там своїх козаків.

Західні кордони правобережних адміністративно-територіальних інститутів відроджуваного Гетьманату межували з володіннями Київського полку, який підкорявся лівобережному гетьману. З боку Києва вони проходили по річках Ірпінь і Стугна, а на південному сході — по Дніпру. Для козацької організації Правобережної України даний кордон був майже символічним, адже він визначався міжнародними договорами між монархами Речі Посполитої й Московської держави. Прикордонна лінія між правобережною та лівобережною частинами України охоронялась, головним чином, лише гетьманами Лівобережжя, а не правобережними козацькими полковниками.

Дуже важко реконструювати південні межі володінь правобережних полковників у досліджуваній період. На південному сході вони межували з територією, на яку розповсюджувалась юрисдикція кошових отаманів Запорозької Січі. Можливо, південні кордони Брацлавського полку проходили вздовж річок Дністер та Кодима. У 1702 р. С. Палій та А. Абазин приєднали до своїх володінь Балтський, Ольгопільський, Ямпільський повіти та східні райони Поділля, де порубіжними південними містами були Калюс і Могилів.

Таким чином, на початку XVII ст. правобережна козацька старшина «узурпувала» майже всю територію Київщини, а також землі Східного Поділля та окремі райони Південно-Східної Волині. Звичайно, адміністративна влада українських полковників не була доконаною з огляду на тогочасне політичне становище Правобережжя та проблеми правового врегулювання відносин між ними та королівською й шляхетською владами. Очевидно, саме тому польська шляхта присвоїла Семену Палію титул *dux malorum et scelerum artifex*. В інструкції послам від Київського сеймику на вальний сейм 1692 р. відзначалося, що Палій, «опираючись на Гадяцькі пакти, привласнює собі якусь монархію...»⁹⁶.

У зв'язку з цим в 1701 р. Польща розпочала широкий наступ на козацьку державність Правобережної України, а Палій припинив усілякі політичні відносини з королем та його підопічним, оголосивши свої володіння «вільною козацькою областю». На землях Київщини, східної частини Поділля та Волині влітку 1702 р. розпочалося повстання місцевого люду проти влади Речі Посполитої, яке сучасники порівнювали з

⁹⁵ Балабушевич Т.А. Територіальні межі правобережних полків (друга половина XVII — початок XVIII ст.) // Проблеми історичної географії України: Зб. наук. праць. — К., 1991. — С. 31.

⁹⁶ Архив ЮЗР. — Ч. 3. — Т. 2. — С. 496–503.

Українською революцією середини XVII ст. Семен Палій разом з іншими правобережними полковниками публічно відмовився від протекції польського монарха й заявив про присягу «наймогутнішому Пану Царю Московському і Вельможному Й[ого] М[илості] Пану Гетьманові Мазепі»⁹⁷.

Колонізуючи землі Київщини, Брацлавщини та Східного Поділля, козацька старшина відновлювала й запроваджувала традиції формування місцевої адміністрації періоду Української революції. Одержавши в середині 1680-х років королівські привілеї на освоєння спустошених земель, полковники в наступні роки почали легітимізувати ними свою владу над територіями, де розміщувалися їхні полки. З часом органи козацького самоврядування перетворювалися на державні структури Українського Гетьманату, які існували тут з 1648 по 1676 рр. й були знищені у другій половині 70-х — на початку 80-х років XVII ст. у результаті військових дій між Варшавою, Москвою, Стамбулом, Чигирином та Батурином. Одержуючи матеріальну допомогу від уряду Речі Посполитої й визнаючи зверхність польського монарха (якого українські провідники традиційно «лякали» протекцією московського царя), правобережне Військо Запорозьке із корпоративної організації поступово трансформувалося в автономну державно-політичну структуру — «Палієву державу». Такий процес «узурпації» влади на Правобережжі сприяв його об'єднанню з лівобережною частиною Українського Гетьманату.

---

⁹⁷ Цит. за: *Сергієнко Г.Я.* Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст. — К., 1963. — С. 119.

**ПРАВОВА КУЛЬТУРА
І СУДОЧИНСТВО**

Розділ 7

ПРАВО ТА СУДОЧИНСТВО

Звичаєве право в суспільній свідомості та судовій практиці

Однією з ознак, які характеризують суть будь-якої держави, завжди було і лишається право. Національна революція середини XVII ст. помітно змінила не лише форми місцевої судової практики, а й сам соціальний зміст права, зумовила появу його нових норм. Насамперед це стосувалося земельної власності й володіння, станової належності, козацького самоврядування тощо. Водночас залишалось головне завдання права — регулювання взаємовідносин між окремими індивідуумами чи цілими групами суспільства шляхом встановлення відповідної системи правил поведінки. Особливо в цьому була зацікавлена козацька старшина — нова генерація українського панства. Вже на початковому етапі вільної боротьби саме вона однією з перших порушила питання про більшу визначеність і сталість права на місцях. Однак тоді це робилося під виглядом відновлення «стародавніх прав і вольностей».

У своїх домаганнях вони знаходили підтримку в гетьмана та царя. Так, на прохання Б. Хмельницького і старшин Олексій Михайлович видав 27 березня 1654 р. жалувану грамоту, де між іншим зазначалося: «Их права и вольности войсковіе, как издавна бывали при великих князех руских и при королех польских, что суживали и волности свои имели в добрах и судах, и чтоб в те их войсковіе суди никто не уступался, но от своих бы старшин судились, подтвердить; и прежних би их прав, какови дани духовного и мирского чину людем от великих князей руских и от королей полских, не нарушить...». Більше того, чітко наказувалось: «...И тех их прав и вольностей нарушивати ничем не велели, и судитись им велели от своих старших по своим прежним правам, а наши царского величества бояря и воеводы в те их войсковые суды вступать не будут». Разом з тим, йшлося й про те, щоб «вольностей... шляхетцких ни в чем нарушивати» ніхто не смів, а «старших им себе на уряды судовые земские и гродские vybrati меж себя самим, и судитись им меж себя, по своїм правам...»¹. Зрозуміло, що підтвердження давніх прав безпосередньо

---

¹ Жалованная грамота царя Алексея Михайловича гетману Богдану Хмельницкому и всему Войску Запорожскому о сохранении их прав и вольностей, 27 марта 1654 г. // Акты ЮЗР. — СПб., 1878. — Т. X. — С. 489–494; Воз'єднання України з Росією. Документи і матеріали. В 3-х т. — М., 1953. — Т. III. — С. 568–570.

шляхті значною мірою суперечило тим порядкам, які встановилися в ході кардинального революційного зламу і формування демократичних засад.

З часом змінилися не лише умови життя й відповідно до них норми поведінки, а й сталася поступова трансформація у сприйнятті як простого люду, так і органів державної та судової влади самого змісту «стародавніх прав і вольностей». Особливо яскраво це проявилось на Півдні України, куди більшість правових традицій у чистому чи дещо зміненому вигляді в процесі заселення була привнесена з інших регіонів країни (головним чином Лівобережжя, Слобожанщини, Правобережжя, набагато менше вихідцями західноукраїнських земель).

Проте протягом усього періоду існування Гетьманату законодавчі акти ані старшинського правління, ані царського уряду ще зовсім не означали повного повернення до «старих порядків», хоча на словах це і проголошувалось. Крім того, володар булави, а за ним і цар нерідко відновлювали такі права, які дуже суперечили одні одним. Скажімо, юридичні норми, що діяли за руських князів, не в усьому збігалися з правовими актами польських королів, а останні в свою чергу не відповідали, із зрозумілих причин, набутим у ході революції та війни «войсковим и общенародным малороссийским и Войска Запорожского правам и вольностям».

Такий стан речей можна пояснити кількома основними чинниками. По-перше, хоча в актах старшинської адміністрації чи рішеннях судових інстанцій при з'ясуванні якихось конкретних питань і застосовували терміни по «давніх», «стародавніх», «звиклих» правах, звичаях і т. ін., але представники окремого стану або соціальної групи вкладали у них своє розуміння проблеми. Наприклад, українська шляхта і старшина під колишніми правами розуміла юридичний статус польських панів до 1648 р., що базувався головним чином на Литовському і Саксонському статутах, які, до речі, також не узгоджувалися між собою. Посполиті й рядові козаки ж ототожнювали їх з нормами прав, котрі ствердилися на Запорожжі, в дещо патріархальних общинах, на слободах. Вони заперечували кріпосницькі відносини між людьми і в більшості випадків спиралися не на писемні джерела, а встановлені й викарбувані часом звичаї.

По-друге, «новий порядок» не виробив відповідних власних прав. А практика життя вимагала цього, бо повністю змінилася політична влада і всі суспільні групи та інститути в широкому розумінні підпорядковувалися козацтву, яке в соціальному й економічному відношенні становило суспільну верству, на формуванні якої відбилися тенденції нового часу (хоча перманентне втручання в цей процес московського уряду не дало в повній мірі розвинути цій тенденції). Вільнолюбні й демократичні ідеї військового стану охопили найширші верстви України, бо на зміну вчо-

рашнім польським «холопам» прийшли порівняно самостійні виробники, а заможного пана заступив дрібний власник (володілець) землі. При цьому радикально налаштовані окремі старшини, такі, як полковники Д. Нечай та І. Богун, рішуче відстоювали «мужицькі» інтереси, спрямовані насамперед проти великого землевласника з його неодмінним прагненням підкорити безпосереднього виробника матеріальної продукції. За тих умов Б. Хмельницький, природно, опинився на роздоріжжі: з одного боку, він надавав значні пільги і мастки своїм прихильникам — шляхтичам, старшинам, духовенству, а з іншого — не міг не враховувати нагальні потреби повсталого люду, тому-то й обмежував швидке зростання латифундій. Часом суперечлива політика породжувала багато невдоволених, яким володар булави, траплялося, власноручно стинав голови². Причому такі види покарання нерідко здійснювались за підтримки судових інституцій. Наприклад, у 1699 р. військовий суд засудив нововладців Д. Забілу й А. Солонину до страти з конфіскацією їхнього майна на користь державного скарбу з такою мотивацією: «Ибо и прежнее гетманы так поступали»³. Тобто «обыкное право» не лише визнавалось, а і застосовувалось на самому вищому рівні.

Отже, в ході революції у праві відбулася відповідна трансформація понять «справедливість», «моральність», «доброта» тощо. Зокрема, повсталий посполитий чи козак зі зброєю в руках і караючий «дідича» (пана) сприймався тоді більш природно, ніж селянин, який виконував на свого державця «звикле послушенство». Досить типовим явищем стали шлюби вільної людини з колишнім кріпаком чи кріпачкою (раніше це б призвело до закріпачення першої). Якісно нові моральні поняття змушували й поводитися відповідно до них, що часто суперечило загальноновизнаним до 1648 р. переконанням й прийнятому законодавству. Тому населенню Гетьманату доводилося визнавати загальнообов'язковою одну частину традиційних етично-правових норм, необхідних для нормального функціонування суспільства (підтримуючи їх примусом), другу — скасовувати, а третю — надавати на індивідуальний розсуд. Ось чому зв'язок правил поведінки з мораллю досить чітко простежувався в реальному житті та тогочасній судовій практиці. Щоправда, при цьому слід зауважити: юридичні норми остаточно оформлялися у вигляді актів чи затверджувалися усно конкретними особами або групами осіб, котрі саме

---

² Слабченко М.Е. Хозяйство Гетманщины в XVII–XVIII столетиях. — Т. 4: Состав и управление государственным хозяйством Гетманщины XVII–XVIII ст. — Харьков, 1925. — С. 3

³ Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. — К., 1959. — С. 314.

на той момент утримували кермо влади, і їх думка могла (що досить часто траплялося) не збігатися з моральними оцінками громадської більшості. А звідси витікало несприйняття основною масою жителів інтересів представників пануючої верхівки. Незалежність (соціальна, економічна, моральна тощо) одного стикалася з волею (свободою) інших. Проте норми права протягом другої половини XVII–XVIII ст. зумовлювали не інтереси (ідеали) того чи іншого стану, а боротьбу між ними за засоби задоволення власних потреб. Від результатів протистояння залежав розподіл останніх, а також співвідношення основних груп населення.

Апріорі можна припустити: протиріччя та зіткнення протилежних думок і поглядів, а на практиці — неоднакових дій і рефлексій людей, мали б вести до встановлення нейтрального ґрунту для примирення суперечливих домагань (старшини, шляхти, селян, рядового козацтва та ін.). Однак цього не відбувається. За ранньомодерної доби правова система не могла уникнути впливу (переваги) окремих політичних сил, отже віднайти точку опори поза різними інтересами. Ця неузгодженість (нестійкість) впливала не з нетотожності індивідуального сприйняття «добра» і «зла», «справедливості» тощо, а із складності людської природи й умов співіснування. Щоправда, загальний розвиток культури (зокрема, й правової) нерідко призводив до взаємозалежності деяких «уподобань», але не усував суперечностей взагалі. Більше того: чим вище рівень загальної культури, тим глибшими й різноманітнішими вони виявляються (старого та нового, особи та державної влади тощо). Співставимо для прикладу другу половину XVII і XVIII ст., коли стали вже цілком закономірними кріпосницька залежність селянства, ліквідація козацтва як стану, перетворення старшини в дворянство. Змінилося співвідношення сил, отже еволюціонував і характер юридичних норм, які ще виразніше не могли забезпечити інтереси всіх, а перетворились в «права і привілеї» небагатьох — панівної верхівки. Тому-то держава не могла бути гарантом міцної опори права, відводила йому несамостійну, «прислужницьку» роль — інакше воно втратило б для верховної влади будь-який сенс.

Крім того, не можна не враховувати й того факту, що в «державницьких» селах і містечках, рідше — містах (це явище особливо починає поширюватися з першої чверті XVIII ст.) посполиті стали «підсудними» головним чином своєму можновладцю, що засвідчили архівні матеріали⁴.

Говорячи про суспільне значення і етичну цінність (як у позитивному, так і негативному плані) права, слід зазначити: для другої половини XVII ст. виявилось особливо помітним намагання старшинської адміністрації створити на міцному правовому ґрунті розвинуту централізовану

⁴ ЦДАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 626. — Арк. 21, 25.

систему підпорядкування. Проте цьому перешкоджало кілька найголовніших чинників: нестійка, часом надзвичайно трагічна, політична ситуація в Україні, часта змінюваність (виборність) посадових осіб (у тому числі й гетьманів), а також дрібний землевласник (володілець) з його характерними індивідуалістичними тенденціями. Безпосередній виробник, прагнучи забезпечити насамперед власні інтереси через економічну сутність свого господарювання, природно, не був зацікавлений у підтримці чіткої зверху до низу структуризації державного ладу. В основному задовольняючи особисті потреби, обмежуючись переважно найближчими ринками, він мало сприяв господарській централізації. Тому керівництво окремих економічних районів (умовно можна виділити хоча б північні області, Київщину тощо) Гетьманату мало схильність до провадження власної політики. Цілком імовірно, що найвища московська влада могла б поступово «впоратися» з цим і поліпшити для себе ситуацію, але утворення потужного національного правління не входило в плани ані Росії, ані Польщі, ані Туреччини, з якими особливо тісно співіснував тоді Гетьманат.

У зв'язку з цим яскраво виражена непевність (хиткість) державного устрою в Лівобережній Україні, а особливо на Правобережжі, очевидно, мала б зумовлювати найбільш суворі форми покарання винних у різного роду правопорушеннях. І дійсно, вони зазвичай інколи застосовувались на зразок доби «польського панування»⁵. Однак «новий порядок» у більшості випадків зробив їх дещо «м'якшими» і поблажливішими. Значною мірою це обумовлювалося дорожнечою робочих рук (у бойових діях загинули десятки тисяч людей) і порівняно великою вартістю грошей. Наприклад, день праці, жила приміщення тощо, траплялося, коштували всього кілька копійок. Тому надмірні смертні вироки та тілесні покарання (каліцтва) ставали занадто не вигідними для молоді Української держави. Ось чому за належних соціально-економічних умов будь-яка особа, крім «отъявнаго злодея», при порушенні норм поведінки могла сподіватися на полегкість вироку. При цьому також відігравали неабияку роль висока релігійність, природна незлобність українців до тих, хто скоїв злочин. Коли останні щиро калялись за сподіяне, то їх нерідко взагалі прощали. Виступити гарантом подальшої належної («праведної») поведінки порушників могла згодитись громада, представники місцевого духовенства, поважні члени суспільства. Траплялося і так, що якась особа (особи), захистивши і врятувавши злочинця від якогось тяжкого покарання чи навіть смертної кари, забирала за це його до себе в «услужіння» на кілька

---

⁵ Слабченко М.Е. Малорусский полк в административном отношении (историко-юридический очерк). — Одесса, 1909. — С. 293 і далі.

років. Так робили, зокрема, монастирі, які користувалися неабияким впливом серед населення, правлячих і судових кіл⁶.

Формування нових можновладців і поширення великої земельної власності, укрупнення господарств поступово змінювали не лише співвідношення станів з економічного погляду, а й руйнували патріархальні традиції порядків: покарання все частіше відбивало утилітарні інтереси пануючих верств населення. З плином часу кара безпосередньо невійськових злочинців ставала все жорстокішою (особливо виразно це простежується, коли порівняти у цьому контексті гетьманування Д. Многогрішного, І. Самойловича та І. Мазепи). Відомий дослідник права і судочинства О. Левицький зазначив, що в Україні в другій половині XVIII ст. правосуддя вже немилосердно вішало «розбійників» за ті провини, за які ще зовсім недавно відсікали тільки руку, ногу чи відрізали носа або вуха, нестерпним катуванням добивалося виказування спільників⁷. У наступний історичний період на цьому неабияк позначилися форми страти, які застосовувались у Польщі й Росії.

Серед джерел права середини XVII–XVIII ст. досить помітне місце належало звичаям. Вони виникали й оформлялися у ході еволюції господарсько-побутових відносин людей і спиралися на загальноприйняті «давні» норми поведінки, вироблені за різноманітних побутових обставин. Показовими у цьому відношенні були вже згадувані вище неписані «права і звичаї» Війська Запорозького, офіційно не санкціоновані державною владою, проте за якими регулювалось фактично все внутрішнє життя січовиків. Сукупність саме таких правил та їм подібних, обов'язкових до виконання нарівні із законом, а в разі їх порушення — до покарання, схожого з вироком законодавчих органів, і являла собою звичаєве право. Його повнота перебувала в прямому взаємозв'язку з паралельно діючим законодавством у країні (чи окремому регіоні), що не встигало або не могло з різних причин на той час охопити ту чи іншу сферу суспільного співжиття. Тому поширення законодавства відповідно звужувало на місцях функції звичаїв. Коли останні не суперечили інтересам суспільної верхівки, їм, як правило, надавалась сила закону. Тяжіння населення Гетьманату до правових норм Запорозжя особливо помітно проявилось у другій половині XVII — на початку XVIII ст. Саме тут жителі якнайповніше дотримувалися «подлуг старожитных и старей-

---

⁶ Слабченко М.Е. Опыт по истории права Малороссии XVII и XVIII вв. — Одесса, 1911. — С. 53.

⁷ Див.: Левицький О. По судах Гетьманщини: Нариси народного життя Гетьманщини 2-ї половини XVII віку. — Харків, б/р. — 252 с.

ших обычаев»⁸. Вся тамтешня військово-адміністративна система, а також суди спиралися на загальноновироблені норми звичаєвого права. Ними керувалися, починаючи від курінних отаманів і кінчаючи центральним військовим судом. Д. Яворницький, щоправда, з властивим йому деяким перебільшенням, зазначив, що писаних законів від запорожців годі було й чекати в зв'язку з відносно нетривалою історією Січі й частими військовими походами, через які ті й не «встигали» займатися влаштуванням внутрішніх порядків⁹. Звичаєве, так би мовити, військово-адміністративне право Запорожжя, безперечно, доповнювалося «пришлими» елементами звичаєвих норм інших районів України і, в свою чергу, позначалось на них, впливало на соціальну свідомість мешканців Лівобережжя, Правобережжя, Слобожанщини, Півдня тощо. Звичаєве право безпосередньо відображалося в окремих вчинках людей, їхній уяві про «правду» та «справедливість», в тому розумінні, яке панувало серед даного населення й на певному етапі суспільного розвитку. Тому реакція на явища, події в житті ставала лише показником власного бачення конкретної особи (осіб) і не могла сама по собі бути ґрунтом для нормування тотожних їм відносин. Звідси виходило: творцем звичаїв ставав у цілому «народ» (у вузькому розумінні слова), а не окремі особи, або ті численні його представники, які втілювали «загальні» погляди. Водночас не слід думати, що звичаї виникали тільки в народі як єдиній етнічній спільності. Вони могли формуватися і незалежно в різних регіонах, областях, місцевостях країни, які мали власні своєрідні соціально-економічну і політичну структури. При цьому повторюваність вчинків місцевих жителів створювала вже закономірність — звичку діяти відповідним чином при схожих обставинах, а сукупність такого роду дій поступово формувала думку: в цьому випадку слід поводитись саме так, а не інакше. Серед таких звичаїв слід назвати в першу чергу прилюдне водіння злодія по поселенню з вкраденою і підвішеною на ший річчю; сплату «перейму» (винагороди) хазяїном худоби, яка відбилась від гурту, особі, яка її піймала, а потім повернула назад; виставляння позивачем «могоричу» свідкам — так зване «свідочне»; спалення жінки, звинуваченої в лихому чаклунстві, й т. ін.¹⁰

Характерні приклади сказаному можна навести і з сфери поземельних відносин того часу. Коли в ході Національної революції у козацької

---

⁸ Летопись событий в Юго-Западной России в XVII-м веке / сост. Самоил Величко, бывший канцелярист канцелярии войска Запорожского, 1720: В 4-х т. (далее — *Величко С. Летопись*). — К., 1842. — Т. 1. — С. 21.

⁹ *Яворницький Д.* Очерки по истории запорожских казаков и Новороссийского края. — СПб., 1889. — С. 31.

¹⁰ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 644. — Арк. 3; спр. 798. — Арк. 4; спр. 814. — Арк. 5, 15; спр. 981. — Арк. 10 зв.

старшини тільки-но почала зароджуватися велика земельна власність, деякі «нові пани» ще побоювалися відверто набувати маєтки, вимагати виконання «послушенства» від посполитих. Гетьманські універсали і царські жалувані грамоти, які видавалися їм на підтвердження прав власності, траплялось, ховались подалі від людського ока, бо досить яскравою ще була пам'ять про лихоліття панування польських магнатів і шляхти. В 1657 р. представник гетьманського уряду (а пізніше гетьман Правобережної України) Павло Тетеря передав царю Олексію Михайловичу «чолобитні» родини Виговських з проханням пожалувати їх угіддями в сусідніх районах Білорусі. На подив російських бояр, стосовно того, що родині вже надано великі маєтки і, завдячуючи їм, «мочно жить без нужды», Тетеря зауважив: Виговські землями фактично не користуються, бо бояться розправи над собою посполитих і рядових козаків. Далі старшина просив сам факт пожалувань зберігати в таємниці, бо «только де в войске про то сведають, что он писарь с товарищи упросил себе у царского величества такие великие маетности, и их де всех тотчас побьют...»¹¹. Проте вже в кінці XVII ст., а особливо у XVIII ст. придбання чи пожалування у власність сіл, містечок і навіть цілих міст стало досить типовим явищем, перетворилось у свого роду звичай. Так, у 1729 р., нікого не побоюючись, генеральний обозний Я. Лизогуб просив гетьмана Д. Апостола «по давному обикновению» надати йому в Городницькій сотні Чернігівського полку, «по близу» себе, с. Куликівку і належний на нього документ¹². Помітно змінилось і сприйняття населенням пожалуваних маєтностей самого факту передачі їх у чийсь руки: тоді це робилось вже досить часто та повсюдно і, як правило, не призводило до гострих конфліктів. Надалі, при спробі вироблення власного законодавства, старшинська адміністрація ще не раз буде офіційно визнавати і посилатись на норми звичаєвого права при розгляді справ про земельні стосунки, спадкування маєтків тощо. Наприклад, у 1735 р. генеральний суддя І. Борозна в «Доношеніи» на ім'я князя О. Шаховського (фактично правителя Лівобережної та Слобідської України), аналізуючи найголовніші положення Литовського статуту, саксонського і магдебурзького права, посилався також на звичай¹³.

Як бачимо, протягом усього означеного періоду ані функціонування законодавства на українських землях, ані безпосередня діяльність судів не були спроможні припинити чинність звичаєвого права, хоча в окремих

¹¹ Акты ЮЗР. — СПб., 1879. — Т. XI. — С. 764, 765.

¹² Державна бібліотека Росії (далі — ДБ Росії). — ВР. — Ф. 159. — № 20 (24). — Арк. 1–1 зв.

¹³ Там само. — № 643 (732). — Арк. 1–4.

випадках воно безпосередньо суперечило основним напрямам політики як гетьманської влади, так і царського уряду. Закономірність такого явища полягала в тому, що звичаєві норми поведінки проникли в сфери регулювання суспільних відносин адміністративно-громадсько-карно-правового характеру і, власне, процесу судочинства. Вони обумовлювали систему органів самоуправління, впливали на встановлення порядку, прав і обов'язків громадян на місцях. Вони обов'язково враховувалися усіма без винятку кодифікаторами¹⁴. Так, у писаному, але остаточно не санкціонованому царським урядом зводі законів «Права, по которым судится малороссийский народ», звичаї класифікувалися як одне з основних джерел тодішнього процесуального права. Зокрема, судді зобов'язувалися посилаються на них тоді, коли в діючому законодавстві чогось «не доставало» або «не находилось». А «прибавить подлежало, то, в пользу оного ж народа, в согласи и в пример тех же и других христианских прав, також древних добрых малороссийских обыкновений и порядков». У такому разі звичаї повинні були, як зазначають безпосередньо «Права»..., «закону божию, гражданским правам и чистой совести не противны, в чем бы писаного не было права, судить надлежит, ибо такovie добрие обыкновения силу права имеют»¹⁵.

На звичаї, як одне з важливих джерел, посилався український правознавець Ф. Чуйкевич, який у 1750–1758 рр. проводив приватну кодифікацію права і упорядкував досить відомий на той час збірник під назвою «Суд і розправа в правах малоросійських широко нарізних місцях показана, а тут в єдиний короткий і ясний ексерпт для припинення гіркої в судах тяганини зібрана, для корисного застосування малоросіянам списана». В ньому систематизовано головним чином правові норми, що закріплювали права можновладців на землю, угіддя, «послушенство» селян тощо на підставі польсько-литовських і російських законодавчих актів, але водночас зроблено ексерпт (витяг) з українських звичаєвих норм. Звичаєве право, яке існувало в Україні, використовували в своїй практичній діяльності царський сановник, член Генерального суду і Канцелярії генерал-губернатора Лівобережної України О.А. Безбородько (при

---

¹⁴ *Месяц В.Д.* История кодификации прав на Украине в первой половине XVIII века. — К., 1963 (ВИНИТИ. — М., 1964). — С. 120; История государства и права Украинской ССР. — К., 1987. — Т. 1. — С. 164.

¹⁵ Права, по которым судится малороссийский народ... из трех книг, а имено: Статута Литовского, Зерцала Саксонского и приложенных при том двух прав, также из книги Порядка, по переведе с из польского и латинского языков на российский диалект в єдину книгу сведеных в граде Глухове, лета от Рождества Христова 1743 года / Под ред. А.Ф. Кистяковского. — К., 1879. — Гл. VI. — Арт. 3. — П. 1; Гл. VII. — Арт. 1. — П. 3; Арт. 4, 5.

складанні в 1767 р. «Екстракту малоросійських прав»), урядовці Сенату (при розробці «Екстракту» 1786 р.) і т. д. Наприклад, Безбородько, ознайомившись з козацьким судочинством, прийшов до висновку: право козаків «судиться от старшин своих» за принципом, «где три человека казаков, тогда два третьего судят». А діялось те, на його думку, «по всем прежним правам и привилегиям»¹⁶.

Схожі підходи знаходимо і в «Экстракте из указов, инструкций и учреждений...» 1786 р., де йдеться про юридичний статус шляхтичів, міщан, козаків, а також «прочие права», за якими «малоросійські жителі» судилися¹⁷.

На Запорозжжі кошовий суд — вища судова інстанція в межах регіону — при розгляді майже всіх питань виходив у оцінках з норм місцевого звичаєвого права і «здорового глузду». Тут призначені судом вироки фактично не підлягали оскарженню, і ніхто їх не міг скасувати чи замінити. Характерною рисою судочинства на Січі стало те, що судові рішення, особливо у формі найбільш суворих покарань, наприклад, «страсти на горло», виконувались досить швидко. Обумовлювалось це головним чином невідкладними вимогами військового стану, необхідністю терміново виступати в похід, а то й просто гарячністю та наполегливістю «козацького духу». Особливо «не жалували» низовики зрадників інтересів Війська Запорозького. Д. Яворницький з цього приводу зазначив: «Кріпкі були запорожці ще й через ті закони, якими судили вони... І справді, ворогам, злодіям, зрадникам, гвалтівникам, усім тим, які ламали стародавні козацькі звичаї, не було у запорожців помилювання: таких приковували на цеп до військової гармати, били серед площі, коло стовпа, дубовими киями, вішали на шибениці, садовили на гострі палі, перебивали руки або ноги і завдавали інші кари»¹⁸. На нашу думку, звичаєве право Запорозжжя та Гетьманату найбільше набувало спільних рис у періоди масових народних рухів, збройних повстань, тощо.

Певна жорстокість кримінально-правових норм звичаєвого права на Січі не відлякувала людей. Навпаки, їх побут і звичаї поширювались у райони Гетьманату, де у місцевих жителів формувались відповідні суспільні ідеали. Більшості громадськості імпонували козацька волелюбність і незалежність поглядів, наснага й ідея рівноправності всіх членів січової спільноти, лицарство та готовність до самопожертви на благо своєї батьківщини в боротьбі з іноземними поневолювачами. Крім того, відомі й

¹⁶ Цит. за: *Ткач А.П.* Історія кодифікації дореволюційного права України. — К., 1968. — С. 29.

¹⁷ *Экстракт из указов, инструкций и учреждений... 1786 года.* — Чернигов, 1902.

¹⁸ *Яворницький Д.І.* Як жило славне Запорозьке низове військо. — Катеринослав, 1914. — С. 19–20.

випадки пом'якшення вироків. Зокрема, це нерідко траплялося тоді, коли судові органи передавали злочинця на поруки громаді або коли той прилюдно просив пробачення у скривдженої особи і отримував його.

Матеріали судової практики доби раннього нового часу називають лише деякі норми звичаєвого права. Зокрема, за звичаєм, передбачався розшук самим потерпілим «по свіжих слідах» після здійснення злочину (так зване шлякування)¹⁹. Одночасно потерпілий мав сповістити про злочин («кликати гвалт») своїх сусідів чи найближчих родичів, органи місцевої влади, представити речові докази²⁰. Одним з видів доказу, за звичаєм, була так звана «видавка» («викидщина», «заклад»). Суть її полягала в тому, що, коли виникала суперечка між окремими особами, одна із сторін, щоб довести свою правоту, під заставу пропонувала надати деяку суму грошей чи радила пошкодити собі здоров'я, у разі програшу справи. При цьому на судовий розгляд запрошувалися спеціальні свідки, показання яких могли стати вирішальними²¹.

У 1690 р. проходило слідство про вбивство кількома особами монаха і старця-келейника. В цю справу втрутився безпосередньо сам гетьман і наказав полковнику, щоб винуватців «полковим судом **по праву Малороссийского краю обыклого судить и казнить**»²².

Досить повне уявлення про скоєння злочину, хід розшуку, а потім слідства і покарання дає випадок, який стався у с. Подолки Полкової сотні Гадяцького полку восени 1725 р. «Підданий» Корній Кириченко в маєтку старшини покрав бджоли. Місцеві жителі самостійно провели розшук і викрили крадія. В ході допиту Кириченко «поволав» (тут: зізнався), що здійснив він те з іншим посполитим — «слободским человеком» Гнатом Квашею. Для «встановлення істини» наказний сотник Федір Сулима наказав побити одного та другого, а потім «посадити до указу». Мешканці ж села, «тои кому шкода, без ведома», не вдовольнившись цим, ще раз побили злочинців. Причому, найбільше дісталося Кваші, «іже не признался». На третій день він помер. Власник села звернувся з проханням до Генеральної військової канцелярії, щоб та видала «указ» полковій старшині Гадяцького полку провести «правдивий розиск» і, так би мовити, узаконити самосуд. Спеціально зібрана для того комісія здійснила відповідне слідство і встановила, зокрема, як досить кваліфіковано вівся розшук вкрадених бджіл. Спочатку біля місця кра-

¹⁹ *Модзалевский В.* Актовые книги Полтавского городского уряда XVII в. (1664–1671). — Чернигов, 1912. — С. 34.

²⁰ *Пацук А.Й.* Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст. (1648–1782). — Львів, 1967. — С. 80.

²¹ *Модзалевский В.* Указ. соч. — С. 10.

²² *Дядиченко В.А.* Назв. праця. — С. 314.

діжки знайшли слід чобота, виміряли його, а потім, куди той слід вів, йшли за ним. Врешті-решт так і вийшли на злодія. В слідстві й виборі вироку брав участь і вїйт села. Причому, під час допиту Квашу попереджали — коли той скаже правду, то його відпустять: «будеш ти прост и все твое при тебе будет». У результаті неправда коштувала йому життя²³. Очевидно, перемогло його небажання виявитись крадієм у очах односельців. Як потім жити серед них?!

Як бачимо, гетьмани, старшинська адміністрація, суди широко використовували в своїй практичній діяльності норми звичаєвого права. Разом з тим, саме воно формувалося не без впливу існуючого своєрідного козацького самоуправління, а також церковного звичаєвого права. Останнє представляло собою сукупність правил поведінки, які також не набули законодавчого затвердження, але їх обов'язково дотримувались у побуті, побоюючись гніву Господнього (наприклад, поведінка в церкві, при богослужінні, заїмка землі монастирем, «звиклі» повинності на користь духовних можновладців і т.п.).

Еволюція соціальних відносин на українських землях поступово змінювала значення звичаєвого права. Дедалі більшої ваги набували писані законодавчі акти. Так, у XVIII ст. форма виборності, «за звичаєм», на вищі та середні військово-адміністративні посади в полках на загальних радах вже фактично відійшла у минуле. Нерідко ранги стали переходити в «спадщину» від батька до сина або займались за прямим призначенням гетьмана чи російського царя. Наприклад, заможні представники клану Апостолів утримували протягом десятиліть полкову і сотенну владу в Миргородському полку, Горленки — Прилуцькому, Лизогуби — Чернігівському. Члени роду Берлів з другої половини XVII до середини XVIII ст. займали посаду вороньківського сотника Переяславського полку²⁴. Петро I за власним бажанням призначив з «великоросіян» полковниками Ніжинського полку П. Толстого, Київського — А. Танського, новгород-сіверським сотником — Ф. Лисовського. Тому дещо «архаїчною» виглядала скарга «всех полчан полтавських» на полкових суддю Кованку і писаря Залеського про обрання ними в 1727 р. на «чин» полковника «без общего совету» В.В. Кочубея. При цьому перші згадували «давні» традиції обрання на полковничий уряд²⁵.

Особливо часто у XVIII ст. панівною верхівкою порушувались документально незафіксовані права селян, міщан, рядових козаків і цілих

²³ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 598. — Арк. 26–30 зв.

²⁴ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. — К., 1902. — Т. 1: А–Д. — С. 6, 7, 50, 304–306 і ін.

²⁵ ЦДІАК України. — Ф. 64. — Оп. 3. — Спр. 122. — Арк. 1–4.

громад при володінні землею чи угіддями. Національна революція, її соціально-економічні наслідки в другій половині XVII ст. давали ще досить ґрунтовні підстави посполитим незалежно користуватися «вільними» степами, лісами, озерами тощо. Їхні права визнавались на основі давності користування та фактично вкладеної праці. Проте з плином часу вони помітно обмежилися з боку гетьманського правління. Все частіше до «вільних» земель, як і до власних ділянок безпосередніх виробників (посилаючись при цьому вже не на звичай, а на положення Литовського статуту), ставились, як до власності державця. Тому їхнє відчуження старшинами, шляхтичами, монастирями стало досить типовим явищем. Так, у листопаді 1735 р. мешканці с. Встави (Березанська сотня, Переяславський полк) скаржилися у Сенат на бунчукового товариша Д. Райчина, що той самовільно захопив громадські землі й заборонив селянам і козакам косити сіно у вільному степу²⁶. Міщани м. Глинська сповістили 16 квітня 1752 р. урядників Лубенської канцелярії про те, що з «давніх часів» їм належав острів Мирський, де вони мали можливість випасати громадську худобу, але його захопив місцевий старшина Йосип Зарудний і заборонив довільні випаси²⁷.

Розглядаючи питання про поземельні відносини, слід зазначити дещо докладніше про таке своєрідне соціально-економічне явище, як займанщина (довільна заїмка земель), котра особливо широко застосовувалась у другій половині XVII ст., а також у XVIII ст. Деякі вітчизняні дослідники історії й права України вважали займанщину формою землеволодіння чи земельної власності. На наш погляд, вона представляла собою не що інше, як звичаєве право, що дозволяло на підставі першого «займу» володіти чи користуватися землею. Займали землю конкретні особи (або особа); отже, відразу оформлявся і відповідний вид землеволодіння: особистий, обшинний чи сябринний. Природно, займанщина набула найбільшого поширення в малозаселених районах, де значна кількість землі перебувала «впусці», тобто пустувала (наприклад, у південних областях Правобережжя чи Лівобережжя). Освоєння землі та подальше володіння нею на підставі займанщини припускалося лише тоді, коли вона вважалась «вільною», тобто нікому не належала²⁸. Найчастіше такими виявлялися цілинні або запустілі землі, а також залишені після смерті господаря, що не мав спадкоємців. Вибір місця під заїмку у період Хмельниччини й певний час після її завершення практично ніким не

²⁶ Російський державний архів давніх актів (далі — РДАДА). — Ф. 13. — Оп. 1. — Спр. 23. — Арк. 1 зв.

²⁷ ЦДІАК України. — Ф. 64. — Оп. 1. — Спр. 169. — Арк. 2.

²⁸ *Филимонов Е.С.* Материалы по вопросу об эволюции землевладения. — Вып. 2: Краткий исторический очерк малорусского землевладения. — Пермь, 1895. — С. 15.

обмежувався. Кожний міг придбати землю, за словами сучасників тих подій, «где похочет», скільки «надобность укажет», «ибо в то время пустовския поля помежным жильцам занимать было кому хотя, невозбранно»²⁹.

Причому слід зазначити й таке: коли відбувалося колективне переселення (великої групи людей, а часом і цілого села) на незайняті ніким землі, то на нове місце нерідко «переносилась» і дія тих норм звичаєвого права, яких дотримувались переселенці на попередньому місці проживання. Так, на території Охтирського полку, після побудови тут Сенянського монастиря, на землі біля останнього оселилось «жителей вольних черкасов (українців — переважно вихідців з Гетьманщини. — *Авт.*) 100 дворов», які продовжували жити «по-вольно по своєму обикновению» (1688)³⁰.

Про широту прав посполитих і рядових козаків на землю, набуту шляхом займанщини, свідчив той факт, що вони могли не тільки безпосередньо користуватися, а й обмінювати і навіть продавати її. Безпосередні виробники, відстоюючи надалі власні права землеволодіння, неодноразово посилалися на займанщину, і місцевий суд та влада нерідко були змушені визнавати їх законними. Так, для другої половини XVII ст. маємо численні документи про володіння землею, засноване шляхом займанщини, яку ствердив «козацький уряд» (полки Чернігівський, Ніжинський, Прилуцький)³¹. У 1744 р. Стародубська полкова канцелярія доповідала в Комісію економії, що в Шептаківській волості «по селам... рядовие козаки с посполитими, от начала своего жития і по сей день заобщо имеют леси, дуброви и в оних лесах козачого звания с посполитими один подля другого имеют займища в лесу..., а в дубравах загонами на розробление нив и сеножатей, где хто усмотрел себе место до того угодное, а инние и хутор себе поустраивали и оной лес на устроение домов и на всякие потребности свои всяк з козачого звания и посполитих живучие у оной волости, яко хотя без всякого воспреещения отдавна и до днесь употребляют... Козачого звания посполитим, посполити же им даровали, продавали, отменого уступали и понине владеют спокійно»³². При цьому посполиті та козаки, відстоюючи законність свого землеволодіння, посилалися на права «малоросійські», надані ще Б. Хмельницьким³³.

²⁹ Лучицкий И.В. Следы общинного землевладения в Левобережной Украине XVIII века // Отечественные записки. — 1882. — № 11. — С. 100, 101.

³⁰ ЦДІАК України. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 7345. — Арк. 38 зв.

³¹ НБУВ. IP. — Ф. 2. — № 27673–27677.

³² ЦДІАК України. — Ф. 1632. — Оп. 1. — Спр. 114. — Арк. 62–63.

³³ Там само. — Ф. 269. — Оп. 1. — Спр. 97. — Арк. 35.

Проте можновладці, використовуючи той факт, що селяни, міщани та рядові козаки рідко одержували письмові свідоцтва («кріпості») на свої ділянки від старшинської адміністрації (найчастіше така необхідність виникала лише у випадку відчужування або під час суперечок за землю), а також що займанщина підтверджувалась на основі присяги свідків, часто підкупували останніх і силоміць відбирали землі. Судові інстанції при цьому нерідко ставали на бік державців. Щодо цього цікаве спостереження генерал-фельдмаршала Х.А. Мініха, командуючого військами в Україні в ході російсько-турецької війни 1735–1739 рр., щодо характеру законодавства та існуючих порядків у суді: «Шельма писав, а каналія судив»³⁴.

Протягом періоду, що досліджується, в зв'язку з поступовим наступом землевласників на соціальний статус селян, міщан і рядових козаків, первісне значення займанщини як однієї з форм звичаєвого права втрачається.

В. Месяц, проаналізувавши еволюцію звичаєвого права в Україні протягом другої половини XVII–XVIII ст., дійшов досить своєрідних висновків. Зокрема, він вважав, що особливо високого рівня розвитку досягли норми цивільного звичаєвого права, адже тогочасному судові були досить добре відомі складні юридичні поняття: давність володіння, право першого володіння, нерівність при розподілі стягнення і т. ін.³⁵ З такою оцінкою можна погодитися. Проте в такому разі залишається не зрозумілим, чому названий автор, нехтуючи численними історичними фактами, висловлює думку про те, що звичаєве право, яке мало високий рівень, припинило своє функціонування до середини XVIII ст.?

Останнє, безперечно, не відповідало дійсності. Одним з перших, хто спростував цю тезу, був А. Ткач. На підставі архівних матеріалів він довів: норми звичаєвого права в багатьох місцевостях України застосовувались і в другій половині XVIII ст., і навіть у XIX ст. Наприклад, Переяславський полковий суд, прийнявши до розгляду позов Д. Ларченка до його родича за землю, що була передана останньому як «застава», позитивно вирішив справу на користь позивача, обґрунтувавши це нормами звичаєвого права. В 1796 р. Брацлавський совісний суд при розгляді однієї зі справ також виходив з норм звичаєвого права. В першій половині XIX ст. подібне ми спостерігаємо в рішеннях Одеського повітового і совісного суду м. Житомир³⁶.

³⁴ *Єфименко О.Я.* Історія України й її народа. — Харків, 1919. — С. 63.

³⁵ *Месяц В.Д.* Указ. соч. — С. 118, 119.

³⁶ *Ткач А.П.* Історія кодифікації дореволюційного права України. — С. 31.

Отже, можна констатувати: визвольні змагання середини XVII ст. обумовили значне поширення звичаєвого права на території всіх регіонів Гетьманату, де було ліквідовано панування польської магнатерії. Його норми охоплювали всі без винятку верстви населення і проникали у найважливіші сфери суспільного життя. У XVIII ст. активізувався процес поступового звуження чинності звичаєвого права в зв'язку з витісненням його писаними законами, зокрема, російського (Лівобережжя) та польсько-литовського (Правобережжя) законодавств.

Функціонування Литовських статутів, магдебурзького права та юридичних норм Речі Посполитої

Революційні події середини XVII ст. формально не скасували попередні писані й реально діючі нормативні акти права: Литовський статут 1588 р., «Саксонське зеркало», «Порядок», так звані кормчі (церковні) книги тощо. В подальшому в судових процесах на них більшою чи меншою мірою продовжували посилалися при вирішенні багатьох життєво важливих питань. Досить часті згадки в джерелах другої половини XVII–XVIII ст. про наявність у містах війтів, бурмистрів, райців, лавників свідчили, зокрема, про діяльність «типових» урядників, пов'язаних з магдебурзьким правом. Ним ще з часів польського панування користувалася більшість українських міст: Вінниця, Дубно, Житомир, Чернігів, Ніжин, Переяслав, Стародуб, Козелець, Остер та ін. Нерідко надання «магдебургії» супроводжувалося посиленням полонізації чи німецької колонізації, скажімо, в західних регіонах країни, а також помітним звуженням прав некатоліцького населення (наприклад, заборонялось обирати до магістрату або принаймні до цехів осіб православного віросповідання, іудеїв і деяких інших). Полтава і Новгород-Сіверський здобули «магдебургское устрейство» безпосередньо від останнього гетьмана Лівобережної України К. Розумовського (універсали відповідно 1752 і 1758 рр.).

Царський уряд від 1654 р., підтверджуючи чинність давніх законів, що існували в межах українських земель, об'єднаних з російськими, досить довго не звертав особливої уваги на той «різнобій» прав, за якими жило й судилося місцеве населення. Вперше їх джерела, та й то не всі, перераховані у 20 пункті «Решения, учиненного по его императорского величества указу в Верховном тайном совете, на подданое прошение Войска Запорожского обеих сторон Днепра, гетмана Апостола» від 22 серпня 1728 р. Конкретно там згадані, але неточно названі «Магдебургские да Саксонские Статуты»³⁷. При цьому слід зауважити, що вже в

³⁷ Полное собрание законов Российской империи (далі — ПСЗРИ). — СПб., 1830. — Т. VIII. — № 5324. — С. 82.

другій половині XVII ст. новостворені «козацькі» суди Литовський статут вважали за руське, а «Порядок» за польське право, тобто чітко розмежовували їх за національною та функціональною ознаками³⁸.

Різноманітність джерел права за реальних умов неодноразово допомагала більш впливовій чи спритнішій людині у власних інтересах повертати хід судової справи. Панувала і значна довільність у тлумаченні конкретних юридичних норм. Нерідко суд, застосовуючи до злочинця німецьке право, за яким належало суворо покарати винного, потім вдавався до Литовського Статуту чи звичаєвого права і значно полегшував вирок (або навпаки). Гіпотетично можна припустити: такого роду явище повинно було б поширюватися у віддалених від центральних судових осередків місцевостях (невеликих селах, слободах тощо, де продовжував брати гору звичай). Однак це безпосередньо стосувалось і вищих державних структур. Характерний випадок стався в 1761 р., коли магістрат м. Ніжина звернувся до гетьмана зі скаргою на дії Генеральної військової канцелярії, яка прийняла рішення щодо угідь городян не за магдебурзьким правом, як мало бути, а Литовським статутом. Магістратські урядники, зокрема, звернули увагу на те, що 1 артикул 7 розділу Статуту твердив: кожний власник маєтків, успадкованих від батька чи матері, куплених або «вислужених», має право відчужувати їх продажем, даром, записом будь-якій іншій особі, минаючи власних дітей і родичів. Між тим, за магдебурзьким правом ніхто не міг віддавати «дідизної» землі, коли на те не отримано згоди спадкоємців. Таке відчуження юридично вважалось недійсним. Далі. Відповідно до 14 артикула 5 розділу Статуту материнський маєток мав успадковуватися рівноправно як синами, так і дочками, а батьківський — тільки по чоловічій лінії. На противагу цьому, за магдебурзьким правом, останній однаково міг переходити і до синів, і до дочок. Для остаточного вирішення цієї справи гетьман прийняв і направив в Генеральну військову канцелярію спеціальну постанову, де, між іншим, наказувався: в «привілейованих» містах скрізь судити лише за «магдебургією»³⁹.

Проте, незважаючи на це, здавалося б, цілком чітке роз'яснення, стан речей не поліпшився, плутанина залишилась. Так, протягом 1773–1777 рр. тяглося слідство про захоплення мешканцями розкольнічих слобід Климівки і Митківки Ропської волості угідь графа Г. Розумовського. Для вирішення справи були зроблені «виписи» з «Книги» Київського

---

³⁸ Див.: *Черкаський І.Ю.* Устрій та поступок правний козацький судів на Гетьманщині (Тези) // *Праці для вивчення історії західноруського та українського права.* — К., 1929. — Вип. 6. — С. 456.

³⁹ *Теличенко І.* Очерк кодификации малороссийского права до введения Свода Законов // *Киевская старина.* — 1888. — № 9. — С. 417.

магістрату — знову ж таки ті самі норми Литовського статуту і магдебурзького права. Проте основним при розгляді у суді став розділ 1, а саме такі його положення: про право володіння та набуття земель різними способами (арт. 2); «О позывании шляхты о забранье безправное имений и грунтов наших градских» (арт. 15); «О границах» (арт. 20); «О важности письменных свидетельств» — «листов» (арт. 33). Також згадуються арт. 5-й розділу 3 (про пожалування та привілеї на землю шляхті і т. ін.) і арт. 25-й розділу 4 (про виклик до суду)⁴⁰.

Крім того, треба враховувати і той факт, що в міських і сільських громадах досить авторитетним залишався суд (осуд) «спільників», що також не завжди відповідав писаним законам. Общинам з іноземних переселенців часто дозволялося взагалі судитись окремо, за нормами, притаманними тільки їм. Так, гетьман Іван Самойлович універсалом від 28 червня 1672 р. підтвердив давній дозвіл грецьким купцям Ніжина в торгових справах між собою опиратись на власне судочинство⁴¹. Схоже знаходимо й в універсалі від 28 листопада 1675 р.⁴² Причому такий порядок зберігався і протягом наступного століття, бо, наприклад, в 1753 р. до цих документів звернулася Генеральна військова канцелярія при розгляді статусу грецької общини.

Однак, як би там не було, Литовський статут, «Саксон» і «Порядок» поступово стверджувалися у судовій практиці Гетьманату й уже в XVIII ст. визначились як обов'язкові в більшості офіційних документів. Саме в такому аспекті про них йшлося в універсалі гетьмана І. Скоропадського від 16 травня 1721 р. у зв'язку з необхідністю здійснити переклад різних «книг правних» на «русское нарече». Їхню важливість зазначила в 1730 р. і «правна» урядова комісія. Про тогочасні судочинство та юридичні норми досить влучно висловився видатний український історик О. Лазаревський: «На малоросійські суди сипалися докори у хабарництві і передвзятості, які доходять до государя і ним пред'являються гетьману. Гетьман заступався за суди; але не міг він не бачити, що головною причиною зловживань в них служили протиріччя законів, рідкість їх джерел і недоступність їх через мову»⁴³.

Отже, в межах Гетьманщини існувала справжня мозаїка права. Проте одним з головних джерел його, без сумніву, був Литовський статут.

Найбільш досконалим з правничого боку й технічно відпрацьованим слід вважати кодекс Великого князівства Литовського 1588 р., що базу-

⁴⁰ ЦДІАК України. — Ф. 59. — Спр. 7014. — Арк. 27–44.

⁴¹ Там само. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 11036. — Арк. 48.

⁴² Там само. — Арк. 48 зв.

⁴³ Лазаревский А. Універсал гетмана Скоропадского о переводе «книг правных» на малорусский язык // Киевская старина. — 1887. — № 4. — С. 788–789.

вався переважно на ідеях і конкретних положеннях двох попередніх Статутів: так званих Старого 1529 р. і Волинського 1566 р. Останній взагалі розповсюджувався лише в рукописних варіантах, а тому відразу не набув особливо широкого застосування. Проте, як нам здається, доречно зауважити про спадкоємність усіх трьох редакцій зводів у законодавстві України другої половини XVII-XVIII ст. і навіть дещо пізніше (зокрема, в Київській, Подільській і Волинській губерніях правові норми Литовського статуту продовжували діяти аж до 1840 р.). Слід наголосити й на тому, що Литовські статuti у мовному контексті увібрали в себе письмо кількох народностей: білоруської, української та російської. А на думку мовознавця І. Кремко (Білорусь), мова Статутів репрезентувала «рафіновану форму державної мови ВКЛ». Щоправда, такі дослідники як А. Хорошкевич (Москва) і В. Рауделюнас (Литва) заперечили цю тезу⁴⁴. Литовські статuti використали поточне законодавство, постанови судів, звичаєве право Литви, України, Росії, Німеччини і т. д.

Для населення різних українських регіонів Литовські статuti мали не однакове значення. До Хмельниччини на території тих земель, котрі входили до складу Речі Посполитої, формально продовжував зберігати юридичну силу Другий статут, офіційно затверджений владою. Стосовно чинності Третього, дуже близького до попереднього, польський уряд не приймав ніякої спеціальної ухвали (шляхту взагалі мало турбував дещо хаотичний стан порядків). Але те, що в більшості випадків діяв саме він, видно з судової практики. Наприклад, фактично всі «непривілейовані» міста й значніші містечка користувалися його друкованим польським виданням 1614 р. (приблизно тоді ж з'явився і російський переклад — редакція)⁴⁵. Бурхливі події середини XVII ст. внесли помітні корективи й регіональну своєрідність у правові норми в залежності від розстановки політичних сил.

Зокрема, на Правобережжі, вже після ліквідації полково-сотенного устрою, кілька разів порушувалось питання про перегляд й доповнення деяких нормативних положень Статуту як таких, що перестали відповідати новим умовам життя. З цією метою збиралися навіть спеціальні

---

⁴⁴ Див.: Кремко І. О характере языковой нормы Статута Великого княжества Литовского 1588 г. // Третий Литовский Статут 1588 года: Мат-лы Респуб. науч. конференции, посвященной 400-летию Третьего Статута. — Вильнюс, 1989. — С. 204.

⁴⁵ Назаров В.Д. О первом переводе текстов Литовского Статута в 1588 г. в России // Третий Литовский Статут 1588 года... — С. 230–240; Дубонис А. Исследования экземпляров Третьего Литовского Статута (от С.Б. Линде до наших дней) // Там же. — С. 241–248.

правничі комісії (остання з них засідала в 1764 р.)⁴⁶. Проте справа так і залишилася на стадії попередньої розробки. Але дійсність поступово брала своє, й дію Литовського статуту стосовно Київського, Волинського та Брацлавського воєводств нерідко перекривали постанови та конституції польських сеймів, особисте втручання короля. Так, Станіслав Август Понятовський — останній король Речі Посполитої — видав у 1779 р. універсал, яким згідно з попереднім рішенням сейму (1778) передбачалося здійснити деякі принципові зміни в місцевому судочинстві. І, як свідчить тогочасний запис у луцьких земських книгах, він мав реальні наслідки⁴⁷.

Насильницькі поділи Речі Посполитої і відхід до Російської імперії Правобережної України в кінці XVIII ст. внесли ще більшу плутанину в діюче законодавство в межах регіону. Певний час тут зберігалася чинність основних положень Литовського статуту та окремих постанов польських сеймів. Водночас уже вводилися російські закони і мова в судочинстві, запроваджувалось «Учреждение о губерниях» від 1775 р., відповідно до якого, а також царського указу в 1797 р. були створені Волинська й Подільська губернії. Місцеві стани в статусі відповідно зрівнювались із загальноросійськими. За Павла I на деякий час відновилось давнє право й інституції в тих губерніях, які перед тим входили до складу Речі Посполитої, але щодо становища тамтешньої шляхти (дворянства), характеру військових повинностей і податків, то продовжували зберігати силу російські закони.

Дещо інша специфіка застосування Третього Литовського статуту спостерігалася на території Лівобережного Гетьманату. Особливо помітним це стало в XVIII ст., коли в регіоні більш-менш нормалізувалося мирне життя. Причому, мова в даному випадку не йде про якісь симпатії старшинської адміністрації стосовно законодавства Речі Посполитої. Нова генерація української знаті безпосередньо пов'язувала цей звід нормативних актів з **власним попереднім правом**, зокрема, вбачала в ньому витоки з «Руської Правди». Крім того, гетьманському правлінню, місцевій шляхті імпонувало те, що Статут не так давно уособлював певний символ і гарантію станових привілеїв литовських і навіть ширше — православних можновладців у політичних і соціальних зазіханнях польських магнатів, а також деякою мірою захищав автономістичні тенденції різних народів у складі ВКЛ, а згодом Речі Посполитої. Водночас у

---

⁴⁶ *Пергамент М.Я., Нольде А.Э.* Обзорение исторических сведений о составлении свода местных законов Западных губерний. — СПб., 1910. — С. 60–61; *Пташук С.* К истории литовского права после Третьего Статута. — СПб., 1893. — С. 7 и далее.

⁴⁷ ЦДІАК України. — Ф. 2227. — Оп. 1. — Спр. 86. — Арк. 1.

судочинстві Лівобережжя простежувалось існування двох суспільних напрямів. Прихильники першого (великі землевласники, державці середньої руки в селах і містечках, економічно незалежні козаки та ін.) прагнули до максимального використання в суді Литовського статуту, інші ж (міські торгові люди, лихварі, власники будинків і великих угідь) — одночасного застосування, в залежності від ситуації, як його, так, і магдебурзького права⁴⁸. Зрозуміло, що селянство в своїй більшості, «низи» міст і містечок, козацькі «товариства», громади тощо залишалися при цьому прихильниками звичаєвого права. Саме такі чинники безпосередньо впливали на формування регіональної правової культури.

На які ж конкретно й найчастіше положення Литовського статуту посилалися при розгляді справ юристи Лівобережного Гетьманату? Про найбільш важливі з них можемо скласти уяву з тогочасних «Виписок», «Екстрактів», «Правил», спеціально підготовлених для судових процесів. Так, «Правила судопроизводства» (різноманітні нотатки з литовсько-польського та російського законодавств) 1722 р. передбачали, щоб «противная сторона» в суді давала свідчення під присягою, маючи при цьому трьох свідків. За ними, відповідно до норм Статуту, притягалися до відповідальності особи, які зчинили «наезды» на чужі маєтки та «дома шляхетскіи», побої та пограбування, поранили когось тощо⁴⁹. Проте одним з принципових положень, що все більш набирало практичної вагомості в зв'язку з посиленням соціального визиску сільської бідноти, міських низів і рядового козацтва, слід вважати відібрання майна та земель державцем у тих його селян, які здійснили перехід до іншого землевласника. Це явище стало досить типовим уже в першій половині XVIII ст.⁵⁰

У 1730 р. набула поширення в судах «Інструкція» гетьмана Д. Апостола, в основі якої лежали все ті ж Литовський статут і магдебурзьке право. Тут слід зауважити: посилання на російське законодавство в ній взагалі відсутні, а Статут визнано основним кодексом при розгляді цивільних і кримінальних справ.

У 1734 р. з'явився збірник правових норм під назвою «Процесс краткий приказной, изданный при резиденции гетманской». Він складався зі вступу, 13 параграфів, додатка і опису процедури винесення вироків. Незважаючи на те, що «Процесс...» офіційно не санкціонували, його часто

⁴⁸ Чехович В.А., Усенко И.Б. Роль III Литовского Статута в политической борьбе вокруг проблем кодификации дореволюционного права Украины // Третий Литовский Статут 1588 года... — С. 99, 100.

⁴⁹ ЦДІАК України. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 52. — Арк. 1–4.

⁵⁰ Там само. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 633.– Арк. 13–14; Спр. 1153. — Арк. 2 зв., 5; Спр. 1174. — Арк. 25, 57, 70; Спр. 1381. — Арк. 48.

використовували як посібник тогочасні юристи-практики. Втім, створений при Канцелярії гетьманського правління збірник писався з оглядкою на положення «малоросійських прав», як тоді вже казали про Литовський статут і «Порядок». Посилання на Статут, зокрема, містяться в 9-ти параграфах. Водночас у ньому простежувався і вплив російського законодавства. Цей факт засвідчив зростання у царського уряду прагнення, по-перше, наблизити українські закони до загальноімперських, по-друге, послабити в регіоні позиції старшини і тим самим зміцнити власні.

За своїми змістом і соціальною спрямованістю «Процесс...» наближався до іншого зводу законів, відомого в Гетьманщині під гучною назвою «Права, по которым судится малороссийский народ». Активна робота над ними (упорядкування і переклад на російську мову) почалася ще в 20-ті роки XVIII ст. Головна мета при їх створенні, як засвідчив царський указ від 28 серпня 1728 р., полягала в тому, щоб звести в єдине ціле всі діючі (хоча б і формально) закони. Неодмінною умовою стала й необхідність врахування тієї суспільно-політичної ситуації, яка склалася на той час у територіальних межах регіону. Проте неузгодженість дій і розбіжність у поглядах членів кодифікаційної комісії (представників від старшини та вищого духовенства) призвели до того, що підготовлений проект зводу законів передали на розгляд у Сенат лише в 1744 р. Ґрунтувався він в основному знову ж таки на Литовському статуті й магдебурзькому праві. Так, з усіх 1716 пунктів «Прав...» в 1043 мали місце посилання на перше джерело і в 929 пунктах — на друге⁵¹. Мабуть, через це їх нерідко цілком офіційно кваліфікували як «Статут малоросійських прав»^{*, 52}.

Фактично укладачі «Прав...» для того, щоб законодавчо затвердити соціальні відносини, що оформилися в Гетьманщині на середину XVIII ст., використали всі можливі реально функціонуючі правові норми. І вийшло так, що звід в кінцевому підсумку передбачав деяке самоуправління на території Лівобережжя. Це викликало гостре невдоволення царського уряду. Через цю обставину він так і залишився не санкціонованим ортодоксально налаштованою верхньою владою Російської імперії.

---

⁵¹ *Месяц В.Д.* Указ. соч. — С. 106, 107.

* Робота над ним поновилася в 1756 р. Знову порушили питання: «О рассмотрении Статута малороссийских прав и об учреждении в Глухове для этого комиссии». Наприкінці 50-х років Генеральна військова канцелярія видала бунчуковому товаришу Павлу Кочубею спеціальний ордер про перегляд відповідності цих нормативних актів.

⁵² ЦДІАК України. — Ф. 128. — Оп. 1. — Спр. 172. — Арк. 1; Ф. 223. Серія Б. — Оп. 1. — Спр. 322. — Арк. 1–2; Ф. 1725. — Оп. 1. — Спр. 1024. — Арк. 65.

Проте пізніша судова практика на значній частині українських земель продовжувала ґрунтуватися на всіх вище зазначених джерелах права і конкретно — Литовському статуті. Наприклад, розглядаючи справу про зловживання, грабунки і «произвол», які скоїли переяславські полковник С. Сулима і полковий обозний С. Безбородько, суд виніс вирок «в силе малороссийского права», відповідно до Книги Статуту, розділу 4, артикулу 21 (1749–1750 рр.)⁵³. Гетьман К. Розумовський питання успадкування землі також вирішував, виходячи не з «військових звичаїв», а норм Литовського статуту⁵⁴.

Говорячи про Третій Литовський статут у пам'ятках українського права означеної доби, доречно назвати унікальну в своєму роді працю правознавця XVIII ст. Федора Чуйкевича «Суд и росправа, в правах малороссийских обширно на разных местах показанная, а зьде в еден краткий и ясный эксцерпт, в прекращение горкой в судах волокиты, собранная, в полезное же употребление малороссиянам списанная року от Рождества Христова 1750, 18 октоврия»⁵⁵. В ній найбільш систематизовано юридичні норми, які закріплювали права власності українських державців на землю і маєтки, залежність посполитих. Ф. Чуйкевич відстоював ідею поновлення шляхетських станових судів, захищав інтереси козацької старшини. «Суд и росправа...» являла собою «екстракт» з польсько-литовського і російського законодавств, а також звичаєвого права, що діяло на Лівобережжі й Правобережжі в XV–XVIII ст. Переважна частина праці ґрунтувалася на Литовському статуті редакції 1588 р. Причому окремі положення останнього, які вже не відповідали тодішнім умовам життя українців, автор, природно, і спробував врахувати (наприклад, про посаг, «вено» та «привенок»)*. Однак у деяких аспектах він помилився. Так, він певною мірою перебільшив, коли доводив: на Лівобережжі в XVIII ст. «о посаге, вену и привенку неизвестно всем было» (частина VI, пункт 17). Хоча джерела зафіксували згадки про «вено» і на той час. А в народі продовжували побутувати розмови про посаг, що знайшло відображення і в прислів'ях: «Хочь в мене посагу не буде, але

⁵³ Там само. — Ф. 51. — Оп. 1. — Спр. 374. — Арк. 1.

⁵⁴ *Стороженко Н.В.* Граф Кирилл Григоревич Розумовский в роли челобитчика в Сенат // Киевская старина. — 1892. — № 2. — С. 361–367; *Барвиский В.* Крестьяне в Левобережной Украине в XVII–XVIII вв. — Харьков, 1909. — С. 93.

⁵⁵ Оpubліковано в: Матеріали до історії українського права. — К., 1929. — Т. 1. — С. 83–147.

* За Литовським Статутом 1588 р. під «посагом» малося на меті рухоме й нерухоме майно, яке передавалося після весілля за «девицей» чоловіку; «вено» — вартість п'яти «посагових» речей, «пребавленная сверх цены настоящей».

возьмутъ мене і так люде»; «На посаги не вважайте, іно добрих жінок шукайте» і т. ін.⁵⁶

У «Суде и росправе...» містяться численні поклики на «Порядок», менше — на «Саксон». Також у праці використані матеріали «Трибунала Великого княжества Литовского» 1581 р., польських конституцій 1511 й 1611 рр. Хоча ця праця і не набула офіційного характеру, вона безпосередньо застосовувалась у тогочасній судовій практиці, помітно вплинула на подальший розвиток правничої думки в Україні. Її зміст й рекомендації, зокрема, були враховані при проведенні судової реформи 1760–1763 рр.

По суті, мало нового, порівняно з попередніми, в юриспруденцію другої половини XVIII ст. внесли «Книга Статут и прочие права малороссийские» В. Кондратьєва та деякі інші праці схожого характеру.

Як бачимо, вплив Литовського статуту на еволюцію українського права другої половини XVII–XVIII ст. цілком очевидний. Це свідчило про спадкоємність давніх традицій у законодавстві, що діяло в межах України в більш пізній період.

Тепер детальніше спинимося на застосуванні в українському судочинстві магдебурзького права — питанні, на наш погляд, недостатньо розв'язаному у вітчизняній та й зарубіжній історіографії. Коли такі вчені, як А. Гальбан, Л. Даргун, В. Вайцзер, Д. Дорошенко, А. Яковлів, писали про неабиякий вплив магдебургії на юридичний статус населення України, то А. Пашук фактично заперечував цю тезу. Щоправда, інколи всупереч своїм власним переконанням він твердив: «Міщанська верхівка намагалася зробити магдебурзьке право всебічно діючим правом і домогтися **повного його застосування в судах**»⁵⁷. Схожу суперечливість знаходимо і в праці Н. Мірзи-Авак'янц з історії суду на Лівобережжі другої половини XVII ст. В ній автор дійшов такого висновку: Литовському статуті, а тим паче німецькому праву*, «що виросло в обставинах життя привілейованого міста, не могло бути ґрунту й місця на Україні Гетьманській». А далі наголошується: «Унаслідок безпорадного становища судів, що не могли функціонувати, керуючись лише звичаєвим правом, Литовський Статут і збірки німецького права ввійшли в судову

⁵⁶ Труды этнографическо-статистической экспедиции в западно-русский край, снаряженной Императорским российским географическим обществом. Юго-западный отдел. Материалы и исследования, собранные П.П. Чубинским. — СПб., 1876. — Т. 5. — С. 116, 119; також див.: *Чубинский П.П.* Очерк народных юридических обычаев и понятий по гражданскому праву в Малороссии. — СПб., 1869.

⁵⁷ *Пашук А.Й.* Назв. праця. — С. 76–77.

* Під магдебурзьким правом на українських землях розумілись усі нормативні акти, що «прийшли» з Німеччини, а не лише ті, які стосувались самоуправління міст.

практику й **набули в ній великого значення, ставши джерелом права...** А втім... карні норми Литовського Статуту та німецького права не стали в наших судах нормами обов'язковими: кодекси залишалися лише справочниками (?)... від норм їх постійно відступали...»⁵⁸. М. Петровський, досліджуючи питання надання магдебургії Ніжину в 1625 р., обстоював думку про поширення останньої в Україні шляхом видачі відповідних привілеїв польською шляхтою і пов'язував з її бажанням утворити на прикордонних смугах осередки для колонізації місцевих жителів⁵⁹. В. Месяц зазначив про дуже вузьке функціонування в країні магдебурзького права⁶⁰.

Як би там не було, але документальні матеріали другої половини XVII–XVIII ст. переконливо свідчать про часте використання в українському судочинстві положень магдебургії, врахування (коли й не пряме застосування) їх при винесенні вироків. Проаналізувавши гетьманські універсали, монарші грамоти, П. Федоренко зробив висновок про те, що головними «носіями магдебурзького (меского) права» продовжували залишатися міста⁶¹. Більше того, з поширенням в Україні російського законодавства судді нерідко вдавалися до порівняльної характеристики і, траплялося, приймали рішення про покарання злочинця на підставі поєднання права Німеччини й Росії. Так, у серпні 1767 р. сталося пограбування майна і вбивство двох «польських купців» — «дубновських жидів» мешканцем Києва Єфимом Лавриновичем і біглим російським солдатом Іваном Колосовим. Під час слідства обидва зізналися у скоєнні злочину, і Київський магістрат прийняв справу до розгляду. При цьому судді виходили з положень постанов Сенату від 30 жовтня 1754 р. і 17 жовтня 1760 р. (передбачали покарання у вигляді побиття батогами, виривання ніздрів, клеймування щік і лоба, заслання до Сибіру), «іменного» указу від 14 липня 1765 р. (про повернення майна «скривдженим» і покарання тих, хто переховував крадіїв, розбійників і т. ін.) та «магдебурських» прав. Конкретно наводився уривок з частини 4 «Книги Порядку», де між іншим вказувалося: коли хтось вбивав людину чи кількох, у того мали відбирати все майно, а його особисто на міській площі «имеет

---

⁵⁸ *Мірза-Авак'яну Н.* Нариси з історії суду в Лівобережній Україні другої половини XVII століття. Вип. 2: Норми права та типи злочинців у судовій практиці // Наук. записки наук.-дослідної кафедри історії української культури. — Харків, 1928. — № 5. — С. 64.

⁵⁹ *Петровський М.Н.* Надання Ніжину магдебурзького права у 1625 р. // Чернігів і Північне Лівобережжя. — К., 1928. — С. 303.

⁶⁰ *Месяц В.* Указ. соч. — С. 183.

⁶¹ *Федоренко П.* Грабіж у побуті і праві Гетьманщини // Студії з історії України Наук.-дослідної кафедри історії України в Києві. — К., 1930. — Т. 3. — С. 40, 41.

бут ташан, а потом колесован». Причому, судді в кінцевому підсумку схилялися до прийняття рішення, наскільки це зрозуміло з документа, не на підставі російських законів, а магдебурзького права — вирок передбачав смертну кару злочинцям⁶².

Слід зазначити: козацькі суди, очевидно, через те, що користувалися головним чином перекладами, здійсненими в Речі Посполитій, часто називали магдебурзьке право польським джерелом (особливо характерно це для другої половини XVII ст.)⁶³. Тим часом воно за своїми формою і змістом на Лівобережжі й Правобережжі під впливом місцевих умов, зокрема, звичаєвих норм поведінки, помітно відрізнялося від західно-європейського аналога. Організація магістратів в Україні також була іншою, ніж там. У невеликих містах, які управлялися ратушами, старшина відала справами козаків, а виборна влада — справами міщан. Нерідко норми магдебурзького права використовували сотенні й полкові суди⁶⁴.

Прикметно, що тодішня судова практика в Україні користувалась не оригіналами німецьких збірок права, а здебільшого їх переробками в перекладах на польську чи латинь. Наприклад, «Саксон» у перекладі П. Щербича на польську мову діяв під загальною назвою «Saxon, seu Prawa polsky Maydeburškiy nosywaiące Speculum Saxonum» (1581). Зрозуміло, що оригінальна (перша) назва джерела була інакшою. Серед юристів особливої значущості й, коли можна так сказати, популярності набув «Porządek sądów y spraw mieskich prawa Maydeburskiego w Koronie polskiej», або «Порядок» (складався з восьми невеликих збірок-переробок, «екстрактів», додатків, а також окремих правових актів) Б. Троїцького. Застосовувалися й інші переробки та переклади німецьких джерел, причому, в їх нових варіантах нерідко припускали «неверность, путаницу и часто лож», через що траплялися випадки, коли українські судді чи члени кодифікаційних комісій не завжди могли добрати суті змісту деяких положень нормативних актів⁶⁵.

⁶² ЦДІАК України. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 6317; 6322.

⁶³ Черкаський І.Ю. Устрій та поступок правний козацьких судів на Гетьманщині... — С. 456.

⁶⁴ Багалій Д. Магдебурзьке право на Лівобічній Україні // Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV–XVIII в. — Львів, 1904. — Ч. 2; Його ж. Судьба магістратского самоуправлення в малоросійських городах XVII–XVIII вв. // Сб. статей в честь М.К. Любавського. — Пгр., 1917; Владимирський-Буданов М. Німецьке право в Польщі й Литві: В 2-х ч. — Львів, 1903–1904.

⁶⁵ Теличенко И. Указ. соч. — С. 456, 457; Кистяковский А.Ф. Очерк исторических сведений о своде законов, действовавших в Малороссии, под заглавием: «Права, по котрым судится малоросійский народ». — К., 1879. — С. 67–77.

Серед неперекладених юридичних посібників, які бралися до уваги судочинством, слід виділити праці Карпцовія (Карпцова), написані латинською мовою: «Processus juris in foro Saxonico», «Practica Novae Imperialis Saxonicae rerum criminalium», «Definitiones forenses ad Constitutiones Electorales Saxonicas».

У першій половині XVIII ст. з метою полегшення роботи юристів-практиків додатково створюються «Короткий покажчик магдебурзького права по книзі “Порядок” і твір під своєрідною назвою «Кратко выписано с прав малороссийских, книги «Порядка», с артикулов права магдебургского, права цесарского с означением, какое в тех правах за вины положено наказание и казнь и на каких именно значит страницах»⁶⁶.

У названих і деяких інших збірниках вибрані й дещо трансформовані (порівняно з оригіналами) положення магдебурзького права передбачали переважно великі пільги міщанам; правила функціонування міської ради та правосудних органів, заборону обирати до них простолюдинів; значне обмеження юридичних прав жінки (наприклад, без заяви або присутності чоловіка чи опікуна її справа не приймалась судом до розгляду, а вона особисто не визнавалась за офіційного свідка); позбавлення прав євреїв; залежність винесення вироку від станового статусу звинуваченого тощо.

Проте наявність такого роду джерел і законодавче надання магдебургії ще не свідчили про їх застосування на місцях, насамперед у містах, у повному обсязі. Цьому нерідко чинили чималий відвертий опір цілі соціальні групи населення, особливо привілейоване козацтво та духовенство. Так, магдебурзьке право Києву неодноразово підтверджувалося жалуваними грамотами великих литовських князів, польських королів, російських царів і універсалами українських гетьманів⁶⁷. За ними міщанам, зокрема, дозволялося судитися у «майстратовому суді», підлягати тільки «мескому заведованію», ловити рибу в Дніпрі, рубати дрова в приміських лісах, приїжджим купцям вільно торгувати в місті тощо. Незважаючи на це, «сотники кievськіе и весь уряд козацкій пріезжих людей под свое козацкое берут не належашее право, судят, в тюрьму сажают и что хотят с них собирают; и которые пріезжіе люди от наших ратных людей и от уряду козацкого понесут обиду и разорение, то в польских краех их мещан забирают и до последняго приводят обнищанія. А от польских королей дана была им такая власть, что купцы пріезжіе в Киев из разных земель за торговыми и иными своими делами належали к

⁶⁶ Матеріали до історії українського права / Вид. М. Василенко. — К., 1929. — Т. 1. — С. 197–242, 243–259.

⁶⁷ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 1–2; Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 375. — Арк. 14.

одному майстратову суду и заведыванію»⁶⁸. В свою чергу, київські «законники» монастирів «на Днєпрє в затонах Днєпровых ловить рыбы не дают, поймав рыболовов их бьют, грабят, оковав в тюрьму сажают и забивают в колодки... также в лесах дров рубить не велят, поймав на дороге бьют, грабят лошадей, топоры отнимают, в монастыри емлют»⁶⁹.

Як бачимо, козацтво і монастирі, нехтуючи чужим правом, а саме: київських міщан та іногородніх купців, захищали власні інтереси грабежем. Їх державницькі амбіції прямо суперечили магдебургії міста.

Виникали й відверто казусні ситуації. Так, у 1754 р. Генеральна військова канцелярія повідомила, що магдебурзькі «права и привилеи, и свободы», а також повинності міщан Чернігова, ще «от королей польских надание», визнали в свій час російські царі Олексій Михайлович, Іван і Петро Олексійовичі, фактично всі українські гетьмани, починаючи з Б. Хмельницького, а разом з ними і чернігівський полковник П. Полуботок⁷⁰. Однак коли у 1750 р. згорів магістратський будинок з усіма книгами в ньому, то місцеві урядовці стали «чинить разбирательства по правам статутовим». У Ніжині приблизно у той же час не сприяли «повнокровному» використанню магдебурзьких прав ті обставини, що необхідні збірники були «очень неисправны», а аркуші в них «видраны, Хелминскаго права вовсе нет» і т. ін. Зібравшись у Глухові в березні 1764 р., перекладачі нормативних актів скаржились у Генеральну військову канцелярію, що вони даремно сидять у місті, бо в них немає необхідних для роботи книг магдебурзького права. Відсутність у містах другої половини XVIII ст. належної кількості названих джерел І. Теличенко безпосередньо пов'язував з «отживанием» останнього⁷¹.

Фактичні дані переконують: тогочасні реалії накладали відбиток на характер і обсяг застосування права фактично в кожному місті. Крім того, давалися взнаки й політичні обставини. На Правобережжі вважалося, наприклад, що повним магдебурзьким правом користувався Кам'янець (з XIV ст.). Проте спочатку воно застосувалося лише стосовно німців і поляків, які мешкали в місті. Пізніше (приблизно з кінця XV ст.) його нормативи поширилися і на корінне населення. Стали співіснувати дві самостійні юрисдикції — «польська» і «руська». Між ними майже протягом двох століть відбувалися постійні зіткнення, поки уряд, наляканий перманентними вибухами козацьких повстань, не скасував останню в 1670 р. Далі функціонувала змішана «польсько-руська» юрисдикція з

⁶⁸ Щербина В. Документи до історії Києва 1494–1835 рр. // Український археографічний збірник. — К., 1926. — Т. 1. — С. 24.

⁶⁹ Там само. — С. 37.

⁷⁰ НБУВ. ІР. — Ф. 1. — № 54485. — Арк. 2–7.

⁷¹ Теличенко И. Указ. соч. // Киевская старина. — 1888. — № 10. — С. 52.

певною перевагою на користь поляків. Одночасно особливе судочинство в місті зберігали вірмени (аж до кінця XVIII ст.). Схожі тенденції спостерігалися у Львові, а також більшості міст Поділля та Галичини. На відміну від Кам'янця, Кременець, Ковель і деякі інші міста користувалися так званим неповним магдебурзьким правом. Причому в першому з них діяло одне війтовство, в другому воно поєднувалося зі староством. Коли ж староста, який керував господарським управлінням, паралельно виконував обов'язки й війта, то він ставав повновладним господарем міста. Війту належала також судова влада. Посередником між війтом і міською громадою, товариством чи поспільством виступав лентвойт, що призначався першим з міщан «по смерть». Характерним для таких міст, як Кременець і Ковель, було те, що їхнє самоуправління насправді ніким не гарантувалося.

Більше рис виборності мало магдебурзьке право на Лівобережжі. На здогад Д. Багалія, його перші переклади на «малоросійську» мову з'являються тут вже в другій половині XVII ст., тобто відразу після підписання Україною договору з Росією в 1654 р. Проте різні міста, точніше окремі групи населення в них (селяни, наприклад, незважаючи на те, що постійно проживали в якомусь місті, позбавлялись взагалі цього права), користувались ним не в однаковому обсязі. Так, самоуправління в економічно більш розвинутих Ніжині й Стародубі було вище за рівнем, ніж, скажімо, в Острі, Мглині чи Новгороді-Сіверському. Більше того: в окремі періоди діяльність магістратів в останніх взагалі завмирала й поступалася ратушному правлінню, яке, як відомо, мало менш самостійний характер. Відповідно до положень «Саксона» і «Порядка» судочинство у магістраті повино було зосереджуватись тільки в руках війта та лавників, але на Лівобережжі до нього залучались й інші міські чиновники. Формально всі магістрати вважались незалежними від юрисдикції полкових судів, а підпорядковувались безпосередньо Генеральному військовому, куди в разі потреби і направлялись апеляції на рішення перших інстанцій. На війта подавалися скарги у вищу інстанцію, щодо урядників обмежувались, як правило, магістратом. Однак старшини часто порушували цей порядок, втручаючись у судочинство магістратів.

На Слобожанщині деякі міста також мали магістратське правління — Харків, Вовчанськ, Золочів, Валки, Охтирка, Краснокутськ, Богодухів, Суми, Білопілля, Лебедин, Недригайлів й Ізюм⁷². Проте постійний потужний вплив на місцеве законодавство російського звів до мінімуму засто-

⁷² Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. — К., 1991. — С. 20.

сування в краї норм магдебурзького права^{*}. А в кінці XVIII ст. воно в Україні фактично було скасоване імперським урядом як таке, що віджило свій вік.

Нав'язування російського права. «Права, по которым судится малороссийский народ»

1654 р. започаткував проникнення, а потім все більше поширення на українських землях російських правових норм. Головним чином їх визначали, як вже зазначалося вище, царські грамоти й «іменні» укази, постанови Сенату й інших вищих органів царської влади. Зокрема, перші з них надавали або підтверджували магдебурзьке право, дозволяли українцям судитися «по прежним правам», визначали статус цехів, стосувались регламентації національного фінансування та орендування⁷³.

Певний вплив в Україні другої половини XVII ст. мав перший в історії Росії систематизований закон — «Соборное уложение» 1649 р., який юридично завершив закріпачення селянства (скасувавши «заповідні» й «урочні літа») і визначив коло питань, що стосувалися кримінального та цивільного права, судочинства тощо⁷⁴. Зокрема, царський уряд, згідно до його розділів і статей, вимагав від гетьманського правління повернення російським землевласникам їхніх посполитих-втікачів. Це передбачалося практично здійснювати через місцеві суди (нові власники в разі відмови у поверненні примушувались до сплати за них позивачу великого штрафу)⁷⁵. Очевидно, такі положення кодексу не могли не викликати бажання в українських можновладців мати й собі схожі права на власних селян.

Поклики на «Соборное уложение» 1649 р. спостерігаємо навіть у другій половині XVIII ст., коли Катерина II, прагнучи довести «давність» закону про заборону селянам подавати скарги на своїх поміщиків, у 1767 р.

---

* Ще гетьман І. Самойлович намагався підпорядкувати Слобожанщину власному управлінню. Проте верховна влада Росії на те категорично не пішла. Тому регіон було підпорядковано царському воеводі, який особисто затверджував на рангах місцевих полковників. Важливі справи ж по ньому розглядали в Москві чиновники Розрядного приказу.

⁷³ Акты ЮЗР. — СПб., 1863. — Т. 1. — С. 492, 652–656; Т. 13. — СПб., 1890. — С. 89.

⁷⁴ Див.: Российское законодательство X–XX веков: в 9-ти т. — Т. 3: Акты Земских соборов. — М., 1985. — С. 83–257.

⁷⁵ Софроненко К. Соборное уложение 1649 года — кодекс русского феодального права. — М., 1958. — С. 26.

видала спеціальний указ⁷⁶. Він стосувався і українського населення Російської імперії.

Особливу увагу царський уряд приділяв праву переходу з місця на місце, з одного стану до іншого. Значний вплив на політику старшинської адміністрації в цьому відношенні справив сенатський указ від 24 серпня 1713 р., де постановлялося стосовно Київської й Азовської губерній: «И буде... в которых селах и деревнях явятся беглые драгуны и солдаты, или чьи беглые люди и крестьяне, и тех отсылать людей и крестьян с женами и с детми и с ихivotы на прежняя жилища»⁷⁷. 28 лютого 1715 р. інший указ Сенату ще раз вимагав, щоб висилали на попередні місця проживання збіглих приватних селян і служилих людей на Лівобережжі й Слобожанщині⁷⁸. В питанні про селянські переходи Генеральна військова канцелярія, захищаючи інтереси пануючої верхівки, в 1727 р. ухвалила, щоб «после ушедших подданных» у володінні державців залишилися їх «кгрунты, дворы купленние и некупленние»⁷⁹. Цей законодавчий акт також сприяв обмеженню переходів посполитих.

Згідно указу від 6 травня 1736 р., всім збіглим при поверненні їх попереднім можновладцям передбачалося «чинить жестокое наказание кнутом, дабы впредь на то смотря, другим никому бегать было неповадно». Крім того, передбачалося «по воле владельцев и поверенных от них» утікачів «которым наказанием наказать пожелают»⁸⁰.

29 травня 1738 р. Сенат видав указ про заборону російським поміщикам приховувати у своїх будинках посполитих і козаків, які переходили з Слобідської України. Генеральна військова канцелярія власною постановою від 20 липня 1739 р. поширила його чинність і на територію Гетьманату⁸¹. Тим самим державці отримали юридичні підстави для повернення своїх збіглих селян на попередні місця їхнього проживання.

Незважаючи на те, що царський уряд, побоюючись загострення соціальних протиріч, указом від 18 січня 1742 р. скасував постанову Генеральної військової канцелярії, козацька старшина, українська шляхта, православне духовенство продовжували вживати різноманітних заходів проти переходів посполитих.

У 1763 р., йдучи назустріч вимогам українських землевласників, Катерина II санкціонувала своїм указом універсал гетьмана К. Розумов-

⁷⁶ ПСЗРИ. — СПб., 1830. — Т. XVIII. — № 12966. — С. 336.

⁷⁷ ПСЗРИ. — СПб., 1830. — Т. V. — № 2706. — С. 50.

⁷⁸ Там же. — № 2891. — С. 150.

⁷⁹ Цит. за: *Барвинский В.* Крестьяне в Левобережной Украине в XVII–XVIII вв. — С. 239.

⁸⁰ ПСЗРИ. — СПб., 1830. — Т. IX. — № 6951. — С. 809–810.

⁸¹ *Гуржій І.О.* Повстання селян в Турбаях (1789–1793). — К., 1950. — С. 38.

ського про заборону самовільного переселення селян у межах регіону⁸². А через 20 років указом від 3 травня 1783 р. вона остаточно закріпачила українське селянство, провела чітку межу між окремими станами. Зокрема, в ньому наголошувалося: «Для известного и верного получения казенных доходов в наместничествах Киевском, Черниговском и Новгород-Северском, и в отвращение всяких побегов к отягощению помещиков и остающихся в селениях обитателей, каждому из поселян остаться в своем месте и звании, где он по нынешней последней ревизии* написан, кроме отлучившихся до состояния сего нашего указа; в случае ж побегов после издания сего указа поступать по общим государственным установлениям» (§ 8)⁸³.

Безпосередньо для судочинства Гетьманату мали значення петровські укази з питань кримінального права від 12 і 19 листопада 1721 р. та «О форме суда» від 3 листопада 1723 р. Перший передбачав покарання крадіїв, які скоїли злочин вперше чи вдруге, у вигляді «биття плетьми и отдачи на поруки», що скасовувало відповідне положення Литовського статуту, за яким крадіжка речі понад 4 копи каралася смертю. За другим розбійникам, що не скоїли вбивства, мали виривати ніздрі й засилати на довічну каторжну роботу (§ 3, арт. 32, розд. 13 Статуту призначав за це також смертну кару). Третій указ поширився на Україну відповідно до постанови Малоросійської колегії від початку 1724 р.⁸⁴ Широко використовувалися також укази Єлизавети Петрівни 1760 і 1761 рр. про заміну смертного вироку вічною каторгою тощо⁸⁵.

В «Решении, учиненном по его имп. вел. указу в Верховном тайном совете, на подданное прошение Войска Запорожского обеих сторон Днепра, гетмана Апостола» від 22 серпня 1728 р. визначався порядок обрання гетьмана, генеральних і полкових старшин, розгляду судових справ, подачі апеляцій до різних інстанцій, накладання штрафів за невірне призначення вироків. Крім того, для нагляду за діяльністю Генерального суду до його складу вводилися три особи «з великороссиян»⁸⁶.

Втручались у процес судочинства на українських землях Канцелярія міністерського правління, Колегія іноземних справ Росії, Малоросійська колегія та інші інституції. Наприклад, перша в 1730 р. окремим ордером зобов'язала Генеральний військовий суд застосовувати спеціальне поло-

⁸² ПСЗРИ. — СПб., 1830. — Т. XVI. — № 11987. — С. 454.

* Мається на увазі ревизія 1782 р.

⁸³ ПСЗРИ. — СПб., 1830. — Т. XXI. — № 15724. — С. 908.

⁸⁴ ЦДІАК України. — Ф. 56. — Оп. 3. — Спр. 3591. — Арк. 66.

⁸⁵ *Теличенко И.* Указ. соч. // Киевская старина. — 1888. — № 9. — С. 418; Памятники русского права. — М., 1962. — Вып. 3. — С. 632–636.

⁸⁶ ПСЗРИ. — Т. VIII. — № 5324. — С. 75–83.

ження «Суд по формі»⁸⁷. В 1770 р. царським урядом був розроблений «Проект законів о правах войсковых казачих»⁸⁸. Жалувані грамоти «на права и выгоды городам Российской империи» та «на права, вольности и преимущества Российского дворянства» від 21 квітня 1785 р. визначали юридичний статус міст і міського населення на Лівобережжі й Слобожанщині, окреслили основні права козацької старшини, що зрівнювалася з дворянами Росії, встановили їй виняткове право на володіння маєтками, підсудність лише дворянським судам тощо⁸⁹.

Паралельно, а часто в тому ж таки дусі, діяли й місцеві органи влади, різні правні інституції. Щоправда, в окремих випадках їхні дії мали колоритне національне забарвлення. Так, у одній із справ 1723 р. йдеться про вручення прилуцьким полковником пернача посильному козаку для виклику вдови охочекомонного полковника Федора Сухого до полкового суду⁹⁰ (очевидно, це робилося тільки по відношенню до впливових і «шановних» осіб).

Не міг не позначатися на ході судового процесу і навіть при прийнятті рішення судом той факт, що суддею нерідко ставав представник гетьманського правління, наділений певною владою, який не завжди дотримувався букви закону. Так, за дорученням стародубського полковника Іллі Пашкова полковий сотник Семен Галицький одночасно виконував обов'язки полкових обозного, осаула та судді (1726)⁹¹. В 1732 р. у тому ж полку полковий обозний Опанас Єсимонтовський відповідав за «полкові й судові діла»⁹².

Як бачимо, протягом другої половини XVII–XVIII ст. вплив російського законодавства на правові норми України, що перебувала в складі Російської держави, значно посилювався. А в окремих випадках російські закони повністю витіснили (замінили) попередні юридичні акти, що діяли на її території. Спостерігалось поступове, але неухильне підпорядкування національних правових інституцій імперським.

Внаслідок соціально-економічного та політичного розвитку Лівобережної України вже в першій половині XVIII ст. склалися фактично всі умови і визріла необхідність кодифікації права в межах її території. Цього прагнули передовсім козацька старшина, православні монастирі й шляхтичі, які сконцентрували в своїх руках великі матеріальні багатства й всю повноту місцевої влади. Перегляду потребували і вже досить застарілі

⁸⁷ Матеріали до історії українського права. — Т. 1. — С. 19.

⁸⁸ НБУВ. ІР. — Ф. 8. — № 1748 (118). — Арк. 1.

⁸⁹ ПСЗРИ. — СПб., 1830. — Т. XXII. — № 16187. — С. 344–385.

⁹⁰ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 976. — Арк. 2.

⁹¹ Там само. — Спр. 489 (т. 3.). — Арк. 8–13.

⁹² Там само. — Спр. 1176. — Арк. 1–2.

правові норми, що дістались населенню в спадщину від часів Речі Посполитої. Крім того, свідомо йшов на це і царський уряд, розраховуючи на значне підпорядкування власне українського законодавства загальноімперському. І хоча в кінцевому результаті «Права...» так і не були санкціоновані верховною владою (отже, не отримали законодавчої сили), вони великою мірою відобразили той суспільно-політичний устрій Лівобережної України, який склався на середину століття. Питому вагу в збірнику законів укладачі приділили поземельним відносинам — основі тодішнього існування суспільства. Після буремних подій Національної революції певний час залишалася неосвоєною або запустілою значна кількість землі. Щодо неї в «Правах...» зазначалось: «Кто би себе какие грунты и угодия нажил, а оние прежде никакова владелца не имели, или би кто на пустую землю пришел и тую землю распахивал, либо лес расчищал или занял, також кому би таковая земля чрез договор и уступку либо по жребию или другим каким-нибудь правильным образом во владение досталася, и оною землею либо лесом владел бы и владеет безспорно, таковыя недвижимия имения имеют битъ того, кто владеет, собственности, как би купления»⁹³. Коли врахувати той факт, що в наведеному уривку не ставиться практично більше ніяких умов утримання земельної власності (наприклад, необхідність служби гетьману чи в козацькому війську), крім фактичного перебування «вірної набутої» землі в чийось руках, то можна припустити, що тим самим робився крок у напрямі юридичного оформлення приватної власності. Проте «порожня», незаселена земля не була потрібна можновладцям. Тому кодекс передбачав надалі її «осаживания» і відбирання у новоприбулих посполитих «послушенства». Причому це дозволялося робити головним чином «духовного, шляхетского и воинского (козацького. — *Авт.*) чина і звання людем, в Малой России на землях жалованных, выслуженных, купленных, дарованных, уступных, наследственных и другим правильным образом приобретенных, издревле владенных и ныне владеемых...»⁹⁴. Ці положення запозичені з Статуту, «Зерцала Саксонського» і «Порядку». Про те, що вони мали місце і в реальному житті, свідчить, зокрема, «Генеральне слідство про маєтності Ніжинського полку 1729–1730 рр.»⁹⁵.

Набуваючи будь-яким засобом маєтки, старшина, шляхта, монастирі прагнули відразу отримати на них у гетьмана універсал чи у царя жалувану грамоту, які б закріплювали за ними їх спадкове право. При цьому

⁹³ Права, по котрым судятся малороссийский народ. — Гл. IV. — Арт. 3. — П. 3.

⁹⁴ Там же. — Арт. 5.

⁹⁵ Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта старой Малороссии. — Чернигов, 1901. — Вып. 1. — С. 24, 25, 57.

перевага надавалася жалуваним грамотам царя як верховного сюзерена. Вони вважалися більшою гарантією, ніж гетьманські універсали, полковничі «листи», «дарчі» російських вельмож. «Права...» це фіксують так: «Грамоти, кому духовнаго и мирскаго чина и звания людем малороссийским на достоинства, на чини, на имения недвижимие и на что-нибудь жалованние и которие впредь давани будут, имеют быть сохраняемы свято и ненарушимо на вечние времена во своей сили»⁹⁶. Водночас документи гетьманського правління, як правило, вимагали періодичного підтвердження своєї юридичної ваги (скажімо, коли відбувалося переобрання гетьмана).

На противагу можновладцям, посполиті, особливо приватні селяни, мали дуже обмежене право на землю. За «Правами...» зовсім відкидалась їх можливість вільного розпорядження не лише «підданськими», але й новокупленими «грунтами». Тільки у вигляді панської милості їм дозволялось вивезти чи винести дещо з рухомого майна. Земля посполитих законодавчо визнавалася власністю державця, в маєтності котрого ті мешкали. Продаж або передача її іншій особі без відома та дозволу власника заборонялися⁹⁷.

«Права...» зафіксували існування в Україні такого своєрідного явища, як сябринство. Вони дають певне уявлення про його характер і соціальну суть: «Если би кто имел с ким лес, или степ, совокупный неделений, а один би которий сябр или участник похотел тот лес на засев хлебный или для сенокоса прочистить а степ продать, тогда ему свободно будет такий лес прочистить и разроблять, а степ прооривать, толко ж так что б другого или других участников своих грунтов розбором тим своим незобидил к своему болше не принимал, но столко сколко на его части того лесу или степу принадлежать будет, а другим би участникам своим так много и в толикой доброте лесу или степу оставил, как много на части их против его займи принадлежит...»⁹⁸. При цьому зазначалося, що якщо хтось займе чужу землю, то за рішенням всіх членів сябринного союзу чи суду той мусив повернути цю або надати рівноцінну їй землю. Передбачалася також грошова компенсація за завдані матеріальні збитки⁹⁹.

«Правам...» випало стати першою законодавчою спробою, де б у всій повноті планувалося зрівняти і затвердити становий статус старшини і шляхти. За ними право на «шляхетское достоинство» могли мати вже не тільки особи (як це було раніше), що отримали на нього від царського

⁹⁶ Права, по котрым судятся малороссийский народ. — Гл. IV. — Арт. 3. — П. 1.

⁹⁷ Там же. — Арт. 9. — П. 1.

⁹⁸ Там же. — Гл. XVIII. — Арт. 15. — П. 1

⁹⁹ Там же. — Гл. XIX. — Арт. 1. — П. 3.

уряду особливу жалувану грамоту чи «диплом», а й козацька верхівка, починаючи з генеральних старшин і кінчаючи сотниками. Включались сюди також бунчукові, знатні військові та значкові товариші. Їхні права та привілеї поширювалися і на дітей старшини¹⁰⁰. При цьому козацька верхівка ставала порівняно замкненим станом. До неї повинні були обиратися представники місцевих «родимцов, из людей заслужоних... и кто по усмотрению и определению вишшаго правления чин получит»¹⁰¹. Люди «посполитой породы» не сміли привласнювати «чести и волности шляхетского или воинского звания», за винятком, коли б вони надавалися самим царем. «Да их же посполитых, — наголошується в зводі законів, — вишше шляхти предпочитать никто не имеет»¹⁰².

Серед козацької старшини встановлювалася сувора ієрархія. Перебуваючи у військових командах, займаючи посади в державних установах, засідаючи в судах тощо, кожний з них зобов'язувався «ведать место свое, и по достоинству чина своего, в котором кто состоит, надлежащим порядком вишшаго нижший предпочитать имеет»¹⁰³. Шляхтичів і старшин заборонялось «порабощать» і «верстать» у посполитих, відбирати в них «волности». Вони звільнялися від різних державних повинностей, не сплачували податків з індукти*, «мостового», «перевозного» та «погребельного». Замість цього від них вимагалось тільки виконання військової служби¹⁰⁴. Якщо рідні брати чи інші близькі родичі чоловічої статі, які досягли повноліття, мешкали в нерозділеному маєтку, то на військову службу вони мали право визначити одного члена сім'ї за загальною згодою або згідно з чергою (жеребкуванням). Рідні призованого на військову службу повинні були утримувати його за рахунок прибутків з ведення господарства в маєтку, який знаходився в їхньому спільному володінні¹⁰⁵.

Судитися шляхтич або представник козацької старшини міг тільки в тому суді, що відповідав його «рангові» та званню. Суд, що не відповідав соціальному становищу тієї чи іншої особи, не мав юридичних підстав для ведення її справи. Винятком становили кримінальні, а також державної важливості (наприклад, зрада царю) справи. В цьому випадку їх вирі-

¹⁰⁰ Там же. — Гл. IV. — Арт. 6. — П. 2.

¹⁰¹ Там же. — Арт. 1. — П. 1.

¹⁰² Там же. — Арт. 10.

¹⁰³ Там же. — Арт. 1. — П. 3.

* Индукта — митний податок у Гетьманщині другої половини XVII — першої половини XVIII ст., який стягувала старшинська адміністрація за ввіз товарів з Росії. Скасована царатом у 1754 р.

¹⁰⁴ Права, по которым судятся малороссийский народ. — Арт. 1. — П. 1.

¹⁰⁵ Там же. — Гл. V. — Арт. 1. — П. 2.

шення переносилося у вищі судові інстанції¹⁰⁶. Однак не міг судитися, наприклад, сотник у сотенному суді, а полковник у полковому, оскільки вони самі керували і уособлювали судову владу певної адміністративної одиниці.

Влада державців над їх підданими юридично ніким не обмежувалася. За непослух або проступок перші карали посполитих за власним розсудом, а при здійсненні ними якихось карних злочинів віддавали до суду¹⁰⁷. Використовувати залежних селян у різні «роботизни» без відома їхнього можновладця суворо заборонялося¹⁰⁸.

«Права, по котрым судится малороссийский народ» передбачали і позбавлення привілеїв шляхтича чи старшини. Це траплялось тоді, коли вдова по котромусь із них виходила заміж за посполитого¹⁰⁹.

Упорядники «Прав...» прирівнювали духовенство за його становими правами та привілеями до козацької старшини і української шляхти¹¹⁰. За ними священником у місті, містечку чи селі вже призначався кандидат, висунутий безпосередньо парафіянами та місцевою адміністрацією, а в приватних маєтках — парафіянами та державцями. До нього висувалися вимоги, щоб він був «православния веры, честнаго обхождения и доброго состояния, учителный, из законнаго супружества рожденный, не новокрещенный, не младолетный; но лет совершенных, и во всем такого чина достойный»¹¹¹. Після обрання він зобов'язувався надіслати письмове свідоцтво архієрею місцевої єпархії для затвердження його призначення.

Відповідно до положень зводу законів духовенство, як шляхта і козацька старшина, звільнялося від виконання державних повинностей. Воно не було підвладне судам «мирського звання»¹¹². Однак якщо мова заходила про грабунок або заподіяння побоїв, суперечки за земельне володіння між світськими та духовними персонами, тоді рішення з цих питань виносилося на розгляд суду за місцем проживання (земський, гродський, полковий суди і т. ін.). Коли ж виникала суперечка за монастирські землі, надані царськими грамотами чи гетьманськими універсалами, то справа розглядалась у Генеральній військовій канцелярії або Генеральному суді¹¹³.

¹⁰⁶ Там же. — Гл. IV. — Арт. 2.

¹⁰⁷ Там же. — Арт. 8. — П. 1.

¹⁰⁸ Там же. — Арт. 8. — П. 3.

¹⁰⁹ Там же. — Арт. 7; Гл. X. — Арт. 22. — П. 1, 2.

¹¹⁰ Там же. — С. 834–835 (прибавление № 1, п. 4).

¹¹¹ Там же. — Гл. VI. — Арт. 3. — П. 1.

¹¹² Там же. — Гл. IV. — Арт. 14. — П. 1, 2; Гл. VI. — Арт. 1. — П. 1.

¹¹³ Там же. — Гл. VI. — Арт. 2. — П. 1.

У «Правах...» статус залежних селян зображено таким чином. «Піддани» зобов'язувалися своєму володарю «надлежащее послушание и повинность отдавать всегда должны». Влади його над посполитими ніхто «унимать и от надлежащего послушания» звільняти не мав права. За непослух або непокірність державцю дозволялося карати селян на свій власний розсуд, а за кримінальний злочин віддавати під суд місцевої влади¹¹⁴. Без дозволу володільця заборонялося притягати його підданих у «наряды» та «приватную работу». Той, хто порушував цю постанову, повинен був через суд сплатити 24 рублі штрафу і, крім того, «возместить убытки» в подвійному розмірі¹¹⁵. Заборонялося також будь-кому без відома державця чи його прикажчика наймати на роботу дружину або дітей посполитого, «покамест они будут жить под владельцем».

Коли особисто залежний селянин одружувався на жінці з козацького стану чи козак на селянці, тоді вони не мали права одержати нерухоме майно жінки. Угіддя мали залишатися у володінні людини «воинского (тобто козацького. — *Авт.*) звання»¹¹⁶.

Заможні міщани могли обиратися на посади в магістрат або ратушу. «Права...» вказували, що в чиновники «избираться должны из мещан знатных, постоянных, совестных, разсудных, добронравных и где могут быть ученых, законорожденных, в правах искусных, не молодых от двадцати пяти, а не старейших от семидесяти лет, не излишне богатых, котории общество утесняют обикли, и не веема скудных, котории ради скудности служат паче, а не судить способны, но средних и nelaкомых, ни лихваров, не прелубодеев, не иноверных и не иностранных, но тубилцов, со всем достойных и ни в чем не подозрительных, избрание ж то должно быть в обикновенное время при собрании всех мещан, також цехових людей и всего посполства волними их голосами»¹¹⁷.

Отже, незважаючи на те, що звід законів царський уряд не санкціонував, в ньому все ж таки значною мірою знайшли відображення всі ті правові норми, які мали місце в тогочасній судовій практиці чи виношувала у своїй соціальній свідомості елітна частина українського населення. В «Правах...» найбільш виразно визначилися ті привілеї, до юридичного узаконення яких так наполегливо прагнули козацька старшина і шляхта протягом кількох десятиліть.

¹¹⁴ Там же. — Гл. IV. — Арт. 8. — П. 3.

¹¹⁵ Там же. — Гл. IV. — Арт. 9. — П. 1.

¹¹⁶ Там же. — Арт. 9. — П. 3.

¹¹⁷ Там же. — Гл. XXVI. — Арт. 1. — П. 1.

Види судів і формат їхньої практики

Одне з найважливіших першоджерел при висвітленні означеної теми — «Права, по которым судится малороссийский народ» — зафіксувало наявність таких державних інституцій з притаманними їм судовими функціями: Гетьманське правління, Генеральна військова канцелярія, Генеральний військовий суд, Третейський суд при Гетьманському правлінні, полкові й сотенні канцелярії та суди. Крім цих органів, у так званих привілейованих містах (з магдебургією) діяли магістратські суди (або «городові уряди»), в інших містах — ратушні, а в селах — сільські¹¹⁸. Проте цей перелік є дещо неповним навіть для першої половини XVIII ст. — періоду створення кодексу правових норм.

У «Правах...» простежується намагання кодифікаторів виокремити (до певної міри, звичайно) суди за становим принципом, а також вивести їх з підпорядкованості старшинській адміністрації. Очевидно, в цьому проявилася загальна для Російської держави (імперії) тенденція, яку започаткував Петро I. Однак у реаліях тогочасного суспільно-політичного життя судові й адміністративні функції лишалися перемішаними. Зокрема, в Росії й частково в Україні губернатори та царські воєводи або здійснювали контроль над судами, або особисто долучались до судочинства. Та й сам Петро I з властивими йому імпульсивністю й непослідовністю відступав від намічених планів. Так, у 1711 р. він підпорядкував не тільки всі без винятку адміністративні, а й судові установи Сенатові. В Лівобережжі ж до кінця XVIII ст. продовжував зберігатися вплив на судову систему полково-сотенного правління.

У «Правах...» не знайшли належного відображення судові функції ради старшин (загальні), генеральної старшини, цехових організацій, словесних і духовних інституцій.

На відміну від російського, сталого за формою й вкрай консервативного за суспільною значущістю, судочинство в територіальних межах Лівобережного Гетьманату зазнало особливо великого впливу революційних подій середини XVII ст., можливо, навіть більше, ніж власне право, яке багато в чому продовжувало ґрунтуватися на писаних середньовічних законах. Судова діяльність, як правило, напряду пов'язувалась з усією управлінською системою в Українській державі. Характерним на той час стало ледь помітне розмежування адміністративної й судової влади. Якщо ж потому відбувалося полково-сотенне реформування, то водночас відповідно змінювались структура суду та форми судочинства, додавались нові правничі елементи, корегувався склад судейства. Разом з

¹¹⁸ Там же. — Гл. VII. — Арт. 1. — П. 3.

тим, як і раніше, в усіх судових ланках, починаючи від нижчих органів на місцях до Генерального суду та самого володаря булави, справи розглядалися на спеціальних засіданнях, згідно регламенту (сотенних, полкових або генеральних старшин).

Протягом другої половини XVII — початку XVIII ст. суд і судочинство української автономії (ще раз наголосимо на цьому) мали доволі яскравий демократичний вияв і національний колорит, які поступово згасали у вирі внутрішніх суспільних протиріч і деструктивних дій царської адміністрації, вкоріненої на місцях. Від початку ж московський уряд затвердив імунітет усіх військових судів, насамперед суду володаря булави, полкових і сотенних установ, чим законодавчо санкціонував порядок, за яким суд гетьмана визначався верховним для населення всієї Української держави (1654)¹¹⁹.

Одним з найпоширеніших видів судів, що діяв у Гетьманаті й часто набував проявів стихійності, слід вважати козацький. Реорганізований у ході Національної революції, він запозичив численні елементи з попередньої практики міських судів і Запорожжя.

У другій половині XVII ст. козацьке право досить широко реалізувалось через раду старшин, бо та охоплювала велике представницьке коло. Її тяглість чітко простежувалась від давніх традицій Запорожжя. Судові справи нерідко обговорювались, а вироки приймалися на січовій раді. Проте слід визнати той факт, що з кінця століття в Лівобережній Україні такі ради збирались все рідше й поступово перетворилися на анахронізм, як і загальні козацькі ради. Прикметно: склад ради старшин не був сталим. Він залежав від зовнішнього становища держави та внутрішньої ситуації в полках і сотнях, а також від важливості справ, які обговорювались. Найчастіше до неї входили вся генеральна старшина, полковники й полкові старшини, сотники, знатні урядовці та авторитетні особи, котрі не значились у війську. В сучасному вимірі рада старшин, на думку А. Пашука, нагадувала своєрідний становий парламент, наділений широкими законодавчими й виконавчими повноваженнями, що захищав інтереси середньої та вищої соціальної еліти¹²⁰. Судовими функціями її наділив уже Б. Хмельницький, зобов'язавши притримуватися норм звичаєвого права Запорожжя. Подальшого узаконення вона набула в договірних статтях при елекції в гетьмани І. Самойловича, коли виникло питання про необхідність узгоджених рішень між володарем булави і старшиною у судових процесах, а також певну самостійність останньої

¹¹⁹ Юшков С.В. История государства и права СССР. — 4-е изд. — М., 1961. — Ч. 1. — С. 395, 396.

¹²⁰ Пашук А.Й. Назв. праця. — С. 25.

(1672)¹²¹. Схожі тенденції зафіксували й статті 1674 р. Як засвідчила практика, І. Самойлович дотримувався договірних умов з радою старшин. Однак незабаром ця інституція, як занадто численна в своєму складі, а тому незручна для скликання, вже не могла вправно вирішувати нагальні судові справи. Її функції поступово перебрала на себе рада генеральних старшин.

Новостворений орган виявився більш оперативним. Старшин, які входили до його складу, можна було легше зібрати на засідання, тим паче що вони, як правило, відбувались у резиденції гетьмана. Значною мірою рада генеральних старшин, особливо на початковому етапі своєї діяльності, вважалась дорадчою інституцією при володарі булави. Проте згодом вона перебрала на себе великі повноваження: самостійно видавала інструкції, приймала ухвали, вирішувала ті проблеми, якими раніше займалася лише військова рада. Найбільше її функції зросли за правління К. Розумовського, котрий, як відомо, зрідка навідувався в Україну.

Склад ради генеральних старшин як судового органу чітко не регламентувався. Траплялось на її засідання кликали полковників, сотників, духовних осіб і ін. Про це, зокрема, свідчить розгляд справи ніжинського протопопа С. Адамовича та стародубського полковника П. Рославця (Рословця, Рославченка), яких обвинуватили в змові проти І. Самойловича. Тоді на раді зібрались генеральні судді, осавул, бунчужний, хорунжий, а також представник московської влади, кілька поважних сотників і духовних осіб (1676–1677)¹²². Останніх, очевидно, запросили через правосуддя над протопопом. Окремі спеціально призначені генеральні старшини проводили слідство за безпосереднім дорученням гетьмана¹²³. Могло статися і так, що володар булави передавав справи надзвичайної важливості на розгляд ради генеральних старшин після їхньої апробації Генеральним судом. У такому разі рада перетворювалась на апеляційний орган¹²⁴.

Проте, провідною інституцією в галузі судочинства в Гетьманаті слід визнати Генеральний військовий суд, котрий оформився ще за часів Хмельниччини. Як пізніше зазначив відомий український політичний діяч Григорій Полетика, автор твору «Історична звістка, на якій основі Мала

---

¹²¹ Источники малороссийской истории, собранные Д.Н. Бантыш-Каменским и изданные О. Бодянским. — М., 1858. — Ч. 1. — С. 243–255; Акты ЮЗР. — СПб., 1879. — Т. XI. — С. 335.

¹²² Акты ЮЗР. — СПб., 1882. — Т. XII. — С. 849; 1884. — Т. XIII. — С. 23, 24.

¹²³ Акты ЮЗР. — СПб., 1877. — Т. IX. — С. 246; *Модзалевський В.* Малороссийский родословник. — К., 1912. — Т. 3. — С. 476.

¹²⁴ *Лазаревский А.* Очерки из быта Малороссии в XVIII в. Ч. 3: Сотники // Русский архив. — 1873. — Кн. 1. — С. 135–142.

Росія була під республікою Польською...», цей вищий спеціалізований орган виник у процесі скасування гетьманом і полковниками земських і гродських судів і привласненні всієї повноти судової влади старшиною¹²⁵.

Попервах до вирішення найважливіших справ, наприклад, осуду незадовільного керівництва в бойових діях деяких воєначальників, керманич держави долучав усіх генеральних старшин, навіть тих з них, хто не мав безпосереднього стосунку до вищого суду, — обозного, осавулів, хорунжих (1701)¹²⁶. В окремих випадках на такі засідання для розгляду справ запрошувались різні поважні особи — військові товариші заможні козаки... Структурно Генеральний військовий суд підпорядковувався гетьманові та Генеральній військовій канцелярії, що опікувались збройними силами, адміністративним, судовим і фінансовим управлінням. До його компетенції входив розгляд справ старшин найвищих рангів, включаючи полковників, а також державних злочинців. Водночас він являв собою найвищу апеляційну інстанцію для полкових і сотенних судів, стежив за виконанням розпоряджень володаря булави та монарших указів. Функціонування його відбувалось під керівництвом генерального судді (спочатку їх було три, потім — два, і нарешті — один). Усі найважливіші вироки, особливо ті, що стосувалися смертної кари, мав затверджувати гетьман як верховний суддя. Якщо ж поставало питання про зловживання генерального судді, то тоді відбувалось спільне засідання представників царського уряду та ради козацької старшини (1722–1723)¹²⁷.

Про оформлення і форму звернення, а також порядок подачі апеляції йдеться в процесуально-вироковій документації. Зокрема, в одній із судових справ, остаточно датованих 30 червня 1719 р., читаємо таке: «По злеценню* ясневелможного его милости пана Івана Скоропадского, Войск его царского пресветлого величества Запорожских, обоих сторон Днепра гетмана, слухана была справа пред Судом войсковым енералним, полчан стародубовских; чрез панов Афанасія Покорского, Андрея Гудовича, и Николая, бывшего сотника сердюцкого, знатних товаришов войскових, з стороны козацкой, а з стороны посполства чрез пп.** Григорія Отвеновского, писара майстратова, и Исаака Расенка, райцу тамошнего, в своих и всего полку обыдах, тяжестех и долегливостех, скаргу занесших на п[ана] Лукяна Жоравку, полковника стародубского в такой способ.

¹²⁵ Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII–XVIII вв. — К., 1921. — Т. 1. — С. 144, 145.

¹²⁶ РДАДА. — Ф. 229. — Оп. 1. — Спр. 96. — Арк. 27.

¹²⁷ ДБ Росії. — ВР. — Ф. 159 (зібрання М.А. Маркевича). — № 17 (17). — Арк. 1.

* Тут: за рекомендацією.

** Панів.

Помянуті от всего полку пленепотенти, подавали ясневелможному чолобытнью под іменем монаршим всеросійского повелителя нашего всемилостивейшаго царя и государя его царского священнейшаго величества справленную, з якої пунктами прекладали тое...»^{*}.

Як бачимо з документа, козаки і селяни Стародубського полку через своїх представників подали скаргу на ім'я царя про численні утиски полковника Л. Жоравки, котрий уособлював усю повноту влади. Справа розглядалася в Генеральному військовому суді під наглядом гетьмана. В результаті було прийняте позитивне рішення на користь полчан, а дії Л. Жоравки засуджено. Проте полковник з вироком не погодився і звернувся з апеляцією до царського суду: «...Апеліован пан полковник стародубовській до суду задворного в Санкт-Петербурх, теды тото ему подлуг права возбранивши, иле же з обох сторон чолобитніе под превисоким іменем пресветлейшаго и самодержавнейшаго его царского священнейшаго величества панской велможности и як завод весь слухан, так тут записавши, сей декрет з подписом руки и положеннем печати требующей стороне выдает в Глухове». Засвідчив достовірність і чинність документа генеральний суддя Іван Черниш¹²⁸.

І, як це не дивно на той час, але ображеним жителям Стародубського полку, щоправда, не без підтримки опозиційно налаштованої місцевої старшини і власне гетьмана, вдалося таки відстояти свої законні права і скинути з посади свого полковника, який перебував на ній десять років¹²⁹.

За гетьманування Д. Апостола підпорядкування Генерального військового суду Генеральній військовій канцелярії було скасовано, а його структуру реформовано. Тоді до складу суду ввійшло 6 осіб (по троє представників від старшинської адміністрації та імперського уряду). Верховним повноважним у суді офіційно підтверджено володаря булави (1727)¹³⁰.

1750 р. у засіданнях Генерального військового суду зафіксовано участь трьох генеральних старшин, незабаром до них приєдналось кілька бунчукових товаришів, а з генеральних старшин лишилося два суді. Наступного року в ньому працював уже один суддя та три бунчукових

---

* Тут і далі прочитання ділової документації дещо полегшено.

¹²⁸ НБУВ. ІР. — Ф. 1. — № 50715. — Арк. 1–7; Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. — К., 1993. — С. 208–219.

¹²⁹ Панащенко В.В. Полкове управління в Україні (середина XVII–XVIII ст.). — К., 1997. — С. 57.

¹³⁰ Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол і його доба. — Авгсбург, 1948. — С. 93.

товариші¹³¹. У 1752 р. у роботі суду брали участь генеральні суддя, підскарбій, хорунжий, два бунчукові товариші і писар¹³².

До більшої «козацької демократичності» Генеральний військовий суд повернуто за К. Розумовського. В результаті проведеної ним реформи інституцію очолили двоє суддів, а до складу було включено 10 представників старшини — по одному з кожного лівобережного полку (1760). У виборах суддів могли брати участь полкові старшини, сотники, а також значкові, бунчукові й військові товариші. Якщо кандидат у члени суду не обирався у визначений термін (наприклад, через хворобу або смерть), то інституція могла тимчасово функціонувати не в повному складі. При підготовці вироку кожний з присутніх на засіданні мав право висловлювати власну думку з питання, причому, опитування починалося з тих, хто займав меншу посаду¹³³.

У 1761 р. Сенат мав намір певною мірою переглянути деякі норми судочинства та права в Лівобережному Гетьманаті. В зв'язку з цим 31 серпня вийшов його указ «О рассмотрении изменений и дополнений Статута, по коему в Малороссии суд и расправа производится»¹³⁴. Проте тоді з цього нічого не вийшло через кінцеву незацікавленість у позитивному результаті царського уряду, а саме кодифікації національного права.

Внаслідок знищення гетьманського правління імператрицею Катериною II у 1764 р. суд було перепідпорядковано так званій Другій Малоросійській колегії. Офіційно він продовжував діяти до 1782 р., коли утворено намісництва. Проте на практиці його функціонування (підготовка передачі матеріалів по інстанції, звітування, згортання роботи) завершилося лише 1790 р.

Через певний час цю установу, згідно з указом імператора Павла I від 30 листопада 1796 р., змінив Генеральний малоросійський суд¹³⁵. Водночас були поновлені попередні прерогативи найвищої судової інституції, які поширювались на всю територію новоствореної Малоросійської губернії з адміністративним центром у м. Чернігові, де і розмістилася її будівля. Реально суд розпочав роботу 1797 р. у складі двох департаментів — цивільного та кримінального (2 генеральні судді й 10 засідателів, які обиралися на дворянських зібраннях на 3 роки). За виконанням рішень

¹³¹ Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII–XVIII вв. — Т. 1. — С. 128.

¹³² Миллер Д. Очерки по истории юридического быта старой Малороссии. — К., 1885. — Ч. 1. — С. 18, 19.

¹³³ Пауук А.Й. Назв. праця. — С. 32.

¹³⁴ ПСЗРИ. — Т. VIII. — № 5324.

¹³⁵ ПСЗРИ. — СПб., 1830. — Т. XXIV. — № 17594. — С. 212–213.

суду стежив генеральний возний. Інституція припинила своє існування 1831 р. у результаті централізації судочинства в Російській імперії.

В історії Генерального військового суду, як про те свідчать документальні матеріали, наведені О. Лазаревським, траплялись випадки, коли він засідав за відсутності вищого в державі представника Феміди¹³⁶.

Якщо в межах Лівобережного Гетьманату вища влада в суді належала володарю булави та Генеральному суду, то в полках вона зосереджувалась у руках полковника і його найближчого оточення. «Справні книги» полків (записи судових справ) рясніють такими визначеннями: «по указу самого его милости пана полковника», «з поважного розказання добродія нашого...», «за вєдома е.ц.в. полковника» і т. п. Полковник, як і гетьман, спочатку ознайомлювався з результатами попереднього розслідування, обговорював їх на засіданні з поважними особами, дослухався до різних порад і думок, а вже потому приймав рішення. Нерідко вирок правопорушнику виносився з урахуванням побажань, а то й за прямими вказівками гетьмана. Виходячи з аналізу першоджерел, слід констатувати: склад полкових канцелярій багато в чому «накладався» на структуру суду. Схожу думку висловив і А. Пашук, доводячи, що між ними ніяких відмінностей не спостерігалось, «бо ті ж полкові судді, як і полкові старшини входили до складу полкових канцелярій»¹³⁷. Протилежну думку висловив М. Слабченко, зазначивши значну різницю в структурі обох органів¹³⁸. Ще більшої схожості в справах судочинства набували полкові канцелярії й суди, коли розгляд правопорушень відбувався за відсутності безпосереднього очільника суду або ж коли їхнє обговорення проводив не він (навіть за його присутності), а інший старшина, наприклад, обозний чи писар¹³⁹.

Важливими учасниками засідань полкового суду були міські урядовці (війт, бурмистр, магістратський писар і ін.), особливо тоді, коли йшлося про «меські» злочини, суперечки за майно, борги тощо.

Певне уточнення щодо полкового судочинства вніс указ Генеральної військової канцелярії (безпосередньо стосувався Стародубської полкової канцелярії) від 6 березня 1743 р. Зокрема, в ньому йшлося про те, щоб справи «колоднические и челобитнические»* приймали до розгляду

---

¹³⁶ Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии. — К., 1902. — Т. 3: Прилуцкий полк. — С. 350.

¹³⁷ Пашук А.Й. Назв. праця. — С. 34.

¹³⁸ Слабченко М. Судівництво на Україні XVII–XVIII вв. — Харків, 1919. — С. 9.

¹³⁹ Дядиченко В.А. Назв. праця. — С. 325, 326.

* Тобто: кримінальні й цивільні.

тільки полковники, коли вони присутні в правлінні спільно з старшинами, а апеляції — вони ж, але вже особисто, без старшин¹⁴⁰.

Схожа ситуація існувала і в сотенних судах — нижчій ланці місцевого старшинського судочинства. Так, при розгляді справи у м-ку Вороніж (Воронізька сотня Ніжинського полку) від 5 липня 1719 р. про порушення місцевими мешканцями прав власності Новгородського монастиря на ліс на профільному засіданні були присутні, крім правопорушників, городовий отаман і водночас наказний сотник, вїт з бурмистрами та представник архімандрита. Рішення приймалось відповідно «росказаню самого ясневельможного добродія его милости пана» І. Скоропадського¹⁴¹.

Проте відомі випадки, коли сотники, користуючись підтримкою вищих сановників московської влади, дозволяли собі самочинно порушувати норми поведінки, зневажати закон і відповідальність за скоєне перед володарем булави та представниками Генерального суду. Так, із судової справи, що розглядалась у Глухові 2 серпня 1717 р., видно, що на зауваження «старинного» козака Пилипа Кгаха з с. Кнути Новомглинської сотні про те, що є в нас «звирнейшая власт — гетман, то мы тоєю будем укладатися», місцевий сотник Григорій Шинкевич вигукнув: «Не оборонит тебе од мене гетман, скурвий син, ось ему дуля! Я не з его ласки сотництво маю, але з ласки светлейшого князя (очевидно, О. Меншикова. — *Авт.*). Нехай гетман тое знає, же своїх кривних — одного судею енералним, а другого полковником лубенским наставил, а у моего хлопця (тобто прислуги. — *Авт.*) болш ест розуму, анеж у их»¹⁴². І далі стосовно І. Скоропадського: «...дармо, я его не боюс, що мне учинит»¹⁴³.

Проте якою б повнотою влади чи підтримкою не користувався сотник або полковник, їхні судові рішення мав затверджувати гетьман та Генеральний суд як найвищі інстанції. Навіть тоді, коли скоєне виходило за межі їхньої компетенції (зносини з ворогом, державна зрада, образи на ім'я царя тощо) московський уряд зазвичай зносився з володарем булави, передавав йому для суду обвинувачених і рекомендував карати їх «по давним правам и обычаям».

Принаймні, так тривало протягом другої половини XVII ст. і до подій, пов'язаних з І. Мазепою та елекцією замість нього І. Скоропадського.

Щоправда, інколи такий хід процесу порушували обставини воєнного часу. І тоді царат міг перебрати на себе прерогативу розслідування та розгляду справи в Москві, вимагаючи без допиту відправляти всіх осіб,

¹⁴⁰ ЦДІАК України. — Ф. 64. — Оп. 1. — Спр. 1027. — Арк. 1.

¹⁴¹ Ділова документація Гетьманщини. — С. 169–172.

¹⁴² Там само. — С. 166.

¹⁴³ Там само. — С. 168.

які мовлять «Слово и дело государево». Схожий порядок зафіксували й «Права...»¹⁴⁴.

Ані гетьман, ані полковник, тим паче сотник не наважувались карати царських ратників або їх воєначальників, які перебували в межах Лівобережжя і коїли неправоправні дії стосовно місцевого населення. Так, у скарзі-листі І. Мазепи на ім'я Петра I від 16 червня 1703 р. з Батурина йшлося про такі злочини росіян: «Нерад бы я малыми делами превысокого монаршеского вашего царского пресветлого величества докучати престола. Уже многократно, как от старшины войсковой с товариством, так и от рядовых мещан со всем посполством граждан города Нежина приходят ко мне жалобы и многие досадные им неправды, утеснения и побои от ратных ваших г[род]ских людей в верхнем городе на службе вашей монаршеской обретающихся, а особливо когда сим временем, моему человеку и ближнему свойственнику в нужной посылке будущему от оных же ваших ратных г[род]ских людей посреди места без всякой причины учинилось безчестие и воздравии увечье, понеже самага его по городу гоняв киями нещадно били, а людем ево одним головы пробии, а других мало недосмерти побии. О чем хотя и писал есмь к полковнику Ивану Брыскову в сие время над теми ратыми вашими г[рад]скими людьми начальствующему дабы по указу вашему г[рад]скому, а по розыску и наказание учинил винным, однако он отказал такими словами, что будто он их не может смирать и управы над ними чинить, а так я дерзаю о тех вышеписанных обидах вам великому государю... донести... и челом бью, дабы ізволили... повелети о всех тех помянутых жителем нежинским учиненных обидах и вновь ныне моему свойственнику учинившемся бою розыск и управу там в Нежине учинити...». Крім скарги на ім'я царя, гетьман направив листи скривджених громадян міста і в Малоросійський приказ¹⁴⁵.

Загальновідома справа старшин В. Кочубея та І. Іскри, яких звинуватили в наклепах на І. Мазепу та його найближче оточення, а потім доправили в Москву на допит. У ході катувань ті зізналися, що даремно обмовили володаря булави. В результаті їх повернули в Гетьманщину, де було страчено «на горло»¹⁴⁶. Про облудність такої форми допитів у XVIII ст. зазначила сама імператриця Катерина II: «Пытка... есть надежное средство осудить невиннаго, имеющего слабое сложение, и оправдать беззаконного, на силы и крепость свою уповающего. Когда употребляют

¹⁴⁴ Права, по которым судится малороссийский народ. — С. 27.

¹⁴⁵ З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи / Упор. і автор передмови В.В. Станіславський. — К., 1996. — С. 140–141.

¹⁴⁶ Источники малороссийской истории. — М., 1859. — Ч. 2. — С. 61–146.

ону над обвиняемым для объяснения протворечій, которыми он спутался в допросе, ему учиненном, противоречія, столь обыкновенныя человеку, в спокойном духе пребывающему, умножаются при встревоженіи души, погруженной в мыслях, как-бы себя спасти от наступающей беды»¹⁴⁷.

Інколи майно чи угіддя засуджених у Гетьманаті високопосадовців переходило у власність володаря булави, або перерозподілялось серед його найближчого оточення, як це сталося з «мазепинцями» після національної катастрофи 1709 р.¹⁴⁸ У період «зради» І. Мазепи Петро І послав в Україну десять драгунських полків, які, на відміну від попередніх залог, розмістились по селах і містечках¹⁴⁹. З їхнім приходом розпочалося масове нехтування національних правових норм і зневажання козацької влади російським військовим начальством. У межах Лівобережжя встановився режим терору, а місцеві суди діяли з оглядкою на прибульців. Конфіскації майна й угідь, страти й заслання стали звичайною справою для кожного, хто хоч найменшою мірою був причетним до подій, пов'язаних з Мазепою, чи дозволяв негативно висловлюватись стосовно царя або його посіпак. Підозрюваних звозили до Лебедина, де чиновники Польової, а згодом Посольської канцелярій чинили їм допит, виносили вироки. Більше того, незабаром до Москви вислали й найближчих родичів відомих мазепинців, які також попередньо пройшли російське «чистилище» в Лебедині¹⁵⁰.

В усіх судах значились ще спеціально підготовлені канцеляристи. Їхня кількість чітко не регламентувалась, а встановлювалась, як зазначено в «Правах...», відповідно потребам, «по рассмотрению судей и по составлению дела»¹⁵¹.

19 серпня 1722 р. універсал П. Полуботка, розісланий у копіях у всі лівобережні полки, прописав певний порядок апеляції. Відтоді належало оскаржувати рішення сільських і сотенних судів у полковому, а останнього — в Генеральному військовому суді. Судова інстанція, на вирок якої подавалась апеляція, зобов'язувалась до видачі апелянту «писменное

¹⁴⁷ Цит. за: *Бантыш-Каменский Д.Н.* История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. — К., 1993. — С. 384.

¹⁴⁸ *Грушевський О.* По катастрофі 1708: конфіскація земель у мазепинців // ЗНТШ. — Львів, 1908. — Т. LXXVIII. — С. 85–95; *Його ж.* Глухів і Лебедин // ЗНТШ. — Львів, 1909. — Т. ХСІІ. — С. 21–65.

¹⁴⁹ *Грушевський О.* Розквартирування російських полків на Україні // ЗНТШ. — Львів, 1907. — LXXVII. — С. 5–25.

¹⁵⁰ *Субтельний О.* Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. — К., 1994. — С. 37.

¹⁵¹ Права, по которым судится малороссийский народ. — С. 95.

за руками своїми... свідителство, с подлинною всеей справи и контроверсии обоих сторон описью». Згідно з універсалом, підтвердженим і царською грамотою, первинною судовою інстанцією визначено сільські уряди: «...дабы у войтов люде посполитые, а казаки перво у атамане судилися»¹⁵². За ними йшли сотенні, міські та полкові суди. Оскарження на рішення Генерального військового суду повинна була розглядати Малоросійська колегія. Численні факти зафіксували, що розслідування, розгляд справ і вироки в судах, нижчих за полковий, нерідко здійснювались за усною або письмовою вказівкою очільника полку, його «листом указом»¹⁵³.

Були випадки, коли володар булави або його довірена особа, наприклад, генеральний писар, накладали «вето» на вже прийняті рішення підпорядкованих їм судових інстанцій. Тоді на відповідних справах робилась офіційна приписка на кшталт: «Сия справа затерта есть по указу пана..., зосланого е.м. вельможного пана гетмана... для ферования разных справ, на тот час прилучающихся»¹⁵⁴.

У старшинських судах різних рівнів періодично наголошувалось на тому, що провину будь-кого розглянуто об'єктивно, з урахуванням усіх обставин і на демократичних засадах — «за ведомом всего товариства и всего посполства..., старшого и меншого». І хоча насправді рішення приймалось місцевими можновладцями за участі представників заможного козацтва, українська судова практика різко контрастувала з ортодоксально структурованим судочинством у абсолютиській Росії навіть у XVIII ст. Гетьмани, полковники та сотники в своїх судових повноваженнях і рішеннях, нехай часто і формально, намагались долучити до справи якомога більше поважних осіб і зацікавлених громадян. Зокрема, як засвідчила виписка з книг стародубського магістрату від 12 січня 1746 р., гетьманич і полковник Яков Іванович у своєму «писанні» стосовно розгляду справи порушників земельних прав громади с. Нижне (Стародубський полк) братів Михайла та Іллі Рубців звернувся до панів полкових обозного, судді, осавулів, сотників, усього «старшого и меншого полку нашего товариства», а також вїта «со всеми майстратовими особами, и кому тылко о том ведати належатимет»¹⁵⁵.

---

¹⁵² Журнал си есть насущная записка дел... наченшаяся року 1722, месяца июля 3 дня // ЧИОНЛ. — К., 1898. — Кн. XII. — Отд. 3. — С. 95, 107.

¹⁵³ Журнал си есть насущная записка дел... — С. 128; *Левицкий О.* Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст. — К., 1902. — С. 58; Стороженки. Фамильный архив. — К., 1908. — Т. VI. — С. 282.

¹⁵⁴ *Левицкий О.* Указ. соч. — С. 34.

¹⁵⁵ НБУВ. ІР. — Ф. 1. — № 55300. — Арк. 1.

Слід зазначити, що розгляди (перегляди, апеляції) окремих судових справ могли тривати не лише роками, а десятиліттями¹⁵⁶.

Певну специфіку мало сільське судочинство, на чолі якого перебували, як правило, отаман і староста. Вони ж проводили попередній допит. Причому за їхніми наказами обвинувачених нерідко «допитували» побиттям, через що ті часто давали неправдиві свідчення — в угоду звинувачам¹⁵⁷. Провівши розслідування злочину, сільські представники влади передавали матеріали справи у вищі інстанції — сотенні або полкові, туди ж переправляли правопорушників, забитих у дерев'яні чи залізні колодки¹⁵⁸.

О. Лазаревський, засновуючись на виявлених ним документах, чітко розрізнив сільські суди: для посполитих і для козаків¹⁵⁹, хоча структурно вони мало чим різнилися, були єдиними для сільської громади, про що зазначено і в «Правах...»¹⁶⁰. Коли ж розглядалися справи стосовно козаків, то суд доповнювався їхніми представниками, а коли селян, то відповідно — поважними односельцями¹⁶¹. Якщо суперечка виникла між селянином і козаком, то в разі подачі скарги першим мав судити отаман спільно зі «знатним товариством», а коли другим, то правопорушення розбирали старости та війти¹⁶². Названі офіційні особи брали безпосередню участь у проведенні слідства та видавали характеристики на обвинувачених. До їхньої компетенції головно входили вирішення справ про дрібні злочини: крадіжки, побиття, порушення випасу худоби... Більш важливі передавались вище по інстанції.

В результаті швидкого опанування козацькими старшинами магістратів і ратуш міський суд у кінці XVII — на початку XVIII ст. також опинився під їх владним впливом. І це зрозуміло, адже профільні суди в магістратах і ратушах функціонували поряд, а то й спільно з полковниками, сотниками або їхніми довіреними особами¹⁶³.

За гетьманування Д. Апостола сталося певне розмежування повноважень «меского уряду» з полковими і сотенними судами. Згідно з «Решительними пунктами» козаків зобов'язували звертатись у судових

¹⁵⁶ Ділова документація Гетьманщини. — С. 143.

¹⁵⁷ Дядиченко В.А. Назв. праця. — С. 351, 352.

¹⁵⁸ Там само. — С. 356.

¹⁵⁹ Лазаревский А. Суды в старой Малороссии (замечания на монографию Д.И. Миллера «Суды земские, городские и подкоморские в XVIII в.»). — К., 1898. — С. 75–115.

¹⁶⁰ Права, по которым судится малороссийский народ. — Гл. VII. — Арт. 3. — П. 3.

¹⁶¹ Там же. — Арт. 1. — П. 4.

¹⁶² Матеріали до історії українського права. — С. 11.

¹⁶³ Василенко М. З історії устрою Гетьманщини. Критичні замітки // ЗНТШ. — Львів, 1912. — Т. CVIII. — С. 106.

позовах до полкових і сотенних судів і канцелярій, а міщан і ратушних посполитих («государевых мужиков») — до магістратів і ратуш.

Суди цехів діяли в межах нормативів і привілеїв, визначених козацькою верхівкою, але, як правило, без представництва останніх. Розбирались справи на зборах цеху за присутності всіх його членів або ж лише керівництва — «старших» (наприклад, цехмістрів).

Певною мірою доповнювали судову систему Гетьманату мирові інституції, які за своєю суттю нагадували третейські суди¹⁶⁴.

Радикальні зміни в судочинстві сталися 1763 р., коли К. Розумовський з дозволу Катерини II заснував земські, гродські та підкоморські суди за зразком так званих литовських, які діяли на засадах Литовського статуту. За гетьманським «ордером» від 30 липня 1763 р. магістрати та їхні суди звільнялись з підпорядкування полковим канцеляріям. Розгляд справ міщан доручався земським судам¹⁶⁵.

Важливим компонентом судочинства було забезпечення наявності свідків: їх потребували і попереднє розслідування, і власне процес розгляду справ. Доставка необхідних свідків, насамперед особисто незацікавлених у кінцевому результаті суду, покладалась на місцеві органи влади. Від них вимагались у першу чергу об'єктивні показання про здійснений злочин, але також могла збиратись інформація про поведінку обвинувачених у минулому.

Для уточнення необхідних технічних обставин скоєного злочину або для огляду завданих побоїв і каліцтв судом призначались спеціально підготовленні вповноважені — «слуги присяглые» — фахівці своєї справи. Після належних процедур при огляді робився відповідний запис, який додавався до протоколу¹⁶⁶. Так, у стародубському суді йшлося про те, що тіло забитого чоловіка «оглядал слуга присяглий Семен; видел кожух, протягий удвое, и руку левую обятую до раны досужое на жилах, з которой увес рукав окривлен». А «уряд, той реляции вислухавши, казал записать» (1693)¹⁶⁷. У разі неможливості потрібного свідка прибути до суду, наприклад, через хворобу, до нього посилались уповноважені, щоб вислухати і зробити офіційний запис сказаного ним (1691)¹⁶⁸.

Коли покази свідків однієї з сторін мали принципові розбіжності або викликало сумнів їх дослівне, наче завчене наперед свідчення, суд від-

¹⁶⁴ Пашук А.Й. Назв. праця. — С. 53.

¹⁶⁵ Миллер Д. Очерки из истории юридического быта старой Малороссии. — Ч. 1. — С. 119.

¹⁶⁶ Левицкий О. Очерки народной жизни в Малороссии. — С. 151; Актовая книга Стародубского городского уряда 1693 года. — Чернигов, 1914. — С. 100.

¹⁶⁷ Актовая книга Стародубского городского уряда 1693 года. — С. 101.

¹⁶⁸ Левицкий О. Очерки народной жизни в Малороссии. — С. 40.

хияв їх як недостовірні. З джерел відомі спроби здобути правдиві показання шляхом їх буквального «вибиття», як про це зазначено в справі пирятинського суду від 20 жовтня 1715 р.¹⁶⁹ «Мы, вряд, казалем оних сведков добре бити, которие слово в слово признали и доочне доказали». За облудні свідчення передбачались різні покарання тим, хто їх давав.

У судовій практиці велике значення мала присяга. В судовій й адміністративних присягах чітко простежувалось кілька спільних ознак, і вони були більш конкретнішими за змістом, ніж військові. Характерним для представників східнослов'янських народів стало заприсягання іменем Бога перед святим Хрестом і Євангелієм. Текст присяги завершувався підписом її давця і затверджувався особою від духовенства, в присутності якої вона проголошувалась. Прикметними були її початок і кінцівка, а в середині змісту безпосередньо йшлося про те, в чому присяглась людина. Зокрема, судова присяга XVIII ст. починалась так: «Я, ныже имянований, присягою госпуду Богу в Троици святой славимому...», а завершувалась словами: «Ми, Боже, помози. А буди неправдиве — скарай. В заключение чего целую слова и крест Спасителя моего. Аминь»¹⁷⁰.

Для заприсягання певній особі або особам треба було отримати дозвіл вищої влади або суду. Наприклад, у 1701 р. пирятинський городовий «уряд», розглядаючи одну з справ, зобов'язав присягнути одразу дев'ятьох чоловіків, помітивши в їхніх свідченнях «контроверсию». Перед тим свідків суворо попередили, щоб ті були готові присягнути «все сполне», «неотступне и не усумневаючися» такого то місяця «от суботи числа 11 на понеделок числом 13 ден»¹⁷¹. У разі, коли зобов'язаний судом до складання присяги протягом визначеного терміну не міг знайти «людей, приличных на тое», він карався штрафом за «шкоду» відповідно нормативам Литовського статуту (1693)¹⁷². Особам іншого віросповідання дозволялось складати присягу за звичаями їхньої віри.

Безпосередній вплив звичаєвого українського права проявився в тому, що в Лівобережному Гетьманаті на ґрунті його застосування так званими козацькими судами (полковими та сотенними), а також у практиці використання положень «меского» законодавства, вже в другій половині XVII ст. утворилась система покарань, яка різко контрастувала за системою покарань з Литовськими статутами. На думку С. Юшкова, їх, найменні основних, існувало одинадцять видів:

1. арешт і ув'язнення за ґратами;

¹⁶⁹ Стороженки. Фамильный архив. — Т. VI. — С. 281.

¹⁷⁰ Ділова документація Гетьманщини. — С. 156.

¹⁷¹ Стороженки. Фамильный архив. — Т. VI. — С. 187.

¹⁷² Актовая книга Стародубского городского уряда 1693 года. — С. 131.

2. смертна кара з її класифікацією на види «прості» та «складні»;
3. калічення членів і хворобливі покарання різних ступенів;
4. позбавлення честі (шельмування);
5. вигнання (з громади, села, міста і т.п.);
6. відсторонення від посади (рангу);
7. так звані майнові (конфіскація) та грошові (штрафи, викупи, зокрема за побиття та вбивства) покарання;
8. так звані церковні покарання (особливо поширеними були «куна», коли залізним обручем охоплювалась шия чи рука злочинця й приковувалась до зовнішньої стіни монастиря або дзвіниці, та ув'язнення в святій обителі);
9. «потвара» — вид покарання за брехливі свідчення;
10. примусове одруження (за гвалтування дівчат) і розлучення подружжя;
11. догана чи словесне вмовляння, до яких присуджувались поважні особи¹⁷³.

У ході слідства до підозрюваного, який не визнав за собою правопорушення, могли застосовуватись жорстокі катування, які називались «пробами», або «муками»: побиття канчуками, підняття на дибу, колування, припикання тіла різними розпеченими предметами з заліза тощо. Застосування таких фізично тяжких тортур передбачало врахування судом віку, статі, майнового й соціального становища допитуваного. Згідно до тогочасних нормативних правил від тортур, як правило, звільнялись поважні духовні особи, заможні шляхтичі, вищі урядовці, а також психічно хворі люди, малолітні й особи похилого віку (що мали понад 70 років), немічні і т. п. Значну толерантність судді проявляли до особливо багатих обвинувачених і, навпаки, жорстокіше карали бідняків.

Зокрема, О. Левицький у своїй праці навів характерний приклад, коли за скоєні аморальні злочини чоловікові смертну кару замінили великим грошовим штрафом, «углядивши на его подейшлих летах старость». Проте суд грізно його попередив: якщо він ще раз скоїть «богомерзкий» вчинок, «тогда безотпустне каранья смертелного ни уйдет конечно» (1683)¹⁷⁴.

Присудження смертного вироку за вбивство також могли замінити на значні матеріальні відшкодування, якщо родичі загиблого не наполягали на страті й погоджувались на відповідну компенсацію.

Взагалі домовленості між сторонами в суді відігравали помітну роль щодо пом'якшення вироків. Позначались на них і захист громади, де

¹⁷³ Див.: Юшков С.В. История государства и права СССР. — Ч. 1. — С. 400, 401.

¹⁷⁴ Левицкий О. Очерки народной жизни в Малороссии. — С. 192.

мешкав обвинувачений, взяття на поруки (особливо духовними особами) тощо.

Таким чином, право, суд і судочинство в Гетьманаті зазнали значних реформувань протягом другої половини XVII — XVIII ст. Чимало їх форм, видів і норм, що виникли у ході Національної революції на ґрунті демократичних засад, поступово еволюціонували в бік станової корпоративності, імперського одержавлення та бюрократичної залежності. І хоча тогочасне українське судочинство загалом було спрямоване на захист панівної верхівки суспільства, що безпосередньо проявлялось у таких його принципах, як змагальність права та диспозитивність, але й воно в багатьох випадках не вписувалось у ортодоксально сформовану судову систему Росії, з її абсолютистськими правилами, більш жорстокими вироками та самодурством чиновництва.

Попри будь-які обмеження й утиски московської влади від Хмельниччини до скасування гетьманства 1764 р., а місцями й довше, в Українській державі продовжувала функціонувати власна самобутня, багато в чому оперта на козацьке право, судова система. Це свідчило насамперед про її доцільність і самодостатність, відповідність потребам часу і населення Гетьманату.

Однозначно слід констатувати: вправність українських суддів і діяльність підпорядкованих ним інституцій звужувались пропорційно посиленню централізаторської політики царизму, що проявлялось у першу чергу в обмеженні повноважень верховного судді — володаря булави, безпринципній заміні національних кадрів російськими, поширенню московського законодавства на українські землі. Поступово в минуле відходили місцеве звичаєве право, литовсько-польські кодекси, за якими тривалий час судилися українці. Не сприяла верховенству права й нерозмежованість повноважень адміністративних і судових органів, особливо в нижчих і середніх ланках. Прикметним безпосередньо для міст стало проведення спільних судових засідань старшинської адміністрації й городского «уряду».

Виходячи з фактичного матеріалу, без перебільшення, можна твердити, що Гетьманат вирізнявся високо розвинутою формою судочинства та багатовекторною системою права, які в своїй основі базувалися на загальноєвропейських традиціях.

Розділ 8

АНТРОПОЛОГІЧНИЙ ВИМІР СУДОЧИНСТВА. ПРИБУТКИ СУДДІВ І КОРИСТІ ГРОМАДИ ВІД ПРАКТИКИ ПОМ'ЯКШЕННЯ СУДОВИХ ВИРОКІВ

Судочинство Гетьманату «класичної доби», тобто до моменту активного впровадження в українські суди російських норм, що мало місце вже з початку 1720-х років¹, представляло доволі цікаву мішанину норм і традицій, що, з одного боку, ґрунтувались на положеннях Литовських статутів і магдебурзького права, а з іншого — були щедро «приправленими» канонами права звичаєвого. Присутність звичаю не лише значно спрощувала судоустрій, позбавляючи його інколи надмірного, а нерідко й необхідного процесуального формалізму (за спостереженням М. Горбала, в козацьких судах приписи Литовського статуту і магдебурзьких прав постійно виправлялись неписаним звичаєвим правом²), але й часто обумовлювала непередбачуваність результатів судового розгляду.

Вочевидь, немалою мірою цьому сприяла й та обставина, що для позивачів здебільшого йшлося не стільки про дотримання норм законності, скільки про відшкодування понесених матеріальних і моральних збитків. Так само і судді, будучи тісно пов'язаними з тією спільнотою, де був вчинений злочин, опікувались не стільки дотриманням в непорушності букви закону, скільки збереженням спокою громади та викорінення конфлікту. Маючи при цьому на увазі, як побачимо далі при розгляді матеріалів судових справ, й цілком очевидний власний матеріальний інтерес від такого виправлення надто жорстких караючих постанов писаних правових кодексів у бік їх суттєво пом'якшення. Відтак, існуюча практика винагородження учасників судового процесу та місцевої адміністрації за рахунок сторони, яку суд визнав винною, безумовно, неабияк сприяла поживленню грошового обігу та рухові матеріальних цінностей у межах суду. А зважаючи на відсутність чіткої регламентації у цій частині процесуального дійства, судові вироки, які передбачали різноманітні грошові і майнові стягнення на користь місцевої адміністрації (котра зазвичай виступала і учасниками судового процесу), є доволі цікавими у процесі реконструкції реальної моделі функціонування українського судочинства гетьманської доби.

---

¹ Міркування автора з приводу механізмів цього впровадження див.: *Горобець В.* Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I. — К., 1998. — С. 186–208.

² *Горбаль М.* Передмова // *Левицький О.* По судах Гетьманщини. Нариси народного життя Гетьманщини 2-ої половини XVII віку. — [б.м. і р. вид.]. — С. 28.

Історична традиція грошових стягнень в європейському судочинстві

Згадки про гроші та натуральну плату в судах Гетьманату могли зустрічатися в різних контекстах, як-то: «головщина» (грошове відшкодування родичам убитого за «голову» від винного у його смерті), «пограбування» (відбирання майна на користь потерпілого як компенсація за понесені каліцтва), «нав'язка» (відшкодування потерпілому збитків за фізичні й моральні кривди) тощо. Основна увага зосереджена на грошових і натуральних стягненнях на користь судової й урядової адміністрації у вигляді штрафів за порушення закону та невиконання винесених судових вироків і постанов — так звані «вина панська» і «вина врядова», а також таке джерело матеріальних надходжень, як «зарука» і «змирщина». Ще одна, доволі пікантна сторінка грошового обігу в судах Гетьманату — це сплата суддям і судовим служителям так званих «поклонів» і «накладок». Поза фокусом дослідницького інтересу залишились унормовані положеннями Литовських статутів так звані «пересуди» — офіційна плата за виконання суддівських обов'язків, оскільки згадок про них у розглянутих судових справах виявити не поталанило.

Широке застосування норм звичаєвого права, вже за означенням тісно «прив'язаних» до місцевих традицій, не сприяло уніфікації судочинства Гетьманату в межах усіх його полків. Навпаки, подібні практики неминуче консервували існуючі регіональні відмінності. Відтак і більш-менш достовірною реконструкцією судових практик можлива в рамках дослідження окремих регіонів козацької автономії, межі яких здебільшого корелювались із полковим адміністративним поділом (цьому немалою мірою сприяла загалом незначна в останній третині XVII ст. мобільність старшини, швидше навпаки — доволі помітна замкнутість полковотенної адміністрації в межах окремих адміністративних одиниць чи територій).

Практика стягнення «вини» у судових установах, які в різний час функціонували на українських землях, мала свою давню традицію. Зокрема, її побутування спостерегли дослідники судочинства Великого князівства Литовського, які розглядали сплату «вини», поряд із так званими «пересудами», як різновид судового мита, прибутки з якого наповнювали скарб великого князя. З огляду на це категорія «вини» зазвичай уточнювалась, як «вина господарская». Зібрані ж в якості «вини господарской» кошти акумулювались у руках старост, державців і тивунів, але витрачались за приписами господарської канцелярії (так званий «квит») як плата адміністратором і служителям чи відшкодування приватним

особам державних боргів. Залишки сум судових прибутків відправлялись з місць до столиці³.

З огляду на той факт, що стягнуті судом «вини» йшли частково або значною мірою на користь самих суддів, такий вид покарання об'єктивно не міг бути рідко вживаним. Зокрема, на популярність практики стягнення «вини» вказував і критично налаштований сучасник — Міхалон Литвин, котрий, викриваючи недоліки системи управління Великого князівства Литовського, в тому числі й у сфері судочинства, стверджував, що навіть судочинство кримських татар і то є більш гуманним, аніж те, що функціонує в державі християнського господаря, — «суддя бере з винуватця під іменем штрафу стільки ж, скільки присуджує позивачу; а через свою користь він присуджує зазвичай позивачу, демонструючи свою схильність навіть відвертому наклепнику»⁴.

У часи становлення земського судочинства шляхта добивалась того, аби частина отриманих коштів йшла на користь земських суддів. Зокрема, шляхта Підляшшя у 1544 р. клопоталась про те, щоб на господаря бралось «вини» лише 14 гривень, а решта йшла на користь суддів. Крім того, сеймуючі стани вимагали від господаря зменшення переліку провин, за які б стягувалась «вина». Остання мала братись лише з тих злочинів, за які платять «головщину», а також за порушення «заруки», за невиконання наказу господаря чи нехтування судової постанови. Натомість центральна влада у свою чергу наголошувала на тому, що «вини» мають стягуватись «з милосердя, побожнє, без крику и тяжкости людское, чинячи ласку»⁵.

Присутність інституту «вини» фіксується і в правових кодексах, що були у вжитку в містах, які користувались магдебурзькими правами. Причому отримувачами зібраних у такий спосіб коштів виступали члени суду. Зокрема, у так званому «Порядку судів і справ міських права магдебурзького в Короні Польській» містився перелік провин і розміри «вин», які мали б накладатись на злочинців і порушників. Наприклад, за вияви неповаги до інституту суду, за які судді мали обов'язково стягувати «вини» у розмірі від трьох грошів і шелягу до двадцяти п'яти грошів і

---

³ Любавський М. Литовско-Русский сейм. Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешнею жизнью государства. — М., 1901. — С. 554. Зауваження відомого українського дослідника історії права Я. Падоха з приводу того, що у литовсько-руські часи «вина вказує на суб'єктивний бік злочину і становить грошову кару, що її платилося пошкодованому або й великому князеві, за всякого роду пошкодження майна» (Падох Я. Нарис історії українського карного права. — Мюнхен, 1951. — С. 47) суттєво коригує висловлені вище думки литуаністів, утім, не містить аргументації і виглядає не вельми переконливо.

⁴ Цит. за: Любавський М. Литовско-Русский сейм... — С. 554.

⁵ Там же. — С. 299, 399, 413–414, 505, 536, 554.

шелягу. При цьому стягування «вини» розглядалось не як право, а як обов'язок суду, оскільки: а) «вина» являє собою «нагородження чи карання за кривду Божу»; б) коли «вину» не братимуть, втратиться повага і поштивість до суду; в) стягування «вини» застерігатиме людей від більшої шкоди⁶. За неявку на суд після отримання судового виклику порушник мав сплатити на користь суду «вину» у розмірі п'яти грошів і одного шеляга⁷.

Кодекс німецького права, що був відомий у Речі Посполитій і в Україні як «Саксонське Зерцало», також передбачав стягнення на користь суддів «вини», а саме: за нанесення ран «нешкодливих» винуватець повинен був сплатити тридцять шелягів потерпілому і вісім шелягів «вини» судді; у випадку втрати потерпілим пальця чи зуба не лише збільшувалась сума його відшкодування, а й «вини» суддівської — до шістдесяти шелягів⁸.

Затверджений Зигмундом Старим у 1547 р. за ініціативи краківської міської ради спеціальний статут, покликаний унормувати розміри стягнень за провадження судочинства, встановлював за вчинену в суді словесну образу «вину» в розмірі 25 грошів й одного шеляга, за «нестриманість язика» — трьох грошів, за нанесення кривавих ран — «гвалтовне вчинених», вчасно позивачем заявлених і належним чином засвідчених, — 40 грошів, за рани давні — 25 грошів й один шеляг, за рани «прості» чи рани «сині» (тобто задавнені) — 6 грошів «і не більше»⁹.

Згадки про інститут «вини» надibuємо і в нормах Литовських статутів, наприклад, у розділі, де мова йде про покарання за пограбування. Так, «если бы шляхтич чіихъ людей пограбилъ на торгу при церкви на добровольной дорозі; такой маеть... вины заплатити шесть рублей грошей»; у випадку, коли б злочин стався «на поли або гді индей, а бою не вчинилъ; тогда мает заплатити три рубли грошей»¹⁰ і т. д. Утім, при аналізі статутних норм звертає на себе увагу той факт, що стягнуті у вигляді «вини» кошти мали йти не на особу господаря чи суддів, а злочинець мав би платити «стороні обжалованой вину»¹¹. Про кошти на користь суддів мова йде в третьому артикулі розділу IV «О пересудах судьи подсудку або писару». У відповідності з встановленими цим поло-

⁶ *Groicki B.* Artykuly prawa majdeburskiego. Postępek sądów okolo karania na gardle. Ustawa placej u sądów. — Warszawa, 1954. — S. 34, 35.

⁷ *Ibid.* — S. 101.

⁸ *Ibid.* — S. 41.

⁹ *Ibid.* — S. 217–218.

¹⁰ Статут Вялікаго княства Літоускага 1566 года (далі — Статут ВКЛ). — Мінськ, 2003. — С. 199. — Розд. 13, арт. 6.

¹¹ Там само. — Розд. 13, арт. 6; розд. 14, арт. 23, 25; та ін.

женням нормами на користь членів суду мав іти один гріш від копи «от презыску того, хто зыщеть»¹², тобто від усієї суми сукупного грошового і натурального відшкодування сторони, яка виграла судовий процес. Відтак, згідно до статутних норм члени суду користувались лише частиною присудженої ними «вини», вже у вигляді долі від загального «презыску».

Виклад базується на матеріалах Полтавських міських книг — офіційних реєстрів, куди вписувались зміст розглянутих полковим судом (а іноді й сотенними судами) справ та винесені по ним вироки. Частина з них свого часу була опублікована Вадимом Модзалевським¹³, інша використовувалась Орестом Левицьким при підготовці його піонерських нарисів з українського «народного життя» (за визначенням самого автора) другої половини XVII ст.¹⁴ Частина архівних матеріалів, що перебувають на збереженні в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, уводиться до наукового обігу вперше¹⁵.

Уже побіжне знайомство з матеріалами справ, що перебували на розгляді в судових інстанціях Гетьманату останньої третини XVII ст., нашоухує на думку, що здійснення судових функцій було не лише способом забезпечення суспільного порядку та засобом покарання злочинців, а й важливим джерелом прибутків для осіб, на яких було покладено обов'язок реалізації судової влади. Адже практично кожна справа після оголошення імені винного у скоєнні злочину завершувалась не лише зобов'язанням останнього відшкодувати потерпілому завдані матеріальні та моральні збитки, а й вказівкою на сплату так званої «вини» — штрафу в грошах чи «худобі»¹⁶, отримувачем якого була вже не потерпіла сторона, а представники центральної чи місцевої влади.

Що ж являла собою «вина»? Від чого залежав її розмір й адресація? Якою мірою практика стягнення «вини» була вкорінена в правову традицію Великого князівства Литовського і Речі Посполитої? І що нового привнесла практика козацького врядування?

---

¹² Там само. — Розд. 4, арт. 3.

¹³ *Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века.* — Чернигов, 1912. — Вып. I: *Справы поточные 1664–1671 годов*; Вып. II: *Справы вечистые 1664–1671 годов.*

¹⁴ *Левицький О.* *Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII века.* — К., 1902; Український переклад з певними скороченнями представлено: *Левицький О.* *По судах Гетьманщини...*

¹⁵ *Акты Полтавского полкового суда (1683–1740)* // Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі — НБУВ. ІР). — Ф. I. — № 55257.

¹⁶ Тут історичне поняття означає значно ширший контекст — як майно загалом.

«Вина панська» і «вина врядова» як самодостатні форми покарання

Досліджуючи перетікання практик стягування «вини» із судочинства Великого князівства Литовського та Корони Польської в судочинство Гетьманської України, історики права, зокрема, й згадуваний уже раніше Я. Падох відзначають помітне розширення сфери їх застосування. Так, учений був переконаний, що коли у литовсько-руську добу «вина» стягувалась лише за злочини проти власності, то в козацькому суді вона «стосується до різних випадків порушення як приватного, так і публічного інтересу»¹⁷. Щоправда, у своїх висновках дослідник відштовхувався не від реальних судових практик, а лише від норм, зафіксованих у «Правах, по которым судится малороссийский народ...», кодифікованих, до речі, уже в 1730–1740-х роках. А тому, слухно відзначаючи караючу суть інституту «вини» (на противагу, скажімо, «поголовщини» чи «нав'язки», які виступали грошовими відшкодуваннями втрати життя, здоров'я, прав власності чи честі), Я. Падох відверто неправий у своєму категоричному твердженні стосовно того, що «вина» «вимірюється по волі суду і йде до судової каси (“на уряд вину взяти”»)¹⁸. І цю невідповідність теоретичних напрацювань з другої третини XVIII ст. юридичним практикам козацьких судів другої половини XVII ст. переконливо демонструють численні приклади, взяті з матеріалів діяльності Полтавського полкового суду.

Згадки про накладання Полтавським полковим судом «вини» як самостійного і самодостатнього виду покарання зустрічаємо переважно у випадках з незначними і не обтяженими додатковими провинами злочинами. Зокрема, за вчинену жителем Старих Санжар Тимошем Іваненком крадіжку чужих бджіл місцевий суд 29 травня 1684 р. присудив стягнути з нього чотири пнів бджіл і пару волів як «вини панської» та корову в якості «вини врядової»¹⁹. Порубка «потаємно» жителем Нових Санжар Костем Дерикою дубів у раніше проданій ним частині лісу Стефанові Бенецькому вартувала йому стягнення пари волів як «вини» на користь полковника²⁰. Так само і покаража старосанжаровським жителем Гриць-

¹⁷ Падох Я. Нарис історії українського кримінального права. — С. 110.

¹⁸ Там само. — С. 111. Принагідно варто зауважити, що учений був свідомий неповноти власних уявлень з цього приводу: «А втім юридична природа як приватних, так і публічно-приватних плат вимагає ще наполегливих дослідів і монографічного опрацювання. Лише після цього можна буде певно встановити зміст цих інститутів та провести між ними чітко визначену межу».

¹⁹ НБУВ. ІР. — Ф. І. — № 55257. — Арк. 19 (справа містить вказівку, що «вина врядова» спрямовувалась на користь старосанжаровського уряду).

²⁰ Там само. — Арк. 35 зв.–36.

ком Буйволом з ниви проса у серпні 1884 р., згідно присуду місцевого сотенного суду, коштувала йому відібраної до двору полковника шкапи як «вини панської» та корови — «на врад Старосанжаровський»²¹.

Цікаво, що за нормами Саксону крадіжка збіжжя в денну пору каралась втинанням голови злочинцю²². Можливо, для Грицька Буйвола обставиною, що пом'якшила його вину, було те, що він нібито помилково забрав чуже просо, прийнявши його за своє («якобы обмилившись проса взял чужого») ²³. Можливо, існували й інші, не відображені в матеріалах судової справи аргументи, які могли вирішальним чином вплинути на продемонстровану судом поблажливість.

Поблажливість як ознака правової свідомості козацьких суддів, до речі, була досить характерною для судочинства Гетьманату, принаймні тієї доби, що досліджується. Так, зокрема, як відвертий відхід від доволі жорстких форм покарання винних, що були прописані Литовськими статутами і нормами німецьких правових кодексів, варто сприймати і судову постанову щодо покарання кобеляцького жителя Олексія, «зятя Бражникового», звинуваченого в співучасті у фальшуванні грошей. Олексій був спійманий місцевим шинкарем Василем при спробі розплатитись з ним сімома «золотими чехами мідних», які він брав у «миндзаров циган». Згідно норм Литовського статуту, фальшивомонетники, вина яких була доведена, підлягали смертній карі через спалення. Натомість за присудом, винесеним на початку жовтня 1684 р. Полтавським судом, за проступок з Олексія було «взято вину кухву горілки простої троє коней з возом, жупан новий до двору полковничого»²⁴.

Доволі м'який присуд було винесено Полтавським судом і по справі прилуцького купця-єврея Іцика, котрий на ярмарку у Полтаві «от субботы до понеделька з многими особами духовними и свіцкими диспутуючись значне хулил віру нашу християнскую», а по тому, напросившись на постій до господи полтавського обивателя Трохима (аби заразом і перегнати горілку), був впійманий при спробі згвалтувати дружину господаря. Розглянувши справу, що містила в собі подвійний злочин, Полтавський суд тим не менше виніс доволі м'який вирок: «за тоє проступство взяти в того жида коня з возом и кухву з горілкою до двора полковничого»²⁵.

²¹ Там само. — Арк. 25 зв.—26.

²² *Groicki B.* Artykuly prawa majdeburkiego... — S. 44–45.

²³ НБУВ. ІР. — Ф. І. — № 55257. — Арк. 25 зв.

²⁴ Там само. — Арк. 31 зв.; про цю справу побіжно згадує й О. Левицький (Очерки народной жизни... — С. 306).

²⁵ НБУВ. ІР. — Ф. І. — № 55257. — Арк. 31; *Левицкий О.* Очерки народной жизни... — С. 307–308.

Аналізуючи судові справи, в яких присутні згадки про стягнення «вини», утверджуєшся у думці стосовно того, що в досліджуваній час і на означеній території цей вид покарання жодним чином не асоціювався з ідеєю відшкодування збитків потерпілій стороні. У переважній частині справ увага акцентується на тому факті, що стягнення «вини» супроводжується відшкодуванням завданих злочинцем постраждалій стороні збитків. Так, за крадіжку «железа» у вересні 1694 р. суд постановив «нагородити шкоду» постраждалому «при заплаченю вини панской»²⁶.

Аналогічно виглядає і присуд по справі Івана Коломийченка, котрий украв у жителя села Івочинці вола і сані. І лише, вочевидь, з огляду на процесуальний бік справи, тут додається вимога відшкодувати постраждалій стороні й понесені нею «правні наклади»²⁷.

Інший приклад процесуально ускладненої справи маємо у випадку з розглядом 26 лютого 1670 р. Полтавським судом позову жителя Івончинець Васька Сівака щодо крадіжки в нього Федором Баклійським збіжжя. Суду були представлені свідки цього злочину, а крім того, представники івончинської громади аргументовано говорили й про попередні провини Федора подібного роду. Постраждалий Сівак також «выкидалися з десяти таляров... же всі свідоми, же ест здавна подойзрений чоловік...», тобто робив так звану «выдкищину» — доводив правдивість своїх показів грошовою заставою; в разі програшу справи сума «выдкищину» не поверталась, а при виграші — додавалась до втрат супротивної сторони. Зважаючи на все це, а також ту обставину, що обвинувачений «жадного виводу о собі не дал», суд присудив Федорові перепросити громаду за свої негідні вчинки, винагородити постраждалому завдані шкоди і правні наклади «от мала до велика», а також сплатити суду «належную вину врядову»²⁸. Тут, як і в низці інших справ, розміри «вини» не уточнювались, а використана словесна формула — «належную вину врядову» — вказує на існування у цій сфері певного канону.

Ще на одну особливість застосування практики стягнення «вини панської» вказує судова справа, вписана 2 січня 1684 р. до книги Полтавського полкового суду. Справа перед тим розглядалась у містечку Келеберда тамтешньою сотенною старшиною та представниками міського самоврядування за позовом місцевої громади на вівчаря Леська, обвинуваченого у крадіжці овець з ввіреної йому громадою кошари («наших овец не доходил кому пят, кому меньше, кому болши»). Визнавши Леська винним у скоєному, суд, керуючись інформацією присланого

²⁶ НБУВ. IP. — Ф. I. — № 55257. — Арк. 54 зв.

²⁷ Там само. — Арк. 56

²⁸ Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века. — Вып. I. — С. 182.

сотенною адміністрацією реєстру худоби винного, присудив стягти з нього сорок три вівці для винагородження втрат «тым людем вмім в справі утрадавшым», а в якості «вини панської» до двору полковника було взято «волов чотири и коня гнідого»²⁹.

На поширення практики стягнення й сотенними судами «вини панської» не на користь сотника, а полковника вказує і справа, щодо крадіжки соломи в п'ятдесяти копах Семеном Тищенком у тамтешньої вдови Кришихи, яка у листопаді 1684 р. перебувала на вирішенні козацької сотенної адміністрації і міського уряду містечка Великі Будища. Визнавши обвинуваченого винним, суд засудив його до «в'язеня» взяти, «а за проступство взяти за вину пану полтавському десятеро пчол и пару волон». Щоправда, у цьому випадку «вина панська» була поділена — місцевому сотнику також було присуджено взяти з майна злочинця одну корову³⁰.

При аналізі розмірів стягнутої Полтавським полковим чи сотенними судами «вини» впадає у вічі відсутність будь-якої кореляції між ступенем тяжкості скоєного злочину та розмірами накладеного за нього штрафу. Величина грошового штрафу чи вартості майна, що стягувались у якості «вини», була довільною і, як можна зробити висновок з проаналізованих справ, зазвичай не враховувала ступеня соціальної небезпеки від скоєного злочину. Її розміри радше визначали міркування щодо матеріальної спроможності злочинця. Так, наприклад, крадіжка Павлом Баландою у білицького шинкаря сокири, а в місцевого шафаря орендарського чобіт, навіть попри те, що сокиру він пізніше підкинув назад господарю, коштувала йому пари волів, яких «за тоє проступство взяти до двора полковничого». І, що характерно, справа містить натяк на те, що вирок було винесено саме з огляду на матеріальну спроможність винного. Адже, надсилаючи справу до Полтави, білицький сотник Федір Шепель долучив до неї реєстр майна винного: «же толко пара волон всего, нехай вмсти и млствому пану и добродієву будет ясно»³¹. Розміри «вини», як бачимо, цілком адекватно враховували платоспроможність злочинця. Вочевидь, за таким самим принципом визначались і розміри «вини» за проступок Мотрі Лисовчихи, котра «в ночи чаровала», — до двору полковника взято коня, оскільки «которая Лисовчиха нищенская»³².

Ще більш промовистою є справа про побиття циганами, «неробочими бавячисями пробышством», сім'ї Івана Василенка, що розглядалась у Полтавському суді 6 жовтня 1684 р. За побиття Івана Василенка, його

²⁹ НБУВ. ІР. — Ф. І. — № 55257. — Арк. 17.

³⁰ Там само. — Арк. 18 зв.

³¹ Там само. — Арк. 23 зв.

³² Там само. — Арк. 26.

сина, дружини і дочки злочинці мали сплатити «поголовщину», правні накладі і всю «шкоду», обраховані, з посиланнями на норми Литовського статуту, в грошовому еквіваленті, а також «вину», розміри якої, як промовляє джерело, чітко диференціювались не в залежності від тяжкості скоєного особисто кожним учасником бійки, а співрозмірно до їхнього майнового статусу — «от можнійших по пари волон, от інших по коню, а от других и бидла немаючих кожного выбити добре велено»³³.

На подібні ж міркування нашттовують і матеріали справи «про чождлоство», яку восени того ж року надіслала білицька сотенна старшина до Полтави. Піймавши жителів села Білики Гната і Панасику на «пополненню вшетенства», підозри з приводу чого, до речі, в місцевій громаді закралась уже доволі давно, разом із викладом суті ще невіршеної в суді справи білицький сотник надіслав полковнику й «реєстр худоби» (тут у значенні майно) підсудних, прохаючи у нього «вашой панской науки»³⁴.

Так само аргументи матеріальної спроможності злочинців були, вочевидь, визначальними і при розгляді в грудні 1694 р. справи «о пополненню вшетенства» мельником села Бруссе Кіндратом та шинкаркою Гапкою. Вивчивши справу, у матеріалах якої не міститься жодних вказівок щодо існування якихось додаткових обставин, які б пом'якшували чи, навпаки, обтяжували вину злочинців, суд виніс Гапці смертний вирок, у той час як по відношенню до Кіндрата покарання було обмежено лише сплатою «особливой панской вини»³⁵. Можна лише гіпотетично стверджувати, що в цьому випадку як визначальні могли виступати репутації підсудних. Адже ще Орест Левицький, уважно вивчаючи повсякденне життя українського соціуму другої половини XVII ст., спостеріг, що репутація шинкарок уже априорі поставала у сприйнятті суспільства у вельми непривабливому світлі³⁶.

«Вина» як форма заміщення покарання

Стягнення «вини» судовими установами Гетьманату в другій половині XVII ст. могло подаватись не лише як самостійна форма покарання, а й як спосіб заміщення накладених значно тяжчих покарань (у тому числі й смертельних езекуцій) певними грошовими чи майновими стягненнями. Причому, як можна зробити висновок з аналізу справ, що перебували на розгляді в Полтавському полковому суді, судді з готовністю йшли на заміну смертної кари чи тяжких тілесних пошкоджень грошо-

³³ Там само. — Арк. 27.

³⁴ Там само. — Арк. 35.

³⁵ Там само. — Арк. 58.

³⁶ *Левицький О.* Очерки народной жизни... — С. 148–149.

вими штрафами. І лише залучення додаткових джерел зможе встановити причину цього явища: чи превалювали в діях суддів мотиви гуманності по відношенню до злочинців чи винуватців конфліктів, чи ж бо тут переслідувався власний майновий інтерес, оскільки стягнута «вина» йшла переважно на користь полковника, рідше членів суду, Військового скарбу, гетьмана. Так само лише гіпотетично можна стверджувати й про наявність до певної міри вже генетично закладеного прагнення самоврядних інститутів Гетьманату виконувати не стільки караючі пененціарні функції, скільки сприяти нормальному функціонуванню саморегулюючих механізмів унормування суспільного життя громади, унеможливлувати множення в ньому проявів злочинних дій чи девіацій³⁷.

Клопотання щодо перегляду судового рішення, як правило, порушували родичі чи приятелі постраждалого, які слізно просили суд про заміну суворого судового вироку сплатою «вини» («просили всі кривные его обзмиловане»³⁸). Інколи у ролі прохача виступає і постраждалий — «сторона акторская». Зустрічаються також і випадки, коли суд сам ініціює такі дії, звертаючи увагу чи-то на «молодост літ», чи-то «в подеишлих літах старость», «респектуючи на его старость», чи-то якісь інші пом'якшуючі обставини.

Прикладом може слугувати справа, що розглядалась у 1683 р. Полтавським судом у складі полкового судді Костя Кублицького, городского отамана Андрія Нащинського, «на місці пана полковника» Тимоша Гаецького, вйта Мини Павловича та бурмиистра Петра Гордійовича щодо спроби згвалтування («хотіл поповнити гріх содомський»), вчиненої супрунівським шинкарем Василем Собком. Розглянувши справу, суд засудив винного до «смертельного караня, конечна». Жорстокість покарання серед іншого обумовлювалась і тією обставиною, що звинувачеий перед тим уже двічі попадався на злочинах проти моральності. Так, із матеріалів судової справи видно, що перед тим, у роки полковництва Прокопа Левенця (тобто або в 1674–1675, або 1677–1678 рр.), згаданий Василь Собко «на том же чожоложстві был зловлений» та платив «вину пану Левенцу и врядови міському значне». Трохи згодом, уже в роки правління полковника Леонтія Черняка (тобто у 1680-ті роки), Василя Собка було спіймано на скотоложстві — «на Богомерзкое ділі з быдлиною, а имено з шкапою». Цього разу злочинець сплатив «врядови міському вину належ-

---

³⁷ Спостереження на предмет існування відповідної традиції, закоріненої у шляхетське судочинство річпосполитської доби, див.: *Старченко Н.* Полюбовні суди на Волині в останній третині XVI століття // До джерел. Збірник на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. — Київ–Львів, 2004. — Т. 2. — С. 207–228.

³⁸ НБУВ. ІР. — Ф. І. — № 55257. — Арк. 34.

ною», а з полковником Черняком розплатився тією самою кобилою, яка фігурувала у цій непривабливій судовій справі³⁹.

Тим не менше під час оголошення злочинцеві вироку судді згледілись «на его в подеишлих літах старость» та замінили смертний вирок сплатою «вины належной панской»⁴⁰.

Аналогічні прояви ліберальності судових постанов спостерігаємо і у випадку з розглядом справи жителя села Спасівці Костика (жовтень 1684 р.). Дослідивши справу обвинуваченого, котрий «не толко сам а ж из потомками своїми килканадцят літ бавился злодійством», а тепер знову був упійманий на скоєні злочину, суд виніс вирок: «его Костика смертельно зкарати». Утім, відразу після оприлюднення свого рішення, «респектуючи на его старость и на плачливые кривных онего прозбы даровали миненому Костикау горло вязенем и виною панскою скарать казалисмо»⁴¹.

Зауважуючи наявність виразної тенденції до лібералізації системи визначених писемними правовими кодексами судових покарань загалом, не можна не помітити й того факту, що в окремих випадках спостерігаємо прояви відверто завищеної суворості правосуддя при винесенні вироку. Щоправда, часто така показна суворість покарання супроводжується наступною за цим неабиякою готовністю до його пом'якшення. Зокрема, не інакше як судову розправу можна класифікувати первісний вирок Полтавського суду від 4 листопада 1671 р. по справі про крадіжку Остапом Литвиненком вівці. Спершу судова колегія у складі полковника Федора Жученка і майже всієї полкової старшини навіть після щиро-сердного зізнання винного у скоєному, вочевидь, через те, що вкрадену тварину сім'я злодія вже встигла з'їсти, а тому не могло бути й мови про повернення вкраденого власнику, віднайшла у правних артикулах обґрунтування для нього смертної кари: «з разделу чотирнадцятого, артикулу двадцять третого, о жонах і о дітех, которіе вживали речей краденех, горлом сам тот злодей мает быти каран», а не актуалізувала правний артикул, де йшлося про крадіжку дрібної худоби. І лише згодом, зважаючи на прохання приятелів Остапових і «поглядаючи на молодост літ», суд постановив замінити смертну кару тілесними пошкодженнями («на члонку скарати»). Проте, що цікаво, і ця судова постанова присутніми була оскаржена. Остаточне ж рішення суду вимагало від винуватця лише

³⁹ Там само. — Арк. 34.

⁴⁰ НБУВ. ІР. — Ф. І. — № 55257. — Арк. 2–3; *Левицкий О.* Очерки народной жизни... — С. 191–192; *Дядиченко В.А.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. — К., 1959. — С. 373.

⁴¹ НБУВ. ІР. — Ф. І. — № 55257. — Арк. 34 зв.

компенсувати втрати постраждалого, а також винагородити «с приналежною виною врядувою [суд] за для окупу врізаного члонку»⁴².

В останньому випадку, як і в цілій низці інших справ, розглянутих Полтавським полковим судом, розміри «вини» не конкретизуються. У матеріалах лише є згадки про її відповідність усталеним нормам «с приналежною виною» чи «вина значна». В частині ж справ розміри «вини» конкретизовані кількістю майна («худоби»), а ще в деяких позначені землею чи угіддями.

Одна з таких справ, в якій «вина» чітко означена і стосувалась угідь злочинців, розглядалась Полтавським судом у 1696 р. Розглянувши справу про крадіжку майна, захованого жителем с. Петрівці Степаном Снітком під час набігу на Полтавщину татар взимку того ж року, суд засудив винних Івана Динку і Степана Ємченка (третьому їхньому напарнику Семену Кияниці вдалось утекти) до смертної кари («горлової карності»), а також відшкодування з їхнього майна понесених позивачем збитків. Утім, уже напередодні виконання вироку постраждалий подав до суду клопотання, аби відмінили смертний вирок, залишивши в силі лише «пополненіє» його «шкод». Судова колегія пристала на цю пропозицію, зобов'язавши злочинців перепросити Степана Снітку, винагородити його шкоди і правні наклади, а також сплатити «вину врядувою» Полтавському магістрату, а саме: лісок Івана Диньки, «стоячий на Свинковці, против Петровки» та лісок Степана Ємченка, який також знаходиться «на Свинковці»⁴³.

Ще більш колоритним є опис «вини», яка була накладена на полтавського міщанина Мартина Бражника та його родину. Приводом для судового розгляду, що відбувся у вересні 1690 р., стала крадіжка грошей у білоруських купців, які зупинились на ночівлю у господі Бражника. У процесі розслідування справи з'ясувалось, що злочин вчинив син господаря Іван Бражник, а допомагали йому в цьому чи принаймні прикривали його дії батько і мати. Зважаючи на той факт, що лише два місяці тому Іван Бражник за згвалтування служанки, сироти Васьки, був засуджений до смертної кари, яку за слізними проханнями батьків замінили сплатою великих штрафів і відшкодувань, покарання за новий злочин було суворим — Івана засудили до страти на шибениці, а його батьків до «назначенію члонков». Утім, вкотре зважаючи на «слізне упрошеніє» родичів, суд змінив своє рішення, відмінивши як смертний вирок для злочинця-сина, так і тілесне маркування для його співучасників-батьків. Натомість Мартин Бражник мав відшкодувати купцям-іноземцям усі їхні

⁴² Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века. — Вып. II. — С. 108.

⁴³ *Левицкий О.* Очерки народной жизни... — С. 200.

правні виклади (вкрадені гроші їм повернули ще до початку суду, намагаючись у такий спосіб «зам'яти» справу). Зважаючи на «немалу шкоду», якої зазнало правосуддя (шкоду, мабуть, моральну, оскільки, як видно з матеріалів судової справи, розслідування злочину і віднаходження доказів насправді було проведене постраждалими), злочинці, зокрема, господар дому Мартин Бражник, мали «с худобы своей выну панскую и врядовую платиты як явный и приличный* злодий». Відповідно «напрод его милости пану полковнику Федору Ивановичу Жученку за тую вину панскую достался хутор, стоячий на Сорокового Яру, с хатою, з выныцею изо всими угодыми и с трома казанами, кром збожа в стогах будучого и молоченого, а до того взято хату, стоячую за мистом, з двором, и бчол тридцатеро и четверо [пнів], и две пары волон». З усієї кількості стягнутої «вини», полковник Жученко поступився на користь полкової старшини двором з хатою за мистом, а на користь вїта і бурмистра — 24 пнями бджіл і двома парами волів⁴⁴.

У травні 1700 р. Полтавський полковий суд розглянув справу про вбивство шинкарки Гапки полтавським цеховиком-гаптарем Тимком. Убивство сталось у результаті побутової бійки, що виникла між п'яним Тимком і його колишньою коханкою Гапкою, через зв'язок першого з якоюсь черницею Будищанського монастиря. Злочин відбувся при свідках, був очевидним, і за наполяганням сестри убитої Тимка засудили до смертної кари. Однак з ініціативи полковника Івана Іскри, котрий зжальився на «усыловне кривавослезне маткы Тымковой и теци и жоны его прошеніе», суд переглянув вирок та дарував злочинцю життя, зобов'язавши його сплатити родині загиблої «поголовщину» (всього у 50 золотих), «поеднаты духовенство за отправу погребу небожкы Гапки и за сорокоуст за душу еи», а також сплатити «вину врядову» (цього разу уряд складався з наказного полковника, полкового судді, городского отамана, вїта і бурмистра). Ініціативність полковника Іскри була сповна винагороджена накладеною на злочинця «виною панською». Оскільки той не мав значного майна, судова постанова передбачала, аби він, «выдачы так великое по Бозі его милости пана полковника отцевское над собою милосердіе... во вічніе и неуставаючіе роды з жоною своею поручик себе в доживотную дому его панського службу»⁴⁵.

Немалий матеріальний зиск мав і попередник Івана Іскри на полтавському полковництві Павло Герцик, котрий, реагуючи на скаргу

* Себто не у значенні «пристойний», а лише як злодій, упійманий з доказом злочину — так званім «лицем».

⁴⁴ *Левицкий О.* Очерки народной жизни... — С. 207.

⁴⁵ Там же. — С. 58–59.

сотенного уряду Келеберди щодо «Богу мерзкого діла» тамтешнього жителя Дмитра, у 1684 р. порушив проти нього судову справу та виніс доволі вигідний собі у матеріальному відношенні присуд. Суть позову полягала в тому, що Дмитро, маючи законну дружину, спочатку згвалтував свою челядницю, а згодом певний час примушував її чинити з ним блуд. Вивчивши обставини справи, Герцик підготував розлогий реєстр «вини панської», яка мала б справити на винного належну «науку»: «волов пять, лошак и ручница з рогом». На користь місцевого сотника та келебердського міського уряду полковник дозволяв стягнути таку «вину»: «быков два, овец двадцять и дви и жупан». Цікаво, що про винагороду постраждалої Герцик не згадав зовсім, вочевидь, трактуючи її як співучасницю злочину⁴⁶. Адже в подібному випадку, коли в тому ж таки 1684 р. надійшов позов щодо згвалтування новосанжарівським козаком Іваном Божком челядниці Мар'ї Луциковни, полковий суд наказав «того содомчика Ивана Божка до вязеня дати», а після вивчення доказів («лиця») та розгляду справи засудив злочинця до смертної кари: «міет на горлі скаран зтятьем шыи». Щоправда, заступництво громади та слізні прохання самого злочинця звільнили його від такого присуду, натомість він мав «нагородити слушне Мар'ю за збавенье панянства ей» за таким реєстром: «корова една, якую сама сподобает; овец пятеро; куртка шинтуховая, барашками подшитая; лождник и подушка, плахта една, сорочок жіночих три, намоток дві, чоботи чирвоныи; пояс штуковый; хліба на Божковых нивах сама собі нажнет». Крім цього всього, передбачалась і сплата Божком «вини панской и нам, врядови», реєстр якої, на жаль, не записаний до міських книг⁴⁷.

За «тиранське забойство кулаками» решетилівського парубка місцевим жителем Василем Кузьмичем та наступну за цим його втечу від правосуддя судова колегія, у складі уповноваженого від полтавського полковника полтавського городского отамана Андрія Нашинського та місцевих, решетилівських, наказного сотника Семена Деревянки, городского отамана Павла Шалди і вїйта Івана Злого, покликаючись на артикули Литовського статуту, присудила дружині того «мужебойцы» сплатити «головщину» і правні наклади, а також «належну вину панську і нашого владу от мала и до велика». Зокрема, у вигляді «вини панської» у Василю до двору полковника було забрано пару волів і дві корови. Конкретні розміри «вини нашого владу» у присуді не означені⁴⁸.

⁴⁶ НБУВ. ІР. — Ф. І. — № 55257. — Арк. 4 зв.–5; *Левицкий О.* Очерки народной жизни... — С. 121.

⁴⁷ НБУВ. ІР. — Ф. І. — № 55257. — Арк. 20–21; *Левицкий О.* Очерки народной жизни... — С. 119.

⁴⁸ НБУВ. ІР. — Ф. І. — № 55257. — Арк. 24–25 зв.

Адресна спрямованість коштів, отриманих у судах

Грунтуючись на інформації, почерпнутій з матеріалів судової справи, що у листопаді 1684 р. перебувала на розгляді в Соколківському сотенному суді, можна припустити, що іноді сплата «вини» набувала вигляду узаконеного публічного хабара за припинення судового розгляду. Так, у ході згаданого процесу, де йшлося про «пополніня вшетеченства» сина місцевого жителя Процика Гончаренка з челядницею, коли провина парубка була практично доведена, батько, «за тоє чужоложство... вызволяючи сына свого Семена», віддав до двору полковника коня. Про винесення судового вироку і накладення судом «вини» у записаній до полтавської міської книги справі згадок немає⁴⁹.

Цікавий прецедент зафіксований у справі, що надійшла до Полтави на початку жовтня 1684 р. з Царичанки, від тамтешнього сотенного суду. Місцева адміністрація обвинуватила Трохима Радниковку в тому, що він переховує присланих із Січі братом Іваном двох коней, добутих, вочевидь, неправедним способом. Покликаний до суду Трохим зізнався у скоєному. Як «вину» за злочинні дії «єдну шевлюжку біленьку» у нього було відібрано до двору полковника, а другого вкраденого коня, зважаючи «на плачливу прозбу Трохимовою», а також добровільне визнання ним неправих дій свого брата, було все ж залишено співучаснику конокрадства⁵⁰. І в цьому випадку чи не єдиною обставиною, яка пом'яшувала провину (не беручи всерйоз до уваги «на плачливу прозбу»), могла бути відсутність постраждалої сторони, адже, згідно з усталеними традиціями, покази господаря вкраденої речі довершували картину злочину.

Штрафи могли накладатись не лише на осіб, винних у скоєні злочину, а й тих, які, відаючи про факт злочинної дії, не заявили про неї місцевому уряду чи у крайньому випадку «околичным» людям. Так, наприклад, у 1698 р. судова колегія Полтавського суду засудила до грошового штрафу «инстигаторов», тобто осіб, котрі виступали звинувачами, за те, що вони, «поймавши» пару на перелюбові і «попы уризаль», тим не менш «тамошньому урядови не оповидалы и лице — жупан дякив и попы — до толь в себе держалы, поколь аж тая справа через инших людей до уряду прыйшла»⁵¹.

Адресатами стягнутих з винних коштів і матеріальних цінностей з числа осіб, котрі не постраждали від злочинця, а отримували «вину» лише

⁴⁹ Там само. — Арк. 19 зв.–20.

⁵⁰ Там само. — Арк. 27.

⁵¹ Випадок яскраво описаний у праці: *Левицкий О. Очерки народной жизни...* — С. 181–182.

за своєю належністю до адміністрації чи судового органу, могли бути гетьман, полковник, а також судді, міський уряд.

За джерелами спрямування у судових присудах «вина» диференціювалась на «вину панську», «вину вряду», «вину до шкатулки войскової». Найчастіше адресатом отримання «вини» виступає полковник, на користь якого і збирається «вина панська». Остання, як правило, за своїми розмірами значно переважала інші види штрафу — «вину вряду» та «вину до шкатулки войскової». Адресування «вини панської» саме полковнику, а не гетьману, видається доволі прикметним для розуміння не лише організації судової влади в Гетьманаті, а й загалом технології тогочасних владних відносин у більш широкому сенсі. Адже, відштовхуючись від традицій, що сягали доби Великого князівства Литовського, було б цілком логічно, аби збір, який раніше йшов на користь великого князя, тепер збирався б на користь козацького регіментаря. Проте на прикладі функціонування судочинства в Полтавському полку виявити цієї тенденції не пощастило. Відтак це може бути ще одним свідченням децентралізації влади Гетьманату, її концентрації в локальних межах окремих адміністративних одиниць, якими виступають полкові утворення.

З проаналізованих матеріалів судових справ можна також зробити висновок, що порядок і норми організації козацького судочинства полкового рівня навіть в останній третині XVII ст. все ще перебували на етапі формування. Відтак було можливим різне трактування поняття норми в цій делікатній справі. Внаслідок цього в переважній більшості випадків «вина панська», стягнута за скоєння злочинів як у Полтаві чи Полтавських сотнях, так і в інших сотнях полку, вповні спрямовується «до двору полковника». Утім, в окремих випадках спостерігаємо і прояви «справедливого» поділу штрафних зборів поміж полковником і урядником нижчого, сотенного, рівня. Так, наприклад, під час розгляду вже згаданої раніше справи про крадіжку соломи у Великих Будищах у листопаді 1684 р. «вина панська» поділялась на дві адресації: полтавському полковнику та великобудищанському сотнику (шоправда, в нерівних пропорціях — полковнику присуджено десять сімей бджіл і пару волів, а сотнику лише одну корову)⁵².

Матеріали судових справ, на жаль, не містять достатньої інформації, аби достеменно встановити отримувача «вини вряду». Лише в поодиноких випадках (наприклад, у згаданій вище справі «вина вряду» спрямовувалась на старосанжаровський уряд)⁵³ присутні уточнення її

⁵² НБУВ. IP. — Ф. I. — № 55257. — Арк. 17.

⁵³ Там само. — Арк. 19.

адресації, які дозволяють висловити наступне припущення. На відміну від «вини панської», яка йшла практично завжди на користь полковника, байдуже в якому населеному пункті було вчинено злочин і до якої соціальної верстви належав злочинець, у випадку зі стягненням «вини врядової» географія злочину мала значення, і відшкодування отримував не полтавський полковий уряд, а місцева сотенна адміністрація. Щоправда, недостатня чіткість формулювань судових постанов залишає чимало питань нез'ясованими. Зокрема, не все зрозуміло з цільовим спрямуванням «вини» на користь «вряду мейського». Логічно було б припустити, що в цьому випадку стягнутими грошовими чи майновими штрафами мали б користуватись або присутні на засіданні представники міського самоврядування (зазвичай це були війт і бурмистр), або всі члени міського уряду. Втім, в окремих судових справах, де є пояснення того, що розуміється під «врядом міським, до числа останнього чомусь зараховується і полкова козацька старшина разом з городовим отаманом, які, зрозуміло, формували місцевий провід козацького врядування.

У спеціальній історичній літературі утвердилась думка, що до складу полкового суду зазвичай входили такі чини: полковник, полковий суддя, отаман, війт, бурмистр, а також дехто з полкових і сотенних старшин⁵⁴. В.А. Дядиченко стверджував, що в полковому суді засідали полковник, полковий обозний, полковий суддя, який зазвичай очолював суд, а також інші особи полкової старшини⁵⁵. Аналіз складу судової колегії Полтавського полкового суду другої половини XVII ст. наштовхує на думку, що насправді картина була дещо іншою, принаймні у випадку з Полтавським полковим судом на означеному відрізку часу. Зокрема, обов'язковим учасником практично усіх судових розглядів був городовий отаман або його заступник — наказний отаман. Городовий отаман у цьому сенсі навіть переважав полкового суддю, котрий пропустив значно більше судових засідань.

Цікавий матеріал містить список «людей зацных», котрі були присутніми під час судових розглядів і чия присутність забезпечувала публічність судового дійства. Зокрема, впадає в око, що переважна більшість цих самих «особ зацных» є добре відомими персонами — колишніми городовими отаманами, полковими суддями та іншими полковими старшинами, тобто тими «заслуженими товаришами», котрі раніше вже ви-

---

⁵⁴ Пащук А.Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст. — Львів, 1967. — С. 36.

⁵⁵ Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. — К., 1959. — С. 342.

ступали в ролі суддів, а частина яких в майбутньому ще неодноразово спробує себе в цьому⁵⁶.

Переважає більшість (а практично майже всі) карних справ, що їх розглядав у другій половині XVII ст. Полтавський полковий суд, завершувалась у тому числі й стягненням «вини панської», «вини врядової» або (рідше) однієї з них. І лише в поодиноких випадках, через не позначені в судових матеріалах причини, обвинуваченому вдавалося цього уникнути.

Так, розглянувши справу про побиття Степаном Москалем рушницею по голові без причини — «за свій жал... бо-м ему не ест жадним шкодцею, але и овшем щирим товаришом» (як зізнався у скоєному винний) — Петра Лошакова, суд зобов'язав першого «за бой погодит» та наклав лише «вину» за відновлення конфлікту — 100 талярів до шкатулки войскової і 20 — на уряд міський. Тобто обмежився встановленням заруки, про яку мова йтиме далі.

У справі про порушення наказу гетьмана і таємну виправу по рибу на Запорожжя, записану до книг Полтавського суду восени 1684 р., у колишнього канівського, а на той час келебердинського жителя Луцика на переправі через Дніпро, у Переволочні, було відібрано коня з возом, наповненим в'яленою рибою, а ось ряд інших порушників за «тоє проступство скарано по два місяци в уні сиділи а выни ни с кого не брано»⁵⁷.

Судова справа від 6 лютого 1668 р. фіксує мало не унікальний в історії полкового судочинства випадок: суддівська колегія у складі полкового судді Кліма Чорнушенка, городского отамана Артема Донця, осавула полкового Стецька Петрашенка, вйта Федора Андрієвича та бурмиистра Патія Матвійовича прийняла на розгляд позов Василя Луговця щодо неправомірного вирішення у попередні роки його справи зі Стефаном Сідаченком. Тоді останній, звинувативши Луговця і його приятеля Манка Бахматенка у незаконному заволодінні свиньми, які належали позивачу і Коломийченку, добився від них відшкодування матеріальних втрат, а судова колегія, очолювана тодішнім наказним полковником Кіндратом Барабашем і отаманом Микитою Бузовим, стягла з винного належну вину панську. Розглянувши справу повторно, суд визнав Василя Луговця невинним. Покликаючись на правні артикули, що стосувались несправедливого обвинувачення («где бы хто члвка оселого и неоселого

---

⁵⁶ Присутність цієї групи давала можливість історикам другої половини XIX — початку XX ст. (О. Левицькому, О. Лазаревському, В. Модзалевському та ін.) говорити про «народний характер» правосуддя в Гетьманаті, а згодом їхнім опонентам з числа радянських істориків права активно розвінчувати «помилковість буржуазних лібералів» (Див.: Паиук А.Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні... — С. 37).

⁵⁷ НБУВ. ІР. — Ф. І. — № 55257. — Арк. 32.

обвинил о злодейство, а не доведет»), суд змусив повернути оправданому раніше стягнені з нього відшкодування, що пішли на користь Сідаченка і Коломийченка.

Мова про обов'язкову у таких випадках «нав'язку», як засіб відшкодування потерпілому його моральних збитків, не ведеться. Судова постановка лише повертає йому й його напарнику «зацност» і «цнотливість», гарантуючи це накладенням вини в 10 талярів. Проте, що важливо, суд зобов'язав Кіндрата Барабаша (на момент винесення несправедливого рішення наказного полковника, згодом городового отамана, а тепер безурядового товариша), у зв'язку з тим, що «так глухо справу тую скончил, безправне выну взявши», повернути несправедливо стягнену вини панську⁵⁸.

З показів позивачів випливає, що вони були у добрих стосунках з колишнім полтавським полковником Дем'яном Гуджолом, і саме ця обставина могла виступити серйозним аргументом на їхню користь при розгляді справи. Втім, на початку 1668 р. Гуджол жодних адміністративних посад у полку не обіймав і до складу судової колегії, що задовольнила поданий позов, не входив.

«Зарука» як можливий спосіб збагачення козацьких урядників

Важливим джерелом збагачення козацької адміністрації, задіяної у процесах звершення правосуддя, були платежі, що накладались або фіксувались судом як «зарука». «Зарука» являла собою засіб примусу до виконання сторонами тяжби судових постанов. Її суть полягала в застереженні спеціальною судовою постановою оборони життя, честі, майнових прав особи, котрій потенційно (зважаючи на існування конфлікту, в тому числі й розв'язаного в судовому порядку) могло загрожувати безправне діяння іншої особи. «Зарука» могла накладатись як з ініціативи особи, яка відчувала загрозу своєму життю, честі чи майну, так і з ініціативи центральної чи місцевої влади, судового органу.

Практика стягнення «заруки» у судових установах, які в різний час функціонували на українських землях, мала свою давню традицію. Дослідники історії судочинства Великого князівства Литовського та Речі Посполитої пов'язують функціонування цього інституту передовсім зі слабкістю центральної влади і зростанням суспільної ролі бояр-шляхти, що, відповідно, диктувало нагальну потребу держави у знаходженні способу гарантування виконання судових постанов.

⁵⁸ Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века. — Вып. I. — С. 127.

Утім, витоки подібних судових практик простежуються ще з давньоруських часів. Зокрема, інститут «заруки» згадується вже у виданій київським князем Ярославом Мудрим у першій половині XI ст. митрополиту Київському Іларіону грамоті щодо компетенції духовних судів⁵⁹. Згодом через побутування практик звичаєвого права він увійшов у процесуальні практики Великого князівства і був включений у Литовські статuti. Зокрема, артикул 49 «О заповіди и о заруки о речъ сужоную» з розділу 4 «О судьях и о судехъ», прагнучи забезпечити виконання судових вироків, що вирішували майнові суперечки, конститував: «Тежъ уставуемъ, хто бы на комъ правомъ што презыскаль, то есть иміньє люди або земли якіє жъ кольвекъ кгрунты лежачые; тогда мает ему въ то увязанье справа дано бытии, а зарука зъ уряду заеть быти положона, абы тотъ, хто на праві упустиль въ то се через тое не вступоваль и увязаванья не борониль. А пакли бы увязыванья не допустиль албо се по ввязыванью в то вступоваль; тогда тую заруку зъ уряду положоную маеть платити половицу на насъ Господара а половицу стороне жалобливой, а відже зарука болшая не маеть быти только водле важности тое речи, о што идет, а тотъ, кому што присужоно, предсе то маеть держати»⁶⁰.

Як бачимо, укладачі Статуту не лише закріпили існуючу правову практику в кодексі, а й чітко визначили розміри «зарук» й адресатів отримання коштів від їх стягнення.

У судовій практиці Гетьманату «зарука» (в окремих випадках подається як «запорука») застосовувалась після оголошення вироку суду для запобігання нових незаконних дій засудженого (помсти, перешкоджання вступу у права власності, поширення наклепів тощо).

На практиці суд встановлював певну грошову суму, яку винний мав сплатити у випадку порушення винесеного вироку. Дослідники стверджують, що, як правило, у судочинстві Гетьманату третина суми від «заруки» йшла на користь суду, який виніс відповідне рішення, а інші дві третини — на користь вищої судової інстанції⁶¹. Проте матеріали Полтавського суду загалом не містять інформації, якою можна було б підтвердити це твердження.

За спостереженнями дослідників, найчастіше «зарука» застосовувалась у справах, що стосувались несправедливого наклепу. І це спостереження знаходять численні підтвердження в матеріалах Полтавського полкового суду. Так, наприклад, у грудні 1691 р. ця інституція, роз-

⁵⁹ *Kulisiewicz W. Zaruka (vadium) w prawie litewskim XV–XVII wieku.* — Warszawa, 1993. — S. 34.

⁶⁰ Статут ВКЛ. — Розд. 13, арт. 6; розд. 4, арт. 52.

⁶¹ *Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України...* — С. 377.

глянувши позов кобеляцького жителя Романа Петличного («старинная и зацная персона») з приводу несправедливого його шельмування Герасимом Пивоваром у нібито скоєнні крадіжки в дуба, що ріс на межі їхніх лісків, визнав претензії безпідставними і змусив автора наклепу до вибачення перед позивачем. Крім того, суд виніс і спеціальну постанову щодо «заруки», накладеної для забезпечення виконання присуду: «А мел бы хто неуважне що прикре ему (Роману Петличному) в том домовити, такой подпадает срокгой карности на здоровью, яко теж и заруки выполнит: на пана полковника полтавского талярей двадцять, а на вряд наш меский кобеляцький девять таляров»⁶².

У листопаді 1667 р. в Полтавському полковому суді слухалась справа «о доткливости цноте» (тобто зганьбленні честі) члена шевського цеху Андрія Іллівича, котрому несправедливо, як твердив позивач, закидали «доктливіє слова», називаючи його «коноводом». Позивач в такому злочині «не чувся» і волів «с того вывод дат». Аби дошукатися правди, судді виряджали для опитування свідків своїх представників аж до Охтирки і таки з'ясували, що коноводство Андрія Іллівича мало місце у специфічних умовах козацького повстання середини XVII ст. — ще «под час експедиції роков первих за небожчика Богдана Хмельницького, при войску Запорожском цнотливе, як пристойна рецеру, як война явно под тые часы оказавола». Зважаючи на цю обставину, суд ухвалив постанову такого змісту: пана Андрія «от той намовы увольняемо и тую му зацност приписуем, яко и перед тим zostавал». Аби ніхто більше не посягав на честь полтавського шевця, суд наклав заруку: «хто бы міл на чест наганят пну Андрею, так в цеху, як и на підпитках, кожен таковий своеволец и противник повинен будет до скрынки войсковой платит п'ятдесят коп»⁶³.

Утім, накладення «заруки» не обмежувалось лише справами «о доткливости цноті». Ще один з різновидів «заруки» зустрічаємо у справах, що стосувались майнових тяжб. Зокрема, 20 червня 1676 р. у Полтавському суді слухалась справа Параски Сидорихи та її сина Івана, котрі клопотались щодо ствердження їхнього права власності на хутір і «нивку» поблизу нього, куплену нині вже покійним чоловіком позивачки Сидорем ще «пред Выговщиною, яко-б в три роки», оскільки купча, вписана в міські актові книги, «под час експедиции од Выговского на город» згоріла, а «люде старинние, як то Роман Сороковий и інние могоричники, померли». Оповідання Сидорихи та її сина було записано

⁶² *Левицкий О.* Очерки народной жизни... — С. 251.

⁶³ Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века. — Вып. I. — С. 116.

до міських книг, а будь-чия спроба завадити позивачам користуватись належним їм добром застерігалась «виною на вряд» у розмірі 20 талярів⁶⁴.

Як видно зі справи мешканців с. Мачохи Івана Шершня з Тацею Кисломедкою і її донькою Меланкою, що слухалась у Полтавському полковому суді в листопаді 1669 р., «зарука» використовувалась і на етапі прийняття позову до впровадження. Зокрема, Іван Шершень подав позов на матір і доньку Кисломедків з приводу завдання побоїв його дружині Тетяні, представивши і переконливі докази наруги: «кривавие рани под очима, давление на шиі и кусание зубами на персах, криваве задание». Приймаючи справу до розгляду, суд визначив днем судових слухань 8 листопада 1669 р. Одночасно було встановлено і розмір заруки: 10 талярів полковнику і три копи на уряд міський. Прибувши «скоро світ» 8 листопада на судове засідання, позивачі надаремне прочекали на відповідачок до полудня, після чого подали до суду скаргу, закликаючи відреагувати на дії супротивної сторони, яка «легче собі тую справу поважают», та дати їй «признаку войсковую, тижби противная сторона становилися принаймней на прийшлий вовторок». Коли ж відряджений до помешкання відповідачок судовий виконавець («посланий теди наш») пересвідчився, що вони переховуються від правосуддя, суд ухвалив рішення: «видячи... оспалост и непослушенство так Кисломедки старой, яко и дочкі еї Меленки, що за их непослушенство міет от них без жадного отпуска «зарука» плачена бит помененная, так самому пну полковнику, яко и вряду належная, з нагородженем Іванови Шершневи всіх правних викладов з навязкою»⁶⁵.

Справ про порушення судових постанов, скріплених «зарукою», зустрічається небагато. Механізми розв'язання таких справ проглядаються із матеріалів тяжби, що перебувала на розгляді в суді 29 вересня 1671 р. Незважаючи на покладену при замиренні сторін «заруку» в 40 талярів на полковника (конфлікт постав навколо обвинувачень фігурантами справи один одного у злодійстві), один з них «повторне, впарте поступаючи, вдался» з новим позовом. Розглянувши його по суті та опитавши свідків, судді дійшли висновку про безпідставність аргументів щодо перегляду справи, зобов'язали винного у порушенні попередньої судової постанови сплатити належну суму «заруки», а відповідача покрити судові видатки.⁶⁶

⁶⁴ Там же. — Вып. III. — С. 56.

⁶⁵ Там же. — Вып. I. — С. 170.

⁶⁶ Там же. — Вып. II. — С. 104–105

«Змирщина» та «зарука» при проголошенні «змирщини»

У судовій практиці Гетьманату, принаймні на рівні полкових судів, доволі поширеним явищем було завершення розглядів примиренням сторін. Примирення могло відбутись як за участі суду, так і з ініціативи сторін, без втручання суддів — так зване «прошене добровольне».

У випадку судового замирення, коли вина однієї зі сторін конфлікту була доведена, постраждалому передбачалось відшкодування фізичних чи моральних збитків, а крім того, винний мав покрити судові видатки позивача. Крім того, у таких справах інколи згадується і про потребу сплати сторонами відповідного судового мита — так званої «змирщини» чи «звичайної змирщини».

Для гарантування виконання судового присуду у таких, вочевидь, найбільш поширених з-поміж інших справах практикувалося і накладання «заруки» на випадок порушення досягнутого примирення. Практично переважна більшість усіх справ, що перебували на розгляді, крім судової постанови, увінчувалась або накладенням «заруки», або встановленням розмірів обов'язкової до сплати «вини» за можливе порушення приговору, що за своєю суттю було поняттям, синонімічним до першого.

Так, наприклад, 27 жовтня 1667 р. суд розглянув позов щодо побутового конфлікту, що виник між братами Хведком і Тимком Мокренькими, в розпал якого, як скаржився Хведко, його менший брат Тимко, «напавши, яко и жону мою, збыл, чого болшей в жалю моем не могу знести, яко от меншого...»⁶⁷. Суду вдалось братів примирити. Як плату за свої послуги судді взяли «звичайну змирщину», не уточнивши при цьому в судовій постанові щодо її розмірів і джерела стягнення. Зважаючи на ту обставину, що провина молодшого брата була очевидною, суд виніс постанову, якою на майбутнє заборонив йому зневажати свого старшого брата «любо в подпидках, albo в дому и на сходце», а у випадку порушення постанови Тимко мав би сплатити на міський уряд 10 талярів вини, а до «скринки братерской» (як видно з контексту — шевського цеху) — «п'ят фунтов воску и бочку пива». Тимко, як сторона, що була визнана винною, також мав повернути братові «правні наклади».

Незадовго перед тим, 27 липня 1667 р. Полтавський полковий суд залагодив сварку, що виникла між місцевими обивателями Федором Бугаєм і Климом Григоренком і доходила до рукоприкладства. Примиривши сторони, суд наклав «заруку» такого змісту: «кгда бы посвар, любо бой, albo похвалка, любо през якие колвек люде віри годне вщал люб Хведор

⁶⁷ Там же. — Вып. I. — С. 114.

Бугай люб Клим албо жона его на якую бы колвек сторону тое ся показано, повинна будет тая сторона платит заруки выни пану полков[никови] таляров 20, а на врьд меский таляров 10»⁶⁸. Вочевидь, зважаючи на той факт, що тілесних пошкодженъ у ході позасудового з'ясування стосунків зазнала сторона Федора Бугая («А на сый час, видячи Бугая зраненого, и бороду вирвано от жони Климовой»), судові наклади було покладено на супротивну сторону — «велено Григоренку поеднат Бугая, поповнивши правние наклады»⁶⁹.

А ось у липні 1699 р. у випадку з досягненням мирової згоди поміж переволочанським протопопом о. Григорієм Горуновичем та переволочанським сотником Іваном Ковальчуком (згоді передувало «оболженіє» протопопом сотника та у відповідь рішучі насильницькі дії останнього — «побытъя и головы пробытъя и волосов вырванья») «зарука» за порушення угоди була встановлена вже у розмірі ста талярів. Причому в тому разі, коли винним у порушенні угоди буде о. Григорій, «вина» піде на користь митрополита, а коли слово порушить сотник Ковальчук — збагатиться полковник полтавський⁷⁰.

У вересні 1667 р. Полтавський суд, реагуючи на позов місцевого міщанина Василя на Яська та «выдячи частие от ных контроверсие, а нікгда частие посвари их», так і не докопавшись до причин конфлікту, а лише визнавши, що «побудкою до тих посваров» була дружина Яська, примирив опонентів та виніс таку «заруку»: «якая б колвек сторона, любо през похвалки, любо през посвар, албо бой на ком-быс то показано, тен првынен будет заруку платит на пана полковника нашего Полтавского 20 таляров, на врьд меский Полтавский 10 таляров, до цеху своего 5 таляров и пол камня воску»⁷¹.

У серпні 1669 р. суд залагодив «посвар» поміж полковим осавулом Юрком Тубулцем та мешканцем Мильців Оксютою і його синами, Семеном і Остапом. Суд визнав ініціатором «посвару» Оксюту, зобов'язавши його перепросити Тубулця і заприсягтись на письмі, що віднині «а ні Оксюта, а ні сыни его не будут жадних ренкоров и посваров з Юрком вчинат, а ні Юрко з Оксютою из сынами его». У випадку порушення якоюсь зі сторін мирової угоди «теды тен каждый попадет за неповстягливост его до шкатулы войсковой таляров ста, а на врьд меский Полтавский таляров десят»⁷².

⁶⁸ Там же. — С. 102.

⁶⁹ Там же.

⁷⁰ *Левицкий О.* Очерки народной жизни... — С. 264.

⁷¹ *Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века.* — Вып. I. — С. 110.

⁷² Там же. — С. 160.

Дослідники спостерегли таку особливість справ про примирення, як фігурування у процесі так званих «примирительных медиаторов»⁷³, які зазвичай походили із середовища духовенства. Саме «примирительные медиаторы» встановлювали умови примирення, а також, вочевидь, відповідність процедури формі примирення.

«Зарука» при досягненні «прощення добровольного»

Крім судового полагодження конфліктів, у ранньомодерну добу широко послуговувались і практиками позасудового доходування поєднання конфлікуючих сторін. Традиції так званих полюбовних, або прирительських, судів були глибоко вкорінені у звичаєвих практиках, увійшли у норми Литовських статутів, і ними широко послуговувався шляхетський загал Великого князівства Литовського і Корони Польської, піклуючись, з одного боку, гарантуванням недоторканості власної «поштивості», а з іншого — зменшуючи фінансові витрати під час судових дій та унеможливаючи довготривалу судову тяганину⁷⁴.

У випадку, коли сторони дійшли «угоди і вічного прощення» самостійно, функції міського уряду зводились лише до фіксації цього факту, а відповідне судове мито, так звана змирщина, та судові накладки не стягувались. Натомість зберігався інститут заруки на випадок порушення досягнутої мирової. Свідченням цьому є «зарука» про примирення поміж братами Речиченками, вписана до актових книг 26 липня 1671 р. У відповідності з нею, «рожоні брати» Юрко і Іван Речиченки зобов'язувались: якщо хтось з них «наседати в перехвалках, в бою, в посварах вщати, теди безотпустне попадет у вину пну полковнику Пултавському сто таляров, а на вряд меский десят таляров»⁷⁵.

Причому, сфера застосування «угоди і вічного прощення» не обмежувалась лише дрібними побутовими конфліктами, іноді мова йшла і про досить таки тяжкі злочини, наприклад, убивство. Так, Полтавська міська актова книга записом від 28 травня 1661 р. фіксує факт «вічного прощення» вдови загиблого Сави Байрака Мотрі, його братів, близьких і далеких нащадків вбивцям Василю Безотосному і Левку Куцеві. Як плату за прощення й обіцянку більше жодних справ з цього приводу не понов-

---

⁷³ Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України... — С. 379.

⁷⁴ Розлогий аналіз позасудового механізму полагодження конфліктів у шляхетському соціумі Волині в останній третині XVI ст. представлено: Старченко Н. Полюбовні суди на Волині в останній третині XVI століття... — С. 207–228.

⁷⁵ Актвые книги Полтавского городского уряда XVII века. — Вып. II. — С. 112–113.

ляти винні мали «во всем угодити слушне жону небожчиковскую, нагородивши от мала і до велика, так за душу небожчиковскую, яко и правне выклади веде права посполитого»⁷⁶.

У червні 1670 р. в актові книги було внесено «угоду і вічне прощення», досягнуте в конфлікті між колишнім городовим отаманом Манцем Федоровичем та діючим полковим осавулом Артюхом Василевичем. Суть конфлікту полягала в тому, що останній «под час пяний неохоти, а ні теж през який ли колвек ренкор злий, але і овшем с пригоди, образил Манца на члонку, обтявши шаблею руку правую по локті». Зважаючи на прохання товариства, постраждалий, хоч і «прискорбіти», все ж погодився в «вічне в препомнене пусти». Під час прощення Артюх дав постраждалому 20 коп грошей, і сторони домовились під загрозою сплати вини до «шкатули войскової» у 100 талярів більше не піднімати цієї справи. Заборона поширювалась також і на «Манцевих приятелюй, близьких и далных».

Набагато більшими були розміри заруки, встановленої при укладені мирової угоди та «прощення добровольного» поміж полтавськими мешканками Пелагеєю Яковихою та Педорою Грицихою у липні 1688 р. Як видно з матеріалів актового запису, мирова угода була досягнута сторонами без допомоги суду, тим не менше розміри встановленої заруки були досить значними: у разі порушення добровільної мирової, навіть за «найменшіи ущыпльвіи слова», винна сторона мала б сплатити «до скарбу воскового тисячу золотих, а особливо пану полковныкови полтавському сто таляров»⁷⁷.

Отже, як бачимо, у випадку з членом шевського цеху «зарука» мала спрямовуватись до «скринки войскової», а не до «уряду міського та братської скриньки».

Розміри «зарук» та їх адресація

Як уже відзначалось раніше, положення Литовських статутів, унормувавши стягнення «зарук», конституювали і певний алгоритм визначення їх розмірів та розподілу поміж учасниками судового розв'язання конфлікту. Зокрема, передбачалось, що «зарука болшая не маєть быти только водле важности тое речи, о што идет»⁷⁸. Встановити рівень дотримання судовими органами Гетьманату цих приписів, а відтак реконструювати формулу обрахування розмірів накладених ними «зарук», наприклад, в

⁷⁶ Там же. — Вып. I. — С. 179.

⁷⁷ Левцикий О. Очерки народной жизни... — С. 262.

⁷⁸ Статут ВКЛ. — Розд. 13, арт. 6; розд. 4, арт. 52.

залежності від ступеня важливості провини, не випадає можливим, оскільки із матеріалів судових справ це не проглядається.

Зрозуміло, що в залежності від того, до якої соціальної групи належать учасники акту «заруки», визначається додатковий адресат її отримання. Основними ж отримувачами коштів виступають полковник і міський уряд, хоч у випадку з полковим осавулом Туболцем і його опонентом лєвова частка заруки мала йти до «шкатулы войсковой».

Можна було б припустити, що, з огляду на високе соціальне становище Туболца, була визначена і надто висока ціна за порушення мирової угоди з Оксьютою. Утім, справа Оришки Коломийчихи та Марії Демчихи з приводу «побліковання Оришки негідницею» (розглядалась 13 жовтня 1669 р.) спростовує дане припущення, оскільки і цього разу честь і гідність позивачки була оцінена в 100 талярів до «шкатулки войсковой» і 20 талярів на уряд міський⁷⁹. Зрозуміло, що суд, визнавши слова Марії Демчихи наклепницькими, постановив: Оришці Коломийчисі «тую-ж зацност приписуем, як и пред тим цнотливою зоставала».

Серйозність суми «заруки» у цьому випадку можна було б пояснити хіба-що відсутністю згадок про добровільний характер примирення сторін, оскільки у резолютативній частині справи вказувалось: «з наказаня врядового угодили и правни выклады от мала и до велика пополнивши»⁸⁰. Проте і в іншій справі про образу честі Михайла Пелешенка і його доньки Уляни з боку Юрка Григоренка і його дружини, що розглядалась буквально за тиждень, 21 жовтня 1669 р., судове примирення («угада и вічноє прощеніє») було також здійснено з «наказаня врядового», але вина «за неповтягливост губы», що її було потрібно сплатити за «ущипливые слова в невинности их», визначалась у розмірі лише 20 талярів полтавському полковнику і 10 талярів на міський уряд⁸¹.

Приблизно такою ж були і розміри «заруки», встановленої при, вочевидь, позасудовому досягненні примирення поміж Гаврилом Носенком і Василем Добромірським, зафіксованому у міській актовій книзі 29 січня 1668 р. Намагаючись остаточно примиритись, сторони конфлікту, який раз-по-раз вибухав «меновите промеж жонами их през похвалки», дійшовши згоди і «прощеніє промеж себе взявши», наклали на себе таку заруку: «от сего часу яка бы колвек сторона важилася бой, албо посвар вшат... теды без жадной фолги повинна будет противная сторона платит

⁷⁹ Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века. — Вып. I. — С. 165.

⁸⁰ Там же.

⁸¹ Там же. — С. 165–166.

вини до шкатулы войсковой 20 талерей, а на пана полковника Пултавского 10 таляров, а на вряд городовий Пултавский коп три»⁸².

«Неповстягливост губи» Кіндрата Шапошника, оскаржена Костею Пудленком у серпні 1671 р., на майбутнє повинна була коштувати вини на гетьмана 100 талярів, полковника — 50, на уряд міський — 30. Причому, «зарука» поширювалась не лише на Кіндрата, а й на усіх тих, хто б наважився повторити його обвинувачення на адресу позивача. І чомусь особливо наголошувалось на дотриманні постанови братією кушнірського цеху, з погрозою, що в противному випадку «той вині увес цех кушнірський будет подлегати»⁸³.

Набагато більшою була сума «заруки», накладена при розв'язанні майнового конфлікту, що виник поміж Гапкою Іванихою та її свекрухою по загиблomu чоловікові Педорою Мищиною. Гапка скаржилась у суд щодо намагань Педори після наглої смерті сина відібрати у невістки та онуків ґрунти і майно, що раніше належало її родині. Уважно вивчивши справу, суд покликався на відповідні артикули Саксону і Литовського статуту та заборонив Педорі втручатись у права власності вдови і її дітей, наклавши таку заруку: на користь гетьмана тисячу коп грошей та на полковника і міський уряд певну кількість (фрагмент тексту втрачено) талярів⁸⁴.

В іншій майновій тяжбі, що розглядалась у серпні 1665 р. між зятем Опанаса Гуджула Омеляном Шибилістом і Максимом Житником за ставок, що дістався першому у спадок як «тестевщина», суд заборонив Житнику на «вічні часи» висловлювати претензії з приводу цього майна, сплатити позивачу всі судові виклади «от мала и до велика», а також наклав заруку у розмірі 100 талярів на користь полковника полтавського⁸⁵.

У січні 1767 р., реагуючи на скаргу полтавських обивателів щодо неправомочних дій колишнього полтавського полковника Прокопа Левенця, котрий спорудив на Чорному озері греблю, завдаючи тим самим товариству і поспільству значних збитків, гетьман Самойлович заборонив її утримувати під загрозою «выни» на свою користь у розмірі 100 талярів⁸⁶. Проте пересторога гетьмана, вочевидь, не справила на колишнього полковника належного враження, і наприкінці травня 1676 р. Полковий суд, очолюваний полковником Павлом Семеновичем (Герциком), знову розглядав цю майнову тяжбу і, покликаючись на волю гетьмана і норми

⁸² Там же. — С. 126.

⁸³ Там же. — Вып. II. — С. 99.

⁸⁴ Там же. — Вып. I. — С. 96.

⁸⁵ Там же. — Вып. II. — С. 15.

⁸⁶ Там же. — Вып. III. — С. 50.

Литовського статуту, наклав на винуватця заборону в утриманні цієї греблі на Чорному озері під загрозою виплати «вини» у розмірі тисячі талярів⁸⁷.

Аналогічна сума «вини» в тисячу талярів і також на користь гетьмана встановлювалась судом у справі щодо загрози підтоплення майна полтавських обивателів внаслідок будівництва нової Петровської греблі. Щоправда, і цього разу справа порушувалась у присутності гетьманового повіреного, генерального осавула Хоми Михайловича⁸⁸.

Нехарактерний приклад скерування грошової «заруки» зустрічаємо у справі щодо мирової згоди Тимка і Федора селітряників щодо справедливого розподілу поміж ними боргів від 5 лютого 1677 р. Згоди, як видно з матеріалів актового запису, сторони досягли самостійно, а «заруку» на випадок її порушення — 100 талярів — було покладено на користь «скринки воскового суду енерального», а ще 20 талярів на «вряд, где-би ся тая справа приточит міла»⁸⁹. Логічним поясненням цього казусу могла бути лише та обставина, що позивачі не були місцевими жителями, а відтак і визначати «вину панську» на користь полковника у полтавських суддів не було особливого резону.

Вочевидь, як один з різновидів змирщини можна класифікувати так звані «прощення», кількість яких у актових книгах не є значною. У березні 1671 р. діючий полтавський полковник Федір Жученко, як свідчить констатуюча частина судової постанови, «за упрошением товариства зацного» дійшов примирення з Педосом і його дружиною Настею, котра, як «не пооднократ слухи от разних людей заходили» «в незвичних похвалках на дітки перехвалялася». Полковник, «диявола под носі потоптавши і гніву місце [не]давши», пробачив їм попередні провини, втім, суворо застерігши, що в разі продовження «перехвалки строит» його слову буде відміна і «теди прощение — не прощение», а винний мусить сплатити вину гетьману 100 талярів, суддям — 50 і на ратушу — 20⁹⁰.

«Видкищина» в судах Гетьманату

На стадії представлення доказів одним із способів підтвердження правдивості слів сторони судової тяжби використовували так звану «видкищину» («выкидщину»), або заклад. Традиція становлення процесуаль-

---

⁸⁷ В актових книгах спочатку було написано «100 талярів», але поверх виправлено на «тисячу таляров» (Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века. — Вып. III. — С. 54).

⁸⁸ Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века. — Вып. III. — С. 56–57.

⁸⁹ Там же. — С. 70.

⁹⁰ Там же. — Вып. I. — С. 209.

ного закладу на українських землях була відомою ще з давньоруських часів. Подібні процесуальні практики існували й у сусідніх слов'янських народів, наприклад, у чеському праві XIV–XV ст. Певні аналоги існували й у римському праві (*litis contestation*). І хоч до текстів Литовських статутів положення про «видкищину» не увійшло, у процесуальних практиках Великого князівства Литовського, а згодом і Речі Посполитої ним послуговувались. Упродовж XV — першої половини XVI ст., згідно земських привілеїв великих князів, застосування інституту «видкищини» в судах спостерігалось частіше, а з середини XVI ст., по мірі впровадження у них процесу, базованого більшою мірою на статутних процедурах, ця практика помітно звужувалась⁹¹.

У переважній більшості випадків до впровадження процесового закладу вдавались після подачі скарги і так званого «відпору» (репліки у відповідь) сторони, яка була позивана. Суть процедури полягала в тому, що одна зі сторін (як правило, відповідач, але до «викидщини» міг вдатись і позивач), бажаючи спростувати докази контрагента чи наголосити на правдивості власних показів, як запоруку своєї невинності могла задекларувати певну суму грошей (могло йтися також і про готовність виставити на заставу своє здоров'я чи, як крайній вияв, навіть життя). На думку українських дослідників судочинства Гетьманату, на застосування закладу вимагалось погодження другої сторони, що підтверджувалось поданням руки⁹².

Дослідники процесуальних практик, що мали місце на литовських землях, наголошують на тому, що відмова у прийнятті закладу позивачем означала припинення тяжби, відмова ж від цієї процедури з боку відповідача автоматично означала визнання ним своєї вини⁹³. Запозичений з руського права інститут видачки на литовських землях набрав форм так званого покладання шапок перед суддями (або просто інститут «шапки»). Сміслові навантаження символу доволі яскраво подав Т. Нарбут (що, однак, зважаючи на вузьку базу його дослідів, не вельми переконало дослідників у бездоганності наведених аргументів). Згідно його трактування, в процесі судового розгляду достойні віри свідки на підтримку власних показів на стіл перед суддею клали свої шапки, підтверджуючи тим самим таку форму присяги: «Як ту шапку кладу в руки твої, так само готовий голову власну дати в заклад ретельності свідчення мого»⁹⁴. Утім, переважна більшість дослідників дотримується думки, що шапки клали

⁹¹ *Kulisiewicz W. Zaruka (vadium) w prawie litewskim...* — S. 32.

⁹² *Паушук А.Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні...* — С. 116; *Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України...* — С. 362–363.

⁹³ *Kulisiewicz W. Zaruka (vadium) w prawie litewskim...* — S. 25.

⁹⁴ Цит. за: *Kulisiewicz W. Zaruka (vadium) w prawie litewskim...* — S. 16.

все ж не свідки, а учасники процесу. До того ж випадки застави голови були вкрай нечастими (зазвичай до такого виду процесового закладу вдавались при розгляді справ, де відповідачами виступали представники іудейської громади)⁹⁵.

Дослідники також зауважують, що у судових справах, які перебували на розгляді у судах Великого князівства Литовського, розміри процесового закладу, як правило, не зазначались, що могло свідчити або про сталість її величини, або надто невелику, суто символічну величину⁹⁶.

У судовій практиці Великого князівства і згодом земель Речі Посполитої найчастіше отримувачем процесового закладу визначався господар (великий князь чи король). Проте можливим був також варіант отримання здобутих у такий спосіб коштів і суддями, що проводили процес. Присутність цієї норми об'єктивно мала сприяти прискоренню судового розгляду справи, адже в такому разі судді раніше отримували належну додаткову виплату.

Відсутність у судових справах згадок про адресування процесового закладу стороні, яка виграє процес, на думку дослідників, є свідченням публічно-правового характеру цього інституту⁹⁷.

У судах Гетьманату у випадку застосування грошової або майнової «викидщини» та наступного доведення неправдивості слів «викидщика» задеклароване раніше майно чи кошти йшли на користь суду або адміністрації⁹⁸. Зокрема, у згаданій вище справі від 26 лютого 1670 р. про крадіжку збіжжя Федором Баклійським у Васька Сівака постраждалий «выкидалися з десяти таларов», і після винесення сприятливого для нього вироку суму закладу мав покрити засуджений додатково до суми «вини врядової» — «належную вину врядову з выдкищиною»⁹⁹.

У тому випадку, коли сторона, яка програла тяжбу, не мала змоги покрити суму «викидщини» монетою, з неї стягували встановлений судом натуральний еквівалент. Зокрема, 12 червня 1684 р. Диканьський сотенний суд розглядав справу про потрапу проса в місцевого жителя Павла Плющенка, котрий, доводячи правдивість свого позову, «выкыдался з десяти талерей» з обвинуваченням ним Логвином. Після того, як суд визнав останнього винним, місцева адміністрація відібрала у нього «за тую

⁹⁵ *Kulisiewicz W.* Zaruka (vadium) w prawie litewskim... S. 16, 24.

⁹⁶ *Ibidem.* — S. 24.

⁹⁷ *Ibidem.* — S. 30.

⁹⁸ *Пащук А.Й.* Суд і судочинство на Лівобережній Україні... — С. 116; *Дядиченко В.А.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України... — С. 362–363; *Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века.* — Вып. I. — С. 34.

⁹⁹ *Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века.* — Вып. I. — С. 182.

викидщину» корову з телям, яку диканьський отаман відправив з осавульцем до двору полковника¹⁰⁰.

З аналізу судових справ, що перебували на розгляді Полтавського полкового суду, можна зробити висновок, що принаймні у другій половині XVII ст. сторони вдавались до застосування практики «викидщини» не надто часто, аби не сказати — лише зрідка.

Ціна неправдивих свідчень і фальшивих спростувань правдивих показів

У практиці функціонування земських судів, закріплених нормами Литовських статутів, суддя, підсудок чи писар «от презыску того, хто зыщеть, мають себе брати за свою працу пересуду от копы литовское по два грошы литовських, и с того пересуду судьи земскому мает прийти грошы два, а подсудку третий грош»¹⁰¹. У матеріалах, що відносяться до процесуальної практики Полтавського полкового суду, згадок про стягнення «пересуду» немає, проте це може лише свідчити про давність традиції, яка була обов'язковою до виконання й без особливого про те нагадування.

Натомість у судових книгах фіксуються приклади отримання прибутку від виявлення фактів заперечення правдивих свідчень. Показання свідків, згідно до існуючих норм, дозволялось «ганити» — тобто заперечувати їх, ставити під сумнів істинність показань. У разі, коли «ганіння» були безпідставними, викритий «ганитель» мав не лише винагородити ображену честь свідка, а й сплатити за всі судові витрати¹⁰², а також сплатити певну «вину». Прикладом останнього може слугувати описаний О. Левицьким випадок, який розглядався Полтавським полковим судом у 1690 р., коли, як виявилось уже згодом, справедливо звинуваченій дружині пономаря із с. Івончинець Яцька Даценка Явдосі у «чужолозстве» з тамтешнім дяком Романом Івашенком не лише вдалось уникнути покарання, а й відігратись на своїй «інстікгаторші», змусивши її через судові рішення «перепросити» «несправедливо звинувачену» (причому остання не втрималась від того, аби після принизливої процедури перепрошення ще надавати кілька ляпасів по обличчю), а також сплатити «вину панську і вряду» у розмірі ста золотих¹⁰³. Невдовзі ця судова історія мала несподіване продовження — несправедливо покараній

¹⁰⁰ НБУВ. ІР. — Ф. І. — № 55257. — Арк. 19.

¹⁰¹ Другий Литовський Статут. — Розд. IV, арт. 3; Третій Литовський Статут. — Розд. IV, арт. 5.

¹⁰² Пашук А.Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні... — С. 118.

¹⁰³ Левицький О. Очерки народной жизни... — С. 182–189.

«інстікгаторші» вдалось отримати докази нових «втешенств» пономарівни з дяком. Нова судова справа завершилась на її користь, супротивна сторона мала повернути незаконно стягнуті 100 золотих, а також покрити судові витрати та сплатити «вину панську и урядову». Крім того, аби не поновлювати розгляд цієї неприємної справи у майбутньому, суд наклав «на такого упорного... вини пивтысячи золотих».

За дачу неправдивих свідчень передбачалось покарання, тотожне тому, до якого мали б засудити несправедливо оговорених осіб, — «менены свидкы, поневаж дознани суть свидкамы неправдымы, мают вси быти карани, чым милы бльжним своїм ушкодыты»¹⁰⁴.

Ще одна стаття судових видатків сторони, яка програла справу, формувалась через існуючу практику внесення позивачем на стадії подачі позову спеціального внеску на судові витрати — «накладу правного». По завершенні суду і визнання відповідача винним він мав також відшкодувати і суму «накладу правного», щоправда, його отримувачем були не суд чи адміністрація, а сторона, яка його вносила.

* * *

Проаналізовані категорії судових стягнень, як уже зауважувалось вище, не вичерпують усю палітру товарно-грошових відносин у козацьких судах. Стосовно ж досліджених практик хотілось би зазначити таке. Інститут «вини», що своїми традиціями був закорінений у правову культуру Великого князівства Литовського, у практиках козацького судочинства зазнав певних трансформацій і видозмін. Зокрема, звертає на себе увагу той факт, що в козацьких судах під впливом звичаєвого права еквівалентом «вини» виступають не гроші, а натуральні плати — худоба, майно, угіддя, земля і навіть робоча сила злочинця та його сім'ї. На відміну від попередніх часів, у судах Гетьманату існує чіткий поділ на «вину панську» і «вину вряду». «Вина панська», яка раніше винятково асоціювалась з особою господаря і відповідно надходила до великокнязівської скарбниці, тепер «прив'язується» до інституту місцевого полковника і поступає в переважній своїй більшості на його користь. Утім, незавершеність процесу усталення традицій зумовлює поодинокі випадки поділу «вини панської» поміж полковником і главою сотенної адміністрації; щоправда, алгоритм цього поділу переконливо засвідчує пріоритетність інтересів першого. Так само доволі помітно проступає перевага полковника в отриманні «вини» і перед «врядом», адже згадки про стягнення «вини вряду» зустрічаються набагато рідше, аніж у випадку зі

¹⁰⁴ Там же. — С. 95.

стягненням «вини панської», а крім того, її розміри є набагато скромнішими в порівнянні з останньою. Вочевидь, зважаючи на ту обставину, що інститут «вини» втілює в собі не стільки функції відшкодування понесення збитків, втрат життя чи здоров'я, а виступає винятково в якості покарання, розміри накладених штрафів часто залежать не стільки від тяжкості злочину, скільки від матеріальних статків злочинця і відповідно його матеріальної спроможності.

Якщо ж узагальнити досліджуваний матеріал і спробувати віднайти відповідь на питання щодо соціокультурних мотивів описаного явища, то найперше, на що варто звернути увагу, так це на той факт, що судочинство Гетьманату «класичної доби» представляло доволі цікаву мішанину норм і традицій, які, з одного боку, ґрунтувались на положеннях Литовських статутів і магдебурзького права, а з іншого, були щедро «приправленими» канонами права звичаєвого. Присутність звичаю не лише значно спрощувала судоустрій, позбавляючи його інколи надмірного, а нерідко й необхідного процесуального формалізму, але й часто сприяла непередбачуваності результатів судового розгляду (за спостереженням М. Горбаль, в козацьких судах приписи Литовського статуту і магдебурзьких прав постійно виправлялись неписаним звичаєвим правом¹⁰⁵).

Вплив звичаєвого права робить доволі помітною рисою козацького судочинства його схильність до заміни жорстких караючих ексекуцій, в тому числі і смертного карання, унормованих положеннями Литовських статутів чи магдебурзьких прав, на більш поблажливі й гуманні грошові чи майнові штрафи. Мотиви поширення подібних практик, з огляду на адресата отримання штрафних коштів, котрий чи котрі одночасно виступали і в ролі суддів, можна вбачати в певних, цілком конкретних матеріальних інтересах останніх. Розлогі реєстри «вини панської» чи «вини врядової» в резолютивних частинах судових справ переконливо вказують на той факт, що виконання судових повноважень чи особливо перебування на чолі полку приносило неабиякі матеріальні вигоди, аналогі яким відшукати доволі складно.

Утім, користь від подібних проявів гуманності, безперечно, вмотивованих власним майновим інтересом суддів і вищих козацьких адміністраторів, мала і вся місцева громада. Адже в інтересах останньої було не стільки показово жорстоке покарання злочинців, скільки відшкодування понесених позивачами матеріальних і моральних збитків та, що саме головне, недопущення злочинних дій і девіацій у майбутньому.

---

¹⁰⁵ Горбаль М. Передмова // Левицький О. По судах Гетьманщини... — С. 28.

Так само і судді, будучи тісно пов'язаними з тією спільнотою, де був вчинений злочин, опікувались не стільки дотриманням в непорушності букви закону, скільки збереженням спокою громади та викоріненням конфлікту, маючи при цьому на увазі, як бачимо з аналізу матеріалів судових справ, й цілком очевидний власний матеріальний інтерес від такого виправлення надто жорстких караючих постанов писаних правових кодексів у бік їх суттєво пом'якшення.

ДИПЛОМАТІЯ
І МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

Розділ 9

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС РАНЬОМОДЕРНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

В своєму аналітичному дослідженні «Винайдення Східної Європи» американський історик Л. Вульф, цитуючи знамениту вольтерівську працю про шведського короля Карла XII, чомусь назвав ранньомодерну Україну не інакше як своєрідними загубленими землями / *rayz perdus*, що були «загубленими для Європи, втраченими з поля огляду, невидимими для західного просвітницького ока»¹. Та очевидно, історична уява професора Бостонського коледжу не могла сягнути глибше уяви самого Вольтера, який хоча й добре знав історію російсько-шведського протистояння початку XVIII ст., однак все ж був мало ознайомлений з міжнародною ситуацією попереднього, XVII ст. А саме тоді почала формуватися т. зв. Вестфальська система міждержавних відносин, і на геополітичній мапі «далекосхідної Європи» (за Р. Шпорлюком²) начебто зненацька постало чудернацьке, як для сприйняття західноєвропейського політикуму та Просвітництва, державно-політичне утворення під такою незвичною для європейців назвою — «Військо Запорозьке»³.

Поза тим, офіційні адепти Війська Запорозького досить часто використовували такі «паралельні» історичні хороніми і політоніми для своєї міжнародної ідентифікації, як «Україна», «Русь», «Мала Русь», «Мала Росія», «Гетьманщина»⁴; у багатьох випадках іноземні сучасники означу-

---

¹ Вульф Л. Винайдення Східної Європи. Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва / Перекл. з англ. С. Біленького за участю Т. Цимбала. — К., 2009 (За вид.: *Wolff L. Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment.* — Stanford, 1994). — С. 20.

² Шпорлюк Р. Східна Європа померла! Хай живе Східна Європа! <http://polit.ua/analitika/2011/01/12/shporluk.html>

³ Очевидно, що даний український політонім має все ж таки «азійське» етимологічне походження за аналогією, наприклад, з творенням таких назв, як «Кримська Орда», «Буджацька Орда», «Перекопська Орда», тобто «Військо Кримське», «Військо Буджацьке», «Військо Перекопське» тощо.

⁴ Про те, що під «Україною» у 1650-х роках у міжнародних відносинах розумілося «Військо Запорозьке з усіма містами і землями», свідчили, зокрема, матеріали Віленського миру 1656 р. між Річчю Посполитою і Московською державою: «... Те обои давно слученные государства се есть Коруна Польская и Великое княжество Литовское, по прежнему соединению под властью его королевского величества со всеми землями останутца **окрме Украини**, которая у великого государя нашего его царского величества в подданстве учинилась, гетман Богдан Хмельницкой с **Войском Запорожским с городами и с землями...** (виділення наше. — *Авт.*)» (Російський державний архів

вали Військо Запорозьке не інакше, як *Ukraina terra Cossacorum*, тобто «Україна — земля Козацька»⁵, що спричинило у більш пізнішу добу до появи таких його історіографічних означень, як «Українська козацька держава», «Козацько-Гетьманська держава», «Український гетьманат», «Гетьманська Україна», «Козацька Україна» тощо.

Власне, ми вже неодноразово зверталися до висвітлення різних проблем міжнародного становища Війська Запорозького протягом другої половини XVII — початку XVIII ст.⁶ Зазначимо, що сьогодні все очевиднішим стає той факт, що міжнародне утвердження ранньомодерної Української держави було дуже складним та надзвичайно багатовимірним історичним процесом. До речі, питання його вивчення та новітнього історіографічного і методологічного прочитання актуалізується у зв'язку з процесами сучасного входження України до міжнародних союзів Європи, що, як бачимо, викликало не тільки шалений дипломатичний, але і військовий спротив сусідньої Росії, яка не тільки заявила про своє «історичне право» на володіння окремими українськими територіями, а й окупувала частину з них. Потрібно зауважити, що такі процеси відбувалися і три століття тому, коли, на думку багатьох вітчизняних та зарубіжних вчених, у зв'язку з постановом Української держави / «землі козаків» питання впорядкування східноєвропейських міждержавних кордонів протягом усієї другої половини XVII та перших десятиліть XVIII ст. перетворилося на один з визначальних чинників для дипломатії країн

давніх актів (далі — РДАДА). — Ф. 79: «Зносини Росії з Польщею» 1656. — Спр. 56. — Арк. 167–167 зв.; Русская и украинская дипломатия в международных отношениях в Европе середины XVII века. — М., 2007. — С. 200).

⁵ Див.: Кордт В. Чужоземні подорожі по Східній Європі до 1700 р. — К., 1926; Січинський В. Чужинці про Україну. Вибір з описів подорожей по Україні та інших писань про Україну за десять століть. — К., 1992; Наливайко Д. Козацька християнська республіка (Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках). — К., 1992; Україна — козацька держава. Ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фото-світлинах. — К., 2004 та ін.

⁶ Див.: Чухліб Т. Козаки і монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648–1721 рр. — 3-тє вид., випр. і доп. — К., 2009. — 615 с.; Його ж. Міждержавні відносини у Європі на зламі середньовіччя і ранньомодерного часу: проблема сюзеренно-васальних стосунків // Україна в Центрально-Східній Європі. — Вип. 2. — К., 2002. — С. 151–171; Його ж. *Respublica Christiana — Terra Cossacorum — Pax Orient: Козацька держава у міжцивілізаційному просторі Сходу та Заходу // Україна крізь віки: Зб. наук. праць на пошану академіка НАН України Валерія Смоля.* — К., 2010. — С. 354–369; Chukhlib T. «...Let there only be sincerity and benevolence toward the king in the Cossack Army: the history of political relations between Poland and Ukraine (1660 s — first half of the 1670 s)» // *Od Kijowa do Rzymu. Z dziejow stosunkow Rzeczypospolitej ze Stolica Apostolska i Ukraina. W 35 lecie pracy naukowej Teresie Chynczewskiej-Hennel.* — Warszawa, 2012 та ін.

Центрально-Східної, Східної, Південно-Східної Європи, а також Малої Азії.

Спробуємо підсумувати наші довголітні дослідження, структурувати власні теоретичні напрацювання, а також інтерпретувати, у відповідності з сучасним поступом української та світової науки, нові пошукові перспективи щодо вивчення складного та неоднозначного процесу «уміжнароднення» Війська Запорозького — Українського Гетьманату*.

Методологічні проблеми «вписування» минулого міжнародних відносин Українського Гетьманату до світової історії

З огляду на впровадження новітніх історіографічних методологій, історія міжнародних відносин та зовнішньої політики залишається пріоритетним напрямом історичної науки в багатьох країнах світу, продукуючи появу кожного року десятків монографій та сотен статей, присвячених тим чи іншим аспектом означеної проблематики. З одного боку, вивчення зовнішніх аспектів життя країни чи народу постійно актуалізується сучасними більш чи менш нагальними зовнішньополітичними викликами для тієї чи іншої держави, а з іншого — кожний етнос лише тоді ідентифікує себе як окрему націю, коли входить у відносини з сусідніми країнами, тобто стає елементом (неважливо — «суб'єктом» чи «об'єктом») офіційних або ж напівофіційних, чи навіть неофіційних міжнародних відносин. Адже кожен народ має свої, якщо й не політичні, то соціокультурні інституції відповідно до свого «національного характеру». Але як пов'язати національну історію з історією світовою і, навпаки, світову з національною та як інтегрувати національну історію у світову на основі раціональних наукових досліджень? І чи взагалі такий синтез необхідний?

Очевидно, що при творенні концепції власної історії потрібно ґрунтовне зіставлення з історіями інших народів та держав світу, особливо сусідніх. Розгляд минулого «зіткнення народів» в соціокультурному контексті дозволяє включити історію міжнародних відносин (а вона є складовою політичної історії як такої) у новітню систему координат істо-

---

* Пропонуємо вживати таку історіографічну назву насамперед для того, щоб «відрізнити» новопосталу ранньомодерну Українську державу від Війська Запорозького кінця XVI — першої половини XVII ст. У світовій історичній науці практика називати держави згідно з їхніми системами правління є загальноприйнятою: наприклад, «Кримський ханат», «Сербський деспотат», «Молдавське господарство», «Бранденбурзьке курфюрство», «Прусське герцогство» тощо.

ричної науки⁷. Адже у цій дослідницькій парадигмі дуже важливим залишається визначення зовнішнього по відношенню до «іншого», яким, з точки зору історії міжнародних відносин, стає, як правило, сусідній народ або ж країна-«конкурент». Можливо, що історію міжнародних відносин у контексті застосування соціокультурного підходу можна і потрібно пов'язувати з таким новим напрямом історичних студій, як імагологія, що передбачає вивчення причин і форм еволюції взаємних образів країн⁸. У цьому контексті виокремлюють потестарну імагологію, що вивчає, які системи образів беруть участь у встановленні відносин панування і підпорядкування, в набутті та утриманні влади, у вибудовуванні зв'язків між різними групами еліт, з одного боку, і між пануючими і підвладними верствами суспільства — з іншого, тощо⁹.

Сьогодні історію міжнародних відносин можна вивчати в межах методів політичної соціології¹⁰. Останні історіографічні конструкти дослідників міжнародних відносин також пов'язані із застосуванням т. зв. системного підходу, а саме: розглядом історії у вигляді послідовності систем, що змінюють одна одну, в яких роль окремої держави на міжнародній арені залежала від її політико-правового положення відносно інших. З огляду на такий методологічний підхід, будь-яка зовнішньополітична система мала властивості, які не зводяться до властивостей «суми» держав, що її утворили¹¹.

Не слід забувати про співвідношення міфу й історії у контексті імперської політики домінуючих націй або ж «великих держав» по відношенню до «неісторичних народів» чи «малих держав». Як слушно зауважив з цього приводу В. Потульницький, знання домінуючої нації-

---

⁷ Курилла И. Изучение истории международных отношений в социокультурном контексте // Новая и новейшая история. — № 6. — 2012. — С. 65.

⁸ Див. наприклад: Сенявский А., Сенявская Е. Историческая имагология и проблема формирования «образа врага» // Вестник Российского университета дружбы народов. — 2006. — № 2 (6). — С. 54–72; Папилова Е. Имагология как гуманитарная дисциплина // Вестник МГГУ им. М.А. Шолохова. Филологические науки. — 2011. — № 4. — С. 31–40; Ощепков А. Имагология в курсе «теория культуры» // Высшее образование и мировая культура. — Вып. 2. — М., 2010; Журавлева В. Изучение имагологии российско-американских отношений по обе стороны Атлантики: итоги и перспективы // Американский ежегодник — 2008/2009. — М., 2010. — С. 142–166 та ін.

⁹ Власть и образ: очерки потестарной имагологии: Сб. ст. — СПб., 2010. — С. 12.

¹⁰ Aron R. Une Sociologie des relations internationales // Revue française de sociologie. — 1963. — Vol. IV. — № 3. — P. 308, 321; Цыганков П. Политическая социология международных отношений. — М., 1994.

¹¹ Див.: Системная история международных отношений / Под. ред. А. Богатурова. — Т. 1–4. — М., 2002–2004; Дегоев В. Внешняя политика России и международные системы: 1700–1918 гг. — М., 2004; Ревякин А. История международных отношений в новое время. — М., 2004 та ін.

імперії про окремішність націй пригноблених є структурою неправд та міфів, оскільки в політичному, науковому та культурному дискурсі імперії знання про підкорену територію міститься усередині, або в ракурсі структур сили та домінації, де інші нації імперії репрезентуються зверхньо, тобто з позицій «культурної сили», «вищої культури», як знак сили і панування над підкореними територіями¹². Об'єктивно, що у відповідь на домінуючий міф з'являється міф «малої» нації, яка також формує власний «захисний» історіографічний простір.

З огляду на цю проблему, не тільки «внутрішня», але і «зовнішня» історія України досить часто розглядається як поле боротьби різних історіографічних схем, що формувалися її сусідами, які у різні історичні періоди прагнули до підкорення українських земель. При цьому кожна з домінуючих націй зазвичай виставляє іншу у своїй власній історичній схемі як загарбника і тим самим творить певні домінаційні міфи, які ще й донині панують у всесвітній історії¹³. Відзначаючи вплив міфотворчості на вивчення історії міжнародних відносин та зовнішньої політики Українського Гетьманату в другій половині XVII — на початку XVIII ст., потрібно зауважити, що з моменту, коли Україна стала усвідомлювати себе повноцінним членом світового співтовариства (а це трапилося лише з проголошенням новітньої незалежності, тобто у 1991 р.), вона зіткнулася з тим, що її минуле спочатку або недостатньо добре знали та розуміли історики інших країн світу, або навмисно висвітлювали історію міжнародного утвердження не тільки ранньомодерної, але й модерної Української держави XX ст. у спотвореному вигляді.

Історія міжнародних відносин та зовнішньої політики раннього нового часу дуже тісно пов'язана й з таким важливим питанням, як формування міжнародного права. Виникненню «права народів», або ж міжнародного права, за оцінкою дослідників, притаманні такі основні фактори: наявність певної кількості суверенних держав; знаходження держав на приблизно однаковому рівні культурного розвитку; існування спільних міжнародних інтересів; усвідомлення державами необхідності врегулювання своїх взаємовідносин нормами права¹⁴. Поза тим, у світовій історично-правовій науці розгорнулася дискусія стосовно того, що вважати за

---

¹² Потульницький В. Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії XVII–XX століть. — К., 2002. — С. 29; *Його ж.* Щодо дослідницьких пріоритетів у справі створення нового академічного синтезу української історії в контексті історії світової // Укр. іст. журн. — № 1. — 2014. — С. 4–20.

¹³ Потульницький В. Україна і всесвітня історія... — С. 39.

¹⁴ *Лист Ф.* Международное право в систематическом изложении / Пер. с нем. под ред. В. Грабаря. — Юрьев, 1909; *Буткевич О.* Теоретичні аспекти походження і становлення міжнародного права. — К., 2003. — С. 157.

відправну точку для початку існування міжнародного права як такого. Зазвичай вказувалося на те, що Вестфальський «конгрес народів» 1648 р., крім проголошення принципу віротерпимості, заклав основи для утворення більш широкої міжнародної системи, яка, в свою чергу, підготувала основи для формування нових незалежних держав¹⁵. Адже саме у результаті діяльності цього конгресу була зруйнована стара зовнішньополітична ієрархія Священної Римської імперії Габсбургів, а багато європейських королів зрівняно у владних правах з вищим до того часу австрійським цісарем. Крім того, було визнано незалежний статус Швейцарії та Голландії, а також укладено ряд угод, в яких закладався принцип відносної стабільності «релігійної ситуації» у Європі та її міждержавних кордонів.

Поза тим, і сьогодні багато дослідників критикують творення історіографічного міфу про Вестфальський конгрес як основу для нового та новітнього міжнародного права¹⁶. Під час цієї полеміки, зокрема, відзначалося, що історія утворення та функціонування ідеї міжнародного союзу, починаючи від XVII ст., стала боротьбою двох складових, а саме: по-перше, започаткування самостійних держав та зародження правового спілкування між народами, а, по-друге, безперервної боротьби за переважання одних держав та народів над іншими¹⁷. При цьому могутня монархічна влада, яка об'єднувала держави в імперії та королівства, розвивала в міжнародних відносинах ранньомодерного часу енергійну політику, проте дуже своєкорисливу, що полягала не тільки у «неповажанні» своїх підданих, але й ігноруванні незалежності та прагнення до самостійного статусу сусідніх держав.

Вважаємо, що процес накопичення історичних знань у контексті дослідження історії міжнародних відносин нашої країни насамперед потребує звернення до проблеми політико-культурних взаємовпливів України-Русі¹⁸ і сусідніх та більш віддалених з нею держав, що мали

---

¹⁵ Див.: *Ивонина Л., Прокопьев А.* Дипломатия Тридцатилетней войны. — Смоленск., 1996; *Duchhardt H.* Der Westfälische Friede. Diplomatie — politische Zäsur — kulturelles Umfeld — Rezeptionsgeschichte. — München 1998; *Rohrschneider M.* Der gescheiterte Frieden von Münster. Spaniens Ringen mit Frankreich auf dem Westfälischen Friedenskongress (1643–1649). — Aschendorff–Münster, 2007 та ін.

¹⁶ Див., наприклад: *Teschke B.* Mythos 1648 — Klassen, Geopolitik und die Entstehung des europäischen Staatensystems. — Münster, 2007.

¹⁷ *Даневский В.* Пособие к изучению истории и системы международного права. — Харьков, 1892. — С. 34.

¹⁸ Вважаємо, що впроваджений М. Грушевським та його послідовниками у науковий обіг історіографічний термін «Україна-Русь» найповніше відповідає історичним реаліям, як «збірна» назва тогочасної української території. Адже наприкінці XVI — XVII ст. на сучасні українські землі одночасно поширювалися та накладалися один на одного етнімічні та хоронімічні назви «Русь», «Мала Русь / Мала Росія», «Червона

відмінні цивілізаційні культурні традиції, оригінальні внутрішньополітичні устрої та системи правління¹⁹: імперій — Австрійської, Османської і Російської; королівств, царств і ханств — Польського, Шведського, Московського та Кримського; республік — Венеціанської; князівств і курфюрств — Волошського, Литовського, Молдавського, Трансильванського та Бранденбурзького; «військ» і орд — Війська Донського, Бужацької та Калмицької орд. Міждержавні відмінності внутрішньополітичних владних структур сприяли, в свою чергу, проведенню самобутньої зовнішньої політики та дипломатії тієї чи іншої держави щодо країн-суперників / союзників, в тому числі й Українського Гетьманату.

Наприклад, відомо, що Трансильванське князівство, зважаючи на положення Вестфальського конгресу 1648 р., хоча й проголошувалося незалежним «удільним князівством», але перебувало у васальній залежності від Османської імперії. Поза тим трансильванський князь Дьєрдь II Ракоці підписував угоди з шведським королем Карлом X Густавом та претендував на корону Речі Посполитої. У свою чергу гетьман Богдан Хмельницький разом з Військом Запорозьким, визнаючи у 1654 р. протекторат московського царя, по суті, одночасно також знаходився хоча й у номінальній, але васальній залежності від турецького султана Мегмеда IV Авджи. Цікаво, що такий особливий статус обох країн не заважав правителям Трансильванського князівства та Українського Гетьманату проводити самостійну зовнішню політику²⁰, що, зокрема, засвідчувало укладення між ними Дюлафехерварського договору 1656 р., який неоднозначно оцінювався не тільки у Москві, але й Варшаві та Стамбулі²¹. І на

Русь» та «Україна». При цьому «Русь» охоплювала усі етнографічні українські землі, а терени сучасної Східної Галичини означувалися, як «Червона Русь». У свою чергу, «Україною» у вужчому сприйнятті називали землі Київщини та Брацлавщини, ширшому — Волині, Поділля, Чернігівщини, Київщини, а в окремих випадках навіть Червоної Русі. Однак, якщо червононоруські землі у другій половині XVII ст. продовжували залишатися «шляхетськими», то Україна поступово ставала «козацькою», адже козацтво наполегливо перебирало на себе роль привілейованого елітного стану.

¹⁹ Порівняльний аналіз формування потестарних структур та інститутів влади у різних країнах пізньосередньовічної та ранньомодерної Європи нещодавно здійснено у ґрунтовній колективній праці: *Властные институты и должности в Европе в Средние века и раннее Новое время* / Отв. ред. Т.П. Гусарова. — М., 2011.

²⁰ *Чухліб Т.* Український гетьманат — Трансильванське князівство: міжнародне утвердження за допомогою політики полівасалітетності (XVII ст.) // *Україна — Угорщина: спільне минуле та сьогодення.* — К., 2006. — С. 134–149.

²¹ *Медведева К.* Внешнеполитическое положение Трансильванского княжества в 50–60-е гг. XVII в. // *Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в.* — Ч. 1: Главные тенденции политических взаимоотношений. — М., 1998. — С. 188–211; *Хаванова О.* Трансильванское княжество в период русско-польского конфликта из-за Украины в 50-е годы XVII в. // *Русская и украинская*

сьогодні залишається відкритим питання щодо політико-правового змісту цього договору та його оцінки з точки зору міжнародно-політичного статусу Трансильванії та Українського Гетьманату.

Особливу увагу треба звернути на антропологічну складову міжнародних відносин, адже у ранньомодерну добу політикум був надзвичайно персоніфікований особами своїх правителів та лише в окремих проявах набував модерного, тобто більш зрозумілого нам «тут і тепер» змісту. Зокрема, з історичної точки зору міждержавно-правові взаємини «тоді і вчора» уособлювалися, головним чином, через династичні, монархічні зв'язки та відносини у межах класичної тріади «зверхник / імператор — напівзалежний / король — залежний / князь»²² між володарями окремих держав, лідерами політичних утворень та військово-політичних угруповань. Хоча, звичайно, і на той час були певні винятки: згадаємо про існування Венеціанської та Голландської республік, Англійського протекторату Олівера Кромвеля, італійських комун тощо. Та навіть тогочасні республіки, протекторати чи комуні у зовнішніх стосунках мали визначатися зі своїм політико-правовим статусом. Політика персональних монархічних уній, династичні й спадкові проблеми, релігійні війни та інші військові конфлікти у добу пізнього середньовіччя та раннього модерну викликали перерозподіли держав, відчуження територій, змінювали кордони, що з часом призвело до виникнення великих об'єднаних королівств й могутніх імперій. Їхні правителі оголошували себе суверенними володарями та розпочинали домінувати над меншими державними утвореннями, т. зв. «малими державами», які з свого боку змушені були визнавати себе залежними від більш сильних монархічних дворів чи об'єднань держав — імперій, королівств або ж царств.

дипломатия в Евразии: 50-е годы XVII в. — М., 2000. — С. 341–367; Федорук Я. Трансильванське князівство у 1656 році: вибір політики між Україною, Швецією та Річчю Посполитою // Український археографічний щорічник. — Вип. 18. — К., 2013. — С. 219–243.

²² Чи не вперше на таку тричленність європейської владної ієрархії звернув увагу німецький історик та правник Йоганн Якоб Мозер (Johann Jacob Moser; 1701–1785 рр.), який у своїй праці «Про національний суверенітет взагалі» відзначив існування **суверенних, напівсуверенних та несуверенних** держав. У сучасній історіографії таку ієрархічність європейської влади у зв'язку з постанням козацької держави добре проаналізовано у виданні: Плохій С. Наливайкова віра: козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. — К., 2005. Поза тим, й до цього часу продовжує переважати твердження, що державою у XV–XVIII ст. можна називати лише державу-суверен, що не відповідає історичним реаліям.

Очевидно, що розгляд виникнення, існування та занепаду Першого* Українського Гетьманату протягом 1648–1764 рр. через призму історико-антропологічного підходу сприяв би новому «диханню» у сфері вивчення його «нової» політичної історії. Чи можна «вписати» до вище згадуваної тріади гетьмана як самопроголошеного правителя нового державного утворення на землях України-Русі, і в якому політико-правовому статусі по відношенню до сусідніх володарів протягом багатьох десятиліть функціонувала гетьманська влада як така?

Дипломатична культура Українського Гетьманату

Звичайно, що найбільш активними міжнародні, зовнішньополітичні та дипломатичні відносини новоствореної Української держави були під час гетьманування Богдана Хмельницького, з 1648 р. до 1657 р. У цей революційний для України час, зважаючи на конкретну зовнішньополітичну ситуацію, Б. Хмельницький визначав, до якої країни мають відправлятися дипломатичні посольства, їхній склад, розмір матеріального забезпечення, давав як усні, так і письмові (т. зв. інструкції) настанови дипломатам, вирішував, з якими подарунками до іноземних володарів мають їхати його представники, тощо. Перед своїм від'їздом українські посланці обов'язково були на розмові («одпусті») в гетьмана. На ній вони отримували остаточні вказівки та листи з «інструкціями», прощалися з гетьманом.

Так, наприклад, в інструкції Б. Хмельницького за 1656 р. українським послам до князя Трансильванії Дьєрдя II Ракоці було всього чотири пункти. У першому з них говорилося про причини війни з Польщею: «тому що поляки насмілилися виступити проти наших стародавніх вольностей і не раз проливали в межах України невинну християнську кров, відібрали церкви нашого обряду, віддали її уніатам у багатьох місцях, навіть хотіли цілком викоренити нашу віру...»²³. Також розкривалася дипломатична обізнаність українського уряду, в зв'язку з польсько-московськими переговорами у Вільно: «ми також слідкуємо з увагою, які будуть результати цієї комбінації, але щоб вона була без шкоди шведському королеві»²⁴. У другому викладалося прохання до трансильван-

---

* Вважаємо таке історіографічно-понятійне доповнення коректним з огляду на існування Українського гетьманату Павла Скоропадського у 1918 р., який можна означити як Другий Український гетьманат.

²³ Універсали Богдана Хмельницького. 1648–1657 / Упор. І. Бутич. — К., 1998. — С. 204.

²⁴ Там само. Див. також: Федорук Я. Віленський договір 1656 року: Східноєвропейська криза і Україна у середині XVII ст. — К., 2011.

ського князя бути посередником в українсько-польських переговорах. Третій пункт промовляв про можливість складання присяги Війська Запорозького на вірність князю. Озвучуючи четвертий пункт, українські послы мали говорити, що «ми разом з найяснішим князем будемо опікати і захищати людей жителів [Трансильванії та України], а також відстоювати обидві віри»²⁵. Ця та інші інструкції стверджувалися підписом гетьмана, а отже були офіційними документами. В одних випадках вони озвучувалися під час дипломатичних переговорів, в інших передавалися іноземним урядовцям²⁶.

Досить часто дипломатам Українського Гетьманату Б. Хмельницьким давалися усні настанови. Лист, надісланий московському царю Олексію Михайловичу з послом Ф. Вешняком у травні 1649 р., був дуже коротким, однак в ньому зазначалося: щоб «з вашим царським величеством изустно разговорил и всю истину исповедал, которому во всё́м царское величество поверят»²⁷. Аналогічні вказівки від гетьмана отримували й інші українські посольства до Польщі, Швеції, Туреччини, Трансильванії та інших країн. Іноземні посольства гетьман Б. Хмельницький головним чином приймав у столиці козацької держави — Чигирині. Однак бували випадки, коли дипломатичний протокол здійснювався в Суботові (особистому маєтку роду Хмельницьких), Переяславі, під час військових дій — у тих місцях, де розташовувався табір української армії. Переговори з послами Хмельницький вів у присутності козацької старшини, що перебувала при дворі. Ряд важливих питань з послами обговорювався лише гетьманом та генеральним писарем в окремій кімнаті, хоча були випадки, коли переговори вів гетьман України наодинці.

Послів приймали згідно з дипломатичним етикетом, який усталився на той час у Війську Запорозькому й контролювався та ревно дотримувався гетьманом. Б. Хмельницький, зважаючи на рівень посольств, зустрічав, приймав та проводжав послів, виконуючи встановлений в Українській державі церемоніал. В окремих випадках гетьман наказував забезпечувати важливі посольства з інших держав провіантом, конями й підводами, охороною та провідниками. «Абисте їм живності для них і челяді, і коней і чого потреба буде, підвід, провідників давали, і у всьому людяність свою освідчались, нічого не чинячи під ласкою нашою і каранням військовим»²⁸, — говорилося в спеціальному універсалі Хмель-

²⁵ Універсали Богдана Хмельницького. — С. 204.

²⁶ Шевченко Ф. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. — К., 1959. — С. 94.

²⁷ Воссоединение Украины с Россией: Сб. документов и материалов: В 3 т. — Т. II. — М., 1953. — С. 177; Шевченко Ф. Назв. праця. — С. 94.

²⁸ Універсали Богдана Хмельницького. — С. 121.

ницького від 24 листопада 1651 р. щодо зустрічі іноземних послів. В іншому універсалі від 18 квітня 1657 р. гетьман наказував, щоб територією України вільно могли пересуватися послы австрійського імператора — архієпископ Мартіано та К. Маріанович, які поверталися з Чигирини до Відня: «пропускали їх безпечно без найменших труднощів, забезпечували їх, їхню челядь та коней харчами, даючи від міста до міста по кільканадцять провідників, а також підводи, скільки їм буде потрібно»²⁹. Цей документ свідчить й про те, що гетьман ревно слідкував за тим, щоб дотримувався один з головних принципів міжнародної дипломатії, що зародився ще в добу середньовіччя, — недоторканість послів.

Починаючи від Б. Хмельницького, всі гетьмани України (крім хіба що Данила Апостола та Кирила Розумовського) вели активну дипломатичну переписку з володарями багатьох держав. У більшості з листів піднімалися складні питання міжнародного характеру, зовнішньополітичні та військові проблеми Українського Гетьманату, релігійні й різні культурні аспекти внутрішнього життя країни тощо.

У ранньомодерну добу всесвітньої історії важливу роль відігравало багато різних ритуалів, символів і символічних церемоній³⁰. Але вже на той час посольський звичай не був умовним додатком до дипломатичної діяльності. Начебто дрібниці етикету прийому чи відправки іноземних послів ховали у собі питання національної культури й політики держави, ідеології, значення верховної влади. Щоб утвердити незалежність у дипломатії, кожній країні Європи потрібно було відпрацювати власний посольський звичай, який би був прийнятний для відносин з усіма сусідніми чи більш віддаленими державами. Різні складові вітчизняного ритуалу прийняття та відправки іноземних послів значною мірою формувалися під впливом західних і східних дипломатичних традицій, поступово переосмислювалися й трансформувалися у невід'ємну частину вітчизняної дипломатії³¹.

Велика увага зверталася на характер поведінки посла при в'їзді до країни й особливо під час першої аудієнції. З іншого боку, прибулий дипломат спостерігав за діями приймаючої сторони. Ті чи інші дії правителя символізували про стан взаємовідносин між державами. Будь-який відступ від загальноприйнятого ритуалу урочистого прийому розглядався як показник зміни у міждержавних відносинах чи применшення значення країни, представленої послом. Або ж навпаки — вираження надзвичайної

²⁹ Документи Богдана Хмельницького. 1648–1657 / Упор. І. Крип'якевич, І. Бутич. — К., 1961. — С. 574–575.

³⁰ *Лабрюйєр Ж.* Характеры или нравы нынешнего века. — М., 1964. — С. 215.

³¹ *Чухліб Т.* Культура дипломатичних відносин // Історія української культури: У 5 т. — Т. 3. — К., 2003. — С. 264–292.

поваги до посла сприймалося як вияв особливого відношення до його країни. Якщо у Франції та інших європейських країнах «великих» послів до залу прийому супроводжував спадкоємець короля — «принц крові», то в Україні цей елемент дипломатичної культури трансформувалася у традицію зустрічі надзвичайних послів найближчими родичами гетьмана. Так, на початку 50-х років XVII ст. досить часто надважливих дипломатів, які прибували до Чигирина, зустрічав старший син Б. Хмельницького Тиміш. Це практикувалося й пізніше. Зокрема, сини гетьмана Івана Самойловича Григорій, Семен та Яків зустрічали посольства від царя, молдавського господаря та кримського хана. За правління Івана Мазепи його найближчий спадкоємець небіж Я. Обидовський супроводжував важливі посольські делегації з Москви.

Чи укладалися Українським Гетьманом міжнародні угоди?

Однією з назрілих проблем на сьогодні є питання: а чи укладав Український Гетьманат повноцінні міжнародні угоди? А якщо укладав, то які, коли і з ким, якого політико-правового характеру і скільки таких угод було взагалі в його історії? Адже, наприклад, багато польських істориків й до цього часу вважають українсько-польські договори, які уклалися між Коронаю Польською і козацькою Україною в другій половині XVII–XVIII ст., «внутрішньо-локальними» мирними угодами в межах одного державного утворення — Речі Посполитої. Поза тим, положення Зборівського 1649 р., Білоцерківського 1651 р., Гадяцького 1658 р., Чуднівського 1660 р., Підгаєцького 1667 р., Острозького 1670 р. та «Лещинського-Мазепи» 1707 р. договорів можна оцінювати і як такі, що надавали Українському Гетьманату певну міжнародну суб'єктність. Цікаво, що більшість російських істориків так само, як і їхні польські колеги, застосовують схожі підходи до оцінки українсько-російських відносин ранньомодерної доби, характеризуючи угоди-«статті» між Україною та Московською державою у 1654, 1659, 1663, 1665, 1669, 1672, 1674, 1687, 1709, 1727 рр. лише виключно як внутрішньополітичні акти. У даному контексті можна нагадати, що гетьманські уряди України уклали також угоди з Османською імперією у 1649, 1653, 1655, 1669, 1711 та 1712 рр., Кримським ханатом — у 1648, 1655, 1661, 1668 та 1711 рр. У зв'язку з цим потрібно звернути увагу на певну європоцентричність наукового доробку вітчизняних істориків, зрозуміло, недостатню увагу до різних питань стосунків Українського Гетьманату з Османською імперією та Кримським ханатом³². Висока Порта, яка від часів Б. Хмельницького

³² Докладніше див.: Чухліб Т. Козаки та яничари. Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 рр. — К., 2010. — 456 с.

виступала своєрідним гарантом української державності (що було закріплено у Бучацькому мирі 1672 р. та Константинопольському договорі 1678 р. з Варшавою), все ж таки була змушена підписати угоду про розподіл сфер впливу в Україні (Бахчисарайський мир 1681 р.) з Московською державою. Водночас протягом останньої чверті XVII ст. турецька сторона робила все можливе для того, щоб не віддати землі правобережної частини Українського Гетьманату під владу польського чи московського монархів. Кримський ханат, за дорученням турецьких султанів, виступав посередником (а деколи і партнером) у переговорах Османської імперії з Річчю Посполитою та Московською державою. Починаючи з 60-х років XVII ст., Бахчисарай проводив дипломатичну лінію щодо нейтралізації польських і російських впливів на Український Гетьманат і підпорядкування його правителів своїй протекції.

Дипломатичні міжнародні акти укладалися українськими гетьманами не тільки з турецькими султанами, кримськими ханами, польськими королями, московськими царями, а й зі шведськими королями, молдавськими, трансильванськими та волоськими князями. На жаль, і до цього часу, за виключенням ґрунтовної історико-правової кодифікації А. Яковлівим українсько-московських угод³³, ми не маємо глибоких досліджень цього важливого комплексу проблем. Прикладом для таких напрацювань у сфері вивчення міжнародних угод є археографічні праці польського історика Д. Колодзейчика щодо сутності польсько-османських та польсько-кримських договорів XVI–XVIII ст.³⁴

Іншим проблемним є питання, скільки і яких за змістом міжнародних угод укладалося щодо ранньомодерної України, у яких контрагентами виступали сусідні чи більш віддалені — «[треті]» держави? Найвідомішими з них, очевидно, є Віленський 1656, Андрусівський 1667, Бахчисарайський 1681, Вічний 1686 та Карловицький 1699 рр., менш знайомими — Бучацький 1672, Журавненський 1676, Нарвський 1704, Прутський 1711, Адріанопольський 1713 та Константинопольський 1714 рр. договори; але були ще й такі «призабуті» міжнародні домовленості, як, наприклад,

³³ Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. — Варшава, 1934. — 290 с.

³⁴ Ottoman-Polish diplomatic relations (15–18th Century) / An Annotated edition of Ahdanes and Other Documents by D. Kołodziejczyk. — Brill–Lejden–Boston–Koln, 2000; Kołodziejczyk D. The Crimean Khanate and Poland-Lithuania: International diplomacy on the European periphery (15–18th Century): A Study of peace treaties followed by annotated documents. — Leiden–Boston–Brill, 2011. — 1165 р. Див. також: Черкас Б. Рец. на: Колодзейчик Д. Кримське ханство й Польсько-Литовська держава: Міжнародна дипломатія на європейській периферії (XV–XVIII ст.): дослідження мирних договорів із додатком анотованих документів. — Лейден–Бостон–Бріль, 2011 // Укр. іст. журн. — № 1. — 2014. — С. 188–191.

угода 1656 р. між Річчю Посполитою та Австрійським цісарством про одночасне приборкання гетьмана Богдана Хмельницького та бранденбурзького курфюрста Фрідріха Вільгельма, та подібні до неї³⁵. У зв'язку з цим відзначимо, що Військо Запорозьке, його населення і територія неодноразово виступали об'єктами у двохсторонніх чи навіть трьохсторонніх угодах між такими державами ранньомодерного світу, як Австрійська імперія, Французьке королівство, Апостольська столиця (Ватикан), Венеціанська республіка, Річ Посполита, Османська імперія, Шведське королівство, Кримський ханат, Трансильванське та Молдавське князівства. У зв'язку з цим потрібно наголосити на тому, що ні Андрусівське перемир'я 1667 р., ані Бучацьке перемир'я 1672 р., ані Журавненський договір 1676 р., ані Бахчисарайський трактат 1681 р., ані Вічний мир 1686 р., ані Карловицькі угоди 1699 р. (зокрема, за положеннями останніх на землях т. зв. Ханської України було скасовано уряд «українського козацького гетьмана»³⁶), у яких контрагентами виступали Варшава, Москва і Стамбул, з огляду на позицію гетьманських урядів як Лівобережжя, так і Правобережжя, не встановили остаточної та цілковитої влади кожної з «високих сторін» над усією територією козацької України.

Поза тим, Військо Запорозьке також намагалося стати суб'єктом (як рівноправним, так і «напівзалежним» та «залежним») міжнародних відносин свого часу. Очевидно, що одним з перших його договорів міжнародного характеру треба вважати угоду про військово-політичний союз між Військом Запорозьким та Кримським ханатом у 1624 р.³⁷, а чи не

---

³⁵ Чухліб Т. «Війна і мир» гетьмана Богдана Хмельницького в прочитанні історика Ярослава Федорука (Рец.: Федорук Я. Віленський договір 1656 року: Східноєвропейська криза і Україна у середині XVII ст. — К., 2011. — 623 с.) // Чорноморська минувшина. — Вип. 7. — Одеса, 2012. — С. 167.

³⁶ Бібліотека Музею ім. кн. Чарторийських у Кракові. Відділ рукописів (далі — БМЧ. ВР.). — Од. зб. 616. — Арк. 265 а–267 а; Архів Головного актів давніх у Варшаві (далі — АГАД). — Ф. «Архів Коронний Варшавський», — К. 78. — Т. 503. — № 832; Ottoman-Polish diplomatic relations (15th–18th Century). — Р. 588, 589.

³⁷ Брехуненко В. Стосунки українського та донського козацтва як чинник кримсько-козацького союзу 1624–1629 рр. // Наукові записки: Зб. праць молодих вчених та аспірантів. — К., 1999. — Т. 4. — С. 116–129; Його ж. Дипломатія українського козацтва й Кримський ханат: невідомі сторінки укладення першого козацько-кримського договору 1624 р. // Козацька спадщина. — 2005. — Вип. 3. — С. 50–53; Фаузов С. Первый крымско-запорожский союз в статейном списке русских посланников // Україна в Центрально-Східній Європі (від найдавніших часів до кінця XVIII ст.). — Вип. 5. — К., 2005. — С. 314; Чухліб Т. Pro et contra: козацтво України-Русі у протистоянні монархій Азії та Європи (друга половина XVI ст.) // Политические и этнокультурное взаимодействие государств и народов в постзолотоордынском пространстве (XV–XVI вв.). — Симферополь, 2013. — С. 138–143; Baranowski B. Polska a Tatarszczyzna w latach 1624–1629. — Łódź, 1946. — S. 5–6.

останньою — угоду між Військом Запорозьким та Османською імперією 1712 р.³⁸ Загалом таких угод було близько трьох десятків, і уклалися вони урядами ранньомодерної України, крім Кримського ханату та Османської імперії, ще й з Коронаю Польською, Московським царством, Шведським королівством, Трансильванським та Молдавським князівствами. Однак і до цього часу в історіографії (не кажучи вже про суспільний загал) дивним чином продовжує домінувати думка про виключне укладення таких угод лише з Російською державою.

Дослідникам історії міжнародних відносин Українського Гетьманату перед тим, як перейти до розкриття його міжнародно-політичного статусу, на нашу думку, потрібно зважати на специфіку укладення угод між двома контрагентами за ранньомодерної доби. А ця міжнародно-договірна специфіка була такою: по-перше, враховувався набутий до того міжнародно-політичний статус обох сторін у рамках «зверхник — напівзалежний — залежний» та з огляду на це укладалася «рівноправна», «напіврівноправна» чи «нерівноправна» угода; по-друге, майже в кожному випадку положення угоди (нерівноправної, з точки зору одного, і рівноправної — іншого) трактувалися тією чи іншою стороною на «свою» користь, а тому важливі, т. зв. «Вічні», мири уклалися при посередництві (а частіше — зверхництві) третьої сторони (наприклад, при укладенні Зборівської 1649 р., Білоцерківської 1651 р., Підгаєцької 1667 р. угод Війська Запорозького з Коронаю Польською посередником був Кримський ханат, при укладенні Віленського 1656 р., Андрусівського перемир'я 1667 та «Вічного миру» 1686 р. між Варшавою та Москвою — Австрійську цісарство); а при невирішенні спірних питань у «трикутнику високих сторін» збиралися цілі міжнародні конгреси держав (тут згадаємо: Вестфальський 1648, Оливський 1660, Карловицький 1698–1699 рр.); по-третє, угоди між двома сторонами (навіть за посередництва чи зверхності третьої, більш сильної, сторони) могли зовсім інакше трактуватися іншими, четвертими, державами; по-четверте, що, найголовніше, дія кожної угоди мала підтримуватися чи контролюватися за допомогою військової сили, а інакше її положення були не дійсними та не виконувалися. Тому, за влучним висловом польського вченого З. Вуйцика, який перефразував відомий латинський вислів, чи не кожна друга угода в другій половині XVII ст. втрачала свою чинність відразу ж після того, як на ній «висохло чорнило, яким її писали»³⁹.

³⁸ *Пріцак О.* Один чи два договори Пилипа Орлика з Туреччиною на початку другого десятиріччя вісімнадцятого століття // Український археографічний щорічник. — Вип. 1. — К., 1992. — С. 307–320; *Субтельний О.* Мазепинці. — К., 1994. — С. 82–96.

³⁹ *Wójcik Z.* From the Peace of Oliwa to the Truce of Bakhchisarai. International Relations in Eastern Europe 1660–1681 // *Acta Poloniae Historica.* — 1976. — Т. 34. — P. 255–280.

Європейська політична думка у контексті осмислення міжнародного становища ранньомодерної України

З методологічної точки зору, при вивченні історії міжнародних відносин між «великими» та «малими» правителями Європи доби пізнього середньовіччя та ранньомодерного часу важливо врахувати, як вони оцінювалися тогочасними інтелектуалами. Наприкінці XVI — початку XVII ст. почалося активне відродження теорії т. зв. природного права, що відбувалося в контексті великих континентальних інтелектуальних дискусій про встановлення державного суверенітету: «правитель або народ», божественне право королів і право народу на опір — ці концепції з'явилися у відповідь на подвійний виклик з боку Реформації і політичних прибічників абсолютизму, що мав тенденцію до посилення. Інтелектуальне середовище козацької України не було осторонь процесів, що стимулювали розвиток політичної думки та визначили поле практичного втілення тих чи інших теорій⁴⁰.

Одним з найбільш полемічних у філософії раннього нового часу стало питання про те, чи мали право піддані чинити опір своїм правителям, або ж навпаки — чи повинні вони постійно виявляти покірність, адже з точки зору християнської моралі будь-який опір вважався злом. З огляду на це до кінця XVII ст. у багатьох європейських країнах остаточно сформувалися дві політичні теорії — монархічна та антимонархічна. Перша з них базувалася на т. зв. монархічному божественному праві, яке передбачало сліпу покірність абсолютистській владі. Поряд з цим існувала й друга політико-філософська теорія, що обстоювала ідею «народного права», коли піддані (зокрема, й правителі «малих держав» на зразок Українського Гетьманату) мали право на повстання проти своїх володарів, особливо в умовах порушення останніми законів суспільного існування.

Виступи проти центральної монархічної влади протягом XVI–XVII ст. вимагали свого ідеологічного обґрунтування. Дві головні ідеї виходили на перший план під час цієї політичної боротьби: з одного боку — ідея народного суверенітету, з іншого — уява про договірне походження держави. Найбільш виразно протестантська критика абсолютизму прозвучала у політичному памфлеті «*Vindiciae contra Tyrannos*» («Вимога проти Тиранів»), який було видано 1579 р. латинською, у 1581 р. — французькою, а у 1648 р. — англійською мовами. Ця праця, надрукована під

---

⁴⁰ *Кацуба М.* Гуманістичні та реформаційні ідеї в Україні другої половини XVII ст. // Європейське відродження та українська література XVI–XVIII ст. / Відп. ред. О. Мишанич. — К., 1993. — С. 57–74; *Смолій В.* Передмова // Історія української культури: У 5 т. — Т. 3. — К., 2003. — С. 4–5. Див. також: *Кухта Б.* Нариси з історії європейської політичної думки. — Львів, 2008.

псевдонімом С.Ю. Брута (справжнє авторство приписується сподвижнику Кальвіна та його біографу Т. Безу, а також Ф. дю Плєсі-Морнею та Г. Лангуету), неодноразово перевидавалася різними мовами протягом другої половини XVII ст. та пізніших часів⁴¹. Автор «Вимоги проти тиранів» стверджував, що опір королівській владі може бути законним, якщо вона є тиранською за своєю природою.

У творі, що поширювався на землях Речі Посполитої та України-Русі, висвітлювалися й такі питання: 1) чи зобов'язані підлеглі коритися правителям, якщо їхні вчинки суперечать закону Божому? 2) чи правомірно чинити опір правителєві, який бажає скасувати Божий закон, а також якими засобами та до якої міри здійснювати такий опір? 3) наскільки законним є опір правителєві, який гнобить чи руйнує державу, і кому, якими засобами і за яким правом дозволено вчиняти такий опір? 4) для нас найголовніше, чи можуть сусідні правителі законно допомагати підлеглим інших правителів, або чи зобов'язані вони надавати поміч, коли такі підлеглі страждають заради власної релігії або ж їх гнобить тиранія монарха?⁴² На останнє питання невідомий кальвіністський проповідник давав ствердну відповідь, зазначаючи, що у випадку звернення підлеглих одного правителя до іншого, за умов наведення переконливих прикладів відвертої тиранії або ж релігійних утисків, їм мала надаватися необхідна військова допомога.

На переломі XVI–XVII ст. нідерландець Ю. Ліпсій, відштовхуючись від доробку античних авторів, запропонував власне вчення про «природне право» та «природний закон», яке стало основою для ранньомодерної теорії держави і права. Під природним правом він розумів «право збереження життя», а його джерелом називав саму природу, тобто людський розум⁴³. Книги Ліпсія були дуже популярними у європейських країнах, в тому числі і на українських землях Речі Посполитої. Його твір «De constantia...» був перекладений з латинської на голландську (1584), французьку (1584), англійську (1594), німецьку (1599) та польську⁴⁴ (1600) мови. Однак найбільш популярною для багатьох поколінь європейських інтелектуалів стала інша праця Ю. Ліпсія «Politicorum...», яка у 1595 р. була перекладена на польську мову і перетворилася, по суті, на «настільну» книгу для тогочасних політиків. Ще один політичний трактат

⁴¹ Див.: *Laski H.J. A Defense of Liberty against Tyrants.* — London, 1924.

⁴² *Себайн Дж.Г., Торсон Т.Л.* Історія політичної думки. — К., 1997. — С. 343.

⁴³ *Кралоук П.* Духовне життя України і європейська філософська культура доби ренесансу та Реформації // *Філософія Відродження на Україні.* — К., 1990. — С. 179.

⁴⁴ Польський переклад праці Ю. Ліпсія, який, поряд з латинським оригіналом мав розповсюдження в Україні, здійснив Ян Петрович (*Otwinowska B. Modele i style prozy w dyskusjach na przelomie XVI i XVII wieku.* — Wrocław, 1967. — S. 146).

нідерландця «*Monita et exempla politica...*»⁴⁵ витримав близько 40 видань у різних країнах світу й активно використовувався викладачами Києво-Могилянської академії.

У теоретичних напрацюваннях німця Й. Альтузія поняття договору застосовується для пояснення взаємовідносин як між різними соціальними групами, так і між правителями й підданими, при цьому верховна влада, на його думку, має завжди належати народові. Головну працю Альтузія «Системний аналіз політики» («*Politica methodice digesta*») було видруковано у повному вигляді в 1610 р., а потім неодноразово перевидано у різних країнах Європи. Вона була широко відома в Україні. Згідно з висновками німецького мислителя, політика має базуватися на об'єднанні або ж взаємозв'язку та партнерстві («*consociatio*») і полягати в поділі та обміні («*communicatio*») матеріальними товарами і знаками дружби при дотриманні закону⁴⁶. За Й. Альтузієм, є п'ять типів об'єднання — сім'я, цех або гільдія, місто, провінція і королівство чи імперія («*universalis consociatio*»). Хоча влада у королівстві є верховною («*maiestas*»), однак і інші об'єднання теж фактично володіють невід'ємними правами, кожне з яких задовольняє певну людську потребу й опирається на законність⁴⁷.

Ідею суверенітету вперше у контексті розвитку європейської політико-правової думки почав розглядати француз Ж. Боден. Згідно з його теорією, суверенітет не передбачав в обов'язковому порядку абсолютну монархію. Влада монарха може обмежуватися не лише моральним законом, але й природним правом, а також іншими законами — про порядок передачі влади, право власності щодо підданих тощо. Проте проблеми суверенітету і опору королівським порядкам різко змінилися з появою політичних центрів, з одного боку, прибічників абсолютизму, з іншого — релігійної концепції Реформації. Проблема легалізації (або засудження) опору нехристиянському правителю стала основою і для гугенотської, і для англійської кальвіністської політичних теорій, так само, як з відродженням Томізму* виникла Контрреформація.

При розгляді задекларованої проблеми важливим є також те, як оцінювали відносини у рамках «протектор / сюзерен — протегований / васал» представники пізньосередньовічної політичної думки. Так, напри-

---

⁴⁵ Професор риторики Києво-Могилянської академії Й. Кононович-Горбацький неодноразово цитував витяги з цього твору в циклі лекцій «Оратор Могилянський» (*Кралуок П. Назв. праця. — С. 183*).

⁴⁶ Енциклопедія політичної думки. — К., 2000. — С. 16.

⁴⁷ Там само.

* Томізм — ідеологічне вчення, представники якого були послідовниками Томи Аквінського.

клад, характеризуючи владу австрійського імператора, французький мислитель Жан Боден (1530–1596 рр.) у 1566 р. відзначав, що «рішення зборів і рад сприймаються як священні у тих містах-державах, де не тільки цінується дружба, але навіть складається присяга особистої вірності цісарю»⁴⁸. При цьому не передбачалася якась інша відповідальність та не могло бути іншої волі чи наказу, ніж ті, що «допускалися при сеньйоріальних відносинах»⁴⁹. Аналізуючи міждержавні взаємовідносини у Західній та Центральній Європі, Ж. Боден дослідив, що угоди, укладені сувереном, могли передбачати політичні зобов'язання щодо його підлеглих, з огляду на що монарх був обмежений у своєму праві, а отже — у разі невиконання сувереном природного права слід виявляти непокору до нього⁵⁰. Розглядаючи у своїй відомій праці «Шість книг про Республіку» (1576) зобов'язання суверена не порушувати угод і спілок, Боден був переконаний, що той не зобов'язаний виконувати свою обіцянку, якщо вона зашкодить йому⁵¹. Крім цього, французький вчений стверджував, що в межах стосунків між «великим» та «малим» правителем останній зберігає певну суверенність.

Яким, наприклад, було міжнародно-правове становище Українського Гетьманату при погляді на нього крізь призму існування *jus gentium* (права народів) та *jus naturale* (природного права)?

Розвиваючи теорії свого співвітчизника Ю. Ліпсія, нідерландець Г. Гроцій в своєму трактаті «Про право війни і миру» (1625 р.)⁵² поділив право на природне та волевстановлене, при цьому включив до останнього й виявлення Божої волі. Фактично з цього часу природне право на теоретичному рівні стало виступати і як міжнародне право. «Право природне є вказівкою здорового розуму, яким та чи інша дія, в залежності від її відповідності чи протилежності самій розумній природі, визнається або морально поганою, або морально необхідною, а, отже, така дія чи заборонена чи ж передбачена самим Богом, творцем природи... Природне право... настільки непорушне, що не може бути змінене навіть самим

⁴⁸ Боден Ж. Метод легкого познання истории. — М., 2000. — С. 146.

⁴⁹ Там же.

⁵⁰ Себайн Дж.Г., Торсон Т.Л. Історія політичної думки. — С. 365–366.

⁵¹ Там же. — С. 370.

⁵² Гроцій Г. О праве войны и мира. Три книги, в которых объясняются естественное право и право народов, а также принципы публичного права / Пер. с лат. А. Саккети. — М., 1956. Перший переклад цієї праці в Україні, рукопис якого зберігається у Відділі рукописів Російської академії наук в Санкт-Петербурзі (колишня Ленінградська публічна бібліотека ім. Салтикова-Щедріна). Було здійснено викладачами Києво-Могилянської академії у 1710 р. Огляд видань про працю Г. Гроція див.: Ter Meulen et Diermanse. Bibliographie des ecrits imprimes de Hugo Grotius. — La Haye, 1950.

Богом»⁵³. У своїй фундаментальній праці Г. Гроцієм було також розкрито поняття «договору васалітету» між правителями держав-суверенів та держав-васалів, у рамках виконання / невиконання якого передбачалися:

- по-перше, «можливе порушення договірних відносин підданими народів і володарів, які знаходилися під чужоземним правлінням»;

- по-друге, «можливе порушення таких відносин самими союзними народами і володарями»;

- по-третє, «між союзниками, що пов'язані договором вірності одному і тому ж народу чи володарю, можуть виникати взаємні суперечності»;

- по-четверте, «підлеглі народи можуть повстати проти насилля своїх гнобителів»⁵⁴.

Власне, у даному гроцієвському контексті стає зрозумілою складна політика лавірування гетьманських урядів України між володарями Речі Посполитої, Московського царства, Османської імперії, Кримського ханату, Трансильванського князівства та Шведського королівства.

Також вважаємо, що з огляду на особливості творення ранньонаціональної держави в Україні насамперед потрібно звернути увагу на доробок видатного теоретика міжнародного права швейцарця Е. де Ваттеля та його книгу «Право народів чи принципи природного права, які застосовуються до поведінки і справ націй і суверенів», що вперше побачила світ у 1758 р. та була десятки разів перевидана багатьма європейськими мовами. У ній, зокрема, підсумовувався увесь міжнародно-політичний досвід європейських країн протягом пізнього середньовіччя та ранньомодерного часу, а також було кодифіковано міжнародні права «націй і суверенних держав», «держав, що пов'язані нерівноправними союзами чи договорами про підлеглість», «держав-данників», «васальних держав», «держави, яка попала під владу іншої держави». При цьому Е. де Ваттель зазначав, що якщо слабка держава заради безпеки визнає зверхність більш могутньої держави та бере на себе певні зобов'язання щодо неї, то така держава при цьому не позбавляється свого суверенітету⁵⁵.

Крім того, у розділі «Васальні держави» відзначалося, що ще «німецькі нації» впровадили у практику звичай вимагати васальної підлеглості від переможеної держави чи держави, яка є дуже слабкою до спротиву. При цьому Е. де Ваттель стверджував, що якщо «васальна

⁵³ Гроций Г. О праве войны и мира. — М., 1994. — С. 39–41.

⁵⁴ Там же. — С. 146.

⁵⁵ Ваттель Э. де. Право народов или принципы естественного права, применяемые к поведению и делам наций и суверенов. — М., 1960. — С. 41.

підлеглисть, залишаючи за урядом країни характер незалежності і верховенства влади, зберігає тільки окремі зобов'язання по відношенню до сюзерена феода чи тільки просте визнання підлеглих, то це зовсім не означає, що [васальні] держави чи феодалський князь не є в дійсності суверенами»⁵⁶.

Тобто, як бачимо, навіть за васальнозалежними підлеглими або ж протегованими державами могли визнаватися суверенні права. Чи боденівська, гроціївська або вателлівська політичні теорії не спонукають до роздумів над тим, якою ж все таки за політико-правовою сутністю була влада правителів Українського Гетьманату та як вона сприймалася міжнародними чинниками протягом другої половини XVII–XVIII ст.?

«Руїна» зовнішньої політики чи міжнародний полівасалітет козацької України: нотатки до історіографічної дискусії

Кількомадцять років тому на сторінках академічного видання «Україна в Центрально-Східній Європі» нами було започатковано наукову дискусію стосовно вживання терміну «Руїна» як в українській, так і російській та світовій історіографії⁵⁷. Заклик розпочати широку полеміку відносно різночитання цього, на нашу думку, «історико-романтичного» означення активно підтримала професор Т. Таїрова-Яковлева з Санкт-Петербурга⁵⁸. І це не випадково, адже написання нею та видання двох ґрунтовних монографій, які вже у своїх назвах мали слово «Руїна»⁵⁹, послугувало головним мотиваційним чинником для початку даної термінологічної дискусії.

Власне, ще у середині XIX ст. видатний український та російський історик М. Костомаров впроваджує історичне поняття «Руїна» до широкого історіографічного вжитку та вкладає у нього такий зміст: «Руїною зветься в історії малоросійського краю час смут, що потрясли цей край у другій половині XVII ст. — переважно від розділу Гетьманщини на два

⁵⁶ Там же. — С. 42.

⁵⁷ Чухліб Т. «Руїна» Гетьманщини чи боротьба за утвердження Української козацької держави? (Спроба започаткувати наукову дискусію щодо одного історичного терміну) // Україна в Центрально-Східній Європі (від найдавніших часів до кінця XVIII ст.). — Вип. 4. — К., 2004. — С. 473–508.

⁵⁸ Яковлева Т. Украина в XVII в.: руина, революция? // Україна в Центрально-Східній Європі (від найдавніших часів до кінця XVIII ст.). — Вип. 5. — К., 2005. — С. 667–674.

⁵⁹ Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. — К., 1998; Її ж. Руїна Гетьманщини. Від Переяславської ради — 2 до Андрусівської угоди (1659–1667). — К., 2003.

гетьманства по двох сторонах дніпровського узбережжя. Цей період можна рахувати з другої половини 1663 по липень 1687 року, в правління трьох затверджених московською владою один за одним гетьманів: Брюховецького, Многогрішного і Самойловича — до обрання, замість останнього, в гетьмани Мазепи. «Руїна» — не видумане; воно залишилось у народних спогадах, особливо стосовно Правобережної України, яка фактично була перетворена на «руїну»; залишившись без свого народонаселення на деякий час, тамтешній край перетворився на абсолютну пустелю»⁶⁰.

Як бачимо, головною ознакою «Руїни» як такої історик називає «розділ Гетманщини», тобто розподіл Української козацької держави на Правобережну та Лівобережну Україну. Нагадаємо, що даний процес, крім власне внутрішньополітичних причин, був наслідком боротьби за геополітичну першість в регіоні між Річчю Посполитою та Московським царством і завершився розподільчим та надзвичайно трагічним для козацької держави Андрусівським перемир'ям 1667 р.⁶¹ Та особливу увагу М. Костомаров справедливо звернув на спустошеність Правобережної України, адже саме ця частина колись єдиної держави зазнала великої демографічної та економічної кризи-«руїни» у результаті, по-перше, війн Українського Гетьманату за свою самостійність та цілісність як з Коронною Польською, так і з Московським царством (в тому числі і в союзі то з одним, то з іншим противником); по-друге, війн за право володіння козацькою Україною між Варшавою, Москвою, а після 1669 р. — Стамбулом.

Як відомо, XIX ст., що було європейським «Віком Романтизму», спонукало німецьких, французьких, польських та інших істориків до пошуку гучних історичних метафор, які часто перекочувували зі сторінок художніх творів до праць з історичного минулого. Однією з таких знахідок, наприклад, було запровадження у російській романтичній історіографії таких термінів, як «Смутное время» чи «Смута»⁶², а в польській

⁶⁰ Костомаров Н. Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования. — Кн. 6. — Т. XV: Руина. Гетьманства Брюховецького, Многогрешного и Самойловича. — СПб., 1905. — С. 5.

⁶¹ Про те, як реагували на положення міжнародного договору в Україні наприкінці 1660-х рр., див. нашу статтю: Чухліб Т. Відповідь Українського гетьманату на російсько-польські домовленості в Андрусіві 1667 р. // Україна в Центральній-Східній Європі (від найдавніших часів до кінця XVIII ст.). — Вип. 3. — К., 2003. — С. 193–206.

⁶² Див. наприклад: *Валишевский К.* Смутное время. — М., 1905; *Скрынников Р.* Россия в начале XVII в. «Смута». — М., 1988; *Молочников А.* Смоленские стрелецкие приказы и их руководители в Смутное время // История военного дела: исследования и источники. — 2012. — Т. III. — С. 321–369 та ін.

історичній науці — «Потоп»⁶³. До цього процесу творення гучних узагальнюючих метафор на теренах Російської імперії активно залучився М. Костомаров⁶⁴, який, по суті, реанімував літописно-«народну» назву історичних подій другої половини XVII ст. та надав їй наукового змісту. Цікаво, що протягом другої половини XIX — початку XX ст. в російській історіографії (С. Соловйов, Г. Карпов, Д. Іловайський, І. Розенфельд, С. Платонов та ін.) складний і неоднозначний період української історії після гетьманування Б. Хмельницького означували не інакше, як «малоросійська смута»⁶⁵. Протягом XX ст. (за винятком 40-х — кінця 80-х років в СРСР, коли його обходили стороною, з огляду на розуміння «Руїни», як політичної руйнації Української козацької держави) він вживався тими чи іншими авторами і зараз став майже загальноприйнятим, особливо у науково-популярних та популярних працях з історії України⁶⁶.

Треба відзначити, що, крім певних застережень окремих істориків, справжньої наукової дискусії навколо понятійного терміну «Руїна» ще не відбулося⁶⁷. Чи не єдиною спробою критично осмислити новотвір М. Костомарова стала невелика стаття О. Оглоблина за 1928 р. У ній, зокрема, зазначалося, що «блискучі малюнки Костомарова й досі заступають глибшу аналізу тогочасних процесів і подій... Через специфічні особливості доби — адже-ж і названо її Руїна — змішувано до купи різноманітні течії й настрої, різні угруповання, різні особи. У цьому історіографічному хаосі гинули надзвичайно важливі моменти»⁶⁸. Отже вже О. Оглоблин вказував на надзвичайну поліфункціональність цього терміну, який сприяв виникненню «хаосу», що заважав ґрунтовним науковим дослідженням. Розвиваючи влучні спостереження вченого, вважаємо за потрібне обговорити питання правомірності вживання в історичній

⁶³ Див.: *Rzeczpospolita w latach Potopu* / Pod red. J. Muszyńskiej i J. Wijaczki. — Kielce, 1996 та ін.

⁶⁴ *Костомаров Н.И.* Смутное время Московского государства в начале XVII в. // *Костомаров Н.И.* Исторические монографии и исследования. — Кн. 2. — М., 1904. — С. 280, 637–638; *Костомаров Н.И.* Исторические произведения. Автобиография. — К., 1989. — С. 593–594.

⁶⁵ *Тарасов С.* Руїна Гетьманщини у російській історіографії (друга половина XIX — початок XX ст.): Дис. ... канд. іст. наук. — Донецьк, 2009. — С. 11.

⁶⁶ Див., наприклад: *Зеркаль С.* Руїна козацько-селянської України в 1648–1764–1802 роках. — Нью-Йорк, 1968; *Руїна*. — К., 1996; *Шумейко Т.* Герої волі та руїни (Іван Сірко, Нестор Махно, Тарас Бульба) // Герої та знаменитості в українській культурі. — К., 1999. — С. 85–96 та ін.

⁶⁷ *Чухліб Т.* «Руїна» Гетьманщини чи боротьба за утвердження Української козацької держави? (Спроба започаткувати наукову дискусію щодо одного історичного терміну). — С. 473–508.

⁶⁸ *Оглоблин О.* До історії Руїни // *Записки історико-філологічного відділу ВУАН*. — Кн. XVI. — К., 1928. — С. 200.

україністиці терміну «Руїна», як такого, що, на думку окремих істориків, означає певний період існування Української козацької держави — кінець 50-х — 80-ті роки XVII ст.

Мабуть, розуміючи певну наукову невизначеність та навіть «загадковість» історичного терміну «Руїна», окремі сучасні науковці в своїх останніх дослідженнях намагаються обходити його. Так, наприклад, В. Горобець відзначав, що назва «Руїна» не така вже й бездоганна та коректна з наукової точки зору⁶⁹. В. Смолій та В. Степанков у своїх працях більше говорять про «руїнацію», «руйнівний характер», але характеризують період кінця 40-х — середини 70-х років XVII ст. (отже, зокрема, і ті десятиліття, які начебто входять до «Руїни») як Українську національну революцію.

У першій монографії Т. Таїрової-Яковлевої про «причини і початок Руїни» (1998 р.) йшлося про те, що це період, який «розпочався в Україні внаслідок соціальних розрухів (Хмельниччина, іноземні вторгнення, багаторічна війна). В соціально-політичній сфері «Руїна» проявлялася в загостренні боротьби за владу, накопичення внутрішніх проблем і соціальної напруженості. Громадянська війна, калейдоскопічна зміна гетьманів, втручання іноземних держав у внутрішньоукраїнські справи»⁷⁰. Отже, на першому плані — соціальні причини. А у другій книзі російського історика під назвою «Руїна Гетьманщини...» (2003 р.) маємо таке пояснення «Руїни»: насамперед вона означає «період політичної кризи Гетьманщини, що призвів до її остаточного послаблення і перетворення на урізану автономію»⁷¹. Тут вже на першому місці «політика», і лише потім називаються її соціально-економічні причини — «загострення боротьби за владу, внутрішнє безладдя і соціальна напруженість». Характерними рисами цього періоду української історії Т. Таїрова-Яковлева знову ж таки називає «громадянські війни, часті зміни гетьманів, втручання іноземних держав у внутрішні українські справи» й уточнює, що «гетьмани шукали союзу з іноземними державами насамперед не для захисту від зовнішнього ворога, а для збереження власної влади у боротьбі з опозицією і анархорадикалами». Хронологічно період «Руїни» у працях професора Санкт-Петербурзького університету розпочинається за М. Костомаровим — у 1658 р. («гетьманство І. Виговського») й закінчується

⁶⁹ *Горобець В.* Еліта козацької України в пошуках політичної легітимациі: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1655. — К., 2001. — С. 12; *Його ж.* Посольство гетьмана Івана Брюховецького до Москви 1665 року: правові підстави та політико-соціальні мотиви візиту // Україна та Росія: проблеми політичних та соціокультурних взаємин: Зб. наук. праць. — К., 2003. — С. 235.

⁷⁰ *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. — С. 6–7.

⁷¹ *Яковлева Т.* Руїна Гетьманщини. — С. 4–5.

1687 р., оскільки, як вважає Т. Таїрова-Яковлева, гетьманство Мазепи стало вже наступним етапом в історії України.

Нещодавно з нагоди публікації ґрунтовної монографії про гетьмана Петра Дорошенка⁷² свою інтерпретацію доби «Руїни» дав В. Степанков, який зазначив, що сучасна історіографія істотно віддалилася від того початкового сенсу, який вкладався М. Костомаровим у сам термін: «“Руїна” розуміється як процес, коли нічого позитивного для України не сталося, був суцільний безлад і хаос, чвари, міжусобиці старшин, спустошення... Ми чомусь зовсім забули, що українці за цей період показали такі приклади боротьби за незалежність, яких ніколи не знала й, можливо, не знатиме Європа. А ми взяли й поставили крапку на визвольних змаганнях українців»⁷³.

Отже, більшість провідних вчених України та Росії вкладають у поняття «Руїна» тільки негативний зміст, що є очевидним, зважаючи на етимологію самого слова. Натомість згадувані історики В. Смолій та В. Степанков у своїй монографії про Національну революцію в Україні 1648–1676 рр., поряд з негативними, відзначають і позитивні наслідки тогочасних подій. Зокрема, вони говорять про: 1) створення держави, частина якої у формі Лівобережного Гетьманства проіснувала на правах автономії у складі Російської імперії до початку 80-х рр. XVIII ст.; 2) появу державної ідеї; 3) формування нової політичної еліти; 4) розвиток самосвідомості; 5) закріплення за витвореною державою назви «Україна» й започаткування зміни назви «руський народ» на означення «український народ»; 6) що протягом тривалого часу після завершення революції 1648–1676 рр. козаки, селяни й міщани Лівобережної України користувалися плодами її соціально-економічних завоювань; 7) розвиток освіти, мови, літератури, літописання, усної народної творчості тощо⁷⁴. Чи можна усе перераховане відомими українськими істориками поєднати з «Руїною» як такою? Мабуть, що не зовсім.

Більшість фахівців з теорії революцій є більш-менш одноставними у вичлененні головних ознак революційних зрушень. Отже, це: 1) розвал держави; 2) боротьба між претендентами за центральну владу; 3) заснування нових інституцій⁷⁵. Перше означення, мабуть, не буде викликати заперечень, адже Річ Посполита на середину 1650-х років позбулася

⁷² Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко: Політичний портрет. — К., 2011.

⁷³ Купрієнко О. Гетьман, якому «не пощастило» [інтерв'ю з В. Степанковим] // День. — 2011. — 13 жовт. — С. 6.

⁷⁴ Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). — К., 1999. — С. 338–339.

⁷⁵ Голдстоун Дж. Революції теорії // Енциклопедія політичної думки / За ред. Д. Міллера. Переклад з англ. — К., 2000. — С. 326–330.

значної частини своїх східних воєводств. Друге положення власне й розкриває Т. Таїрова-Яковлева у своєму ґрунтовному науковому доробку. Хоча тут треба зауважити, що кожній боротьбі (в тому числі й політичній) притаманні певні руйнівницькі елементи. То чи потрібно у даному випадку вживати такий одіозний термін, як «Руїна»? Адже майже кожна новостворена у різний історичний період світова держава під час свого становлення переживала закономірний етап внутрішньополітичної боротьби, який досить часто мав і зовнішньополітичне «забарвлення».

Таким чином, можемо стверджувати, що Українська козацька держава, яка була створена під час революційних подій середини XVII ст., (!) протягом наступних кількох десятиліть переживала період нормального державно-політичного становлення. Відносно третього означення, яке свідчить, що у середині XVII ст. в Україні відбулася справжня революція, то важко заперечувати, що тоді були засновані такі нові інституції (у широкому розумінні), як «гетьманське правління», «козацьке судочинство», «козацький стан», «модель соціально-економічних відносин», «військово-адміністративний устрій», «військо», «податкова і митна системи», і, з огляду на проблематику нашої статті, — «зовнішня політика», «дипломатія», «міжнародні відносини», «посольства» тощо. Чи зникли вони під час т. зв. Руїни? Чи зазнали вони кардинальних («руїнних») змін протягом 1658–1687 рр.? Очевидно, що — ні. А може, окремі з них не те що занепали, але і розвивалися?

Так, Українська козацька держава була розколота на два гетьманства, але принаймні до 1676 р. можна говорити про її поліцентричність, а протягом 1704–1708 рр. вона знову була об'єднана. На правах васальнозалежної держави лівобережна частина Гетьманату проіснувала до 1708 р., а з того часу і до 1764 р. — у вигляді політичної державної автономії у складі Російської імперії. Однак при цьому було збережено більшість утворених під час революційних подій інституцій, які хоч і зазнали певної трансформації (а в окремих випадках навіть своєрідної модернізації⁷⁶), але ж не зникли під час 50–80-х років XVII ст. Правобережний Гетьманат існував протягом 1663–1714 рр. (з невеликою перервою), де одним з яскравих періодів у міжнародній політиці було гетьманування П. Дорошенка. То для чого ж називати цей період «Руїною», що, на нашу думку, передбачає розуміння завершеного процесу — остаточної руйнації й зникнення існуючих перед тим інституцій, в т. ч. накладає дуже негативний відтінок на міжнародні відносини ранньомодерної України, які

---

⁷⁶ Кононенко В. «Договори та постанови» 1710 р. як модернізаційний проект // Міждисциплінарні гуманітарні студії. — № 1. — К., 2014. — С. 65–71.

після князівської доби Русі-України були відроджені у всій своїй повноті та переживали, якщо можна так сказати, справжній ренесанс?

Отже, на наше переконання, історіографічний термін «Руїна» не вповні висвітлює складні процеси не тільки внутрішнього, але головню — зовнішньополітичного життя Українського Гетьманату. На нашу думку, треба вести мову про боротьбу за утвердження Української держави ранньомодерного часу не тільки у внутрішній, але і зовнішній політиці та міжнародних відносинах тієї доби, а не відроджувати застаріле, хоча й певною мірою «революційно-романтичне», як на середину XIX ст., історіографічне поняття. З іншого боку, воно й справді може гідно конкурувати з функціонуванням в міжнародному історіографічному обігу таких популярно-узагальнюючих термінів, як «Смута» в російській або ж «Потоп» у польській історичній науці.

Власне, на противагу означенню «Руїна» (яке «тягнуло» за собою ціле гроно інших «наволоконаукових» означень, зокрема, те, що українські гетьмани були начебто постійними «зрадниками», адже увесь час шукали собі іншої протекції), у дослідженні історії міжнародних відносин нами були запропоновані такі концепти, як полівасалітет, полівасалітетність, полівасалітетна політика⁷⁷. Дослідивши у контексті міжнародних відносин країн Центрально-Східної, Південно-Східної та Північної Європи основні аспекти зовнішньої політики Українського Гетьманату, ми загострили увагу на визнанні правителями козацької держави одночасної або ж досить частой почергової підлеглості кільком сусіднім монархічним володарям, що передбачало постійну зміну зовнішньополітичної орієнтації гетьманськими урядами. Так, гетьман Богдан Хмельницький протягом 1654–1657 рр. перебував у номінальній васальній залежності від московського царя, турецького султана і трансильвансько-угорського князя та рухався у напрямі здобуття шведського сюзеренітету. Іван Виговський від 1658 р. підкорявся московському цареві й шведському королеві, а потім перейшов під протекцію польського короля й одночасно шукав захисту в австрійського цісаря, турецького султана і кримського хана. Гетьман Юрій Хмельницький був у московській залежності, яку в 1660 р. обміняв на польську протекцію, після чого хотів здобути захист султана. Іван Брюховецький, який у 1663 р. досить сміливо розпочав своє гетьманування з російської протекції, закінчив у 1668 р. непереборним бажанням прийняти зверхність Османської імперії. Петро Дорошенко протягом 1669–1676 р. визнавав себе підлеглим щодо польського короля і турецького султана й завершив московською протекцією. Гетьман Іван Мазепа

⁷⁷ Див.: Чухліб Т. Секрети українського полівасалітету: Хмельницький — Дорошенко — Мазепа. — К., 2011.

довгий час перебував під скіпетром російських монархів (1687–1708 рр.), а потім польського та шведського королів. Його наступник Пилип Орлик визнавав зверхність шведського короля і турецького султана. Витоки такої поведінки основних творців міжнародної політики Українського Гетьманату слід шукати у практиці міждержавних стосунків даного регіону Європи.

У 80-х роках XIX ст. у своїй рецензії на працю П. Буцинського «О Богдане Хмельницком» М. Костомаров відзначав: «В один і той же час український гетьман [Б. Хмельницький] визнавав себе данником і московського царя, і турецького падишаха; запевняв московський уряд у своїй непохитній вірності та уклав дружні угоди зі Швецією, якій московський государ оголосив війну, показував прихильність королю польському Яну Казимиру поновити мир та союз із ним та з Річчю Посполитою і водночас допомагав [князю Трансильванії] Ракочі, який задумував скинути Яна Казимира з престолу. З усіма однаково хитрував Хмельницький, всіх рівно обдурював, маючи на меті свою заповітну мрію — дати своїй Україні повну незалежність, хоча сам не міг зректися засвоєного з юності ідеалу шляхетського устрою...»⁷⁸.

Через багато десятиліть після таких спостережень М. Костомарова американські вчені О. Пріцак та Й. Решетар, оперуючи широкою джерельною базою, відзначили визнання гетьманом Б. Хмельницьким одночасної залежності від царя Олексія Михайловича та султана Мегмеда IV Авджи⁷⁹. У 80-х роках XX ст. канадський історик З. Когут зробив висновок, що «Хмельницький явно не бачив жодних протиріч між своєю присягою московському цареві та переговорами зі шведським королем для одержання підтримки з боку останнього, хоча тоді Московія та Швеція були ворогами. Теоретично козацьке державне утворення одночасно перебувало під протекторатом Московії, Швеції й Османської Порти»⁸⁰. Цю думку підтримала Л. Гвоздик-Пріцак, яка в одній із своїх книг писала: «Богдан Хмельницький перебував водночас під протекторатом османського султана, кримського хана, московського царя і шведського короля»⁸¹, а В. Горобець неодноразово відзначав існування «багатовекторної та поліваріантної політики» гетьманських урядів Украї-

---

⁷⁸ Костомаров Н. Рец. на кн.: Буцинский П.Н. О Богдане Хмельницком. Харьков, 1882 // Южный край. — Харьков, 1882. — № 693 (28 декабря). — С. 2.

⁷⁹ Pritsak O., Reshetar J. Ukraine and the Dialectics of National-Building // Slavonic Review. — 1963. — Vol. XXII. — № 2. — P. 239.

⁸⁰ Український переклад: Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760–1830. — К., 1996. — С. 66.

⁸¹ Гвоздик-Пріцак Л. Економічна і політична візія Богдана Хмельницького та її реалізація в державі Військо Запорозьке. — К., 1999. — С. 136.

ни 1650–1660-х років⁸². Складні питання зовнішньополітичних відносин Українського Гетьманату за доби правління Богдана Хмельницького⁸³ та Петра Дорошенка⁸⁴ неодноразово висвітлювали у своїх працях В. Смолій та В. Степанков.

Кожен із дослідників історії України другої половини XVII — початку XVIII ст. не повинен забувати про специфіку міжнародної ситуації у той час, адже, за визначенням відомого сучасного російського історика А. Сахарова, «Україна знаходилася між трьох вогнів, між трьома монстрами, між трьома сильними державами: Річчю Посполитою, Туреччиною і Росією. Ця обставина вплинула на всю історію розвитку початкової української державності, яка стала зароджуватися як самостійний історичний феномен вже в середині XVI століття. Звідси, я думаю, ми повинні приймати і той факт, що українське суспільство волею неволею знаходилося під цим потрійним впливом»⁸⁵. Очевидно, слід погодитися з таким висновком колеги з Москви, але з єдиною заувагою — в окремі періоди (у 1655–1660 та 1700–1721 рр.) вищеназваний геополітичний «трикутник» за рахунок міжнародного впливу на Україну Шведського королівства ставав вже «чотирикутником».

Після виступів на міжнародних і вітчизняних наукових форумах щодо питання політики полівасалітету Українського Гетьманату⁸⁶ та особливо у зв'язку з публікацією у 2011 р. нашої монографії «Секрети українського полівасалітету: Хмельницький — Дорошенко — Мазепа» розпочалася дискусія навколо запропонованих нами висновків⁸⁷. Одним з перших з

---

⁸² Горобець В. Зовнішня політика Української держави другої половини 1650-х років у контексті геополітичного розвитку Центрально-Східної Європи // Четвертий міжнародний конгрес українців. Історія. — Ч. 1. — Одеса, 1999. — С. 181–188.

⁸³ Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. — К., 2009.

⁸⁴ Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко: Політичний портрет. — К., 2011.

⁸⁵ Сахаров А. Вступительное слово // Материали засідання Научного Совета РАН «История международных отношений и внешней политики России», проведенного совместно с Ученым Советом Института российской истории РАН, посвященного истории русско-украинских отношений в XVII–XVIII веках. — Москва, 2004. — С. 5.

⁸⁶ Див.: Чухліб Т. Європейські витоки політики полівасалітету та її апробація Українським гетьманатом // П'ятий конгрес Міжнародної асоціації українознавців. Історія. — Ч. 1. — Чернівці, 2003. — С. 315–318; Його ж. Концепція полівасалітетної підлеглості Б. Хмельницького та українсько-російські взаємовідносини середини XVII ст. // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. — К., 2003. — С. 146–173; Його ж. Полівасалітетна політика Українського гетьманату (до історіографії проблеми) // Студії з україністики: Зб. наук. праць на пошану дослідника українського козацтва В. Цибульського. — Рівне, 2010. — С. 99–107 та ін.

⁸⁷ Див., наприклад: Світлий Д. Про важливість розуміння суті полівасалітету // День. — № 175 (30 вересня). — 2011. — С. 5.

цього приводу висловився Я. Дашкевич з конструктивними зауваженнями такого характеру: «...Гетьман [Б. Хмельницький] навіть васалом Москви ледве чи був, а термін «полівасалітет» означає одночасну правну, фактичну і реальну (а не теоретичну і декларативну) підпорядкованість васала кільком сюзеренам, чого ніколи не було, бо всі можливі протектори ворогували між собою...»⁸⁸. Я. Федорук зазначив, що «можна багато дискутувати про те... чому Б. Хмельницький, хоч і формально, але брав на себе зобов'язання перед одним протектором, не зрікаючись іншого»⁸⁹. Наукову полеміку підтримав В. Брехуненко, який у своїй монографії писав, зсилаючись на наші положення, що Москва лише «мала стати одним із складників вибудованої Б. Хмельницьким системи входження Гетьманщини під опіку одразу кількох держав, що вважалося ним заправою існування останньої»⁹⁰. Історик права О. Задорожній визначив міжнародно-правовий статус Гетьманату як «полівасалітетну державність»⁹¹. А нещодавно російський історик Я. Лазарев на сторінках московського часопису відзначив, що «розгляд монографії Т.В. Чухліба довів перспективність використання концепта “полівасалітета” при аналізі стратегій політичної поведінки гетьманів Війська Запорозького»⁹².

Приємно, що наші напрацювання отримали критичну оцінку та підтримку колег, а тому ще раз наголосимо на тому, що полівасалітетна політика гетьманських урядів Війська Запорозького була відгомонам міждержавних відносин країн Центрально-Східної (згадаймо «лисячу політику» курфюрста Бранденбурга та герцога Пруссії Фрідріха Вільгельма) та Південно-Східної (для прикладу можна навести часту зміну своїх міжнародних сюзеренів молдавським князем Стефаном Великим) на переломі середньовіччя та раннього модерного часу, а головне — вій-

⁸⁸ Дашкевич Я. Переяслав 1654: дискусійні проблеми // Схід–Захід: історико-культурологічний збірник. — Вип. 9–10. — Харків, 2008. — С. 34.

⁸⁹ Федорук Я. Проблема турецького протекторату Богдана Хмельницького у 1655 році // Terra Cossacorum: Студії з давньої і нової історії України. Наук. зб. на пошану професора Валерія Степанкова. — К., 2007. — С. 173–174.

⁹⁰ Брехуненко В. Московська експансія і Переяславська рада 1654 року. — К., 2005. — С. 7.

⁹¹ Задорожній О. Міжнародно-правовий статус Гетьманщини: від полівасалітетної державності до втрати статусу державного утворення // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Юриспруденція. — № 6. — Т. 2. — К., 2013. — С. 221–226.

⁹² Лазарев Я. «Ласковый телок двух маток сосет»: к вопросу о природе украинской государственности во второй половине XVII — первой трети XVIII в. (в порядке дискуссии с Т.В. Чухлибом) // Исторический вестник. — Т. 4. — М., 2013. — С. 219–220. Порівн.: Багдасаров Р. Легенда об украинском полівасалітеті // Единое отечество. — М., 2007. — 29 июля. — С. 3–4; Румачик С. «Казацкая война» в современной российской, украинской и польской историографии // Ретроспектива: всемирная история глазами молодых исследователей. — № 7. — М., 2012. — С. 100–116.

ського, політичного і дипломатичного протистояння між Габсбургами, Бурбонами, Османами, Пфальцями та Романовими. З огляду на це, українські правителі, починаючи від доби гетьманування Богдана Хмельницького й закінчуючи часами Івана Мазепи та Пилипа Орлика, зважаючи на військове та дипломатичне суперництво між сильнішими сусідами, були вимушені проводити політику лавірування між ними, переходити з одного боку на інший, відмовлятися від одного протектора або ж сюзерена на користь іншого, а інколи визнавати одночасну залежність від «двох панів».

* * *

Звертаючи увагу на особливості методологічних підходів щодо вивчення формування міжнародних відносин ранньомодерного періоду світової історії, потрібно насамперед зазначити, що тогочасна «міжнародна система» у багатьох своїх проявах значно відрізнялася від розвитку міждержавної дипломатії модерної доби. Систематизація історичних знань у контексті політичного, соціокультурного та історико-антропологічного вивчення минулого міжнародних відносин та процесу формування міжнародного права XVII–XVIII ст. потребує звернення до проблеми специфіки політичних взаємин Української козацької держави протягом 1648–1764 рр. з країнами, що мали різні цивілізаційно-культурні традиції, оригінальний внутрішньополітичний устрій та власну систему правління: імперіями, королівствами, царствами, ханствами, республіками, князівствами, курфюрствами, а також «військами»-ордами. Міждержавні відмінності у внутрішньополітичних владних структурах сприяли, в свою чергу, проведенню самобутньої зовнішньої політики та дипломатії тією чи іншою державою по відношенню до сусідніх чи більш віддалених держав-суперників / союзників.

Застосування нових методологій історичних досліджень дозволяє стверджувати, що у ранньомодерну добу національної історії політичні, суспільні та культурні реалії межуючих з Україною держав постійно накладалися на вітчизняну «систему координат», а в окремі періоди суттєво впливали на історичний поступ, в тому числі почали визначати сутність міжнародно-правового статусу Українського Гетьманату як держави, що досить несподівано була «винайдена» для володарів сусідніх країн у середині XVII ст. на межі християнської Європи та мусульманської Азії.

На сучасному етапі розвитку світової історичної науки досить цікавим видається застосування соціокультурного, політико-соціального, історико-правового та антропологічного методологічних підходів до вивчення сутності Українського Гетьманату як однієї з держав Східної

Європи. Тут насамперед потрібно звернути увагу на ті політико-філософські теорії, що продукувалися протягом XVI–XVIII ст. і, з одного боку, були породженням тогочасного інтелектуального середовища, а з іншого — відображали політичну практику і правові відносини між державами різного типу та безпосередньо впроваджувалися правителями країн у «міжнародну повсякденність».

У складний для української історичної науки період (з 1930-х до кінця 1980-х років) під впливом політичних технологій штучно склалася та міцно утвердилася історична міфологема про те, що Український Гетьманат від 1654 р. начебто не мав жодних зовнішніх відносин, крім підданських стосунків з московськими царями (з 1721 р. — російськими імператорами). Однак насправді правителі східноєвропейської «малої» держави Війська Запорозького — гетьмани — почергово, а в окремі періоди навіть одночасно визнавали над собою владу не тільки московського царя, але і польського короля, турецького султана, кримського хана, трансильванського князя та шведського короля, що, з одного боку, спричинило до певних труднощів їхньої історично-правової оцінки представниками різних національних історіографічних шкіл та напрямів, а з іншого — дозволило систематизувати гнучку поведінку гетьманських урядів України у зовнішній політиці (яка раніше головно трактувалась у межах романтично-популярної «Руїни») у певну історіографічну схему, а саме — концепцію полівасалітету зовнішньої політики ранньомодерної Української держави.

Розділ 10
**ДИПЛОМАТИЧНА СЛУЖБА
ТА ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ
ГЕТЬМАНСЬКИХ УРЯДІВ**

**Особливості організації дипломатичної служби
Української держави**

Процес формування Української держави невідворотно поставив національні владні структури перед необхідністю забезпечення її зовнішнього суверенітету та повноправної суб'єктності в системі міжнародних відносин, що склалася в Європі на середину XVII ст. Успішне вирішення цих завдань у вкрай несприятливій для козацької України геополітичній ситуації, коли інтереси жодної з провідних країн континенту, що власне і визначали правила гри на міжнародній арені, не передбачали визнання її незалежності, вимагало від української влади створення ефективної дипломатичної служби.

На сьогодні історіографія має певну традицію дослідження становлення та функціонування інституту української дипломатії в другій половині XVII–XVIII ст., хоча найскладнішою проблемою, з якою зустрічаються при цьому науковці, є істотна деформованість джерельної бази. Знищення архіву центральних і полкових державних установ зумовило ситуацію, за якої практично не збереглося джерел автентичного походження (можливо, за винятком одного посольського звіту, введеного у науковий обіг Ю. Мициком¹), які б піднімали завісу над порядком підготовки офіційних дипломатичних документів, фіксували церемоніал прийому іноземних послів і перебігу переговорних процесів, підготовки і укладення угод і договорів, формування посольств та їх фінансування, проливали б світло на позиції гетьмана, старшинської ради, генеральних старшин і полковників та характер їх взаємодії при з'ясуванні напрямів зовнішньої політики, укладенні важливих міжнародних актів, підготовці й проведенні інших дипломатичних акцій.

Водночас віднайдені копії дипломатичної кореспонденції гетьманів й інших українських урядовців та дипломатичних інструкцій вимагають до себе критичного ставлення, оскільки нерідко містять певні скорочення, неточності, а то й помилки. Не випадково цей аспект функціонування українського уряду залишається найменш дослідженим. Лише завдяки

---

¹ *Мицик Ю.А.* Джерела з історії національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. — Дніпропетровськ, 1996. — С. 124.

працям І. Бутича, В. Голобуцького, В. Горобця, Ю. Джеджули, І. Крип'якевича, Ю. Мицика, В. Сергійчука, Я. Федорука, Т. Чухліба, Ф. Шевченка можна в загальних рисах відновити організаційну структуру дипломатичної служби та механізми її функціонування, що усталилися за гетьманування Б. Хмельницького й без суттєвих змін зберігалися протягом наступних десятиліть.

Хоча специфічні умови діяльності українського інституту дипломатії не сприяли утворенню спеціальної організаційної структури (на зразок, наприклад, Посольського приказу в Росії та відповідних відомств в ряді інших країн), що відала б проведенням зовнішньої політики², все ж в Українській державі на основі накопичених козацтвом традицій зносин з іншими країнами склалася відносно струнка, незабюрократизована й ефективна система врегулювання зовнішньополітичних питань. Наприклад, впродовж 1648 р. характер дипломатичних відносин із Річчю Посполитою, зокрема, порядок заслуховування її посольств, розробки змісту інструкцій українським послам, укладення миру, визначався генеральною радою Війська Запорозького. Водночас відносинами з Росією, Кримом, Трансильванією й іншими країнами переважно відав Б. Хмельницький. Від початку 1649 р., з поступовою нівеляцією ролі генеральної ради у вирішенні питань зовнішньої політики, в козацькій Україні починає формуватися унікальна для євразійської політичної практики дуалістична система управління дипломатичною службою — через посередництво старшинської ради та гетьмана. До функцій ради входило вироблення підвалин як зовнішньополітичного курсу держави в цілому, так і з кожною країною зокрема, вирішення питань війни чи миру, вироблення умов угод і договорів та їх ухвалення.

Натомість у руках гетьмана (особливо за правління Б. Хмельницького) зосереджувалося практичне керівництво зносинами з навколишнім світом. Він приймав іноземних послів, вів переговори з ними, відправляв українські посольства й заслуховував їхні звіти, брав активну участь у підготовці дипломатичної кореспонденції, узгодженні змісту міжнародних трактатів, підписував їх, при цьому, спрямовуючи роботу старшинських рад, мав змогу впливати на ухвалення ними того чи іншого рішення. За наявності розбіжностей між гетьманом і членами ради прийняття рішення досягалося, найвірогідніше, через пошук консенсусу. Щоправда, у останні роки життя Б. Хмельницького старшини не нава-

---

² Шевченко Ф.П. Дипломатична служба на Україні під час Визвольної війни 1648–1654 рр. // Історичні джерела та їх використання. — К., 1964. — Вип. 1. — С. 86–87.

жувалися відкрито суперечити його волі³. Після смерті гетьмана ситуація змінилася, й управління зовнішньою політикою знову набуло дуалістичного характеру.

Поточну дипломатичну роботу виконував центральний орган виконавчої влади — Генеральна канцелярія, очолювана генеральним писарем. За гетьманування Б. Хмельницького цю посаду обіймав талановитий політик І. Виговський, котрий, завдяки особистим здібностям відіграв помітну роль у формуванні зовнішньої політики. Вся кореспонденція готувалася писарями Генеральної канцелярії, де й зберігалися документи дипломатичного характеру. Окремі з них перебували при гетьманові «в зепі»⁴. Від писарів вимагалось вчасно й на належному рівні готувати відповідні папери, які інколи доводилося переписувати по кілька разів⁵. З часом писарі почали спеціалізуватися за певними напрямками дипломатичного діловодства. Зокрема, вже у канцелярії гетьмана П. Дорошенка існувала спеціальна посада писаря «таємних справ»⁶.

Успішне функціонування дипломатичної служби вимагало фахівців із певними якостями та знаннями, набір яких визначався специфікою виконуваної роботи. Активна зовнішня політика, що супроводжувалася інтенсивним міждержавним листуванням, прийомом і відправленням щороку десятків посольств, посланців і гінців, породжувала гостру потребу в перекладачах з польської, російської, латинської, турецької та інших мов. Через дефіцит знавців східних мов до виконання перекладацьких функцій у посольствах доводилося залучати іноземців, зокрема, грецьких⁷ і вірменських купців. Дипломатична служба також мала потребу в значній кількості осіб, котрі добре знали дороги, були пристосованими до умов мандрівного життя, мали навички усного спілкування іноземними мовами. Такими були т. зв. «бути» та «товмачі», котрі часто як «пристави» супроводжували іноземних гостей і послів, включалися до складу українських посольств, виконували самостійні функції гетьманських гінців до володарів і сановників інших країн, через що їх можна віднести до найнижчого рангу службовців дипломатичної сфери⁸. Разом з тим, вони

---

³ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі — Акты ЮЗР). — СПб., 1879. — Т. XI. — С. 764; Русская историческая библиотека. — Т. VIII. — СПб., 1884. — С. 1261, 1264.

⁴ Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3 т. — М., 1953. — Т. II. — С. 189; Шевченко Ф.П. Дипломатична служба на Україні... — С. 89.

⁵ Памятники, изданные Киевскою комиссиею для разбора древних актов (далі — ПКК). — К., 1898. — Т. III. — С. 350.

⁶ Акты ЮЗР. — СПб., 1882. — Т. XII. — С. 529.

⁷ Шевченко Ф.П. Дипломатична служба на Україні... — С. 102.

⁸ Там само. — С. 102–104.

ніколи не допускалися до перекладу важливої офіційної дипломатичної документації — для цього Військовою канцелярією й окремими полковниками вживалися заходи для підготовки спеціальних фахівців⁹, які посідали вищу сходинку в службовій ієрархії і працювали як перекладачі та секретарі посольств.

Над ними стояли посланці й послы. Хоча офіційного розмежування статусів «посланця» й «посла» ще не відбулося¹⁰, все ж, як засвідчують джерела, цей процес набув свого розвитку. Зокрема, виразно окреслюється коло повноважень цих службовців. Так, посланці привозили листи, інформували (відповідно до отриманих від гетьмана інструкцій) про стан справ у козацькій Україні, вступали в переговори з окремих (переважно другорядних) питань міждержавних відносин. Послы ж використовувалися для виконання важливих дипломатичних завдань, і лише вони мали повноваження укладати угоди й договори. Місію посланців виконували сотники, полкові старшини, а подеколи навіть досвідчені козаки, тоді як послами виступали переважно полковники й генеральні старшини. При цьому чисельність почту посланця значно поступалася складу місії посла. Ще один важливий штрих до функціонування системи дипломатичної служби: в кінці 50–60-х роках стосовно окремих послів частіше вживання запозиченого з польської дипломатичної практики терміна «комісар». Відомо, що в Речі Посполитій він трактувався як «великий посол», на котрого покладалися обов'язки вести переговори з питань укладення мирного договору¹¹. Таку саму функцію виконували й українські «комісари», що доводить їх право на подібне титулування.

Виконання місій посланців, а особливо послів і комісарів гетьмани доручали досвідченим, найчастіше з належним освітнім рівнем старшинам, котрі вміли чітко формулювати й висловлювати (а в разі потреби й приховувати) думки, підтримувати розмову, наполегливо й аргументовано відстоювати власну позицію, приймати відповідні рішення. Вочевидь, зверталася увага й на зовнішній вигляд гетьманських дипломатичних представників, які мали справляти позитивне враження. Наприклад, у жовтні 1658 р. секретар польської королеви француз П. Нуає так охарактеризував українського посла П. Тетерю: «...то чоловік високого зросту, дуже пристойний; мав на собі одяг із зеленого оксамиту з золотими гудзиками»¹². Один із керівників посольства до Варшави навесні 1659 р. І. Груша, за визнанням сучасника, був людиною «незвичайного

⁹ Там само. — С. 102–103.

¹⁰ Там само. — С. 104.

¹¹ Historia dyplomacji Polskiej 1572–1795 / Pod redakcją Z. Wójcika. — Т. II. — Warszawa, 1982. — S. 131–133.

¹² Kubala L. Wojny duński i pokój oliwski 1657–1660. — Lwów, 1922. — S. 122.

розуму й спритності, і при цьому показною»¹³. Послані в липні 1670 р. П. Дорошенком для переговорів із польськими комісарами послали М. Корицький і Лесковський були «людьми красивими, розсудливими й мовними»¹⁴. Ці характеристики українських послів вповні вписувалися в концепцію французького теоретика Франсуа де Кальєреса, згідно з якою «найважливішими якостями дипломата є розум і розсудливість»¹⁵.

Водночас це мали бути особи, здатні долати труднощі й виявляти твердість у відстоюванні державних інтересів. Наприклад, улітку 1653 р. посол полковник А. Жданович, прибувши до табору польського війська, попри неприховані погрози польного гетьмана С. Потоцького, наполягав на зустрічі з королем. «Мене прислано до королівської величності, — заявив він, — не для закладу, а в посольстві, і не через кого іншого, а через мене повинна дійти до Війська, що мене послало, відповідь його королівської величності й твоєї вельможності»¹⁶. Холоднокрівність і мужність полковника С. Савича у травні 1654 р. під час переговорів з ханом (той навіть ударив його по обличчю) змусила Іслам-Гірея утриматися від розриву відносин з Україною¹⁷. Влітку 1658 р. посол Т. Носач, виступаючи у польському сеймі, рішуче домагався дотримання Польщею взятих зобов'язань, забезпечення прав України особливим трактатом, ліквідації унії¹⁸. У джерелах фіксуються окремі випадки підкупу (у листі від 21 березня 1661 р. до аноніма польський канцлер повідомляв, що І. Груша брав чималі суми готівкою¹⁹) та навіть вбивства українських посланців, як це сталося, зокрема, на початку 1671 р., коли польські шляхтичі вбили хорунжого Паволоцького полку за Заложцями й сотника Подільського полку під Деражнею, котрі поверталися від коронного гетьмана Я. Собеського. Згодом було організовано напад на посла Я. Петрановського, що повертався від короля²⁰.

¹³ Ibid. — S. 238.

¹⁴ Бібліотека Баворовських (далі — ББ) (Варшава). ВР. — Спр. № 255. — Арк. 19; Бібліотека національна (Варшава). Відділ мікрофільмів (далі — БН. ВМФ). — № 2227.

¹⁵ Цит. за: Григор'єва Т. Якості та функції дипломата у ранньомодерний період в уявленнях теоретиків та у практичних інструкціях послам з Речі Посполитої до Османської імперії в XVII ст. // Соціум. Альманах соціальної історії. — Вип. 4. — К., 2004. — С. 31.

¹⁶ Гурбик А. Антон Жданович // Полководці Війська Запорозького. Історичні портрети. — Кн. 1. — К., 1998. — С. 130–131.

¹⁷ НБУВ. ІР. — Ф. II. — Спр. № 15425–15487. — Арк. 22–23.

¹⁸ Kubala L. Wojny duński... — S. 106.

¹⁹ Бібліотека Польської академії наук (Курнік). Відділ рукописів (далі — БПАН. ВР). — № 1065. — Арк. 51.

²⁰ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності. — Нью-Йорк, 1985. — С. 325–326.

Досвідченими дипломатами виявили себе І. Виговський, С. Богданович-Зарудний, П. Тетеря, П. Дорошенко, С. Мужилівський, А. Жданович, Г. Гуляницький, Л. Бускевич, С. Савич, І. Мазепа, Я. Петрановський та ін. Інколи уряд залучав до виконання посольських доручень іноземців. З-поміж них найпомітнішими постатями були І. Тафралі, О. Астаматій та Д. Колугер, про якого склалася думка, що «це найбільший хитрун і інтриган цих країн...»²¹.

Оскільки спеціалізації серед послів і посланців не існувало, гетьман, призначаючи їх, найвірогідніше, виходив із спроможності кандидатів успішно виконати те чи інше доручення. Склад і чисельність посольства залежали від політичної важливості покладеної на нього дипломатичної місії. Гінці, яким доручалося лише доставити листа, виїжджали в супроводі кількох козаків («товаришів») та 1–2 слуг («челядників»). Почти посланців складалися з товмача, інколи писаря, 3–8 козаків та 3–5 слуг (усього 10–20 осіб). Помітно чисельнішими вони були у повноважних послів (зрідка очолювалися двома особами). До цих почтів, окрім писаря (секретаря), бута (товмача) й «товаришів», часто включалися старшини різних рангів й відповідно збільшувалася чисельність слуг. У середньому загальна кількість членів посольства коливалася в межах 20–40 осіб.

Прикметною рисою української дипломатії кінця 50–70-х років XVII ст. стало формування для вироблення змісту важливих міжнародних договорів чи їх ухвалення (ратифікації) представницьких (добиралися старшини й козаки від кожного полку) посольств. Наприклад, за таким принципом організовувалися посольства навесні 1659 р. на Варшавський сейм для ратифікації Гадяцького договору, восени того ж року до Москви для перегляду статей Переяславського договору 1659 р., навесні 1669 р. до Стамбула для остаточної редакції змісту українсько-турецького договору тощо. Вірогідно, при цьому дотримувалися відповідної чисельності представництва. Так, для поїздки до Стамбула, крім двох послів з «товаришами», до складу посольства ввійшли по три представники від 10 правобережних і 8 лівобережних полків. Посольство полковників П. Дорошенка та А. Одиця до Москви восени 1659 р. налічувало 153 особи, а для ратифікації Гадяцького договору відбула дипломатична місія в складі 400 осіб. У 1665 р. посольство до Москви на чолі з гетьманом І. Брюховецьким налічувало 535 осіб, і до його складу, крім старшин і козаків, входили представники духовенства й міщан²².

²¹ Цит. за: Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. — Вид. 2-е, випр. і доп. — Львів, 1990. — С. 255.

²² НБУВ. ІР. — Ф. II. — Спр. № 15401. — Арк. 1–2; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... — С. 248–249; Чухліб Т. Культура дипломатичних відносин // Історія української культури. — Т. 3. — С. 272–273; Kubala I. Wojny duńskie... — S. 238

Велика увага приділялася оформленню дипломатичної документації, без якої жодне посольство не вважалося повноважним. Її невід'ємною складовою виступали листи, адресовані монархам, керівникам і членам урядів, впливовим вельможам. На думку Ф. Шевченка, термін «лист» офіційно вживався для визначення дипломатичного листування, на відміну від інших документів, що стосувалися внутрішніх справ²³. Вони готувалися у Військовій канцелярії писарями, однак не виключено, що інколи не без безпосередньої участі гетьманів (насамперед Б. Хмельницького, І. Виговського та П. Дорошенка). Всі листи підписувалися гетьманами й скріплювалися печатками. У найбільш успішні періоди визвольної боротьби Б. Хмельницький вдавався до використання титулатури «Божою милістю». Якщо листи писалися кирилицею, то гетьман і підписувався нею, якщо польською чи латинською мовами — латинським шрифтом²⁴.

Сформований (на основі дипломатичної практики) за гетьманування Б. Хмельницького формуляр листів не зазнав істотних змін і в подальшому. Початковий протокол розпочинався інтитуляцією (означення особи, котра надсилає листа), інскрипцією (означення адресата) й салютацією (вітання). Остання інколи передувала інскрипції; інвокація (богослів'я) не використовувалася. Важливого значення надавалося відповідним зверненням і титулуванням особи, до якої надсилався лист, оскільки применшення титулу призводило до міжнародних ускладнень. В основній частині листів переважно стисло подавалася нарація (виклад суті справи). Диспозиція (розпорядження) мала умовний характер, бо зміст листів містив не накази, а прохання, пропозиції та пояснення гетьманів. Обов'язковою складовою частиною була короборація (відомості про засвідчувальні знаки документа); рідше вживалися аренга (преамбула), промультгація (публічне оголошення) та санкції (заборона порушувати документ). Заключний протокол мав датум (місце й час видачі документа). Апрекації (висновків) зазвичай не було. Документи, що надсилалися в Росію та Молдавію, датувалися за старим стилем, у Річ Посполиту, Венецію й інші країни — за новим. Слід мати на увазі, що у той час перед підписом містилися різні варіанти засвідчення дипломатичної ввічливості («щирий

²³ Шевченко Ф.П. Дипломатична служба на Україні... — С. 89.

²⁴ Шевченко Ф.П. Дипломатична служба на Україні... — С. 90–91; Плохій С. Божественне право гетьманів: Богдан Хмельницький і проблема легітимності гетьманської влади в Україні // *Mediaevalia Ukrainica: ментальність та історія ідей*. — К., 1992. — С. 96.

друг і до послуг вельми готовий слуга», «найнижчий слуга» та ін.), що не завжди відображали суть справи²⁵.

Дослідники відзначають різноманітність стилю листів, написаних до правителів і голів урядів інших держав із врахуванням чинного в них етикету. Так, листи до польського короля відзначалися витонченою ввічливістю й шляхетним багатослів'ям, вживанням таких висловів, як «вірні піддані», «покірні слуги» тощо; до російського царя — діловитістю; до трансильванських князів — витіюватістю; до турецького султана — пишномовним багатослів'ям²⁶. Серед дипломатичних листів виділялися «вістові листи», в яких представники українського уряду інформували російський про перебіг воєнних дій з Річчю Посполитою й Кримським ханатом, а також «проїжджі листи», що засвідчували особу власника, характеризували суть його місії й містили прохання надати підтримку²⁷.

Крім листів, посли отримували інструкції, що розроблялись у Військової канцелярії й стверджувалися гетьманським підписом. У них стисло викладалася позиція уряду, визначалася тактична лінія поведінки. Різновидом інструкцій були кондиції, які містили лише умови пропонованого договору чи угоди. Вони не становили таємниці й надавалися для ознайомлення іншій стороні. На жаль, ані листи, ані інструкції не дають змоги з'ясувати зміст найважливіших таємних доручень, що їх гетьман не довіряв паперові й давав послам усно. Відомо, що посли одержували суворі розпорядження дотримуватися під час переговорів настанов інструкцій²⁸. Майже не збереглися донесення та звіти українських послів, посланців і гінців. З часів гетьманування Б. Хмельницького, наприклад, виявлено тільки одне донесення (П. Яненка та А. Кульки від 14 травня 1651 р. гетьману та його сину Тимофію) й один звіт посольства (до Криму) від 26 жовтня 1654 р. Як встановили дослідники, звіт українських дипломатів за формою нагадував розгорнутий лист²⁹.

Мету переговорів становило укладення угод і договорів, тексти яких відносять до важливої складової частини дипломатичної документації. На жаль, багато з них не збереглося або ж дійшло до наших днів лише у

---

²⁵ Шевченко Ф.П. Дипломатична служба на Україні... — С. 90–91; Мыцык Ю.А. Анализ архивных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 годов. — Днепропетровск, 1988. — С. 8–21; Його ж. Джерела з історії національно-визвольної війни... — С. 99–100.

²⁶ Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. — С. 258; Шевченко Ф.П. Дипломатична служба на Україні... — С. 93.

²⁷ Мицик Ю. Джерела з історії національно-визвольної війни... — С. 100–101.

²⁸ Мицик Ю. Джерела з історії національно-визвольної війни... — С. 117–120; Шевченко Ф.П. Дипломатична служба на Україні... — С. 93–95.

²⁹ Мицик Ю. Джерела з історії національно-визвольної війни... — С. 124–125, 129.

чернетках чи копіях. Слід пам'ятати також, що окремі з них, як українсько-російський договір 1654 р., могли складатися не з одного, а з комплексу документів. Традиційно в Українській державі зміст договорів не розголошувався й був відомим тільки обмеженому колу осіб (гетьману, генеральним старшинам і полковникам). Зокрема, умови Зборівського договору залишалися в таємниці для козацького загалу, не кажучи вже про міщан і селян³⁰, а українсько-російського договору 1654 р. — навіть для переважної більшості старшин³¹.

Через брак джерел важко з'ясувати питання про масштаби фінансування посольств, посланців та гінців. Однак, враховуючи їхні успішні дії в столицях багатьох держав, гідне протистояння польським дипломатам у Бахчисараї та Стамбулі, наявність багатого інформаційного матеріалу, зібраного ними, можна припустити, що гетьманський уряд приділяв цьому аспектові дипломатичної служби належну увагу. За підрахунками З. Вуйціка, в другій половині XVII ст. на утримання польської дипломатії припадало бл. 7,6% державних видатків³². Вочевидь, що не менший, якщо не більший відсоток становили витрати на дипломатію і в козацькій Україні. Польські послы до України у 1648–1656 рр. отримували від 1 до 20 тис. злотих³³. Вочевидь, приблизно такі ж кошти одержували й українські послы до Речі Посполитої, Криму, Порти.

Пріоритети в діяльності української дипломатії у перші роки Національної революції

Напрями діяльності дипломатичної служби визначалися змістом завдань, які доводилося розв'язувати владі у зовнішньополітичній сфері. Проте при всіх політичних режимах і за будь-яких обставин незмінним залишалося основне — гарантування, за словами Б. Хмельницького, безпеки й «цілості нашої держави»³⁴. У контексті цієї головної мети на чільне місце виходило питання пошуку порозуміння з сусідніми країнами, уникнення загострення відносин з ними. Зокрема, у листі до шведського короля від 28 січня 1657 р. гетьман підкреслював: «...немає в

³⁰ Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1995. — Т. VIII. — Ч. 3. — С. 224–225; Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. — Вид. 3-є, випр. і доп. — К., 2009. — С. 252–253.

³¹ Акты ЮЗР. — Т. XI. — СПб., 1879. — С. 798.

³² Historia dyplomacji Polskiej... — Т. II. — S. 309.

³³ Акты ЮЗР. — СПб., 1861. — Т. III. — С. 569; Wójcik Z. Z dziejów organizacji dyplomacji polskiej w drugiej połowie XVII wieku // Polska służba dyplomatyczna XVI–XVIII wieku. — Warszawa, 1966. — S. 291–292.

³⁴ Документи Богдана Хмельницького (1648–1657) / Упоряд. І. Крип'якевич та І. Бутич. — К., 1961. — С. 597.

нас більшої турботи та інших справ, як тільки якнайстаранніше піклуватися про дружбу з усіма сусідами; якщо вона у нас раз виникла, підтримуємо її вперто й міцно, а якщо ж маємо надію на майбутнє, усім серцем її підготовляємо»³⁵.

Упродовж 1648 р. зусилля дипломатії спрямовувалися на укладення й збереження союзу з Кримом, пошук порозуміння з Портою, залучення володарів Росії й Трансильванії до боротьби за корону в Польщі та визнання урядом останньої за Українською державою статусу рівноправного суб'єкта федеративної Речі Посполитої. З першої половини 1649 й до 1654 року пріоритет надавався досягненню визнання Польщею та іншими державами незалежності козацької України, запобіганню створення або ж руйнуванню антиукраїнської коаліції, пошуку надійного протектора. У 1654–1657 рр. провідними напрямками зовнішньої політики стали формування антипольської коаліції, здобуття міжнародного визнання законності включення до складу козацької держави західноукраїнських земель, нейтралізація антиукраїнської спрямованості кримсько-польського військово-політичного союзу та захист внутрішнього суверенітету від посягань Російської держави. Важливою сферою діяльності українських дипломатів у 1648–1657 рр. залишався збір різноманітної інформації про характер міжнародних відносин у Центральній, Східній та Південно-Східній Європі, внутрішньополітичне становище потенційних союзників і противників, їх військову спроможність тощо.

Формування національних владних структур відбувалося у вкрай несприятливих для української державності геополітичних умовах. На середину XVII ст. у європейському зовнішньополітичному полі не лише відбулася помітна зміна конфігурації основних фігурантів міжнародних відносин, а й, по суті, було запропоновано відмінні від попереднього часу правила гри. Укладення у жовтні 1648 р. Вестфальського миру засвідчило поразку австрійських та іспанських Габсбургів, крах їхніх намірів створити під своєю егідою світову «християнську» імперію й придушити реформаційний рух. Послабилися позиції Німеччини, Ватикану й частково Речі Посполитої, уряд якої 1645 р. пішов на зближення з Францією. Помітно зміцнилося становище Швеції, до якої відійшло північне узбережжя Німеччини, що створювало потенційну загрозу польським інтересам у Прибалтійському регіоні. У вигрші виявилася також Франція, що отримала можливість відігравати провідну роль у Західній і Центральній Європі. Важливе значення мало встановлення Вестфальським миром кор-

---

³⁵ Там само. — С. 558.

донів між європейськими країнами³⁶, змінити які не було під силу жодній із держав.

Головним «яблуком розбрату» у міжнародному дипломатичному та військовому суперництві, яке, починаючи від 1650-х років, не могли поділити між собою провідні монарші двори Центрально-Східної, Південно-Східної та Північної Європи, залишалася проблема підпорядкування своїм впливам нової регіональної держави — Українського Гетьманату. Його «міжнародно-правовий статус, — зазначають сучасні українські дослідники, — в цей час, зважаючи на геополітичні перегрупування та міжнародні інтереси країн ... постійно змінювався. Впродовж цього часу вітчизняна дипломатія ставала все більш залежною від намірів Османської імперії, Речі Посполитої, Московсько-Російської держави, Шведського королівства, Кримського ханства...»³⁷. Понад півстоліття українська влада була вимушена проводити політику лавірування між сильнішими сусідніми державами, переходити з одного боку на інший, відмовлятися від одного протектора-сюзера на користь іншого. Тим самим забезпечувалася міжнародно-правова легітимність ранньомодерної Української держави, а водночас визначалися основні вектори зовнішньополітичних програм українських урядів.

На першому етапі революції, зважаючи на те, що офіційна Варшава відразу ж посіла щодо визвольних змагань українців непримиренно-ворожу позицію (можливість розпаду Речі Посполитої й виокремлення українських земель у самостійний державний організм сприймалася польською та сполонізованою українською шляхтою як повна катастрофа), українська дипломатія велику увагу приділяла створенню антипольської коаліції.

Підстави для цього були цілком вагомими. Намагаючись за будь-яких обставин зберегти територіальну цілісність Корони, польський уряд постійно ініціював воєнні дії, пробував заручитися підтримкою (фінансовою, військовою чи дипломатичною) Франції, Австрії, німецьких князівств, Ватикану, Молдавії, Валахії, Трансильванії, Росії, Криму й

---

³⁶ Жебокрицький О.А. Міжнародна обстановка напередодні Визвольної війни українського народу проти шляхетської Польщі // Наукові записки Київ. держ. ун-ту ім. Т.Г. Шевченка. — К., 1954. — Т. XIII. — Вип. 1. — С. 110–111; Поршнев Б.Ф. К характеристике международной обстановки Освободительной войны украинского народа 1648–1654 годов // Вопросы истории. — 1954. — № 5. — С. 45–46; Его же. Политические отношения Западной и Восточной Европы в эпоху Тридцатилетней войны // Тридцатилетняя война и вступление в нее Швеции и Московского государства. — М., 1976. — С. 425–427; Historia dyplomaacji polskiej... — S. 104–106.

³⁷ Чухліб Т. Козаки та яничари. Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 рр. — К., 2010. — С. 126.

Османської імперії. Його дипломатія докладала чималих зусиль, щоб ізолювати козацьку Україну, позбавивши її потенційних союзників. Вже перше посольство до Б. Хмельницького отримало суворий наказ не допустити створення повстанцями «особливого уділу з володінь Речі Посполитої»³⁸. 30 січня 1649 р., виступаючи на сеймі, канцлер застеріг присутніх від покладання особливих надій на переговори, оскільки існувала реальна загроза втратити Україну, подібно до того, як Іспанія позбулася Нідерландів³⁹.

Українсько-польський переговорний процес, що розпочався 20 лютого у Переяславі, проходив вкрай напружено. Б. Хмельницький рішуче відхилив запропоновані умови договору, підкреслюючи право українців на створення незалежної держави в етнічних межах свого проживання. Він неодноразово наголошував на намірах «відірвати від ляхів усю Русь і Україну» та звільнити «з лядської неволі... народ усієї Русі». З великими труднощами комісари домоглися лише згоди на укладення перемир'я та проведення нових трактатів у кінці травня. Прикметно, що відповідно з досягнутими домовленостями польське посольство вперше визнало існування держави на чолі з гетьманом, до складу якої входила більша частина території України (лінія розмежування, через яку заборонялося переходити польсько-литовським і українським військам, мала проходити по ріках Горині й Прип'яті, а на Поділлі — по м. Кам'янець-Подільський).

Довідавшись про результати Переяславських переговорів, польські урядові кола відмовилися від проведення нової комісії й розпочали воєнні дії. Передбачаючи подібний розвиток подій, Б. Хмельницький ще в другій половині березня 1648 р. домігся укладення договору про встановлення військово-політичного союзу з Кримом. Досягнутими між сторонами умовами передбачалося надання взаємної військової допомоги проти ворогів. Весною наступного року чинність даного договору було підтверджено⁴⁰.

Поза сумнівом, створення військово-політичного союзу з Кримом відіграло позитивну роль на початковому етапі боротьби за незалежність.

---

³⁸ Документи об Освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. — К., 1965. — С. 90–96; *Степанков В.* Ідея Української держави й Річ Посполита (1648–1660) // Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість / Матеріали Міжн. наук. конф. — К., 1993. — Вип. 1. — С. 79–80; *Radziwill A.S.* Pamiętnik o dziejach w Polsce 1647–1656. — Warszawa, 1980. — Т. 3. — С. 94–95, 103.

³⁹ *Ochmann S.* Sejm koronacyjny Jana Kazimierza w 1649 r. — Wrocław, 1985. — S. 111.

⁴⁰ ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 3882/11. — Арк. 58; *Radziwill A.S.* Pamiętnik o dziejach... — Т. III. — S. 193.

У жодному разі не можна недооцінювати ролі військової допомоги татар у здобутті перемог на Жовтих Водах, під Корсунем і особливо під Зборовом. Союз цей також сприяв зміцненню міжнародних позицій козацької України, слугував істотною перешкодою на шляху створення Польщею антиукраїнської коаліції. Водночас він мав і негативний бік, що стало особливо помітним з літа 1649 р. Зокрема, кримська еліта, провадячи політику «рівноваги сил», вживала заходів, щоб не допустити розпаду Речі Посполитої й утворення незалежної України. Водночас хан та його оточення намагалися використати козаків для реалізації власних задумів щодо приєднання до Криму Астраханського й Казанського ханств і досягнення незалежності від Порти.

На початку українсько-польського воєнного протистояння Б. Хмельницький та його союзник хан Іслам-Гірей діяли вміло й рішуче. 15 серпня 1649 р. вони завдали нищівної поразки королю під Зборовом. Від катастрофи Річ Посполиту врятував хан, котрий у ніч на 16 серпня погодився на переговори з Яном Казимиром, які завершилися укладенням 18 серпня польсько-кримської угоди — «Декларації ласки й[ого] к[оролівської] м[илості] на пункти прохання Війська Запорозького». Відповідно до її умов козацька Україна одержувала автономію тільки в складі Брацлавського, Київського й Чернігівського воєводств; проголошувалася амністія учасникам боротьби; державні посади в козацькій Україні мали надаватися лише православній шляхті; чисельність реєстру обмежувалася 40 тис. осіб; розв'язання питань, що стосувалися скасування унії й повернення православній церкві захоплених храмів і майна, відкладалося до рішення сейму⁴¹. З іншого боку, вперше Річ Посполита юридично визнала факт існування Української держави й узяла на себе зобов'язання рахуватися з її інтересами, що викликало гостре невдоволення значної частини польської еліти. Як писав шляхтич Опалінський, «Бог покарав нас раніше побиттям і полоном гетьманів, згодом безсоромною утечею і, на кінець, ганебним миром»⁴².

Разом з тим, політичні наслідки Збарасько-Зборівської кампанії засвідчили провал намірів українського уряду добитися незалежності й ненадійність військово-політичного союзу з Кримом, знать якого намагалася не допустити розвалу Речі Посполитої. Відтоді козацька Україна втратила свободу дій щодо Речі Посполитої й змушена була зважати на позицію ханату, який будь-коли міг підтримати супротивника. За таких обставин її дипломатії доводилося, з одного боку, уникати загострення

⁴¹ ЦДІАК України. — Ф. 1230. — Оп. 1. — Спр. 194. — Арк. 44.

⁴² Цит. за: *Гой П.* Дипломатичні стосунки України з Московщиною 1648–1651. — Львів, 1996. — С. 96.

стосунків з Кримом, а з іншого — утримувати його у сфері інтересів української зовнішньої політики, що виявилось вкрай складним завданням. Все ж одержана автономія дозволяла продовжувати боротьбу за реалізацію державної ідеї й сприяла зміцненню статусу козацької України як суб'єкта міжнародних відносин.

Упродовж 1650 р. у відносинах з Річчю Посполитою українська дипломатія намагалася домогтися виконання польською стороною умов ратифікованого договору (особливо в релігійній сфері) та внесення до його змісту коректив, зумовлених політичним розвитком козацької України. Водночас вона прагнула запобігти втягненню ще не зміцнілої держави у воєнні дії проти Росії чи Туреччини. Так, враховуючи, що уніатське духовенство не поспішало повертати захоплені храми й майно, відправлене у березні до Варшави посольство мало знову порушити клопотання про ліквідацію унії⁴³. Дипломати прагнули схилити короля та польський уряд до визнання особливостей політичного й соціально-економічного розвитку козацької держави. Надіслане у листопаді посольство отримало доручення добиватися офіційного оформлення державних кордонів України («відокремленої лінії») в межах Речі Посполитої, припинення «великого гоніння від панів» на «руський народ», а також присяги на дотримання «вічного миру між Річчю Посполитою й Військом Запорозьким» від перших сановників королівства та надіслання в козацьку Україну заложниками І. Вишневецького, О. Конєцпольського й інших поважних осіб⁴⁴.

Напад польської армії на Східне Поділля зірвав плановані на кінець 1650 р. перемовини щодо врегулювання польсько-українських відносин, а військові дії перетворили дипломатичні стосунки на епізодичні. Добившись помітних переваг над українським військом під Берестечком (перша декада липня 1651 р.), польський уряд вирішив знищити Українську державу⁴⁵. Однак розгортання визвольної боротьби на Київщині й Брацлавщині та зятятий спротив українських підрозділів під Білою Церквою змусили М. Потоцького відмовитися від наміру добитися капітуляції козацької України й вступити у переговори з гетьманом, що розпочались після 20 серпня й тривали протягом місяця. Вони засвідчили намагання української сторони зберегти чинність Зборівського договору, але внаслідок затримки підходу татар Б. Хмельницький змушений був поступитися.

⁴³ Документи Богдана Хмельницького... — С. 161–162.

⁴⁴ Документи Богдана Хмельницького... — С. 202; *Мыцык Ю.А.* Анализ архивных источников... — С. 65.

⁴⁵ ЛНБ. ВР. — Ф. 141. — Спр. Чоловських № 294/II. — Арк. 471–472; ЦЦІАК України. — Ф. 1230. — Оп. 333. — Арк. 56; Документы об Освободительной войне украинского народа... — С. 562–563.

Укладений 28 вересня 1651 р. Білоцерківський договір істотно обмежував територію Української держави (втрачалися Брацлавське й Київське воєводства) й зводив нанівець її автономію: український володар підпорядковувався владі коронного гетьмана, позбавлявся права на міжнародні відносини з іншими державами й зобов'язувався (якщо не приведе хана «до послуг королю») розірвати союз з Кримом; чисельність козацького реєстру скорочувалася до 20 тис. осіб⁴⁶.

Проте надання чинності умовам договору наштовхнулося на різкий суспільний спротив і відмову сейму взимку 1652 р. ратифікувати його. Він був анульований блискучою перемогою Б. Хмельницького на початку червня 1652 р. під Батогом, яка ознаменувала виборення козацькою Україною незалежності. Однак подальший перебіг подій перекреслив плани української влади знайти порозуміння з вищими посадовцями Речі Посполитої.

Наступ польських підрозділів призвів до розриву дипломатичних відносин між Варшавою і Чигирином. Спроба українського гетьмана у липні 1653 р. поновити їх за допомогою посольства А. Ждановича зазнала невдачі: його членів заарештували й ув'язнили. Король та уряд мали твердий намір розгромити козацьку Україну й домогтися її повної капітуляції на умовах зречення влади Б. Хмельницьким, скорочення козацького реєстру до 6 тис. осіб і перетворення інших козаків у «хлопів у панів своїх» тощо⁴⁷. 22 серпня 1653 р. польська армія перейшла в наступ. Розпочалася Жванецька кампанія, під час якої Річ Посполита й Кримський ханат порозумілися за рахунок українських інтересів. Укладена між ними 15 грудня (в усній формі) Кам'янецька угода передбачала відновлення, відповідно до умов Зборівського договору, лише прав і свобод козацтва. Всі інші статті ігнорувалися. Хан погодився на негайну окупацію козацької України польськими підрозділами, повернення туди шляхти й відновлення дореволюційних повинностей поспільства⁴⁸. Отже, політичні наслідки кампанії виявилися для Української держави катастрофічними.

⁴⁶ Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1996. — Т. IX. — Ч. 1. — С. 343–366; Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький... — С. 351–363.

⁴⁷ Воссоединение Украины с Россией. — Т. III. — С. 333–349; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. 1. — С. 619–642; Заборовский Л. Последний шанс умиротворения: переговоры Б.А. Репнина во Львове 1653 г. // Україна в Центрально-Східній Європі. — Вип. 3. — К., 2003. — С. 238–243.

⁴⁸ БПАН. ВР. — № 353. — Арк. 20–26; БН. ВМФ. — № 2641; Степанков В.С. Жванецька кампанія Б. Хмельницького: витоки, хід, політичні наслідки (серпень–грудень 1653 року) // Наукові праці історичного факультету. — Кам'янець-Подільський, 1996. — Т. 2. — С. 5–17.

Накал визвольної боротьби українців улітку 1648 р. та їх союз із татарами не могли не привернути до себе уваги володарів Молдавії, Валахії й Трансильванії. Вочевидь, для з'ясування задумів гетьмана й порозуміння з ним Україну в середині серпня та в жовтні відвідали посланці молдавського господаря В. Лупула. Не виключено, що майже одночасно із ними до гетьмана завітали й валаські посланці⁴⁹. Іншого спрямування набули започатковані восени 1648 р. взаємини з Трансильванією, оскільки її князь Д'єрдь І Ракоці розпочав боротьбу за королівський престол у Польщі для свого сина Сигізмунда. При цьому він міг сподіватися на підтримку лише протестантів та українців. Б. Хмельницький також був зацікавлений в успіхові даної акції, а тому прихильно прийняв у жовтні трансильванське посольство, а в листопаді відправив до Трансильванії українську дипломатичну місію, очолювану І. Виговським⁵⁰.

Особливо великі надії покладалися на нового трансильванського правителя Д'єрдя ІІ Ракоці, котрий після переговорів з гетьманськими посланцями відправив в Україну посольство з проектом союзного договору. Хоча текст його виявити не вдалося, є підстави припускати, що він передбачав спільні дії Трансильванії, Литви, України й протестантських дисидентів для захоплення братами Ракоці польського трону. Ознайомившись із договором, гетьман погодився з його основними положеннями. Надіслане наприкінці лютого 1649 р. посольство мало засвідчити готовність козацької України піти на створення коаліції й надати Трансильванії військову допомогу в боротьбі за корону. Однак Д'єрдь ІІ Ракоці для досягнення власних політичних цілей став переорієнтовуватися з курсу на створення союзу з Україною на пошук союзників серед польських магнатів. Така позиція князя зірвала плани Б. Хмельницького завдати по Речі Посполитій удару з двох сторін улітку 1649, а також в 1651 рр.⁵¹

---

⁴⁹ *Сергійчук В.* Дипломатична служба Богдана Хмельницького. Хроніка 1648–1657 років // Жовтень. — 1988. — № 9. — С. 101–102; *Ochmann S.* Sejm koronacyjny... — S. 14.

⁵⁰ *Бутич І.* До історії українсько-трансильванських взаємин (1648–1654 рр.) // Архіви України. — 1966. — № 3. — С. 63–64; *Кордуба М.* Боротьба за польський престіл по смерті Володислава ІV // Жерела до історії України-Руси. — Львів, 1911. — Т. 12. — С. 10–26, 41–42, 57–59; *Сергійчук В.І.* Іменем Війська Запорозького. Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI — середини XVII століття. — К., 1991. — С. 157–160; *Ochmann S.* Sejm koronacyjny... — S. 16–17.

⁵¹ Воссоєдинение Украины с Россией. — Т. II. — С. 117, 119; Документи Богдана Хмельницького... — С. 97–103, 213; *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. 1. — С. 251–253; *Кордуба М.* Між Замостям та Зборовом (сторінка зносин Семигороду з Україною і Польщею) // ЗНТШ. — Львів, 1922. — Т. XXXIII. — С. 39–56;

Початок 1649 р. ознаменувався активізацією контактів з Молдавією. Польська сторона була схильна пояснювати це тим, що гетьман «тракує, торгується з Лупулом за наші шкури»⁵². Однак вже навесні з боку молдавського господаря почали виявлятися антиукраїнські настрої, що призвело до погіршення українсько-молдавських взаємин (контакти між гетьманом і господарем набули спорадичного характеру). Тому на початку серпня 1650 р. гетьман звернувся до Мегмеда IV з проханням замінити В. Лупула М. Моголою. Навесні того ж року Б. Хмельницький спробував заручитися підтримкою господаря Валахії М. Басараба. Змушений на вимогу калги-султана Крим-Гірея взяти участь у молдавському поході, він домогся укладення в кінці вересня вигідної угоди. Вона передбачала військово-політичну підтримку Молдавією Української держави в її боротьбі з Польщею та згоду В. Лупула на шлюб своєї доньки Розанди із сином гетьмана Тимошем⁵³.

Від того часу українсько-молдавські дипломатичні відносини стають більш активними. Побоюючись Б. Хмельницького, господар, попри свою пропольську орієнтацію (щоб утвердити його в цьому, сейм 1650 р. надав йому польське шляхетство⁵⁴), не наважувався відкрито демонструвати незгоду з його політичним курсом. Тим часом гетьман почав активно працювати над створенням коаліції козацької України, Трансильванії, Молдавії й Валахії, тому впродовж осені 1649 — літа 1652 рр. обмін посольствами з володарями придунайських держав стає помітно активнішим. Значним успіхом дипломатії стало одруження 31 серпня 1652 р. Тимоша з Розандою, яке сприяло зміцненню впливу України у Придунайському регіоні⁵⁵.

Сергійчук В.І. Іменем Війська Запорозького... — С. 188–190; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький... — С. 197–199, 215, 269, 296, 305.

⁵² *Мицик Ю.* Три листи до історії Хмельниччини з архівосховищ Польщі // *Доба Богдана Хмельницького (До 400-річчя від дня народження великого гетьмана)*: 3б. наук. праць. — К., 1995. — С. 69.

⁵³ *Байдаус Э.* Штрихи к политическому портрету Б. Хмельницкого в контексте молдавско-украинских отношений (1648–53 гг.) // *Україна в Центрально-Східній Європі*. — К., 2000. — С. 199–200; *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. 1. — С. 88–94; *Ковальський Н.П., Мыцык Ю.А.* Методические указания к изучению курса «Источниковедение истории СССР». — Днепропетровск, 1984. — С. 37–38.

⁵⁴ Жерела до історії України-Руси. — Львів, 1911. — Т. XII. — С. 149.

⁵⁵ *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. 1. — С. 476–483; *Дашкевич Я.* Клан Хмельницького — легенда чи дійсність? // *Україна в минулому*. — К.–Львів, 1992. — Вип. 2. — С. 83; *Овсій І.* Дипломатичне забезпечення Визвольної війни 1648–1657 рр. // *Нова політика*. — 1995. — № 6. — С. 50; *Ужчик З.* Dzikie pola w ogniu. O Kozaczyźnie w dawnej Rzeczypospolitej. — Warszawa, 1968. — S. 205.

З іншого боку, цей міждержавний династичний акт приховував для козацької України серйозну геополітичну загрозу. По-перше, посвячення В. Лупула з Б. Хмельницьким утвердило господаря в намірі, спираючись на українську допомогу, поширити свою владу на Валахію. Уклав він і таємну угоду з Австрією, спрямовану проти Трансильванії. Водночас поширювався поголос про задум гетьмана посадити на валаський трон свого сина. За таких обставин М. Басараб та Д'єрдь II Ракоці з великою підозрою поставилися до шлюбу Тимоша з Розандою, вбачаючи в ньому загрозу своїм інтересам⁵⁶.

Негативною виявилася реакція на зміцнення впливу козацької України на придунайські князівства з боку Стамбула та Бахчисарая. Усвідомлюючи зростання ролі ханату в регіоні, восени 1653 р. Іслам-Гірей уперше наполегливо почав домагатися від гетьмана прийняти протекцію Криму, погрожуючи припинити надання допомоги. Лише з великими труднощами українським дипломатам вдалося переконати його відмовитися від цієї ідеї й підтвердити чинність договору 1648 р.⁵⁷ Ігнорування кримською знаттю українських інтересів найбільш помітно виявилось на завершальному етапі Жванецької кампанії, коли вона погодилася на укладення 15 грудня 1653 р. сепаратної угоди з Річчю Посполитою, що передбачала ліквідацію Української держави. Це засвідчило безперспективність сподівань за допомогою союзу з Кримом вибороти незалежність і надзвичайно гостро поставило питання про пошук інших союзників⁵⁸.

Готуючи взимку 1653 р. змову проти В. Лупула, Д'єрдь II Ракоці та М. Басараб зробили ставку на логофета (канцлера) Ш. Георгіце. Водночас вони пішли на зближення з Річчю Посполитою, сподіваючись на її підтримку. Так окреслилися контури формування антиукраїнської коаліції. На початку квітня, після заколоту і вторгнення валасько-трансильванських військ, В. Лупул втрачає трон і знаходить притулок у Кам'янці-Подільському. Якщо він звернувся по допомогу до України, то новий молдавський господар Ш. Георгіце взяв орієнтацію на Польщу. Б. Хмельницький, побоюючись втратити союзника, приймає помилкове

---

⁵⁶ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. 1. — С. 480–486; Kaczmarczyk J. Bohdan Chmielnicki. — Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, 1988. — S. 185.

⁵⁷ Воссоединение Украины с Россией. — Т. III. — С. 401.

⁵⁸ Степанков В.С. Кам'янецька угода й Переяславська рада: спроба дослідження політичних наслідків Жванецької кампанії // Українсько-російський договір 1654 р.: нові підходи до історії міждержавних стосунків (Матеріали науково-теоретичного семінару). — К., 1995. — С. 9–13; Його ж. Жванецька кампанія Б. Хмельницького: витоки, хід, політичні наслідки (серпень–грудень 1653 року) // Наукові праці історичного факультету. — Кам'янець-Подільський, 1996. — Т. 2. — С. 13–17.

рішення направити до Молдавії полки, очолювані Тимошем. Гетьманичу вдалося розгромити Ш. Георгіцу й поновити при владі В. Лупула, котрий (усупереч розпорядженням гетьмана) схилив його до захоплення Валахії. Ця авантюра мала трагічні наслідки: українці зазнали наприкінці травня нищівної поразки, а М. Басараб та Д'єрдь II Ракоці уклали військово-політичний союз із Річчю Посполитою, який передбачав спільні воєнні дії проти козацької України⁵⁹.

Спроби Б. Хмельницького порозумітися з володарями Трансильванії й Валахії закінчилися невдачею. Їхні війська перейшли в наступ, унаслідок чого В. Лупул у липні вдруге був позбавлений влади. Ш. Георгіце поспішив приєднатися до антиукраїнської коаліції й звернувся по військову допомогу до Яна Казимира. Полки під проводом Тимоша були заблоковані в другій половині серпня у Сочаві трансильвансько-валасько-молдавськими підрозділами, до яких згодом приєдналися і польські. Воєнні дії закінчилися смертю від тяжкого поранення Т. Хмельницького й почесною капітуляцією українців. Не мали успіху й дипломатичні зусилля українського уряду в Стамбулі, спрямовані на повернення на господарство В. Лупула. Порта визнала легітимність влади Ш. Георгіце й застерігла гетьмана від втручання у молдавські справи. Хан зі свого боку підтримав позицію султана. Таким чином, прорахунки у молдавській політиці Б. Хмельницького сприяли утворенню антиукраїнської коаліції, що восени 1653 р. різко погіршило геополітичне становище молодій держави.

Ситуація ускладнювалася і тим, що Франція, переживаючи Фронду й маючи напружені стосунки з Іспанією, попри воєнне протистояння із Габсбургами, відразу ж засвідчила свою підтримку Польщі в боротьбі з Україною. Вже у червні 1648 р. французька дипломатія вдалася до заходів, щоб запобігти воєнним діям Швеції проти Речі Посполитої, а уряд дозволив польському воєначальнику набрати 1000–1200 вояків і пообіцяв утримувати їх своїм коштом упродовж трьох місяців⁶⁰. Зберігали нейтралітет щодо Речі Посполитої Данія й Голландія. Залишилися до неї лояльними й більшість німецьких князівств. Бранденбург і Пруссія на-

---

⁵⁹ *Костін М.* Літопис землі Молдавії від господаря Аарона в цей бік // Укр. іст. журн. — 1992. — № 10–11. — С. 107–109; № 12. — С. 107–115; *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. 1. — С. 507–545; *Ермоленко А.Ф.* Украинско-молдавские отношения в годы Освободительной войны украинского народа (1648–1654) // Воссоединение Украины с Россией. 1654–1954: Сб. статей. — М., 1954. — С. 236–237.

⁶⁰ *Документи об Освободительной войне украинского народа...* — С. 56–69; *Мельник Л.Г.* Международные отклики на Освободительную войну украинского народа 1648–1654 гг. // Вопросы новой и новейшей истории. — Харьков, 1979. — Вып. 25. — С. 16.

давали їй військову допомогу (щоправда, бранденбурзький курфюрст Фрідріх Вільгельм, прагнучи досягти незалежності від Польщі, 1655 р. спробував укласти союзну угоду з Б. Хмельницьким, але зазнав невдачі). Римська курія активно підтримувала найрішучіші дії поляків проти українців і чинила спротив найменшим поступкам останнім у національно-конфесійній сфері. Австрійська імперія надавала політичну й дипломатичну допомогу Речі Посполитій, сприяла вербуванню на своїх землях найманців, а 1657 р. взяла на себе посередницьку функцію у пошуку шляхів її замирення з Україною⁶¹. Отже, країни Центральної та Західної Європи не визнали Української держави. Навіть ті з них, що не виявляли особливих симпатій до Варшави, відмовлялися від підтримки українців у їхній боротьбі за незалежність.

У пошуках іноземного протектора

У цих надзвичайно складних умовах перед українською владою гостро постало питання пошуку країни-протектора, на чію військову підтримку можна було б розраховувати⁶². В історіографії висловлене припущення, що апелюючи одразу до кількох монархів, українська влада допускала можливість одночасної підлеглості кільком протекторам, тобто проводила політику полівасалітетної залежності⁶³. Проте, як на нашу думку, Б. Хмельницький дотримувався іншої концепції міжнародних відносин — він розглядав протекторат лише як один із дипломатичних засобів досягнення своєї мети, тобто прагнув за допомогою політики лавірування схилити якусь із сусідніх країн вступити у війну проти Речі Посполитої, щоб вибороти незалежність України, а в останній момент відмовитися від юридичного оформлення акту протекції. Такими реальними претендентами могли розглядатися Османська імперія та Московська держава.

---

⁶¹ Кордуба М. Проба австрійського посередництва між Хмельницьким і Польщею // ЗНТШ. — Львів, 1908. — Т. LXXXIV. — С. 5–32; Мацьків Т. Цісарське посольство до Б. Хмельницького в 1657 році // Український історик. — 1973. — № 3–4. — С. 127–132; 1974. — № 1–3. — С. 65–75; Оляничин Д. Українсько-бранденбурзькі зносини в XVII ст. // ЗНТШ. — Львів, 1931. — Т. CLI. — С. 151–179; Плохий С.Н. Ватикано-польские отношения 1648–1654 гг. (Анализ папских бреве) // Вопросы новой и новейшей истории. — К., 1987. — Вып. 3. — С. 116–121.

⁶² Степанков В. Переяслав 1654 року: витоки, сутність, наслідки // Україна та Росія: проблеми політичних та соціокультурних відносин: Зб. наук. праць. — К., 2003. — С. 100–106.

⁶³ Цю концепцію в сучасній українській історіографії достатньо ґрунтовно розроблено в циклі праць доктора історичних наук Т.В. Чухліба.

Логічним кроком в умовах існування Зборівського польсько-кримського договору, як на наш погляд, було б прийняття гетьманом і старшиною протекції Порти, що істотно змінило б ситуацію на користь України, насамперед убезпечило б її від підступності кримських зверяників, а відтак унеможливило би Берестечкову катастрофу. Водночас надавався шанс успішно завершити війну з Річчю Посполитою й об'єднати у межах єдиного державного організму всі українські землі. Повертаючись у кінці листопада 1648 р. з походу, гетьман відправив до Стамбула нове посольство з листом (частина дослідників ставить під сумнів його автентичність, засновуючись на збереженій копії) до султана, в якому повідомив про звільнення від Польщі й узяття під свою владу «України», Білої Русі, Волині та Поділля «аж по Віслу» та порушив клопотання про прийняття звільнених земель під його протекцію⁶⁴. Лист був прийнятий прихильно (уряд Мегмеда IV прагнув послаблення позицій Речі Посполитої), й узимку 1649 р. султан наказав сілістрійському паші та хану допомагати українцям у війні проти Польщі⁶⁵.

Новий етап в українсько-турецьких відносинах розпочався в липні 1650 р., коли Б. Хмельницький із великими почестями зустрів посольство Осман-аги. Переговори завершилися успіхом. Гетьман зобов'язувався не допускати морських походів запорожців, не брати участі в антиосманських акціях, підтримувати союз із Кримом. Натомість посольство А. Ждановича, що вирушило до Стамбула, одержало завдання просити султана про допомогу в боротьбі з Річчю Посполитою, заміну молдавського господаря, а також мало висловити згоду на протекцію султана. В кінці року Мегмед IV прийняв ухвалу взяти Б. Хмельницького «під крила й протекцію неосяжної Порти». Остання мала набрати чинність лише після відповідного рішення старшинської ради та присяги з боку гетьмана й старшини. Припускаємо, що саме на цей час припадає і підписання торговельної угоди, якою, до речі, передбачалося перебування в столиці імперії Османів українського резидента⁶⁶.

У лютому 1651 р. турецький уряд вислав до Чигирина посольство, що везло гетьману атрибути влади, у тому числі диплом на володіння «Руським князівством», й мало запропонувати відправити «великого посла» до Стамбула для затвердження угоди про прийняття протекції. Її умови були сприятливими для козацької України: вона звільнялася від

⁶⁴ Документи Богдана Хмельницького... — С. 628.

⁶⁵ Федорук Я. Зовнішньополітична діяльність Хмельницького і формування його політичної програми (1648 — серпень 1649 рр.). — Львів, 1993. — С. 54–55.

⁶⁶ Архів головний актів давніх (далі — АГАД). — Ф. 3. — Козацький відділ. — Картон № 42. — № 27. — Арк. 7–8; Бутич І. Два невідомі листи Богдана Хмельницького // ЗНТШ. — Львів, 1991. — Т. ССХХІІ. — С. 319–326.

сплати данини, мала надсилати у розпорядження султана військові підрозділи й запобігати козацьким морським виправам⁶⁷.

Проте політична еліта й надалі залишалася у полоні старої концепції загравання зі Стамбулом і Москвою. Приймаючи у квітні 1651 р. Осман-агу, Б. Хмельницький, враховуючи ці настрої, був змушений відмовитися навіть від оформлення військової допомоги. Щоправда, у вересні й грудні гетьман знову порушував перед султаном клопотання про прийняття України під його протекцію. З аналогічними завданнями українські дипломатичні місії направлялися до столиці Османської імперії і у 1652, і у 1653 рр. Для вирішення цього питання двічі збиралася старшинська рада, однак більшість присутніх відхиляла цю пропозицію⁶⁸. Давалася взнаки традиційна неприязнь до мусульманського світу.

Ще в 1647 р. Б. Хмельницький як потенційного союзника «однієї з нами віри» розглядав Московську державу⁶⁹. Розпочавши повстання, він, щоб упередити появу в Україні російської армії, зосередженої у прикордонних містах⁷⁰, після Корсунської перемоги вирішив схилити Олексія Михайловича до ведення воєнних дій проти Польщі. 18 червня 1648 р. гетьман звернувся з листом до царя, пропонуючи йому розпочати боротьбу за польський трон та обіцяючи допомогу з боку Війська Запорозького. Через місяць у листі до путивльського воєводи гетьман ще раз повторив пропозицію, «штови он (Олексій Михайлович. — *Авт.*) ляхам і нам паном і царем бил одноє віри греческое...»⁷¹.

Проте російський уряд, який виношував план династичної унії з Річчю Посполитою для повернення Смоленська й Сіверської землі, ухилившись від прямих воєнних дій проти України, водночас вирішив продемонструвати Варшаві «щирість» своєї дружби⁷². Тим самим Москва, по

⁶⁷ Воссоединение Украины с Россией. — Т. III. — С. 65, 80: Документы об освободительной войне украинского народа... — С. 565; *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. 1. — С. 135–138; *Чухліб Т.* Концепція полівасалітетної підлеглості Б. Хмельницького та українсько-російські взаємовідносини середини XVII ст. // Україна та Росія... — С. 159.

⁶⁸ *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький... — С. 401, 418.

⁶⁹ *Grondski S.* Historia belli cosacicopolonici. — Pestini, 1789. — Р. 49–50.

⁷⁰ *Гой П.* Дипломатичні стосунки України... — С. 62–64; *Джеджула Ю.* Таємна дипломатія Богдана Хмельницького // Політика і час. — 1993. — № 12. — С. 88.

⁷¹ Документи Богдана Хмельницького... — С. 48–51, 57.

⁷² *Востоков А.* Первые сношения Богдана Хмельницкого с Москвой // Киевская старина. — 1887. — Т. XVIII. — С. 714–716; *Гой П.* Дипломатичні стосунки України... — С. 64–68; *Лызлов Г.М.* Польско-русские отношения в период Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг.: Автореф. ... дисс. канд. ист. наук. — М., 1959. — С. 10–11.

суті, започаткувала подвійну гру, розраховану на довготривалість українсько-польської війни, яка виснажувала б обидві сторони.

Намагаючись запобігти можливому зближенню Речі Посполитої й Росії та добитися розриву «вічного миру» між ними, Б. Хмельницький, повернувшись із західного походу до Києва, відправив на початку січня 1649 р. до Москви посольство С. Мужилівського з проханням прийняти його з Військом Запорозьким під протекцію й надати військову допомогу. Єрусалимський патріарх Паїсій, який їхав із посольством, також мав поклопотатися перед Олексієм Михайловичем про розрив Поляновського миру з Річчю Посполитою та протегування козацькій Україні. Як засвідчили переговори, російський уряд відхилив пропозиції української сторони й наполягав на примиренні з Річчю Посполитою, втім, водночас виявив наміри виступити посередником у відносинах України й Польщі. Щоправда, в травні Паїсію було повідомлено, що коли козаки самотужки «учиняться вільними» від Польщі й захочуть перейти у підданство царя, то він звелить їх прийняти. Розчарований результатами переговорів, С. Мужилівський констатував: «...у Москві правди ні в чому не має»⁷³. Однак від його місії був і певний позитив: Московська держава визнала козацьку Україну суб'єктом міжнародних відносин, а отже було започатковано практику систематичного обміну посланцями й посольствами.

Впродовж другої половини 1649–1650 рр. українські дипломати прагнули схилити російський уряд до воєнних дій проти Польщі, проте безуспішно. Ситуація почала змінюватись із зими 1651 р. Переконавшись, що військова потуга Речі Посполитої вже суттєво послаблена, російський уряд почав наполегливіше обстоювати у відносинах із Варшавою свої інтереси й відвертіше демонструвати прихильність до України. Однак і тоді Москва не поспішала підтримати українців силою зброї. Більше того, 1653 р. вона зробила невдалу спробу замирити Україну й Польщу на умовах Зборівського договору. Така тактика не влаштувала Б. Хмельницького. З літа 1651 р. гетьман почав добиватися від Москви укладення договору про встановлення царського протекторату над козацькою державою⁷⁴, граючи на тому, що інакше змушений буде прийняти пропозиції Порту. Прагнення приєднати до своїх володінь Україну (у контексті доктрини «збирання руських земель») і використати її мілітарну спро-

⁷³ Воссоединение Украины с Россией. — Т. II. — С. 91–103, 130, 162; *Гой П.* Дипломатичні стосунки України... — С. 71–80; *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. VIII. — Ч. 3. — С. 136–138; *Касименко О.К.* Російсько-українські взаємовідносини 1648 — початку 1651 рр. — К., 1955. — С. 218–221; *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. — С. 266–267; *Шевченко Ф.П.* Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. — К., 1959. — С. 139–140.

⁷⁴ Воссоединение Украины с Россией. — Т. III. — С. 120, 122.

можність для боротьби з Річчю Посполитою й Кримом, а також небажання бачити її в складі Османської імперії зіграли вирішальну роль у затвердженні 11 жовтня 1653 р. Земським собором ухвал про прийняття Війська Запорозького під «государеву високу руку» й початок війни проти Речі Посполитої⁷⁵.

18 січня 1654 р. в Переяславі відбулася розширена старшинська рада, яка ухвалила рішення про прийняття царської протекції. Однак подальші переговори ледь не зірвалися через відмову росіян присягнути від імені Олексія Михайловича, що Москва не порушуватиме прав і свобод населення козацької України й не поверне його у підданство короля. І тільки усвідомлення того, що власними силами відстояти незалежність неможливо, спонукало гетьмана й старшину скласти односторонню присягу.

Після ради уряд розробив проект договору з Росією — «Прохання» з 23 статей, з якими 17 лютого до Москви виїхало посольство С. Богдановича-Зарудного й П. Тетері. У ході складних переговорів їх текст було відредаговано й найважливіші включено до документа з 11 пунктів під назвою «Статті Богдана Хмельницького». Інші (з відповідними поправками) були підтверджені царськими грамотами. 27 березня українським послам вручили «Статті Богдана Хмельницького», «Жалувану грамоту» Б. Хмельницькому й Війську Запорозькому, «Жалувану грамоту» шляхті та інші документи. Цей корпус офіційних актів і відбив зміст українсько-російського договору.

Договір передбачав збереження політичної системи Української держави, її територіальної цілісності, адміністративно-територіального устрою, правової, фінансової й фіскальної систем, соціальної структури суспільства й характеру соціально-економічних відносин. Підтверджувалися права та привілеї козацтва, шляхти, духовенства й міщан, незалежність уряду у проведенні внутрішньої політики. Посаджений у Києві російський воєвода з кількатисячним підрозділом наділявся лише повноваженнями надавати українцям допомогу в боротьбі з ворогами. Чисельність козацького реєстру встановлювалась у 60 тис. осіб, визначалися розміри платні російського уряду козакам і старшині. Росія зобов'язувалася вступити у війну проти Речі Посполитої й надавати допомогу козацькій Україні у відбитті нападу татар. Зі свого боку український уряд визнав протекцію царя, погодився виплачувати кожного

---

⁷⁵ Брехуненко В. Московська експансія і Переяславська Рада 1654 року. — К., 2005. — С. 285–313; Україна і Росія в історичній ретроспективі. — Т. 1: Верстюк В.Ф., Горобець В.М., Толочко О.П. Українські проекти в Російській імперії. — К., 2004. — С. 24–27; Чухліб Т. Переяслав 1654 р. та проблема міжнародного утвердження Українського гетьманату. — К., 2003. — С. 48–57.

року певну суму податків до російської скарбниці. При цьому він втратив право на самостійні дипломатичні контакти з Варшавою й Стамбулом⁷⁶.

За своїми формальними правовими ознаками договір, найвірогідніше, передбачав встановлення відносин номінальної васальної залежності або протекторату, а за змістом — створення своєрідної конфедерації двох держав під зверхністю корони Романових. Він юридично оформив факт виходу Української держави зі складу Речі Посполитої, тим самим підвівши правову основу під визнання її внутрішнього суверенітету й водночас відкривши перспективу досягнення повної перемоги над Польщею.

Втім, правова невизначеність характеру відносин між двома державами, різне бачення політичного сенсу договору їхніми урядами заклали базу для майбутніх незгод і суперечностей. Якщо українська сторона розглядала його радше як військово-політичний союз для здобуття перемоги над Річчю Посполитою, то російська — як акт включення козацької України до складу своїх володінь.

Відмінність позицій насамперед відбилася на стратегічних планах ведення воєнних дій. Намагаючись оволодіти Білоруссю й Литвою та закріпитись у Прибалтиці, російський уряд вирішив завдати основного удару в цьому напрямі. Проте основну військову силу Речі Посполитої становила не литовська, а польська армія, з якою за такого повороту справи українцям випадало битися самостійно. Крім того, внаслідок укладення в липні польсько-кримського договору про «вічну приязнь» стала реальною небезпека появи на території України 40–50-тисячної орди. Отже, виникла загроза ведення війни на двох фронтах та ще й силами ослабленої армії, оскільки на вимогу царя до Білорусі відправлялося 20-тисячне козацьке військо⁷⁷.

Відверте нехтування національними інтересами України змушувало українську владу наполегливо вимагати від російського уряду якнайшвидше надіслати на допомогу потужну армію⁷⁸. Однак ці дипломатичні зусилля виявилися приреченими на невдачу через відверте ігнорування їх російською стороною. Наприкінці листопада почалися бої. Польські підрозділи опанували Брацлавщину, а на початку 1655 р. об'єдналися з татарами. Тільки 23 січня 1655 р. Б. Хмельницький нарешті дочекався прибуття 10–12 тис. росіян і негайно виступив у похід. Охматівська битва

⁷⁶ Акты ЮЗР. — Т. X. — С. 438–476, 741–764; *Апанович О.* Українсько-російський договір 1654 р. Міфи і реальність. — К., 1994; *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. 1. — С. 801–825.

⁷⁷ *Грушевський М.* Історія України-Руси. — К., 1997. — Т. IX. — Ч. 2. — С. 905–909; *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький... — С. 311; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький... — С. 465–467.

⁷⁸ Документи Богдана Хмельницького... — С. 346.

(29 січня — 1 лютого) переможця не виявила. Польські й татарські підрозділи продовжували перебувати на Брацлавщині до кінця березня, спустошуючи край⁷⁹.

Трагічні наслідки кампанії літа 1654 — зими 1655 рр. засвідчили неефективність укладеного з Росією договору та змусили українську владу перейти до проведення більш самостійного курсу, зокрема, активізувати пошук нових союзників. Під час походу в Галичину (літо—осінь 1655) гетьман не приховував невдоволення жорстоким ставленням російського воєначальника до населення Поділля й Галичини, заборонив йому захоплювати Гусятин, а під час облоги Львова відхилив його наполягання штурмувати місто й добиватися капітуляції міщан та складання ними присяги цареві, обмежившись викупом. Такий крок Б. Хмельницького не був випадковим. Тим самим він відкрито продемонстрував Москві своє небажання посилювати її присутність на звільнених землях, оскільки розглядав їх виключно складовою Української держави⁸⁰.

Протягом 1655 р. визначилася ще одна сфера, де визрівало зіткнення інтересів України й Росії, — Білорусь. Дії українських полків під проводом І. Золотаренка в районах з переважанням українського населення були підтримані не лише українцями, а й частиною білорусів. Зайняті терени підпорядковувалися українській владі. Натомість російський уряд прагнув включити їх до своїх володінь, відверто демонструючи наміри обмежити територію Української держави землями Брацлавщини, Київщини та Чернігівщини. В 1656 р. боротьба України та Росії за вплив на Білорусь перейшла у відкриту фазу⁸¹.

---

⁷⁹ *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська національна революція XVII ст. (1648–1676). — К., 2009. — С. 188–190.

⁸⁰ Архів Інституту історії України НАН України. — Оп. 3. — Арк. 31–32; Жерела до історії України-Руси. — Львів, 1913. — Т. VI. — С. 131–138; Документи Богдана Хмельницького... — С. 457; *Горобець В.* Між Кам'янцем і Озерною: українська зовнішня політика другої половини 1655 року в контексті геополітичних перегрупувань у Центрально-Східній Європі // Україна в Центрально-Східній Європі. — К., 2000. — С. 255; *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. 2. — С. 1114–1131.

⁸¹ *Горобець В.М.* Московська політика Богдана Хмельницького: дипломатична риторика та політична практика // Укр. іст. журн. — 1995. — № 4. — С. 52; *Його ж.* Білорусь козацька. Полковник Іван Нечай та українські змагання за Південно-Східну Білорусь (1655–1659). — К., 1998. — С. 21–51; *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. 2. — С. 929–936, 961–963, 1111–1113, 1150–1159.

Зміни в характері зовнішньої політики Української держави в другій половині 1650-х років

З кінця 1655 р. окреслилися принципові розбіжності у зовнішньополітичних курсах двох держав. Уряд Росії, стурбований успіхами Швеції у Прибалтиці й Литві, вирішив піти на зближення з Річчю Посполитою, тим більше, що вимальовувалася перспектива обрання російського царя на польський престол. Шведському посольству на початку 1656 р. було відмовлено в подальших переговорах щодо укладення антипольського союзу, а наприкінці травня, не заручившись підтримкою жодного із союзників та не уклавши вигідного договору з Річчю Посполитою, цар оголосив війну Швеції⁸². Тим самим Москва знехтувала успіхами на білоруському й литовському театрах воєнних дій, вигідними пропозиціями шведської сторони, а також проігнорувала зовнішньополітичні інтереси України.

Довідавшись про зміну напрямку російської зовнішньої політики, Б. Хмельницький зрозумів, що російсько-польське замирення може статися лише за рахунок України. Тому в листах до царя він намагався переконати його у помилковості обраного курсу та наполягав у разі поновлення переговорів з Варшавою добиватися від поляків згоди на проходження кордону з Україною вздовж Вісли аж до Угорщини⁸³. Для захисту українських інтересів на польсько-російських переговорах, що розпочалися в серпні у Вільно, гетьман направив посольство Р. Гапоненка, яке, однак, не було допущене до участі в переговорному процесі російськими дипломатами. Під час дебатів росіяни погодилися на обмеження території козацької України (відповідно до Білоцерківського договору). Укладене на початку листопада перемир'я передбачало спільні воєнні дії проти Швеції й Бранденбургу та вибори царя майбутнім сеймом на польський трон із застереженням, що він зможе його посісти тільки після смерті Яна Казимира; згоду Росії на те, щоб козацька Україна залишалася в складі Польщі (її статус мав бути визначений у процесі переговорів між російськими, польськими та українськими комісарами)⁸⁴.

⁸² Санин Г.А. Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века. — С. 77–81, 177–178; Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVII–XVIII ст.: проблеми формування, еволюції, реалізації. — К., 1997. — С. 89–90; Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. — К., 1998. — С. 168–169, 180.

⁸³ Документи Богдана Хмельницького... — С. 502.

⁸⁴ Бібліотека музею Чарторийських (далі — БМЧ). ВР. — № 149. — Арк. 454–456; БН. ВМФ. — № 6708; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. 2. — С. 1235–1249; Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття... — С. 182–191.

Відверте нехтування українськими інтересами глибоко обурило українську владу. Після повернення посольства з Вільно гетьман зібрав старшинську раду, на якій порушив питання про розрив договору з Російською державою й пошук нових союзників. Хоча відповідної ухвали і не було прийнято, а роз'яснення російського посла щодо змісту перемир'я дещо пом'якшили напруженість, відтоді зовнішня політика України набула незалежного від Москви характеру⁸⁵.

Укладаючи договір із Російською державою, гетьманський уряд не міг усвідомити до кінця масштабів його впливу на зміну співвідношення сил у Східній та Південно-Східній Європі, а відтак передбачити всі негативні для геополітичного становища козацької України тенденції. І все ж найголовніша з них визначилася відразу. Йшлося про небезпеку створення військово-політичного союзу Речі Посполитої з Кримом. Тому гетьман став уживати активних заходів, щоб пом'якшити негативне враження, яке на кримську політичну еліту справила звістка про прийняття царської протекції, й нейтралізувати антиукраїнські акції польської дипломатії. Протягом лютого — першої половини березня до Бахчисарая були відправлені два посольства, що мали засвідчити бажання українського уряду зберегти союз із Кримом⁸⁶.

Відомо, що хан, відкинувши будь-яку дипломатію, відверто продемонстрував українським послам своє негативне ставлення до українсько-російського зближення, залякуючи їх та погрожуючи смертю. Проте вражаюча витримка послів сприяла збереженню дипломатичних відносин між сторонами⁸⁷. Враховуючи наявність проукраїнських настроїв серед мурз, неузгодженість планів майбутньої війни з Росією та позицію Стамбула, кримський уряд протягом квітня-травня схилив Б. Хмельницького до розриву договору з Москвою й нейтралітету у війні Криму та Польщі проти Російської держави. Українська дипломатія (в окремих випадках вона йшла на співпрацю з російською) домагалася збереження приязних відносин, надання військової допомоги в українсько-польському конф-

---

⁸⁵ Акты ЮЗР. — Т. III. — С. 556; Документи Богдана Хмельницького... — С. 548–559; *Горобець В.М.* Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII — першої чверті XVIII ст. — К., 1995. — С. 11–12; *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. 2. — С. 1251–1256, 1324–1325; *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття... — С. 191.

⁸⁶ НБУВ. IP. — Ф. II. — Спр. № 15425–15487. — Арк. 41; Воссоединение Украины с Россией. — Т. III. — С. 488; *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. 1. — С. 781.

⁸⁷ НБУВ. IP. — Ф. II. — Спр. № 15425–15487. — Арк. 18–24; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький... — С. 461–464; *Федорук Я.О.* Міжнародна дипломатія і політика... — С. 32–35, 113.

лікті та прагнула утримати Крим від укладення союзу з Річчю Посполитою⁸⁸.

Аргументи української сторони виявилися менш переконливими, ніж польської, які було підкріплено виплатою сотень тисяч злотих упоминок. Намагаючись прилучити Астраханське й Казанське ханства та інші землі Росії, заселені мусульманами (йшлося про відновлення володінь Золотої Орди), Крим пішов на укладення у липні «вічного договору» з Річчю Посполитою, що передбачав спільні військові дії проти України та Росії. Щоправда, смерть Іслам-Гірея та боротьба за владу кримської еліти дали Б. Хмельницькому шанс спробувати добитися скасування цього договору. Але всі спроби українського посольства, яке прибуло до Криму, завершилися нічим. Призначений султаном новий хан Мегмед-Гірей 22 листопада ратифікував договір⁸⁹.

Проте й після цього дипломатичні контакти з окремими представниками кримської еліти продовжували підтримуватися. Саме завдяки їм Б. Хмельницькому вдалося порозумітися з Камамбет-мурзою і тим самим врятувати армію від катастрофи в боях під Охматовим⁹⁰. Успішні дії українців і росіян у боях з татарами під Заложцями й Озерною, присутність у ставці Б. Хмельницького турецького посла Шагін-аги, котрий привіз згоду султана прийняти Україну під протекцію, й дипломатичний хист українського посла С. Богдановича-Зарудного сприяли укладенню 22 листопада українсько-кримської Озернянської угоди. Вона передбачала визнання Бахчисараєм чинності українсько-російського договору; нейтралітет Криму у війні України та Росії з Річчю Посполитою; заборону татарам здійснювати напади на українські й російські землі, а українцям і донським козакам — на Крим і Порту; обмін військовополоненими⁹¹.

---

⁸⁸ НБУВ. ІР. — Ф. II. — Спр. № 15425–15487. — Арк. 20, 24, 42; Акты ЮЗР. — Т. X. — С. 588–600; Федорук Я.О. Міжнародна дипломатія і політика... — С. 33–39, 110–112; *Wójcik Z. Feudalna Rzeczpospolita wobec umowy w Perejaslawin // Kwartalnik Historyczny.* — 1954. — R. LXI. — № 3. — S. 99–100.

⁸⁹ Документы об Освободительной войне украинского народа... — С. 762–765; *Заборовский Л.В.* Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в. Из истории международных отношений в Восточной и Юго-Восточной Европе. — М., 1981. — С. 49–51; *Мыцьк Ю.А.* Анализ архивных источников... — С. 67–68; *Historia dyplomacji Polskiej.* — Т. II. — S. 193–199; *Wójcik Z. Feudalna Rzeczpospolita...* — S. 107–108.

⁹⁰ ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Осолінських № 189/11. — Арк. 738; НБУВ. ІР. — Ф. II. — Спр. № 15558. — Арк. 96; *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. 2. — С. 1045–1048.

⁹¹ НБУВ. ІР. — Ф. II. — Спр. № 13706. — Арк. 1; Ф. II, 15560. — Арк. 203–204; *Горобець В.* Між Кам'янцем і Озерною... — С. 261–266; *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. 2. — С. 1143–1149; *Санин Г.А.* Отношения России и Украины... — С. 164–168.

Впродовж 1656 — першої половини 1657 рр. українські дипломати неодноразово засвідчували Криму наміри гетьманського уряду зберігати дружбу, але водночас відмовляли йому у вимогах надати допомогу Польщі. Через дії хана щодо підтримки Яна Казимира воєнний конфлікт з Україною відновився.

Помітне місце в українській дипломатії в другій половині 1650-х років продовжувало відводитися відносинам з Османською імперією, оскільки власне її позиція традиційно визначала зміст і спрямованість зовнішньої політики Криму, зокрема, щодо України та Речі Посполитої. У березні 1654 р. до Стамбула вирушило посольство, яке мало переконати турецький уряд в тому, що царська протекція не скасовує приязні українців до Туреччини, а також порушити клопотання щодо заборони хану допомагати Польщі та повернення влади В. Лупулу. Османська еліта в цілому негативно зреагувала на прийняття Українською державою російського протекторату, однак великий візир вирішив не змінювати усталених стосунків, маючи надію домогтися розриву союзу Чигирин з Москвою. Відповідно Мегмед-Гірей отримав розпорядження султана схилити українську владу приєднатися до антиросійської ліги, що, до речі, відповідало інтересам Криму⁹².

Оскільки польсько-кримські війська наприкінці 1654 — на початку 1655 рр. завдали удару не по Росії, а по Україні, турецький уряд занепокоївся можливим посиленням Речі Посполитої, що не входило до його стратегічних планів. Тому в лютому 1655 р. ханові було наказано припинити воєнні дії, а сілістрійському паші — порозумітися з гетьманом. У березні до Чигирини вирушило посольство Шагін-аги з пропозицією прийняти протекцію Порти. Б. Хмельницький у відповідь висунув умову заборонити татарам нападати на українські землі. В другій половині травня султан оголосив про свій протекторат над Україною на умовах, тотожних тим, що діяли стосовно Молдавії та Валахії.

Український володар у грудні 1656 р. відіслав посольство Шагін-аги з листом, в якому висловив готовність служити султану, але обійшов питання щодо складання присяги Військом Запорозьким⁹³. Така позиція гетьмана внесла охолодження у відносини двох держав. Однак у другій половині березня 1657 р. Б. Хмельницький відправив до Стамбула нове посольство, щоб засвідчити «стару приязнь і щирю вірність» козацької України й водночас повідомити про відмову від участі в антитурецькій

---

⁹² Федорук Я.О. Міжнародна дипломатія і політика... — С. 70–71, 78–87, 109–114, 140–155; Його ж. Туреччина та її васали у відносинах з Богданом Хмельницьким у 1654 р.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 1996. — С. 18–21.

⁹³ Документи Богдана Хмельницького... — С. 462.

коаліції, створюваній Австрією, та згоду залишатися в протекції султана. Турецький уряд підтвердив українським послам свій намір тримати гетьмана «під опікою»⁹⁴.

Провал воєнних кампаній весни та осені 1654 — зими 1655 рр., а також визрівання конфлікту зі Швецією спонукали польський уряд у травні 1655 р. вдатися до пошуку шляхів відновлення дипломатичних відносин з Україною. На початку травня король звернувся до Війська Запорозького з універсалом, в якому обіцяв амністію й висловлював готовність надати козакам «шляхетські вольності й прерогативи», а селян і міщан перевести на виплату легкого чиншу. Наприкінці червня сейм уповноважив комісарів розпочати переговори з гетьманом про укладення угоди⁹⁵. Проте небажання польської сторони визнати за козацькою Україною відповідний політичний статус зумовило зрив переговорного процесу.

Вдруге порозумітися з Б. Хмельницьким король спробував у жовтні 1655 р. Посол С. Лубовіцький прохав гетьмана повернутись у підданство Польщі й гарантував військову допомогу, обіцяючи від імені Яна Казимира нобілітацію козакам. У відповідь володар булави зауважував, що готовий укласти з Річчю Посполитою угоду й надіслати допомогу, але за умови відмови від претензій «до всього Руського князівства» й визнання його за козаками в кордонах по Володимир, Львів, Ярослав і Перемишль⁹⁶.

З лютого 1656 р. українсько-польські дипломатичні контакти набули сталого характеру. Польська сторона пропонувала розпочати переговори про мир, розірвати союз із північним сусідом та надіслати до Польщі на допомогу 10 тис. українських вояків. Б. Хмельницький відхилив ці пропозиції на тій підставі, що допомогти не зможе, допоки не буде укладено мир, що наразі є неможливим через відсутність старшини. Травнева ж старшинська рада взагалі ухвалила рішення припинити дипломатичні відносини з Річчю Посполитою⁹⁷.

Польський уряд звернувся до австрійського імператора з проханням посприяти укладенню угоди з Військом Запорозьким. В січні 1657 р. в Україну вирушило посольство П. Парцевича, котре мало запропонувати

---

⁹⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. 2. — С. 1345–1346; 1354–1355; Kubala L. Wojna brandenburska i najazd Rakoczego w roku 1656 i 1657. — Lwów, 1910. — S. 196.

⁹⁵ ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 189/11. — Арк. 749; № 5768/1. — Т. IV. — Арк. 293; № 5769/111. — Арк. 1125–1132.

⁹⁶ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. 2. — С. 1124, 1132–1136.

⁹⁷ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. 2. — С. 1191–1194, 1217–1219; Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття... — С. 169–176.

посередництво й гарантії імператора у переговорах з польським урядом. Водночас Варшава відправила до Чигириня посла С. Беневського, якому доручалося домагатися укладення «вічного миру» на основі проекту 1655 р., розриву українсько-трансильванського союзу й відкликання з походу корпусу А. Ждановича. Переговори з П. Парцевичем завершилися наприкінці квітня згодою гетьмана прийняти посередництво Австрії, але за умови, «якщо тільки не буде заподіяна ніяка кривда безпеці й цілості нашої держави»⁹⁸. Водночас Б. Хмельницький не поспішав приймати польські пропозиції, тому місія С. Беневського зазнала невдачі.

Одним із основних завдань зовнішньої політики гетьманського уряду залишалося розладнання антиукраїнської коаліції, відновлення союзницьких відносин із Трансильванією та Молдавією й налагодження добросусідських взаємин з Валахією. Провал намірів Польщі розгромити Українську державу й домогтися її капітуляції, укладення Б. Хмельницьким договору з Росією викликали сильне занепокоєння їхніх володарів. Водночас посилюється прагнення Д'єрдя II Ракоці оволодіти польською короною. Тому на початку 1654 р. розпочався новий виток пошуків порозуміння з гетьманом. Зі свого боку Б. Хмельницький повідомив, що смерть його сина не повинна перешкоджати розвитку добросусідських взаємин між країнами південно-східного регіону. Завдячуючи вжитим українською владою заходам, протягом весни-літа поновилися відносини з Трансильванією й намітилася тенденція до поліпшення стосунків із новим валаським господарем К. Щербаном.

На початку липня гетьман урочисто зустрів посольство Швеції (контактів з її урядом він шукав з 1649 р.), яке запропонувало розпочати переговори про спільні військові дії проти Речі Посполитої. Б. Хмельницький погодився на пропозицію й відправив до Стокгольма своє посольство, водночас намагаючись схилити до союзу з Шведською Коронаю російського царя⁹⁹. Однак військові дії осені 1654 — зими 1655 рр. уповільнили процес зближення козацької України з Шведським королівством. Новий імпульс він отримав лише весною-літом 1655 р., коли український уряд активно зайнявся створенням антипольської ліги. Наприкінці травня до гетьмана надійшов лист від нового шведського короля Карла X Густава з повідомленням про готовність розпочати війну проти Речі Посполитої. В середині серпня під стінами Кам'янець-Подільського укладається українсько-шведська угода про спільні дії, що передбачала організацію укра-

⁹⁸ Документи Богдана Хмельницького... — С. 578; Кордуба М. Проба австрійського посередництва ... — С. 12–25; Мацьків Т. Цісарське посольство до Хмельницького в 1657 р. // Український історик. — 1974. — № 1–3. — С. 65–75.

⁹⁹ Документи Богдана Хмельницького... — С. 363–365, 370; Наливайко Д. Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI–XVIII століть. — К., 1998. — С. 262–263.

інцями наступальних операцій до західних кордонів України, включення звільнених земель до складу держави й зобов'язання шведів не переходити на правий берег Вісли¹⁰⁰.

Досягнення узгодженості дій із Швецією створювало сприятливі умови для поширення чинної влади на західноукраїнські землі. Однак, переоцінивши власні успіхи та вважаючи Річ Посполиту переможеною, Карл X втратив зацікавленість у збереженні союзу з козацькою Україною й вирішив приєднати до своїх володінь Белзьке, Волинське, Подільське й Руське воєводства. Він почав вимагати від Б. Хмельницького зняти облогу Львова й відступити у козацьку Україну. Тверезо оцінивши ситуацію, гетьман, щоб зберегти дипломатичні відносини із Карлом X, прийняв рішення піти на поступки¹⁰¹.

Окупація шведами Польщі підштовхнула до зближення з Україною придунайські держави. На початку 1656 р. до Чигирини з'явилися послы Молдавії та Валахії, котрі засвідчили гетьманові бажання їхніх володарів «бути з ним у мирі». Б. Хмельницький у відповідь передав через послів прохання не надавати допомоги ані польському, ані шведському королям. 20 квітня він направив посольство до трансильванського князя з принциповою згодою на укладення союзу та пропозицією про початок воєнних дій проти Польщі¹⁰².

Переорієнтація Росії на підтримку Речі Посполитої змусила український уряд активізувати зусилля щодо формування антипольської ліги. Влітку 1656 р. змінилася ситуація на польсько-шведському фронті, що підштовхнуло Карла X до пошуків порозуміння з Україною. Восени 1655 та в 1656 рр. встановити дипломатичні зв'язки з Б. Хмельницьким спробували також бранденбурзький курфюрст Фрідріх Вільгельм та лідер Англійської революції Олівер Кромвель¹⁰³.

Процес формування союзу козацької України, Трансильванії й Швеції протікав доволі складно, оскільки кожна із сторін прагнула насамперед

---

¹⁰⁰ Документи Богдана Хмельницького... — С. 427, 439, 441; *Бутич І.* До історії українсько-трансильванських взаємин... — С. 70; *Горобець В.* Між Кам'янцем і Озерною... — С. 247–251; *Kubala L.* Wojna szwedcka w roku 1655 I 1656. — Lwów, 1913. — S. 297.

¹⁰¹ *Горобець В.* Між Кам'янцем і Озерною... — С. 251–253; *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. 2. — С. 1131; *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття... — С. 161–162; *Kersten A.* Hieronim Radziejowski. Stadium władzy i opozycji. — Warszawa, 1988. — 1988. — S. 447–452; *Kubala L.* Wojna szwedcka... — S. 315.

¹⁰² Документи Богдана Хмельницького... — С. 486; *Бутич І.* До історії українсько-трансильванських взаємин... — С. 66, 71; *Kubala L.* Wojna brandenburska... — S. 128.

¹⁰³ *Домет О.* Українсько-бранденбурзькі політичні зносини в XVII ст. // ЗНТШ. — Львів, 1931. — Т. CLI. — С. 173–179; *Наливайко Д.* Очима Заходу... — С. 260.

забезпечити досягнення власних цілей. Як засвідчує хід переговорів, Карл X і Д'єрдь II Ракоці, домагаючись військової допомоги з боку Української держави, водночас побоювалися зміцнення її військово-політичної потуги та міжнародної ролі й виношували плани розподілу західноукраїнських земель. Зокрема, у травні 1656 р. шведський король погодився віддати трансильванському князю Галицьку й Львівську землі та частину Поділля, а в серпні — Сяноцьку, Перемишльську й Белзьку землі. Розроблена у вересні інструкція шведському послу до Б. Хмельницького передбачала визнання України «повністю вільною державою» тільки у межах Брацлавського, Київського й Чернігівського воєводств. Проблема приналежності західного регіону при цьому замовчувалася. Проте укладений у грудні 1656 р. в Радноті шведсько-трансильванський договір передбачав його входження до володінь Д'єрдя II Ракоці¹⁰⁴.

За таких обставин гетьман уважно стежив, щоб у текстах укладених із союзниками договорів було зафіксовано визнання ними західних земель складовою Української держави. Спершу вдалося порозумітися з Трансильванією. У додатку до укладеного з нею договору про союз і взаємодопомогу зазначалося, що «міста по Віслу ріку і в яких проживали руські люди благочестиві й церкви були, і їм бути до міст... Війська Запорозького»¹⁰⁵. Пізніше аналогічні угоди укладаються з Молдавією та Валахією¹⁰⁶. Складнішим виявився шлях до укладення договору зі Швецією. В лютому 1657 р. гетьман і старшинська рада відхилили запропонований Карлом X проект на тій підставі, що він не передбачав входження західноукраїнських земель до складу Української держави. Водночас Б. Хмельницький позитивно сприйняв пропозицію Фрідріха Вільгельма «скласти дружбу» між Бранденбургом і козацькою Україною¹⁰⁷. Однак різка зміна ситуації після 6 серпня незабаром помітно скоригувала зміст і напрями зовнішньої політики уряду.

---

¹⁰⁴ Архив ЮЗР. — Т. VI. — Ч. 3. — С. 154–162, 167–170; *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. 2. — С. 1279–1290, 1305; *Kubala L.* Wojna brandenburska... — S. 101–102, 131–132.

¹⁰⁵ Акты ЮЗР. — Т. III. — С. 546–547, 557; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська національна революція XVII ст. (1648–1676). — С. 195.

¹⁰⁶ Акты ЮЗР. — Т. III. — С. 551, 557; *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький... — С. 328.

¹⁰⁷ Документи Богдана Хмельницького... — С. 597.

Напрями дипломатичної діяльності гетьманських урядів в умовах посилення зовнішньополітичного тиску на Українську державу (кінець 1650-х — середина 1670-х років)

Тенденції до посилення зовнішньополітичного тиску на Українську державу намітилися вже з середини 1657 р. Провал улітку спільного походу проти Польщі Д'єрдя II Ракоці та А. Ждановича, поразки шведів у 1658–1659 рр. позбавили козацьку Україну потенційних союзників. Володарі Молдавії та Валахії почали схилитись у бік Речі Посполитої, що відновлювала свою військово-політичну потугу. Водночас дедалі очевиднішим ставало втручання Російської держави у внутрішні українські справи. Спроби українського уряду зіграти на суперечностях між Польщею й Росією (укладення 1658 р. Гадяцького, 1659 р. — Переяславського, а 1660 р. — Чуднівського договорів) зазнали невдачі, оскільки, по-перше, породжували політичні й соціальні конфлікти, вносили розкол у середовище еліти й суспільства, по-друге, супроводжувалися істотними поступками у сфері суверенітету. З 1661 р. активізувався ще один потужний чинник зовнішньополітичного тиску на державу — прагнення Кримського ханату включити її до сфери своїх володінь¹⁰⁸.

Протягом першої половини 1660-х років Росія, Річ Посполита й Крим вели жорстоку боротьбу (дипломатичну, збройну, політичну) за вплив на Україну, приділяючи при цьому велику увагу формуванню серед місцевої еліти угруповань, на які могли б опиратися. Представники старшини, намагаючись зберегти суверенітет і цілісність держави, щораз більше надій покладали на допомогу ззовні, а відтак ставали «заручниками» геополітичних інтересів урядів інших країн, котрі вміло ними маніпулювали. На початку 60-х років правлячі кола Росії, які шукали шляхів порозуміння з Польщею, висунули ідею поділу козацької України по Дніпру, що мало стати основою для укладення мирного договору¹⁰⁹. Водночас для зміцнення свого впливу на Лівобережжі вони зініціювали створення окремого Лівобережного Гетьманату. Ця політика увінчалася успіхом, і в червні 1663 р. Ніжинська чорна рада обрала першого лівобережного гетьмана — І. Брюховецького. Восени 1665 р. йому було нав'язано «Московські

¹⁰⁸ *Wójcik Z.* Rywalizacja polsko-tatarska o Ukrainę na przełomie lat 1660–1661 // *Przegląd historyczny.* — 1954. — Т. XLV. — № 4. — С. 623, 628–630.

¹⁰⁹ *Галактионов И.В.* Из истории русско-польского сближения в 50–60-х годах XVII в. (Андрусовское перемирие 1667 года). — Саратов, 1960. — С. 58–61; *Чухліб Т.В.* Проблема поділу Української держави у світлі польсько-російських стосунків (1656–1667) // *Богдан Хмельницький та його доба / Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 400-річчю від дня народження Великого Гетьмана.* — К., 1996. — С. 92–93.

статті», що позбавили Лівобережний Гетьманат прав на зовнішньо-політичну діяльність та істотно обмежили його політичну автономію.

Зазнавши невдачі в намаганнях силою зброї відновити свою владу над Лівобережжям під час кампанії 1663–1664 рр., польська політична верхівка, зважаючи на помітне посилення впливу Криму й побоюючись Швеції та Порти, пішла на поновлення переговорів із московським урядом, що завершилися укладенням Андрусівського договору. Він започаткував перший поділ Української держави: за Росією визнавалися Сіверщина, Лівобережжя та на два роки Київ з околицями, за Польщею — Правобережжя козацької України, а Запорожжя переходило у спільне володіння двох країн¹¹⁰. Договір не лише закріплював політичну роздробленість держави, а й розколював національно-патріотичні сили та відкривав широкі можливості для посилення втручання у її внутрішні справи та подальшого обмеження автономії. Правлячі еліти сусідніх країн були зацікавлені у консервації розколу українського державного організму, а тому підтримували боротьбу за владу між старшинськими угрупованнями. За визнанням одного з польських сановників (1671), було б «непоправною втратою для Р[ечі] П[осполитої], коли б Ханенко з Дорошенком помирилися», бо ця «незгода між ними є порятунком для Республіки»¹¹¹.

Негативні зовнішньополітичні фактори накладалися на ускладнення ситуації в самій Україні, що не могло не позначитися відповідним чином на її зовнішній політиці та діяльності дипломатичної служби. До негативних явищ, що виразно окреслилися в політичному житті козацької держави фактично відразу по переході булави до рук І. Виговського, а надалі (за виключенням коротких проміжків часу) мали тенденцію до загострення, слід віднести послаблення центральної влади, виокремлення (за допомогою російської дипломатії) в окрему політичну структуру Запорожжя та започаткування відмінних політичних процесів у лівобережному регіоні. Вони отримали подальший розвиток у кінці 1650-х — на початку 1660-х років і зумовили, як вже зазначалося, у 1663 р. перетворення унітарної держави на конфедерацію трьох державних утворень¹¹².

---

¹¹⁰ *Галактионов І.В.* Из истории русско-польского сближения... — С. 93–101; *Савич О.А.* Андрусівське перемир'я 1667 року // Наукові записки Інституту історії і археології України. — К., 1946. — Кн. II. — С. 147–150.

¹¹¹ БПАН. ВР. — № 371. — Арк. 531; БН. ВМФ. — № 36396.

¹¹² *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська національна революція XVII ст. (1648–1676). — С. 256, 320; *Степанков В.С.* Політична роль Запорожжя в розвитку Національної революції 1648–1676 рр. // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості. Матеріали міжнародної наукової конференції. — К., Запоріжжя, 1997. — С. 6–8.

Поліцентризм політичної влади не міг не породити і поліцентризму зовнішньої політики. В кожному політичному центрі розроблявся власний зовнішньополітичний курс і формувалася своя дипломатична служба, що різко послаблювало міжнародне становище Української держави й створювало оптимально сприятливі умови для урядів інших країн щодо реалізації за її рахунок власних геополітичних інтересів.

Інша негативна тенденція полягала у відсутності скоординованих дій згаданих політичних утворень на міжнародній арені. Ще одну особливість зовнішньої політики становило те, що на початку 1660-х років зароджується новий вектор дипломатичних відносин — між гетьманським центром та Запорожжям. Дипломатичні акції в цьому напрямі спрямовувалися на досягнення порозуміння, припинення конфліктів і відновлення територіальної цілісності держави. Особливо активну діяльність щодо цього виявляв уряд П. Дорошенка, котрому вдавалося домовлятися (щоправда, лише на певний час) про спільні дії в інтересах козацької України з лівобережними гетьманами І. Брюховецьким та Д. Многогрішним і кошовим І. Сірком.

Важливо також відзначити і той факт, що в умовах різкого послаблення військового потенціалу держави внаслідок руйнування економіки, спустошення території, величезних людських втрат (у Правобережному Гетьманаті останній показник на середину 1670-х років перевищував 90%), політичного поліцентризму та наростання зовнішнього тиску саме дипломатичний фактор набуває вирішального значення у розв'язанні зовнішньополітичних проблем, поступово витіснюючи на другорядні позиції мілітарні аспекти. Підвищення ролі дипломатії стає однією з прикметних рис української присутності на міжнародній арені. Однак це ставило перед українською дипломатією й відповідальніші завдання, успішне виконання яких не в останню чергу залежало від рівня професіоналізму працівників цієї сфери, насамперед послів.

Нарешті, остання особливість зовнішньої політики українських урядів, на яку хотілося б звернути увагу, стосується її стратегічної мети. Якщо впродовж 1649–1657 рр. вона спрямовувалася на досягнення незалежності держави й возз'єднання в її межах усіх етнічних українських земель, то від початку 1660-х головним стає збереження територіальної цілісності козацької України та її внутрішнього й зовнішнього суверенітету. Після Андрусівського договору 1667 р. найбільші зусилля спрямовуються на досягнення возз'єднання в її межах трьох політичних центрів та відновлення суверенітету, а після ліквідації Правобережного Гетьманату — на утримання його земель у складі Української держави. На початку XVIII ст. визначальним стає збереження самого її існування. Основним механізмом досягнення цих стратегічних цілей залишається

політика лавірування між найпотужнішими тогочасними міжнародними гравцями.

Прийшовши до влади, І. Виговський зберіг зовнішньополітичний курс свого великого попередника. Так, переговори з шведським посольством було завершено укладенням у середині жовтня договору, що передбачав створення оборонного союзу та надання військової взаємодопомоги¹¹³. Однак за обставин поразок шведів у Речі Посполитій цей договір уже не мав для України практичного значення.

Українська дипломатія активізувала пошук шляхів до укладення нового договору з Кримом і домоглася підписання перемир'я з Польщею, яке передбачало проходження кордону по р. Горині. Це дозволило приєднати до держави Південно-Східну Волинь і північно-східну частину Подільського воєводства. Було висловлено протест Варшаві з приводу захоплення литовськими підрозділами Пінського повіту й досягнуто згоди з Росією щодо розмежування сфер впливу в Білорусі¹¹⁴. Однак вже на початку 1658 р., зіткнувшись із посиленням політичної опозиції, опосередковано підтриманої Росією, гетьман почав виявляти нічим не виправдану поступливість, вочевидь, сподіваючись у такий спосіб заручитися допомогою останньої для утвердження своєї влади. Так, він пішов на зустріч ініціативі Москви взяти участь у залагодженні внутрішньополітичного конфлікту. Скориставшись з отриманих дивідентів, Росія активно розпочала реалізацію планів щодо перетворення Запорожжя на суб'єкта міжнародних відносин. Не дивно, що така політика викликала гостре невдоволення гетьмана та його оточення¹¹⁵.

Позитивним доробком української дипломатії стало укладення наприкінці лютого — на початку березня 1658 р. договору з Кримом про поновлення умов військово-політичного союзу 1648 р. Щоправда, одна зі статей угоди передбачала надання українській владі військової допомоги проти опозиційних сил в Україні, що відкривало кримській знаті можливість впливати на позицію українських правлячих кіл¹¹⁶. Від початку

---

¹¹³ Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1998. — Т. X. — С. 64–67; Крип'якевич І. П. Історія України. — Львів, 1990. — С. 188.

¹¹⁴ Акты ЮЗР. — Т. XI. — С. 797–798; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. X. — С. 53–55, 78–83; Яковлів А. Московські проекти договірних пунктів з гетьманом Ів. Виговським // ЗНТШ. — Львів, 1933. — Т. CLII. — С. 122–127.

¹¹⁵ Акты ЮЗР. — СПб., 1863. — Т. IV. — С. 96–100, 206–214; Т. VII. — С. 200–205; СПб., 1892. — Т. XV. — С. 141–149; Герасимчук В. Виговщина і Галицький трактат // ЗНТШ. — Львів, 1909. — Т. LXXXVIII. — С. 41; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. X. — С. 132–133, 145, 173–182, 194–200; Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття... — С. 261–265.

¹¹⁶ НБУВ. ІР. — Ф. II. — Спр. № 15425–15487. — Арк. 98–100; ПКК. — Т. III. — С. 289–290.

року помітно позжвавилися дипломатичні контакти з Річчю Посполитою. Підставою для цього стало те, що в умовах переростання конфлікту в громадянську війну та посилення втручання Росії у внутрішні справи України серед старшини формується угруповання, очолюване найближчим соратником І. Виговського Ю. Немиричем, яке схилилося до порозуміння з Варшавою. Водночас серед польської еліти також виникло угруповання, яке допускало можливість визнання за козацькою Україною статусу державного утворення в складі Польщі.

Процес зближення позицій ускладнювався тим, що польська сторона хотіла звести автономію козацької України до мінімуму, українська ж намагалася домогтися радше не стільки «підданства» королю, скільки союзу з ним¹¹⁷. Результатом переговорів у першій половині липня в Межиріччі між П. Тетерею та С. Беневським стало ухвалення проекту майбутнього договору, який був украй не вигідним для козацької України. Є всі підстави вважати його істотним прорахунком української дипломатії, навіть якщо взяти до уваги гостроту протистояння гетьмана з Росією. Адже він передбачав повернення українських земель до складу Речі Посполитої на умовах, гірших від Зборівського трактату¹¹⁸. Намагаючись виправити допущену в Межиріччі помилку, І. Виговський через посланців почав домагатися надання козацькій Україні статусу на зразок Литви й права набирати до війська у Польщі німецьких вояків. У зв'язку з цим познанський воєвода Я. Лещинський заявив, що українці швидше хотіли б стати незалежними союзниками, ніж з'єднатися з Річчю Посполитою в єдиний державний організм¹¹⁹.

Укладена у вересні 1658 р. угода означала, по суті, розрив визначених українсько-російським договором 1654 р. відносин з Російською державою. Її умовами ліквідовувався зовнішній суверенітет Української держави й істотно обмежувалася її автономія в складі Речі Посполитої. Скасовувалася більшість політичних і соціально-економічних завоювань революції. Правлячі кола Польщі відверто стали на шлях обмеження прав і прерогатив Руського князівства, вже зафіксованих у тексті угоди. 22 травня 1659 р. змінений в інтересах Польщі Гадяцький договір був ратифікований сеймом. Він передбачав скорочення реєстру до 30 тис. осіб, збереження унії, вилучення застереження про не обов'язковість для Руського князівства брати участь у майбутній війні Речі Посполитої проти Росії тощо. Вкрай неприємне враження від ігнорування українських

¹¹⁷ ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Осолінських № 5769/III. — Арк. 1583; *Гарасимчук В.* Матеріали до історії козаччини XVII віку. — Львів, 1924. — С. 37, 53; *Kubala L.* *Wojny duński...* — S. 481.

¹¹⁸ *Гарасимчук В.* Матеріали до історії козаччини... — С. 67–68, 84–87, 93–94.

¹¹⁹ *Kubala L.* *Wojny duński...* — S. 445.

інтересів не змогла приглушити навіть щедра винагорода окремим старшинам і козакам¹²⁰. Переважна більшість старшини, обманутої в своїх надіях, та козацький загаль не сприйняли ратифікованого договору й не приховували невдоволення політикою гетьмана. Перемога 9 липня над російським військом під Конотопом також не зміцнила становища І. Виговського. В останній декаді вересня козацька рада позбавила його влади. Гетьманом обрали сина покійного Б. Хмельницького Юрія. Відмова від визнання чинності Гадяцького договору означала створення конфліктної ситуації з Річчю Посполитою, союзником якої виступав Кримський ханат. Це не відповідало інтересам України, оскільки вона вела війну з Російською державою. Тому з метою уникнення конфлікту старшина вирішила шукати порозуміння з Москвою.

У першій декаді жовтня розробляється проект нового договору — «Жердівських статей», які передбачали для козацької України більше суверенітету, ніж договір 1654 р. Однак під час переговорів у Переяславі старшини (переважно лівобережного регіону) та гетьман не виявили непохитності в обстоюванні державних інтересів. Цим скористалася російська сторона, яка нав'язала на раді 27 жовтня сфальшований варіант т. зв. «Березневих статей» Б. Хмельницького та 18 нових пунктів, які й склали зміст Переяславського договору 1659 р. Згідно з його умовами, козацька Україна позбавлялася права без згоди царя обирати гетьмана, який зобов'язувався відразу по обранні відвідати Москву, щоб отримати підтвердження та клейноди з рук царя; новообраний український правитель позбавлявся права «без ради» призначати й звільняти полковників, карати без суду смертю старшин і виступати у похід без царського дозволу. Держава втрачала терени півдня Білорусі й право на проведення зовнішньої політики; крім Києва, ще в 5 містах мали з'явитися воеводи із залогамі. Київська митрополія підпорядковувалася московському патріарху, передбачалися каральні санкції проти І. Виговського, його родини й соратників, запровадження смертної кари для всіх, хто відмовиться скласти присягу цареві чи порушить її. Чисельність козацького реєстру встановлювалася у 60 тис. осіб, зберігалися всі козацькі права й вольності тощо¹²¹.

Значна частина старшини (переважно правобережної) не приховувала свого гострого невдоволення змістом укладеного договору. На раді в Чигирині приймається ухвала вирядити посольство (його очолили П. До-

¹²⁰ Акты ЮЗР. — Т. IV. — С. 255–258; Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. — Варшава, 1934. — С. 61–63.

¹²¹ Акты ЮЗР. — СПб., 1867. — Т. V. — С. 1–7; Стеньгач Н. Українсько-російські відносини в 1659–1660 роках // Наукові праці історичного факультету. — Кам'янець-Подільський, 1996. — Т. 2. — С. 27–28.

рошенко й А. Одинець) до Москви, щоб домогтися від царя скасування найбільш дискримінаційних статей. Однак переговори, що відбулися в кінці року, засвідчили непохитність позиції Москви, яка відхилила більшість українських пропозицій. Вдалося домогтися лише скасування статті про підпорядкування Київської митрополії, дозволу зноситися з молдавським і валаським господарями в прикордонних справах, права відправити кількох посланців на Віденський сейм¹²². На початку березня 1660 р. Ю. Хмельницький звернувся до Олексія Михайловича з проханням дозволити направити українську делегацію «людей розумних» до Борисова, де мали відбутися російсько-польські переговори. Однак у червні переговорний процес було зірвано, й підтримувана Кримським ханатом Варшава розпочала підготовку до воєнних дій¹²³.

Ускладнення міжнародного становища (загроза широкомасштабної війни з Річчю Посполитою та Кримом) вимагало відповідних заходів з боку урядів Росії та України. Проте розроблений київським воєводою В. Шереметевим план військової операції виявився заздалегідь провальним: він передбачав розподіл українського війська за територіальним принципом — лівобережні полки мали взаємодіяти з росіянами, а правобережні (старшина тут не приховувала антиросійських настроїв) під проводом гетьмана складали окреме військо¹²⁴. Вмілими діями польське й кримське командування оточило у вересні військо В. Шереметева під Чудновом. Ю. Хмельницький вирушив йому на допомогу, але 7 жовтня біля Слободищ був атакований польсько-кримськими підрозділами коронного маршалка Є. Любомирського. Битва не виявила переможця, але група старшин (П. Тетеря, Т. Носач та ін.) схилила Ю. Хмельницького до переговорів про замирення¹²⁵. Укладення (після довгих дискусій) 17 жовтня Чуднівського договору приховувало небезпеку нового загострення соціально-політичної боротьби, оскільки, по-перше, лівобережні старшини не взяли участі в його підписанні, а відтак уважали себе не зв'язаними присягою виконувати його умови. Невипадково вони відразу ж виступили проти змісту договору, почали відмовлятися визнавати

---

¹²² ПКК. — Т. III. — С. 426–428; *Kubala L. Wojny duński...* — S.358; *Wójcik Z. Traktat Andruszowski 1667 roku i jego geneza.* — Warszawa, 1959. — S. 38.

¹²³ ЛНБ. ВР. — Ф. 103. — Спр. Сапегів XII. — № 96; Памятники, изданные Временной комиссией дня разбора древних актов (далі — ПВК). — К., 1859. — Т. IV. — С. 2–4.

¹²⁴ *Герасимчук В. Чуднівська кампанія 1660 р. // ЗНТШ.* — Львів, 1913. — Т. 113. — С. 31–64; *Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza.* — Poznań, 1859. — Т. II. — S. 96.

¹²⁵ АГАД. — Ф. 3. — № 33. — Арк. 121–14; ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 335/II. — Арк. 45–48; *Герасимчук В. Чуднівська кампанія...* — С. 90–110.

владу гетьмана й звернулися по допомогу до Росії. По-друге, окупація Правобережжя викликала масове невдоволення населення поновленням тут польських порядків¹²⁶.

Добившись підтвердження своєї влади на Корсунській раді в останній декаді листопада 1660 р., Ю. Хмельницький спробував уникнути загострення відносин із Росією. Для цього він послав гінця до київських воєвод, повідомляючи, що був змушений укласти договір із Польщею. Однак пізніше гетьман став на шлях досягнення таємних домовленостей з її урядом¹²⁷. Одночасно український уряд намагався поліпшити дипломатичні відносини з Кримом і Портою. До кінця 1660 р. встановлюються приязні стосунки з Кримом, а за його посередництва поновлюються контакти із Стамбулом. На початку 1661 р. Карач-бей порадив Ю. Хмельницькому не схилитися ані до Речі Посполитої, ані до Росії, а шукати протекції в хана Мегмед-Гірея. У джерелах є згадки, що останній запропонував гетьману одружитися з його донькою. На початку березня володар Криму наказав звільнити близько тисячі українських бранців, захоплених татарами. Польща була стурбована українсько-кримським зближенням і намірами хана встановити над козацькою Україною протекцію Криму. Польський посол переконував Карач-бея у великій небезпеці для Польщі й Криму перетворення України на незалежну державу й підкреслював необхідність співпраці обох країн, щоб домогтися обертання козаків «у хлопів за плугом»¹²⁸.

Навесні 1661 р. гетьман і старшини стали наполегливіше добиватися від Речі Посполитої визнання державної самостійності козацької України. Відправлене на початку травня на Варшавський сейм посольство уповноважувалося наполягати на гарантуванні свобод для православної віри, ліквідації унії й повернення захоплених уніатами церковних споруд і майна, ухваленні свобод і вольностей «народові Руському», збільшенні козацького реєстру до 70 тис. осіб, наданні козакам права брати участь у виборах короля, а також на нобілітацію тощо. Посли мали застерегти сейм, що в разі, якщо не будуть затвердженими умови Гадяцького договору, Військо Запорозьке не вважатиме себе зобов'язаним зберігати підданство королю¹²⁹.

Центральне місце в діяльності українського уряду посіла проблема утримання під владою Лівобережжя, значна частина старшини якого за підтримки російських воєвод і військ почала домагатися створення влас-

¹²⁶ *Wójcik Z. Rywalizacja polsko-tatarska o Ukrainę na przełomie lat 1660–1661 // Przegląd historyczny. — 1954. — T. XLV. — № 4. — S. 617–619.*

¹²⁷ ПБК. — Т. IV. — С. 55; *Merkuriusz Polski. — Kraków, 1960. — S. 75–76.*

¹²⁸ *Ochmann S. Sejmy lat 1661–1662. — Wrocław, 1977. — S. 56–57.*

¹²⁹ *Ibid. — S. 103, 121.*

ної політичної структури з метою протистояти центру. Вже у травні 1661 р. переяславський полковник, наказний гетьман Я. Сомко спробував проголосити себе гетьманом, теж саме він повторив у квітні 1662 р. Лівобережна старшина відсепаровано вела переговори з Росією, тобто, по суті, почалося формування другого центру дипломатичної служби. На третій з кінця 1661 р. перетворюється Запорозжя, що підтримувало самостійні відносини з гетьманом, лівобережними старшинами, Москвою й, можливо, Молдавсією та Кримом. Поліцентризм в дипломатичній діяльності нівелював зусилля уряду на міжнародній арені, спрямовані на захист загальнодержавних інтересів, збереження єдності державного механізму козацької України. За таких обставин Ю. Хмельницький на початку січня 1663 р. відрікся від булави.

Її перебрав 13 січня на генеральній раді досвідчений політик і дипломат П. Тетеря, котрий своє завдання на перших порах бачив у реалізації ідеї соборності козацької України¹³⁰. Основну увагу він приділяв дипломатичним зусиллям, спрямованим на досягнення порозуміння з лівобережною й запорозькою старшиною та пошук союзників поза межами України. Тому на раді, що обрала його гетьманом, було ухвалено рішення направити посольства з пропозиціями співпраці до калги-султана Селім-Гірея, господаря Молдавії та на Січ¹³¹. Упродовж зими-весни 1663 р. гетьман налагодив контакти з Я. Сомком¹³². Підтримуючи приязні відносини з Кримом, новий український правитель водночас домагався виведення татарських підрозділів з української території й ослаблення ханського впливу на зовнішню політику уряду, прагнув використати суперечності між Бахчисараєм, з одного боку, Варшавою та Москвою — з іншого, не відкидав можливості порозумітися з Росією. Велику увагу П. Тетеря приділяв переговорам з Річчю Посполитою¹³³.

Після обрання наприкінці червня 1663 р. на Лівобережжі гетьманом І. Брюховецького, що ознаменувало розкол козацької України, П. Тетеря підтримав ініціативу короля щодо організації військового походу у лівобережний регіон, сподіваючись за допомогою Польщі забезпечити єдність держави. Проте невдача цього походу та розгортання антипольського й антигетьманського повстання на Лівобережжі підштовхнули польський

---

¹³⁰ НБУВ. ІР. — Ф. II. — Спр. № 15412. — Арк. 18–19; *Мицик Ю.А.* Джерела з польських архівосховищ... — С. 77–78.

¹³¹ ПВК. — Т. IV. — С. 324; *Газін В.* Політична програма гетьмана П. Тетері // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. — К., 2000. — Вип. 7. — С. 193.

¹³² ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Осолінських № 472/II. — Арк. 515–519; *Газін В.* Політична програма... — С. 191–194; *Дашкевич Я.* Павло Тетеря. — С. 267–268.

¹³³ ПВК. — Т. IV. — С. 440, 445, 449.

уряд до укладення миру з Росією¹³⁴. На жаль, намагаючись утриматися при владі, П. Тетеря вирішив задовольнитися обмеженою політичною автономією традиційного козацького регіону — півдня Київського воеводства¹³⁵. Зрештою, втративши опору серед козацтва, у червні 1665 р. гетьман залишив козацьку Україну. Тим часом російський уряд рішуче повів курс на інкорпорацію Лівобережного Гетьманату. І. Брюховецькому, котрий на чолі посольства у вересні 1665 р. з'явився до Москви, були нав'язані (всупереч його волі) статті нового договору. Вони передбачали заборону міжнародних відносин, запровадження воеводського управління, збір податків до московської скарбниці, підпорядкування владі російського уряду селян і міщан, призначення московського митрополита в Київ тощо¹³⁶. Спроби реалізувати умови Московського договору викликали в липні 1666 р. повстання населення Переяславського полку.

Найбільш самостійною, багатогранною, ефективною й цілеспрямованою була зовнішня політика уряду П. Дорошенка (1666–1676). Прийшовши до влади у серпні 1665 р., він одразу ж розгорнув активну дипломатичну діяльність щодо обмеження впливу польських владних структур, пошуку порозуміння з лівобережною старшиною та отримання підтримки з боку Криму. Лише впродовж листопада 1665 — січня 1666 рр. до короля було відправлено чотири посольства. Довідавшись улітку 1666 р. про зміст російсько-польських переговорів в Андрусові, гетьман в листах до короля не приховував свого обурення ігноруванням українських інтересів. Він прохав інформувати його про перспективи розв'язання проблем, які стосувалися України, її майбутнього. На відміну від підтримуваного Москвою П. Тетері, П. Дорошенко пішов на розвиток дипломатичних відносин з Кримом і Портою, розглядаючи їх як протизвагу зближенню Польщі й Росії. Новий хан Аділь-Гірей, який прийшов до влади у березні 1666 р., запропонував йому відновити умови договору 1648 р. й засвідчив бажання бачити козацьку Україну незалежною від Російської держави та Речі Посполитої. Переговори завершилися згодою

---

¹³⁴ Горобець В. Козацький гетьманат у соціополітичній структурі Речі Посполитої: проект урєвєвої моделі гетьмана Павла Тетері з року 1664 // Молода нація. — К., 2000. — С. 43–56.

¹³⁵ БМЧ. ВР. — № 160. — Арк. 371–378, БН. ВМФ. — № 7631; Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1666 року і відповідь короля Яна Казимира на неї // Україна модерна. — Львів, 1999. — Число 2–3. — С. 311–327.

¹³⁶ ННБ. ІР. — Ф. II. — Спр. № 15418. — Арк. 35–63; Акты ЮЗР. — Т. VI. — С. 126–129, 137, 149.

кримської еліти надавати українцям необхідну допомогу в боротьбі як з Варшавою, так і з Москвою¹³⁷.

Оскільки погіршення дипломатичного становища козацької України та послаблення її ролі у сфері міжнародних відносин не давали змоги українській владі ініціювати створення коаліцій (як це мало місце за гетьманування Б. Хмельницького), то основні зусилля дипломатії спрямовувалися, як це неважко помітити, на зіштовхування інтересів Речі Посполитої, Російської держави, Кримського ханату й Османської імперії та використання суперечностей між ними. У такий спосіб влада прагнула досягти збереження більшої політичної самостійності для Української держави, а отже основним завданням у сфері зовнішньої політики продовжував залишатися пошук оптимального варіанту протекції. Важливо наголосити, що для більшості носіїв тогочасної державної влади встановлення над Україною іноземного протекторату слугувало засобом збереження максимальних обсягів політичних прерогатив, а окремі з них виношували плани домогтися у такий спосіб реалізації ідей соборності українських земель.

Практика частой зміни зовнішньополітичних орієнтацій українськими політичними діячами викликала обурення політичних еліт інших держав. «Ця нація, — переконував 1671 р. один із польських дипломатів турецького колегу, — все ж не є до вас щирою, бо собі чимало обирала протекцій, але всіх протекторів зраджувала»¹³⁸. Відповідь на подібні обвинувачення опонентів дав улітку того ж року П. Дорошенко в листі до коронного гетьмана, майбутнього короля Польщі Яна Собеського: «Тому мушу вдаватися до іноземних протекцій, щоб таким чином вивільнити з неволі Україну»¹³⁹. Ця мета зовнішньополітичної діяльності українського гетьмана не залишалася таємницею для іноземних правлячих кіл. Як підкреслював в одному з листів на початку квітня 1670 р. анонімний польський сенатор, прийняття турецької протекції П. Дорошенко розглядав лише як прикриття для здобуття повної незалежності від Речі Посполитої й створення удільної держави на зразок Молдавії, Валахії чи Трансильванії¹⁴⁰.

В контексті пошуків протекції важливим у зовнішньополітичній діяльності українських урядів залишалося обстоювання на переговорах із Варшавою, Москвою і Стамбулом внутрішнього суверенітету та прав на міжнародні відносини. Так, у листі до російського посла В. Тяпкіна на

¹³⁷ БМЧ. ВР. — № 1656. — Арк. 701–703.

¹³⁸ Цит. за: *Мицик Ю.А.* Джерела з польських архівосховищ... — С. 89.

¹³⁹ ДАК. — Ф. 452. — № 372. — Арк. 136.

¹⁴⁰ ББ. ВР. — № 255. — Арк. 20–211; БН. ВМФ. — № 2227.

початку січня 1668 р. П. Дорошенко різко засудив Андрусівський акт розподілу України. «Ви звикли, — писав він, — вважати нас за якусь безсловесну худобу, без нас вирішили, які міста залишити під собою, а які уступити, а тим часом міста ці дісталися Вам не Вашою силою, а Божою помочою та нашою кров'ю й відвагою. Ми хоча вівці, але вівці Христові, його кров'ю викуплені, а не безсловесні. Часто від Ваших московських людей можна почути таку думку: вільно, мовляв, королеві, яку хоче віру мати в своїй державі, вільно йому благочестиві церкви обертати в уніатські або костьоли. Але хай так не буде!.. А того ярма нам ані ми, ані батьки наші носити не звикли»¹⁴¹.

Прикметно, що саме після Андрусова основним в зовнішньополітичному курсі гетьмана стає орієнтація на Стамбул. Готуючись до походу, який мав на меті визволення західноукраїнських земель та їх включення до складу держави, гетьман відправив посольство до турецького султана, засвідчуючи готовність прийняти протекцію Османської імперії. Турецький уряд, зваживши на клопотання української сторони, у серпні 1667 р. застеріг Яна Казимира від протиправних дій щодо козаків, котрі тепер «заховалися» під його опіку¹⁴². Однак внаслідок організованого восени кошовим Ж. Рогом та харківським полковником І. Сірком походу на Крим було не тільки провалено західний похід П. Дорошенка, а й істотно ускладнено українсько-кримські відносини. Щоб запобігти можливим ворожим діям з боку Криму, гетьман знову звернувся до Туреччини з проханням про допомогу¹⁴³. Прикметно, що наважившись підняти повстання проти росіян, І. Брюховецький також відправив посольство до султана, прохаючи прийняти його під протекцію, що вказує на узгодженість дій лівобережної влади з П. Дорошенком. А на початку лютого 1668 р. старшинська рада (за участю і представників лівобережного гетьмана) ухвалила: «з обох боків Дніпра жителям бути у возз'єднанні й жити б окремо і давати данину турському цареві та кримському хану, так як платить валаський князь...»¹⁴⁴.

Спираючись на допомогу татар, П. Дорошенко в червні 1668 р. переходить у Лівобережжя, домагається возз'єднання козацької України та

¹⁴¹ Цит. за: *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... — С. 158.

¹⁴² НБУВ. ІР. — Ф. II. — Спр. № 15425–15487. — Арк. 246; Акты ЮЗР. — Т. VI. — С. 243; *Kluczycki F.* Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego. — Kraków, 1880. — Т. 1. — Cz. 1. — S. 324–327.

¹⁴³ Акты ЮЗР. — Т. VII — С. 30–31; *Wojcik Z.* Między traktatem Andruszowskim a wojną turecką. Stosunki polsko-rosyjskie 1667–1672. — Warszawa, 1968. — S. 174.

¹⁴⁴ БМЧ. ВР. — № 1376. — Арк. 83–85; БН. ВМФ. — № 16281; *Abrahamowicz Z.* Katalog rękopisów orientalnych ze zbiorów polskich. — Warszawa, 1959. — Cz. 1. — S. 356; *Kluczycki F.* Pisma do wieku... — Т. I. — Cz. 1. — S. 341–342.

обирається її гетьманом. Проти цього виступили не лише Росія й Річ Посполита, а й Крим, уряд якого не приховував невдоволення перспективою прийняття Українською державою турецької протекції, що у міжнародно-правовому полі урівнювало її з ханатом. Крім того, хан втрачав можливість впливати на політику українського уряду, а також здійснювати напади на українські землі. Однак найбільший парадокс полягав у тому, що в боротьбі проти П. Дорошенка Крим знайшов опору на Запорозжжі¹⁴⁵.

Довідавшись про стрімкий поворот зовнішньополітичного курсу Бахчисараю, гетьман направив до султана посольство з проектом договору про прийняття протекції. Основний зміст документа спрямовувався на об'єднання всіх українських земель у межах єдиної удільної держави. Його статтями передбачалося довічне обрання гетьмана; звільнення українського населення від сплати данини й податків; автономія православної церкви, що мала перебувати у підпорядкуванні константинопольського патріарха; заборона туркам і татарам на українській території будувати мечеті, брати ясир, руйнувати поселення; укладення султаном і ханом договорів з Росією й Річчю Посполитою тільки з відома українського уряду; визнання останнім протекції султана й згода брати участь у воєнних кампаніях Порти тощо¹⁴⁶. Правлячі кола Османської імперії вирішили задовольнити клопотання української сторони. Урочиста церемонія з цього приводу відбулася на розширеній козацькій раді 21 березня 1669 р. у присутності польського і російського посланців. Рада після тривалих дискусій ухвалила зроблений гетьманом вибір. Турецький посол обдарував П. Дорошенка, підтвердив права та вольності Війська Запорозького, пообіцяв від імені султана повернути захоплених татарами бранців і запропонував організувати посольство до Стамбула (вочевидь, для подальшого уточнення положень суперечливих статей договору протекції)¹⁴⁷. За підтримки Османів та Белгородської орди П. Дорошенко до кінця 1669 р. розгромив П. Суховія та його союзників, які у серпні цього ж року уклали угоду між Запорозжжям і Кримом, що передбачала надання ханом воєнної допомоги за умови, якщо Запорозжжя відмовиться визнавати протекцію султана.

Зі свого боку Річ Посполита зробила ставку на кошового гетьмана М. Ханенка й домоглася укладення з ним у вересні 1670 р. Острозької угоди, що передбачала ліквідацію державних інституцій Правобережного

¹⁴⁵ Акты ЮЗР. — СПб., 1875. — Т. VIII. — С. 218–219.

¹⁴⁶ Акты ЮЗР. — Т. VIII. — С. 130–145, 173, 229; Мицик Ю. Джерела з польських архівосховищ... — С. 84; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... — С. 243–248.

¹⁴⁷ Библиотека Института Оссолинских (далі БІО). ВР. — № 2287/II. — Арк. 72, 82; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. — С. 433–435.

Гетьманату й поновлювала на його теренах польське панування. Для реалізації угоди в серпні наступного року польська армія перейшла у наступ і до кінця жовтня окупувала Брацлавщину¹⁴⁸. Цей збройний конфлікт переріс у польсько-турецьку війну 1672–1676 рр. Укладений між Османською імперією й Річчю Посполитою в жовтні 1672 р. Буцацький договір уперше назвав козацьку Україну «Українською державою», і вперше польський уряд офіційно визнав її незалежність. Водночас, усупереч угоді 1669 р. про прийняття турецької протекції, Османи відібрали у Польщі Подільське воєводство й перетворили його на турецьку провінцію (еялет). Відтак Правобережний Гетьманат втрачав терени Подільського полку, що обіймали південну частину Летичівського повіту Подільського воєводства. Знадобилося настійливе клопотання П. Дорошенка, щоб Мегмед IV погодився віддати на час перебування гетьмана при владі цю територію Українській державі¹⁴⁹.

Укладення Буцацького договору внесло серйозні зміни у конфігурацію співвідношення сил у Східній та Південно-Східній Європі, оскільки, по-перше, різко посилилася роль Османської імперії, а, по-друге, відмова польського уряду від претензій на володіння Правобережжям полегшувала Росії його приєднання до Лівобережного Гетьманату, внаслідок чого загострилися її відносини зі Стамбулом. З іншого боку, ігнорування турецьким урядом умов договору протекції, спроби кам'янецького паші втрутитись у внутрішньополітичне життя регіону погіршили дипломатичні відносини Правобережного Гетьманату з Стамбулом та Бахчисараєм.

Розчарувавшись у політиці османського уряду щодо України, П. Дорошенко в черговий раз переорієнтовує свої погляди на Москву. Зі свого боку і російська влада після укладення Буцацького договору починає виявляти зростаючий інтерес до Правобережного Гетьманату, за яким Річ Посполита визнала незалежність. Уже на початку 1673 р. Москва доручає І. Самойловичу розпочати переговори з правобережним правителем щодо умов прийняття царської протекції. Однак лівобережний гетьман, побоюючись втратити булаву, по суті, зірвав переговорний процес. Відновлено його було лише в липні 1673 р., причому, приступаючи до перемовин, П. Дорошенко застерігав, що відмовиться від протекції Порту лише тоді, коли буде укладений договір з Росією й Правобережний Гетьманат отримає від неї військову допомогу. Основною

---

¹⁴⁸ ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Осолінських № 1411/11. — Арк. 61–64; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... — С. 358–379.

¹⁴⁹ БЮ. ВР. — № 2287/II. — Арк. 72, 82; БН. ВМФ. — № 24713; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... — С. 443.

умовою підписання відповідної угоди правителем Правобережжя висувалася єдність козацької України, в ім'я чого він був готовий добровільно зректися булави.

Під час подальших переговорів П. Дорошенко почав домагатися виведення з Києва російської залози, встановлення визначеної лінії кордону козацької України з Польщею, створення 40-тисячної найманої армії з козаків, усунення від влади І. Самойловича. Ці вимоги російський уряд відхилив, а в грудні 1673 р. наказав військам готуватися до походу на Правобережжя¹⁵⁰. Внаслідок успішних дій російських і лівобережних українських полків під їх контролем опинилася майже вся територія регіону. Зібрана наприкінці березня 1674 р. в Переяславі козацька рада обрала гетьманом возз'єднаної козацької України І. Самойловича. Відтоді радикально змінився сам зміст дипломатичних відносин Росії з П. Дорошенком. Йшлося вже не про прийняття Правобережним Гетьманом царської протекції, а про умови його капітуляції¹⁵¹. У листуванні з І. Самойловичем Дорошенко закликав припинити напади на Правобережжя й не руйнувати край. У жовтні 1675 р. перед представниками Запорожжя він зрікся турецької протекції й присягнув на вірність царю. Дипломатичні зусилля уряду П. Дорошенка, спрямовані на порозуміння з Лівобережним Гетьманом і досягнення визнання Росією возз'єднаної України удільною державою, зазнали невдачі, і у вересні 1676 р. він змушений був капітулювати.

Занепад дипломатичної служби в умовах перетворення Української держави в об'єкт міжнародної політики (остання чверть XVII–XVIII ст.)

На момент завершення Української національної революції міжнародну конфліктну ситуацію навколо визначення зовнішньополітичного статусу козацької України так і не було повністю розв'язано. Зокрема, знову загострилися російсько-польські міждержавні суперечності, а згодом розпочалася нова війна за правобережні землі України, але вже між Османською імперією, з одного боку, та Росією і Лівобережним Гетьманом — з іншого.

Відзначимо, що припинення функціонування державних інституцій на Правобережжі знайшло відображення і в укладеному в жовтні 1676 р. польсько-турецькому Журавнинському договорі, який становив, по суті,

---

¹⁵⁰ *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... — С. 497, 502; *Костомаров Н.И.* Руина // Исторические монографии и исследования. — СПб., 1905. — Т. XV. — С. 248–249.

¹⁵¹ Акты ЮЗР. — Т. XII. — С. 372–376, 399–402, 430–444, 465–476.

другий поділ земель Української держави. Він, на відміну від Буцацького договору, вже не передбачав її самостійного існування, оскільки Поділля й Волинь, за винятком Білої Церкви та Павлолічі з їхніми околицями (вони залишалися за Польщею), відходили до складу Порти. За спостереженнями дослідників, саме відтоді правобережна частина козацької України, по суті, втратила (крім 1677–1681 рр.) свою суб'єктність у міжнародних відносинах¹⁵².

Підписаний на початку 1681 р. Бахчисарайський мир між Російською державою, Османською імперією та Кримським ханом ознаменував новий поділ правобережних земель козацької України. Так, кордон мав проходити по Дніпру; міста Київ, Васильків, Трипілля й Стайки з селами, а також містечка Дідовщина й Радомишль залишалися за Росією; на землях між Південним Бугом і Дніпром султану та хану заборонялося зводити свої поселення й поновлювати козацькі міста й містечка. Мешканців козацьких міст і сіл передбачалося «вислати геть і дати їм волю розійтися туди, куди захочуть» (щоправда, у підписаному в квітні наступного року остаточному варіанті договору про переселення корінного населення краю вже не йшлося)¹⁵³.

Після приєднання Російської держави до створеної в Європі «Священної антитурецької ліги» відбувається її зближення з Річчю Посполитою, котре завершується підписанням у квітні 1686 р. «Вічного миру». Він зафіксував четвертий поділ території Української держави: за Росією визнавалися Лівобережна Україна, а на Правобережжі — Київ із землями між Ірпенем та Стугною й терени Запорожжя від Січі й Кодаку до гирла Тясмина; за Польщею — землі Правобережжя, за винятком козацьких земель униз по Дніпру від Стайків і Ржищева до Чигирина, статус яких був невизначеним і які повинні були залишатися «порожніми»¹⁵⁴. Водночас російський уряд пішов на подальше обмеження політичної автономії Лівобережного Гетьманату. Так, відповідно до змісту «Коломацьких статей» (липень 1687) обмежувалися права гетьмана розпоряджатися зем-

---

¹⁵² Чухліб Т.В. Правобережна Україна в міжнародних договорах у другій половині XVII — на початку XVIII ст. // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Третіх Всеукраїнських історичних читань). — К.—Черкаси, 1993. — С. 83; Його ж. Козацький устрій Правобережної України (остання чверть XVII ст.). — К., 1996. — С. 5–6.

¹⁵³ Статейный список стольника Василя Тяпкина и дьяка Никиты Зотова посольства в Крым в 1680 году для заключения Бахчисарайского договора. — Одесса, 1850. — С. 144–147; Крисаченко В. Історія Криму. Кримське ханство: Навчальний посібник. — К., 2000. — С. 286–287; Чухліб Т.В. Козацький устрій Правобережної України... — С. 10.

¹⁵⁴ Костомаров Н.И. Руина... — С. 342–343; Чухліб Т.В. Козацький устрій Правобережної України... — С. 12–13.

лями, заборонялося скасовувати дію будь-яких правових актів московського уряду в Україні, перевибори на булаву дозволялося проводити тільки з дозволу царя. «Коломацькі статті» скасовували право українських дипломатів бути присутніми на переговорах із Польщею, заперечували державний характер гетьманської влади й державний статус Гетьманату. Заборонялося також підтримувати дипломатичні відносини з іншими країнами¹⁵⁵.

Правобережжя й далі залишалось об'єктом реалізації геополітичних інтересів сусідніх держав. Так, відповідно до польсько-турецького Карловицького договору (січень 1699) відбувся черговий перерозподіл його території. Туреччина зреклася на користь Польщі «Поділля й України», внаслідок чого вся Правобережна Україна відійшла до володінь Корони. Права Варшави на правобережні землі визнала й Росія, уклавши з нею у серпні 1704 р. Нарвський договір¹⁵⁶.

Як відомо, після перемоги під Полтавою Петро I активізував політику, спрямовану на скасування української автономії. Вона торкнулась і тієї вузької сфери зовнішніх відносин, якою користувалися попередні гетьмани (права на стосунки із Запорожжям, правобережним козацтвом, зустріч із подальшим відправленням до російської столиці посланців і послів з Криму тощо)¹⁵⁷. Перший призначений у липні 1709 р. царський резидент при гетьманові І. Скоропадському мав разом із ним приймати іноземних послів, переписувати їхні листи, а копії надсилати царю. Таємна інструкція зобов'язувала його наглядати за діями гетьмана й перешкоджати його дипломатичним контактам. Фактично дозволялося підтримувати відносини лише з Петербургом. Ще більше обмежувалась сфера зовнішньополітичної діяльності гетьманського уряду т. зв. «Рішительними пунктами», які вже мали юридичну форму не договору з Росією, а «указу» царського уряду, що позбавляв Гетьманщину статусу самостійної політичної одиниці¹⁵⁸.

В другій половині XVIII ст. українські землі залишаються об'єктом геополітичних інтересів сусідніх держав. Скориставшись занепадом Речі

---

¹⁵⁵ Горобець В.М. Від союзу до інкорпорації... — С. 4–6; Його ж. Приєднання Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I. — К., 1998. — С. 54; Костомаров Н.И. Мазепа. — М., 1992. — С. 24.

¹⁵⁶ Гуржій О.І., Чухліб Т.В. Гетьманська Україна. — К., 1999. — С. 207; Чухліб Т.В. Правобережна Україна в міжнародних договорах... — С. 84.

¹⁵⁷ Гуржій О.І. Гетьман Іван Скоропадський і запорожці (1708–1722 рр.) // Запорозьке козацтво в українській історії... — С. 92–101; Його ж. Гетьман Іван Скоропадський. — К., 1998. — С. 63–69.

¹⁵⁸ Мельник Л. Політична історія Гетьманщини XVIII ст. у документах і матеріалах. — К., 1997. — С. 73.

Посполитої, Австрія, Пруссія й Росія 1772 р. здійснили перший поділ Польщі, за яким до складу Австрії відійшли терени Руського (за винятком Холмської землі) й Белзького воєводств, південно-західної частини Кременецького повіту Волинського воєводства. Під приводом встановлення кордону по неіснуючій р. Підгірці Росія приєднала також західну частину (по р. Збруч) Подільського воєводства. 1793 р. за другим поділом Польщі до Російської держави відійшли Подільське, Брацлавське й Київське воєводства та східна частина Волинського. Нарешті, у 1795 р. за третім поділом Польщі Росія прибрала до рук решту Волинського воєводства — його західну частину¹⁵⁹.

* * *

Загалом у XVII–XVIII ст. українська дипломатія пройшла складний еволюційний шлях. Її становлення хронологічно збіглося з конституюванням основних елементів української державності, яка виникла в результаті Національно-визвольної війни. Буремні події середини XVII ст., неоднозначність завдань, які доводилося вирішувати владі, визначали основні напрями та зміст діяльності дипломатичної служби України. В цілому, попри окремі невдачі й прорахунки, українській дипломатії вдалося забезпечити реалізацію стратегічного курсу Б. Хмельницького, спрямованого на створення незалежної Української держави.

Наступні після смерті великого гетьмана події призвели до різкого ускладнення геополітичного становища створеного ним державного організму. Перебуваючи в силовому полі своїх могутніх сусідів, насамперед Росії, Польщі та Туреччини, втягнена у вир безперервних соціально-політичних конфліктів, Українська козацька держава втратила свої потенційні можливості. Це не могло не позначитися на її геополітичному становищі, коли із суб'єкта вона поступово перетворилася на об'єкт міжнародних відносин. На кінець XVIII ст. основний масив українських земель потрапив під зверхність двох імперій — Російської та Австро-Угорської.

---

¹⁵⁹ Крикун Н. Административно-территориальное устройство Правобережной Украины. — К., 1992. — С. 28–29, 55–60.

Розділ 11

УКРАЇНСЬКИЙ ГЕТЬМАНАТ ТА ЗАПОРОЗЬКА СІЧ. ВЗАЄМОДІЯ І ПРОТИСТОЯННЯ НА ТЛІ МІЖНАРОДНОЇ СИТУАЦІЇ

Співпраця та протиріччя між Батурином і Січчю в роки великих воєнних походів на Кримський ханат

Історія політичних взаємин гетьманської влади із Запорозькою Січчю поки що не знаходила настільки значної уваги дослідників, щоб про неї можна було прочитати спеціальні монографічні студії. Хоча варто зауважити, що при висвітленні різних аспектів історії Гетьманату та Запорозжя важливі сторінки їхніх взаємин досліджуються і подекуди отримують виважені та розгорнуті оцінки. Зрозуміло, що в окремі часові періоди відмінні обставини зумовлювали специфіку таких відносин. Так, мав свої особливості й період, який тривав від переходу Запорозжя з-під подвійного підпорядкування Польсько-Литовській та Російській державам під виключну владу Москви у 1686 р. і до кінця XVII ст. Загальним тлом для цих відносин була російсько-турецька війна, а у більш широкому контексті — війна Священної Ліги з Османською імперією.

Договір між Річчю Посполитою та Російською державою було укладено 26 квітня 1686 р. Він мав визначальний вплив на відносини гетьманської влади і Січі. Відзначимо два важливих для нашої теми моменти, які передбачав договір, — зміну правового статусу цих взаємин і спільну участь Гетьманату та Запорозжя у війні з Османською імперією. Власне, згода Росії долучитися до цього протистояння на боці кількох європейських країн дала їй змогу до певної міри задовольнити територіальні претензії до Речі Посполитої, частиною яких була зверхність над Запорозжям. Успіх царського уряду у цьому питанні автоматично збільшував вплив на Січ гетьманської влади. Відтепер Батурин вповні міг бути «відповідальним» щодо Січі центром. Саме він повинен був здійснювати контроль над запорожцями, спрямовуючи у потрібне русло їхню політику. При цьому як Гетьманат, так і Запорозжя могли користуватися певною самостійністю, котра би не суперечила інтересам Москви. Вступ Росії у війну означав також, що на цей конфлікт буде спрямовано максимум сил українського населення Лівобережної України (Гетьманщини) та Запорозжя, що диктувалося не тільки підпорядкованістю їх царям, а й географічним положенням.

Зауважимо, що при порівнянні потенціалу обох політичних організмів одразу впадає в око беззаперечна перевага Гетьманату у військовій, еко-

номічній та, як наслідок, у політичній сферах. Однак це співставлення потрібно робити з застереженнями. Бо, по-перше, специфічною рисою населення Запорожжя було те, що воно мігрувало, більшою мірою, саме до Лівобережжя і назад, а по-друге, воно складалося переважно з етнічних українців, які усвідомлювали свою єдність з людьми інших регіонів України.

Згідно з текстом зазначеного договору, Запорожжя з козаками, які мешкали в пониззі Дніпра, від Січі вверх до гирла р. Тясмин і далі — вище мимо Чигирин до Чорного лісу, переходили під владу царів. Про укладення миру український гетьман Іван Самойлович був поінформований царською грамотою від 30 квітня 1686 р. При передачі списку з цієї угоди московські посланці уповноважувалися сказати І. Самойловичу, що він мусить донести до городского та низового війська інформацію про те, що запорожці мають бути під гетьманським регіментом. Таким чином, було офіційно визначено політичний статус Запорожжя — з того часу воно перебувало під царською владою та гетьманським управлінням, а отже, мало слідувати політиці Москви та Батурина. Тим же числом датувалася грамота, адресована запорожцям. Документ повідомляв, що вони перейшли під царську руку, обґрунтовував необхідність договору з Річчю Посполитою та спрямовував Низове Військо Запорозьке на воєнні дії проти південних сусідів.

Щодо Батурина, то отримання зверхності над Запорожжям стало реалізацією його мети. Саме І. Самойлович схилив Москву до того, аби у випадку укладення договору воно перейшло з-під подвійної влади Росії і Речі Посполитої під зверхність царів, щоб відповідно значно посилити свій вплив на Січ. Хоча в цілому український правитель був рішучим противником миру з Річчю Посполитою, бо це означало утвердження її влади над Правобережжям. Відповідно він негативно ставився до війни з Кримом і Туреччиною. Отже, гетьман потерпів поразку на основному на той час напрямі своїх дій, де власні інтереси реалізувала Москва, але домігся й певних успіхів, зокрема, укріпленням свого впливу на запорожців.

Не бажаючи змиритися з новою політичною ситуацією, вже й після укладення «Вічного миру» український правитель звертався з клопотаннями до представників польських урядових структур щодо поширення своєї влади на Правобережжя, намагався домогтися мети з допомогою військових засобів. Врешті, наступного, 1687 року політичні розходження з Москвою призвели до зміщення гетьмана з посади.

На Січі ж з ентузіазмом сприйняли інформацію про «Вічний мир». Реагуючи на звістку про свою участь у війні, у листі до І. Самойловича запорожці запевняли, що з великим бажанням готуються наступати «на ворогів віри християнської», щоб «під ноги їх царської пресвітлої ве-

личності підкорити»¹. Стосовно ж політичної підпорядкованості Москві та Батурину, то козаки розглядали її позитивно лише до того часу, поки зовнішні впливи не входили в суперечність з політикою Січі.

Відтак на порядок денний вийшла проблема боротьби з Кримом. Розв'язуючи збройний конфлікт з Османською імперією, Москва мала на меті знищення Кримського ханату. Варто зауважити, що геополітична ситуація склалася для Української держави таким чином, що ліквідація загрози з Півдня могла бути використана в українських інтересах.

Зробимо спробу простежити питання взаємодії Батурина та Січі у цій тривалій та важкій війні. Насамперед зауважимо провідну та надзвичайно велику для українців Лівобережної України та Запорозжя роль, яку відігравав у цій війні Батурин. Так, І. Самойлович, який показав себе рішучим противником цієї війни у період дипломатичних баталій, надалі здійснив значну роботу по підготовці походу на Крим. Гетьман вважав, що протистояння з ханатом має мало перспектив для швидкого успіху, але коли опинився перед необхідністю взяти участь у цій боротьбі, то намагався сприяти тому, аби вона була переможною.

За справедливим міркуванням О. Оглобина, наступний гетьман — І. Мазепа — «добре розумів, що без Полудневої України й північного узбережжя Чорного моря (а може й Криму) незалежна й соборна Українська держава, а передусім прилучення до Гетьманщини Правобережної України й повна інкорпорація Запоріжжя були неможливі». Це підводило до висновку про необхідність повної ліквідації турецько-татарської влади у Північному Причорномор'ї. А з цієї точки зору для утвердження незалежної Української держави була потрібна допомога Москви².

Нагадаємо найважливіші воєнні заходи українських військ у цей час, з зазначенням ролі як городових, так і запорозьких сил. Отже, у травні–липні 1687 р. було здійснено перший Кримський похід, у якому взяло участь 100-тисячне російське військо, до якого входили й українські слобідські полки, та 50 тис. українців гетьманського регіменту на чолі з І. Самойловичем. З відходом основних сил, які повернулися з цього походу, запорожці приєдналися до 40-тисячного війська, яким командували воевода Григорій Косагов та наказний гетьман Григорій Самойлович, і взяли участь у бою з противником під Кизикерменом. Того ж року низові козаки здійснили ще один похід під турецькі містечка на Дніпрі.

¹ Російський державний архів давніх актів (далі — РДАДА). — Ф. 229. — Оп. 4. — Спр. 213. — Арк. 33–35.

² *Оглобин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. — Нью-Йорк–Київ–Львів–Париж–Торонто, 2001. — С. 86–88.

У березні–червні 1689 р. було проведено другий похід на Крим. Російське військо нараховувало 112 тис. осіб, а українське, очолюване І. Мазепою, — 50 тис. У 1695–1698 рр. російськими та українськими військами було здійснено два Азовських та три Дніпровських походи. Їх стратегічною метою було завоювання Азова та Очакова, що відкривало доступ до Азовського та Чорного морів. Перший Азовський похід відбувся у березні–листопаді 1695 р. під керівництвом Петра І, при цьому облога Азова у червні–вересні завершилася невдачею. Натомість російським силам на чолі з Б. Шереметєвим, українським І. Мазепою та запорожцям, які в травні–серпні 1695 р. здійснили перший Дніпровський похід, наприкінці липня — на початку серпня вдалося захопити плацдарм на пониззі Дніпра з турецькими фортецями Кизикермен, Мустріткермен, Мубеуреккермен та Ісламкермен. Також у 1695 р. запорожці здійснили похід на Азовське море. Зауважимо, що гетьман лобював ідею виправи на Кизикермен ще перед другим походом на Крим. Однак вона була відкинута.

Взяття зазначеного плацдарму дозволило українцям проводити воєнні дії на Чорному морі, зокрема, здійснити великий морський похід 1696 р., який був найбільшим з реалізованих українськими козаками у кінці XVII ст. Тоді на Чорне море вирушило 1740 козаків на 40 човнах.

На початку 1696 р. запорожці разом з городовими силами відбивали напад татар, які хотіли помститися за свої втрати, на Гетьманат. У квітні–вересні 1696 р. відбувся другий Азовський похід. Разом з російським військом у ньому взяло участь 15 тис. лівобережних козаків на чолі з наказним гетьманом Я. Лизогубом. Під час походу, в липні 1696 р., було захоплено Азов, причому, українські та донські козаки відігравали вирішальну роль протягом останніх днів боїв за місто. В той же час частина російських військ на чолі з Б. Шереметєвим та українські на чолі з І. Мазепою виконували завдання з охорони від вторгнень противника Лівобережжя і Слобожанщини та недопущення удару в тил силами, які діяли під Азовом, військ кримського хана.

В травні–жовтні 1697 р. було здійснено другий Дніпровський похід, у якому зусилля російських військ, очолюваних Я. Долгоруковим, українських на чолі з І. Мазепою та запорожців зосереджувалися навколо оборони нижньодніпровського плацдарму й укріплення Кизикермена і Таванська. В травні–серпні наступного, 1698 р., під проводом цих же полководців відбувся третій Дніпровський похід, під час якого було здійснено фортифікаційні роботи у Кизикермені й Таванську та проведено розвідувальну акцію до Очакова. Запорожці ж цього року діяли проти турків у дніпровському лимані спільно з російськими ратними людьми та гетьманськими частинами.

Крім участі у воєнних операціях, надзвичайно важливою була діяльність Низового Війська щодо збору розвідданих про противника. Із Запорожжя до гетьманського керівництва надходило багато інформації про стан справ у Криму, плани Бахчисарая, переміщення татарських військ. Низове Військо, на прохання гетьмана, полювало за полоненими заради здобуття таких даних.

Отже, практика показала, що у періоди значних бойових дій гетьманська влада продуктивно взаємодіяла з запорожцями. У той же час періоди з 1686 р. до 1689 р. і з 1695 р. до 1698 р. характеризувалися порівняно низькою конфліктністю Батурина і Січі.

Разом з тим, практичні кроки гетьманської влади у напрямі обмеження політичної самостійності Січі викликали негативну реакцію серед запорожців. Так, у посланні до гетьмана в квітні 1686 р. січовики обстоювали своє право на самостійні зв'язки з іноземними державами. Обвинувачуючи українського правителя в намірах «викорінити» Низове Військо, козаки вимагали поваги до себе, зазначаючи, що «не тільки пресвітлі государі, царі наші православні, але й найясніші християнські монархи, римський цісар і король польський, також цар, і вейзир турецький, та хан кримський, пишучи до нас при належних потребах, віддають нам належну шану і не понижують лицарської хвали нашої»³. Таким було розуміння власних політичних можливостей на Січі, яке викристалізовувалося тривалою попередньою практикою, але під тиском нових умов мало значно змінитися.

Готовність до воєнних дій, продемонстрована запорожцями після повідомлення про «Вічний мир», втім, не завадила їм шукати способи забезпечення себе необхідними засобами для існування, співпрацюючи з татарами. Вже після укладення миру запорозькі посланці їздили до Криму з клопотанням про можливість займатися промислами без сплачування податків, що й було узгоджено. При цьому козаки не пристали на пропозицію ханського візира щодо надання Січчю допомоги кримському війську у боротьбі з поляками, пославшись на те, що не можуть приймати таких рішень без царських указів. Насправді ж запорожці обрали вигідну для себе тактику — мирних відносин з ханатом у періоди припинення великих воєнних дій та участі у війні при їх помітній активізації. До того ж запорожці брали участь у воєнних виправах проти Османської імперії на польському боці, у якості найманців. Так, 1686 р. за закликом Яна III Собеського у поході на Молдавію разом з польським військом взяв участь загін запорозької кінноти чисельністю 2700 осіб.

³ Величко С. Літопис. — Т. 2. — К., 1991. — С. 310.

Мирні взаємини з Кримом та військова служба запорожців на користь Речі Посполитої стали найбільшими подразниками з боку Низового Війська, які призводили до загострень у відносинах Січі з Батурином. Це були прояви самостійної політики, які суперечили політиці Москви, а також гетьманської влади.

Тут варто зазначити, що незгоди між Гетьманатом та Запорожжям позитивно сприймалися як у Криму, так і у Польщі. Крим шукав політичної та військової співпраці з українцями насамперед для протистояння з Москвою. А польська верхівка, не наважуючись на відкритий конфлікт з росіянами, все ж прагнула підтримувати зв'язки з українцями, аби використати їх на свою користь у слушний час.

Природно, що як для царської влади, так і для гетьмана було притаманне бажання ліквідувати самостійність Запорозької Січі. Війна дала можливість значно просунути в цьому напрямі. Дієвим інструментом для цього стало спорудження на теренах Запорожжя російських фортець, де розташувалися постійні залоги. Основною і видимою метою їх будівництва було створення укріплених осередків — баз — неподалік ханату, а прихована мета крилася у встановленні контролю над запорожцями. Поява тих фортець, поряд з іншими факторами, протягом кількох років призводила до культивування негативних настроїв на Січі щодо Батурина і навіть до спроб змінити своє політичне підпорядкування.

Зауважимо, що зведення укріплених осередків на території Запорожжя планувалося ще під час гетьманування І. Самойловича і вже тоді призвело до різких протестів Низового Війська (1684, 1686 рр.). На будівництво міст-фортець на Дніпрі, Самарі, Орелі, у гирлах річок Берестової та Орчика дав згоду І. Мазепа, підписавши Коломацькі статті в липні 1687 р. У статтях говорилося, що фортеці призначені для стримування татар від походів на українські та російські землі.

Вже сама новина про їхнє будівництво викликала на Січі неспокій — козаки були схильні до заворушень, висловлювали погрози на адресу гетьмана. Березнем 1688 р. датуються свідчення про те, що негативні настрої серед низового козацтва стосовно планованих російських фортець продовжували зберігатися. Так, того місяця український правитель писав князю Борису Голіцину, що запорожці, які тимчасово перебували в Миргороді, говорили, що за містечка, котрі того року мали споруджуватися для збереження монарших припасів, Низове Військо хоче «своєю волею почати», вважаючи, що їх збираються будувати для «спустошення Вітчизни». Ці ж козаки застерігали від якихось подій, котрі мали статися навесні⁴.

---

⁴ Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського (далі — НБУВ. ІР). — Ф. 2. — Спр. 13518–13635. — Арк. 245–246 зв.

А з квітня запорожці висловлювали незгоду щодо такого будівництва у зверненнях до І. Мазепи, росіян у Кодаку та царів. Натомість з Москви та Батурина надходили запевнення, що нова фортеця нічим козакам не зашкодить, а після виконання своїх функцій у протистоянні з татарами та турками буде ліквідована. Гетьман намагався задобрити козаків дарунками. Однак козаки справедливо вважали, що такі укріплення на їхніх землях спричинять обмеження давніх «вольностей».

Наприкінці квітня 1688 р. вони звернулися до І. Мазепи з проханням про заступництво у цьому питанні. Тим не менше, в червні гетьман міг написати до Москви, що запорожці не будуть чинити опір зведенню фортець. Єдиною вагомою причиною цього став похід на Крим російських та українських військ. Напередодні протистояння з ханатом запорожці змирилися з появою російських укріплень на їхніх землях та робили кроки до співпраці з гетьманською владою.

Новобогородицьку фортецю було споруджено в гирлі Самари в липні–серпні 1688 р. Запорожці не чинили спротиву її зведенню, а лише висловлювали жаль, що задіяні на будівництві сили не використовувалися більш раціонально — у походах проти татар. Вони вважали, що краще було б оволодіти турецькими фортецями у пониззі Дніпра. Загалом запорожці підтримували військові плани Москви, були готові співробітничати з воєводою Новобогородицької фортеці, хоча й наголошували на тому, що той, хто раніше хотів обмежити традиційні козацькі вольності і принизити козацьку честь, був приречений на ганьбу і небезпеку.

І. Мазепа вважав значним успіхом, що будівельні роботи були здійснені в той час, коли більшість запорожців була на промислах, та ще й так швидко, що вони «й оглянутися не могли»⁵. Отже гетьман був вдоволений, що вдалося уникнути більших незгод із Січчю. В серпні 1688 р. І. Мазепа пропонував В. Голіцину побудувати нове місто на Самарі, в урочищі Бика, яке примикало до татарських шляхів.

Найбільш ефективно запорожців могли би відволікти воєнні дії, для проведення яких вони просили підтримки гетьманської влади. Зволікання ж з цим призводило до спроб знайти інше застосування своїм силам. Так, у 1688 р. бездіяльність запорожців, які не дочекалися обіцяної гетьманом допомоги городових полків для походу на Крим, стала також однією з причин їх намагань підбурити населення Миргородського та Лубенського полків до протидії полковій старшині. А далі безрезультатність звернень до гетьмана та російської влади призвела до пошуку запорожцями підтримки у Речі Посполитій. До осені 1688 р. відносяться звістки про поїздки посланців з Січі до поляків зі скаргами на будівництво міста на

⁵ РДАДА. — Ф. 229. — Оп. 4. — Спр. 202. — Арк. 73–76.

запорозьких теренах. Десь у листопаді запорозькі посланці разом з А. Могилою приїжджали до Яна III говорити про допомогу з польського боку проти утисків Москви і про підданство Речі Посполитій. Відчувши певну підтримку, запорожці стали жорсткішими у своєму листуванні з гетьманом.

Загострення відносин гетьманської влади з Низовим Військом у період припинення наступальних дій проти татар і турків

Особливо нестабільними відносини Батурина й Січі були у період з кінця 1689 р. до початку 1695 р., коли широкомасштабні воєнні заходи за участю російських та українських військових сил проти Криму не проводилися. Слідом за вимогами Москви гетьман домагався від низових козаків воєнної активності, спрямованої проти Кримського ханату, але Січ не могла самостійно ефективно протистояти такому грізному противнику, а отже й розраховувати на достатній матеріальний зиск, отриманий на війні. Ресурси, що постачалися запорожцям з городової України, також не задовольняли їх запитів. Тому Запорожжя йшло на укладення перемир'я з Кримом, що гарантувало козакам безпечне полювання, рибальство й соляні промисли, торгівлю їх продуктами. Запорожці також шукали підтримки у Речі Посполитої, вирушали на службу до неї, розраховуючи на певні матеріальні зиски. Така тактика означала, що низові козаки насамперед шукали можливості отримання максимальних економічних вигод і уникали ризику значних людських і матеріальних втрат.

Окреслена політична спрямованість Низового Війська вступала у протиріччя з вимогами гетьманського керівництва. Батурин усіяко пробував завадити мирним взаєминам козаків з південними сусідами або ж, навіть визнаючи їх необхідність, намагався їх регламентувати, перешкоджав контактам низовиків з поляками. Це робилося у руслі політики, спрямованої на поширення на Запорожжя гетьманської влади, що викликало спротив низового товариства. Значною мірою активність запорожців стимулювало також їхнє невдоволення тим, що Росія у той час шукала шляхів до замирення з Османською імперією, у контексті чого діяв і Батурин. Протиріччя, викликані цими, а також низкою інших факторів, призводили до значних проявів взаємних незгод, але до відкритого збройного протистояння справа у взаєминах Січі з Батурином не доходила, незважаючи на войовничі заяви, що часом лунали з обох боків.

Часто у ті роки Батурин та Січ з підозрою ставилися один до одного. Гетьманське керівництво побоювалося контактів запорожців з татарами, а запорожці не довіряли деклараціям Батурина про наміри воювати з Кримом. Так, маючи сумнів щодо надійності запорожців, гетьман збирався

поінформувати їх про шлях походу на Кримський ханат у 1689 р. аж тоді, як будуть зібрані війська. А запорожці, не довіряючи повідомленням про цей похід, підозрювали, що війська збираються для будівництва другої фортеці на їхніх землях, а також що без їх відома велися перемовини з кримською верхівкою. Тому Низове Військо на раді прийняло рішення про перемир'я з татарами, якщо похід не відбудеться.

При поверненні з другого походу на Крим російських та українських військ на Самарі в червні–липні 1689 р. була зведена ще одна — Новосергієвська — фортеця. Це викликало велике невдоволення у запорожців. До того ж невдача другого походу призвела до їхньої зневіри у здатності Москви здобути значні успіхи у війні, породила сумніви щодо спроможності царської влади підтримати Січ в разі нападу на Низове Військо татар та турків. У таких обставинах влітку козаки пішли на укладення перемир'я з ханом. Згідно з досягнутими домовленостями, татари зобов'язувалися не шкодити запорожцям при заняттях промислами, а козаки натомість не повинні були заважати татарам чинити напади на царські міста. У відповідь І. Мазепа запровадив економічне блокування Січі, а також було затримане царське жалування для Низового Війська. Та вже невдовзі, в липні, від'їжджаючи до Москви, гетьман вирішив зменшити напругу у відносинах з Січчю і м'яко наставляв запорожців, щоб вони разом з неприятелем не шкодили християнам, а блокування Запорозжя пояснював необхідністю боротьби з епідемією.

У жовтні 1689 р. І. Мазепа схилив запорожців до розриву перемир'я з татарами царським указом та обіцянками цілого комплексу заходів, які мали бути зроблені, якби вони пішли йому назустріч: гетьман обіцяв надіслати монарше й своє жалування, а також гроші, зібрані з перевозу у м. Переволочна; дозволити торговим людям з міст їздити на Запорозжя; відправити війська для спільних воєнних дій. Та домогтися свого український правитель так і не зміг. До речі, частково потреби запорожців у борошні були компенсовані поставками від татар, що, на думку І. Мазепи, могло стати ґрунтом для майбутньої приязні між козаками та татарами.

Загалом, з позицій запорожців, тодішня політична ситуація була настільки важкою, що у пошуках виходу погляди багатьох з них звернулися до Польсько-Литовської держави. На цей раз козаки прямо поставили питання про своє політичне майбутнє. На раді, яка відбулася 5 листопада 1689 р., Низове Військо прийняло рішення про відправку посольства до польського керівництва з клопотанням про перехід у підданство Речі Посполитої. У листі до Яна III козаки зазначали, що Москва порушує їхні «вольності», що на Січ не пропускаються ніякі запаси, а це змусило тимчасово помиритися з татарами, та просили прийняти Низове Військо під королівську протекцію. Натомість вони обіцяли вірно слу-

жити, як служили попереднім королям їхні діди та батьки, і висловлювали сподівання, що поляки будуть давати їм більшу платню, ніж росіяни. А у зверненні до коронного гетьмана кошовий отаман з товариством передавали прохання про покровительство; скаржилися на те, що Москва займає Лівобережжя, витісняючи звідти «козацький народ», і незабаром викоринить його; на зведення фортець на Запорожжі; на бажання згубити його; на порушення козацьких прав і вольностей, на наміри росіян зробити так, аби козаки були їм та їхнім нащадкам «вічними невольниками»⁶. Однак Річ Посполита відмовила Січі, залишаючи справу на майбутнє. І, не отримавши допомоги з польського боку, на початку 1690 р. Низове Військо поновило перемир'я з Кримом. Тоді ж козаки ініціювали неспокій у Гетьманаті, що становило для Батурина небезпеку тим, що до спільної з поляками війни проти «москалів» козаків підштовхували татари.

В травні 1690 р. запорожці розірвали перемир'я, наперед поставивши гетьману умову надання їм борошна і грошей для сторожі. Але вже влітку 1690 р. І. Мазепа остерігався заздалегідь інформувати запорожців про похід лівобережних полків та козаків С. Палія до Кизикермена через те, що Низове Військо, знову перебуваючи у перемир'ї з татарами, могли сповістити противника про ту воєнну акцію. Разом з тим, можливість збройної співпраці Січі з татарами гетьман вважав малоімовірною, бо, за його словами, запорожці «свої братії більше жаліють, ніж бусурманам сприяють»⁷.

Початком 1691 р. датуються дані про загострення відносин Січі з Батурином через переговори гетьманської верхівки з ханатом, які велися без відома запорожців. У лютому того року через Запорожжя до Криму їхав гетьманський гонець Пантелеймон Радич, аби передати хану пропозиції щодо укладення мирного договору з Росією. На раді на Січі, де гонець був присутній, козаки висловили невдоволення тим, що І. Мазепа змусив їх розірвати перемир'я з Ордою, а після того відправив гінця до Криму, ніби про них «торгуючись»⁸. Запорожці здогадувалися про справжні причини цієї поїздки, гетьман же приховував їх від Низового Війська.

---

⁶ *Оглоблин Н.* Воеводские «вестовые отписки» XVII в. как материал для истории Малоросии // Киевская старина. — 1885. — № 7. — С. 400–401; *Эварницкий Д.И.* Источники для истории запорожских казаков. — Владимир, 1903. — Т. 1. — С. 215; *Яворницкий Д.И.* История запорожских казаков. — К., 1991. — Т. 3. — С. 67; РДАДА. — Ф. 124. — Оп. 3. — Спр. 610. — Арк. 1–2.

⁷ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею. 1633–1699. — СПб., 1853. — Т. 5. — С. 235–236.

⁸ *Эварницкий Д.И.* Источники для истории ... — С. 289–290.

В травні того ж 1691 р. І. Мазепа був стривожений розмовами на Січі про військовий похід на Лівобережжя проти власників маєтностей, сердюків та нього самого. Тоді ж серед запорожців ширився погосол, що хоча гетьман хвалиться, що є кращим за своїх попередників, бо ніхто не зробив стільки добра, однак цьому не варто йняти. Військо ж бо усіх пам'ятає. За їхніми словами, від Богдана Хмельницького ніхто з гетьманів не применшував запорозьких вольностей і міст на Самарі не будував. А хто хотів якесь зло вчинити, то йому самому те сталося⁹. Мазепу запорожці вважали прихильником знищення їхнього Війська. Як запевняв кошовий отаман, гетьман «Кіш запорозький зовсім знести хоче, щоб тут Війська не було»¹⁰.

Навесні-влітку 1691 р. український правитель за розпорядженням з Москви спрямовував запорожців на військові дії на Півдні, вони ж прагнули воювати спільно з великими українськими та російськими силами. Перебуваючи у готовності до війни, запорожці зібрали своє військо, блокували поїздки купців до Криму, вели розвідувальну діяльність, однак підтримки не діждались. Врешті, тривале очікування призвело до того, що кілька сотень козаків вирушило у польську сторону, займаючись по дорозі грабунком торгових людей. Гетьман же зреагував на це відправкою загонів, які мали перейняти тих запорожців. Загалом ситуація зайшла у глухий кут. І. Мазепі не залишалося іншого виходу, як самому виступити перед Москвою з ініціативою дозволити запорожцям на короткий час помиритися з «сусідами своїми в містечках дніпрових», аби козаки могли наловити в гирлі Дніпра риби, а також набрати солі, оскільки ці промисли, «а особливо соляні, в один літній теплий час, в місяцях липні і в серпні, бувають», бо як до того прийде, що воєнного походу монарших сил не буде, а запорожці залишаться без необхідних їм продуктів промислів, то могло статися, на думку гетьмана, загострення взаємин із Січчю. Москва пропозицію підтримала, і перемир'я було укладене¹¹.

Окремою і яскравою сторінкою відносин Батурина і Січі стали події, пов'язані з виступом Петра Іваненка. Зауважимо, що його поява не змінила стратегічної лінії поведінки Січі. Власне, ця людина прийшла до запорожців з переконаннями, що потрібно боротися за зміну політичного становища всієї України, зі сподіваннями на широку підтримку Низового Війська та населення Гетьманату. Однак весь комплекс обставин не сприяв реалізації його ідей. Не відгукнулася на його заклики й Січ, притримуючись оптимального для неї способу виживання, хоча це був най-

⁹ РДАДА. — Ф. 229. — Оп. 1. — Спр. 209. — Арк. 207.

¹⁰ Там само. — Арк. 18.

¹¹ Там само. — Ф. 124. — Оп. 1: 1691. — Спр. 68. — Арк. 6–9, 52–53; Оп. 5. — Спр. 20. — Арк. 219–220.

сприятливіший час для виступу Низового Війська проти порядків, які панували на Лівобережжі.

Нагадаємо, що П. Іваненко був старшим канцеляристом Генеральної військової канцелярії, який на початку 1691 р. утік на Січ, де, вочевидь, добре проявив себе і невдовзі став запорозьким писарем. Наприкінці квітня 1692 р. він переїхав з Січі до Криму, а 26 травня від імені «удільного князівства Київського, Чернігівського і всього Війська Запорозького городового й народу малоросійського» уклав «вічний мир» між ханатом та Україною. За цим договором визнавалися державна незалежність України та її право на самостійне визначення державного устрою. Територія держави мала обіймати Лівобережжя, частини Правобережжя та Слобожанщини. Договір передбачав взаємодопомогу при боротьбі із зовнішніми противниками, зокрема, Крим мав сприяти Україні звільнитися з-під московської влади. За це українці мали дозволити татарам здійснювати набіги Муравським шляхом. Установлювався порядок дипломатичних взаємин, проголошувалося право вільних, безоплатних промислів українців у басейні Дніпра, купці з обох боків зрівнювалися у митних правах з місцевими. За підтримки татар 18 липня на раді в урочищі Кам'яний Затон П. Іваненко був обраний гетьманом. Після прибуття татарського війська верхівка Січі пішла на укладення з ним угоди про спільні дії, але фактично зробила все можливе, щоб не допустити приєднання до татар значних запорозьких сил. Наприкінці липня з 20-тисячним татарським військом та кількома сотнями запорожців П. Іваненко прибув на південь Лівобережжя, де невдовзі здобув підтримку в Царичанці та Китайгороді. Однак подальших успіхів досягти не вдалося через пограбування українських територій та захоплення ясиру татарами. Після надходження даних про наближення лівобережного війська на чолі з І. Мазепою П. Іваненко з татарськими загонами відійшов до Криму. З провалом походу 1692 р. він утратив підтримку як народних низів, так і старшинської опозиції.

У січні 1693 р. сорокатисячне татарське військо разом з П. Іваненком знову приходило до Січі, намагаючись схилити її до спільних дій, а отримавши відмову, вирушило на Полтавський полк. Наробивши шкоди в околицях кількох міст, захопивши у полон певну кількість людей, з наближенням українських гетьманських і російських військ татари відійшли.

Роль Січі у цьому повстанні варто високо оцінювати з огляду на те, що її участь бачилася татарами як перший необхідний крок на шляху до дестабілізації Гетьманату. А оскільки її приєднання до виступу залишилося формальним, то не вдалося ціла справа.

Повстання викликало неабияку стурбованість царського уряду, котрий почав шукати шляхи для зменшення напруги в українському сус-

пільстві, наказав І. Мазепі відлучити запорожців від дружби з П. Іваненком і татарами. При цьому йшлося й про можливість припинення надання Низовому Війську монаршого жалування, нестачання гетьманом борошна і грошей з перевозу у Переволочній, заборону торгівлі з лівобережними містами. Однак, відповідаючи на запити царів з приводу цієї ситуації у вересні 1692 р., І. Мазепа відмічав, що Запорожжя є сусідом Криму, що «запорожці з бусурманами в перемир'я не важко вступають і в польську сторону не тільки не важко, але й звично їм ходити», а іноземні держави (зокрема, малася на увазі Річ Посполита) запорожців «закликають і прийняти хочуть». Тому треба ставитися до них милостиво й розсудливо, щоб вони «втрималися при їх монаршій милості та при вірній службі», і насамперед відправити на Січ царську та гетьманську платню й хлібні припаси¹².

Особливу зацікавленість викликає оцінка І. Мазепою політичного становища Низового Війська. Так, він підкреслював, що Січ знаходиться далеко від російських міст і лише «іменем та звичаєм» вважається підпорядкованою гетьманському регіменту, а в дійсності є самовладна. Не радив І. Мазепа також зводити фортецю в урочищі Кам'яний Затон, в якій передбачалося розмістити російську залогоу. На думку гетьмана, її існування не могло б істотно підтримати промосковські настрої на Січі, «оскільки Січ Запорозька має своє положення нижче Кам'яного Затону, податніше до містечок турецьких, звідки завжди запорожцям шлях є придатний до пересилок з бусурманами, та і в Польщу відкрита їм дорога»¹³.

В 1692 р. І. Мазепі вдалося уникнути проблем у відносинах із Січчю під час поїздки царського гінця до Криму. Того року з Москви до Бахчисарая через Батурин і Січ з пропозиціями «Вічного миру» їхав гонець Василь Айтемиров. Відправляючи В. Айтемирова до запорожців, український правитель пішов на хитрість. Аби гінця добре прийняли, йому було доручено оголосити козакам, що незабаром до них надійде монарше та гетьманське жалування. Розрахунок виявився вдалим. До того ж запорожці були вдячні, що приїздом царського гінця була продемонстрована повага до Низового Війська.

Навесні 1693 р. запорожці поновили мир з татарами, але надалі настійливо домагалися від гетьмана початку воєнних дій. І. Мазепа підтримував їхні прагнення, побоюючись заворушень, на які низові козаки могли спровокувати населення Лівобережжя. У двох його листах до царів,

¹² Там само. — Ф. 124. — Оп. 1: 1692. — Спр. 24. — Ч. 1. — Арк. 13, 17–18, 24–26, 28.

¹³ Там само. — Арк. 26, 44–45.

написаних у червні цього року, містяться важливі міркування, котрі роз'яснювали позицію українського правителя, визначаючи Запорожжя як каталізатор найбільш радикальних суспільно-політичних процесів в Україні. У першому листі І. Мазепа аргументував свою позицію тим, що козаки можуть відновити перемир'я з «бусурманами», а останні активізують напади на Україну. Суттєве значення мала й внутрішня суспільно-політична ситуація. Були цілі групи суспільства, схильні пов'язувати своє життя з воєнними справами: «Одні такі, що, ніяких помість не маючи, самі тим вправляються, щоб їм з війни мати собі забезпечення; другі, хоча й мають помістя, але, землю не бажаючи орати, до тієї військової справи схильні; а треті, з торгами з міст завжди на Запорожжя приходячи, одним тим годуються, але господарства вести не вміють. І ті всі по мешканням своїм жити не можуть, а завжди війни шукають. І тому, хоча би в чужій землі почують про службу, йдуть туди зі всяким бажанням». Розпорядження щодо перешкоджання таким переходам були неефективними. Тому в разі війни «тими ж би людьми тутешніми, на заклики до них (потенційних противників, сусідніх держав. — *Авт.*) бігаючими, цю Україну воювали». Допомогти змінити таку ситуацію могло б царське розпорядження щодо воєнних дій, бо «тоді всі б ті звиклі до війни Війська Запорозького люди тим вдовольнились і як за кордони ніхто вже на заклики не бігав, так і вдома ніякої до сум'яття не шукав би причини»¹⁴. Якраз в тому 1693 р. багато козаків пішло на службу до Речі Посполитої.

Вважаємо погляд лівобережного правителя на одну з тенденцій суспільного життя глибоким і критичним. А наскільки тісно вона була пов'язана із Запорозькою Січчю, і який вплив мала остання для підтримки схильності частини суспільства до військового способу життя, знаходимо відповідь в іншому листі. У ньому гетьман писав про настійливе бажання запорожців разом з російськими та українськими городовими військами взяти участь у поході на Кизикермен. Козаки навіть погрозували непокрою в разі відмови від такої акції. В такій ситуації І. Мазепа став на їх бік і висловив пропозицію, аби «їх отамана і все Військо в тих їх настійливих бажаннях потішити, попереджуючи тому, щоб вони не прийшли до відчаю і не взяли за яесь недружнє почиання, що, бережи Боже, зашкодило би народному спокою чи навіть призвело до міжусобиць». Далі гетьман дуже цікаво висловився щодо причин можливого широкого розгортання народного руху: «В мало-російському посполитому народі більше таких є людей, які завжди сум'яття бажають, щоб їм злиденним і убогим від багатих добуватися й

¹⁴ *Еварницький Д.И.* Источники для истории... — С. 493–498.

багатіти, а до того ж, оскільки вони однієї вдачі із запорожцями, то більше на запорозькі вчинки дивляться, аніж на добрий і злагоджений устрій у містах, і хоча би найгірше від запорожців почалося зло, неважко би вони до того безумством своїм пристали»¹⁵.

Як бачимо, Запорозжя в оцінці І. Мазепи було найбільш вірогідним центром порушення стабільності у державі, місцем, з якого могли початися найрадикальніші соціальні та політичні рухи. Судження ці, без сумніву, слушні, бо підтверджуються всім ходом історії Запорозької Січі. Вважаємо, що принаймні серед частини запорожців жило бажання виступити проти прогресуючого процесу стратифікації українського суспільства, шаблею розрахуватися з тими, хто, на їх думку, неправомірно став «паном». А вже в ході переділу влади та матеріальних цінностей з'являлася надія на власне збагачення.

Москва ж у тій ситуації зволікала, і Низове Військо встановило мирні відносини з південними сусідами, звинувачуючи гетьмана у тому, що похід не відбудеться. Одразу ж актуалізувалися й інші невдоволення діями Батурина. Навколо цієї розбіжності у намірах між Батурином і Січчю розгорнулася полеміка зі взаємними звинуваченнями, погрозами та виправданнями. Врешті, запорожці, які не хотіли серйозної конфронтації з гетьманською владою та Москвою, довідавшись про можливість рішучих дій з їх боку, пішли на примирення.

Інколи запорожці розраховували на можливість отримання допомоги від ватажків правобережного козацтва. Приміром, у березні 1694 р. С. Палій на зустрічі з І. Мазепою повідав, що того року запорожці двічі прислали до нього своїх представників з пропозицією стати кошовим отаманом або й «вищим чином». Оскільки вище кошового отамана була посада українського гетьмана, то за таким формулюванням чулися претензії Січі на провідну роль в політичному житті України. А досягти цього можна було через протистояння з тодішньою гетьманською владою.

Таким чином, на початку того періоду, на якому сконцентровано нашу увагу, сталося якісне зрушення у правових відносинах Гетьманату та Запорозжя. У зміненій політичній структурі обидва політичних організми перебували під царською владою, при цьому Батурин отримав право на управління Низовим Військом. Основною лінією політики гетьманської влади щодо Січі стало намагання підкорити її, зробити слухняним зняряддям. Наступальний характер дій Батурина гарантувався його значно більшим потенціалом та підтримкою Москви. З боку Запорозжя це була здебільшого реакція на дії гетьманського уряду. Проте важливою видається та особливість, що Січ могла стати потужним центром поши-

¹⁵ РДАДА. — Ф. 124. — Оп. 1: 1693. — Спр. 43. — Арк. 64–70.

рення руху і в городовій Україні проти гетьманської влади, що змушувало Батурин бути обережним у своєму наступі.

В часи походів російських та українських військ на Крим, Азов та пониззя Дніпра характерною для відносин гетьманської влади та Запорозької Січі була співпраця. Це, зрозуміло, диктувалося потребою взаємодії у ході військових дій. У таких обставинах запорожці мали менше причин і можливостей діяти всупереч Батурину. Питання забезпечення себе засобами існування запорожці вирішували як за рахунок різноманітних надань від гетьмана та царів, так і за рахунок пограбувань на території противника. Значні ж прояви невдоволень з боку запорожців, особливо політичного характеру, при близькому розташуванні українських гетьманських та російських військ не мали сенсу.

Цілком відмінні обставини склалися у період тривалого припинення військових дій. Тоді Батурин вимагав від Січі продовження діяти за допомогою зброї, а запорожці не бажали вдаватися до цього без підтримки гетьманських військ, віддаючи перевагу мирним відносинам з татарами. Такі відносини гарантували безпечні заняття промислами та торгівлею. Частина ж низових козаків спрямовувала свою енергію на військову службу на боці Речі Посполитої. Реакція Батурина в таких обставинах була негативною. Щоправда, іноді в питанні занять запорожців промислами гетьман вважав за потрібне йти їм на поступки, дозволяючи нетривалий мир з Кримом.

В часи особливого загострення відносин актуалізувалися політичні питання. Запорожці починали висловлюватися проти соціальних порядків Гетьманату, проти зверхності Москви. Однак Низове Військо не було настільки рішуче налаштованим, щоб виступити проти Батурина. Найпридатнішою для цього виявилася ситуація, коли до Січі прибули татарські сили, котрі підтримували Петра Іваненка. Але й тоді «татарському» гетьману забракло підтримки як серед запорожців, так і серед населення Лівобережжя.

Гетьманська влада користувалася багатьма методами впливу на Січ: словесними — закликами, похвалами, погрозами; економічними — дарунками, постачаннями матеріальних засобів, блокуванням торгових шляхів; в часи особливої напруги і силовими — затримками посланців, ув'язненням запорожців, військовими операціями проти окремих запорозьких загонів чи значних військових сил (випадок з татарським військом, яке підтримало П. Іваненка). Посилення контролю над Запорожжям було одним з наслідків появи там російських фортець.

Значно скромнішими були можливості Січі. При позитивному розвитку відносин запорожці клопоталися про надання військової допомоги, жалування, дарунків. У моменти їх загострення висловлювали погрози,

могли завдати образ гетьманським посланцям. Надавити на економіку Гетьманату запорожці й не пробували, бо це вдарило би найбільше по них. Рішучою виглядала їх спроба змінити своє підпорядкування — перейти під владу Речі Посполитої. Однак, через невігідність такого розвитку подій для Польсько-Литовської держави, ініціатива виявилася позбавленою перспективи.

Завершення війни Російської держави з Османською імперією значною мірою змінило характер відносин Гетьманату і Запорозжя. Мир на Півдні і початок Великої Північної війни відкрили їхню наступну сторінку.

Протистояння Коша з Кисвом і Глуховом

Проблематика стосунків Коша Війська Запорозького Низового доби Нової Січі з київським генерал-губернатором та центральними установами Гетьманату через призму діловодства запорожців, попри ширину історичних студій з історії низового козацтва, доволі пунктирно відображена у вітчизняній історіографічній традиції. Безпосередньо даного питання у своїх працях торкалися Л. Львов, Є. Загоровський, В. Панашенко, Л. Гісцова, В. Мільчев та В. Брехуненко. Зокрема, ще наприкінці ХІХ ст. було зауважено спробу київського генерал-губернатора Й. Вейсбаха впливати на документообіг Коша з Кримським ханатом після повернення козаків у російське підданство¹⁶. Дещо згодом Є. Загоровський наголосив на особливостях підпорядкування Запорозжя гетьману К. Розумовському¹⁷. Однак подальше студіювання в цій царині фактично призупинилося на кілька десятиліть, доки на початку 1990-х років В. Панашенко та В. Стафійчук не загострили увагу на діловодному протистоянні Генеральної військової канцелярії і Коша¹⁸. Л. Гісцова підмітила у зміні риторики документації між київським генерал-губернатором і Кошем наступ на автономію запорожців¹⁹. В. Мільчев звернув увагу на

¹⁶ Львов Л. Отношения между Запорожьем и Крымом. — Одесса, 1895. — С. 26–27.

¹⁷ Загоровский Е. Взаимоотношения Запорожья и русской правительственной власти во время Новой Сечи // Записки Императорского Одесского общества истории и древностей. — Одесса, 1913. — Т. 31. — С. 65.

¹⁸ Панашенко В.В. Органи управління та їх канцелярії на Гетьманщині // Ділова документація Гетьманщини: Збірник документів. — К., 1993. — С. 7; Стафійчук В.В. Відбиття статусу Нової Запорозької Січі у формулярах листування з гетьманом К. Розумовським // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній свідомості / Матеріали міжнародної наукової конференції. — К.–Запоріжжя, 1997. — С. 348.

¹⁹ Гісцова Л.З. Архів Коша Нової Запорозької Січі // Нариси історії архівної справи в Україні. — К., 2002. — С. 140.

епістолярний стиль документування зносин низовиків з київським урядом²⁰. В. Брехуненко в контексті дослідження експансійних потуг Петербурга щодо Запорозжя побіжно зупинився на формі діловодства Коша з київським очільником та згадав про «діловодну війну» січовиків з Генеральною військовою канцелярією²¹. Однак особливості діловодного протистояння козаків з київським генерал-губернатором середини 30-х — 40-х років XVIII ст. та боротьба через діловодство за рівність з Гетьманщиною кінця 40-х — початку 50-х років залишилися на маргінесі історичних досліджень. Тому нашою метою є показати на прикладі документальних зносин боротьбу за збереження рівності запорозького козацтва з київським урядом, а також установами Гетьманщини — Генеральною військовою канцелярією та Генеральним військовим судом.

Перехід Війська Запорозького Низового із кримської під російську протекцію започаткував еру завершального періоду його історії. Починаючи з цього часу, існування низовиків перетвориться на череду звитяг і поразок у протистоянні з державною машиною імперії, яка матиме на меті нівелювання устрою і способу їхнього життя на кшталт інших козацьких анклавів. Відсутність письмового договору між Кошем та імперією, який би регулював статус січовиків після їхнього повернення, створювала підґрунтя для інкорпорації Запорозжя, наслідки якої вже на собі відчули козаки Дону, Яіка та Терека²². І хоча на початку 1735 р. в Лубнах відбулася зустріч козацької і московської делегацій для опрацювання механізмів співіснування запорозьців у імперському підданстві, проте, як підмітив В. Брехуненко, крім усної домовленості, яка не була офіційно закріплена на папері, більше нічого не вдалося досягнути²³. Це було дуже на руку Петербургу, оскільки полегшувало справу із «підкорення» Запорозжя.

Повернувшись під імперську владу, Запорозька Січ опинилася в подвійному підпорядкуванні: спочатку київського генерал-губернатора, а з відновленням гетьманства на початку 1750-х років — гетьмана К. Розумовського. Перший був офіційним представником російської влади і безпосереднім провідником імперської політики щодо запорозького козацтва. Як приклад російського «блага», яке волів насадити на козаків Київ, можна назвати хоча б спробу скасувати виборність військової

---

²⁰ Мільчев В. Соціальна історія запорозького козацтва кінця XVII–XVIII століття: джерелознавчий аналіз. — Запоріжжя, 2008. — С. 251.

²¹ Брехуненко В. Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVII–XVIII ст. — К., 2014. — С. 406, 409, 426, 428,

²² Докладніше про це див. Мільчев В. Соціальна історія... — С. 69–70; Брехуненко В. Назв. праця. — С. 426.

²³ Брехуненко В. Назв. праця. — С. 405.

старшини²⁴. Не набагато кращу політику до низових козаків провадив гетьман. Він безпосередньо втручався у справи Коша через свого представника на Січі — миргородського сотника В. Зарудного²⁵, маючи на меті контролювати політику старшини і бути в курсі всіх справ січового товариства. К. Розумовський також намагався контролювати кордони Запорозжя за допомогою гетьманських загонів городових і компанійських козаків або робив спроби запровадити гетьманську юрисдикцію у найважливіших карних справах²⁶. До того ж Військо Запорозьке Низове, на відміну від Гетьманщини і Слобожанщини, у своєму статусі перебувало значно вище: мало власне унікальне самоврядування, право на територію, міжнародні зносини²⁷. Це було приводом для заздощів, які вилилися у втручання як у внутрішні, так і зовнішні справи Коша. Таким чином, будучи у підпорядкуванні Києва і Глухова, Запорозжя ніби перебувало між молотом і наковаленью.

Наступальна політика на обмеження статусу Війська Запорозького Низового знайшла місце також і в діловодстві. Після повернення з Криму в 1734 р. козаки з часом були змушені наслідувати діловодну традицію Російської імперії, базовану на Генеральному регламенті 1720 р. До цього, як видно з уцілілої джерельної бази козацького походження, у

---

²⁴ Мова йде про намагання замінити виборність військової старшини на її пожиттєве призначення (Див.: *Андрієвський А.А.* Дела, касающиеся запорожцев, с 1715–1774 гг. // Записки Императорского Одесского общества истории и древностей. — Одесса, 1886. — Т. 14. — С. 260–720); Більше про спроби імперського уряду реформувати устрій Війська Запорозького Низового див.: *Мильчев В.* Нариси з історії запорозького козацтва XVIII століття (спроба історичної реконструкції на основі писемних джерел). — Запоріжжя, 2009. — С. 41–50.

²⁵ Миргородський сотник В. Зарудний був представником гетьмана К. Розумовського на Січі з березня 1752 р. по 1756 р. В його компетенцію входило доносити до гетьмана про справи на Запорозжжі, брати участь у Слідчих комісіях між козаками і татарами, слідкувати за виконанням гетьманських наказів. Він відзначався доволі жорсткою політикою і ставленням до козаків, що неодноразово призводило до конфліктів між ними. Показова ситуація з цього приводу виникла з кошовим отаманом Г. Лантухом (Федоровим), якого миргородський сотник вилаяв та побив. І коли такий проступок з похилим козаком зійшов йому з рук, то вже бійка з комендантом Новосіченського ретраншементу капітаном В. Федцовим була розцінена інакше — К. Розумовський був змушений прибрати його із Запорозької Січі (Див.: ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 1. — Спр. 848; Спр. 1408; Ф. КМФ-9. — Оп. 2. — Спр. 15; Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів 1734–1775. — Т. 4. — К., 2006. — С. 285–286, 289–293, 297–303; Т. 5: Реєстр Війська Запорозького Низового. — К., 2008. — С. 238–239, 242–247).

²⁶ *Стафійчук В.В.* Назв. праця — С. 348.

²⁷ *Брехуненко В.* Назв. праця. — С. 406; *Андрєєва С.С.* До питання про запорозько-татарські взаємини періоду Нової Січі // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Запоріжжя, 1998. — Вип. IV. — С. 101.

запорожців побутували документальні зносини, побудовані на засадах польсько-литовського діловодства. Зокрема, найпоширенішими різновидами документації були листи, універсали (останні використовувалися для внутрішнього документообігу) та цидули — короткі записки, часто без адресата і підпису²⁸.

Цілком очевидно, що епістолярний жанр зносин низового козацтва був чи не найбільш популярним. Як зауважив В. Мільчев, дипломатичне листування широко використовувалося в процесі обміну документацією Війська Запорозького Низового із державними установами і можновладцями Російської імперії²⁹. Такі дані підтверджуються спробами запорожців дотримуватися такої форми списування з київським генерал-губернатором. На момент зміни сюзерена з кримського на російський військова старшина Коша саме через листи документально вела переговори про вступ у російське підданство з київським генерал-губернатором Й. Вейсбахом³⁰. Цієї традиції у зносинах з даною особою січовики дотримувалися і після прийняття їх під імперську владу. Зазначений київський генерал-губернатор листом від 8 вересня 1734 р., адресованим до запорожців, згадував про їхні «письма», у яких він «усмотрил неотменную къ ея императорскому величеству всемилостивейшей нашей государыни верность»³¹. Такі дані свідчать, що Й. Вейсбаха особисто задовольняла така форма зносин Коша і Києва, і він нічого не мав проти епістолярного жанру у документообігу між ним і козаками.

Ба навіть більше, цей київський очільник відповідав їм взаємністю і сам притримувався епістолярію у переписці з Січчю. Що саме листи були основною формою списування між Києвом та Кошем у період каденції генерал-губернатора Й. Вейсбаха, дуже добре видно із початкового протоколу клаузул тогочасної губернської документації. Вони пронизані повагою до запорожців і позбавлені офіціозу і імперської зверхності, яка набуде чинності у київських документах на Січ у подальші роки. Зокрема, адресат (*inscriptio*) в посланнях київського генерал-губернатора Й. Вейсбаха має в усіх випадках ознаки листа: «Благородны і высокопочтенны господинь кошевой атаман», «Благородны і высокопочтенны господинь кошевой атаманъ Иван Малашевич Войска Запорожского Низового с товариством», «Благородны и высокопочтенны господинь кошевой атаман с товариством»³².

²⁸ Гісцова Л.З. Назв. праця. — С. 139.

²⁹ Мільчев В. Соціальна історія... — С. 251.

³⁰ Эварницкий Д. Источники для истории запорожских казаков. — Владимир, 1903. — Т. 2. — С. 1196.

³¹ Архів Коша Нової Запорозької Січі. — Т. 1. — К., 1998. — С. 77.

³² Там само — С. 73, 76–77.

Загалом період правління київського генерал-губернатора Й. Вейсбаха у документальних зносинах із Запорожжям можна назвати часом консенсусу, який задовольняв обидва боки. Та нечисленна джерельна база перших років перебування козаків у підданстві імперії засвідчує, що Києву на той час було байдуже, за яким різновидом документації списуватися із низовиками. У цей період київського генерал-губернатора швидше хвилювала готовність козаків служити новій (старій) країні і виконувати вказівки уряду, а не нюанси форми списування. Й. Вейсбах дуже переживав, аби Військо Запорозьке Низове не передумало у своєму виборі зміни монарха. Його хвилювання були не безпідставними, оскільки у цей час кримський хан та П. Орлик закидали козаків кореспонденцією з метою завадити їхньому переходу на російську сторону. Й. Вейсбах закликав запорожців не дослухатися до закликів хана і опального гетьмана, утриматися від листування з ними і, не читаючи, пересилати йому нерозпаковану документацію з Криму³³. Кіш також влаштував епістолярний стиль зносин з Києвом. Низове козацтво дослухалося до прохань генерал-губернатора на рахунок пересилки нерозпакованої кореспонденції з Криму та їх виконувало³⁴.

І хоча такі кроки запорожців свідчили про їхню повну лояльність до Києва і Російської імперії, однак стереотип козаків як зрадників вже вкорінився у свідомості військової і цивільної адміністрації. Російська історіографія кінця XIX ст. доносить до нас один з кроків Й. Вейсбаха, який можна вважати як втручання у козацьке діловодство та його міжнародну політику. Мова йде про спробу цього генерал-губернатора обмежити документообіг запорожців з Кримським ханатом³⁵. Наскільки такі дані відповідають дійсності, важко сказати, оскільки доказова база Л. Львова невідома. Звичайно, київський очільник прагнув всіляко відгородити козаків від зносин з Кримом, боячись їхнього повернення під юрисдикцію хана. У той же час він прекрасно розумів, що заборона обміну листами, навпаки, швидше призведе до загострення конфлікту між ним і козацтвом, а на це він піти не міг. Єдине, чого спромігся у цій ситуації київський генерал-губернатор, так це спробувати переконати кримського хана уникати списування між ним і Кошем, про що він повідомляв запорожців у листі від 11 серпня 1734 р.³⁶ Натомість думка про спробу обмеження Й. Вейсбахом листування між Запорозькою Січчю і ханатом видається доволі сумнівною.

³³ Там само. — С. 74.

³⁴ Там само.

³⁵ Львов Л. Указ. соч. — С. 26–27.

³⁶ Архів Коша... — Т. 1. — С. 76.

З другої половини 30-х — першої половини 40-х років XVIII ст. тональність у документальних зносинах Січі і Києва починає змінюватися. Із зміною Й. Вейсбаха на посаді київського генерал-губернатора М. Леонтьєвим Кіш почав отримувати директивно-розпорядчу документацію. Це було наслідком офіційного закріплення за київським генерал-губернатором юрисдикції над Військом Запорозьким Низовим³⁷. І хоча листи від цього київського урядника на адресу військової старшини ще надходили, однак поступово Київ почав нав'язувати Кошеві документальні зносини через ордери і накази, натомість від запорожців очікував різновиди виконавчої документації — рапорти та донесення.

Характерною особливістю київської документації, яка у цей час почала надходити на Запорожжя, була відсутність вказівки *nominatio* — різновиду документа. Мабуть, боячись реакції козаків на зміну форми списування, Київ не наслідуювався тоді прямо вписати, який за різновидом документ він відправив на Січ: наказ чи ордер. Але зміст і формуляр київської кореспонденції цього часу однозначно засвідчує її директивно-розпорядчу складову.

На це, зокрема, вказує по-перше, офіціоз початкового і кінцевого протоколу документа. Він знайшов прояв у вказівці імператорського титулу (чого, звичайно, не було в листах): «Ея імператорскаго величества самодержицы всероссийской», вказівці адресата: «Войска Запорожского Низового атаманам і козакам, и почтенному господину кошовому атаману Малышевичу, и всему Войску Запорожскому Низовому» та в дещо спрощеному: «Почтенному господину кошовому атаману Ігнатовичу і всему Войску Запорожскому Низовому», а також доволі «сухому» підписі: «Михаила Леонтьевъ»³⁸. Щоб зняти всі питання про видову належність документів із продемонстрованими клаузулами, наведемо початковий і кінцевий проколи листа М. Леонтьєва кошовому атаману від 25 липня 1744 р. Вказівка адресата має такий вигляд: «Почтенный господинъ кошевой атаман Аким Ігнатовичъ, Войска Запорожского Низового, мой благодетель» та підпис: «Вашъ, моего благодетеля, слуга Михаила Леонтьевъ»³⁹. Як бачимо, останній документ, сповнений поваги до кошового як «благодетеля», доволі відрізняється від «холодного» офіціозу попередніх двох. Достатньо порівняння окремих клаузул початкового та кінцевого протоколів формуляру документів (*inscriptio* та *subscriptio*), щоб зауважити видову різницю.

---

³⁷ Полное собрание законов Российской империи (далі — ПСЗРИ). — Т. 10. — СПб., 1830. — № 7161. — С. 20.

³⁸ Архів Коша... — Т. 1. — С. 396–397, 402–403.

³⁹ Там само. — С. 403.

По-друге, Київ відкрито сигналізував Кошеві відповідати на офіційну директивно-розпорядчу документацію одним з її виконавчих різновидів — рапортами: «И что у васъ происходит будетъ, ко мне репортовать со обстояительствы», «И что воспослидуесть, о томъ впредь со обстояительством меня репортовать»⁴⁰.

Поступовий перехід Києва з листів на ордери в зносинах з Кошем явно засвідчував, яку позицію зайняв російський уряд стосовно Запорожжя. У документальних зносинах з січовиками київський генерал-губернатор на цей час перейшов той рубікон, який давав надію на співпрацю і подальше нормальне співіснування київського уряду і Війська Запорозького Низового. Період прихильного до козаків Й. Вейсбаха залишився позаду. Натомість новий київський генерал-губернатор М. Леонтьєв, який займав чітку антизапорозьку позицію, давав зрозуміти кошовій старшині, що час загравання з низовиками минув.

Л. Гісцова вірно підмітила, що зміни в документообігу Війська з інституцією генерал-губернатора свідчать про посилення наступу імперського уряду на права Запорожжя⁴¹. Переміною форми документальних зносин із Січчю з листів на ордери та накази імперська влада переслідувала декілька цілей. Чи не основним завданням було ліквідувати такі «панібратські» відносини керуючої верстви Коша і київського генерал-губернатора, які склалися в часи Й. Вейсбаха. Епістолярний стиль списування з Києвом сприймався козацтвом як рівність респондентів і сприйняття їх як суб'єкта, наділеного правом на власну внутрішню і зовнішню політику. Тому не дивно, що однією з форм боротьби Січі за відстоювання своїх прав у стосунках з київським генерал-губернатором слід визнати прагнення запорожців зберегти зносини через листи як ознаку рівності⁴². Адже директивно-розпорядча документація по своїй природі безпосередньо втручалася у ту чи іншу галузь політики Запорозької Січі шляхом регламентації або контролю сфер діяльності Війська Запорозького Низового. Прихильний тон епістолярію відтепер замінявся на сухий наказ, обов'язковий для виконання.

Ще однією ціллю київського генерал-губернатора було зруйнувати запорозьке діловодство, базоване на польсько-литовській діловодній традиції, яке століттями культивувалося у низовиків. Пробувши у кримському підданстві двадцять п'ять років, козаки після повернення під імперську «ласку» рано чи пізно мусили опанувати бюрократизоване російське діловодство, насичене безліччю видів і різновидів ділової доку-

⁴⁰ Там само. — С. 402, 404.

⁴¹ Гісцова Л.З. Назв. праця. — С. 140.

⁴² Там само.

ментації. Директивно-розпорядчі документи у вигляді ордерів і наказів з Києва на Січ були також покликані прищепити козацтву саме імперську форму списування.

Запорожці здогадувалися, що тягне за собою заміна листів у кореспонденції з генерал-губернатором на офіційні папери. Вони вже встигли познайомитися з особливостями директивно-розпорядчої документації, перебуваючи під командуванням фельдмаршала Б. Мініха під час російсько-турецької війни 1736–1739 рр.⁴³ Тому заради збереження субординації, власних діловодних традицій та обмеження загрози втручання у політику Коша військова старшина почала опиратися новій формі документальних зносин, яку нав'язував Київ.

Не виходячи за рамки діловодства, низовики вперто відмовлялися списуватися з генерал-губернатором через виконавчі різновиди документації — рапорти та донесення. Замість них у зносінах з М. Леонтьєвим вони традиційно притримувалися листів. Актуалізована джерельна база однозначно свідчить про те, що через епістолярій січова старшина зносилась з київським генерал-губернатором ще протягом 1740–1744 рр. Це добре видно з листів кошових отаманів І. Хомича від 22 квітня 1740 р., С. Єремєвича від 19 листопада 1742 р., К. Малишевича від 23 червня 1743 р. та Я. Малого (Ігнатовича) від 15 березня 1744 р. Їхній початковий протокол, представлений адресатом і звертанням до нього, однозначно засвідчує епістолярний тип козацької документації до Києва, яка надходила в першій половині 40-х років: «Високородний и високоповелительный господин генерал лейтенант киевской губернии генерал-губернатор и кавалер Леонтиев. Благонадежный нам и милостивый добродию»⁴⁴, «Высокородный господинъ. Высокопревосходительный господинъ генераль аншефъ и ковалеръ и киевской губернии генераль губернаторъ Михайль Ивановичъ Леонтиевъ. Милостивый намъ добродию»⁴⁵, «Високородний господин. Высокопревосходительный господин генерал аншефт и кавалер і киевской губернии генерал губернатор Михайло Иванович Леонтьев, всемилостивейший наш добродею»⁴⁶, «Высокородный

---

⁴³ Архів Коша... — Т. 1. — С. 95–97; *Шпитальов Г.Г.* Запорозька кіннота у бойових діях російської армії 1735–1739 років // Південна Україна XVIII–XIX століття: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. — Запоріжжя, 2001. — Вип. 6. — С. 129.

⁴⁴ *Мицик Ю.А.* З джерел до історії Нової Січі // Південна Україна XVIII–XIX століття... — Запоріжжя, 1996. — Вип. 2. — С. 6–7.

⁴⁵ ЦДІАК України. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 879. — Арк. 23–23 зв.

⁴⁶ *Абросимова С.В., Мицик Ю.А.* Документи з історії українського козацтва в збірці Дніпропетровського історичного музею // Південна Україна XVIII–XIX століття... — Запоріжжя, 1998. — Вип. 3. — С. 25.

господинь. И высокопревосходительнейший господинь генераль аншефь и кавалерь и киевской губернії генераль губернаторь Михайло Ивановичь Леонтьевь, милостивій намь добродию»⁴⁷.

Козаки не цуралися відповідної форми документообігу і часто в листах на адресу київського генерал-губернатора конкретно давали знати, що даний документ був епістолярієм за різновидом. Так, наприклад, кошовий отаман Яким Малий (Ігнатович) у представленому листі за 15 березня 1744 р. доповідав М. Леонтьєву «сим листом» обставини справи⁴⁸.

Формально запорожці могли дозволити собі відстоювати своє право зноситися з генерал-губернатором листовно і ігнорувати рапорти та донесення. Київ прекрасно розумів, що на опанування складного бюрократизованого російського діловодства потрібен був час. Адже навіть Генеральна військова канцелярія ще не в достатній мірі засвоїла засади Генерального регламенту 1720 р.⁴⁹ Що ж було казати про козацтво, яке не перебувало в імперській орбіті близько чверті століття.

Звичайно, той факт, що запорожці вперто «чіплялися» за листування у зносинах з київським генерал-губернатором, не міг задовольнити М. Леонтьєва. Невідповідність форм зносин листами ордерам та намагання підкорити своїй владі «своевольных» козаків змусили київського генерал-губернатора скаржитися на них у Сенат та Колегію закордонних справ. Як згадував А. Андрієвський, київський очільник протягом 1742–1744 рр. висував ряд пропозицій в зазначені вище установи на рахунок реформування устрою Запорозької Січі⁵⁰. У них якнайкраще відбиті як власне ставлення генерал-губернатора до запорозького козацтва, так і плани його інтеграції до імперського тла. У цих кляузах у найвищі імперські інстанції М. Леонтьєв рекомендував заборонити щорічну зміну кошового отамана та призначити на його місце російського штаб-офіцера, допомагати здійснювати керівництво Військом якому мала інша військова старшина, курінні отамани та по кілька «лучших» козаків із кожного куреня⁵¹.

⁴⁷ ЦДІАК України. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 1143. — Арк. 2–2 зв.

⁴⁸ Там само. — Арк. 2.

⁴⁹ У Сенатському указі від 4 липня 1740 р. Генеральній військовій канцелярії наказувалося належним чином впорядкувати свій архів та позбавитися тих канцеляристів, які не вміли гідно виконувати свою роботу. Крім цього, Сенат вимагав, щоб «дела были порядочно ведены», натякаючи на безлад, який панував у головній установі Гетьманщини на початок 40-х років (ПСЗРИ. — СПб., 1830. — Т. 11. — № 8158. — С. 177).

⁵⁰ Андрієвский А. Запорожские выборы и порядки половины XVIII в. (По современным описаниям) // Киевская старина. — 1883. — Т. 6. — С. 128.

⁵¹ Там же.

У цих донесеннях на адресу Сенату і Колегії закордонних справ київський генерал-губернатор, звичайно, не міг оминати тему козацького діловодства. На думку М. Леонтьєва, урядові було необхідно позбутися вибору військового писаря, а на відповідну посаду при Кошеві призначити достойного канцеляриста з когорти писарчуків Генеральної військової канцелярії⁵². Більш детально про плани реформування запорозького діловодства Києвом дізнаємося з донесення київського генерал-губернатора в Сенат і Колегію закордонних справ у 1744 р. Згідно із задумами М. Леонтьєва, на Січ необхідно було направити ряд кваліфікованих і відповідальних канцеляристів, «приказное дело знающих», зі штату головної установи Гетьманщини. Вони мали бути свого роду дорадчим органом при кошовому отамані: нагадувати останньому про виконання ордерів і наказів, надісланих із Києва, пам'ятати про усі вказівки генерал-губернатора, а «не порядочные поступки и намерения отвращать»⁵³.

Звичайно, М. Леонтьєв не зміг оминати болючу для себе форму документальних зносин, яка встановилася між ним та Запорожжям. Зокрема, обов'язковою умовою для таких канцеляристів, які мали відряджатися із Глухова до Січі, було вміння «все присылаемые в Сеч указы и ордера знать», на які необхідно було «исправно б и учтиво рапорты сочинять»⁵⁴. Це ще раз яскраво доводить, наскільки Київ переймався небажанням низових козаків перейняти документацію російського діловодства, яка несла в собі загрозу втручання у їх внутрішню та зовнішню політику.

Аргументами київського генерал-губернатора у його петиціях на адресу вищих російських інстанцій були відсутність архіву, ключова роль військового писаря у політиці Коша (через неосвіченість основної маси запорожців), небажання відповідати на отримані ордери та накази. Проте чи не основними доказами необхідності реформування діловодної галузі, на думку М. Леонтьєва, були пряме ігнорування його наказів і ордерів і часте нерозуміння ним змісту козацької кореспонденції. Він жалівся, що в козацьких листах було неможливо сприйняти масив інформації, яка була несистематизована і містила в собі заплутаний клубок цілого ряду справ. У інших кошових епістоляріях його не влаштував об'єм документу, з якого зміст йому здавався не зрозумілим⁵⁵. Тому не дивно, що у своїх паперах, відправлених на Січ, київський генерал-губернатор називає ко-

⁵² Там же.

⁵³ Андриевский А. Дела, касающиеся запорожцев... — С. 322.

⁵⁴ Там же.

⁵⁵ Там же.

респонденцію Коша зневажливим словом «отписки»: «На отписки ваши сего февраля от 3 и 5, а мною полученные 14 чисель, предлагаю»⁵⁶, «Вашу господина кошевого атамана с товариством отписку минувшего апреля от 26 я сего мая 12 чисель получил»⁵⁷, «Сего декабря 1-го да 13-го две отписки ваши от 10-го да от 27 минувшего ноября отпущение я здесь получил»⁵⁸.

Загалом, період з другої половини 30-х — середини 40-х років XVIII ст. у специфіці документальних зносин Києва і Запорозької Січі можна охарактеризувати початком «підкорення» запорозьких козаків шляхом зміни документальної форми зносин. Прикметно, що київський очільник не пішов на відкриту конфронтацію з низовиками шляхом примусового насадження їм списування за російським зразком. Принаймні, відома доволі скупа джерельна база того часу замовчує про такі кроки з боку М. Леонтєва. Цілком імовірно, що імперський уряд боявся того негативного для себе ефекту, який міг виникнути у середовищі запорожців при спробі силою запрягти їх у документальну зверхність. Тому київським генерал-губернатором було обрано тактику делікатного підкорення Запорожжя. Київ з власної ініціативи, чергуючи з відправкою на Січ листів і різновидів директивно-розпорядчої документації (ордерів та наказів), поступово намагався «привчити» козаків як до особливостей російського діловодства, так і до ліквідації тієї формальної рівності, яку видавав епістолярій. Цей проміжок часу слід вважати своєрідним зондуванням ґрунту для спроб подальшої інтеграції Війська Запорозького Низового у тло Російської імперії.

Втім, на середину 1740-х років потуги Києва у зміні документообігу із Запорозькою Січчю увінчалися успіхом. Володіючи доволі обмеженою і розпорошеною джерельною базою, важко наразі констатувати, з якої причини запорожці капітулювали у «діловодній» війні з київським генерал-губернатором. Можливо, низовики з часом зрозуміли безперспективність опору російській адміністрації в особі останнього. Як слушно зауважив В. Брехуненко, запорозьке козацтво так і не змогло відіграти втрачені позиції, яке воно мало напередодні підтримки гетьмана І. Мазепи у російсько-шведській війні. До того ж Петербург вибудував у документальних зносинах з Низом чітку ієрархічну послідовність, у якій Києву відводилася роль посередника у списуванні Запорожжя із столицею⁵⁹. Думка історика підтверджується джерельним матеріалом.

⁵⁶ Архів Коша... — Т. 1. — С. 396.

⁵⁷ Там само. — С. 397.

⁵⁸ Там само. — С. 403.

⁵⁹ Брехуненко В. Назв. праця. — С. 428.

Встановлено, що посередництво київського генерал-губернатора у документообігу Січі з імператорським двором, Сенатом та Колегією закордонних справ мало місце ще за часів Й. Вейсбаха, тобто відразу після повернення козаків під російський протекторат⁶⁰. Продовжив цю традицію і його наступник М. Леонт'єв⁶¹. Останній лише в окремих випадках дозволяв січовикам напряму зноситися з Петербургом⁶². До того ж, як зауважив В. Мільчев, Запорожжя, затиснуте у лещатах фіксованих кордонів, змушене було, свідомо чи ні, копіювати форми відносин з державою, прийняті у решти козацьких військ імперії⁶³. А отже, не виключено, що Кіш зрозумів безперспективність документальної війни з київським очільником і визнав зверхність Києва. Саме тому запорожці поступово почали переймати російську форму діловодства, а у списуванні з київським генерал-губернатором перейшли на виконавчі різновиди ділової документації — рапорти та донесення.

Серед останньої групи першим таким документом, що дійшов до нашого часу, є донесення Коша М. Леонт'єву, датоване 25 липня 1746 р.: «Високородному господину і високопревосходительнейшому господину генерал аншефу и кавалеру, и кievской губернии генералу-губернатору Михайлу Ивановичу, его високопревосходительству Леонтьеву от Войска Запорожского Низового Покорниишое доношение»⁶⁴. Як видно з клаузул початкового протоколу, у даному документі, крім вказівки адресата (*inscriptio*), присутні також адресант (*intitulatio*) і різновид документа (*nominatio*). І хоча якоюсь мірою початковий протокол у адресаті нагадує листа, однак вказівка документа на його видову належність знімає усі питання.

Одним з перших рапортів є документ за січень 1747 р.⁶⁵ У початковому протоколі, на відміну від згаданого вище донесення, зазначений лише адресат та форма документа: «По титли господина Леонтьева Покорнийший рапортъ»⁶⁶. Подібний варіант зазначення адресата використовувався також і в донесеннях. І навпаки, варіант *inscriptio* згаданого вище донесення міг бути і в рапортах⁶⁷.

Капітуляція Війська Запорозького Низового перед Києвом, яка представила Кіш як нижчу інстанцію перед київським генерал-губернатором,

⁶⁰ Архів Коша... — Т. 1. — С. 74.

⁶¹ Архів Коша... — Т. 2. — К., 2000. — С. 303.

⁶² Там само. — С. 312.

⁶³ Мільчев В. Соціальна історія... — С. 71.

⁶⁴ Архів Коша... — Т. 1. — С. 272.

⁶⁵ Там само. — С. 283.

⁶⁶ Там само.

⁶⁷ Там само. — С. 303, 306.

стала ніби сигналом для інших установ включитися у боротьбу із Запорожжям щодо обмеження статусу останнього. Чи не найприкрішим було те, що естафету в київського урядника перехопили не інші імперські адміністрації, а гетьманська еліта. Першою на «запах крові» підтягнулася Генеральна військова канцелярія, яка забажала змінити форму документальних зносин із Запорожжям.

Як вірно підмітила В. Панащенко, Генеральна військова канцелярія у списуванні з Кошем використовувала промеморії⁶⁸ — різновид інформаційно-публікаторської документації, за яким зносилися рівні за субординацією установи. Така форма зносин з'явилася внаслідок Сенатського указу від 23 грудня 1736 р., який зобов'язував головну установу Гетьманщини з канцеляріями вести документообіг через промеморії⁶⁹. Отож, принаймні, до другої половини 40-х років XVIII ст. Генеральна військова канцелярія і Військова канцелярія Коша вважалися рівними за субординацією інстанціями. Це означає, що статус Війська Запорозького Низового дорівнював статусу Гетьманщини у складі Російської імперії, хоча автономія першого, як вже відзначалося, була значно ширшою.

На кінець 40-х років Генеральна військова канцелярія вирішила змінити форму списування з Кошем. Замість промеморій за прикладом київського генерал-губернатора вона забажала, аби запорожці зносилися з нею через виконавчу документацію — донесення⁷⁰. На думку дослідниці, такі кроки Глухова пояснювалися підпорядкованістю йому Запорозької Січі у справах місцевого управління⁷¹. Однак із цим твердженням не можна погодитися. По-перше, Військо Запорозьке Низове було підпорядковане гетьману К. Розумовському, який через Генеральну військову канцелярію та свого представника — миргородського сотника В. Зарудного намагався провадити свою політику на Січі. По-друге, у 1749 р., коли головна установа Гетьманщини вирішила змінити форму міжканцелярських зносин з низовим козацтвом, ще не було ані самого гетьмана, ані імператорського указу про підпорядкування йому Запорожжя.

Насправді причини зміни Генеральною військовою канцелярією виду документації у зносинах з Кошем крилися дещо в іншому. Однією із них була недалека перспектива вибору гетьмана після затяжного безгетьманського періоду. Ще 5 травня 1747 р. імператриця підписала указ Сенату «О бытии в Малороссии гетману по прежним правам и обыкновениям»⁷². Це сприяло консолідації гетьманської еліти, яка, очевидно,

⁶⁸ Панащенко В.В. Назв. праця. — С. 7.

⁶⁹ ПСЗРИ. — Т. 9. — СПб., 1830. — № 7130. — С. 1010–1011.

⁷⁰ Панащенко В.В. Назв. праця. — С. 7.

⁷¹ Там само. — С. 7.

⁷² ПСЗРИ. — Т. 12. — СПб., 1830. — № 9400. — С. 694.

будувала плани про підкорення Запорозжя. Іншою причиною, цілком імовірно, була заздрість до запорожців, які, незважаючи на «зраду», були наділені більш широкою автономією. До цього додалася зверхність керуючої верстви Гетьманщини, яка розглядала запорожців як конкурентів на головну роль в українському соціумі. Яскраво це можна простежити у одному з листів урядників Глухова до київської губернської канцелярії за 1750 р., де підкреслювалася «вищість» статусу Генеральної військової канцелярії щодо низовиків: «Войсковая генеральная канцелярия перед Запорожским Войском по преимуществу своему яко главное в Малой России»⁷³. Саме так, як слушно відзначив В. Стафійчук, розглядалася Генеральною канцелярією і зміна форми документування з Кошем⁷⁴.

Дату 12 вересня 1749 р. можна вважати початком «діловодної війни» Коша з Глуховом. Саме в цей день на Січ був адресований документ від Генеральної військової канцелярії директивно-розпорядчого характеру у формі наказу, а не традиційної промеморії⁷⁵. Зміну діловодної політики у зносинах із Січчю гетьманські урядовці обґрунтовували отриманням імператорського наказу про призначення їх «головною командою» над Військом Запорозьким Низовим. У документі Глухів закликав Кіш змінити списування з ним з промеморій на різновиди виконавчої документації. Якщо ж кошова старшина проігнорує даний наказ і надалі продовжуватиме зноситися через усталену форму документообігу, Гетьманщина пригрозила такі документи, не розпаковуючи, відправляти назад до Запорозжя⁷⁶.

Формально підставою для Глухова у зміні документальних зносин із Запорозькою Січчю був документообіг Генеральної військової канцелярії з Київською губернською канцелярією, який провадився через ті ж таки промеморії. Урядники Гетьманщини врахували той факт, що Запорозжя вже на той час підпорядковувалося київському генерал-губернатору. Це стало формальним приводом для обґрунтування перед імперською адміністрацією неможливості вести з Кошем документообіг за усталеною традицією, оскільки за таким же різновидом документації Глухів списувався з Києвом, якому була підпорядкована Січ. А це означало, що якщо київський урядник направляв директивно-розпорядчу документацію на низ Дніпра, то і Генеральна військова канцелярія на це має право, так як вони є рівними за субординацією установами, що підтверджує спису-

⁷³ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 9779. — Арк. 7 зв.

⁷⁴ Стафійчук В.В. Назв. праця. — С. 348.

⁷⁵ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 9779. — Арк. 12.

⁷⁶ Там само. — Арк. 12.

вання між ними через відповідну документацію. Це твердження як мантру Глухів доносив у численних промеморіях, адресованих Києву⁷⁷. Такі аргументи гетьманської еліти схиляють до висновку, що підпорядкування своїй владі Запорозжя було не тільки метою, а й засобом засвідчити авторитет і роль своєї головної установи в системі органів влади Російської імперії, незважаючи на те, що вона сама вже добряче була розчавлена імперським катком.

Помилковим у судженнях Генеральної військової канцелярії перед київською адміністрацією було те, що Кіш до першої половини 50-х років XVIII ст. ніколи не зносився з Київською губернською канцелярією, а лише безпосередньо з самим генерал-губернатором. Про це навіть писав кошовий Я. Малий (Ігнатович) у рапорті від 13 травня 1751 р. київському генерал-губернатору М. Леонт'єву з приводу звинувачень Генеральною військовою канцелярією Коша в зносинах по окремим справам з Київською губернською канцелярією, що не влаштовувало головну установу Гетьманщини. У цьому документі кошовий отаман чітко відзначив, що на час його каденції ні особисто ним, ні його попередниками жодного разу виконавча документація з Січі до Києва не була адресована Київській губернській канцелярії, а виключно київському генерал-губернатору⁷⁸. М. Леонт'єв виключно під особистим контролем тримав всі справи із Запорозжям, не залучаючи до них Київську губернську канцелярію. Остання безпосередньо зносилася з Кошем почала лише після смерті у 1753 р. київського очільника і призначення на його місце київського віце-губернатора І. Костюріна⁷⁹. А по-друге, головна установа Гетьманщини замовчувала той факт, що ніхто не відміняв згаданий Сенатський указ 1736 р., який зобов'язував її зноситися з канцеляріями через промеморії⁸⁰. До таких канцелярій належала Військова канцелярія Коша, що офіційно дозволяло їй будувати свої документальні зносини з Генеральною військовою канцелярією саме через рівноправну документацію.

На відміну від діловодного протистояння з Києвом, яке мало прихований характер, із Глуховом запорожці перейшли у відкриту конфронтацію. Не бажаючи зноситися через рапорти і донесення з Генеральною військовою канцелярією, що означало підпорядкування Запорозької Січі ще й Гетьманщині, козаки вперто чіплялися за усталений порядок списування — промеморії. Як слушно відмітив В. Брехуненко, у такий спосіб

⁷⁷ Там само. — Арк. 5–7 зв.

⁷⁸ Н.М. Пререкания ведомств по поводу Запорозжя в 1751 г. // Киевская старина. — 1898. — Т. 60. — С. 5.

⁷⁹ Абросимова С.В., Мицик Ю.А. Документи з історії українського козацтва... — С. 10.

⁸⁰ ПСЗРИ. — Т. 9. — № 7130. — С. 1010–1011.

вони намагались домогтися рівності Запорозжя та Гетьманщини⁸¹. Ця рівність означала не лише тотожний рівень гетьманської і січової установ (Генеральної військової канцелярії і Військової канцелярії), а й, очевидно, натякала на рівноправність запорозької і гетьманської еліт. Тому не дивно, що на знак протесту із Січі у Глухів і надалі продовжували відправлятися промеморії проти експансіоністської політики Гетьманщини. І хоча в справах фонду Генеральної військової канцелярії таких документів не знаходимо, про зятягість Коша щодо відстоювання рівноправної субординації двох відомств дізнаємося з тих же таки промеморій, адресованих із Глухова до Києва. У одній із них від 19 квітня 1750 р. гетьманські урядники жалілися на опір низового козацтва визнанню привілейованого статусу Генеральної військової канцелярії, що відобразилося у подальшому надсиланні документів у формі промеморій, а не донесень, як того вимагав Глухів⁸².

Відсутність козацьких промеморій в архіві головної установи Гетьманщини пояснюється тим фактом, що її урядники дотримувалися тих погроз, які адресувалися кошовій адміністрації у разі неприйняття нею нових форм документальних зносин. Йдеться про переадресацію назад до Січі тих кошових документів, на конверті яких зазначатиметься невідповідний різновид документації. Генеральна військова канцелярія вихвалялася перед Київською губернською канцелярією, що не приймала і не розпаковувала низову документацію у формі промеморій, а відправляла її назад до Коша разом з наказом для козаків перейти на виконавчі різновиди документації⁸³.

Щоб бути почутою гетьманською елітою, кошова Військова канцелярія почала вказувати на конвертах, що відправлений до Глухова документ був донесенням. Насправді ж, як видно з *nominatio*, *intitulatio* та *inscriptio* його початкового протоколу, це була «Промемория от Коша Войска Запорожского Низового в малороссийскую Генеральную войсковую канцелярию»⁸⁴. Цей документ оригінальний тим, що історія з ним не лише продемонструвала, на що було готове йти Запорозжя у відстоюванні своєї автономії, а й з його змісту простежується реакція січовиків на зазіхання Гетьманщини. У промеморії відбито обурення та гнів старшини за повернуті на Січ документи, поставлено вимогу надіслати копію указу в Кіш, за яким останній нібито підлягав юрисдикції Генеральної військової канцелярії, зроблено закид даній установі у перебільшенні її повно-

⁸¹ Брехуненко В. Назв. праця. — С. 409.

⁸² ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 9779. — Арк. 7.

⁸³ Там само.

⁸⁴ Там само. — Арк. 14–16; Див. також: Брехуненко В. Назв. праця. — С. 408–409.

важень⁸⁵. Апелюючи до монарших грамот та наголошуючи на «жаловани знаменами, бунчуками, булавами, и протчими гетманскими клейнотами, каковими и малоросийскихъ гетмановъ жалувано», запорожці нагадують, що вони перебувають під юрисдикцією «Киевской губернии генерала губернатора и кавалера Леонтева, а не в команде оной Войсковой генеральной канцелярии»⁸⁶. Кіш наголошував, що у разі подальшого відхилення його кореспонденції у формі промеморій, у яких запорожці повідомляли про становище на прикордонні, це може спричинити загрозу державним інтересам⁸⁷.

Варта уваги та частина аргументації запорозьких козаків, у якій згадано монарші грамоти, знамена, булави та інші клейноди, тотожні тим, якими «малоросийскихъ гетмановъ жалувано». Цей уривок з документа яскраво засвідчує, що запорожці себе позиціонували на одному щаблі з гетьманцями, а Військо Запорозьке Низове і Гетьманщину вважали рівноправними суб'єктами. Це ще раз підтверджує висловлену вище думку про сприйняття Кошем рівності гетьманської і запорозької еліт.

Стійка позиція січової адміністрації викликала у Гетьманщині широкий резонанс. Генеральна військова канцелярія буквально бомбардувала скаргами на свавільних запорожців Київ та Петербург, вимагаючи приструнити непокірних низовиків, змусити списуватися з нею через донесення і підкорити їх своїй владі⁸⁸. Ясність у майбутнє в стосунках Запорозжя та Глухова внесло відновлення гетьманства у 1751 р. Намагаючись залучитися підтримкою новообраного гетьмана, гетьманські урядовці схиляють його на свій бік. У частині кореспонденції до К. Розумовського за 1751 р. вони жалілися на конфлікт із запорожцями через форму документальних зносин і невизнання Кошем їхньої зверхності над ним. Генеральна старшина згадувала, що роком раніше, 28 листопада вони відправили на Запорозжя наказ про необхідність низовикам списуватися з ними через донесення, а «от Генеральной войсковой канцелярии указами или письмами къ какихъ титуляцияхъ к господину атаману кошевому с Войскомъ Запорозскимъ писано»⁸⁹. Прислухавшись до своїх підлеглих з Гетьманщини, гетьман наказав військовій старшині Коша визнати зверхність Генеральної військової канцелярії над Запорозькою Січчю та у документообігу з нею перейти на виконавчі різновиди ділової документації⁹⁰.

⁸⁵ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 9779. — Арк. 14 зв.

⁸⁶ Там само. — Арк. 15.

⁸⁷ Там само. — Арк. 16.

⁸⁸ Там само. — Арк. 5–8.

⁸⁹ Там само. — Спр. 10146. — Арк. 1.

⁹⁰ Там само. — Арк. 2.

Такий крок К. Розумовського, що поставив крапку у «діловодній війні» запорожців і гетьманців, пояснюється не лише намаганням підтримати своїх підопічних з Гетьманщини, а й спробою встановити особистий контроль над Запорожжям, яке у питаннях свого внутрішнього управління почало підлягати гетьману. Генеральна військова канцелярія разом із гетьманським представником на Запорожжі — миргородським сотником В. Зарудним зосередили у своїх руках виконавчі функції щодо контролю над Військом Запорозьким Низовим. Саме з 1751 р. Кіш регулярно почав отримувати із Глухова увесь комплекс директивно-розпорядчої документації, а із Січі — виконавчої⁹¹. Запорожжя удруге було поставлене на коліна, а гетьман нарешті домігся контролю над ним, до чого так прагнули чи не всі його попередники.

Підтримка, надана гетьманом К. Розумовським Генеральній військовій канцелярії, призвела до зростання апетитів у експансіоністській політиці Гетьманщини щодо Запорозької Січі. Доклавши чимало зусиль щодо підпорядкування своїй владі низовиків через примушення їх списуватися з нею через рапорти і донесення, генеральна старшина відважилася на доволі відчайдушний крок — спробу вивести Військо Запорозьке Низове з юрисдикції київського генерал-губернатора і підкорити його безпосередньо владі гетьмана.

Зокрема, в ордері Генеральної військової канцелярії Кошеві від 19 квітня 1751 р. відкрито висловлене обурення гетьманської установи виконавчими різновидами документації, за якими запорозьке козацтво списувалося з київським генерал-губернатором М. Леонтьєвим. Відправка з Січі до Києва документів у формі рапортів і донесень і очікування звідиля резолюцій Глуховом розглядалося як «не преличний поступок» військового писаря як керуючого Військовою канцелярією, а також загальом низовиків, котрі повинні були про всі справи докладати через Генеральну військову канцелярію своєму безпосередньому зверхникові — гетьману К. Розумовському⁹².

Кошовий отаман зі старшиною дав знати про це київському генерал-губернаторові М. Леонтьєву. Останній відповів запорожцям ордером від 28 травня того ж року про механізм розподілу функцій у сфері підпорядкування Запорожжя Києву і Глухову. Документ передбачав, що з усіх питань, котрі торкаються внутрішнього ладу Коша, запорожці мають рапортувати гетьману та Генеральній військовій канцелярії, а в справах міжнародних та секретних безпосередньо генерал-губернаторові⁹³. Такий

⁹¹ Архів Коша... — Т. 2. — С. 61–63, 72–73, 84, 92, 423.

⁹² *Н.М.* Пререкания ведомств... — С. 4–5.

⁹³ Там же. — С. 5.

переділ управління Військом Запорозьким Низовим був остаточно закріплений імператорською грамотою від 24 червня 1751 р.⁹⁴

Водночас і київський очільник не бажав випускати з-під свого контролю низове козацтво. З великою долею імовірності можна стверджувати, що саме з його подачі у відповідь на такий рішучий демарш Генеральної військової канцелярії Петербург висловив догану К. Розумовському. У столиці такий крок генеральної старшини, який, як видно із вище зазначеної імператорської грамоти, еліта Гетьманщини зробила без відома гетьмана, сприйнявся як доволі «дерзкий». Тому К. Розумовському наказувалося, щоб Військо Запорозьке Низове, крім підпорядкованості йому, й надалі залишалося під командою київського генерал-губернатора⁹⁵. Таким чином, на 1751 р. Запорожжя підпадало під подвійну юрисдикцію — київського генерал-губернатора і, через Генеральну військову канцелярію, гетьмана.

Цікавою була позиція М. Леонтьєва на час діловодного протистояння Коша і Глухова. Здавалося б, таке зазіхання генеральної старшини на його одноосібну владу над низовиками повинно було спровокувати київського генерал-губернатора на якісь кроки у відповідь. Натомість Київ відмовчувався. Не знаходимо жодного документа, який мав би примирити Січ і Гетьманщину або приструнити сторони конфлікту. Це нашттовує на висновок, що імперській владі, уособленій київським генерал-губернатором, яка використовувала принцип «розділяй і владарюй», було вигідне таке протистояння в середовищі українського соціуму. І лише коли Гетьманщина зазіхнула на одноосібний контроль над Запорожжям, послідувала відповідна реакція Петербурга.

Перемога Генеральної військової канцелярії у «діловодній війні» над Військом Запорозьким Низовим стала стимулом піти на протистояння з Кошем іншій установі Гетьманщини — Генеральному військовому суду. Показова ситуація з цього приводу склалася наприкінці 50-х років XVIII ст. у зв'язку зі спадковими землями майбутнього військового писаря А. Товстика. Він походив з містечка Лохвиця Лубенського полку. Після смерті батьків ще в 1746 р. розпочалася судова тяганина за спадкові ґрунти між ним та лохвицьким жителем М. Гараскевичем і його сестрою Марією. Однак на той час справа була призупинена у зв'язку з малолітством молодшого брата А. Товстика Єлисея⁹⁶.

⁹⁴ Н.М. Пререкания ведомств... — С. 6; Загоровский Е. Указ. соч. — С. 65.

⁹⁵ Н.М. Пререкания ведомств... — С. 6–7; ЦДІАК України. — Ф. 269. — Оп. 1. — Спр. 269. — Арк. 2.

⁹⁶ Військовий писар Андрій Семенович Товстик: Збірник документів / Упоряд., передмова і коментарі І.Л. Синяка. — К., 2010. — С. 15.

У 1759 р. справу стосовно спадку А.Товстика знову було відкрито у Генеральному військовому суді. Тому Генеральна військова канцелярія 21 березня того ж року і гетьман від 10 квітня 1760 р. наказували Кошеві відправити до суду в Глухів братів Терентенків (справжнє прізвище А. Товстика), які перебували на той час на Запорозжжі⁹⁷. З цього приводу на початок 60-х років, крім головної установи Гетьманщини і К. Розумовського, директивно-розпорядчу документацію на Січ почав відправляти також безпосередньо Генеральний військовий суд.

Першим документом цієї установи, надісланим на Кіш, є указ від 2 травня 1763 р. про те, що брати Терентенки довіряють свою судову справу зі спадковими землями їхньому родичу — військовому товаришу М. Яновському. Директивно-розпорядчий характер цього документа чітко засвідчує його *nominatio*, *intitulatio* та *inscriptio*: «Указь ея императорскаго величества самодержицы всероссийской з войскового Генералного суда Войска Низового Запорожского господину атаману кошовому с товариством». Те ж саме відбито також і на конверті цього документа⁹⁸. Такі ж укази Генерального військового суду у зв'язку зі справою А. Товстика на адресу Коша надходили в червні та листопаді наступного року⁹⁹.

На відміну від протистояння з Генеральною військовою канцелярією, коли запорожці продовжували зносити з нею за традиційною формою через промеморії, із судом була обрана інша тактика — ігнорування документації, яка з нього надходила. На двох із трьох указів Генерального військового суду до запорожців проставлена резолюція наприкінці тексту, зроблена у Військовій канцелярії Коша, що дана постанова залишиться без виконання через несумісність форми списування, на яку перейшов гетьманський суд: «Остается без исполнения с тем ево бачит и Воиску указом написанно»¹⁰⁰, «Сей указ оставлень без исполнения, потому что суд предлагает указом не в силе порядков в нарушение вольностей прав малороссийских а государственных привилегий»¹⁰¹.

Тактика, обрана Кошем у протистоянні з Генеральним військовим судом, була в цілому вірною. Цілком очевидно, що якби запорожці затіяли переписку із цією установою, то генеральною старшиною це сприйнялося б за ознаку слабкості. Ймовірно, що урядники суду, який перебував на одному рівні із Січчю по субординації перед Генеральною військовою канцелярією¹⁰², мали на меті підпорядкувати судову гілку

⁹⁷ Там само. — С. 16, 51–53, 66–68.

⁹⁸ Там само. — С. 74, 76.

⁹⁹ Там само. — С. 85–90.

¹⁰⁰ Там само. — С. 76.

¹⁰¹ Там само. — С. 88.

¹⁰² Про рівність Коша Війська Запорозького Низового і Генерального військового суду свідчить той факт, що останній, так само, як і низова Військова канцелярія,

влади Січі нормам гетьманського права. Але ліквідація Гетьманщини у 1764 р. не дала змоги головній гетьманській судовій інстанції розвинути свою експансіоністську політику щодо запорожців.

Конфлікти Коша Війська Запорозького Низового у царині діловодства з Гетьманщиною мали місце не лише у документообігу з установами, а й навіть з представниками полкової старшини. Як приклад можна навести конфліктну ситуацію, що виникла між запорозькими депутатами і представниками Полтавського полку у 1752 р., на час діяльності Старосамарської Слідчої комісії по розмежуванню запорозьких і гетьманських земель. Як видно з документів з'їзду, представники Гетьманщини і низового козацтва списувалися між собою листами¹⁰³. Проте 13 липня 1752 р. депутатами від Полтавського полку запорожцям була надіслана вимога — «требование»¹⁰⁴. Такий різновид документації хоч і не належить до директивно-розпорядчої складової, однак категоричність форми документа від полкової старшини не сподобалася запорожцям.

Цьому було кілька причин. По-перше, через вимоги (у відповідь на цей документ надходили повідомлення — «известия») Запорожжя, як правило, зносилося з офіцерським складом російських полків¹⁰⁵. По-друге, у випадку з Гетьманщиною, як видно з наявної джерельної бази, виключним правом у зносінах через вимоги з Кошем володіла лише офіційна особа — представник гетьмана на Січі — миргородський сотник В. Зарудний¹⁰⁶. Тому не дивно, що Кіш, маючи сумний досвід з Глуховом, насторожено віднісся до спроби полкової старшини Полтавського полку змінити форму документування.

зносився з Генеральною військовою канцелярією через донесення. Як приклад, можна навести донесення Генерального військового суду Генеральній військовій канцелярії та гетьманові К. Розумовському від 19 березня 1759 р. про розшук братів Андрія та Єлисея Терентенків на Запорозькій Січі для розбору справи щодо їх спадку (Див.: Військовий писар Андрій Семенович Товстик... — С. 49–50).

¹⁰³ Архів Коша... — Т. 3. — К., 2003. — С. 37.

¹⁰⁴ Там само. — С. 41.

¹⁰⁵ Як приклад, можна навести вимоги Коша обер-офіцерові переволочанського магазину прапорщиків Ф. Чернікову, датовані 13 жовтня 1755 р., підпоручику П. Чапличину від 15 квітня 1760 р. або прапорщику Старосамарського ретранжаменту Вербіну за 13 квітня 1771 р. (Див.: Архів Коша... — Т. 2. — С. 97; ЦДІАК України. — Ф. 229. — Оп. 1. — Спр. 63. — Арк. 138; Спр. 304. — Арк. 37).

¹⁰⁶ Про зносини гетьманського представника В. Зарудного та Коша через вимоги («требования») і повідомлення («известия») добре видно з документів справ січового архіву про пошку запорозького козака Ф. Кірасира з товариством, які викрали коней Донецького Успенського Предтечинського монастиря (Див.: Архів Коша... — Т. 4. — С. 285–286, 289–293, 297–303.), або складання перепису Війська Запорозького Низового 1756 р. (Див.: Архів Коша... — Т. 5. — К., 2008. — С. 238–239, 242–247).

Відповіддю запорозької депутації на такий випад гетьманських представників була зустрічна вимога, датована 14 липня 1752 р. У ній запорожці піддали критиці спробу полтавської полкової старшини нав'язати документообіг з ними через «требования», оскільки така форма зносин є «во уничтожение чести Войска Запорожского Низового»¹⁰⁷. Козацькі депутати в обороні своєї позиції посилалися на інструкцію полтавців, яким наказувалося списуватися з ними через повідомлення («сообщения») ¹⁰⁸. Тобто, полкова старшина свідомо порушувала урядову інструкцію, мабуть, маючи на меті стати не стільки зверхниками над козаками, як принизити або просто позлити останніх.

У підсумку відмітимо, що діловодні стосунки Коша з Києвом та Глуховом від середини 30-х до початку 50-х років XVIII ст. можна охарактеризувати як певний час рівноправні відносно підконтрольності російській і гетьманській адміністраціям. Будучи рівними з Києвом з часів генерал-губернатора Й. Вейсбаха, запорожці поступово стають підпорядкованими його наступнику М. Леонтьєву. Останній спочатку орієнтувався на традиції попередника у зносинах з низовиками через листи, однак поступово почав нав'язувати їм директивно-розпорядчі різновиди списування, очікуючи у відповідь виконавчу документацію. Така діловодна експансія Києвом Запорожжя завершилася перемогою першого на середину 1740-х років. Відносно легка капітуляція козаків стала прикладом для зміни форми документальних зносин з Кошем для Генеральної військової канцелярії. «Ніж у спину» запорожцям генеральна старшина встромила наприкінці 40-х років XVIII ст., порушивши питання зміни документообігу з нею на кшталт київського генерал-губернатора. Незважаючи на відкриті протести січовиків, із втручанням гетьмана Кіш у війні за форму списування з головною установою Гетьманщини був змушений капітулювати вдруге. Втрата Запорожцям своїх позицій у діловодній війні з Генеральною військовою канцелярією стала сигналом для інших відомств Гетьманщини (як бачимо, навіть полкової старшини) у спробі змінити форму документальних зносин. А це, в свою чергу, вело до втручання генеральної і полкової старшини у справи Коша, викривало їхні підступні наміри мінімізувати автономію запорожців та виставляло їх у ролі зверхника по відношенню до низовиків.

¹⁰⁷ Архів Коша... — Т. 3. — К., 2004. — С. 42–43.

¹⁰⁸ Там само. — С. 42–43. Повідомлення («сообщения») використовувалися Кошем у зносинах з російськими полками і депутатами у Слідчих комісіях (Див.: Там само. — С. 127, 160, 487, 565).

СИМВОЛИ Й АТРИБУТИ
ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ

Розділ 12

«ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО ВОІН ЗНАМЕНИТИЙ»: ВИТОКИ, СУТНІСТЬ ТА ЕВОЛЮЦІЯ ДЕРЖАВНОГО ГЕРБА УКРАЇНСЬКОГО ГЕТЬМАНАТУ

Майже 200 років (з кінця XVI до кінця XVIII ст.) гербом Війська Запорозького — Низового та Українського Гетьманату — слугував козак з мушкетом. З тією чи іншою графічною видозміною його зображення карбувалося на печатках гетьманів, Коша, Генеральної військової канцелярії, Канцелярії Малоросійського скарбу, Генеральної лічильної комісії, інших вищих урядових установ козацької держави. У XVIII ст. зображення козака з мушкетом остаточно утверджується як державний герб Гетьманату та набуває ознак загальнонаціонального символу.

Історична традиція

Найдавніша письмова згадка про запорозький герб міститься у збірці віршів «На жалосний погреб зацного рицера Петра Конашевича Сагайдачного, гетьмана Войська його королевської милості Запорозького, зложон през інока Касіана Саковича, ректора шкіл Київських, в Братстві, мовленії од його спудеїв на погребі того зацного рицера в Києві, в неділю Проводную, року Божого тисяча шістьсот двадцять второго». Один з віршів, що має промовисту назву «На герб сильного Войська його королевської милості Запорозького», започатковує в козацькому історіописанні традицію про надання цього герба польськими королями: «Кгди мензства запорозцов кролеве дознали, теди за герб такого їм рицера дали»¹. Однак автор віршованих рядків не конкретизує, хто з монархів зробив таке надання.

Пізніша козацька літописна традиція схильна вважати часом появи зображення козака з мушкетом 1576 р., коли разом з іншими клейнодами печатка з таким гербом була надана Війську Запорозькому королем Речі Посполитої Стефаном Баторієм. Так, у літописі гадяцького полковника Григорія Граб'янки «Действія презельной и отъ начала поляковъ крвавшой небывалой брани Богдана Хмелницкого, гетмана запорожского, съ поляки», що датується 1710 р., згадується: «А в літо 1576 за Стефана Баторія, короля польського, козаки в лучший еще строй учиненні. Той же король, — нотує далі козацький літописець, — видя у козаков мужество

---

¹ Українська поезія. Кінець XVI — початок XVII ст. — К., 1978. — С. 322–338.

великоє із татари на бранєх... присла ім корогов, бунчук і булаву, і на печаті герб — рицар з самопалом і на голові колпак перекривлений...»².

Цю думку доносить до читача й автор «Краткого описанія Малороссіи» (імовірно, завершеного 1734 р.), яке, за оцінкою його першого публікатора О. Левицького, є «компіляцією, вірніше вибіркою з літопису Грабянки»: «При Стефане же Баторіи короле полскомъ въ томъ же 1576 году, козаки въ лучшій порядокъ устроени, который ради ихъ мужества, поставилъ самъ имъ гетмана, давъ имъ коруговъ, бунчукъ и булаву, и печать съ гербомъ, то есть рицерь с самопаломъ, на голове колпакъ перекривленный, и рогъ при боку...»³. Новизною стала деталізація опису озброєння козака, зокрема, згадка про порохівницю.

Змістовно близьке до попередніх свідчень і повідомлення щодо запорозького герба у «Книзі Забіл», що зберігається у Чернігівському обласному історичному музеї ім. В.В. Тарновського: «При короле Стефане Баторіи дано Гетмана Богданка и Старшыни учредилъ межъ ними, и далъ Гетману Булаву Короговъ Бунчукъ и печать сребромъ Воиска рицерь зъ самопаломъ, на голове колпакъ перекривленный, и рогъ при боку...»⁴. Особливістю цього повідомлення є згадка імені гетьмана — Богданка, за якого відбулося таке надання. Щоправда, термін «герб» у даному випадку відсутній. Мова йде тільки про печатку, яка, як зазначено в тексті, була срібною. Відомо, що над упорядкуванням збірника документів працювали, крім самого Івана Забіли, двоє канцеляристів, які переписували виписки із «Синопису» та скороченої редакції згаданого вище «Краткого описанія Малороссіи». Їм приписується й оздоблення збірки ілюстраціями.

Про джерельну спорідненість усіх трьох пам'яток — літопису Граб'янки, «Краткого описанія Малороссіи» та «Книги Забіл» — промовляє унікальний малюнок сріблястою фарбою державної печатки України у вигляді герба, представленої в останньому з перерахованих вище артефактів. Про глибоке ідейно-сміслові навантаження печатки свідчить напис чорнилом латинською мовою: «**Divina Providencia sigillum Ucrainie anno 1576**» (Провидінням Божим печатка України року 1576)⁵. Впадає в око тотожність «печатки» з малюнком герба Війська Запорозького, відтвореного у літописі Григорія Граб'янки. У згаданому літо-

² Действия презельной и отъ начала поляковъ крвавшой небывалой брани Богдана Хмельницкого, гетмана запорожского, съ поляки ... въ граде Гадячу, трудомъ Григорія Грабянки собранная ... Року 1710. — К., 1854. — С. 21–22; Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / Пер. із староукр. — К., 1992. — С. 26.

³ Краткое описаніе Малороссіи // Летопись Самовидца. — К., 1878. — С. 214.

⁴ *Сутий І.* Герб України XVIII ст. // Знак. — 2006. — Ч. 38. — С. 2.

⁵ 1000 років української печатки: Каталог виставки. — К., 2013. — С. 226–228.

писі малюнок герба (що це саме герб, переконливо свідчить вміщений нижче вірш з промовистою назвою «На герб Малоросійський») поєднано з написом «**ПЕЧАТКА МАЛОЇ РОСІЇ ЙОГО ЦАРСЬКОЇ ПРЕСВІТЛОЇ ВЕЛИЧНОСТІ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО**». Помічене ототожнення термінів (герб — печатка) пояснює незрозуміле, на перший погляд, іменування герба печаткою у «Книзі Забіл» та вказує на першоджерело запозичення — літопис Граб'янки.

На позиції Баторієвого надання герба запорожцям перебував й «абшитований полковий обозний» Стефан Васильович Лукомський. У цьому переконує витяг з його твору «Собрание историческое, изъ книгъ древняго писателя Александра Гвагнаина и изъ старихъ русскихъ вернихъ летописей Абшитованнимъ полковимъ обознимъ Стефаномъ Василиевимъ синомъ Лукомскимъ сочиненное в малоросійскомъ городе Прилуке 1770 году»: «...1576 году король полскій Стефанъ Баторій, видя козаковъ противъ турковъ и татаръ толь славную храбрость и отвагу, привель ихъ въ лучшій порядокъ: гетмана имъ и старшину определиль, знамя, булаву, бунчукъ и печать съ войсковимъ гербомъ пожаловаль, то есть: стоить рицерь, мушкетъ на правомъ плече держашій, левою ж рукою за бокъ свой держится, съ того жъ левого боку шабля и рогъ (въ которомъ прежде козаки порохъ огнестрелній бивало носятъ), на голове колпакъ перекивленій»⁶.

Загалом все це вказувало на широко розповсюджене в козацько-старшинському середовищі переконання про Баторієве надання герба та, водночас, циркуляцію у козацькому літописанні вузького джерельного кола.

Обмежена джерельна база та відсутність спеціальних праць щодо генези запорозького герба та печатки призвели в цілому до адаптації істориками XIX–XX ст. твердження про зв'язок геральдичного образу козака з мушкетом з королівським наданням 1576 р. Наприклад, часткове, значною мірою піонерське, висвітлення дана проблематика знайшла у відомій праці А. Скальковського «История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского»⁷, у якій автор приймає тезу про Баторієве надання клейнодів запорожцям.

Більш обережно до вирішення ключового питання щодо обставин появи у запорожців власної символіки підійшов на початку XX ст.

---

⁶ Собрание историческое, изъ книгъ древняго писателя Александра Гвагнаина и изъ старихъ русскихъ вернихъ летописей Абшитованнимъ полковимъ обознимъ Стефаномъ Василиевимъ синомъ Лукомскимъ сочиненное в малоросійскомъ городе Прилуке 1770 году // Летопись Самовидца. — К., 1878. — С. 349–350.

⁷ Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. — Одесса, 1886.

кубанський історик П. Короленко, чия праця «Клейноды Черноморских козаков: Историческая справка» досі залишається фактологічно найповнішою і неперевершеною. Відомий дослідник з цього приводу висловився обережно: «Є деякі підстави припускати, що запорозьке військо на початку свого існування мало у себе клейноди: булаву та військову печатку, однак були вони пожалуванні Баторієм, — коли вони служили цьому королю зі своїм отаманом Яном Оришевським, чи виправлені військовим коштом з точністю невідомо»⁸.

Праці А. Скальковського та П. Короленка є набутками першого історіографічного етапу у дослідженні еволюції та функціонування запорозьких клейнодів, який припадає на XIX — початок XX ст. Натомість другий історіографічний етап — XX ст. — це час, коли «в радянській науці ідеологічні константи домінували в історичних дослідженнях і визначали їхні пріоритети. Само собою зрозуміло, що тема символів та атрибутів влади української козацької держави залишалася на узбіччі історіографічного процесу»⁹. Якщо можна так висловитися, вона успішно мігрувала у сферу спеціальних історичних дисциплін і набула обмеженого вузькофахового, до певної міри маргінального, характеру.

Новий вибух зацікавлення козацькою атрибутикою, вексилологією, геральдикою та сфрагістикою відбувся наприкінці 90-х років XX — на початку XXI ст. Зусиллями істориків І. Ситого, Ю. Савчука вдалося значно розширити джерельну базу, піднести зазначену проблематику на новий дослідницький рівень. Особливий внесок у розробку її певних галузок належить О. Однороженку, який сфокусував свої дослідження на козацькій сфрагістиці та геральдиці. Історик вдалося ввести у науковий обіг нові джерела, опрацювати й узагальнити великий документальний масив та вибудувати на цьому ґрунті нові ідеологічні конструкції. Зокрема, він здійснив критичний аналіз теорії Баторієвого надання та його відображення в козацькій літописній традиції.

Дослідник не лише критично оцінює надання герба Стефаном Баторієм у 1576 р., а й відкидає можливість будь-якого королівського надання загалом. Він стверджує, що геральдична традиція, зумовлена формуванням привілейованого козацького стану, сформувалася на власному (місцевому) суспільно-політичному ґрунті. На думку О. Однороженка, виплекана козацькою старшиною «легенда про надання герба ставала важливою складовою цілої традиції про реформу Баторія, на якій ґрун-

⁸ Короленко П. Клейноды Черноморских козаков: Историческая справка // Кубанский сборник. — Т. XVII. — Краснодар, — 1912. — С. 427.

⁹ Савчук Ю. Клейноды Славного Війська Запорозького Низового (музейні студії). — К., 2007. — Вип. II. — С. 19.

тувалися соціальні та політичні претензії козацтва», та «саме герб як зовнішній атрибут соціальної ідентифікації, як ознака привілейованого статусу, найбільше надавався до використання в якості засобу підтвердження цих козацьких претензій на вольності»¹⁰. Своїм теоретичним постулатам вчений знаходить підтвердження у низці обставин джерелознавчого характеру. Зокрема, він вказує на відсутність згадки про надання герба у «Постанові про низовців від 16 вересня 1578 р.». При цьому, покликаючись на М. Грушевського, наголошує, що у документі «говориться про вручення реєстровим козакам великої королівської корогви, на якій, ймовірно, було зображено державний герб Речі Посполитої»¹¹, та висловлює припущення: «Очевидно козацькі літописці просто розширили перелік наданих козакам клейнодів, оскільки крім печатки в їх описах фігурують бунчук і булава, які в “Постанові...” також не згадані»¹².

Не меш цікаві й інші аргументи, які спонукають дослідника «бачити в розповіді про надання герба не більше ніж легенду». Одним з них є згадка у літописах «про таку деталь козацького озброєння як порохівниця». Наведемо міркування історика з цього приводу без купюр: «Проглянувши всі наявні печатки Війська Запорозького Низового кінця XVI — першої половини XVII ст. не важко прийти до висновку, що дана деталь на них відсутня. З'являється вона лише в другій половині XVII ст. і присутня майже на всіх державних гербах Війська Запорозького (Гетьманату) та Війська Запорозького Низового, з чого можна зробити єдиний висновок: автори козацьких літописів описували сучасні їм герби з перенесенням останніх на часи Баторієвої реформи». На що можемо зауважити, що у літописі Григорія Граб'янки, де вперше зустрічаємо згадку про Баторієве надання та опис герба Війська Запорозького, згадка про порохівницю відсутня. Тоді як на малюнку козака з мушкетом, вміщеному у тому ж таки літописі, — порохівниця зображена. Це «протиріччя» опису та малюнка змушує нас до більш обережного і глибшого проникнення у сутність вкрай скупих джерел з даної проблематики. Воно якщо цілковито не руйнує вищенаведений «єдиний висновок», то достатньо міцно його підважує. Понад це необхідно мати на прикметі текстологічну спорідненість і прямиий зв'язок, як це ми показали вище, більшості джерел другої половини XVII–XVIII ст., які висвітлюють питання королівського надання. Тож загальна апеляція до козацьких літописців, на наш погляд, не зовсім слухна.

¹⁰ *Однороженко О.* Геральдичні традиції українського козацтва // *Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. — Т. 2.* — К., 2007. — С. 183.

¹¹ *Грушевський М.* *Історія України-Руси.* — К., 1995. — Т. VII. — С. 155.

¹² *Однороженко О.* Геральдичні традиції українського козацтва... — С. 183–184.

Наступна теза вченого, покликана скріпити висновки дослідника, полягає в тому, «що цей «наданий» герб використовувало нереєстрове козацтво. До того ж на жодній із запорозьких печаток кінця XVI — першої половини XVII ст. немає згадки королівського титулу¹³, що було б логічним у разі надання запорозького герба річпосполитським урядом і використання його реєстровим військом»¹⁴. Однак, міркуючи від супротивного, можемо дійти «незручних» висновків: так як зазначення на гетьманських печатках середини XVII ст. формули «його королівської милості» не можна розглядати доказом королівського надання герба (козака з мушкетом), так само й відсутність королівського титулу «на жодній із запорозьких печаток кінця XVI — першої половини XVII ст.» не можна вважати самодостатнім аргументом щодо заперечення такого надання. У цьому зв'язку цікаво, що найдавніша письмова згадка про герб Війська Запорозького першої половини XVII ст. — вірш «На герб сильного Войська його королевської милості Запорозького» містить у назві формулу «його королівської милості».

Останній блок аргументів вченого щодо заперечення Баторієвого надання цілковито побудований на логічній інтерпретації історичних подій та фактів: «Характерно, що в найдавнішій письмовій згадці про запорозький герб, у «Віршах на жалосный погребъ зацного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного» від 1622 р., в яких також говорилося про надання цього герба польськими королями: “Кгды мензства запорозцовъ кролеве дознали теды за гербъ такого имъ рыцера дали”, не конкретизується, за якого саме короля відбулося це надання. Логічно було б припустити, що автор першої чверті XVII ст. мав би ліпше знати обставини надання, ніж літописці XVIII ст. Варто відзначити і той факт, що в найдавнішому козацькому літописі — “Літописі Самовидця” взагалі не згадано про надання герба польською владою»¹⁵. Такий підхід нам видається апріорі вразливим.

Не вступаючи в розгорнуту повномасштабну дискусію, відзначимо слушність багатьох аргументів та стрункість теоретичних конструкцій історика. Разом з тим, відзначимо, що деякі твердження є недостатньо переконливими, окремі постулати надто категоричними, аргументи не завжди рівноцінними, а логічні судження в окремих випадках носять хисткий суб'єктивний характер. Крім того, у роздумах дослідника залишається «непоміченою» така дрібна деталь: розбіжність, нехай незначна,

¹³ *Однороженко О.* Українські державні, земельні та міські печатки козацької доби (кінець XVI–XVIII ст.). — Харків, 2003. — С. 24.

¹⁴ *Однороженко О.* Геральдичні традиції українського козацтва... — С. 184.

¹⁵ Там само.

у датуванні. Козацькі літописи фіксують 1576 р. (перший рік приведення короля до присяги), тоді як в аналізованих текстах рефреном мовиться про ключову дату — 1578 р.¹⁶ (реформування козацького устрою).

Натомість не можна не погодитися з твердженням О. Однороженка, якому вдалося віднайти найдавніший відбиток гербової печатки козаків при документі від 15 вересня 1592 р.¹⁷ (донедавна найдавнішим з відомих вважався відбиток печатки із зображенням козака з мушкетом, який зберігся на універсалі гетьмана Григорія Лободи, виданому у Корсуні 31 серпня 1595 р.¹⁸), що «час виготовлення названої печатки, а разом з тим і час створення запорозького державного герба, докладно визначити не можна через незначну кількість документальних свідчень, відомих нам на сьогодні. Але, безсумнівно, це сталося дещо раніше, ніж про то говорить актовий матеріал».

Отже, резюмуємо: ми в жодному випадку не обстоюємо погляд про Баторієве надання. Але разом з тим вважаємо, що питання часу творення і обставини початкового етапу легітимації герба Війська Запорозького залишаються надалі відкритими. Адже гіпотетично можливий і «компромісний» варіант: королівське підтвердження знака, що вийшов з козацького середовища. На наш погляд, досі маємо брак критичної маси документальних свідчень, які б дали змогу остаточно розв'язати порушену вище історичну дилему. Що ж до оцінки загального перебігу історичних подій та їхнього впливу на геральдичні процеси, то цілком згодні, що «формування козацької державності за порогами в другій половині XVI ст. вимагало, поруч з іншим, зовнішнього вираження політичних прагнень нового державного організму, який ще не здобув зовнішнього визнання, але потребував цього. Впровадження практики використання державного герба, зокрема на печатці, свідчить про відкриту претензію на визнання Запоріжжя в якості самостійної політичної сили»¹⁹.

Гене́за герба Війська Запорозького

Історична канва еволюції герба Війська Запорозького має ще одну самобутню рису — вона віддзеркалює унікальне явище розвитку козацького державного організму, який «вже на початках формування у XVI ст. мав два державних ядра. Їх уособлювали січовики, що територіально

¹⁶ Там само. — С. 183.

¹⁷ Там само. — С. 181, 183.

¹⁸ *Грабовецький В.В., Гавриленко В.О.* Невідомий універсал і найдавніша козацька печатка гетьмана Григорія Лободи з 1595 р. // Середні віки на Україні. — К., 1971. — Вип. 1. — С. 204–208.

¹⁹ *Однороженко О.* Геральдичні традиції українського козацтва... — С. 184.

тяжіли до Запорозької Січі й гуртувалися навколо неї, та реєстровці, стрижнем організації яких слугував полковий устрій, поширений головно на Подніпров'ї і запроваджений військовими реформами короля Речі Посполитої Стефана Баторія. З часу Богдана Хмельницького розмежування у загальнонаціональному козацькому «таборі» стало ще виразнішим. Воно призвело до автономного, осібного розвитку двох державних утворень — власне Запорозької Січі під назвою Славне Військо Запорозьке Низове та Війська Запорозького (Гетьманату). Парості державного організму Гетьманщини (1648–1782) — козацької держави, що постала з енергетичного поля Національної революції середини XVII ст., виявилися більш потужними і не тільки засвоїли попередню назву, а й успадкували військову організацію та державну символіку²⁰.

Відтак постала гостра проблема розрізнення обох козацьких спільнот. Розмежування гербів Війська Запорозького Низового та Війська Запорозького (Гетьманату) відбулося завдяки трансформації герба низовців, який було доповнено списом, встромленим у землю. І хоч автор неодноразово цитованого вище «Собрания исторического...», покликаючись на польського історика XVII ст. С. Твардовського, вважав, що згадана геральдична композиція з'явилася одночасно з Баторієвим наданням 1576 р.: «Тогда жъ и запорожскимъ козакамъ учредилъ атамана, кошового и все ихъ начали и таковие жъ войсковіе клейноти какъ и гетману пожаловаль, токмо к печати ихъ предъ рицеромъ копье стоящее, воина бодрствующаго знаменующее, прибавилъ»²¹, на відбитках печаток січовиків фіксуємо цю видозміну тільки на рубежі XVII–XVIII ст. (відомий відбиток 1700 р.²²). Наважимося припустити, що таке розмежування сталося дещо раніше — невдовзі по смерті Богдана Хмельницького, який політичною пуповиною був пов'язаний із Запорожжям. Цю хронологічну прогалину (1657–1700 рр.) появи та використання списа на печатках Низу заповнила матриця, що зберігається у колекції Державного історичного музею у Москві і нещодавно була введена в науковий обіг²³. Завдяки унікальній пам'ятці значно поглиблено хронологічний горизонт у розме-

²⁰ Савчук Ю. Одиссея козацьких прапорів / The Odyssey of Cossack flags. — Stockholm, 2012. — Р. 13.

²¹ Лукомскій. Собрание историческое... — С. 350.

²² Ситий І. Печатка Війська Запорізького низового та печатка коша суддівська на документах XVIII ст. зі збірки Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського // Друга наукова геральдична конференція: Збірник тез повідомлень та доповідей. — Львів, 1992. — С. 69.

²³ Савчук Ю. Невідома матриця печатки Війська Запорозького Низового зі збірки Відділу нумізматики Державного історичного музею у Москві (сфрагістичний шкіц) // Terra Cossacorum: студії з давньої і нової історії України: Наук. зб. на пошану доктора іст. наук, проф. Валерія Степанкова. — К., 2007. — С. 317–338.

жуванні геральдичних та сфрагістичних традицій Війська Запорозького Низового та Гетьманату до третьої чверті XVII ст.

Історики одностайні в тому, що, за влучним висловом С. Лукомського, «пред рицеромъ копье стоящее, воина бодрствующаго знаменующее» якнайкраще демонструє мілітарний характер герба Славного Війська Запорозького Низового та успішно віддзеркалює одну з головних ролей низового козацтва — його прикордонно-вартувану функцію. Разом з тим, у духовній культурі козацтва спис має особливе смислове навантаження, на що вказує, наприклад, його обов'язкова присутність на народній картині «Козак Мамай»²⁴.

Принагідно відзначимо, що спис низовців двічі відтворювався як елемент державної печаті Війська Запорозького (Гетьманату). Вперше у цій ролі він використовується на печатках (обох типів) гетьмана Брюховецького 1663 р. А згодом — 1671 р. — карбувався і на клейноді М. Ханенка. О. Однороженко слушно вбачає в цьому промовистий політичний знак і вважає, що присутність елемента герба Низового Війська «мала вказувати на вирішальну роль Запорожжя при обранні на гетьманство названих вище запорозьких кандидатів»²⁵.

З часу Хмельницького до Розумовського геральдична традиція Гетьманату була безперервною. Козак з мушкетом незмінно репрезентував верховну владу і саму козацьку державу. Єдиним винятком, який ще більше підкреслив історичну закономірність, був геральдичний прецедент з військовою печаткою Петра Суховієнка. Останній здобув гетьманську булаву за підтримки Кримського ханату. Хан Аділ-Гирей винагородив гетьмана печаткою, що мала зображення лука з двома стрілами. Символіка нового герба була настільки незвичною, що це відразу привернуло увагу козацтва. Зокрема, дорошенківські козаки погрожували поламати Суховієві лук і стріли своїми «старожитними мушкетами», натякаючи в такий спосіб на складову частину державного герба Війська Запорозького — мушкет (самопал)²⁶.

Звичайно, упродовж майже двох віків відбувалася певна еволюція зовнішнього вигляду козака: зображення в русі чи статичним, варіативність постави, деталізація озброєння. Ці зміни здебільшого віддзеркалювали притаманний епосі мистецький стиль, художній смак, почерк граверів, техніку виготовлення. Разом з тим, за усією мистецькою роз-

²⁴ Марченко Т.М. Козаки-Мамаї. — К., 1991. — 80 с.

²⁵ Однороженко О. Геральдичні традиції українського козацтва... — С. 186.

²⁶ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. — Т. VII. — СПб., 1880. — С. 84, 154; Чухліб Т. Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663–1713). — К., 2004. — С. 95.

маїтістю зображень печаток Війська Запорозького (Низу та Гетьманату), що перебували у вжитку близько двох століть, не можна не побачити два типологічні мегаблоки²⁷. Історик І. Ситий, який одним з перших звернув на це увагу, запропонував власне пояснення принципових розбіжностей: «До Многогрішного* козак зображувався у простому, без прикрас, одязі, що було даниною традиції степового братства, низового лицарства, де не існувало бідних, багатих, старших і менших, а всі вважалися рівними. Але процес соціального розшарування давався взнаки. Цей гетьман і всі його наступники змінюють зображення. Перед нами постає вже не степовий лицар, а представник козацької старшини у вишуканому вбранні, прикрашеному тканим орнаментом, у гордовитій позі»²⁸. Безперечно, вказану трансформацію зумовили, з одного боку, соціальні процеси: кристалізація в суспільній свідомості ідеї козацької держави, потреба її гідної репрезентації, з іншого — мистецькі віяння, властиві тій чи іншій історичній епосі уподобання.

Тлумачення символіки (змісту) герба

На окрему увагу заслуговує інтерпретація герба. Вперше тлумачення його змісту та обставин появи мало місце у першій половині XVII ст. у віршах «На жалосний погреб зацного рицера Петра Конашевича Сагайдачного...». Автор поетичного твору «На герб сильного Войська його королевської милості Запорозького», не деталізуючи історичних обставин, нав'язує геральдичну традицію до королівського надання. Він вбачає у козаку лицаря, наділеного найважливішими чеснотами — передовсім служінням та відданістю у захисті Батьківщини, обороні її вольностей. У притаманній манері панегіричного віршування — надзвичайно популярного в Україні виду поезії першої половини XVII ст. — Касіян Сакович вихваляє та возвеличує військову вправність та здібності запорожців, формуючи в уяві читача позитивне сприйняття збірного символічного образу мужнього воїна-захисника:

Кгди мензства запорозцов кролеве дознали,
Теди за герб такого ім рицера дали.
Которий ото готов ойчизні служити,
За вольность її і свой живот положити.

²⁷ Савчук Ю. Невідома матриця... — С. 322.

* Мається на увазі III тип його печатки, який перебував у вжитку 1670–1688 рр.

²⁸ Ситий І. Гетьманські та козацькі печатки (українська сфрагістика) // Україна — козацька держава: Ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах. — К., 2004. — С. 547.

І, як треба, землею альбо тиж водою —
Вшеляко он способний і прудкий до бою²⁹.

Висвітлення символіки державного герба Війська Запорозького зустрічаємо і в козацьких літописах XVIII ст. Воно наслідувало попередню традицію як за змістом, так і за формою. У найпопулярнішому серед рукописної «козацької» літератури літописі Григорія Граб'янки (про що свідчить рекордна кількість списків — на сьогодні, разом з нововідкритими та реконструйованими, дослідники нараховують їх понад 50) відомості про герб також представлено віршем. Навіть маємо композиційну схожість та певну спадковість традиції. В обох пам'ятках XVII і XVIII ст. вірші на герб поєднані з малюнками герба. Споріднюють два джерела і тексти похвали гетьманам: у першому випадку — Сагайдачному, другому — Хмельницькому.

Вірші на герб Малоросійський³⁰

Войска Запорожского воиень знаменитій
Вооружень бодрствуєть отчизну хранити,
Аще и враговъ, коихъ не зрить предъ собою,
Обаче оружїе готово до бою.
Имать темъ встаючи супостати сильни,
Хотенїя своего падоша омилни,
Ибо вестъ сей завчасу предварати злomu,
Да въ порабощенїи не будетъ некому, —
Якоже дело бодра пастора суца
Воспятити къ стаду волка грядуща³¹.

Вірші на герб Малоросійський

Війська Запорозького воїн знаменитий
Щохвилини ладен край свій боронити,
І хоч супостата не зрить пред собою,
Однак зброя завжди готова до бою.
У повсталих сила полягає в тому,

²⁹ Подається за публікацією у кн.: Українська поезія. Кінець XVI — початок XVII ст. — С. 322–338.

³⁰ Беручи під увагу, що, за твердженням сучасних дослідників, «важкий, риторичний стиль Граб'янки, вживання архаїзованого синтаксису і лексики значно утруднюють сприйняття твору читачем...», нижче пропонуємо переклад зі староукраїнської, що з'явився друком у видавництві «Знання» 1992 р. Однак точність перекладу поетичного твору викликає певні застереження.

³¹ Действїя презельной и отъ начала поляковъ крвавшой небывалой брани Богдана Хмельницкого... — С. 1.

Що боронять волю батьківського дому.
В першу-ліпшу хвилю стануть проти злого,
Щоб не зрїть в неволі нікого живого.
Бо відомо здавна — справа пастуха
Від отари гнати хижого вовка.

Спільним для обох поетичних творів, які розділяє майже століття (1622 р. і 1710 р.), є також позитивна оцінка та захоплене возвеличення козака з мушкетом як збірного образу всього козацтва, що є завжди наготові до збройного та відважного захисту Вітчизни та її вольностей.

Слушно відзначити присутність у поетичному творі звучання деяких актуальних нот та певного суб'єктивного моменту, пов'язаного з непростю політичною біографією і громадянською позицією Григорія Граб'янки. Як відомо, він перебував у складі делегації наказного гетьмана Павла Полуботка і був ув'язнений разом з ним у Петропавлівський фортеці. Козацький літописець широким спектром засобів барокового твору, зокрема, несподіваними метафорами та символіко-алегоричними прийомами, завуальовано маніфестує супроти тиранії Петра, декларує непоборність власного народу та непримиренність з його «порабощенієм».

Наприкінці компаративного аналізу основних джерел з історії герба Війська Запорозького авторства Касіяна Саковича та Григорія Граб'янки вважаємо за необхідне акцентувати увагу на заголовках, якими титуловано вірші. У першому випадку назва «На герб сильного Войська його королевської милості Запорозького» промовляє радше про становий характер герба, його належність, нехай і провідній, верстві, яка змагалася за свої вольності та політичне утвердження. Натомість у літописі Граб'янки як у підписі до малюнка **«ПЕЧАТКА МАЛОЇ РОСІЇ ЙОГО ЦАРСЬКОЇ ПРЕСВІТЛОЇ ВЕЛИЧНОСТІ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО»**, так і титулі поетичного твору «Вірші на герб Малоросійський» віддзеркалюється вже загальнодержавний характер герба, наголос ставиться на територіальній ознаці останнього. Тут вперше зображення козака з мушкетом іменується «гербом Малоросійським». Менш ніж за півстоліття — у середині XVIII ст. — ця назва не тільки закріпиться у суспільній свідомості, а й домінуватиме розмаїттям нових форм («герб Малоросії», «герб Малоросійської Нації», «Національний» і, зрештою, як про це свідчать архівні документи, «Государственный»), що демонструватимуть державну окремішність та національну ідентичність українців. Детальніше про впровадження нової термінології вестиметься мова у наступному параграфі.

Літопис Григорія Граб'янки в геральдичному аспекті позначений ще одним новаторством: малюнок герба супроводжується підписом —

«ПЕЧАТКА МАЛОЇ РОСІЇ ЙОГО ЦАРСЬКОЇ ПРЕСВІТЛОЇ ВЕЛИЧНОСТІ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО». Це пояснює, висловлюючись образно, ретвіт цього геральдично-сфрагістичного прецеденту у «Книзі Забіл». Термінологічне суміщення «герба» та «печатки», очевидно, відбулося з огляду на вузьку, як на той час, сферу використання герба. Головно на Державній печаті, яка також інколи іменувалася «Національною». Хоча маємо докази відтворення герба на деяких інших раритетах середини XVII ст.³²

Крім віршованої посвяти та малюнка герба Війська Запорозького, згадку про герб також знаходимо у самому тілі тексту літопису. Повідомлення привертає дослідницьку увагу інтерпретацією причин появи герба «козак з мушкетом». За Григорієм Граб'янкою, король надає козакам герб, «видя у козаков мужество великое із татари на бранех...»³³. Для порівняння: у «Кратком описані Малороссіи» з цього приводу мовиться ще більш загально — «ради ихъ мужества»³⁴. «Книга Забіл» не містить жодних коментарів з цього приводу та обмежується констатацією самого факту надання сукупно з упровадженням посади гетьмана. Найбільш цікаву та оригінальну редакцію роздумів навколо причин надання герба польським королем представив Стефан Васильович Лукомський. У своєму «Собрании историческом...» він, дещо деталізуючи подію, наслідує Григорія Граб'янку: «Стефанъ Баторій, видя козаковъ противъ турковъ и татаръ толь славную храбрость и отвагу, привель ихъ въ лучшій порядок... И повелель имъ (козакам. — *Авт.*) битъ на страже противъ татаръ около Днепровскихъ пороговъ во всякой всегда поготовности»³⁵. Однак представник козацької старшини доповнює усталений погляд прямою мовою короля, в якій, крім іншого, декларується висока місія та епохальна роль козацтва: «а объ ихъ храбрости разсуждая, провещаваль, сказивая: “буде-де из техъ юнаковъ когдась Речь послитая волная”»³⁶.

---

³² Зокрема, герб Війська Запорозького прикрашає портрет гетьмана Богдана Хмельницького на гравюрі В. Гондіуса 1651 р. Герб має незначні зміни: відсутність шаблі в козака, декорування поза щитовими елементами (над щитом п'ять прапорів, обабіч щита дві гармати на колесах, здолу колесо з віссю). Герб «козак з мушкетом» також вирізьблений на водосвятній чаші, яка належала гетьману (Див.: *Савчук Ю.* Гетьманські клейноди та особисті речі Богдана Хмельницького у колекціях музеїв Європи (пошук, знахідки, атрибуція). — К., 2006. — С. 76–77).

³³ Действия презельной и отъ начала поляковъ крвавшой небывалой брани Богдана Хмельницкого... — С. 21–22.

³⁴ Краткое описание... — С. 214.

³⁵ Собрание историческое... — С. 349–350.

³⁶ Там же.

Козак з мушкетом — «герб Національний»

Середина XVIII ст. посіла особливе місце в історії герба Війська Запорозького. Гетьманування Кирила Розумовського (1750–1764) стало не тільки добою останнього піднесення Українського Гетьманату, а й періодом повномасштабного утвердження державної символіки, що відображала гетьманський ренесанс та сприяла кристалізації національної та історичної самосвідомості провідної суспільної верстви.

«Козак з мушкетом» набуває високого суспільного статусу — герба Нації — й широкого використання. Каталізатором змін став ордер гетьмана Кирила Розумовського від 8 березня 1755 р., яким вперше регламентувався порядок використання «Герба Нації». Високим розпорядженням (в офіційній кореспонденції, як вже згадувалося, козацька старшина також користується назвами «герб Малоросійський», «герб Малоросії», «герб Нації Малоросійської», «Національний Герб») зобов'язувалось на сотенних прапорах козацьких полків, виготовлених коштом Малоросійського Скарбу, зображати з одного боку «Герб Нації», з другого — «той сотне, чем оная сотня печатається»³⁷. Ротація прапорів хоч і не передбачала одночасної і повної заміни сотенних знамен, однак дуже швидко набула завидної динаміки. Прапори нового зразка з'явилися в усіх десяти малоросійських полках. У деяких, як Прилуцький, було впроваджено нові зразки на 100%. Про масштабність і масовість цього процесу промовляє той факт, що в окремих сотнях, наприклад, Мглинській Стародубського полку (нині територія Російської Федерації) вимагали заміни сотенного прапора не з причини його зношеності, а через різницю у зовнішньому вигляді зі знаменами інших сотень: «...и на оном де **Національного надлежащего гербу не имеется**»³⁸. Загалом на підставі збережених архівних документів нам вдалося виявити та облікувати 50 випадків виготовлення сотенних прапорів за новим взірцем — із зображенням Національного герба. Це становить близько 30% загальної кількості сотень усіх малоросійських полків³⁹.

Поважний вік правового акта — майже 260 років — пробуджує почуття національної гідності: не кожен державний народ може нині

---

³⁷ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі — ЦДІАК України). — Ф. 269. — Оп. 1. — Спр. 1723. — Арк. 1. Вперше повний текст ордера (однієї з його копій, які мають незначні відмінності) опублікований з побіжним коментарем у 2000 р. (див.: *Савчук Ю.* 8-ме Березня це наше свято! (Погляд на березневі свята крізь призму української геральдики) // ППК (Політика і культура). — 2000. — № 8 (43). — С. 18).

³⁸ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 17658. — Арк. 2.

³⁹ *Савчук Ю.* К вопросу о знаменной реформе К. Разумовского 1755–1764 гг. // Материалы VIII нумизматической конференции. — М., 2000. — С. 217–219.

засвідчити легітимність Національного (Державного) герба подібним правовим документом. Утім, політико-правові наслідки ордера, його, без перебільшення, історична роль знайшли прояв й у низці інших важливих нюансів.

Зокрема, під час листування у справі виготовлення сотенних прапорів за новим взірцем, що відбувалося між Гетьманом, Генеральною військовою та полковими канцеляріями, стосовно «Герба Малоросії» — козака з мушкетом — використано термін «Государственный». Дана дефініція якнайкраще засвідчує тогочасні політичні уявлення козацької еліти. Вона суперечить псевдонауковому твердженню щодо браку форм самоорганізації та політичної самосвідомості української нації та козацької еліти, зокрема, щонайменше у XVIII ст. Вагомості додає незаперечний факт використання терміна «Государственный» не тільки під час цитування «полкового доношення», а й у тексті резолюції гетьмана: «Сотенное той Сотне Седневской знаміє зделать с положениемъ на одной стороне гербу Нацеи: а и з другой Сотенного той Сотне, но понеже в полку Чернеговском привиліюванних сотенних местечокъ и въ нихъ Сотенних гербовъ неть, но до сего де на исправленних в некоторыхъ сотняхъ внов знаменахъ, за определениемъ пол: Черн: кріи приказанно написать герби с одной стороны **Государственный** (виділення наше. — *Авт.*)[,] а з другой полку Чернеговского[.] Для того повелеваем оной пол: Чер: Кріи какъ на протчїихъ полку Чер: вновъ зделаних сот: знаменах (от пол: Кріи велено написать (підкреслений текст закреслено його автором. — *Авт.*)) за определениемъ полковой Чернеговской Канцелярії написаны **гербы с одной стороны Государственной**[,] а з другой того полку Чернеговского такъ[.] и на оном сотенном Сотне Седневской новозделанном знамени велеть написать»⁴⁰.

Таким чином, розчерк пера останнього українського гетьмана К. Розумовського 8 березня 1755 р. ствердив юридичну силу ордера, що спонукає до розгляду у новому ракурсі деяких аспектів політичного життя Гетьманату кінця XVIII ст., один з яких — генеза ідеології відокремності та державної незалежності як складової політичної культури панівної козацької верстви. Березневе розпорядження гетьмана слугувало втіленням реальної політичної дії, вектор якої був спрямований на розширення та зміцнення автономії козацької України, плекання власної державної традиції.

---

⁴⁰ Савчук Ю. Сотенні прапори Чернігівського полку другої половини XVIII ст. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. праць: У 2 частинах. — Ч. 12. — Част. II. — К., 2005. — С. 21–22.

Закономірно, що після ліквідації гетьманського уряду у 1764 р. атрибути гетьманської влади викликали неспокій у російських правлячих колах. Тож невдовзі — 1766 р. — відбулося заміщення «гербу старожитного Земли Украинской» на цілком новітній символ, який відобразив нові суспільні реалії й уособлював собою інші політичні цілі та ідеологічні концепції, що їх впроваджував імперський уряд.

Малоросійський генерал-губернатор Петро Румянцев запропонував свою версію головного геральдичного символу. Провідна ідея останнього полягала у поєднанні територіальних гербів «пяти княженіи Малую Росію составляющихъ» та виразній демонстрації їхнього підпорядкування імперській символіці. «Герб Малороссіи» в остаточному варіанті мав такий вигляд: «на золотой Императорской мантии подъ Императорскою короною в щиту Россійской Императорской гербъ то есть в золотомъ поле черной двоеглавной орель ... на груди онаго орла в щиту подъ княжескою короною изображены гербы пяти княженіи Малую Росію составляющихъ, а именно: 1) Гербъ Кіевской в голубомъ поле ангель въ серебряной одежде въ правой руке держашей серебряной мечъ, а левой щить тогожь металла. 2) Гербъ Черниговской в серебряномъ поле черный одноглавный орель съ золотою на голове короною съ носомъ и ногами золотыми жъ держашей въ левой ноге діагонально золотой крестъ. 3) Гербъ Переяславской, в красномъ поле серебряная башня о трехъ вверху зубцахъ на зеленой земле стоящая. 4) Гербъ Новгорода Северскаго, в красномъ же поле до половины щита происходящая золотая стена чернымъ мурованная, о четырехъ зубцахъ. 5) Гербъ Стародубской, в серебряномъ поле зеленой дубъ стоящей на зеленой же земле»⁴¹. Румянцевський герб Малоросії перебував у вжитку до 1782 р. і відійшов у небуття разом зі скасуванням полково-сотенного устрою та повною ліквідацією козацької автономії.

Імперська влада, впроважуючи поспіхом радикальні геральдичні зміни, добре усвідомлювала духовну силу старожитнього козацького клейноду та розуміла, що старовинні атрибути влади — виразні ідеологічні символи національної та державної окремішності. Упродовж віків вони були історичними свідками та носіями традицій козацької автономії. Щодо цього вельми показовим є імператорський указ 1734 р., що з'явився у зв'язку зі смертю гетьмана Д. Апостола та тимчасовою ліквідацією інституту гетьманства, яким «в церкви, где погребен Гетман Апостол, булавы и бунчука, как сделанных вновь так и письменных на картине не

⁴¹ О перемене прежней запорожской печати // Гербовед. — 1914. — № 5. — С. 74.

ставить, и какая булава или бунчук сделаны от дома его вновь те отобразь, заплаत्या настоящую цену во что им стали»⁴².

Історичне відродження козака з мушкетом

Підсумовуючи лаконічні нотатки щодо історичної традиції герба Війська Запорозького — зображення козака з мушкетом, вважаємо доцільним пунктирно означити подальшу долю «Герба Нації», яка знайшла своє продовження у карколомних подіях ХХ ст.

Національно-визвольні змагання початку ХХ ст. знову покликали Національний герб до публічного життя та громадського служіння. Козак з мушкетом посів центральне місце емблематичної композиції великої печатки Української Держави, запроєктованої Георгієм Нарбутом і затвердженої гетьманом Павлом Скоропадським 18 липня 1918 р. Однак з часом козацький герб мусив поступитися символам політичних наступників владного олімпу.

Нові горизонти історичної перспективи відкрили перед «Гербом Нації» доленосні події останніх десятиріч — здобуття Україною незалежності та ухвалення 1996 р. нової Конституції. У відповідності до вимог ст. 20, яка передбачала створення Великого Державного Герба, «козак з мушкетом» — герб Війська Запорозького (Низового та Українського Гетьманату), усвідомлений за козацької доби як державний та національний, — посів гідне, історично обумовлене місце у Великому Державному Гербі України⁴³. Конституційна норма рельєфно відобразила не тільки складний історичний шлях державного розвитку, а й належним чином вшанувала головний символ найдемократичнішої та найгероїчнішої доби вітчизняної історії, що вивершує у свідомості пересічного українця ідеали свободи, повновладдя народу, спадкоємність державотворчих традицій та духовні цінності козацтва.

Вибір козака з мушкетом як однієї з фігур щитотримачів був не випадковим. На думку авторів проекту Великого Державного Герба України, він базувався на логіці дослідження історичного процесу, поміченої вченими ще на початку минулого століття. Так, у 1912 р. під час дискусії, що виникла у середовищі дослідників української геральдики стосовно вибору національного символу, який міг би слугувати державним гербом, науковці висловили думку про можливість, задля досягнення святої згоди, компонувати герб держави з емблемами, що представляють державотворчі центри сходу і заходу України. Тоді відомий

⁴² Полное собрание законов Российской империи — Т. IX. — № 6578.

⁴³ Конституція України: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>

львівський історик С. Томашівський дійшов висновку: «Отож, якщо дуалізм, то лев і запорожець»⁴⁴.

Подальший перебіг історичних подій підтвердив слушність такої думки. Саме ці емблеми були обрані для самоідентифікації державами, що постали на українських теренах за доби національно-визвольних змагань початку ХХ ст. Як зазначалося вище, в період Української Держави гетьмана Скоропадського Г. Нарбут розробив державну печатку із зображенням козака з мушкетом, а Закон Ради Державних Секретарів про самостійність земель Австро-Угорської монархії від 12 листопада 1918 р., схвалений наступного дня у Львові Українською Національною Радою, передбачав для ЗУНР герб у вигляді золотого лева на блакитному полі⁴⁵.

Найавторитетніші вчені, серед них академік Михайло Грушевський, надавали зображенню козака з мушкетом першість поміж історичних державних гербів⁴⁶. Пріоритетність цього символу визнавали і знавці геральдики Г. Нарбут та В. Модзалевський. Інший дослідник, автор брошури «У справі герба України», вбачав у ньому «плід творчості тільки нашого народу» і зазначав, що «між гербами інших народів і держав не маємо подібного... До того ж образ козака — твір пишного, блискучого періоду нашої історії, коли весь загал народу пробудився від буденного життя і станув до боротьби в обороні національної незалежності»⁴⁷. Беззаперечно, у цьому сенсі «козак з мушкетом» не тільки не втратив свого історичного значення, а й набуває актуального звучання для сьогодення, в якому можемо віднайти паралелі тій історичній епосі.

* * *

Таким чином, поява герба Війська Запорозького — зображення козака з мушкетом — зумовлена складними перипетіями суспільно-політичного розвитку, пов'язаного з формуванням державних форм та провідної ролі у цьому процесі козацької верстви. Баторієве надання герба 1576 р. потребує документального підтвердження та надалі залишається у площині наукової дискусії. Документальна фіксація герба датується кінцем ХVІ ст.

Історична традиція герба Війська Запорозького до середини ХVІІ ст. має спільне русло. Розмежування символіки на герб Славного Війська Запорозького Низового та Війська Запорозького (Гетьманату), яке, імо-

⁴⁴ *Томашівський С.* Український національний герб // Неділя. — 1912. — 29 вересня.

⁴⁵ *Якимович Б.* До питання про українську національну символіку // Пам'ятки України. — 1989. — № 3. — С. 44–45.

⁴⁶ *Скотинський Т.* Український герб та прапор. — Львів, 1935. — С. 17–18.

⁴⁷ *Леонід К.* В справі герба України // Шлях. — 1918. — Ч. 2. — Лютий. — С. 33–40; Окр. відб.: К., 1918.

вірно, мало місце у третій чверті XVII ст., доповнило герб низовців зображенням списа, встромленого у землю.

Символіка обох гербів, зважаючи на спільні витoki, є близькою. Вона має мілітарний зміст і віддзеркалює військовий характер обох державних утворень XVII–XVIII ст.

В умовах державної автономії Гетьманщини зображення козака з мушкетом за короткий період еволюціонувало з символу провідного суспільного стану до статусу загальнодержавного і, зрештою, національного. Суспільна легітимація, провідником якої виступила козацька старшина, піднесла його на сакральний рівень і вбачала в його появі Боже Провидіння.

Герб став не тільки загальним символом, найвищим атрибутом та репрезентантом верховної влади, а й однією з ідеологічних підвалин державного та національного будівництва. Особливої історичної ваги у цьому зв'язку набув ордер гетьмана Кирила Розумовського від 8 березня 1755 р. — єдине правове рішення найвищого державного рівня, що спеціально регулює використання державної символіки.

Радикальні зміни державної символіки 1766 р. не мали історичного підґрунтя і віддзеркалювали нові історичні реалії, спричинені ліквідацією державної автономії.

Відродження образу козака з мушкетом у геральдиці незалежної України є закономірним й обумовлене історичною традицією.

Розділ 13

ДЕРЖАВНА ПЕЧАТКА ГЕТЬМАНАТУ

Одним із найважливіших атрибутів Української держави XVII–XVIII ст. була державна печатка. За тогочасною термінологією вона називалася військовою, тобто відображала військовий характер Гетьманату¹. У «Договорах і постановах...» 1710 р. читаємо: «А тоє все под писомъ руки моеї власной и печатью войсковою ствержаю»². Є й інший переклад пам'ятки, де печатка названа державною: «quas ipse sigillo Exercitus Zaporoviensis publico... confirmavit» («які він державною печаткою Війська Запорозького... ствердив»)³. Іноді вживали термін «енеральною восковою», як в універсалі Юрія Хмельницького від 7 лютого 1660 р.⁴, або «при печаті войскової Генеральной канцелярии», як в універсалі Павла Полуботка від 8 серпня 1722 р.⁵ Бунчуковий товариш Іван Забіла проілюстрував свої витяги з козацьких літописів кольоровим зображенням печатки з промовистою назвою «divina Providencia anno 1576 sigillum Ucrainie» («під Божим покровительством року 1576 печатка України»)⁶. За Кирила Розумовського користувалися термінами «национальная», «национальная малороссийская»⁷. Ця еволюція термінів вказує

---

¹ Універсали Павла Полуботка (1722–1723) / Упор. В. Ринсевич. — К., 2008. — С. 58–59, 84; Яковлева Т. Руїна Гетьманщини: Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659–1667 рр.). — К., 2003. — С. 39.

² Універсали Івана Мазепи (1687–1709). — К., 2006. — Част. II. — С. 647; Горелов М., Моця О., Рафальський О. Цивілізаційна історія України. — К., 2005. — С. 599–600.

³ Україна–Швеція: На перехресті історії (XVII–XVIII століття): Каталог міжнародної виставки / Упор. Ю. Савчук. — К., 2008. — С. 189, 191.

⁴ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) / Упор. І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко. — Київ–Львів, 2004. — С. 143.

⁵ Універсали Павла Полуботка (1722–1723). — С. 84.

⁶ Ситий І. Книги Забіл (1671–1745) // Сіверянський літопис. — 1999. — № 1. — С. 116; Його ж. До питання про великий герб України // Сіверянський літопис. — 2006. — № 1. — С. 109–110. Репліку цього зображення див.: *Hryhorij Hrabjanka's. The Great War of Bohdan Xmel'nyuc'kyj = Григорія Грабянки Действия презельной брани Богдана Хмелницкого.* — Distributed by Harvard University Press for the Ukrainian Research Institute of Harvard University = Український науковий інститут Гарвардського університету, 1990. — V. 9 = T. 9. — P. 14 = С. 14.

⁷ Ситий І. Гетьманські печатки // Слава українського козацтва. — Київ–Мельбурн, 1999. — С. 115; Його ж. Гетьманські та козацькі печатки (українська сфрагістика) // Україна — козацька держава: Ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах. — К., 2004. — С. 546–553; Його ж. Гетьманські універсали й печатки у збірці Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського // Пам'ятки України. — 2001. — № 1–2. — С. 148–154; Його ж. Клейноди останнього українського гетьмана // Знак. —

на те, що у свідомості принаймні частини козацької старшини у середині XVIII ст., незважаючи на складні процеси українського державотворення, відбувся перелом у сприйнятті печатки вже як саме державного, а не корпоративного клейнода. В історичній літературі широко розповсюджений термін «гетьманська печатка».

Вступні зауваги та історіографія проблеми

Базовими працями для вивчення державної печатки є розвідки Д. Яворницького, М. Слабченка, І. Крип'якевича, О. Каменцевої, В. Фоменка, І. Ситого, О. Однороженка, Ю. Савчука⁸.

Передісторія державної печатки Гетьманату починається в останній третині XVI ст., коли козацтво сформувалося як стан, як реальна сила, з якою були змушені рахуватися правителі держав, що оточували Україну. З цього приводу В. Брехуненко пише: «Тим часом історична доля розпорядилася так, що козакам випало підважити звичну стратифікацію українського суспільства. У процесі перетворення на окремий стан козацтво, зараховуючи себе до “людей рицарських”, зажадало виділення й собі місця “під сонцем”; а в середині XVII ст. таки здолало де-факто це місце здобути ... Запущений з гори ще на початку 60-х рр. XVI ст. процес визнання за козацтвом статусу окремого суспільного тіла логічно вилився в запровадження реєстру. Це дало козакам точку опори у змаганнях за своє улегітимнення в становій структурі річпосполитського соціуму саме як “людей рицарських”»⁹.

2001. — Ч. 24 (жовтень). — С. 8–9; *Його ж.* Невідомі печатки Івана Скоропадського та Кирила Розумовського // *Знак*. — 1998. — Ч. 15 (березень). — С. 3.

⁸ *Яворницький Д.* Історія запорозьких козаків: У 3 т. — К., 1990; *Слабченко М.* Матеріали по малорусской сфрагистике. — Одесса, [Б. г.] — 16 с.; *Крип'якевич І.* З козацької сфрагистики // ЗНТШ. — Львів, 1917. — Т. 123–124. — С. 1–16; *Каменцева Е.* Две украинские печати XVIII в. из собрания ГИМ // *Нумизматика и сфрагистика*. — К., 1963. — Вып. 1. — С. 203–205; *Фоменко В.* Військові печатки запорожців // *Історичні джерела та їх використання*. — К., 1972. — Вип. 7. — С. 152–160; *Ситий І.* Гетьманські печатки; *Його ж.* Гетьманські універсали й печатки у збірці Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського; *Його ж.* Державна печатка Гетьманщини доби Івана Мазепи // *Сіверянський літопис*. — 2009. — № 4. — С. 3–14; *Однороженко О.* Українські державні, земельні та міські печатки козацької доби (кінець XVI–XVIII ст.) — Харків, 2003. — 218 с.; *Савчук Ю.* Невідома матриця печатки Війська Запорозького Низового зі збірки відділу нумизматики Державного історичного музею у Москві // *Terra cossacorum: Студії з давньої і нової історії України: Науковий збірник на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степанкова*. — К., 2007. — С. 317–335.

⁹ *Брехуненко В.* Московська експансія і Переяславська Рада 1654 року. — К., 2005. — С. 140, 146.

У 1576 р. польський король Стефан Баторій визнав цей факт, надавши Війську Запорозькому печатку з гербом. Про це Г. Граб'янка писав так: «Сей на печати малороссийский войсковий герб, то есть воин в колпаку перекривленном, на плечах мушкет, а при боку шаблю и козацкий рог с порохом кули меющий»¹⁰.

Дослідники відмічають відсутність зображення печатки у творі Григорія Граб'янки¹¹. Якоюсь мірою цю прогалину може заповнити виявлений нами у т. зв. «Книзі Забіл»¹² малюнок гетьманської печатки, зроблений у 40-х роках XVIII ст., про який йшлося вище, з цікавим приписом: «Anno 1576: sigillum Ucraini» та коментарем: «При короле Стефане Баторіи дано гетмана Богданка й старшину оучредил меж ними и дал гетману булаву, корогов, бунчук й печат сребром войска рицер з самопалом, на голове колпак перекривленный и рог при боку, сей гетман Крым повоевал. Году 1576:». Навколо зображення, яке іконографічно подібне печаткам Івана Скоропадського та Данила Апостола, абрєвіатура — «П М Є Ц П В В З О С Д» («ПЕЧАТЬ МАЛОРОССИЙСКАЯ ЕГО ЦАРСКОГО ПРЕСВЕТЛОГО ВЕЛИЧЕСТВА ВОЙСКА ЗАПОРОЖСКОГО ОБОИХ СТОРОН ДНЕПРА»)*. Можливо, цей малюнок був взорований з малюнка Григорія Граб'янки, адже відомо, що оригінал рукопису не зберігся, а Граб'янка був одружений із сестрою упорядника книги Івана Забіли, тож останній міг використати наробки родича у своїх історичних нотатках¹³.

Поява цієї емблеми не випадкова. Український народ під владою Польщі й Литви не мав належного захисту від нападів кримських татар, які з 1475 р. почали систематично спустошувати Україну¹⁴. Це і стало підґрунтям формування козацького стану — недержавних збройних сил українського народу, а польський король лише юридично затвердив існуючий факт, надавши у 1576 р. герб Війську Запорозькому — зображення козака, озброєного рушницею та шаблею.

Поява козака на печатці була обумовлена менталітетом українського суспільства XVI–XVII ст. Як приклад наведемо міркування Мелетія

¹⁰ *Грабянка Г.* Действия презелной и от начала поляков кравшой небывалой брани Богдана Хмельницкого с поляки... 1710. — С. XXIV.

¹¹ *Гавриленко В.* Українська сфрагістика. Питання предмета та історіографії. — К., 1977. — С. 34.

¹² Чернігівський обласний історичний музей ім. В.В. Тарновського (далі — ЧОІМ). — Інв. № Ал 14. — Арк. 9.

* Тут і далі написи на печатках передаємо у спрощеному вигляді, мовою, наближеною до тогочасної ділової.

¹³ *Ситий І.* Книги Забіл (1671–1745). — С. 119. Київський історик А. Бовгира запечечує авторство Г. Граб'янки.

¹⁴ *Кримський А.* Твори: У 5 т. — К., 1973. — Т. 4: Сходознавство. — С. 408.

Смотрицького: «Козаки, хоча і люд рицарський, однак християни і християни ортодоксальні, православні. Хто ж їх до справ віри неналежної може приневолити, адже їх церква наша руська за своїх членів має? Хіба то в церкві божій новина воїнам самотнім, ротами і полками за віру, за ім'я Христове на пролиття крові своєї і на смерть себе віддавати? І козаки також люд військовий, що в школі віри і в школі діла рицарського вихований»¹⁵.

Підтвердження нашої думки знаходимо й у листуванні архієпископа Лазаря Барановича: «Еще Овидій писалъ объ нихъ (козакахъ): “Гдѣ только гордый турокъ поставитъ свои великолепные ставки, тамъ черкасы обыкновенно поднимають страшную бурю. Бывает, впрочемъ, и мир иногда у нихъ, но на него нельзя полагаться. Если гдѣ сегодня миръ, тамъ на утро, смотри, кровавое оружіе. Живя между непріятелями, постоянно нахожусь въ опасности... что это за народъ, что за привязчивый и ѣдкій, у которого въ рукѣ лукъ, сабля, самопаль, с кѣмъ сдружится, за того и стоитъ. Дай богъ и намъ наслѣдовать его, сдѣлавши что нибудь доброе здѣсь еще для церкви божей... мы хотя и умираемъ, а все таки сѣмъ”»¹⁶. І далі: «Козакъ — суцая буря, которой и надпись такую дають: бурѣ должно покоряться. Козакъ — это вѣтеръ въ полѣ; мы, рабы божіи, среди этаго вѣтра, подобно былинкамъ гнемся, но не ломаемся; дѣлаемъ свое дѣло и чрезчуръ имъ снисходимъ»¹⁷. На думку архієпископа, приборкати козацьку стихію, захистити православну віру в Україні могла лише царська влада: «Одно только прибѣжище для бѣдной Руси под крыльями орлиныя; под ними скорѣе можно укрыться, если только самопал вѣрно поражать будетъ воровъ царскихъ»¹⁸. Тут маємо цікаве символічне трактування української ситуації, що знайшло своє образне втілення на печатках.

Влучну характеристику особливостей українського менталітету, що вплинули на формування сфрагістичної емблематики (і не тільки), дав визначний публіцист XVI ст. Станіслав Ориховський у своєму листі від 1564 р. до Яна Франціска Комендоні: «Вітчизна моя Русь простягається над річкою Тиром ... Народ той, ведучи збройну боротьбу проти своїх сусідів, волохів і татар, не займався ніколи наукою і філософією, зупинившись на освіті середньої міри — частково слов'янської, частково

---

¹⁵ Шевчук В. Муза рококо: Українська література XVI–XVIII століть: У 2 кн. — Кн. 1: Ренесанс. Раннє бароко. — К., 2004. — С. 245.

¹⁶ Письма пресвященнаго Лазаря Барановича с примечаниями. — Чернигов, 1865. — С. 50, 52.

¹⁷ Там же. — С. 53.

¹⁸ Там же. — С. 65.

латинської — на такому ступені, який був необхідний для ведення служби божої і до вироблення законів»¹⁹.

Релігійність стала домінантою українського менталітету завдяки тому, що «Україна дістала з Візантії через південних слов'ян тільки те, що могла прийняти й що мала грецька література візантійського періоду, себто замість літератури класичної Греції головне оповідання про Христа та святих, богословські статті й поучення, все те з виразним аскетичним характером. ...Вплив аскетичних писань на життя давньої України був величезний і всесильний»²⁰.

Стосовно малюнка на печатці варта уваги думка П. Саса: «Для запорожців вогнепальна зброя поставала в особливому соціокультурному вимірі. Поза своїм утилітарним призначенням — бути засобом ведення війни, вогнепальна зброя використовувалася козаками у ритуалізованих дійствах. Вона була також чутливим інструментом впливу на колективне підсвідоме, що проявлялося у спільному переживанні радості. Виконання вогнепальною зброєю такої ролі зумовлювалося як актуальною воєнною практикою — гармати і мушкети складали основу бойової міці запорозької піхоти, так і технічними її особливостями: постріл супроводжувався вражаючим ефектом — вогняним спалахом, оглушливим звуком, пороховим димом. Для запорожців вогнепальна зброя була ще й ознакою їхньої групової тотожності як військової спільноти. У цьому відношенні вона вирізняла їх від цивілізаційної моделі, яку уособлювали їхні традиційні противники — татари, головною зброєю яких виступали лук і шабля...»:

Татари часту стрільбу на наших звертають,
З кривавих луків зі свистом їхні стріли злітають.
Наші також з довгих рушниць по татарах стріляють,
Татари стрімголов з міста утікають»²¹.

У козацькому середовищі зброя вписувалася в контекст військового престижу, гідного корпоративного представництва. Козаки наділяли її магічними властивостями, ставилися до неї, як до живої істоти²². Архетип

¹⁹ Шевчук В. Муза роксоланська: Українська література XVI–XVIII століть. — С. 44.

²⁰ Там само. — С. 41.

²¹ Сас П. «Мушкет-сіромаха» і «шабля сваха»: Соціально-психологічні установки, соціокультурні орієнтації та моделі поведінки запорозьких козаків (80-ті рр. XVI — початок XVII ст.) // Соціум. Альманах соціальної історії. — Вип. 1. — К., 2002. — С. 74–75.

²² Тоїчкін Д. Козацька шабля XVII–XVIII ст.: Історико-зброєзнавче дослідження. — К., 2007. — С. 167.

такого ставлення відбився у підписах до народних картин «Казак Мамай», що набули поширення в українському малярстві XVII–XIX ст.:

«Якъ извикли насъ ляхи дурити,
а надѣя певна мушкетъ сѣромаха,
та еще не заржавѣла и шабля
моя сваха, хоть уже не разъ
пасокою вѣмилась, да и теперъ
якъ бы разозлилась.
Случалось минѣ и не разъ въ степу
варити пиво: пивъ
турчинъ, пивъ татаринъ,
пивъ и ляхъ на диво,
то и теперъ до
вражого батька
валяеца въ степу
с похмѣля головъ,
костокъ мертвихъ,
отого весѣля»²³.

Таким чином, лук, дійсно, у свідомості козаків ототожнювався зі Сходом, а от мушкет — це зброя християнська.

О. Галенко вважає, що лук та козак з мушкетом — це символіка східного походження: «“Лук” служив за головний символ козацької доблесті та лицарства — як і в османців. Отже, джерелом запозичання цього символу в лицарській козацькій ідеології була, швидше за все, Османська імперія»²⁴. І далі: «Підсумовуючи, можна ствердити, що піднесення ролі вогнепальної зброї серед козацтва стало логічним проявом загального процесу розвитку технології війни, що охопив як Схід, так і Захід. Однак мало ймовірно, щоб символічне пошанування козаками рушниці брало початок з Заходу. Цьому б мала стати на перешкоді прив'язаність до старих лицарських символів консервативної шляхти Речі Посполитої, а саме до урівняння з шляхетським станом прагнуло в своїх соціальних претензіях козацтво, використовуючи шляхетських етос як взірець власних лицарських аспірацій. Натомість успіх, з яким українські козаки скопіювали яничарську піхоту як воєнну силу, грізну власне рушницями, створив вагомі підстави піднесення рушниці до символу козацького вій-

²³ Цит. за: *Сас П.* «Мушкет-сіромаха» і «шабля сваха»... — С. 76.

²⁴ *Галенко О.* Лук та рушниця в лицарській символіці українського козацтва: парадокси козацької ідеології і проблема східного впливу // *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей.* — К., 1998. — Т. 5. — С. 106.

ська і ширше — привілейованого збройного стану, чого десятиліттями добивалося козацтво. Втім, у зв'язку з недослідженістю витоків козацької геральдики залишається неясним, чи не пов'язується відома печатка Війська Запорозького — козак з мушкетом — із геральдичним колом Трансільванії, батьківщини короля Стефана Баторія, теж достатньо щільно поєднаної з османською традицією»²⁵.

Доречно відзначити, що і в часи Київської Русі на печатках викарбовували озброєних мечами та списами святих патронів, які мали вигляд воїнів. Воїна, що тримає в руці спис та щит, бачимо на печатках князів Мстислава Володимировича, Ізяслава Ярославича, Всеволода Юрійовича, Мстислава Мстиславовича, Романа Мстиславовича, Святослава Всеволодовича²⁶.

Як бачимо, іконографія козацьких печаток сягає сивої давнини і вказує на те, що політична ситуація XI–XIII ст. була багато в чому подібна до тієї, що склалася в XVI–XVIII ст., коли українцям-хліборобам завжди треба було тримати в руці або спис, або мушкет та вірити в заступництво Бога та Богоматері, щоби відстояти своє право на життя.

Підтвердженням опосередкованого зв'язку між козацькою і давньоруською емблематикою є наступна думка: «“Вірші на жалісний погреб” К. Саковича — твір особливий тим, що на козаків автор дивиться як на державоносну еліту і підносить, оспівує, декларує козацького вождя як правителя нації — досі так козацьких проводирів не трактували. ...Касіян Сакович бачить Україну як пряму спадкоємицю Київської України-Русі, вважає, що українці походять із коріння Яфета (біблійний герой, син Ноя, якому нібито віддані були північні й західні країни), вони нащадки Олега

²⁵ Там само. — С. 110.

²⁶ *Ситий І.* Князівська булла XI ст. // Сіверянський літопис. — 2010. — № 6. — С. 9–10; *Його ж.* Печатка Святослава Ярославича // Скарбниця української культури: Збірник наукових праць. — Вип. 13. — Чернігів, 2011. — С. 103–104; Літопис Руський / Пер. Л. Махновець. — К., 1989. — Мал. 118, 179, 180, 183, 288, 516, 498, 502, 515; Князівські печатки сформувалися під впливом відповідних візантійських. Схожі процеси відбувалися й у Західній Європі (*Лебек С.* Происхождение франков. V–IX века. 1. Новая история средневековой Франции. — М., 1993. — С. 7, 9, 278). З часів Київської Русі Чернігівщина була провідником іноземних сфрагістичних традицій, про що свідчать дослідження сучасних істориків: «Нам здається, що князь, значна частина правління якого пройшла у причорноморський Тмутаракані, міг перебувати під безпосереднім впливом візантійських сфрагістичних традицій, а, отже, і його печатка мала б раніше від інших руських набути рис, які поширилися у Русі тільки у другій половині XI ст. Більше того, — чи не слугував Мстислав Володимирович за одного з посередників у передачі традицій візантійських булл на Русь?» (*Плахонін А.* Давноруська провінційна династія в світлі сфрагістичних джерел (Ігор Ярославич та його нащадки) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Збірка наукових праць та спогадів. — № 6 (7): У 2 част. — Ч. 1. — К., 2001. — С. 138).

Роського і Володимира Великого. ...Звертання до символічної гербової спадщини Київської Русі не випадкове, бо з XVI ст. постала ідея реставрації Київської держави у творах С. Ориховського, Й. Верещинського, С. Пекалида, С. Наливайка»²⁷. Але пряма екстраполяція ситуації доби Київської Русі на козацькі часи недоречна, бо багато чого просто забулося. Про це свідчать рядки з поеми Івана Домбровського «Дніпрові камені» 1619 р.: «Тож і про Кия вже майже забуто, а те, що відомо, ніч мовчазна поглинає. Ми прадідів наших забули!»²⁸.

Крім того, про причини появи козацького герба можуть свідчити і наступні рядки: «Зовсім недавно, в часи П. Сагайдачного... виношувалася ідея Козацької держави з центром у Трапезунді... Практичного висліду вона не дістала, але важливим у цій ситуації було те, що сама ідея козацької держави не тільки була проголошена повторно після С. Наливайка та Й. Верещинського, які основи її вивірили ще в 1596 р., але й було вчинено практичну спробу її втілити»²⁹.

Слід зазначити, що реалії повсякденної боротьби за своє право на життя в оточенні агресивних сусідів викликали створення відповідної емблематики — комбінації християнських і військових знаків (хрест, зірка, півмісяць, серце, шабля, спис, стріла, лук), які взагалі найбільш поширені у козацькій сфрагістиці³⁰. Надання клейнодів узаконювало, легітимізувало владу гетьмана та підтверджувало особливий статус козацтва. З цього приводу М. Грушевський писав: «Павлюк хотів дістати від короля клейноти, щоб тим був санкціонований вчинений ним переворот і новий режим козацький»³¹. Про це свідчить і лист гетьмана Конєцпольського до брацлавського воєводи Потоцького, коли він хотів реформувати козацтво після розгрому Павлюка: «Я писав до п. воєводи брацлавського, аби армату, печать, булаву — що вони зовуть клейнотами, він їм не віддавав, а затримав до дальшого розпорядження й. королів. милости»³².

14 (24) липня 1637 р. на козацькій раді під Боровицею королівські комісари Адам Кисіль та Станіслав Потоцький заявили про зраду козаків королю: «Що за таку зраду вже сам Бог кровію їх їм засуд написав, і вони ніякого милосердя і пожалування не гідні — так як в бою стратили

---

²⁷ Шевчук В. Муза роксоланська: Українська література XVI–XVIII століть. — С. 227, 292.

²⁸ Там само. — С. 265.

²⁹ Там само. — С. 287.

³⁰ Замлинський В., Дмитрієнко М. Геральдика України // Україна. — 1992. — № 14. — С. 2.

³¹ Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. — Т. 8. — Ч. I. — К., 1995. — С. 257.

³² Там само. — С. 273.

армату, хоругви, комишини, печать, клейноти всі королями надани, — так стратили і свободи всі і наступство виборних старшин, і тепер прийшли до того, що або ім'я козацьке мусить згинути, або інший лад мусить бути... Потім старшого, котрого вони були собі настановили, видавши Павлюка, звелено положити бунчуки, булаву, печать, так само всім полковникам, які були при нім, а скинувши їх, визначено їм нових полковників; нарешті прочитано їм списані їх обов'язки, що вони мали підтвердити присягою, і вони все те покірно вчинили»³³. Цікавий момент. Свою присягу козаки скріпили печаткою: «Дали ми се письмо — сей кривавий обов'язок наш, за печатю військовою і підписом писаря військового»³⁴. Зрозуміло, чому свій підпис поставив Богдан Хмельницький, який на той час виконував обов'язки писаря, адже Павлюк і полковники були позбавлені влади, а нового гетьмана ще не було. А ось печатка? Її ж поклали до ніг комісарів! Виходить, що печатку одразу ж після ритуального покладання повернули писарю, аби узаконити присягу.

Про вагомість печатки свідчить також пункт Зборівської угоди «Декларація ласки короля й. мил. дана на пункти прошення Війська Запорозького»: «А се споряженне реестру гетьманом війська Запорозького має бути відправлене до найдальше до Нового року свята руського, таким порядком: гетьман війська Запорозького має зладити поіменний реєстр всіх вписаних в козацтво за підписом руки своєї й печатю військовою»³⁵. На Корсунській раді королівський посол Станіслав Бенювський вимагав, щоб Семен Глухівський негайно повернув печатку і віддав її Павлу Тетері. На це претендент на гетьманську булаву заявив: «...коли у Війську Запорозькому щось зміниться і виникне незичливість до природного володаря, тоді я не хочу знати не тільки печатку, а й України»³⁶. Гетьман Юрій Хмельницький у своїх статтях 1659 р. наполягав на тому, щоб без відома гетьмана, без його грамоти з військовою печаткою «никто-бы от Его величества из Войск Запорожских в милость царскую принимаем не был»³⁷.

³³ Там само.

³⁴ Там само. — С. 275.

³⁵ *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. 8. — Ч. III. — С. 215; *Чухліб Т.* Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. — К.–Нью-Йорк, 2003. — С. 363.

³⁶ *Яковлева Т.* Руїна Гетьманщини: Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659–1667 рр.). — С. 153.

³⁷ *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России: В 3 частях. — К., 1903. — С. 233.

Перші печатки Війська Запорозького

Найдавнішою з військових печаток є печатка від 15 вересня 1592 р., діаметром 27 мм. Вона має коловий напис: «+ КОПИА ВОЙСКА ЗАПОРОЗЬСКОГО». По центру, у щиті, зображений в анфас козак, озброєний шаблею турецького типу, лівою рукою він тримає рушницю. Одяг козака складається з жупана, пояса, круглої шапки з конусо-подібним верхом і чобіт³⁸. Наявна реконструкція печатки викликає недовіру: чи правильно О. Однороженко прочитав зображення? Питання було б зняте після публікації світлини печатки. П. Сас вважає, що згадана печатка тотожна печатці Григорія Лободи 1595 р.³⁹ Відомі зображення цієї печатки на документах 1595–1596 рр. Втрачена вона була у червні 1596 р.⁴⁰ А в серпні з'явилася нова печатка гетьмана Гната Василевича, яка була в обігу до 1603, а можливо, і до 1609 р.⁴¹ Після цього року жодних документів, засвідчених військовою печаткою, дослідниками ще не виявлено.

У фондах Чернігівського обласного історичного музею (далі — ЧОІМ) зберігається універсал 1603 р. Гаврила Крутневича з цією печаткою. Печатка кругла, діаметр 28 мм, паперово-воскова, вміщена на звороті першого аркуша, відбиток зроблено через вирізаний з другого аркуша клаптик паперу у вигляді прямокутника. Зображення: козак у довгому жупані і круглій шапці, на правому боці — у широких піхвах шабля, на правому плечі тримає рушницю. Між двома колами йде напис: «+ КОПИА ВОЙСКА ЗАПОРОЗКОГО». Є втрати у лівій частині зображення⁴².

З 1621 по 1638 р. запорожці користувалися печаткою з модифікованим зображенням та старою легендою, діаметром 31 мм. На цій печатці вперше зображений козак, що крокує⁴³. Вона була втрачена внаслідок поразки козацького повстання 1637–1638 рр.

---

³⁸ *Однороженко О.* «Divina providencia anno 1576: sigillum Ucrainia»: Баторієва легенда і початки державної геральдики Війська Запорозького Низового // Сучасні проблеми в дослідженні історії запорозького козацтва / Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, 11–12 жовтня 2007 р. — Запоріжжя, 2007. — С. 125, 132–133.

³⁹ *Сас П.* Герб Війська Запорозького: із минулого у сучасне. — К., 2010. — С. 84.

⁴⁰ Там само. — С. 87.

⁴¹ Там само. — С. 96.

⁴² ЧОІМ. — Інв. № Ал 638/1. — Арк. 2; *Ситий І.* Сфрагістичні дослідження О. Лазаревського // Лазаревський Олександр Матвійович. 1834–1902: Доповіді та матеріали науково-практичної конференції «Українська археографія: проблеми і перспективи», присвяченої 160-річчю від дня народження О.М. Лазаревського. 20–22 жовтня 1994 р. Київ–Чернігів. — Вип. 1. — К., 2003. — С. 58–60.

⁴³ *Сас П.* Герб Війська Запорозького: із минулого у сучасне. — С. 96–97.

На жаль, ми не маємо реального відбитка печатки 1576 р. Серед українських істориків побутує думка, що в цьому випадку маємо справу з легендою, яка була створена козацьким літописцем Григорієм Граб'янкою⁴⁴. П. Сас спростовує припущення І. Крип'якевича, що козаки могли мати печатку ще до реєстрового набору 1578 р., і датує найбільш ранній зразок 1592 р.⁴⁵ Від себе додамо, що цю версію підкріплюють наші спостереження щодо іконографії малюнка печатки: порохівниця та шапка зі шликом з'явилися тільки у XVII ст., козак зображується на печатках XVI ст. у статичній позі, повернутий уліво, на печатках же першої половини XVII ст. (Михайла Дорошенка, Петра Сагайдачного, Богдана Хмельницького) козак рухається і повернутий вправо. Фактично Граб'янка описав сучасну йому гетьманську печатку, будучи впевненим, що такою вона була і за часів Стефана Баторія.

Відоме з літератури зображення печатки 1576 р. вважаємо, слідом за М. Слабченком⁴⁶, фальсифікатом XIX ст. Принагідно зауважимо, що взагалі зображення гетьманських печаток у друкованих виданнях XIX ст. страждають помилками та перекрученнями, що цілком зрозуміло з огляду на молодість тогочасної вітчизняної сфрагістики, коли дослідникам бракувало досвіду. Тому не варто сучасним історикам користуватися цими малюнками. Науково обґрунтованими можна вважати зображення печаток гетьманів Криштофа Косинського 1592 р., Григорія Лободи 1595 р., Гната Василевича 1596 р., Гаврила Крутневича 1603 р., Петра Сагайдачного 1622 р., Андрія Гавриловича 1632 р.⁴⁷

Печатки доби Богдана Хмельницького

Початок справжньої історії державної печатки Гетьманату пов'язуємо з ім'ям Богдана Хмельницького як фундатора Української держави. Ось як козацькі літописці трактували появу печатки Хмельницького, описуючи події 27 вересня 1648 р.: «Егда же козаки корысти от имени неисчетных людских, а татарове во плен многих взяша, собра Хмелницкий первейших полководцов Герасима Чорноту, Максима Кривоноса, Калину, Остапа Воронченка, Лободу, Бурляя, Полкожуха, Небабу, Нечая, Тишу и все тии настояху з отселе озмет честь и именованіе гетманское, Хмел-

⁴⁴ *Модзалевский В., Нарбут Г.* До питання про державний герб України // Наше минуле. — 1918. — Ч. 1. — С. 123.

⁴⁵ *Сас П.* Герб Війська Запорозького: із минулого у сучасне. — С. 82.

⁴⁶ *Слабченко М.* Матеріали по малорусской сфрагистике. — С. 11–12. В. Гавриленко припускає, що перші печатки у козаків з'явилися ще перед 1576 р. (*Гавриленко В.* Печатка з написом «копия» у системі комунікаційних координат козацької сфрагістики // Сфрагістичний щорічник. — К., 2012. — Вип. III. — С. 157).

⁴⁷ *Сас П.* Герб Війська Запорозького: із минулого у сучасне.

ницький он же еще не хотяше, но токмо взять печать козацкую, на ней же бе написан з мечем на бедре, а самопал на плечах воин»⁴⁸. І далі: «...а до себе взял токмо печать козацкую, которою дал король Баторий в року 1576 Войску Запорожскому, на ней же бе написан молодец з мечем при бедре, а самопал на плечах, на голове колпак перекривлений»⁴⁹.

Саме при Богдані Хмельницькому державна печатка набула свого завершеного вигляду (іконографія малюнка, форма, напис), який потім змінювався лише в деталях. Відомо, що гетьман користувався печатками трьох типів⁵⁰. За формою вони всі круглі. Тип I має діаметр 32 мм, тип II — 31 мм, тип III — 37 мм. В полі печаток вміщене зображення козака, повернутого вправо, на лівому плечі він тримає рушницю, а на лівому боці висить шабля, правою рукою опирається на бік, на голові — шапка із заломленим верхом. Коловий напис починається на всіх печатках з хрестика. Написи I та II типів майже тотожні, різняться лише деталями. Тип I: «ПЕЧАТЬ ВОЙСКА ЕГО КОРОЛЕВСЬКОЇ МЛСТИ ЗАПОРОЗЬКОГО». Тип II: «ПЕЧАТЬ ВОЙСКА ЕГО КОРОЛЕВСЬКОЄ МІЛОСТІ ЗАПОРОЗЬКОГО»⁵¹. Печатка I типу була в обігу в 1648–1651 рр.⁵², II типу — з 1652 р. до червня 1654 р.

У літературі згадується печатка Богдана Хмельницького, яка зберігалась у Івана Мазепи. Серед його речей були «булава й бунчук, и печать войсковая с подписью польскою, которые даны от поляков Хмельницкому», як писав Меншикову князь Д. Голіцин, який захопив наприкінці 1708 р. у Білій Церкві всі «пожитки» Мазепи⁵³. Імовірно, що це печатка типу II (за І. Крип'якевичем)⁵⁴.

Про обставини, що викликали появу печатки III типу, генеральний писар Іван Виговський писав: «Нехай би вел. государ гетьмана Б. Хмельницького і все військо Запорозьке пожалував: велів дати їм у військо свою печатку, а на тій печатці велів написати своє ім'я, і знак вирізьбити, в додаток до їх давнішого знаку, який собі zvolить. Бо давніша печатка

⁴⁸ ЧОІМ. — Інв. № Ал 341. — Арк. 16.

⁴⁹ *Грабянка Г.* Действия презелной и от начала поляков кравшой небывалой брани Богдана Хмельницкого с поляки... 1710. — С. 58.

⁵⁰ *Крип'якевич І.* З козацької сфрагістики. — С. 5–8.

⁵¹ Там само. — С. 5–7.

⁵² Стосовно військової печатки, яка була подарована Владиславом IV разом з іншими клейнодами Б. Хмельницькому у 1646 р., зберіглися свідчення, що вона як трофей була захоплена під Берестечком разом з печаткою коринтського митрополита (*Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. 9. — Кн. 1. — К., 1996. — С. 299). Дані про її використання у 1646–1648 рр. відсутні.

⁵³ *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. — Нью-Йорк–Київ–Львів–Острого–Торонто, 2001. — С. 236.

⁵⁴ *Крип'якевич І.* З козацької сфрагістики. — С. 7.

гетьманові і війську [тепер] не годиться, бо на ній написане королівське ім'я»⁵⁵.

Печатки III типу виявлені у збірці ЧОІМ на трьох універсалах: від 3 травня 1656 р.⁵⁶, 2 вересня 1656 р.⁵⁷ та 3 вересня 1656 р.⁵⁸ Усі вони паперово-воскові (між двома аркушами паперу підкладений віск світло-коричневого або червоно-коричневого кольору і зроблений відбиток), круглі, діаметром 37 мм, у центрі зображений козак у довгому жупані, повернутий вправо, на лівому плечі він тримає рушницю, на лівому боці висить шабля, права рука впирається в бік, на голові у нього «колпак перекривлений», по колу йде напис: «+ ПЕЧАТЬ ЦРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА МАЛОИ РОСИИ ВОЙКА ЗАПОРО». Висота літер 2 мм. Інтервали між словами 10 мм, літера «Т» трираменна, лігатури в першому слові П і Е, Т і Ь, у шостому — И і К, літера «С» має вигляд грецької сигми, у другому слові пропущена літера «А», у п'ятому — «С», у шостому — кінцівка «ЗКОГО»⁵⁹.

Дослідниця О. Дракохруст вважає, що шриффт на печатках XVII ст. співпадає зі шрифтом московських стародруків⁶⁰, з чим ми не можемо погодитися. В цей час найбільш поширеними в Україні були київські, львівські, чернігівські стародруки, і тому, на нашу думку, саме їх шрифти лягли в основу креслень літер написів на печатках. Це підтверджує і вивчення колекції стародруків ЧОІМ⁶¹ та візуальне порівняння шрифтів. Крім того, фах українських друкарів був вищий, аніж московських. Недарма 1701 р. для навчання до Києва та Чернігова був направлений московський друкар Михайло Дмитрієв⁶², а у 1742–1743 рр. київські друкарі були запрошені до московської друкарні⁶³.

⁵⁵ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 9. — Кн. 1. — С. 764.

⁵⁶ ЧОІМ. — Інв. № Ал 501/1/9. — Арк. 1.

⁵⁷ Там само. — Інв. № Ал 501/1/10. — Арк. 1, залишок печатки.

⁵⁸ Там само. — Інв. № Ал 501/1/5. — Арк. 1.

⁵⁹ Ситий І. Печатка Богдана Хмельницького // Знак. — 1996. — Ч. 11 (березень). — С. 3.

⁶⁰ Дракохруст Е. К истории войсковых печатей Левобережной Украины XVII–XVIII вв. // Нумизматический сборник. — М., 1971. — Ч. IV. — Вып. IV. — С. 13.

⁶¹ З 275 книг 17 друкарень тільки 67 були надруковані у Москві та Санкт-Петербурзі (Кириличні стародруки із зібрання Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського. Каталог / Упор. Ситий І., Половникова С. — К., 1998; Ситий І.М. Чернігівські стародруки в зібранні Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського // Сіверянський літопис. — 2011. — № 3. — С. 12–14).

⁶² Російський державний архів давніх актів (далі — РДАДА). — Ф. 124. — Оп. 4. — Спр. 17. — Арк. 1.

⁶³ Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст: Енцикл. вид. / Упор. З.І. Хижняк; за ред. В.С. Брюховецького. — К., 2001. — С. 239.

За І. Крип'якевичем, всі описані печатки належали до III типу, який був у вжитку з липня 1654 р. і до смерті Богдана Хмельницького, нею ж користувалися і наступники українського володаря⁶⁴. Нами виявлені відбитки цієї печатки на універсалах Івана Выговського від 25 лютого та 20 вересня 1658 р.⁶⁵, на розпорядженні Юрія Хмельницького⁶⁶ від 8 травня 1660 р.⁶⁷, на наказі Павла Тетері від 28 квітня 1663 р.⁶⁸

Такий тривалий термін використання печатки Богдана Хмельницького І. Крип'якевич пояснював «силою традиції великого гетьмана». Про цю печатку зберіглися цікаві свідчення: «И июня в 11 день, писарю Ивану Выговскому Григорей в разговорех говорил: что послана от великого государя нашего царя и великого князя Алексея Михайловича, всея Великия и Малыя Росіи самодержца, к гетману Богдану Хмельницкому печать на его царского величества имя; а гетман ныне листы к царскому величеству о всяких делех присылает за прежнею печатью. И Иван сказал: царского величества жалованье, печать у гетмана есть и лежит в скрыне, печатать ею листы трудно, слова не все выходят, притиснуть нечем, руковеди нет; и гетман и он Иван велели слово в слово такую же печать с руковедью сделать иную на царское же величества имя, и та де печать поспеет в неделю; а как поспеет, и к царскому величеству листы тою печатью печатать будут вскоре»⁶⁹.

Цей документ висвітлює такі важливі питання, як практика вживання та виготовлення гетьманської печатки, місце її зберігання. В грамоті Олексія Михайловича від 27 березня 1654 р. читаємо: «Да с теми ж посланники вашими послали к тебе, гетману, и в Войско Запорожское нашу государскую печать с нашим государским имянованием, потому что преждняя войсковая печать — с королевским имянованьем, и ныне тою прежднею печатью печатать не годится», а у примітках до цього документа

---

⁶⁴ Крип'якевич І. З козацької сфрагістики. — С. 5, 8–10; Крикун М. Ще один невідомий універсал Богдана Хмельницького // ЗНТШ. — Т. ССЛІІ: Праці комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. — Львів, 2006. — С. 544.

⁶⁵ ЧОІМ. — Інв. № Ал 501/2/2, 4. — Арк. 1.

⁶⁶ Юрій Хмельницький був обраний гетьманом у вересні 1659 р.: «Заднепрские полки на Росаве с рады учинили гетманом Юрья Хмельницкого, и знамя и булаву и печать и всякие дела войсковые у Выговского взяли и отдали Юрью» (Яковлева Т. Руїна Гетьманщини: Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659–1667 рр.). — С. 15).

⁶⁷ ЧОІМ. — Інв. № Ал 501/3/1. — Арк. 1, слід.

⁶⁸ Там само. — Інв. № Ал 501/7. — Арк. 1.

⁶⁹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — СПб., 1878. — Т. 10. — С. 666 (Статейный список подьячего Григорья Старкова о разговорах его с гетманом Богданом Хмельницким и писарем Иваном Выговским, 4–12 июня. Посольство к гетману подьячего Старкова, 1654, июнь).

зазначено: «После воссоединения Украины с Россией русское правительство по просьбе Богдана Хмельницкого послало ему вместо старой печати, на которой было написано “ПЕЧАТЬ ВОЙСКА ЕГО КОРОЛЕВСКОЕ МІЛОСТІ ЗАПОРОЗКОГО”, новую печать с надписью: “ПЕЧАТЬ ЦАРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА МАЛОЙ РОСИИ ВОЙСКА ЗАПОРОЖСКОГО”»⁷⁰.

Зауважимо, що у вітчизняній історіографії відсутнє монографічне дослідження про козацькі клейноди, тому поява 2000 р. ґрунтовної статті львівського дослідника М. Крикуна стала помітною подією⁷¹. На підставі опрацювання широкого кола архівних джерел історик дослідив долю клейнодів від 1649 р. до 1676 р. Він робить висновок, що Павло Тетеря вивіз до Польщі клейноди, «котрі, на нашу думку, в лютому 1649 р. одержав Богдан Хмельницький на знак визнання його Річчю Посполитою гетьманом»⁷². Вчений ставить питання: «Про які ж інсигнії йшлося? Ось про які: хоругву, булаву, бунчук, бубни (або литаври). У такому вигляді цей перелік у джерелах трактується зрідка — звичайно, там він неповний. Інколи в нього вносили комишину, шаблю і печатку (підкреслено нами. — Авт.)»⁷³.

Отже, печатка — це фактично єдиний клейнод, який можна ідентифікувати, локалізувати, бо на ньому визначені гербова емблема й напис, чого немає на інших. Проте М. Крикун залишив поза увагою сфрагістичні розвідки. Це дуже дивно, адже в тому таки Львові у 1917 р. І. Крип'якевич в тих же «Записках» надрукував ґрунтовну статтю «З козацької сфрагістики», на яку ми вже неодноразово посилалися. Історик описав і подав світлини всіх відомих на той час гетьманських печаток від 1576 р. до 1722 р.⁷⁴

Зі статті М. Крикуна випливає, що Павло Тетеря користувався печаткою Богдана Хмельницького зразка 1654 р. Проте відомо, що 27 березня того року цар Олексій Михайлович видав грамоту гетьману Богдану Хмельницкому і всьому Війську Запорозькому про прийняття України до складу Російської держави, про підтвердження прав и вольностей її населення, про відпущення з Москви українських послів С. Богдановича і П. Тетері (!) та про посилку гетьману військової пе-

⁷⁰ Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3 т. — Т. 3. — М., 1953. — С. 567, 587.

⁷¹ Крикун М. Доля гетьманських інсигній (клейнодів), вивезених Павлом Тетерею до Польщі в 1665 році // ЗНТШ. — Т. ССXL: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. — Львів, 2000. — С. 133–157.

⁷² Там само. — С. 154.

⁷³ Там само. — С. 134.

⁷⁴ Крип'якевич І. З козацької сфрагістики. — С. 10–11.

чатки⁷⁵. Про цю саму печатку писала і московська дослідниця О. Дракохруст⁷⁶. Від себе мусимо додати, що цією печаткою Павло Тетеря засвідчував документи у березні–квітні 1663 р., після чого вона зникає з обігу⁷⁷.

Таким чином, якщо поставити запитання, чи повинен історик використовувати сфрагістичні джерела, відповімо: «Так». Це дозволить йому уникнути прикрих помилок. Вірогідніше за все, Павло Тетеря вивіз до Польщі клейноди 1654 р.⁷⁸, принаймні це стосується печатки. Автор сам зазначає, що королівські інсигнії 1649 р. перестали вживатися, бо були замінені царськими, 1654 р. виготовлення, проте далі він чомусь вдається до припущень, нібито з політичних міркувань І. Виговський повертається до використання королівських клейнодів, зазначаючи, що документального підтвердження цьому немає.

Царська влада ревно слідкувала за тим, аби козаки використовували печатку саме зразка 1654 р. В інструкції послам зазначалося: «Як буде гетьман Б. Хм. відпускати їх до вел. г. і дасть їм листа, подивитесь на печать того листу: коли лист запечатаний новою (зачеркнено “золотою”) государевою печаттю, посланою з С. Богдановичем і П. Тетерею, з написом государевого імени — то листа прийняти. А коли буде лист запечатаний давнішою військовою печаттю, “підписаною на королівське імя”, то мають вони, Протасьєв и Амиров, “поговорити гетьману злегка”, що за указом п. вел. і за їх же проханням була послана від цар. величества гетьманові з їх посланниками С. Богдановичем і П. Тетерею нова (зачеркнено “золота”) печать, надписана “на государеве імя”, тому що гетьман з усім військом Зап. і всією Малою Русею вчинилися під високою рукою ц. вел. в вічнім підданстві. А от його листа до ц. вел. запечатаний давнішою військовою печаттю, підписаною на королівське імя, се зроблено недобре, нехай би гетьман велів печатати листи новою (зачеркнено “золотою”) печаттю, щоб цар. вел. за те не погнівався. Але говорити то гетьманові, від себе по любови»⁷⁹.

Відомий факт підробки цієї печатки. Посланцю Богдана Хмельницького до семигородського князя Ракоці Данилу Калугеру у квітні 1656 р. було повідомлено, що «поляки підробили військовою печать, з написом як на військовій печатці, і підпис руки вашої милости і так

⁷⁵ Воссоединение Украины с Россией. — Т. 3. — С. 567.

⁷⁶ Дракохруст Е. К истории войсковых печатей Левобережной Украины XVII–XVIII вв. — С. 8, 9, 11, 13, табл. XXXI.

⁷⁷ Ситий І. Печатка Богдана Хмельницького.

⁷⁸ Крикун М. Доля гетьманських інсигній (клейнодів), вивезених Павлом Тетерею до Польщі в 1665 році. — С. 137.

⁷⁹ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 9. — Кн. 2. — К., 1997. — С. 913.

розписують всюди листи по-руськи, іменем вашої мил., і універсали розсилають з такою заявою, що в. мил. помагатимеш з татарами Янові-Казимирові, і тими універсалами налякали шведського короля»⁸⁰.

Отже, за Богдана Хмельницького склалася класична композиція малянка — в центрі печатки вміщувалось зображення козака в довгому жупані, крокуючого вправо, обличчям у профіль, з вусами, на лівому плечі у нього — рушниця, а на лівому боці висить шабля, права рука спирається у бік, на голові головний убір із заломленим верхом. Спробуємо простежити еволюцію цієї композиції та відповісти на питання, чи були спроби її заміни іншою.

Печатки наступників Богдана Хмельницького

Наступник Богдана Хмельницького Іван Виговський, як ми вже зазначали, користувався печаткою свого попередника. Проте відома й інша печатка Івана Виговського. На ній у щиті зображено орла з щитком на грудях, в якому вміщено особистий герб Виговського⁸¹; над щитом — коронований шолом, на якому сидить голуб із гілкою у дзьобі⁸².

Крім використання батьківської, у 1677 р. спробував започаткувати власну печатку з іншим зображенням і Юрій Хмельницький. На ній ми бачимо вершника⁸³. У цій печатці, на думку В. Прокоповича, «виявлено

⁸⁰ Там само. — С. 1187–1188.

⁸¹ Поява орла на печатці не випадкова. З давніх часів орел вважався царем птахів, як лев царем звірів. Римляни вірили, що це — птах Юпітера, який приносить блискавку. Орли були емблемою влади у Вавилоні, Персії, Римській імперії. У слов'янському фольклорі є розповідь про братів Леха, Чеха та Руса. Чех помандрував за щастям у Богемію, Рус — на схід, а Лех — на захід. Останній зупинився біля озера, на березі якого росло дерево з гніздом білого орла, і став прародителем поляків. Гнездо же — «гніздо орла» — стало першою столицею поляків. У християнській символіці орел асоціюється з апостолом і євангелістом Іоанном. Ми бачимо орла на церковних аналоях, тримаючим Біблію як зброю проти змія кривди. Бл. Ієронім писав, що орел символізує вознесіння. Протягом всієї європейської історії до зображення імперського орла зверталися правителі, що бажали заявити про свою зверхність над іншими князями. Плащі з зображенням цього птаха носили Карл Великий і Кнут Великий. Орли часто фігурують в європейських гербах і дуже рано стали елементами ісламських регалій влади. Білий орел присутній на гербах Польщі та Сербії, червоний орел — Пруссії, синій орел — шведської провінції Варmland, чорний орел — німецького м. Аахен. За Палеологів Візантійська імперія взяла емблему чорного двоголового орла з розгорнутими крилами як символ спадковості влади від Рима на Сході і Заході. Свого часу цей символ перейшов до Росії, Третього Риму, до імператорів Священної Римської імперії і до Габсбургів в Австрії (*Девіс Н. История Европы.* — М., 2006. — С. 116).

⁸² *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. — Київ–Львів, 1911. — С. 361.

⁸³ *Прокопович В.* «Печать малороссийская»: Сфрагистичні етюди // ЗНТШ. — Париж–Нью-Йорк, 1954. — Т. 163. — С. 90. Вершник, озброєний списом — дуже давня

було тим чи іншим способом державну самостійність України», адже гетьман отримав від султана високий титул «князя Сарматської й Малоросійської України», що дозволяло якісно підвищити сприйняття сусідніми державами статусу Гетьманату⁸⁴.

Про печатку Юрія Хмельницького цікаву інформацію подає Т. Чухліб: «Йому були вручені булава, бунчук, корогви, бубен, печатка й письмовий привілей від султана на право володіння правобережною частиною України. Слід відзначити, що печатка Ю. Хмельницького значно відрізнялась від клейнодів попередніх гетьманів. На ній зображувалася постать кінного вершника з булавою у піднесеній руці; над кінською головою, оздобленою пір'ям, знаходилось яблуко з мечем, а біля вершника стояв козак з мушкетом і надпис навколо — “ПЕЧАТЬ КНЯЗІВСТВА МАЛУРУСЬКОГО” ... згідно повідомлень польського резидента в Стамбулі С. Процького, там був напис “ЮРІЙ ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ КНЯЗЬ УДІЛЬНИЙ РУСЬКИЙ” ... згодом печатка невідомим чином перейшла до І. Самойловича, а той її “при собі затримав, не відсилаючи до В.Г., на якій погоня і князівство Малоруське зображено”⁸⁵. Таким чином, саме зображення вершника та держави і були виявом самостійності козацької України.

Наступник Юрія Хмельницького Павло Тетеря користувався трьома печатками з класичною композицією малюнка. На печатці III типу, яка була в обігу у 1663–1665 рр., бачимо деякі зміни⁸⁶. Козак зображений на тлі стилізованого рослинного орнаменту, у статичній позі, обличчям анфас, без вусів, під рукою, що спирається у бік, з'являється порохівниця з рогу⁸⁷.

Іван Брюховецький ввів до обігу дві печатки, на яких помітний вплив січових сфрагісів. І зрозуміло, чому. Адже він потрапив на гетьманство

сфрагістична емблема. Її зображення подибаємо на еламській печатці VII–VI ст. до н. е. (Магидович І.П., Магидович В.И. Очерки по истории географических открытий. — М., 1982. — Т. 1. — С. 34). На теренах України вершника, озброєного мечем, знаходимо на монеті царя Скіфії Атея, VI ст. до н. е. (Мозолевський Б. Скіфський степ. — К., 2005. — С. 16).

⁸⁴ Прокопович В. «Печать малороссийская»: Сфрагістичні етюди. — С. 90.

⁸⁵ Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. — С. 225–226; Ригельман А. Летописное повествование о Малой России и ея народе и козаках вообще. — М., 1847. — Ч. II. — С. 200.

⁸⁶ Ця печатка була виготовлена у Варшаві до березня 1663 р. Покойовий Яна Казимира Іван Мазепа передав новообраному гетьману привілей, булаву, корогву, литаври і печатку (Яковлева Т. Руїна Гетьманщини: Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659–1667 рр.). — С. 298).

⁸⁷ Крип'якевич І. З козацької сфрагістики. — Мал. 2.

з посади кошового отамана⁸⁸. Козак зображений у фронтальній позі, лівою рукою він підтримує за приклад рушницю, що лежить на лівому плечі, на лівому боці причеплена шабля, а у правій руці тримає спис, порохівниця відсутня⁸⁹. Козак зі списом — незмінний малюнок військової печатки січовиків другої половини XVII–XVIII ст.⁹⁰

У Державному архіві Чернігівської області нами виявлена печатка наказного гетьмана Якіма Сомка⁹¹. Нею засвідчений універсал від 28 лютого 1663 р. брату чернігівського полковника Оникія Стефану Силичу на села Вихвостів та Сядричі. Печатка вміщена в центрі першого аркуша, під текстом, ліворуч від неї підпис Якіма Сомка. Як кустодія використаний 1-й арк., підкладка — зі світло-коричневого воску. Діаметр печатки 37 мм. На ній зображено крокуючого безвусого козака, озброєного рушницею та шаблею. По колу йде напис: «+ПЕЧАТІ ЕГО ЦАРСКОГО •ВЕЛИЧЕСІТІВА• МАЛОЙ РОСІИ ВОІСКА ЗАПРОО³:». Вона, безперечно, була взорована з печатки Богдана Хмельницького⁹². На це вказує іконографія малюнка, розмір, оформлення внутрішнього та зовнішнього кіл у вигляді кульок, використання у написі трираменного «Т», грецької сигми. Зазначені літери використовувались на гетьманських печатках, перша — до 1665 р., а друга — до 1668 р.⁹³

Відмінності описаної нами печатки від печатки Богдана Хмельницького такі:

- 1) головний убір більш високий;
- 2) додано слово «ЕГО» у царський титул (це найбільш ранній зразок, маємо на увазі порядок слів. До цього вважалося, що такий титул з'явився за Дем'яна Многогрішного)⁹⁴;
- 3) слово «ВОІСКА» передане без помилок;
- 4) більш широке використання лігатур — у першому слові «П» і «Е», «Ч» і «А»; у третьому — «А» і «Р»; у четвертому — «Л» і «И», «Ч» і «Е», «Т» і «В»; у восьмому — «А», «П» і «Р», до речі, це наразі єдиний відомий приклад такої складної лігатури з трьох літер;
- 5) у слові «ПЕЧАТ» відсутній м'який знак;

⁸⁸ *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. — С. 240.

⁸⁹ *Крип'якевич І.* З козацької сфрагістики. — С. 11, мал. 3–4.

⁹⁰ *Скальковський А.* Історія Нової Січі, або останнього коша запорозького. — Дніпропетровськ, 1994. — С. 71.

⁹¹ Державний архів Чернігівської області (ділі — ДАЧО). — Ф. 133. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 55; *Ситий І.* До історії гетьманської печатки // Сіверянський літопис. — 2001. — № 3. — С. 23–24.

⁹² *Крип'якевич І.* З козацької сфрагістики. — С. 8.

⁹³ Там само. — С. 11–12.

⁹⁴ Там само. — С. 14.

б) ширше застосовуються літери у половинному розмірі — «О» та «З». Цікаве парування літери «О» в останньому слові. Це — перший зареєстрований випадок, і пояснити його можна вживанням трьохлітерної лігатури.

З більш ранніми гетьманськими печатками печатку Якіма Сомка ріднить загальна схема малюнка: козак — у простому одязі, озброєний рушницею та довгою шаблею і повернутий вправо, на поясі немає порохівниці (уперше таку схему почав використовувати ще Михайло Дорошенко⁹⁵).

Постає питання про час появи описуваної печатки. Відомо, що Яким Сомко, переяславський полковник (1660–1662), займав уряд наказного гетьмана у 1660–1663 рр.⁹⁶, кілька разів намагаючись стати «совершенним» гетьманом, зокрема, восени 1661 р., у квітні 1662 р., коли у Козельці старшина обрала його гетьманом, трохи пізніше подібна рада відбулася і в Ічні⁹⁷. Але не так сталося, як гадалося. У жовтні 1662 р. правобережним гетьманом став Павло Тетеря⁹⁸, а в червні 1663 р. лівобережним гетьманом став Іван Брюховецький⁹⁹.

Таким чином, можна припустити, що печатка Якіма Сомка була виготовлена у жовтні–листопаді 1661 р. У повідомленні І. Пескова читаємо: «А ныне Сомко как себя учинил гетманом без основанья всей черни, и печать войсковую сделал»¹⁰⁰.

Подібність печатки Якіма Сомка печатці Богдана Хмельницького повинна була підкріпити його претензії на повне гетьманство, враховуючи і родинні зв'язки. Як відомо, його сестра була дружиною великого гетьмана й матір'ю Юрія Хмельницького¹⁰¹. Легенда ж Сомкової печатки підкреслювала політичну орієнтацію претендента на Москву, на відміну від Павла Тетері, який схилився до Варшави (на його печатці читаємо — «ПЕЧАТЬ ЕГО КОРОЛЕВСЬКОЙ МЛСТИ ВОЙСКА ЗАПОРО») ¹⁰².

Зазначимо, що остаточно хронологічні рамки використання печатки Якіма Сомка допоможуть з'ясувати нові архівні знахідки. Її значення

⁹⁵ Там само. — С. 4.

⁹⁶ *Дашкевич Я.* Гетьманська Україна: полки, полковники, сотні Лівобережжя // Пам'ятки України. — 1990. — № 3. — С. 19.

⁹⁷ ЧОІМ. — Інв. № Ал 8. — Арк. 42-47.

⁹⁸ *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко: Історія життя та діяльності. — Нью-Йорк, 1985. — С. 44.

⁹⁹ *Морозов О.* Брати Золотаренки // Сіверянський літопис. — 1995. — № 6. — С. 31.

¹⁰⁰ *Яковлева Т.* Руїна Гетьманщини: Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659–1667 рр.). — С. 230.

¹⁰¹ *Дашкевич Я.* Павло Тетеря // Володарі гетьманської булави. — К., 1995. — С. 266.

¹⁰² *Крип'якевич І.* З козацької сфрагістики. — С. 10.

полягає в тому, що це перший зразок гетьманської печатки, який був виготовлений наказним гетьманом. Щоправда, виникає думка: а чи не використовував Яким Сомко досі невідому печатку Богдана Хмельницького або його сина Юрія, яка була виготовлена, але не була у вжитку?

Політична нерозбірливість претендентів на гетьманську булаву у часи «Руїни» призводила до спроб взагалі відмовитися від традиційної символіки. Наприклад, гетьман Петро Суховієнко (Суховій) користувався печаткою із зображенням лука та стріл¹⁰³. Т. Чухліб так описує історію цієї печатки: «У процесі спілкування представників козацького посольства (серпень 1668 р. — *Авт.*) з татарським урядом молодий запорозький писар так сподобався Аділ-Гірею, що той запропонував стати йому гетьманом України під протекторатом Кримського ханату, а також дав Суховієнку дублікат власної печатки, на якій було зображено «лук з двома стрілами»... Першим кроком П. Суховієнка в ранзі “запорозького” гетьмана стало звернення до свого візаві (П. Дорошенка. — *Авт.*) ... Цей лист був скріплений подарованою Суховієнку ханською печаткою, що переконливо засвідчувала його васальне становище... П. Дорошенко заборонив козакам піддаватися П. Суховію. Більшість полковників в цьому його підтримали. Вони навіть вимагали від нього негайно скликати “Чорну” раду, на якій вони б швидко “поламали своїми мушкетами стріли Суховієнка” ...В результаті цієї поразки лівобережні полки, які були під владою “татарського” гетьмана, знову перейшли до П. Дорошенка. Окрім того, козаки Дорошенка захопили канцелярію Суховієнка разом з архівом, печаткою, прапорами, литаврами й бубнами, які були привезені до Чигирину»¹⁰⁴.

Петро Дорошенко дотримувався спадку Богдана Хмельницького. На його печатці зображений козак без вусів, що крокує вправо, на лівому плечі він тримає рушницю, на лівому боці висить шабля, права рука спирається у бік, голова у профіль, порохівниця відсутня¹⁰⁵. Звертає на себе увагу простота, більше того, певна суворість іконографії козака. Характерною деталлю цієї печатки є грубезні чоботи, на високих підборах. Ні до, ні після цього такого натуралізму у зображенні чобіт на ногах козака не спостерігається. Як правило, взуття подається досить схематично. Іноді навіть важко уявити його тип та фасон.

¹⁰³ Прокопович В. «Печать малороссийская»: Сфрагистичні етюди. — С. 91.

¹⁰⁴ Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. — С. 193–194, 197; Прокопович В. «Печать малороссийская»: Сфрагистичні етюди. — С. 91.

¹⁰⁵ Крип'якевич І. З козацької сфрагістики. — Мал. 5; Ситий І. Гетьманські та козацькі печатки (українська сфрагістика). — С. 550.

До Дем'яна Многогрішного козак на державній печатці зображувався у простому, без прикрас одязі, що було відображенням традиції степового братства, низового лицарства, де не було бідних і багатих, старших і менших, всі вважалися рівними. Але процес соціального розшарування взяв своє. Цей гетьман і всі його наступники змінюють зображення. Перед нами постає вже не степовий лицар, а представник козацької старшини у вишуканому вбранні, прикрашеному тканим орнаментом, у гордовитій позі. Ознакою належності до панівного суспільного стану є грезетовий жупан¹⁰⁶. Зберігається традиційна композиція з деякими відмінностями. Козак зображується у стаціонарній позі, напівобернутий до глядача, знову на правому боці з'являється порохівниця з рогу. Головний убір стає більш високим, набуває циліндричної форми, верх заломлений. Зброя зображується у реалістичній манері, на відміну від вище розглянутих печаток, де вона трактувалася схематично. Вигин шаблі невеликий, кінець розширений. Вперше козак зображується, стоячи на траві, з оселедцем на голові¹⁰⁷.

О. Дракохруст пов'язує зазначені інновації з впливом парадного портрета старшини кінця XVII–XVIII ст.¹⁰⁸ Зміни в іконографії (від простого до складного малюнка), крім названих причин, можна пов'язати з фазами розвитку українського бароко: раннє бароко від Івана Вишенського до 40-х років XVII ст., розвинене — до Івана Скоропадського, до 1725 р., і пізнє бароко¹⁰⁹.

Правобережний гетьман Михайло Ханенко на своїй печатці повернувся до малюнка, який в основному наслідував печатку Івана Брюховецького. Це — козак, озброєний мушкетом, шаблею та списом¹¹⁰.

На овальній печатці Андрія Могили голова козака повернута вліво, обличчя з вусами, без оселедця, а до озброєння додано щит з гербом Речі Посполитої, по колу напис: «ПЕЧАТ ВО»СКА ЕГО КОРОЛЕВСКО МИЛОСТИ ЗАПОРОЗКОГО»¹¹¹. Історія цієї печатки, за словами Т. Чухліба, така: «Саме наприкінці 1683 р. король наказав виготовити булаву й печать з “гербом старожитнім України” (це був відомий образ пішого

¹⁰⁶ Історія українського мистецтва: В 6 т. — Т. 6: Мистецтво другої половини XVII–XVIII ст. — К., 1968. — С. 272.

¹⁰⁷ Крип'якевич І. З козацької сфрагістики. — Мал. 6.

¹⁰⁸ Дракохруст Е. К истории войсковых печатей Левобережной Украины XVII–XVIII вв. — С. 9.

¹⁰⁹ Шевчук В. Муза роксоланська: Українська література XVI–XVIII століть. — Кн. 1. — С. 13.

¹¹⁰ Крип'якевич І. З козацької сфрагістики. — Мал. 7; РДАДА. — Ф. 124. — Оп. 5. — Спр. 9. — Арк. 1.

¹¹¹ Дракохруст Е. К истории войсковых печатей Левобережной Украины XVII–XVIII вв. — Табл. XXXII.

козака з мушкетом) для вручення її правобережному гетьману С. Куницькому. Згодом ці королівські клейноди перейшли до його наступника А. Могили. Після смерті останнього вони потрапили до рук коронного гетьмана С. Яблоновського, але невдовзі король наказав вручити їх призначеному у 1689 р. гетьману Гришку (Г. Івановичу)»¹¹².

Цікава деталь: «13 червня наступного року (1688) правобережний гетьман повідомляв короля про перемогу над татарами в битві поблизу Немирова. Оригінал тексту листа відтворено в сучасному польському виданні. Однак, ознайомившись з цим документом у архіві, автор виявив пошкоджений відбиток печатки Війська Запорозького, якою користувався А. Могила. Вона продовжувала традиції Української держави, що сформувалась за Б. Хмельницького, і зображувала відомий образ — козака з мушкетом»¹¹³.

Одна з останніх згадок про цю печатку відноситься до 1702 р.: «Навесні 1702 р. відбулась козацька рада в Фастові. ...Безпосереднім поштовхом до збройного виступу стало те, що великий коронний обозний (очевидно, не без дозволу самого короля) прислав до Богуслава свого представника й наказав “відібрати у нього Самуся військові клейноди, які після Могили йому в догляд вручені, як то: булаву, бунчук, печатку і п’ять гармат”»¹¹⁴.

У січні 1704 р. Самусь намагався передати свої клейноди у Ніжині І. Мазепі, але той категорично відмовився, не бажаючи загострення стосунків як з Польщею, так і з Росією. Проте 15 червня 1704 р. намір Самуся був реалізований через зміну зовнішньополітичної ситуації. Втім, серед переданих клейнодів печатки вже не було¹¹⁵. Забули згадати?

Наступні зміни зображення відбулися на печатці Івана Мазепи зразка листопада 1687 р.¹¹⁶ Композиція малюнка не відрізняється від печатки Дем’яна Многогрішного, якою також користувався Іван Самойлович¹¹⁷. Сам малюнок набуває рис реалізму, на відміну від попередніх печаток.

¹¹² Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. — С. 285.

¹¹³ Там само. — С. 241.

¹¹⁴ Там само. — С. 329.

¹¹⁵ Чухліб Т. Український гетьманат у Великій Північній війні 1700–1721 рр.: Проблеми міжнародного та воєнно-політичного становища // Гетьман Іван Мазепа: Постаць, оточення, епоха: Зб. наук. праць. — К., 2008. — С. 16.

¹¹⁶ ЧОІМ. — Інв. № Ал 501/9/1 — Арк. 1; Ситий І. Державна печатка Гетьманщини доби Івана Мазепи. — С. 9.

¹¹⁷ ДАЧО. — Ф. 133. — Оп.1. — Спр. 4. — Арк. 355; РДАДА. — Ф. 124. — Оп. 6. — Спр. 50. — Арк. 1; Ситий І. Адміністративні, судові та церковні печатки XVII–XVIII ст. (за матеріалами Державного архіву Чернігівської області) // Сіверянський архів: Збірник наукових праць. — Чернігів, 2009. — Вип. 3. — С. 34.

Вперше головний убір та ствол рушниці виходять за межі внутрішнього кола. Шапка дещо зменшується у розмірах. Фігура козака у статичній позі, з сильним вигином — плечі відведені назад, живіт виступає наперед. На голові помітний оселедець, а на обличчі — довгі вуса. Риси обличчя відзеркалюють поважний вік козака. На поясі висить порохівниця з рогу.

Можна припустити, що про підробку саме цієї печатки йшлося у справі ченця Соломона. Наведемо кілька прикладів, що стосуються подій 1690 р., в яких печатка зіграла не останню роль: «Да у полского ж короля объявился с воровскими и с составными писмами и поддѣланною печатью, вор и составщик и возмутитель Соломонко старец, будто прислан от гетмана Ивана Степановича»¹¹⁸.

Про які саме печатки йшлося, дізнаємося з листа Івана Мазепи до Соломона від 15 березня 1690 р.: «Объявляем ... сим листом нашим, что послал к пану Лизогубу свои листы за печатями великими и за моею печаткою малою твердо запечатаны, чтоб никто не дознался, что за листы и к кому пошли ... тѣ листы належат один к королю е.м., а другой к е.м. епископу львовскому, а тебѣ третій»¹¹⁹.

У грамоті Яна III від 6 травня 1690 р. до полковника Василя Іскрицького повідомляються важливі подробиці стосовно зазначених печаток: «Сознаній измѣнника чернця не посылаем, равно и знаков, т. е. печати поболше из олова запорожской и другой поменше из мѣди собственной благородного Мазепы, которыя употреблял этот наглец, Соломон, чтобы обмануть и нас и гетмана Мазепу». Далі йдеться про пікантну деталь під час вилучення підробок: «Измѣнник тот час был схвачен, не хотел сначала показать печатей, наконец, настрашенный и уличенный, вырыл их из земли в саду своей квартиры, гдѣ сделал над ними гадость, чтобы никто открыть не мог»¹²⁰. Цей останній фрагмент, можливо, дає важливий матеріал для вивчення такої темної сторінки в історії печаток доби козаччини, як магія і ритуали, пов'язані зі сфрагісами.

У документах зустрічаємо свідчення про підробку печатки І. Мазепи Петриком. Зокрема, у листі від 26 травня 1693 р. до царів Івана та Петра Олексійовичів гетьман сповіщав, що свідок бачив буцім-то лист гетьмана до кримського хана: «Будто издалѣко стоя видѣл на листу руками проклятого врага Петрика поданному хану печать великую, подобну воисковой печати, но естлиб та была совершенна воисковая печать того он

---

¹¹⁸ Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упор. С. Павленко. — К., 2007. — С. 274.

¹¹⁹ Там само. — С. 277.

¹²⁰ Там само. — С. 380.

невѣдает, и никто о той печати никакова ему не чинил уверения дабы то была наша печать»¹²¹.

Печаткою зразка 1687 р. І. Мазепа користувався до літа 1705 р.¹²² Схожа на неї печатка спливає у 1719 р. У Національному архіві Швеції зберігається лист кошового отамана Івана Мочульського від 20 грудня 1719 р. до гетьмана Пилипа Орлика. На звороті аркуша, нижче адреси, бачимо паперовосковий відбиток цієї печатки¹²³. Можливо, ця печатка якимось чином зв'язана і з пізнішою імітацією листування запорожців з П. Орликом. На допиті генеральний осавул Григорій Герцик розповів: «Дал ему Герцику Орлик печать запорожскую и письмо написанное ево Орликовою рукою, будто от запорожцов к нему, что они ево Орлика зовут к себе в войско, и приказывал ему, Герцику, сыскать в Бреславль нѣкоторого малороссиянина Костю, которой у Войнеровского живал и велѣть ему то письмо переписать и данною печатью запечатать, к себѣ через почту прислать для показанія в Швеции в королевской канцелярии»¹²⁴. Проте Костя не знайшли, «и для того в Варшавѣ Понятовской и Рубанович приказали ему, Герцику, при себѣ сдѣлать пакет, вложить в оной проѣзжей лист и запечатать данною ему Орлика запорожскою печатью»¹²⁵.

Через невідповідність царського титулу цього ж 1705 р. запроваджено нову печатку, яка відрізняється від попередньої уточненою титулатурою: замість «ИХ» — «ЕГО»¹²⁶. Імовірно, що саме цю печатку гетьман взяв із собою в еміграцію, а у 1714 р. (або 1715) генеральний писар Іван Максимович передав її російським чиновникам. Схожа печатка зберігається у Державному історичному музеї в Москві. Аналіз останньої привів нас до висновку, що це — матриця згаданого вище відбитка на листі кошового Івана Мочульського. Вона відрізняється від печаток 1687 та 1705 рр. деталями зображення та напису: інші форми ремінця рушниці, чобіт, шаблі та руки, що підтримує рушницю; замість двох деталей ударно-спускового механізму рушниці — одна; інші візерунок одягу, рослинність

¹²¹ З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи / Упор. В. Станіславський. — К., 1996. — С. 98.

¹²² Ситий І. Державна печатка Гетьманщини доби Івана Мазепи // Сіверянський літопис. — 2009. — № 4. — С. 3–14.

¹²³ Україна–Швеція: На перехресті історії (XVII–XVIII століття). — С. 139.

¹²⁴ Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. — С. 739; Допрос Григорія Герцика об участі його в измене Мазепи // Киевская старина. — 1883. — № 3. — С. 605.

¹²⁵ Допрос Григорія Герцика об участі його в измене Мазепи. — С. 609.

¹²⁶ Дракохруст Е. К истории войсковых печатей Левобережной Украины XVII–XVIII вв. — С. 12; Ситий І. Державна печатка Гетьманщини доби Івана Мазепи. — С. 10; РДАДА. — Ф. 124. — Оп. 4. — Спр. 69. — Арк. 1; Оп. 5. — Спр. 21. — Арк. 1; Оп. 5. — Спр. 29. — Арк. 2

та рельєф місцевості під ногами козака; довший оселедець на голові, інша постава ніг та їхній малюнок; нижче показана рука, що оперта на пояс; між ефесом шаблі та рукою, що підтримує рушницю, наявний проміжок; відсутня крапка у кінці напису; у слові «ЦАРСКОГО» літери «о» на одному рівні; носок чобота проти літер «ѣт» у слові «ПРЕСВѢТЛОГО» (на відбитках проти «ЕС») та проти літер «ГО» у слові «ЦАРСКОГО» (на відбитках проти «КО»); у слові «ПРЕСВѢТЛОГО» до літери «Г» приймає коса риска. Отже, запорожці або користувалися оригінальною печаткою Івана Мазепи, яка ще не була в обігу, або скопіювали оригінал, зважаючи на згадану вище імітацію листування. На думку московських музейних працівників, імовірно, що вона була вирізана з іншої печатки і датується 1708–1714 рр.¹²⁷

Принагідно зазначимо, що у Москві зберігаються і матриці печаток Данила Апостола, зразка 1732 р., та Андрія Могили.

Печатка Івана Мазепи

Збереглися цікаві відомості про користування державною печаткою за часів Івана Мазепи. Так, у посланні до О. Меншикова гетьман писав: «Известую вашей княжой светлости, для информации, что Кочубей исконный мой есть враг ...Писал он на мене пашквильные подметные письма, а будучи писарем енеральным, имеючи у себе печать войсковую и подписуючи руку мою часто, понеже я, для хирокграчной болезни, не всегда могу подписовати листов и универсалов, повидовал был лживые некоторые, под именем моим рукою его подписанные и под печатью войсковою письма. За якое проступство велел был я его за крепкой взять караул»¹²⁸.

Свідчення Мазепинового соратника Пилипа Орлика знайомлять зі сфрагістичною практикою у повсякденному житті, ставленням людей до печатки, місцем її розташування на документі, прийомами, якими намагалися утаємничити зміст листування з особами гетьманської канцелярії, які мали доступ до печатки. У листі до Стефана Яворського від 1 червня 1721 р., де йшлося про складання листа до графині Дольської від Івана Мазепи, Пилип Орлик писав: «Такий лист цифрами написанный велѣл при себѣ запечатать и взял до рук своих»¹²⁹. В іншому місці Орлик

---

¹²⁷ Гетьман: Науково-популярне видання. — К., 2009. — Т. I. — С. 100, 260, іл. 79; Дракохруст Е. К истории войсковых печатей Левобережной Украины XVII–XVIII вв. — С. 18, табл. XXXII. С. 256, іл. 168.

¹²⁸ Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. — К., 2004. — С. 290.

¹²⁹ Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. — С. 349.

повідомляв: «Думитрашко, получа указ царского величества в канцелярии, принесл до Мазепы купно з листом от свѣтлейшого князя Александра Даниловича до Танского полковника компанийского, а нинѣ киевского, себѣ данный, который он Мазепа увидя, удивился и велѣл ему Думитрашку тот час ѣхать с указом против казны, а лист его свѣтлости оставить и пред собою положить, который он по отшествии Думитрашка когда распечатал и прочитал, порвался с мѣсту от гнѣву»¹³⁰. Насамкінець Пилип Орлик писав: «По окончании убо тоей экспедиции, запечатал я и положил оную на столѣ пред Мазепою, а он, держа рукою в маленькой обвалютѣ письмо... то рекше, дал мнѣ тое писмечко и велел распечатать и прочитать. А я, приступя до свечки, распечатал обвалюту и вынял с ней письмо с цифрами писаное от княгинѣ Долской, в котором был заключенный маленький листок под печатью особою, о яком я надѣялся, что такожде от княгини и не смотря на печать, распечатал и увидѣл в серединѣ при печати подпись Stanislaw krol»¹³¹.

Високий рівень виконання, реалізм у зображенні козака, у т. ч. обличчя, на печатці Івана Мазепи наводить на думку, що перед нами не що інше, як портрет гетьмана на повний зріст¹³². Звертає на себе увагу схожість зображення козака з описом гетьмана, даним Адлерфельдом: «Мазепа шести десяти чотирьох лет, середняго роста, худощав собою, имеет строгий вид и усы, по польскому обычаю»¹³³. Схоже зображення маємо й на гравюрі 1708 р. Д. Галяховського¹³⁴. Звичайно, можна закинути, а чого це гетьман зображений без традиційної булави? Відповідь проста. Маємо поєднання портрета з усталеним зображенням козака на військовій печатці. Та й булава не обов'язкова на портреті гетьмана. Прикладом може слугувати наведена вище гравюра. Крім цього, вірогідність нашого припущення підкріплюється прикладами з вітчизняної сфрагістики.

Яким був із себе Юрій II, король Малої Русі, ми знаємо з його маєстатної печаті, теж саме стосується і портрета князя Галицького Володислава Опольського, «Руської Землі дідичного володаря». П. Гайдуков подав відомості про портретну печатку Ярослава Мудрого: «Знахідка печатки князя Ярослава Володимировича знаменна в історико-культурному відношенні. Якщо дослідникам давно знайомі зображення Володимира і Святополка на їхніх монетах — нехай схематичні і умовні, однак все ж такі, що передають деякі їх спільні типові риси, то давніх зображень

¹³⁰ Там само. — С. 351–353.

¹³¹ Там само. — С. 353.

¹³² Ситий І. Державна печатка Гетьманщини доби Івана Мазепи. — С. 11.

¹³³ Бантыш-Каменский Д. История Малой России. — С. 327.

¹³⁴ Свербигуз В. Старосвітське панство. — Варшава, 1999. — С. 53.

Ярослава Мудрого ми до сих пір не знали. Прижиттєвий портрет Ярослава, безсумнівно, був у київській Софії, де зображена вся його сім'я. Було висловлене практично недоказове, хоч і оригінальне припущення, що саме Ярослав зображений на фресці у сцені мисливства на ведмедя в сходовій башті київського Софіївського собору. Нарешті, широко відома скульптурна реконструкція портрета Ярослава Мудрого, зроблена М.М. Герасимовим по черепу князя. Зображення на печатці не має явного збігу з реконструкцією М.М. Герасимова, і це зрозуміло і невідворотно, як скоро реконструкція орієнтована на відновлення лику мудрого старця, що помер на восьмому десятку свого життя. Підкреслені ознаки старості, зачіска і борода, що практично, приховують риси обличчя, не дають підстав для зіставлення з зображенням на печатці молодого персонажа з войовничо стирчащими вусами, які є безумовно достовірною деталлю його лика. Однак М.М. Герасимов залишив не тільки остаточну реконструкцію, але й фіксацію проміжних етапів процесу відновлення. Найбільш важливим виявився той, де голова Ярослава ще не покрита волоссям. Опубліковане фото цього етапу передає вольове обличчя з горбатим хижим носом; психологічна характеристика Ярослава тут вповні відповідає зображенню на печатці»¹³⁵.

Михайло Слабченко описав кілька портретних печаток січовиків. Це печатки зразка 1770 р. А. Головатого, сергіївського отамана Слабкого, П. Калнишевського. Стосовно останньої історик зазначав: «На ній вигравіруване тонке козацьке погруддя, правою рукою козак узявсь у бік, у лівій, правдоподібно, тримає рушницю. Перед нами, безперечно, збільшений малюнок частини військової печатки: бракує тільки долішньої половини постаті. Коли взяти на увагу військову печатку 60–70 років, то в вирізьбленому на ній козакові можна вбачати портрет, може, того самого Калнища: таж коротка голова, тіж невеличкі вуса, задумливий вираз очей. Теж бачимо і на прекрасному малюнку в альбомі худ. Ждахи. Нічого несподіваного в тому, що на військову печатку перенесено портрет кошового, немає. Не вагалися ж запорозці малювати своїх старшин на іконах. На відомому образі Покрови бачимо таки чимало живого отамання, що й до Бога ближче стояло, ніж просте козацтво, яке тулилося поза спинами старшин»¹³⁶.

Отже, як бачимо, певне підґрунтя для нашого припущення існує. Для ствердної відповіді або спростування треба відшукати документи про

¹³⁵ Янин В., Гайдуков П. Актовые печати Древней Руси X–XV вв. — М., 1998. — Т. III: Печати, зарегистрированные в 1970–1996 гг. — С. 18.

¹³⁶ Слабченко М. Запорозькі печатки XVIII в. // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. — К., 1928. — Кн. 19. — С. 105.

виготовлення печаток Івана Мазепи. На останній його печатці зразка 1709 р. козак озброєний шаблею та стрілами (?)¹³⁷. Можливо, на малюнку були не стріли, а спис. Більш докладно про цю печатку нічого сказати не можемо, адже і досі відсутня публікація її малюнка.

Державні печатки XVIII ст.

Починаючи з Івана Скоропадського, саме російський уряд встановлював, яке зображення і напис повинні бути на державній печатці України: «Егда же, в року 1708-м, Мазепа, зменою прешед до короля шведского, забрал з собою войсковие булави и печать малороссийскую, тогда ...Петр Великий ...по наставлении вместо отпавшого Мазепи на гетманство Иоанна Скоропадского дал оному при сенаторах... булаву и палаш и повеле вырезати войсковую печать з прежним того ж воина гербом на котором написано: “Печать Малой России Войска Его Царского Пресветлого Величества Запорожского”»¹³⁸.

Зауважимо, що практика виготовлення гетьманських клейнодів у Москві була законодавчо оформлена ще за часів Івана Брюховецького. Саме під час його візиту в жовтні 1665 р. укладено угоду, третій пункт якої проголошував: «Каждый новоизбираемый из Запорожского войска гетман обязан являться в Москву для получения гетманских клейнод»¹³⁹.

У збірці ЧОІМ нами виявлена перша за хронологією печатка Івана Скоропадського. Загалом малюнок подібний до печатки Івана Мазепи, але порушена симетрія фігури козака, відсутня порохівниця, на голові з'являється невеличкий круглий головний убір, обшитий хутром, обличчя розмазане, з довгими вусами¹⁴⁰. Ці вади можна пояснити поспішністю, з якою вона виготовлялась на початку листопада 1708 р., коли був живий легітимний гетьман Іван Мазепа і, зрозуміло, що справжня печатка була в нього, а Петру I треба було якнайшвидше узаконити на гетьманській посаді Івана Скоропадського. Вже 6 листопада новому гетьману князем Долгоруким були вручені клейноди: бунчук, прапор, булава та печатка¹⁴¹. Печатка була в ужитку недовго. Можливо, це підробка.

¹³⁷ Слабченко М. Материалы по малорусской сфрагистике. — С. 14.

¹³⁸ Грабянка Г. Действия презелной и от начала поляков кривашой небывалой брани Богдана Хмельницкого с поляки... 1710. — С. XXIV; Дракохруст Е. К истории войсковых печатей Левобережной Украины XVII–XVIII вв. — С. 18 (Яскравий факт руйнації української державності).

¹³⁹ Дзира І. Українсько-російські взаємини кінця 20-х рр. XVIII ст. на сторінках «Краткого журнала о поездке в Москву гетмана Даниила Апостола» // Сіверянський літопис. — 2008. — № 2. — С. 3.

¹⁴⁰ Ситий І. Невідомі печатки Івана Скоропадського та Кирила Розумовського.

¹⁴¹ Бантыш-Каменский Д. История Малой России. — С. 400.

Нещодавно була опублікована фотографія друкованого універсалу І. Скоропадського від 8 грудня 1708 р. з осудом аргументів І. Мазепи, висунутих на виправдання свого переходу на бік Карла XII. На 9-й сторінці унизу, праворуч підпису гетьмана, стоїть паперово-воскова печатка¹⁴². Вона тотожна січневій печатці, що була опублікована І. Крип'якевичем¹⁴³, тобто можемо розширити її хронологію вживання: від листопада–грудня 1708 р. Звичайно, якщо вона не була поставлена пізніше, бо місцем створення універсалу вказаний Лебедин, але в останньому ніколи не було друкарні. Ймовірно, пройшов певний час, допоки з рукописного варіанту у друкарні виготовили наклад. Найближчою до Лебедина друкарнею у ті часи була чернігівська. Але даних про зазначений універсал серед її продукції немає¹⁴⁴. Ключ до розгадки міститься у листі від 11 листопада 1708 р. князя Дмитра Голіцина до графа Гаврила Головкина, де повідомлялося про виготовлення у друкарні Києво-Печерської лаври 634 грамот до українців про зраду Мазепи та друкованих універсалів від українських церковних ієрархів з відповідним змістом¹⁴⁵.

Груднево-січнева печатка нагадує малюнок листопадової, але з певними відмінностями. Обличчям козак повернутий до глядача, на правому боці висить порохівниця з рогу. Головний убір добре промальований і значно більший, обшитий хутром і насунутий аж на брови. Ніякого оселедця вже не видно. Вуса прямі. Печатка Івана Скоропадського, тип І, вживалася до зими 1715 р.¹⁴⁶

Узимку 1715 р. з'являється нова модифікація печатки Івана Скоропадського. Малюнок для неї так само взорований з печатки Івана Мазепи зразків 1687 р. та 1705 р. Розбіжності з печаткою типу І стосуються лише деталей. Голова козака більш округла, на відкритому лобі знову з'являється оселедець, вуса нахилені під невеликим кутом, у рисах обличчя відчувається щось татарське, на жупані більш вибагливий візерунок, дещо по-іншому зображена трава під ногами козака. Вперше порохівниця має круглу форму і закручена спіраллю.

---

¹⁴² Каталог історико-мистецької виставки «Гетьман Іван Мазепа: погляд крізь століття». — Київ–Львів, 2003. — С. 57.

¹⁴³ Крип'якевич І. З козацької сфрагістики. — С. 13.

¹⁴⁴ Каменева Т. Черниговская типография, ее деятельность и издания // Труды Государственной библиотеки СССР имени В.И. Ленина. — М., 1959. — Т. III.

¹⁴⁵ Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах / Упор. С. Павленко. — К., 2009. — С. 418.

¹⁴⁶ Ситий І. Невідомі печатки Івана Скоропадського та Кирила Розумовського; ДАЧО. — Ф. 133. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 354; РДАДА. — Ф. 124. — Оп. 5. — Спр. 49. — Арк. 1; Спр. 45. — Арк. 1.

Певні інновації у композиції бачимо на печатці гетьмана-вигнанця Пилипа Орлика — під ногами козака були зображені арматура та клейноди¹⁴⁷.

У джерелах зазначено, що при обранні у 1727 р. гетьманом Данила Апостола імператриця надала печатку, на якій був зображений «козак в круглій шапке, на ней перо, с правой стороны — пороховой рог»¹⁴⁸. Наявний сфрагістичний матеріал свідчить, що гетьман продовжував користуватися печаткою зразка 1715 р. аж до 1729 р. включно. Змінюється іконографія малюнка козака лише на печатках зразків 1730–1732 рр. Свій остаточний вигляд вона набуває на печатці, яка з'являється у 1732 р. і відома з публікації О. Каменцевої¹⁴⁹. Постава козака залишається незмінною. Змінюється шапка. Вона стає дійсно невеликою і круглою, прикрашена пір'їнами, із закатами. Кінець ствола рушниць зменшений і майже перекритий шапкою. Плечі у козака стають ширшими, руки довшими. Звідси — збільшується кут, під яким козак тримає рушницю. Сама фігура козака більш струнка, ніж на попередніх печатках. На обличчі помітні вуса. Значно збільшується розмір круглій порохівниці, яка закручена спіраллю¹⁵⁰.

Після смерті Данила Апостола Генеральна військова канцелярія аж до 1748 р. користувалася печаткою зразка 1732 р.¹⁵¹ У 1748 р. з'являється нова, єдина суттєва відміна якої спостерігається у зображенні трави — обабіч ніг козака з'являються два великі куці¹⁵².

У 1750–1751 рр. відбулась важлива для долі України подія — вибори-призначення останнього гетьмана Кирила Розумовського (1728–1803). 22 лютого 1750 р. у Глухові, тогочасній столиці України, під наглядом російського комісара графа Івана Гендрикова була проведена елекція (попереднє обрання). Цю урочисту церемонію супроводжувало винесення

¹⁴⁷ Прокопович В. «Печать малороссийская»: Сфрагістичні етюди. — С. 96.

¹⁴⁸ Славутич Є. Порохівниці — складова воєнного спорядження українського війська XVII–XVIII ст.: спроба класифікації // Історико-географічні дослідження в Україні: Збірка наукових праць. — Вип. 8. — К., 2005. — С. 113.

¹⁴⁹ Каменцева Е. Две украинские печати XVIII в. из собрания ГИМ.

¹⁵⁰ РДАДА. — Ф. 124. — Оп. 6. — Спр. 110. — Арк. 1.

¹⁵¹ ДАЧО. — Ф. 674. — Оп. 1. — Спр. 108. — Арк. 4; Спр. 52. — 2 зв.; Ф. 675. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 4 зв.; Спр. 10. — Арк. 2 зв.; РДАДА. — Ф. 124. — Оп. 5. — Спр. 68. — Арк. 1; Оп. 6. — Спр. 124. — Арк. 4; ЧОІМ. — Інв. Ал 850. — Арк. 1; Інв. Ал 855. — Арк. 1; Інв. Ал 857. — Арк. 1; Інв. Ал 871. — Арк. 1; Інв. Ал 872. — Арк. 1; Ситий І. Адміністративні, судові та церковні печатки XVII–XVIII ст. (за матеріалами Державного архіву Чернігівської області). — С. 35.

¹⁵² Ситий І. Невідомі печатки Івана Скоропадського та Кирила Розумовського; ДАЧО. — Ф. 101. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 6; Спр. 1826. — Арк. 18 зв.; Спр. 1074. — Арк. 10 зв.

гетьманських клейнодів — великого білого прапора з російським гербом, булави, бунчука, срібної позолоченої печатки, військового прапора. Після літургії у Миколаївській церкві клейноди перенесли у будинок Гендрикова. Зазначимо, що цей ритуал проводився за зразком 1727 р. Тоді, 12 жовтня, козацькі полки зібралися біля будинку російського резидента в Глухові Федора Наумова, де і відбулося обрання нового гетьмана — Данила Апостола. Потім секретар Непеїн на срібній таці виніс царську грамоту. За грамотою йшов з прапором глухівський сотник Іван Мануйлович. За ним ніс на червоній подушці гетьманську булаву полковник Левенець. Потім крокували: з бунчуком наказний суддя Федір Гречаний, з військовим прапором — сотник Іван Гамалія, з військовою печаткою — бунчуковий товариш Андрій Миклашевський. За гетьманськими клейнодами у кареті їхав царський міністр¹⁵³.

Згодом українська депутація вирушила до Санкт-Петербурга для затвердження результатів елекції. 5 червня 1750 р. був виданий царський указ із нагоди глухівської події, який, разом з іншими розпорядженнями, врегулював статус гетьмана, його маєтності, підпорядкованість Запорожжя. Для виготовлення нових гетьманських клейнодів виділялося 1500 рублів.

13 березня 1751 р. новообраний гетьман склав присягу на вірність імператриці, яка вручила йому оздоблену коштовним камінням золоту булаву, білий прапор з російським гербом, бунчук, печатку і срібні литаври. 14 липня у Глухові відбулася урочиста хода. Генеральний писар Андрій Безбородько їхав у кареті і тримав на оксамитовій подушці військову печатку¹⁵⁴.

Серед перерахованих клейнодів печатка викликає найбільший інтерес. На відміну від попередніх гетьманських печаток, вона має найбільше модифікацій, що було віддзеркаленням зміни статусу України у складі Російської імперії та появи на російському престолі послідовно трьох імператорів (Єлизавета, Петро III, Катерина II), панування нового художнього стилю — рококо. Усе це призвело до кількох варіантів іконографії козака, легенди, розміру. Ще раз зазначимо, що Кирило Розумовський — єдиний з українських гетьманів, який, крім терміну «військова», використовував терміни «малороссийская национальная печать» та «малороссийская печать», що, на нашу думку, свідчить про одну з тенденцій його

---

¹⁵³ Яковенко Н. Нариси історії середньовічної та ранньомодерної України. — К., 2006. — С. 507; Панашенко В. Кирило Розумовський // Володарі гетьманської булави. — К., 1995. — С. 538–539.

¹⁵⁴ Панашенко В. Кирило Розумовський. — С. 539.

правління, а саме — намагання зберегти і навіть зміцнити автономію України¹⁵⁵.

Наприклад, 1 травня 1760 р. чернігівська полкова старшина у донесенні з приводу виготовлення сотенних прапорів писала: «За определением полковой канцелярии приказано написать герби с одной стороны государственный, а с другой полку Черниговского»¹⁵⁶. З цього приводу Ю. Савчук зазначає, що «мовлячи науковим штибом, ця дефініція якнайкраще засвідчує тогочасні політичні уявлення козацької еліти, є найбільш достовірним та вагомим контраргументом багатьох псевдонаукових дискусій ХХ ст. стосовно браку форм самоорганізації та політичної самосвідомості української нації та козацької еліти зокрема. Щонайменше у ХVIII ст. вагомістю виголошеній ремарці додає незаперечний факт використання терміну “государственный” не тільки під час цитування, а й у тексті резолюції гетьмана»¹⁵⁷. Наведені факти свідчать, що Кирило Розумовський дотримувався загальних поглядів козацької старшини на українську державність та пов’язані з нею клейноди, у тому числі й печатку.

Печатка була останнім і єдиним гетьманським клейнодом, що діяв тривалий час після офіційного скасування інституту гетьманства в 1764 р. Відомі документи, які були засвідчені українською державною печаткою ще у 1767 р.¹⁵⁸

Спочатку Кирило Розумовський користувався печаткою Данила Апостола зразка 1732 р.¹⁵⁹ Крім цієї печатки, він послуговувався й печаткою Генеральної військової канцелярії зразка 1748 р.¹⁶⁰ Проте зрозуміло, що він мав і печатку власного виготовлення, яка була вручена йому під час конфірмації на уряд гетьмана¹⁶¹. Зображення на його печатці більше нагадує російського гренадера, ніж українського козака (мабуть, це

¹⁵⁵ Ситий І. Клейноди останнього українського гетьмана.

¹⁵⁶ Цит. за: Савчук Ю. Сотенні прапори Чернігівського полку другої половини ХVIII ст. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Збірка наукових праць. — К., 2005. — Число 12. — Ч. 2: На пошану академіка НАН України П.Т. Тронька з нагоди 90-річчя від дня народження. — С. 20.

¹⁵⁷ Там само. — С. 20-21.

¹⁵⁸ Ситий І. Невідомі печатки Івана Скоропадського та Кирила Розумовського.

¹⁵⁹ Там само. — С. 3. Спростування Н. Грабовою припущення О. Каменцевої про використання цієї печатки К. Розумовським не є обгрунтованим.

¹⁶⁰ Там само. Припускаємо, що сліди цієї печатки діаметром 48 мм виявлені нами на документах від 19 серпня 1751 р. (ЧОІМ. — Інв. № Ал 501/15/10. — Арк. 1), 16 листопада 1751 р. (ЧОІМ. — Інв. № Ал 501/15/22. — Арк. 1), 29 листопада 1751 р. (ЧОІМ. — Інв. № Ал 501/15/13. — Арк. 1), 30 січня 1752 р. (ЧОІМ. — Інв. № Ал 501/15/4. — Арк. 1).

¹⁶¹ Дракохруст Е. К истории войсковых печатей Левобережной Украины XVII–XVIII вв. — С. 13, 15. Автор вважає, що ця печатка була в обігу з 24.02.1751 р. до 23.02.1766 р.

наслідки виготовлення матриці у Петербурзі). Козак зображений у статичній позі, напівобернутий до глядача, фігура розвернута вправо. Шапка стає більш круглій форми, зберігаються закоти крисів, султан з пір'їн дрібніший. Голова козака і ствол рушниці не виходять за межі внутрішнього кола. Рушниця зображена схематично, вже немає реалізму, притаманного попереднім зразкам. Знову загострюється кут, під яким її тримає козак, поклавши руку на приклад (як на печатках Богдана Хмельницького та Петра Дорошенка. На інших печатках приклад підтримується знизу). Вперше на зображенні шаблі з'являється захисна гарда. Фігура козака зображена повнішою, знову з'являється черево. І порохівниця знову має вигляд рогу. Дещо змінюється візерунок жупана. Земля під ногами козака, на відміну від попередніх зразків, вкрита дрібною травою. Уперше внутрішнє коло печатки має вигляд ланцюга, а зовнішнє — лаврового вінка. Варто зазначити, що тільки на печатці Дем'яна Многогрішного зовнішнє коло теж мало форму ланцюга. Обличчя козака віддзеркалює його зрілий вік. Характерною рисою обличчя є не вислі, а прямі вуса¹⁶².

Поява нового імператора Петра III змусила виготовити у 1762 р. нову печатку з відповідним титулом. Цей унікальний примірник спростовує висновок О. Дракохруст, що на печатках Кирила Розумовського кінець ствола рушниці та шапка козака не виходять за межі внутрішнього кола¹⁶³. Зменшення діаметра та висоти літер створює оптичну ілюзію збільшення фігури козака, хоча її розміри не змінюються. Іконографія козака загалом збігається з печаткою 1751 р. Головна відмінність полягає в тому, що перед нами молодий козак — стрункий, з безвусим обличчям. Піхви шаблі вкриті стилізованим квітковим орнаментом.

Слід додати, що в літературі описано ще 2 печатки, якими користувався Кирило Розумовський. Це ще одна печатка 1762 р., часів правління Петра III, із легендою: «ЕГО ІМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА...», діаметром 47 мм¹⁶⁴. На цій печатці ми спостерігаємо цікаву спробу повернутися до традиційного розміру печатки, адже описані зразки 1751 р. та 27 січня 1762 р. копіювали розміри печатки Єлизавети

---

¹⁶² ДАЧО. — Ф. 133. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 357; Ф. 674. — Оп. 1. — Спр. 47. — Арк. 1; Спр. 108. — Арк. 3. Цікава деталь: зображення з цієї печатки наслідували сотенні прапори. Зокрема, подібне зображення бачимо на прапорі Домонтовської сотні 1762 р. (Див.: Дракохруст Е. К истории войсковых печатей Левобережной Украины XVII–XVIII вв. — С. 15).

¹⁶³ Дракохруст Е. К истории войсковых печатей Левобережной Украины XVII–XVIII вв. — С. 15.

¹⁶⁴ Грабова Н. Печатки адміністративно-судових установ Лівобережної України XVIII ст. // ЗНТШ. — Львів, 1991. — Т. 222. — С. 275.

(діаметр 85 мм, висота літер — 3 мм), бо виготовлялися вони російськими майстрами, які не були знайомі з українськими сфрагістичними традиціями. Н. Грабова зазначає, що іконографія цього зразка наслідує військову печатку 1748 р.¹⁶⁵

Ще одна модифікація, діаметром 47 мм, була виявлена на документі від 28 липня 1752 р. Її ототожнюють із печаткою Івана Скоропадського¹⁶⁶. Вірогідно, це печатка зразка 1732 р. з відповідним зображенням козака.

Незважаючи на те, що Кирило Розумовський користувався кількома печатками, у документі під назвою «Опись клейнодам, оставленным в Глухове при отъезде ясновельможного высокоповелительного гетмана и кавалера, под надсмотрением умершаго подскарбия генерального Скоропадскаго, учиненная по смерти его, г. подскарбия» описані лише одна державна та одна Генерального військового суду печатки: «3. Ящик оклеен бархатом зеленым и золотым позументом, местами серебряныя вызолоченыя бляхи, и внутри оклеен бархатом же зеленым и узенким золотым плетеником. В нем: булава золотая з брильянтами, которые все в целости; бунчук з принадлежащими к нему потребностями; печать войсковая в оправе золотой... 7. Ящик деревяной росписан, внутри обит тафтою алою. В нем ...печать суда генерального серебряная на дереве»¹⁶⁷. Можна припустити, що мова йде про державну печатку зразка 1751 р. (на це вказує її багате оздоблення). Саме вона була вручена гетьману під час конфірмації. Стосовно судової печатки припускаємо, що це печатка зразка 1742 р.

Завершуємо екскурс про клейноди Кирила Розумовського описом його особистої печатки, виявленої на універсалі від 3 грудня 1760 р.¹⁶⁸ Відбиток — овальної форми, 46 x 41 мм, на червоному сургучу. На ньому зображено герб, який був пожалований за дипломом від 1 березня 1751 р. на графське достоїнство Кирилу Розумовському: у щиті — двоголовий орел, на грудях якого у щитку обладунок, пробитий 2 стрілами; над щитом — графська корона, яку увінчує шолом під графською короною; над цією короною — прапор, покладений на 2 стріли; обабіч щита — намет; щит тримають скіф і поляк; щит обіймає орденський ланцюг, до якого підвішені орденські хрести; нижче — арматура та стрічка з девізом

¹⁶⁵ Там само.

¹⁶⁶ Каталог колекції документів Київської археографічної комісії 1369–1899 / Упор. Я.Р. Дашкевич, Л.А. Проценко, З.С. Хомутецька. — К., 1971. — № 370.

¹⁶⁷ *Лазаревский А.* Гетманские клейноды (1758) // Киевская старина. — 1882. — № 5. — С. 343–344.

¹⁶⁸ ЧОІМ. — Інв. № Ал 501/15/65. — Арк. 1.

EXTENDERE...¹⁶⁹ Описана печатка є характерним взірцем поєднання козацької та імперської символік. Матриця подібної печатки XIX ст. зберігається у Музеї історичних коштовностей України¹⁷⁰.

Підсумовуючи практику використання державної печатки, слід відмітити наступне. Вона не була застиглою у часі і віддзеркалювала всі ті зміни, що відбувалися в українському справочинстві під впливом різних чинників. Характерною була практика, коли гетьман за час свого володарювання користувався кількома печатками. Так, Богдан Хмельницький міняв їх тричі, Іван Мазепа мав чотири, Кирило Розумовський вживав шість печаток. Це можна пояснити кількома причинами — втратою печатки, її спрацюванням, зміною титулу сюзерена та художніх стилів.

Зауважимо, що користування кількома печатками практикувалося і в інших країнах. Наприклад, цар Петро I вживав чотири печатки, імператриця Єлизавета I — три; шведський король Карл XII прикладав до документів круглу печатку з повним титулом і овальну зі скороченим титулом¹⁷¹. Крім названих чинників, вживання монархами кількох печаток було регламентоване діючим законодавством, протоколом, канцелярськими інструкціями, традиціями тієї або іншої країни.

Поширена була також практика користування печаткою свого попередника. Печаткою Богдана Хмельницького засвідчували свої підписи, як ми вже зазначали, Іван Виговський, Юрій Хмельницький, Павло Тетеря. Печаткою Дем'яна Многогрішного користувався Іван Самойлович, а його, у свою чергу, — Іван Мазепа. Печатку Івана Скоропадського бачимо на документах Генеральної військової канцелярії та Данила Апостола. Печаткою Генеральної військової канцелярії користувався Кирило Розумовський, а печаткою останнього — у 1765 р. Друга Малоросійська колегія¹⁷².

Були випадки, коли печатку вирізав не повний гетьман, а наказний. Так зробив у 1662 р. вже згадуваний Яким Сомко¹⁷³. Військові печатки не завжди були пов'язані з конкретним гетьманом. Спостерігаємо заміну печатки всередині того або іншого гетьманства. Так було і за Богдана Хмельницького, і за Івана Брюховецького, і за Івана Скоропадського, і за Кирила Розумовського. На початку гетьманування Івана Скоропадського була спроба обмежити український суверенітет шляхом прикладання до універсалів, крім військової печатки, ще й печатки царського резидента,

---

¹⁶⁹ Лукомский В.К., Модзалевский В.Л. Малороссийский гербовник. — К., 1993. — С. 145.

¹⁷⁰ Україна — козацька держава... — С. 551.

¹⁷¹ Україна — Швеція: На перехресті історії (XVII–XVIII століття). — С. 59, 80.

¹⁷² ЧОІМ. — Інв. Ал 874. — Арк. 1.

¹⁷³ Ситий І. До історії гетьманської печатки.

про що свідчить лист кошового Іосифа Кириленка від 2 червня 1710 р. Проте ця практика була скасована, бо викликала обурення української спільноти¹⁷⁴.

Місце і технологія виготовлення печатки та характер послуговування нею

Хто і де виготовляв державні печатки? Як правило, цим займалися золотарі, українські або іноземні. Наприклад, згадка про першу печатку 1576 р. вказує на те, що вона разом з іншими клейнодами була виготовлена у Варшаві, як і печатка для правобережного гетьмана Андрія Могили. Печатку Кирила Розумовського зразка 1751 р. вирізали у Санкт-Петербурзі¹⁷⁵. Вірогідно, що печатка Петра Дорошенка була виготовлена в Україні. Печатка Богдана Хмельницького III типу була вирізана московськими майстрами, але внаслідок втрати ручки під час перевезення довелося вже українським золотарям зробити дублікат. Печатка для гетьмана Петра Суховієнка була виготовлена у Криму, печатка Юрія Хмельницького 1677 р. — у Стамбулі.

А ось як було визначено обрання гетьмана та виготовлення клейнодів, в тому числі і печатки, у статтях Івана Мазепи 1687 р., у пункті 6: «Были челом великым государям Их Царскому Пресветлому Величеству старшина и все Войско Запорожское когда изволением Божиим случится смерть гетману или иное что чтоб великие государи пожаловали их велели обырати гетмана по их правам и чтоб с их государского мылосердия дани были войску гетману войсковые клейноты и великия государи и великая государиня Их Царское Пресветлое Величество пожаловали велели в обрании гетмана быть по прежних их правах и волностях. С ведома их великих государей Их Царского Пресветлого Величества и без челобытья без указа великих государей Их Царского Пресветлого Величества им старшине и всему Войску Запорожскому гетмана не обырат так же и гетманства не отставливать, а клейноты знамя, булаву и печат и литавры держат в береженье, а буде случится тому истерятися и втоместо прыслани будут от Их Царского Пресветлого Величества новые войсковые клейноты...»¹⁷⁶.

Слід зазначити, що виготовлення клейнодів коштувало дуже дорого. Як вже згадувалося, Єлизавета витратила на це 1500 рублів. За такі гроші у ті часи можна було купити 100 коней, або 375 волів, або 1500 кабанів.

¹⁷⁴ Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. — Т. 3. — С. 359–365.

¹⁷⁵ Панащенко В. Кирило Розумовський. — С. 541.

¹⁷⁶ Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах. — С. 36; ЧОІМ. — Інв. № Ал 370. — Арк. 94.

Срібло, залізо, бронза, мідь були головними матеріалами, з яких виготовляли матриці державної печатки. Наприклад, печатка Кирила Розумовського зразка 1751 р. була срібна, вкрита позолотою. Печатка Данила Апостола зразка 1732 р. — залізна¹⁷⁷.

Державна печатка, як правило, зберігалася у Генеральній військовій канцелярії або у будинку гетьмана, а відповідав за неї генеральний писар¹⁷⁸. Так, указом Анни Іоанівни від 26 січня 1734 р. у зв'язку зі смертю Данила Апостола управителем України призначався кн. О. Шаховський, а клейноди було наказано здати у Генеральну військову канцелярію¹⁷⁹. Богдан Хмельницький зберігав державну печатку у скрині, разом з дипломатичним листуванням та казною¹⁸⁰. За часів Мазепи державна печатка зберігалася у державній скарбниці: «Мазепа був дуже збентежений виступом Кочубея та Іскри. ...Тоді ж гетьман відібрав від старшини ключі від державної скарбниці (де зберігалась також державна печатка)»¹⁸¹. Це було визначено царським указом від 11 травня 1691 р. Зокрема, у ньому вимагалось перенести канцелярію у замок, «где сам живет» гетьман. У канцелярії мали бути облаштовані «особые светлицы», а скрині та шафи з офіційним листуванням мали опечатуватися сигнетами генерального писаря або старшого канцеляриста, скриня ж з військовою печаткою опечатувалася гетьманським сигнетом. Охороняли канцелярію українська сторожа та особливий стрілецький караул¹⁸². Видається, що такі суворі заходи були обумовлені пограбуванням гетьманської скарбниці у березні 1688 р., про що мова далі.

В разі смерті гетьмана всі державні клейноди опечатувалися й зберігалися у його домі до обрання нового керманіча: «Была старшина у г. брегадира, где о зборах подискуровавши, одийшли совокупне з г. брегадиром и протчими малороссийской коллегии членами до панеи гетмановой и там все гетманские, так сего покойного п. гетмана, як и прежде его бывших, одобравши клейноти, числом 15, зложили в особое хранилище за своими печатми, там же, в дому гетманском, крепкую над тим утвердивши кустодию» (запис від 28 серпня 1722 р.)¹⁸³.

¹⁷⁷ Каменцева Е. Две украинские печати XVIII в. из собрания ГИМ. — С. 203.

¹⁷⁸ Источники малороссийской истории, собранные и изданные Д.Н. Бантыш-Каменским. — М., 1859. — Ч. II. — С. 297–300.

¹⁷⁹ ЧОИМ. — Инв. № Ал 14. — Арк. 18 зв.

¹⁸⁰ Бантыш-Каменский Д. История Малой России. — С. 174.

¹⁸¹ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. — С. 268.

¹⁸² Батурин: сторінки історії: Збірник документів і матеріалів. — Чернігів, 2009. — С. 82–83.

¹⁸³ Лазаревский А. Отрывки из дневника гетманской канцелярии за 1722–23 года. — С. 10. А от у Польщі коронні печатки трактувалися як символ державної влади, тому їх публічно знищували під час поховального обряду померлого монарха (Кулаковський П.

Засвідчувались державною печаткою як офіційні документи, так і приватне листування гетьманів. Серед офіційних документів це — універсали, ордери, укази, «писаня», «листи», купчі записи, квити, розпорядження, позовні листи, подорожні листи, паспорти, абшити, патенти, копії царських грамот, «виразние укази і опредѣлення», накази, квитки — «билеты» тощо.

Поява печатки на документі становила заключний етап процедури його створення. За рефератом 1734 р. генерального писаря Михайла Турковського, спочатку генеральний писар знайомив гетьмана з кореспонденцією. Після цього документи сортували на підставі зауважень гетьмана та розпоряджень генерального писаря. Наступний етап — це складання чернетки визначеного документа: універсалу, листа, ордера тощо. Генеральний писар або старший канцелярист переглядали чернетку, вносили в разі потреби корективи. Потім її переписували «на бѣло», і генеральний писар відносив документ на підпис гетьману. Підписані документи реєстрували у протокольних книгах під відповідними номерами, потім у присутності генерального писаря засвідчували печаткою і відправляли до адресатів¹⁸⁴. Технічно печатку міг прикласти сам гетьман, генеральний писар, старший канцелярист, канцеляристи Генеральної військової канцелярії (останні під наглядом своїх керівників)¹⁸⁵.

За нашими спостереженнями, державна печатка ставилась по центру аркуша під текстом, якщо він був витягнутий повздовж, та з правого боку — якщо поперек. Підпис гетьмана, як правило, ставився ліворуч від печатки. Зауважимо, що іноді печатка передувала підпису, а іноді навпаки — її ставили на підпис¹⁸⁶. Розташування підпису відносно печатки відповідало міжнародній практиці. Прикладом можуть слугувати документи шведських, кримських, турецьких можновладців XVII–XVIII ст.¹⁸⁷

Канцелярія Руської (Волинської метрики) 1569–1673 рр. Студія з історії українського регіоналізму в Речі Посполитій. — Острог–Львів, 2002. — С. 88).

¹⁸⁴ Джиджора І. Генеральна військова канцелярія // ЗНТШ. — Т. CVII. — Львів, 1912. — С. 42.

¹⁸⁵ Дракохруст Е. К истории войсковых печатей Левобережной Украины XVII–XVIII вв. — С. 7.

¹⁸⁶ Там само; Панашенко В. Палеографія українського скоропису другої половини XVII ст. — К., 1974. — С. 45.

¹⁸⁷ Україна–Швеція: На перехресті історії (XVII–XVIII століття). — С. 19, 21, 22, 25, 59, 80, 81. Варто зауважити, що у Туреччині практикували ставити печатку і біля тугри на початку документа, як спостерігасмо на листі від 19.09.1721 р. сілістрійського Абдіпаші до гетьмана Пилипа Орлика (Там само. — С. 138).

Тут слід сказати, що гетьман або уповноважена ним особа могли для цього скористатися його особистою печаткою¹⁸⁸. Наприклад, печатку Богдана Хмельницького бачимо на універсалі від 22 липня 1655 р., який був підписаний його дружиною Ганною¹⁸⁹. Графську печатку Кирила Розумовського знаходимо на універсалі від 3 грудня 1760 р. поруч з державною¹⁹⁰. Своєю малою печаткою печатав кореспонденцію у 1690 р. Іван Мазепа¹⁹¹. Те саме робили Іван Виговський, Юрій Хмельницький, Павло Тетеря, Іван Брюховецький¹⁹². Цікава особиста печатка гетьмана Пилипа Орлика. У ній спостерігаємо комбінацію особистого герба з державними символами: зображення щита з гербом прикрашають 2 булави¹⁹³.

А от правителям Речі Посполитої було суворо заборонено користуватися особистими печатками для скріплення офіційних документів. На цьому присягалися і Стефан Баторій у 1576 р., і Август II у 1699 р.¹⁹⁴ Конституція сейму 1607 р., підтверджена на елекційному сеймі 1632 р., заборонила монархові вживати для засвідчення публічних листів власну сигнетову печатку¹⁹⁵.

Проте не всі королі додержувалися цієї заборони. Польський історик В. Чермак ще наприкінці ХІХ ст. зробив висновок про те, що у квітні 1646 р. представники козацької старшини (серед яких був і Богдан Хмельницький) перебували у Варшаві, отримали з рук Владислава ІV два привілейних листи: «...ці “глейтовні” листи були скріплені особистою печаткою польського короля. Надані “вольності” спричинили справжній “психологічний переворот” у свідомості не лише козацтва, а й усього українського населення Речі Посполитої. Адже ... протягом десятиріч у середовищі українців зберігалось стійке уявлення щодо свого нерівноправного становища у державі “двох народів”. А тепер вони, опираючись

---

¹⁸⁸ Крип'якевич І. З козацької сфрагістики. — С. 15. Подібну практику бачимо й у Західній Європі: «Герцог подошел к королю и хотел было помочь ему, Карл отверг его помощь, сделал все сам и запечатал пакет своим перстнем-печаткой» (Скотт В. Певерил П. — М., 1990. — С. 311).

¹⁸⁹ Кревецький І. Універсал Ганни Хмельницької // ЗНТШ. — Львів, 1906. — Т. LXIX. — С. 167–168.

¹⁹⁰ ЧОИМ. — Инв. № Ал. 501/15/65. — Арк. 1.

¹⁹¹ Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. — С. 277.

¹⁹² Крип'якевич І. З козацької сфрагістики. — С. 15.

¹⁹³ Україна–Швеція: На перехресті історії (ХVІІ–ХVІІІ століття). — С. 135, 137.

¹⁹⁴ Титов А. Печати древней Беларуси: очерки сфрагистики. — Минск, 1993. — С. 118–119.

¹⁹⁵ Кулаковський П. Канцелярія Руської (Волинської метрики) 1569–1673 рр. ... — С. 88.

на королівську протекцію, могли “мати при боці шаблю і переслідувати своїх кривдників” — представників магнатства та шляхти»¹⁹⁶.

Головною функцією державної печатки була юридична. Вона забезпечувала вірогідність та недоторканість документа: «При подписѣ власной нашей рукой гетманской печатью нашою ж войсковою велѣлимо закрѣпити»¹⁹⁷, «для лепшое вѣри рукою нашою подписавши, печать Войска Запорозкого притиснути розказалисмо»¹⁹⁸.

Зазначимо, що крім цієї функції, печатка виконувала і церемоніальну. Її разом з іншими клейнодами виносили під час елекції гетьмана, так було при обранні Кирила Розумовського, коли Петро й Григорій Горленки несли на оксамитовій подушці срібну з позолотою гетьманську печатку¹⁹⁹ Данила Апостола²⁰⁰.

Наявність державної печатки у документі мала велике значення. Про це свідчать рядки з листа Івана Мазепи від 4 лютого 1707 р. до посла Росії у Польщі князя Василя Долгорукого: «Получил я с Варшавы от вашей кнжой милости блгоприятный лист с привилеем короля Августа, рукою его подписаным, но печатію княжества Литовского не утвержденным на епископию Білорускую кнзю Святополку Четвертинскому ... его милост гсдн архиепсп киевский, не поставляет еще в епспы помянутого номината кнзя Стополка Четвертинского, того ради, что иновірнии дисиденты без привелею королевского печатію утвержденного, весьма возбраняют и не допустят на престол епспу»²⁰¹.

Варто зважити й на те, що українцями наявність військової печатки на гетьманському листуванні, особливо міжнародному, розглядалася як обов’язковий елемент. У Жердівських статтях 1659 р. вимагалось, щоб царський уряд не зносився зі старшиною, оминаючи гетьмана, і не брав до уваги жодних листів, не засвідчених його печаткою²⁰².

Загалом такий підхід був характерний і для офіційної документації Гетьманату. Проте, враховуючи певний демократизм козацької держави, траплялися випадки відсутності, через збіг обставин, печатки на доку-

¹⁹⁶ Чухліб Т. Переяславська угода 1654 р. у контексті міжнародного утвердження ранньомодерної Української держави: причини, укладення, наслідки // Укр. іст. журн. — 2003. — № 3. — С. 45.

¹⁹⁷ Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. — С. 110.

¹⁹⁸ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). — С. 79.

¹⁹⁹ Панащенко В. Кирило Розумовський. — С. 539.

²⁰⁰ Бантьши-Каменский Д. История Малой России. — С. 437.

²⁰¹ Гуляй А., Мицик Ю. Незнані документи гетьмана Івана Мазепи // Сіверянський літопис. — 2003. — № 1. — С. 67.

²⁰² Яковенко Н. Нариси історії середньовічної та ранньомодерної України. — С. 376.

менті. Як приклад можна навести універсал Івана Виговського від 25 лютого 1658 р. Михайлу та Іллі Рубцям на маєтності²⁰³.

Припускаємо, що державною печаткою опечатувалася і державна скарбниця. Так, Іван Мазепа у листі від 27 березня 1688 р. до князя Василя Голіцина, повідомляючи про пограбування її російськими стрільцями, наголошував: «О том покірно доношу вашей кяжой вельможности, что в Батурина не в давном времени в войсковой казне учинилась шкода имянно в тех которые по Ивану Самойлову, и по учененому указу монаршескому разделении остались, а обретається та поклажа в новом дворе в полатах каменных у которых всегда ис полку стольника и полковника Бориса Федоровича Дементеева в перемену с тем полком которой из Бела города пришел Герасим Нелидов бывають караулы, а учинилась та пропажа умышленным обычаем, двои двери сенные и светличные деревянные, а третьи комнатные железные, которые с надворья в комнату построены в своих затворех в замках и в печатех в целости обретаются, а четвертые двери изнутри светлицы зделаны выламаны и у сундуков печати пообрываны и денег немалое число выношено, а домыслились есть мы, что воры в то каменное строение лазили окном, разсунув решетку, в которой прапаже жалаба нам на тех стрельцов, которые из Бела Города пришли...»²⁰⁴.

Крім цього, державною печаткою запечатували й різноманітні речі, споруди тощо. Наприклад, в універсалі Дем'яна Ігнатовича від 25 березня 1669 р. менському сотнику читаємо: «Пану сотнику и отаману менским ведомо чинимь симь писаниемь нашимь ижъ который млынъ наданъ на монастырь паненский Макошинский в селе Величковце Цеклянскаго и нашъ послани на указъ нашъ запечаталь скриню за розмером, що приказуемь абы печать оторвавши ув ономъ млыни и госпоже размеръ брат»²⁰⁵.

Ставлення до державної печатки з боку різних верств населення було різним. Її шанували як клейнод найвищої посадової особи; козацтво Гетьманату дуже ревно ставилося до своїх клейнодів, у тому числі й до печатки. Зокрема, в інструкції Петра Дорошенка від 10 травня 1670 р. посланцям на переговори з королівськими комісарами наголошувалося: «При том, что булава, бунчюкъ, печать, комышина, съ сейму преди

²⁰³ ЧОІМ. — Инв. № Ал 501/2/1. — Арк. 1.

²⁰⁴ Листи Івана Мазепи. 1687–1691 / Упор. та автор передмови В. Станіславський. — К., 2002. — Т. 1. — С. 146–147.

²⁰⁵ Лазаревский А., Константинович Н. Обзорение Румянцовской описи Малороссии. — Вып. I–IV. — Чернігов, 1884. — С. 434–435.

будущаго Войску Запорожскому отдано будетъ»²⁰⁶. Про шанобливе ставлення свідчить і той факт, що печатки попередників новообраний гетьман не викидав, не знищував, а ревно зберігав у скарбниці. До речі, цей факт дозволяє нам припустити, що переважна більшість матриць державних печаток зберігається у Росії, бо відомо, що свого часу гетьманські клейноди були вивезені саме туди.

Проте бували випадки, коли до печатки ставилися досить вільно. У своєму доносі від 5 лютого 1709 р. про зраду кошового отамана козак Іван Явборський повідомляв: «...ѣхал чрез Сечю в Крым Черняк, то они отобрал у него писма с ним посланые к хану от гетмана Скуропацкого, распечатав читали и паки потпечатав отправили ево»²⁰⁷. Як бачимо, зірвати з дипломатичної кореспонденції гетьманську печатку, а потім прикласти власну з боку січовиків великим гріхом не вважалося. Мабуть, у данному випадку маємо справу з віддзеркаленням автономіського менталітету низових козаків.

Статус державної печатки регулювався нормами Литовського статуту. За її підробку передбачалась смертна кара — спалювання на вогні, але жодних фактів реалізації цих норм ще не виявлено. З огляду на це характерний універсал І. Самойловича від 10 жовтня 1679 р.: «Весной 1679 г., во время стоянки козацких полков под Печерским монастырем, пошла в войске поголовка, что младший сын Михаила Рубца — Иван занимается подделкою разных печатей: царских, королевских и гетманских. Слух этот пошел от двоюродных братьев Ивана — Юрия и Игната, которые рассказывали, что увидев раз в Стародубе, у одного из “челядников” дяди своего Михайла, поддельную печать и “привелей”, на котором была оттиснута эта печать, и допросив его, узнали, что Иван Рубец подделывает печати ...Обыскав Ишуту — так звался Иван Рубец в народе — нашли у него двенадцать поддельных печатей — королевских, гетманских и царского стольника Кирила Хлопова; печати были вырезаны частью на алебастре, частью на кусках мелу. Узнав об этих слухах, гетман приказал Ивана Рубца судить. Рубец в преступлении не сознался; тогда гетман желая узнать правду, поручил генеральному есаулу Полуботку “взять Ивана до себе, на особливую экзаминацию”. Но и перед Полуботком Рубец сознался лишь “за килкократным вдаренем”, при чем рассказал, что он вместе с Феськом Злотником, подделал несколько печатей королевских и гетманских; но когда Юрий и Игнат Рубцы о том узнали и рассказали его отцу, то последний едва не убил его, Ивана, почему он

²⁰⁶ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). — С. 390.

²⁰⁷ Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. — С. 411.

тогда все те печати и поуничтожал. Подделывал печати он, Иван, польского короля, гетманов: Хмельницкого, Выговского и Брюховецкого и стольника Кирила Хлопова. По произведенному далее следствию, открылось, что вместе с тем Иван Рубец поручал одному из знакомых грамотеев, переписывать королевские грамоты — польским письмом, а универсалы Хмельницкого, Выговского и Брюховецкого — русским. Разследовав дело, генеральный суд присудил Рубца к смертной казни. Гетман однакож приговор этот оставил без исполнения, имея в виду другое наказание ... “При этом, объявляем в известность и о преступлении Ивана Рубца, который, не довольствуясь данным ему от бога богатствию желая увеличить свои маетности, осмелился подделывать разные печати царские, королевские, наших «антецессоров» и «спищика» Кирилла Хлопова за такое преступление, генеральный суд осудил Рубца на смерть, но мы гетман ... даруем Ивану Рубцу жизнь и освобождаем его из заключения ... но все те слободы, которые он (Михайло Рубец, топальський сотник. — *Авт.*) посадил на пустотах, отбираем в нашу власть, для подмоги в войсковых расходах”»²⁰⁸.

Еволюція форми державної печатки

Переважаючою формою державної печатки було коло. Воно найбільш доречно для великого напису, що вміщувався на печатці, який все одно доводилось скорочувати, використовуючи лігатуру, виносні літери, словоскорочення, комбінації великих і малих літер. Лише гетьмани Іван Виговський та Андрій Могила зробили спробу замінити традиційну круглу форму на овальну. Проте послідовників у них не знайшлося. Слід зазначити, що кругла форма державної печатки відображала світову практику й традицію.

Змінювався і розмір печатки — від 28 мм у Гаврила Крутневича до 85 мм у Кирила Розумовського.

Нижче наводимо узагальнену таблицю, яка дає змогу простежити еволюцію написів та розмірів печаток. Залучення інформації про печатки правобережних гетьманів пояснюється тим, що, Богдан Хмельницький був гетьманом обох боків Дніпра, так само іменували себе його наступники аж до Кирила Розумовського²⁰⁹. З цього приводу варта уваги думка Я. Дашкевича: «Гетьманщина — це територія, на яку поширювалася влада українського гетьмана... і територія Гетьманської України

²⁰⁸ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. — Т. I: Стародубский полк. — К., 1888. — С. 396–397.

²⁰⁹ Ситий І. Гетьманські універсали й печатки у збірці Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського. — С. 150.

змінювалася залежно від долі українського народу, охоплюючи як ліво-бережжя, так і правобережжя Дніпра»²¹⁰. Завдяки наведеній таблиці маємо змогу простежити, як впливало на державну печатку перебування тієї або іншої території України під владою того або іншого сюзерена.

Таблиця 1

Печатки гетьманів та Генеральної військової канцелярії

№	Ім'я та прізвище гетьмана	Роки обігу	Напис	Розмір печатки	Висота літер ²¹¹
1	2	3	4	5	6
1	БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ Тип I ²¹²	1648 — 1651	ПЄЧАТЬ ²¹³ ВОЙСКА ЕГО КОРОЛЄВЬСКОЙ МЛСТИ ЗАПОРОЗЬКОГО	32 мм	—
2	БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ Тип II	1652 — 1654	ПЄЧАТЬ ВОЙСКА ЄГО КОРОЛЄВСЬКОЄ МЛОСТІ ЗАПОРОЗКОГО ²¹⁴	31 мм	—
3	БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ Тип III ІВАН ВИГОВСЬКИЙ ЮРІЙ ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ПАВЛО ТЕТЕРЯ	1654 — 1663	+ ПЕЧАТЬ ЦРЄКОГО ВЕЛИЧЕСТВА МАЛОИ РОСИИ ВОИКА ЗАПОРО ²¹⁵	37 мм	3 мм
4	ІВАН ВИГОВСЬКИЙ	1659 — 1664	* ІОАНЪ * ВЫГОВЪСКИИ КИЕВСКИИ ВОЕВОДА ЕНЕРАЛЪ КИЕВЪСКИИ ГЕТЬМАНЪ * ВЕЛИКИИ КНИАЗЪТВА РУСКОГО СТАРОСТА ЧИРИНЪСКИИ:	54x44 мм	—
5	ЯКИМ СОМКО	1661 — 1663	+ ПЕЧАТ : ЕГО : ЦАРЄКОГО ВЕЛИЧЕСТВА МАЛОИ : РОСИИ : ВОІСКА ЗАПРОЗО: ²¹⁶	37 мм	3 мм

²¹⁰ Дашкевич Я. Гетьманська Україна: полки, полковники, сотні Лівобережжя. — С. 11.

²¹¹ Розміри печаток та літер у різних дослідженнях мають коливання у межах 1–3 мм. Це пояснюється різною якістю паперу, на якому робили відбиток печатки. Зазначимо, що у дослідженнях часто ігнорується розмір літер, тому вимушено ставимо тире.

²¹² Типи печаток за І. Крип'якевичем (*Крип'якевич І. З козацької сфрагістики*).

²¹³ Літера «Б» перевернута.

²¹⁴ Лігатура «МІ».

²¹⁵ Лігатура «ПЕ», «ТЬ», «ИК». Літера «Т» трираменна.

²¹⁶ Лігатура «ПЕ», «ЧА», «ТЬ», «ЛИ», «ЧЕ», «АПР». Літера «Т» трираменна.

Продовження таблиці 1

1	2	3	4	5	6
6	ПАВЛЮ ТЕТЕРЯ Тип I	1663	ПЕЧАТЬ ЕГО КОРОЛЕВЪСКОЙ МЛСТИ ВОЙСКА ЗАПОРО ²¹⁷	37 мм	–
7	ПАВЛЮ ТЕТЕРЯ ²¹⁸ Тип III	1663	ПЕЧАТЬ ·ВОЙСКА ·ЕГО КОРОЛЕВСКОЙ ²¹⁹ ·МЛСТИ ЗАПОРОСКАГО : АХЪГ ²²⁰	45 мм	–
8	ІВАН БРЮХОВЕЦЬКИЙ Тип I	1663	(без напису)	37 мм	–
9	ІВАН БРЮХОВЕЦЬКИЙ Тип II	1664 – 1668	+ ПЕЧАТ ·МАЛОИ РоСИИ ВЪРНОГО ВОЙСКА ЕГО ЦАРСКОГО ВЕЛИ ЗАПОРОЗ ²²¹	42 мм	4 мм
10	ПЕТРО ДОРОШЕНКО	1665 – 1669	+ ПЕЧАТЬ * ВОСКА * ЕГО КО * МИ * ЗАПОРОЗКОГО	43 мм	3 мм
11	ДЕМ'ЯН МНОГОГРІШНИЙ	1669	+ ПЕЧАТЬ ВОЙСКА ЕГО ЦРКОГО ПРЕСВѢТЛОГО ВСЛИЧЕВА ЗАПОРОЗКОГО ²²²	38 мм	3 мм
12	ДЕМ'ЯН МНОГОГРІШНИЙ ІВАН САМОЙЛОВИЧ ІВАН МАЗЕПА	1670 – 1688	+ ПЕЧАТЬ МАЛОЙ РОССИИ ВОЙСКА ЕГО ЦРСКОГО ПРЕСВѢТЛОГО ВСЛИ: ЗАПОРОЗСКОГО	40 мм	2 мм
13	МИХАЙЛО ХАНЕНКО	1671	ПЕЧАТЬ ²²³ Ѡ ЕГО КОРОЛ. МИЛОСТІ И РЕЧЫ ²²⁴ ПОСПОЛ ВОІСКУ ЗАПОРО. ДАНА:	43 мм	–
14	ЮРІЙ ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ	1677 – 1681	ПЕЧАТЬ КНЯЗІВСТВА МАЛОРУСЬКОГО ЮРІЙ ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ КНЯЗЬ УДІЛЬНИЙ РУСЬКИЙ ²²⁵	–	–

²¹⁷ Літера «Т» трираменна.

²¹⁸ Тип II тотожний печатці Б. Хмельницького типу III.

²¹⁹ Лігатура «РО».

²²⁰ Літера «Т» трираменна.

²²¹ Лігатура «ПЕ», «ЧА», «ТЬ», «РН», «АР», «ЛИ», «АПО».

²²² Лігатура «ПР», «АП».

²²³ Лігатура «ТЬ».

²²⁴ Лігатура «ЧЫ».

²²⁵ Напис поданий сучасною українською мовою за відсутністю оригінального відповідника.

Продовження таблиці 1

1	2	3	4	5	6
15	АНДРІЙ МОГИЛА	1684	+ ПЕЧАТ ВО»СКА ЕГО КОРОЛЕВСКО МИЛОСТИ ЗАПОРОЗКОГО	54x44 мм	—
16	ІВАН МАЗЕПА	1687 — 1705	ПЕЧА́ МАЛОИ РОССІИ ВОИСКА Их ²²⁶ ЦРСКОГО ПРЕСВѢТЛОГО ВЕЛИЧЕ́сВА ²²⁷ ЗАПОРОЗКОГО ²²⁸	45 мм	2 мм
17	ІВАН МАЗЕПА	1705 — 1708	ПЕЧА́ МАЛОИ РОССІИ ВОИСКА ЕГО ²²⁹ ЦРСКОГО ПРЕСВѢТЛОГО ВЕЛИ- ЧЕ́сВА ²³⁰ ЗАПОРОЗКОГО ²³¹	45 мм	2 мм
18	ІВАН МАЗЕПА	1709	РЕСАТ МАЛОJ ROSSIJ VOISKA RECERSKEHO PRESVITLOHO...	—	—
19	ПИЛИП ОРЛИК	1710(?) — 1719	ПЕЧАТ МАЛОИ РОСИИ СЛАВНОГО ВОИСКА ЗАПОРОЖСКОГО	55 мм	3,5 мм
20	ІВАН СКОРОПАДСЬКИЙ	1708	ПЕЧА́ МАЛОИ РО... ВОИСКА Е ЦРСКОГО ПРЕСВѢТЛОГО ВЕЛИ... ЗАПОРОЗКОГО ²³²	48 мм	2 мм
21	ІВАН СКОРОПАДСЬКИЙ Тип I	1708 — 1714	ПЕЧАТЬ МАЛОИ РОСИИ ВОИСКА ЕГО ЦРСКОГО ПРЕСВѢТЛОГО ВЕЛІЧЕ- СТВА ЗАПОРОЖСКОГО *	48 мм	2 мм
22	ІВАН СКОРОПАДСЬКИЙ Тип II ПАВЛО ПОЛУБОТОК ДАНИЛО АПОСТОЛ	1715 — 1729	ПЕЧАТЬ МАЛО" РОСИИ ВОИСКА ЕГО ЦАРСКОГО ПРВѢТЛОГО ВЛЧТВА ЗАПОРОЖСКОГО	47 мм	3 і 2 мм
23	ДАНИЛО АПОСТОЛ	1730 — 1731	ПЕЧАТЬ МАЛО"РОСИИ ВОИСКА ЕГО ІМПЕРА- ТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА ЗАПОРОЖСКАГО	47 мм	2 мм

²²⁶ «X» виносне.

²²⁷ «С» виносне.

²²⁸ Лігатура «АТ», «ПР», «ЧЕ», «ѢТ».

²²⁹ «ГО» виносне.

²³⁰ «С» виносне.

²³¹ Лігатура «АТ», «ПР», «ЧЕ», «ѢТ».

²³² Лігатура «АТ», «ГО».

Закінчення таблиці 1

1	2	3	4	5	6
24	ДАНИЛО АПОСТОЛ ГЕНЕРАЛЬНА ВІЙСЬКОВА КАНЦЕЛЯРІЯ КИРИЛО РОЗУМОВСЬКИЙ	1732 – 1760	ПЕЧАТЬ МАЛО" РОССИИ ВОЙСКА ЕА ИМПЕРАТОРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА ЗАПОРОЖСКОГО	47 мм	2 мм
25	ГЕНЕРАЛЬНА ВІЙСЬКОВА КАНЦЕЛЯРІЯ КИРИЛО РОЗУМОВСЬКИЙ	1748 – 1767	ЕА ИМПЕРАТОРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА МАЛОРОС- СИЙСКОГО ЗАПОРОЖ- СКОГО ВОЙСКА ПЕЧАТЬ	48 мм	Бл. 2 мм
26	КИРИЛО РОЗУМОВСЬКИЙ	1751 – 1760	ЕЯ ИМПЕРАТОРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА МАЛОРОС- СИЙСКОГО ЗАПОРОЖ- СКОГО ВОЙСКА ПЕЧАТЬ	86 мм	3 мм
27	КИРИЛО РОЗУМОВСЬКИЙ	1762	П ЕГО ИМПЕРАТОРСКОГО * ВЕЛИЧЕСТВА * МАЛОРОССИЙСКОГО * ЗАПОРОЖСКОГО * ВОЙСКА *	70 мм	3 мм
28	КИРИЛО РОЗУМОВСЬКИЙ	1762	ЕГО ИМПЕРАТОРСКОГО ВСЛИЧЕСТВА... ²³³	47 мм	–

Збільшення розміру печатки у другій половині XVIII ст. можна пояснити впливом відповідних польських та російських зразків²³⁴. Цим же можна пояснити відмову від староукраїнської традиції скорочення тексту та характерного для українського письма та друку накреслення літер, які були замінені літерами російського цивільного шрифту.

Збільшення розміру печаток майже не вплинуло на розмір літер напису: він коливається у межах 2–4 мм. Це було обумовлене взаємозалежністю між кількістю слів, що потрібно було розмістити на печатці, та її розміром. Наприклад, на печатці Кирила Розумовського зразка 1751 р. напис складається з 64 літер; на печатці Івана Скоропадського зразка 1709 р. нараховує 65 літер; на печатці Івана Мазепи зразка 1687 р. — 60 літер; на печатці Богдана Хмельницького III типу — 45. До початку XVIII ст. на меншій майже удвічі за розміром печатці вдавалося завдяки використанню лігатур, скорочень, виносних літер розмістити такий же великий напис, як і на печатці зразка 1751 р., бо на останній цих прийомів вже не використовували.

²³³ Далі напис не читається.

²³⁴ ЧОІМ. — Інв. № Ал 27, 29, 39, 59, 60, 61, 65, 66, 67; 504/121/1-2; 504/113; 560/2, 4.

Напис на державній печатці зазвичай робився кирилицею, іноді з вкрапленням грецьких або латинських літер українською діловою мовою. Осібно стоїть лише печатка Івана Мазепи зразка 1709 р., де напис цілковито зроблений латиною. Грецька літера «Σ», яка з'явилася на печатці Богдана Хмельницького, останній раз застосована на печатці Якіма Сомка. Використання латинських літер припинилося у 1684 р.

До Богдана Хмельницького гетьмани уникали в написах означення сюзерена, оскільки всім було зрозуміло, що це польський король. Богдан Хмельницький, враховуючи геополітичну ситуацію, змінює цю традицію на іншу — зазначати у написах титул сюзерена: або короля, або царя.

За Івана Брюховецького відбувається ще одна важлива зміна у написі. Після слова «ПЕЧАТЬ» з'являються слова «МАЛОЙ РОСИИ».

Дем'ян Многогрішний додає — «ЕГО ЦАРСКОГО ПРЭСВѢТЛОГО».

Пилип Орлик відмовляється від зазначення титулу сюзерена у написі, акцентуючи у такий спосіб свою державницьку позицію. Крім цього, він додає слово «СЛАВНОГО»²³⁵ — явний реверанс у бік запорожців, які були його головною військовою опорою.

З 1730 р. з'являється імператорський титул, зникають слова «ЦАРСКОГО ПРЭСВѢТЛОГО», літера «Є» замінюється на літеру «Е».

Спостерігається хронологічна невідповідність титулів сюзеренів. Так, на печатці Івана Мазепи зразка 1687-1705 рр. написано «ИХ», хоча з 1696 р. був один цар. І навпаки, його попередник Іван Самойлович користувався печаткою з написом «ЕГО», хоча було 2 царі. Імператорський титул з'являється із запізненням на 10 років²³⁶.

Траплялися випадки пропускання з якихось причин слів. Наприклад, на печатці Дем'яна Многогрішного 1669 р. немає слів «МАЛОЙ РОСИИ». Це змусило у 1670 р. ввести в обіг нову печатку²³⁷.

З 1748 р. слова «МАЛОЙ РОСИИ» були замінені словом «МАЛО-РОСИИСКАГО»²³⁸.

На печатці Івана Скоропадського 1708 р. останній раз використовується лігатура.

На його печатках зразка 1715 р. та Данила Апостола зразка 1732 р. бачимо характерну особливість: позначення у слові «малой» літери «й» знаком у вигляді навкісної вертикальної риски або двох рисок над рядком — ". За приклади можемо навести указ від 22 червня 1744 р. Генеральної

²³⁵ *Ситий І.* Герб і печатка Пилипа Орлика // Генеалогічні записки. — Львів, 2011. — Вип. 9 (нової серії 3). — С. 35.

²³⁶ *Дракохруст Е.* К истории войсковых печатей Левобережной Украины XVII–XVIII вв. — С. 11–13.

²³⁷ Там же. — С. 15.

²³⁸ ЧОІМ. — Інв. № Ал 95. — Арк. 1.

військової канцелярії, де на печатці напис: «ПЕЧАТЬ МАЛО' РОССИИ ВОЙСКА ЕА ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА ЗАПОРОЖСКАГО»²³⁹. Те саме й на універсалі Генеральної військової канцелярії від 15 травня 1746 р.²⁴⁰

Протягом XVII–XVIII ст. зазнає трансформації слово «ПЕЧАТЬ». Від печаток Богдана Хмельницького і до печаток Івана Брюховецького у ньому наявна літера «Ъ». Щоправда, залишається відкритим питання чи це м'який звук «Ь», чи твердий «Ъ». На користь другого варанту свідчить запровадження до обігу останнім з названих гетьманів печатки зі словом «ПЕЧАТ». Наступники Івана Брюховецького вживали слово «ПЕЧАТЬ». Термін «ПЕЧАТ» утвердився за гетьманування Івана Мазепи, а за Івана Скоропадського бачимо повернення до традиційної форми «ПЕЧАТЬ», яка вже не змінювалася до скасування гетьманства. Однак у 1762 р. з'являється скорочена до однієї літери «П» редакція цього слова. Змінюється і розташування слова: його ставили і на початку, і наприкінці напису. Останній варіант був запроваджений з 1748 р. Вбачаємо у цьому вплив відповідних зразків царських печаток. Намагання Івана Виговського взагалі відмовитися від цього слова не знайшло свого продовження. До речі, так само це стосується і його намагання кардинально змінити загальний зміст легенди печатки.

Ще більш революційний підхід запропонував тільки Іван Брюховецький. На його печатці типу I взагалі немає легенди. Швидше за все, ця оригінальність пояснюється специфічними обставинами початку його гетьманування. На печатці типу II це новаторство зникає, і напис повертається до звичної форми, але додається слово «ВЪРНОГО». Його поява має два пояснення: це прояв лояльності або до Москви за надану підтримку у боротьбі за гетьманську булаву, або до січовиків. Відомо, що Іван Брюховецький пішов на гетьманський уряд з посади кошового отамана, спираючись на підтримку Січі, на печатці якої присутнє саме це слово²⁴¹.

Зазнає трансформацій у часі і слово «ЗАПОРОЖСКОГО». До 1708 р. використовували форму «ЗАПОРОЗКОГО», з певними модифікаціями, а з грудня 1708 р. тільки — «ЗАПОРОЖСКОГО», замінюючи іноді закінчення на «КАГО». У цьому факті відчувається і політичний вплив Росії, і мовний.

²³⁹ ДАЧО. — Ф. 674. — Оп. 1. — Спр. 52. — Арк. 1.

²⁴⁰ Там само. — Спр. 108. — Арк. 4.

²⁴¹ Савчук Ю. Невідома матриця печатки Війська Запорозького Низового... — С. 320.

Подеколи у написах можна побачити вплив народної мови. Це спостерігаємо у словах «ВЫГОВСКОГО» на печатці Івана Виговського 1659 р., або «РЕЧЫ» — на печатці 1671 р. Михайла Ханенка.

У XVII ст. напис починався хрестиком, який означав, що держава знаходиться під Божим заступництвом. Дуже красномовно з цього приводу висловився канцелярист Генеральної військової канцелярії Павло Ладинський:

На те скажемо: всяка річ і кожне діло
Від Бога чин свій має й вершиться всеціло.
Сього ради: Бог в поміч хай буде в началі²⁴².

За Мазепи хрест зникає. Чому це сталося, невідомо. Крім хрест, для поділу слів напису використовували зірки. Вони робили печатку естетично привабливою, а також уособлювали образ Богородиці, бо зірка є її символом (цікаве відтворення культу Божої Матері — такого популярного в козацькій Україні). Як бачимо, і хрести, і зірки на печатках віддзеркалювали характерний для українців світогляд.

Велика та мала державні печатки

У науковій літературі піднімалось і питання щодо побутування великої й малої печаток Війська Запорозького у першій половині XVII ст. Зокрема, такий погляд відстоює відомий український сфрагіст В. Гавриленко, спираючись на аналіз легенди та розмір печаток, історичні аналогії, деякі архівні дані²⁴³. Ми дотримуємося протилежної думки. І ось чому.

По-перше, як зазначено вище, козацька верхівка не вважала свою владу рівною царській або королівській, тому, найімовірніше, не претендувала на такі атрибути влади, як велика і мала державні печатки. Про

²⁴² Шевчук В. Про «журнал» чи діаріуш Пилипа Борзаківського та Павла Ладинського // Київська старовина. — 1994. — № 3. — С. 31 (запис 1723 р.).

²⁴³ Гавриленко В. Сфрагістично-геральдичні аспекти козацької державності; Його ж. Печатка з написом «копия» у системі комунікаційних координат козацької сфрагістики // Сфрагістичний щорічник. — К., 2012. — Вип. III. — С. 137–163. Можливо, що на початку Національної революції існувала практика виготовлення копій військової печатки. Принаймні, саме таке враження складається, коли читаєш універсал ніжинського та чернігівського полковника Процика Шумейка від 25 (15) липня 1648 р.: «...и на то даю тот лист с товариством своим Воиска его королевской милости Запорозским с печатю воискового и с подписом руки моей» (Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. / Упор. Мицик Ю. — К., 2012. — Т. 1. — С. 93). Питання залишається відкритим, бо немає докладного опису печатки, адже опублікована копія «листа».

це свідчить і офіційна титулатура українських гетьманів. З цього приводу дуже слушне міркування висловила Н. Яковенко: «Засади внутрішньої організації козацької держави формувалися “на марші”, впродовж війни, тож не дивно, що їх — у наближенні до сучасних понять — можна порівняти з військовою диктатурою, де гетьман здійснював владу від імені війська, ба, навіть сама держава — “Військо Запорозьке” — з ним ототожнювалася. Промовисте підтвердження того — офіційна титулатура Богдана Хмельницького та його наступників: коли, приміром, за іменем короля, хана тощо перераховувалися землі, підвладні його юрисдикції, то титул правителя України звучав як “гетьман Війська Запорозького”»²⁴⁴.

По-друге, розміри печатки вказують, що взірцем для неї була саме мала державна печатка Великого князівства Литовського, про що свідчить порівняльна таблиця:

Таблиця 2

Розміри державних печаток Великого Князівства Литовського та Війська Запорозького

Розміри державних печаток Великого князівства Литовського (в мм) та роки їх вживання ²⁴⁵		Розміри печаток Війська Запорозького та роки їх вживання ²⁴⁶
1	2	3
<i>Велика</i>	Мала	
–	30–31 (1506–548)	27–28 (1595, 1596, 1603)
70 (1568, 1570)	37,4 (1567)	30–31 (1600–1638)
–	42 (1574)	32 (1648–1651)
65 (1581, 1584)	42 (1579)	31 (1652–1654)
80 (1604, 1611)	55 (1597)	37 (1654–1663)
80 (1624)	47 (1602)	54x44 (1659, 1664, 1684)
–	55 (1624)	45 (1663, 1665)
78 (1634)	52 (1633, 1635)	41–42 (1665–1668)
90 (1640, 1644)	62 (1646)	40, 43 (1665–1669)

²⁴⁴ Яковенко Н. Нариси історії середньовічної та ранньомодерної України. — С. 356.

²⁴⁵ Упорядкована за: Титов А. Печати древней Беларуси: очерки сфрагистики. — С. 120–154.

²⁴⁶ Упорядкована за: Крип'якевич І. З козацької сфрагистики; Дракохруст Е.І. К истории войсковых печатей Левобережной Украины XVII–XVIII вв.; Грабова Н. Печатки адміністративно-судових установ Лівобережної України XVIII ст.; Ситий І. Гетьманські універсали й печатки у збірці Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського.

1	2	3
90 (1662, 1664)	64 (1650)	38 (1669)
–	62 (1658)	40–41 (1670–1688)
94 (1669, 1670, 1672)	65 (1669, 1670)	43 (1671)
97 (1674, 1681, 1684)	75 (1674, 1683, 1684)	45–48 (1687–1708)
103 (1699, 1701, 1702)	71 (1699, 1698)	48 (1708)
103 (1699, 1712, 1722)		45–48 (1708–1715)
–	76 (1707)	46–47 (1715–1729)
100 (1733, 1758)	75 (1760)	47 (1730–1767)
101 (1764, 1773)	75 (1764, 1774, 1790)	48 (1748–1760)
		70 (1762)
		85–86 (1751–1765)

Варто зауважити, що польські королі, зміцнюючи свої позиції у Польсько-Литовській державі, ще у 1569 р. провели кілька рішень про обмеження у застосуванні литовської печатки. Зокрема, 12 березня був виданий універсал про переведення Волині та Підляшшя під юрисдикцію королівського надвірного суду та видання листів для них з польської канцелярії, засвідчених коронною печаткою: «16 квітня на спільному засіданні сенаторів і послів ... Сигізмунд Август сказав, що заборонив засвідчувати листи до волинян і підляшан литовською печаткою. ... Практика дещо скоригувала наміри короля і його оточення. ... Доречно зазначити, що ще в 1580 р., під час походу Стефана Баторія на Великі Луки, українська шляхта користувалася послугами литовської канцелярії»²⁴⁷. Якщо волинянам король прямо заборонив користуватися литовською печаткою, то стосовно інших українських земель такої заборони не існувало. Тому тут традиційно вживали литовську печатку. Саме тому вона і стала взірцем для козаків, коли вони зорганізувалися в окремий військово-політичний стан та створили власні атрибути, включаючи печатку.

По-третє, обов'язковими елементами великої печатки наших сусідів (поляків, литовців, білорусів, росіян, молдаван) є щит, щитотримачі, корони, земельні герби, розгорнута легенда, пишний декор, що майже відсутнє в печатці Війська Запорозького. І це не випадково, адже велика печатка є атрибутом повноцінної державності, якої козаки не спро-

²⁴⁷ Кулаковський П. Канцелярія Руської (Волинської метрики) 1569–1673 рр. ... — С. 26–27.

моглися досягнути, на що вказують сучасні дослідники козаччини С. Леп'явко та Т. Яковлева²⁴⁸.

По-четверте, слово «КОПИЯ» на ранніх печатках кінця XVI — початку XVII ст. означає «відбиток» на документі з матриці печатки, тож розглядати їх як окремий різновид державної печатки не варто²⁴⁹. Їх невеликі розміри відповідають сфрагістичній традиції саме цього періоду. Композиційно вони дуже близькі до малої державної печатки Великого князівства Литовського — простий малюнок гербової емблеми, не обтяжений вищезгаданими елементами, та стисла легенда. Для побутування окремих малих, заступчих печаток потрібний високий рівень розвитку справочинства, як це було в канцеляріях королів, князів, великих міст. Навряд, щоби такий рівень був на Січі, враховуючи реалії, в яких вона існувала. Проте треба згадати про печатку наказного гетьмана Івана Барабаша. Д. Бантиш-Каменський, з посиланням на «Історію Русів», писав, що Богдан Хмельницький зняв з його руки сигнет, «изображавший знаки носимого им гетманского достоїнства»²⁵⁰. Можливо, це і є мала печатка, однак, як бачимо, джерело ненадійне. Для з'ясування правдивості цього повідомлення потрібно відшукати відбиток печатки.

---

²⁴⁸ Лепявко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. — Чернівці, 1996. — С. 239; Яковлева Т. Казацкое государство от Хмельниччины до Руины // Історія суспільної думки Росії та України XVIII — початку XX ст.: Міжвузівський збірник наукових праць. — Дніпропетровськ, 1992. — С. 127; Яковлева Т. Руїна Гетьманщини: Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659–1667 рр.). — С. 5.

²⁴⁹ Додамо, що слово «КОПИЯ» зустрічається й у міській сфрагістиці Гетьманату, зокрема, на печатці м. Прилуки XVII–XVIII ст. Мало ймовірно, що прилучани робили заступчу, малу печатку. Вірогідно, це архаїчна форма печаткових легенд, яка сягає своїм корінням у XVI ст. Варто відзначити, що у цьому контексті зустрічається ще один термін — «знак». В універсалі Лазаря Барановича від 11 березня 1680 р. на призначення священника у Михайлівську церкву Ніжина написано: «Выдаемъ сее наше писанье з подписомъ руки власной и з приложениемъ знаку печати нашей» (Письма преосвященного Лазаря Барановича с примечаниями. — Чернигов, 1865. — С. 219–220). В його ж універсалі від 18 вересня 1680 р. знову зустрічаємо цей термін: «Для болшой крѣпости выдаемъ ему сей нашъ листъ зъ подписомъ руки власной и зъ знакомъ печати нашей архієпископской 1680 року септембра 18 дня. В Черниговѣ при катедрѣ нашей архієпископской рукою власною» (Там само. — С. 220). Таким чином, терміни «знак», «копія» використовувалися для позначення не власне матриці печатки, а лише її відбитка, відтиску на документі. Практика свідчить, що ці терміни вписували у текст документа або вирізали на самому штемпелі. П. Сас припускає, що термін «копія» відповідає латинському «соріа» («військо»). Отже, напис «КОПИЯ ВОЙСКА ЗАПОРОЗКОГО» можна трактувати як «ВОЙСКА ВОЙСКА ЗАПОРОЗКОГО» або «ВІЙСЬКОВА ВЛАДА ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО» (Сас П. Герб Війська Запорозького: із минулого у сучасне. — С. 81–82). Проте автор відчуває слабкість власної аргументації і зазначає, що цей термін міг бути синонімом слова «печатка».

²⁵⁰ Бантиш-Каменский Д. История Малой России. — С. 513.

Підсумовуючи, зазначимо, що наявні сьогодні джерела не підтверджують існування великої печатки Запорозжя, ймовірно, не було для цього ані політичних, ані юридичних підстав. Стосовно Гетьманщини слід зауважити, що роль малої печатки тут виконувала або особиста печатка гетьмана, або посадово-службова. На особистих печатках вміщувався відповідний герб та абrevіатура, через яку позначалися ім'я та прізвище²⁵¹. Прикладом посадово-службової печатки може слугувати печатка Івана Мазепи 1707 р.: восьмикутна, 22x19 мм, і з зображенням герба Мазепи з абrevіатурою «І М Г В Є Ц П В З» («Іван Мазепа Гетман Виска Єго Царского Пресвѣтлого Величества Запорозкого»)²⁵². Можливо, саме ця печатка названа кабінетною в царському указі від 17 листопада 1720 р.²⁵³ Проте не виключаємо, що існувала і зменшена копія військової печатки. Питання залишається відкритим за браком джерел. Ясно одне, що жодної регламентації з цього приводу не було, і кожний гетьман чинив на власний розсуд.

Усі гетьманські печатки відносяться до категорії прикладних. Переважала техніка паперово-воскового відбитка, відома з початку XVI ст.²⁵⁴ В цей час папір почав витісняти пергамент, а новий матеріал не мав необхідної міцності, аби тримати важку вислу печатку, яка до цього панувала в дипломатиці²⁵⁵. Як підкладка найчастіше використовувався віск червоно-брунатного забарвлення, який спочатку розм'якшувався, потім накривався зволоженою паперовою кустодією, до якої писар прикладав штемпель. Зустрічаємо воскову підкладку чорного або природного забарвлення.

Серед 135 відбитків військових печаток, що зберігаються у Чернігівському обласному історичному музеї, 130 паперово-воскових відбитків на червоному, коричневому та воску натурального забарвлення і тільки 1 — на чорному воску; 4 відбитки — на червоному сургучу.

За Данила Апостола спостерігається застосування нової техніки кріплення відбитка печатки за допомогою смуги паперу. Її складали навпіл, пропускали через 2 прорізи в аркуші і фіксували шматком воску. У даному випадку маємо приклад запозичення російської традиції. При цьому

²⁵¹ Крип'якевич І. З козацької сфрагістики. — С. 15.

²⁵² Там само. — С. 15.

²⁵³ Источники малороссийской истории. — С. 297–300.

²⁵⁴ Круглою печаткою під ромбовидною кустодією був скріплений судовий лист від 24.06.1508 р. намісника Київського Софіївського монастиря Антонія Крицького (Каталог колекції документів Київської археографічної комісії 1369–1899. — К., 1971. — С. 17. — Фото на с. 19).

²⁵⁵ Мацюк О. Папір та філіграні на українських землях (XVI — початок XX ст.). — К., 1974. — С. 9–10.

ж гетьмані в 1728 р. була спроба запровадити техніку сажового відбитку²⁵⁶.

У XVIII ст. все частіше поряд із воском почали застосовувати і сургуч червоного, брунатного або чорного кольорів²⁵⁷. Таке вільне поводження з кольорами можна пояснити процесом розбудови Української держави, коли державні інститути перебували в стані конституювання, урядовці не мали власного досвіду, а Росія активно нав'язувала свої традиції та порядки, у тому числі й у галузі сфрагістики.

На відміну від практики XVII ст., коли кустодія мала досить просту форму прямокутника, квадрата, трапеції, трикутника або овалу з носиком, наприкінці XVII ст. та у першій половині XVIII ст. вона часто набуває вигляду складного орнаменту, де примхливо переплітаються гілки, листя, квіти, арматура, птахи та герби, що було наслідком панування барокового стилю. У І. Крип'якевича ці орнаменти викликали асоціації з узорами давніх килимів. Перші зразки такої кустодії-витинанки, щоправда, досить невибагливої, на військовій печатці фіксуються у 1628 р.²⁵⁸

У першій половині та середині XVIII ст. досягає свого апогею традиція високохудожнього оздоблення державної печатки. Її прикрашають синіми, зеленими та червоними стрічками. Наприклад, універсал Кирила Розумовського від 30 січня 1752 р. з трьох боків обкладений блакитною шовковою стрічкою, яка вкрита стилізованим рослинним орнаментом, вишитим срібними нитками. Стрічка прикріплена до паперу шматочками червоного воску і трохи прикриває печатку²⁵⁹. Цей прийом виглядає естетично привабливим за рахунок контрасту білого паперу, срібних ниток, блакиті стрічки, брунатного кольору печатки.

Універсал Кирила Розумовського від 29 лютого 1752 р. оформлений в інший спосіб: червона шовкова стрічка, вкрита золотим стилізованим рослинним орнаментом, викладена бантом і обіймає печатку. Ця складна конструкція закріплена на папері по-іншому. З правого боку унизу під текстом зроблено 8 розрізів, через які пропущена стрічка, кінці якої зв'язані бантом²⁶⁰.

На універсалі Генеральної військової канцелярії від 13 квітня 1738 р. бачимо розкішну прорізну кустодію: печатка на тлі сітчастого щита,

---

²⁵⁶ Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. — Ч. 1. — С. 296.

²⁵⁷ Один з перших випадків використання сургучу для виготовлення відбитка військової печатки зафіксований влітку 1709 р.

²⁵⁸ Крип'якевич І. З козацької сфрагістики. — С. 16.

²⁵⁹ ЧОІМ. — Інв. № Ал 501/15/20. — Арк. 1.

²⁶⁰ Там само. — Інв. № Ал 501/15/5. — Арк. 1.

увінчаного квіткою, від якої відгалужуються убік 2 мальви, а нижче по боках — 2 соняшника²⁶¹.

Варто відзначити, що у 1730–1740-ві роки канцеляристи Генеральної військової канцелярії використовували прийом, який надалі не прижився. Під папір з текстом на звороті підкладали прямокутний або ромбовидний клаптик паперу зі шматком воску, потім до цього місця з лицьового боку прикладали штемпель печатки. Таким чином, маємо справу зі своєрідною кустодією, яку можемо назвати сліпою. На відміну від класичної кустодії, вона, як бачимо, застосовувалася для фіксації воску та забезпечення необхідної товщини шарів воску і паперу для якісного відбитка.

Вислу ж печатку козаки розглядали як прерогативу царської або королівської влади, про що, зокрема, свідчать такі рядки з статей Богдана Хмельницького: «Чтоб Государь пожаловал велел дати свои Государевы грамоты жалованье в Воиско Запорожское на монастырские и на церковные и на шляхетские и на козацкие маетности на харте за своею Государевою большою печатью ...а ныне за наступления на волности наши понужденни Его Царскому Величеству под крепкую и в высокую руку поддаться прылежно просити имеют послы наши чтоб прывилей Его Царское Величество нам на хартиях писанные с печатми вислими, един на волности козацкие, а другие на шляхетские дал, чтоб на вечное время непоколебымо было»²⁶². А в інструкції послам Юрія Хмельницького до польського короля від 8 жовтня 1661 р. окремим пунктом зазначено: «7. Повинні просити його королівську милість і про те, щоб дипломи, видані на цей сейм Запорозькому війську, були написані на пергаменті під датою сейму і скріплені висячою коронною печаткою»²⁶³. Останній раз це прохання було повторене в документі під назвою «Между гетманством челобыте наказного гетмана Павла Полуботка с генеральною с полковники и со всею старшиною»²⁶⁴.

Про пістет козаків перед монархом свідчить також обряд цілування монаршої печатки²⁶⁵. Так, коли у травні 1703 р. на Січ прибув царський

²⁶¹ ДАЧО. — Ф. 675. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 1.

²⁶² ЧОІМ. — Інв. № Ал 370. — Арк. 7 зв.

²⁶³ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). — С. 182. З дуже рідкісними випадками застосування у Гетьманаті вислих печаток зустрічаємося лише у міській сфрагістиці, зокрема, такою печаткою Ніжинського магістрату була скріплена копія XVIII ст. жалуваної грамоти Олексія Михайловича від 4.08.1669 р. ніжинським ремісникам (Труды Черниговского предварительного комитета по устройству XIV археологического съезда в г. Чернигове. — С. 126).

²⁶⁴ ЧОІМ. — Інв. № Ал 341. — Арк. 46, 53, 153.

²⁶⁵ Щоправда, абсолютизувати шану козаків до монарха не можна. Іван Виговський досить зневажливо ставився до зовнішніх знаків поваги щодо царського імені: «Тут стався інтересний інцидент: поки Груша читав царський титул, гетьман слухав його

стольник Федір Протасєв, його «кошевой с войскомъ встретилъ за Сѣчею близь Сѣрковой могилы, и встреча кошевой говорилъ ему столнику, чтобъ ему кошевому подать и всему войску объявить великого государя его царского величества грамоту. И столникъ Федор Протасєв великого государя грамоту ему кошевому подаль и кошевой атаманъ принявъ великого государя грамоту и поцеловавъ печать еѣ говорилъ ему столнику, чтобъ тоѣ великого государя грамоту велель онъ стольникъ нѣсти пред собою подъячому, і велель онъ кошевой всему войску стрелять из ружья; а какъ онъ столникъ и кошевой атаманъ і генеральной ясауль стали приходитъ близь замку, і въ то время стреляли ис пушекъ»²⁶⁶. Під час Переяславської ради Богдан Хмельницький спочатку поцілував і тільки після цього розпечатав царську грамоту та передав Івану Виговському, щоби той її оприлюднив²⁶⁷. У листопаді 1648 р. Богдан Хмельницький з почестями прийняв королівського посла Миколая Смяровського і поцілував печатку на листі Яна Казимира²⁶⁸.

На честь монарха козаки салютували залпом з 4 гармат, а на честь Війська Запорозького лише з двох. Наприклад, коли у 1707 р. царські посланці приїхали на Січ, то вони «были у кошевого на обѣде і во время обѣда про здоровье великого государя стреляли изо шти пушекъ, а потомъ про здоровье гетмана и всего войска запорожского із дву пушекъ по разу»²⁶⁹.

До маловивчених проблем української державної сфрагістики належать сюжети, пов'язані з іноземними відповідниками державних печаток наших безпосередніх сусідів, молдаван. Тема актуальна з огляду на те, що в окремі історичні періоди молдовські господарі були правителями певних українських територій, які входили до складу Гетьманату.

В архівній збірці Чернігівського обласного історичного музею зберігається унікальний документ — універсал господаря Іоанна (Георгія) Дуки²⁷⁰. Він підтверджує стародавні права Лебединського монастиря та дозволяє осадити при ньому слободу, яку звільняє на 5 років від сплати

стоячи, коли став читати саму грамоту, він сів на ліжку і Скуратова запросив сідати. Скуратов завважив, що царську грамоту годиться слухати з усякою честю, стоячи, не сидячи. Гетьман іронічно відповів: “Все у вас високо!”. Але встав і дослухав стоячи» (Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1998. — Т. 10. — С. 225).

²⁶⁶ Цит. за: Сас П. «Мушкет-сіромаха» і «шабля сваха»... — С. 73.

²⁶⁷ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 9. — Кн. 1. — С. 737.

²⁶⁸ Бантыш-Каменский Д. История Малой России. — С. 146.

²⁶⁹ Цит. за: Сас П. «Мушкет-сіромаха» і «шабля сваха»... — С. 73.

²⁷⁰ ЧОІМ. — Інв. № Ал 501/6/18. — Арк. 1; Ситий І. Україно-молдавська печатка // Сіверянський літопис. — 1999. — № 3. — С. 99–101.

податків, дозволяючи їй мешканцям торгувати, виробляти пиво, мед, горілку, обробляти рілля.

Після Бахчисарайського миру 1681 р. Правобережна Україна на південь від Києва була визнана володінням Туреччини. Остання прагнула знову заселити спустошені українські землі, використовуючи спочатку Юрія Хмельницького. Проте доволі швидко стало зрозуміло, що це було помилкове рішення, тому турки його замінили своїм васалом Георгієм Дукою, князем Молдавії та Валахії, титулюючи його «господарем українським та великим гетьманом над землями між Дніпром та Дністром»²⁷¹.

В історичній літературі він відомий як людина тихої, м'якої вдачі, яка від нових підданих нічого не вимагала, крім визнання його прав правителя, надаючи їм за це всілякі свободи²⁷². Саме цю політику Георгія Дуки яскраво ілюструє згаданий вище універсал, засвідчений прикладною паперово-восковою круглою печаткою діаметром 55 мм. Зображення на ній характерні для молдавської геральдики: у щиті складної форми голова бика, між рогами якого шестипроменева зірка, обабіч — півмісяць і сонце, під головою — птах, що тримає у дзьобі хрест, обабіч — 3 квітки і булава, навколо щита — рослинний орнамент, над щитом коронований шолом, обабіч корони літери-цифри — ЗРП° (7189, тобто 1681 р. — *Авт.*). По колу йде напис: «+ Б°ЖЮ • МлТіЮ ІО ДУКА ВОЄВОД ИГОП°Д ЗЕМЛЬ М°ЛДКО И ЗЕМЛЬ УКРАЙСКОЙ». Як підкладку використано червоно-брунатний віск, а як кустодію — 1-й аркуш. І перше, і друге було характерним для гетьманських універсалів.

Відбиток печатки розміщений під текстом по центру аркуша, праворуч від підпису господаря, зробленого після виготовлення відбитка, що також було характерним прийомом в українському діловодстві²⁷³.

Накреслення багатьох літер має аналоги в українських печатках, наприклад, літери «З», «Є» схожі на такі ж на печатці Богдана Хмельницького²⁷⁴, «О» — на печатках Івана Брюховецького²⁷⁵, Івана Самойловича²⁷⁶. Оформлення краю у вигляді кульок на печатці Г. Дуки подібне печатці Богдана Хмельницького III типу²⁷⁷.

²⁷¹ Грушевський М. Ілюстрована історія України. — Київ–Львів, 1911. — С. 386.

²⁷² Ефименко А.Я. История украинского народа. — К., 1990. — С. 267.

²⁷³ Ситий І. Гетьманські універсали в колекції Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського // Сіверянський літопис. — 1998. — № 1. — С. 84.

²⁷⁴ ЧОІМ. — Інв. № Ал 501/1/9. — Арк. 1.

²⁷⁵ Там само. — Інв. № Ал 501/4/4. — Арк. 1.

²⁷⁶ Там само. — Інв. № Ал 501/6/2. — Арк. 1.

²⁷⁷ Там само. — Інв. № Ал 501/1/9. — Арк. 1.

Геральдичні фігури печатки Георгія Дуки також мають «спільників» на українських печатках, зокрема, голова бика — на печатці Прилук²⁷⁸, булава — на печатці Лубен²⁷⁹, зірки, хрести, півмісяць — на печатці Генерального військового суду²⁸⁰. Чимало схожих фігур і на печатках козацької старшини²⁸¹.

Не можна оминати також і спільні риси цієї печатки з печаткою короля Речі Посполитої Яна Казимира²⁸², зокрема, великі розміри, корона, вирізьблення дати біля корони, складність, багатосюжетність малюнка.

Як бачимо, державні печатки трьох сусідніх народів мають багато спільних рис, що свідчить про широкі етнокультурні контакти.

З ліквідацією інституту гетьманства у 1764 р. формально припинилось використання гетьманських клейнодів, у тому числі й печатки, хоча, як ми вже відмічали, де-факто зустрічаємо її ще на документах 1767 р.²⁸³ Офіційне скасування державної печатки Гетьманату було здійснене указом Катерини II від 23 лютого 1766 р., яким запроваджувалася нова печатка II Малоросійської колегії з зображенням герба Російської імперії та гербів українських князівств²⁸⁴.

* * *

Отже, мусимо визнати, що державна печатка віддзеркалювала соціально-політичні й культурні зміни, що відбувалися в українському суспільстві протягом XVII–XVIII ст.

Військові або гетьманські печатки належать до категорії найбільш вивчених в українській сфрагістиці, і це зрозуміло, з огляду на їхнє значення. Проте говорити про повне висвітлення цих пам'яток недоречно, аж поки не буде складено загального реєстру гетьманських печаток, що зберігаються у музеях, архівах, бібліотеках України, Росії, Польщі, Туреччини, Швеції та інших країн.

²⁷⁸ Ситий І. Печатки Прилук XVII–XVIII ст. // Четверта наукова геральдична конференція: Збірник тез повідомлень та доповідей. — Львів, 1994. — С. 64–66.

²⁷⁹ Дяченко Т. Герб міста Лубен // Знак. — 1996. — Ч. 11 (березень). — С. 6–7.

²⁸⁰ Ситий І. Печатка Генерального військового суду // Знак. — 1997. — Ч. 14 (грудень). — С. 3; РДАДА. — Ф. 124. — Оп. 6. — Спр. 36. — Арк. 1.

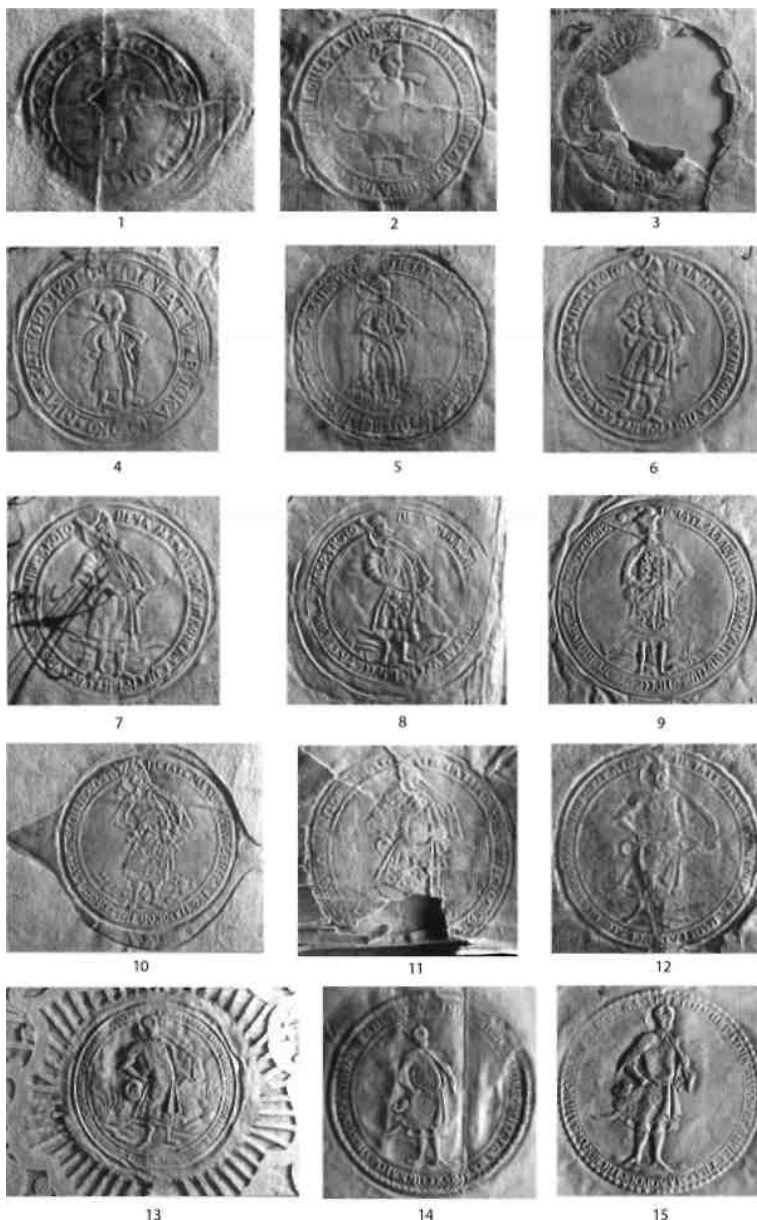
²⁸¹ Ситий І. Печатки генеральної та полкової старшини за матеріалами Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського // Родовід. — 1997. — № 15. — С. 97–110.

²⁸² ЧОІМ. — Інв. № Ал 501/2/3. — Арк. 1.

²⁸³ Ситий І. Клейноди останнього українського гетьмана // Знак. — 2001. — Ч. 24 (жовтень). — С. 8–9.

²⁸⁴ Дракохруст Е. К истории войсковых печатей Левобережной Украины XVII–XVIII вв. — С. 15; ДАЧО. — Ф. 675. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 1.

ПЕЧАТКИ ГЕТЬМАНІВ

1. Крутневича Гаврила, 1603 р.
2. Хмельницького Богдана, 1656–1663 рр.
3. Брюховецького Івана, 1668 р.
4. Дорошенка Петра, 1668, 1670 рр.
5. Многогрішного Дем'яна, 1670–1688 рр.
6. Мазепи Івана, 1687–1705 рр.
7. Мазепи Івана, 1705–1708 рр.
8. Скоропадського Івана, 1708 р.
9. Скоропадського Івана, 1709–1715 рр.
10. Скоропадського Івана, 1715–1729 рр.
11. Апостола Данила, 1731 р.
12. Апостола Данила, 1732–1761 рр.
13. Генеральної військової канцелярії, 1748–1760 рр.
14. Розумовського Кирила, 1751–1765 рр.
15. Розумовського Кирила, 1762 р.

Розділ 14
**ПРАПОРИ КОМПАНІЙСЬКИХ ПОЛКІВ:
РЕКОНСТРУКЦІЯ ГЕРАЛЬДИЧНОЇ
ТА КОЛОРИСТИЧНОЇ ТРАДИЦІЙ**

Тенденції вивчення козацького прапорництва

Упродовж кількох років автор присвятив низку публікацій, об'єднаних спільною джерельною базою та єдиним тематичним циклом, прапорам реєстрових полків періоду гетьманування Кирила Розумовського. Наукові розвідки охопили генезу прапорничої традиції всіх десяти лівобережних полків: Стародубського, Ніжинського, Чернігівського, Лубенського, Гадяцького, Переяславського, Прилуцького, Миргородського, Полтавського та Київського¹. Залучення широкого кола невідомих раніше джерел розвинуло попередні вексилологічні студії, що історіографічними витоками сягали кінця ХІХ ст.², піднесло рівень узагальнення відомих та нововідкритих історичних фактів, зробило помітний поступ у реконструкції семантичного та колористичного полотна малознаного світу символіки козацьких прапорів. Зрештою дозволило (з деякими застереженнями) ототожнити процес прапоротворення, що охопив український Гетьманат в останнє десятиріччя свого існування, з універсальною прапорничою реформою. У зв'язку з цим надзвичайно цікаво здійснити порівняльний аналіз перетворень, що відбулися у середині ХVІІІ ст. у

---

¹ Савчук Ю. Фрагмент студій над прапорами Стародубського полку ХVІІІ ст. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. — К., 2002. — Число 8–9. — Ч. 1. — С. 366–379; *Його ж.* З історії формування прапорових традицій Ніжинського полку (друга половина ХVІІІ ст.) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. — К., 2004. — Число 11. — Ч. 1. — С. 54–98; *Його ж.* Сотенні прапори Чернігівського полку другої половини ХVІІІ ст. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. — К., 2005. — Число 12. — Ч. 2. — С. 6–42; *Його ж.* Сотенні прапори Гадяцького полку другої половини ХVІІІ ст. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. — К., 2007. — Число 14. — С. 64–88; *Його ж.* Національний герб та формування прапорничої традиції в Україні-Гетьманщині (на матеріалах Лубенського полку ХVІІІ ст.) // Україна крізь віки. — К., 2010. — С. 1073–1091; *Його ж.* Ротація сотенних прапорів Київського полку другої половини ХVІІІ ст. // Україна в Центральній-Східній Європі. — К., 2015. — Вип. 15; *Його ж.* Вексилологічний ескіз: прапорничі традиції Полтавського та Миргородського полків у середині ХVІІІ ст. // Спеціальні історичні дисципліни. — К., 2015. — Вип. 26–27. — С. 151–157 та ін.

² Заметка о козацких знаменах // Киевская старина. — 1890. — Т. XXXI. — С. 153–157.

прапорничій сфері іншої мілітарної гілки козацької держави — охочекомонних полків. Зокрема, компанійських.

Необхідно наголосити, що, попри помітну активність останніх десятиліть у вивченні козацького прапорництва, закладені істориками дослідницькі шурфи не є наскрізними та всеохоплюючими. Їхня фрагментарність (головно дослідження концентрувалися на прапорничих традиціях реєстрових полків³ та Славного Війська Запорозького Низового⁴) залишила поза увагою розлогий сектор різнорідних за структурою збройних сил Гетьманату. Під цим кутом донедавна своєрідною *terra incognita* щодо використання, ротації та еволюції кольорової гама залишались прапори охочекомонних полків. Єдиною адресною публікацією з цієї тематики стала піонерська розвідка О. Сокирка «Наймане військо лівобережних гетьманів кінця XVII–XVIII ст.: “барва”, прапори, зброя»⁵. Згодом вона частково лягла в основу відповідного розділу його масштабної та глибоко аргументованої наукової праці «Лицарі другого сор-

---

³ Ярова Г. Прапор сотні Лубенського полку // Наука і культура. Україна. — Вип. 24. — 1990. — С. 206–209; Стафійчук В. Прапорництво у Гетьманщині // Наукові записки: Зб. праць молодих вчених та аспірантів. — К., 1997. — Т. 2. — С. 119–122; Його ж. Роль генеральної військової канцелярії у забезпеченні прапорами полків, сотень і окремих військових частин Гетьманщини // Знак. — 1997. — Ч. 11. — С. 6–7; Савчук Ю. К вопросу о знаменной реформе К. Разумовского 1755–1764 гг. // Материалы VIII нумизматической конф. — М., 2000. — С. 217–219.

⁴ Гісцова Л. Чи були блакитні й жовті прапори на Запоріжжі // Архіви України. — 1990. — № 5. — С. 72–74; Її ж. Якого ж кольору були запорозькі прапори? // Літературна Україна. — 1990. — 19 липня; Мицик Ю. Кольори прапора Війська Запорозького Низового // Корсунщина козацької доби: проблеми дослідження та збереження історичних пам'яток: Зб. матеріалів наук.-практичної конф., присвяченої 500-річчю українського козацтва. 19 червня 1992 р. — К., 1993. — С. 34–41; Його ж. Кольори прапора Війська Запорізького Низового // Надросся (Корсунь-Шевченківський). — 1993. — 29 вересня; Його ж. Кольори прапору Війська Запорозького низового / Зб. на пошану польського історика Збігнева Вуйцика. — Warszawa, 1995. — S. 143–149; Савчук Ю. Из истории запорожских клейнодов (Дело «О Кубанском войске» из архива Артиллерийского музея в Петербурге) // Кубань: проблемы культуры и информатизации. — 1998. — № 2 (11). — С. 21–23; Його ж. Кілька нотаток до «біографії» козацького прапора зі збірки Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І. Яворницького // Музей на межі тисячоліть: минуле, сьогодення, перспективи: Зб. тез доповідей та повідомлень Міжнарод. наук. конф., присвяченої 150-літтю від дня заснування Дніпропетровського історичного музею. — Дніпропетровськ, 1999. — С. 87–90; Його ж. Доля запорозьких прапорів з колекції Державного Ермітажу // Українське козацтво у вітчизняній та загальноєвропейській історії: Тези доп. міжнар. наук. конф. 3–4 червня 2005 р. — Одеса, 2005; Його ж. Клейноди Славного Війська Запорозького Низового (музейні студії). — Вип. II. — К., 2007. — 92 с.

⁵ Сокирко О. Наймане військо лівобережних гетьманів кінця XVII–XVIII ст.: «барва», прапори, зброя // Військово-історичний альманах. — 2002. — № 5. — С. 108–128.

ту»⁶. Оминаючи деякі фактологічні огріхи прапорничих студій, на яких зосередимося нижче, сфокусуємо увагу на найбільш вагомому здобутку автора: досліднику вдалося здійснити хронологічний зріз теми в історичній перспективі, пунктирно відтворити та поєднати вузлові точки еволюції прапорів найманого війська Гетьманату упродовж XVII–XVIII ст.

Натомість чільною метою даної праці автор обрав, мовлячи образно, «горизонтальне», площинне дослідження процесу прапоротворення компанійців, обмеживши його роками гетьманування Кирила Розумовського. У перспективі — інтеграція і порівняльний аналіз даного дослідження з вище згаданими розвідками прапорничих традицій реєстрових полків та цілісне відтворення загального історичного полотна козацького прапоротворення середини XVIII ст. На наш погляд, у майбутньому важливо розглянути творення та ротацію прапорів як інтегральний процес, що охоплював прапорничу практику і реєстровців, і найманців, позаяк керівництво виготовленням прапорів здійснювалося з єдиного центру: гетьманом та Генеральною військовою канцелярією (далі — ГВК), за тих самих обставин та за універсальними принципами. Фігурантами процесу прапоротворення, задіяними для виконання особливих доручень, були одні й ті ж історичні особи.

Ротація та трансформація прапорів охочекомонних полків розпочалися за схожих обставин з реєстровими: спонтанно та розрізнено. Поштовхом майбутніх масштабних змін слугувала рядова ініціатива полковника другого компанійського полку Василя Чеснока*. Останній у рапорті гетьману Кирилу Розумовському від 14 лютого 1752 р. порушив клопотання про заміну в його полку «в крайней ветхосты находящихся корогв»⁷. Спонукали полковника до цього передусім неможливість справно нести службу, оскільки «ежели куда случай позовет полк мой на службу, то в оном і єдиной корогви не будет кроме єдних древок»⁸, та побоювання понести заслужене покарання за несвоєчасне інформування гетьмана щодо невітшного стану прапорів. Рапорт компанійського полковника зберіг для історії інші, вельми цінні, відомості щодо кольорової гами та побутування прапорів. З архівного документа довідуємося, що у другий компанійський полк прапори було надано Генеральною військовою канцелярією. Загалом шість корогв, а саме: полкову білу та п'ять сотенних зелених⁹. Тут необхідно зауважити, що це твердження супе-

⁶ Сокирко О. Лицарі другого сорту. — К., 2006. — 280 с.

* Правопопис прізвища збережено згідно з першоджерелом.

⁷ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі — ЦДІАК України). — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 11312. — Арк. 3 зв.

⁸ Там само.

⁹ Там само — Арк. 3.

речить іншим джерелам, згідно з якими полкова короґва компанійського полку Василя Чеснока, виготовлена 1740 р., була жовтою¹⁰. Розбіжність легко пояснити, якщо припустити, що прапор жовтого кольору швидко вицвів і втратив первісний колір. Хоч це найпростіший і не зовсім переконливий аргумент.

Невдовзі частина прапорів була замінена. Це відбулося за екстраординарних обставин та, імовірно, з причини їх непрезентабельного вигляду «во время щасливейшаго ея імператорскаго велічества в Малую Россію шествія», яке відбулося 1744 р. Тоді полкова короґва була обмінана на білу¹¹, а дві сотенні зелені — на червоні. Довільна зміна кольорів сотенних прапорів вказує на випадковий характер акції та поспішність, з якою здійснювався обмін відзнак — невід'ємних супутників урочистих церемоній.

Рапорт Василя Чеснока, згідно з приписами козацької бюрократії, спричинив колообіг документів у вищих владних інстанціях. Особливо цінним та цікавим виявився припис Кирила Розумовського у формі гетьманського ордеру від 20 лютого 1752 р., адресований генеральному підскарбію пану Скоропадському. Документ поклав початок новому етапу прапоротворення не тільки другого компанійського полку, а й усього козацького війська. Збережена чернетка гетьманського розпорядження дає змогу ознайомитися не тільки з підсумковою ухвалою, а й простежити зміну акцентів у позиції гетьмана та його оточення.

Одним з найважливіших моментів виготовлення прапорів є визначення кольору та відтворення на них тих чи інших емблем, які, безсумнівно, відображали захоплюючий світ символіки тогочасних панівних ідей. У цьому зв'язку документ має особливу історичну вагу. Справжньою перлиною є фрагмент тексту, який регламентує колір та емблематичне наповнення прапорів. У первісній редакції ордеру велілося «в тот компанейский полк ісправить полковое белое знамя и пять сотенных зеленых (зелених закреслено. — *Авт.*) короґов з Скарбу войскового с означеніем на тех знамене и короґвах с одной стороны *российского гербу*, а з другой стороны *наш малороссийской герб* со всякою к нему принадлежностію: яко-то арматурою і протчим»¹². Натомість в остаточному варіанті, імовірно, не без участі гетьмана, сутність документа діаметрально змінилася: «ми повелеваем Вам в тот компанейский полк ісправить приказать за деньги Скарбу войскового знамя и короґви на матеріях [nn] с положеніем на тех знамене и короґвах с одной стороны

¹⁰ Сокирко О. Наймане військо... — С. 118.

¹¹ ЦДАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 11312. — Арк. 3.

¹² Там само. — Арк. 4.

Войскового, а з другою — *нашого* герба»¹³. Цитовані уривки, по-перше, промовисто свідчать, що, козацька еліта, зокрема, найближче оточення гетьмана, виразно розмежовували *«російський»* і *«наш малоросійської»* герби. По-друге, вони демонструють, що під час конструювання прапорів брались під увагу ті чи інші ідеологічні засади. У першому випадку дуалізм символів на прапорах мав підкреслювати певну субординацію та подвійне підпорядкування військових підрозділів імператорській та гетьманській владі: російський герб (домінуюче становище) та наш малоросійський. У другому випадку геральдичне маркування прапорів поєднувало тільки українські герби — «Войсковий» («Національний») та особистий Кирила Розумовського — і слугувало своєрідним ідеологічним маніфестом гетьмана, який дрейфував у бік політичної автономії Гетьманату та вивершення свого статусу шляхом розширення повноважень та впливу.

Виготовлення нових прапорів у другий компанійський полк

Останнього дня лютого високосного 1752 р. генеральний обозний щодо виготовлення нових прапорів у другий компанійський полк доносив гетьману: його веління виготовити «полковое белое знамя и сотенних корогов зеленых пять на матеріях с положеніем на тех знамене и короговах с одной стороны Войскового, а з другой Вашей ясневелможности гербов»¹⁴ має практичні перешкоди. Адже у гетьманському ордері не вказувалися розміри («какою шириною и дължиною оніе знамя і корогви должни битъ»), що унеможливило точні обрахунки необхідної матерії і, зрозуміло, видатків для її купівлі. Крім того, «и гербам Войсковому и Вашей ясневелможности в каких полях цветами і коими гербами украшенним подлежит на тех знаме и короговах битъ, описанія потрібно»¹⁵. Відтак Михайло Скоропадський уклінно просив гетьмана «тех гербов і знаменам дължину и ширину с ясным описаніем в канцелярію Малоросійских зборов для показанія живописцу повелеть прислать обстоятельную ведомость»¹⁶. Генеральний підскарбій також належним чином «уведомил» про труднощі з виготовленням прапорів полковника Василя Чеснока. Останній не забарився з підмогою і відіслав сотенного хорунжого Хоменка «для присмотру де скорого в деланіи тех знамен и корогв»¹⁷. Втім, енергійні зусилля компанійського полковника виявилися

¹³ Там само.

¹⁴ Там само. — Арк. 5.

¹⁵ Там само. — Арк. 5 зв.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само. — Арк. 6.

марними. За браком резолюції гетьмана на звернення генерального підскарб'я справа завмерла на довгих більш ніж два з половиною роки.

30 вересня* 1754 р. невгамовний Василь Чеснок вдається до другої спроби¹⁸, яка виявилася результативнішою. Через три дні, 3 жовтня, з ГВК до канцелярії Малоросійських зборів надіслано ордер, яким зобов'язувалося доручити виготовлення «знамена и корогов пяти» глухівському отаману Яновичу¹⁹. Документ містив параметри прапорів. Розпорядження ГВК збереглося у чернетці. Це дає можливість частково простежити «кухню» компанійського прапоротворення. Використаємо апробований вище механізм реконструкції тексту у первісній та кінцевій редакціях. Попервах пропонувалося прапори «во вторій компанейській полк исправить за деньги Скарбу войскового с положением на оних с одной стороны Войскового, а с другой его ясневелможности гербов, и оное знамено должно быть на материи блакитного штофу, а шириною у две портищи з бахромою золотою, а корогви на голіовой материи ж блакитней и украшени герби золотом, а поля и цвети блакитніе»²⁰. Після внесених правок наказувалося прапори «во вторій компанейській полк исправить за деньги Скарбу войскового с положением на оних с одной стороны Войскового, а с другой его ясневелможности гербов, и знамено должно быть на материи белой долиною в [nn], а шириною в [nn] портищи з бахромою золотою, а корогви на голіовой материи блакитней, долиною в [nn], а шириною в [nn]»²¹. Отже, оздоблення прапорів гербами «Войсковим» та гетьманським в обох версіях залишалося незмінним. Натомість зміни стосувалися кольору та гатунку матерії полкового знамена, а також відмови прикрашати герби золотом.

На виконання своєї жовтневої ухвали щодо виготовлення прапорів у другий компанійський полк 28 листопада цього ж року ГВК надіслала першому ніжинському полковому осавулу Долинському ордер. Ним «по определению Генеральной войсковой канцелярии» пропонувалося, щоб осавул «взяв в щот заплаги в кого з нежинских купцов одну штуку штофу блакитного також на бахраму шолку блакитного ж кренцоного китай-

* Інколи вказується дата 29 вересня.

¹⁸ Можливо, до поновлення зусиль полковника спонукав вдалий прецедент виготовлення коштом Малоросійського скарбу сотенних прапорів Бахмацької (26.03.1754–23.05.1754) та Глухівської (16.06.1754–25.10.1754) сотень (Див.: Савчук Ю. З історії формування прапорових традицій Ніжинського полку... — С. 54–98).

¹⁹ Вибір на глухівського отамана впад не випадково. 1754 р. ГВК вже двічі зобов'язувала Івана Яновича виготовити сотенні прапори нового зразка для Бахмацької та Глухівської сотень (Див.: примітка № 20).

²⁰ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 11312. — Арк. 9.

²¹ Там само.

ского весом до [п:], прислать в Войсковую генеральную канцелярию чрез доброго нарочного при репорте, объявив настоящую всему тому цену»²². За придбану матерію належало заплатити без зволікання, повернувши продавцеві гроші разом «с остатком матеріи и шолку, ежели что будет». Однак, судячи з подальшого розвитку подій, цитований ордер залишився тільки добрим наміром.

Це був не єдиний прояв раптової активності ГВК щодо виготовлення прапорів другого компанійського полку. Місяцем раніше, 15 жовтня 1754 р., генеральний військовий осавул пан Якубович придбав у глухівського жителя Петра Болгарина «на исправление корогви канавцу блакитного шесть локоть ценою локоть по одному рублю»²³. Про це довідуємося з «нижайшого доношенія» згаданого Петра Болгарина до ГВК від 10 липня 1755 р. з проханням повернути кошти за куплену у нього минулого року матерію.

З огляду на те, що придбана матерія не відповідала заявленим вимогам (полковий прапор зазвичай продукувався з матерії вищого гатунку, а у даному випадку, згідно з останнім приписом, ще й іншого кольору) було прийнято рішення про її використання на інші потреби — виготовлення значка²⁴. Із завидною оперативністю ГВК того ж дня зобов'язала канцелярію Малоросійських зборів погасити майже річну заборгованість: «шесть рублев из Скарбу войскового видать за его Болгарина розпискою. А даби оная матерія употреблена на значок, в том послать к атаману глуховскому Яновичу ордер»²⁵. Згаданий випадок став підставою для поширення істориками твердження, що «полковий прапор шили з блакитного “канавцу” (каніфасу?)»²⁶. Втім, прямих доказів реалізації цієї суперечливої тези серед архівних нотаток нам віднайти не вдалося.

Незабаром з невідомих причин у виготовленні прапорів у другий компанійський полк виникла дев'ятимісячна пауза. Про відновлення процесу після тривалої перерви свідчить «Всепокорнейшее доношение» до ГВК глухівського отамана, датоване 17 червня 1755 р. На виконання ордеру ГВК від 3 жовтня 1754 р. Іван Янович інформував: «Ордером войсковой Генеральной канцелярии велено мне для зделания пяти знамен*

²² Там само. — Арк. 10.

²³ Там само. — Арк. 17.

²⁴ Термін «значок» у документації першого і третього компанійських полків означав сотенний прапор. Імовірно, ГВК використала тут згаданий термін саме у цьому значенні.

²⁵ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 11312. — Арк. 18 зв.

²⁶ Сокирко О. Наймане військо... — С. 119.

* В ордері ГВК від 3 жовтня йшлося про виготовлення «оних знамена и корогов п'яти». Більше того, як зазначалося вище, полковий прапор мав бути білим, сотенні —

живописця уговорить, и по силе оного ордера для изделания оних знамен живописец Петро Поручка со мною договорился, а як, о том учинил он контракт; которий контракт подлинний при сем в разсмотрение в войсковую Генеральную канцелярию нижайше представляю»²⁷. Згаданий контракт — самотня архівна пам'ятка середини XVIII ст. Трудова угода є носієм важливих відомостей щодо тогочасних технологій та способу відтворення зображень на козацьких прапорах загалом і компанійських зокрема. Крім того, документ дозволяє уточнити цілу низку дискусійних питань, які знайшли у попередніх дослідників гіпотетичний розв'язок.

Предметом угоди між живописцем і глухівським отаманом було виготовлення «в Генеральную войсковую канцелярию пять знамен на материи казенной добримы венецкими* красками з своего кошту: кармыном** и утрумарином²⁸ и по приличеству золотом, як обо всем том по даному образцу, где какими красками и золотом, делать показано»²⁹. Дана норма контракту прямо суперечить зробленому раніше висновку, що «розташування малюнка, розміри прапорів і значків точно не зазначалися»³⁰. Отже, маляр відтворював зображення на прапорах за наявним взірцем, який, імовірно, затверджувався не тільки ГВК, а й особисто гетьманом. Крім того, майстер зобов'язувався виконати копіювання якісно та на високому художньому рівні. Це прописувалося у контракті окремо: «Чысто со всякым живописным искусством, а если б чем не исправно против образцов или по живописному мастерству не в искусности оные явились, то всем своим коштом, як надлежит исправно и искусно вновь сделать должен»³¹. Особливо важливо, що, крім загальної згадки про наслідування взірця при перенесенні малюнка на полотнище, документ містить детальний опис зображення: «на которых знаменах

блакитними. За яких обставин та у зв'язку з чим відбулися зміни кольорової гами та зменшено загальну кількість прапорів з шести до п'яти у другому компанійському полку, за виявленими архівними документами з'ясувати не вдалося.

²⁷ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 11312. — Арк. 12.

* Венеційськими.

** Кармін (кармінова кислота) — яскраво-червона фарба, що виготовляється з пігментів тіла самиць червця.

²⁸ Очевидно, мався на увазі ультрамарин — синя фарба, складна хімічна сполука, алюмосилікат натрію, який містить сірку. Як інформує Вікіпедія, добувають ультрамарин нагріванням суміші каоліну, сірки, соди і вугілля з невеликою кількістю цукру. Природний ультрамарин був відомий ще задовго до нашої ери, він являє собою мінерал лазурит або ляпіс-лазурит такого складу: $\text{Na}_8\text{Al}_6\text{Si}_6\text{S}_4\text{O}_{24}$ (Див.:<http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A3%D0%BB%D1%8C%D1%82%D1%80%D0%B0%D0%BC%D0%B0%D1%80%D0%B8%D0%BD>).

²⁹ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 11312. — Арк. 13.

³⁰ Сокирко О. Наймане військо... — С. 119.

³¹ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 11312. — Арк. 13.

имеют быть гербы з одного боку его ясневелможности высокоповелительного Гпдна Гпдна Малія Росії обоих сторон Днепра и Войск Запорожских гетмана и многих ордынов кавалера, а з другого *національній Малоросійській*³². В іншому документі, датованому груднем того ж 1755 р., глухівський отаман Янович зазначає, що на прапорах з другого боку мало вміщуватися зображення «его ясневелможности высокоповелительного Гпдна Гпдна Малія Росії обоих сторон Днепра и Войск Запорожских гетмана и разних ордынов кавалера *диплома*»³³. Зрозуміло, що виконання такого завдання створювало певні складнощі і накладало на маляра додаткову відповідальність. На допомогу живописцю було надане «*адресованіє*» герба «его ясневелможности высокоповелительного гпдна Малія Росії обоих сторон Днепра и Войск Запорожских гетмана», яке було повернено до ГВК разом з виготовленими корогами³⁴. Наведені цитати цілковито руйнують довільні припущення Олексія Сокирка щодо відтворених на прапорах другого компанійського полку «с одной стороны Войскового, а з другой его ясневелможности гербов». «На нашу думку, — стверджує історик, — тут мається на увазі не дворянський герб Розумовських, пожалуваний у 1751 р., а оригінальний малюнок, який згодом з'явився на прапорах решти компанійських полків, надвірної хоругви та жолдацьких рот — “при арматурі гетманские клейноти: булава и бунчук навхрест”»³⁵. Наведений вище аналіз архівних джерел не тільки спростовує необгрунтовану тезу згаданого дослідника, а й не залишає жодної можливості для різночитання.

Повертаючись до аналізу контракту, укладеного малярем Петром Поручкою, акцентуємо увагу на рідкісному поєднанні термінів «національний» і «малоросійський» у найменуванні козака з мушкетом — державного герба Гетьманату. Завершується контракт Петра Поручки переліком фінансових зобов'язань сторін: «за те знамена и краскы добріє винецийскіє и золото взять мне за каждое знаме по двадцаты рублей, с коих денег наперед взять от всякого знамена по десяти рублей, а по изделаніи оных знамен и оніє остальніє пятьдесят рублей безволокытно принятъ імею, во верность чего и сей контракт рукою моею подпысую»³⁶.

Однак з часу підписання контракту минуло ще півроку, доки 20 грудня 1755 р. на адресу ГВК не надійшов звіт про досягнення домовленостей з іншими купцями і майстрами та повне залагодження справи виготовлення прапорів другого компанійського полку. Разом з

³² Там само.

³³ Там само. — Арк. 20.

³⁴ Там само. — Арк. 24.

³⁵ Сокирко О. Наймане військо... — С. 119.

³⁶ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 11312. — Арк. 13.

рапортом про виконання минулорічного ордеру ГВК від 3 жовтня глухівський отаман власноруч представив «Ведомость в войсковую Генеральную канцелярию, какие надобности на исправление повеленных в компанейские команды пяти корогов, у кого именно и по какой цене взять, и за оные, також и мастерам за отделку сколько уже выдано, а сколько еще надлежит, денег: о том под сим явствует»³⁷. «Ведомость» — цінний та інформаційно різнобічний документ, який проливає світло не тільки на технологію виготовлення прапорів, використані матеріали, імена ремісників і купців, ціни на тогочасних ринках праці та матеріалів, але також дозволяє, що дуже важливо, опосередковано визначити розміри прапорів. На корогву у згаданого вище купця Петра Болгарина закуплено шість ліктів канавацу*, натомість на решту корогв (чотири) у купця Івана Манзі придбано блакитний штоф за ціною один рубль п'ятдесят копійок за лікоть з розрахунку п'ять ліктів три четверті на кожний прапор. Кожне полотнище прикрашалось торочками (бахромою). Для їх виготовлення закуповувався блакитний шовк. Всього було придбано шовку на вагу сорок лотів (з розрахунку вісім лотів на одну корогву) за ціною тридцять копійок за лот**. «За отделку оной бахроми» для п'яти прапорів майстру Леонтію Шнурчевському належала винагорода 4 рублі.

Серед видатків, зазначених у «Ведомости», фіксуємо вкрай рідкісні позиції щодо виготовлення верхівок та держаків до прапорів. Останні були «з обмалюванієм» і коштували 50 копійок за одиницю. До корогв було також «исправлено пять копій медних жолтих; весом каждое по два фунта с половиною. Итого дванадцать фунтов с половиною: ценою фунт и с отделкою по пятьдесят копеек: всего за оные копия 6 [р]. 25 [к]»³⁸. Загальні видатки на виготовлення прапорів другого компанійського полку з урахуванням вартості робіт маляра Петра Поручки, що склали більше половини загальних витрат, становили 164 рублі 50 копійок³⁹. У приписці до «Ведомости» глухівський отаман уточнював, що з них уже оплачено вартість матерії, придбаної у Петра Болгарина (6 рублів), та «в задачу уже выдано» 50 рублів майстру Петру Поручці.

Звернення глухівського отамана знайшло невідкладний відгук у ГВК, яка вже 21 грудня — під кінець 1755 р. — розпорядилася «видать за роспискою атамана Яновича ис канцелярии Зборов з Скарбу войскового достальное оное число денег сто восемь рублей пятьдесят копеек на

³⁷ Там само. — Арк. 21.

* Імовірно, до Яновича не було доведено розпорядження ГВК від 10 липня 1755 р., яким його зобов'язувалося з канавацу виготовити полковий значок.

** Міра ваги. Дорівнював трьом золотникам. Останній прирівнюється 4,266 грамам.

³⁸ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 11312. — Арк. 21 зв.

³⁹ Там само.

заплату за зроблені показання корогов кому и за что подлежит»⁴⁰. При цьому, з метою запобігання фінансових зловживань, в ордері обумовлювалося, «чтоб он атаман по заплате тех денег взял в приемщиков оних денег росписки, подал оние в канцелярію Зборов»⁴¹. Виконання чергового наказу ГВК зайняло за невеликим півроку. 15 травня 1756 р. глухівський отаман Іван Янович щасливо рапортував: «таковы корогвы все пять, и данное адресование при сем Генеральной войсковой канцелярии представляю, и сколько за что и кому именно уплачено за росписками денег, о том прилагаю ведомость»⁴². Новий фінансовий звіт майже не відрізнявся від попереднього. Знято, додано і внесено зміни загалом тільки у трьох випадках. Зокрема, зник перший пункт попереднього кошторису щодо видатків для купця Петра Болгарина. Доповнено «Ведомость...» пунктом щодо виготовлення п'яти чохла з чорної клейонки, яку було придбано у купця Якова Никифорова. Додаткові витрати склали 2 рублі 25 копійок. Цих грошей вистачило на закупку семи аршин і двох чверток клейонки з розрахунку «на каждую (корогву. — *Авт.*) по полтора аршина ценою аршин по тридцать копеек»⁴³. Натомість корекції зазнав пункт щодо виготовлення «пяти копей медных жолтих». Останні зменшились у вазі у два з половиною рази: з двох з половиною фунтів (одна верхівка) до фунта. Попри те виробы вдвічі подорожчали: з п'ятдесяти копійок до рубля за фунт міді і роботу «от каждого копия». Загальна сума видатків склали 109 рублів і 50 копійок. Вона не збігалася з попередніми розрахунками (108 рублів 50 копійок), але загалом збільшилася тільки на один рубль.

Остання редакція «Ведомости» відрізнялася й тим, що у кожному пункті про ті чи інші видатки, за винятком виготовлення верхівок до древок, нотувалося ім'я та прізвище купця, який відпустив товар, або майстра — виконавця замовлення. Запис супроводжувався усталеною формою: «принял (гроші. — *Авт.*) и росписался». Фінансові зобов'язання та вимога ГВК до глухівського отамана представити розписки про отримання коштів майстрами та постачальниками матеріалів у канцелярію Малоросійських зборів спонукали до ще більшої персоналізації дійових осіб. Серед нових імен з'явилася особа купця Якова Никифора, що був поставщиком блакитного шовку на торочки і не згадувався у першій «Ведомости». Держаки до прапорів виготовляв і обмальовував відомий нам живописець Петро Поручка. Принагідно відзначимо, що аналізовані

⁴⁰ Там само. — Арк. 22 зв.

⁴¹ Там само.

⁴² Там само. — Арк. 24.

⁴³ Там само. — Арк. 25 зв.

документи — обидві редакції «Ведомостей» — дають широке поле для студій з ономастики та філології. Зокрема, зустрічаємо різні версії написання одних і тих самих прізвищ: Іван Манза та Іван Мандза, Яков Никифор та Яков Никифоров (обидва варіанти використанні в одному документі), Леонтій Шнурчевський та Леонтій Шнурко. Не менш цікаві спостереження за відмінюванням прізвищ: Петро Поручка, але «майстру Петру Порутці»⁴⁴.

Втім, повернемося до головної канви дослідження. Рапорт Яновича вже наступного дня отримав «определение» ГВК: «оні корогви от него атамана Яновича в Генеральной войсковой канцелярии приняты, а к полковнику оного второго компанейского полку Василию Чесноку послать ордер і предложитъ, чтоб он, егда уже прибудет с полком по отправленому до сего ордеру внутрь Малой Россіи, нарядив одного сотенного старшину и дав ему потребное число козаков, прислать в Глухов в Войсковую енеральную канцелярию к приему показанных корогов ко отвозу в полк»⁴⁵.

У другому компанійському полку довгоочікуваний ордер ГВК отримали за кілька тижнів — 16 червня. А вже за два дні полковник Василь Чеснок делегував у Глухів сотенного хорунжого Семена Ігнатенка «с потребним числом козаков» для отримання та привозу нових прапорів. Останню крапку у справі виготовлення прапорів у другий компанійський полк, як і належить, поставила ГВК. Своїм ордером, датованим липнем 1756 р., вона повідомила полковнику Чесноку, що відрядженому з рапортом полковника сотенному хорунжому Семену Ігнатенку «ізделанніє здесь в силе високого ордера его сиятельства за деньги Скарбу войскового пять корогов отдани за роспискою ко отвозу в полк Ваш»⁴⁶. Так щасливо завершилася майже п'ятирічна епопея з виготовленням корогв для другого компанійського полку. Щоправда, активна стадія тривала дещо менше: 30 вересня 1754 — липень 1756 рр. Вона стала прологом і, на нашу думку, сприяла активізації заміни прапорів в усіх компанійських полках.

Етапи прапоротворення першого і третього охочекомонних полків

У той час, коли виготовлення прапорів у другий компанійський полк з успіхом добігало кінця (чого не могли не знати очільники інших компанійських полків), ініціатива оновлення прапорів була підхоплена у

⁴⁴ Там само. — Арк. 25.

⁴⁵ Там само. — Арк. 26.

⁴⁶ Там само. — Арк. 29.

середовищі старшин першого та третього компанійських полків. Перший полк виступив з ініціативою у перший день нового — 1756 року. Третій, згідно з порядковим номером, приєднався до процесу останнім: у середині літа, коли пересвідчився, що після багаторічних поневірянь клейноди для другого компанійського полку були виготовлені і доставлені у полк. Спробуємо послідовно відтворити головні етапи прапоротворення першого і третього охочекомонних полків.

1 січня 1756 р. полковий обозний першого компанійського полку Стефан Гайворонський спрямував на ім'я гетьмана Кирила Розумовського до ГВК «покорнейшее доношение». У ньому представник полкової старшини повідомляв, що 1747 р. «з войсковой Генеральной канцелярії в здешній перво компанейській полк значки войсковие на матеріи штофу: полковое белое одно, а сотенних пять цветом блакитние, виданны были»⁴⁷. Відтоді значки, «яко будучи оному компанейському полку на службе високомонаршой безотлучно в минувшие года в разных походах і командированіях, уже збитие остались»⁴⁸. У зв'язку з цим обозний просив про видачу нарочному від полку сотнику Євстафію Жеребецькому у перший компанійський полк «полкового знамя одного да сотенних пять»⁴⁹. Щодо кольору та гатунку матерії, з якої мали б виготовити нові прапори, то ці важливі питання полковий обозний покладав на розсуд гетьмана: «каким колером и на какой матеріи высокое благоусмотрение и воля ясневелможности Вашей будет»⁵⁰.

У контексті використання та генези колористики прапорів першого компанійського полку згаданий епізод має особливе значення. Першому компанійському полку, про що згадувалося вище, 1747 р. було надано з ГВК полковий білий значок та п'ять блакитних, а 1738 р. для компанійського полку Григорія Павлова (перший компанійський) мали виготовити «полковое знамя одно из белого штофа, а сотенные знамена (4) из блакитного штофа»⁵¹. Тобто, на середину XVIII ст. у полку вже сформувалася певна стала колористична традиція. Разом з тим, звернення полкового обозного 1756 р. демонструє, що кольорова гама прапорів та їх емблематичне наповнення ще остаточно не кристалізувалися і перебували у винятковій компетенції вищих владних інстанцій. Впадає в око одна-

⁴⁷ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 19005. — Арк. 34.

⁴⁸ Там само. — Арк. 34 зв.

⁴⁹ Там само.

⁵⁰ Там само.

⁵¹ Щоправда, за браком коштів і матеріалів «для прапора полку Павлова замість білого штофу («за неимением его») використали голь «попелястого» (сірого) кольору, для сотенних значків — «гранитур блакитний»» (Див.: Сокирко О. Наймане військо... — С. 118).

кова періодичність — дев'ять років, з якою відбувалася ротація або клопотання про оновлення прапорів: 1738, 1747, 1756 рр. Для порівняння: в армії Російської імперії у відповідний період прапори перебували у строю 10–15 років⁵².

ГВК дещо забарилася і звернулася із запитом до гетьмана щодо виготовлення прапорів першого компанійського полку тільки 18 січня 1756 р. Щоправда, зверненню до гетьмана передувала значна пошукова робота з даного питання в архіві ГВК. За її підсумками встановлено, що 20 лютого 1752 р. за клопотанням полковника другого компанійського полку Василя Чеснока гетьманським ордером «канцелярії Зборов предложено исправить в тот второй компанейский полк едно знамено и корогов пять за деньги Скарбу войскового»⁵³. У довідці також нотувалося, що згідно з іншим його ясневельможности ордером велілося «на исправляемых в жолдацкіе команди знаменах изобразить на правой стороне герб Малороссийской нации, а на другой стороне при арматуре гетманские клейноты: булаву і бунчук навкрест»⁵⁴. Імовірно, остання обставина справила вирішальний вплив на резолюцію гетьмана щодо зображення на прапорах першого компанійського полку. Але про це дещо нижче.

У згаданому запиті на ім'я гетьмана ГВК вичерпно змалювала стан актуального прапоротворення. Вона доповідала, що не тільки ордер 1752 р. «исполняется», а, крім іншого, й у малоросійські полки «велено исправлять знамена за деньги Скарбу войскового куда потребно будет»⁵⁵. Разом з тим, до відома гетьмана доводилося: «чтоб в другие компанейские полки, в случай надобности, исправлять потребные знамена і значки, в том Генеральная войсковая канцелярия точного повеления от Вашей ясневельможности не имеет»⁵⁶. «Того ради, — йшлося далі у зверненні, — под высокое благоразсмотрение о вишеписанном покорнейше представляет». ГВК прогнозувала, що гетьман надасть згоду на виготовлення прапорів у перший компанійський полк, відтак фокусувала його увагу на ключових питаннях: «ежели указано будет в первый компанейский полк исправить знамено и значки, то какие на оних положить гербы, також и каким цветом материи делать»⁵⁷. Ухвала гетьмана не забарилася. Відповідь із Санкт-Петербурга, надіслана 12 лютого, дісталася Глухова 8 березня 1756 р. Згідно з традиціями тогочасного справочинства у гетьманському ордері

---

⁵² Зайцева Л.И. Исторический опыт развития военных знамен // Гербовед. — 1997. — № 1 (13). — С. 124.

⁵³ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 19005. — Арк. 33.

⁵⁴ Там само.

⁵⁵ Там само. — Арк. 35 зв.

⁵⁶ Там само. — Арк. 36.

⁵⁷ Там само.

детально (здебільшого копійно) переповідалася передісторія, викладена ініціатором звернення, а наприкінці тексту вміщувалася коротка резолюція. Примітною особливістю ордера було неодноразове нагадування гетьмана про доцільність раціонального та економного використання коштів. Імовірно, державному бюджету давалися взнаки зростаючі оберти ротації прапорів як у компанійських, так і реєстрових полках. В одному випадку гетьман закликав впевнитися, що прапори «буди подленно уже прежние обетшалы и ко употребленію негодни»⁵⁸, в іншому — проконтролювати видатки, «но токмо со избереженіем ізлишной денег траты»⁵⁹. Ордер гетьмана давав чіткі відповіді на всі висунуті ГВК питання і велів полкове знамено та п'ять сотенних значків у перший компанійський полк «исправить вновь против прежних за деньги Скарбу войскового із сумми получаемой в тот Скарб войсковий із таможен»⁶⁰. Тут, очевидно, малися на увазі кількість, матеріал та розміри прапорів, оскільки їхня кольорова гама та, висловлюючись образно, геральдикація обумовлювалися та уточнювалися в ордері окремо: «А из оных полковое знамено должно быть цветом белим, а сотенные значки были б блакитним; на них же изображено б на одной стороне герб Малороссійской нации, а на другой при арматуре гетманские клейноты булаву и бунчук навкрест»⁶¹. Це було нове слово у декорванні прапорів компанійських полків. Вище ми аргументовано довели, що на прапорах другого компанійського полку разом з «Войсковим» відтворювався особистий герб — «діплом» — гетьмана, та занотували, що зображення гетьманських клейнодів було окрасою жолдацьких знамен. Що спричинило радикальну зміну позиції гетьмана щодо декорвання прапорів першого (у порівнянні з другим) компанійського полку та поширення на нього практики оздоблення жолдацьких відзнак, з'ясувати за виявленими джерелами не вдалося.

Після отримання гетьманського розпорядження щодо виготовлення прапорів у перший компанійський полк ГВК оперативно (упродовж трьох днів) по накатаній колії надіслала глухівському отаману Івану Яновичу ордер, яким пропонувалося виготовити «знамено полковое одно і сотенних значков пять за деньги Скарбу войскового»⁶². Ордер ГВК слово в слово переспівував головні гетьманські настанови і завершувався вже звичною для глухівського отамана вимогою «подать при репорте своем в Генеральную войсковую канцелярію ведомость; почему з Скарбу вой-

⁵⁸ Там само. — Арк. 37.

⁵⁹ Там само.

⁶⁰ Там само.

⁶¹ Там само.

⁶² Там само. — Арк. 38 зв.

скового з сумми получаемой с таможен о выдаче денег учинено будет і определение»⁶³.

Як і у випадку з другим компанійським полком, у виготовленні прапорів для першого компанійського полку виникла нетривала пауза. Її порушив полковник першого компанійського полку Антон Крижанівський 20 травня 1756 р. «доношенієм» до ГВК. Зіславшись на розпорядження останньої «быть во всякой к походу готовности» та остерігаючись, «дабы за не присилкою оних полкового знамена и сотенных значков в показанній первой компанейскій полк в выступлении в поход остановки последовать немогло», полковник просив «о присилки оних полкового знамена и сотенных значков в тот первій компанейскій полк к кому надлежит предложить»⁶⁴. ГВК підтримала пропозицію полковника Антона Крижанівського та останнього весняного дня 1756 р. надіслала глухівському отаману Івану Яновичу новий ордер, яким підтверджувала свій попередній і вимагала «показанніе компанейское знамено и значки /буди еще не исправлены/ приложить старательства как найскоріе исправитъ по прежде данному наставленію и, исправя, представитъ при репорте в войсковую Генеральную канцелярию»⁶⁵.

Влітку, про що згадувалося вище, до епопеї прапоротворення долучився останній — третій компанійський полк. 12 липня полковник Ігнат Чеснок* скерував до ГВК «нижайшій репорт». Констатуючи, що «присланніе в полк мой еще в минувшіе Турецкіе походи»⁶⁶ от Енеральной войсковой канцелярії шесть знамена за битієм полку мого всегда в походех, в таковую пришли обвешалась, что нине в повеленном походе при арміи полку моему явится весьма не счим»⁶⁷, полковник третього компанійського полку клопотався про видачу нових. Обґрунтовуючи своє прохання, Ігнат Чеснок резонно зауважував: «яко ж оніе (прапори. — Авт.) в полки компанейскіе от Генеральной канцелярії выдаются»⁶⁸. Реакція ГВК була доволі оперативною. Вже 16 липня вона надіслала отаману городовому глухівському Яновичу новий ордер. У документі містився короткий переказ передісторії питання (зокрема, змальовувалася ситуація з пошиттям прапорів у перший компанійський полк). Тож, беручи під увагу гетьманський ордер, дотичний виготовлення прапорів у

⁶³ Там само.

⁶⁴ Там само. — Арк. 39.

⁶⁵ Там само. — Арк. 41.

* Правопис імені та прізвища збережено згідно з першоджерелом.

⁶⁶ Йдеться про російсько-турецьку війну 1736–1739 рр. Однак прапори для компанійських полків були пошиті 1740 р. (Див.: Сокирко О. Наймане військо... — С. 118).

⁶⁷ ЦДАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 19005. — Арк. 44.

⁶⁸ Там само.

перший компанійський полк і отриманий ГВК 8 березня 1756 р., названа інституція пропонувала Яновичу «в показанный третий компанейский полк исправит знамено полковое одно и значков пять за деньги Скарбу войскового, примиряясь прежнему исправлению таковых же вам поручаемых знамен и значков, и оные знамено и значки должны быть как цветом, так и гербами во всем по силе вишеписанного его ясневелможности повеления»⁶⁹. Важливо наголосити, що первісна редакція резолюції ГВК містила детальний опис кольорової гама та зображень, які належало розмістити на прапорах. Імовірно, зміна формулювання та апеляція до волевиявлення гетьмана слугували запобіжником та своєрідним страхуванням ГВК, яка порушила усталену традицію ухвалення рішення і змушена була вдатися до своєрідного захисту від звинувачень у перевищенні нею своїх повноважень. Як наслідок, у козацькому прапоротворенні склалася безпрецедентна ситуація: ГВК винесла самостійне «определение» щодо пошиття прапорів без погодження з гетьманом. Завершувався документ звичною вимогою представити «при репорте ведомость» видатків. У відповідь Іван Янович, не гаючи часу, надіслав «нижайшее доношение», у якому вказав на перешкоди щодо виконання доручення ГВК. Зі слів городского отамана, «в Глухове находячіеся маляре по той цене как прежде делали знамена /якоби им не сосно/. Таковых повеленных в означеніе компанейскіе полки знамен и значков малярским іскусством делать отказуются и крайне не хотят; да и матеріи умеренною противу прежнего ценою здесь купить невозможно. В нынешнем же Роменском Илленском ярмарку таковой матеріи умеренно купит надежно. Того ради неповелено ль будет от Генеральной войсковой канцелярії для исправления оной покупки кого заблгоусмотрено будет в оній ярмонок отпавитъ; и о висилки в Глухов к отделки оних знамен за деньги іскусних малярей в полки предложить; и о том високомилостиваго рассмотрения и определения нижайше прошу»⁷⁰.

ГВК з розумінням поставилася до пропозицій городского отамана: у короткім часі — за два дні — розглянула неординарну ситуацію та вжила дієвих заходів. Насамперед ухвалила відправити в Ромни «здешнего мещанина». Останній, отримавши з Скарбу войскового 74 рублі 95 копійок, мав придбати на «два знамена матеріи белой штофной десять локоть с шестью четвертками да на десять значков канавацу цвету “н” 60 локоть»⁷¹. Заготівельника тканини спорядили детальною інструкцією, як мовиться, на всі випадки життя: у разі залишку коштів «оніе за поворотом своим

⁶⁹ Там само. — Арк. 45 зв.

⁷⁰ Там само. — Арк. 47.

⁷¹ Там само. — Арк. 49.

оттуда представит при репорте в Генеральную канцелярию для отсылки в канцелярию Скарбовую, буди ж би іногда недоставало тех денег, то взять оних материй за розпискою в щот заплати. А оніе деньги того ж времени как потребует імеют битъ виданы»⁷². Для реалізації цього плану до генерального підскарбія Скоропадського мав бути надісланий відповідний ордер про видачу вище зазначених 74 рублів і 95 копійок. При цьому обумовлювалося, що вказана сума покривала купівлю десяти ліктів з шістьома чвертками штофу та 60 ліктів канавацу «смякая штоф по рублю по 30 копеек (“50” закреслено — *Авт.*), а канавацу по рублю». Зрештою, виконання цієї місії було покладено на «жителя здешнего», згадуваного вже купця Якова Никифорова. Насамкінець, ГВК розпорядилася ніжинському полковнику, борзненському та ямпільському сотникам «ордерами предложит, чтоб они, справясь буди есть в таможных местах искусные маляры, прислали б оних немедленно в Генеральную канцелярию ко учинению договору о цене ко зделанию знамен и значков»⁷³. Подальший перебіг подій свідчить, що всі накреслені пункти були справно виконані. У відповідь на запити ГВК у серпні 1756 р. сотники ямпільський Стефан Комезецький та борзненський Пантелिमон Забіло (Забіла) рапортували: «в местечку Ямполье, но и в селах сотне Ямпольской искусного маляра не сискалось»⁷⁴ та «по справки в Борзне искусного маляра не сискалось»⁷⁵. Натомість ніжинський полковий обозний Леонтій Грановський рапортом від 27 серпня представив у ГВК «маляра искусного нежинского жителя Ивана Гомяницю»⁷⁶.

Закупівля необхідних матеріалів та пошуки вправних майстрів для пошиття прапорів тривали місяці (у випадку з прапорами другого компанійського полку — роки). Це викликало справедливе обурення та невдоволення полковників. Першим терпець урвався у полковника першого компанійського полку Антона Крижанівського. 23 вересня 1756 р. у «нижайшому доношені» до ГВК (після дев'яти місяців листування щодо виготовлення полкових прапорів) полковник з прикрістю та гіркотою констатував: «таковы знамена и знаки и по нине еще не токмо не зделаны, но и делать оних не начинато»⁷⁷. Оскільки у прапорах у полку відчувалася гостра потреба, Антон Крижанівський просив ГВК «для скорейшого оных изделания повелеть сколько на показанное полковое знамено и на шесть сотенных значков надлежатимет суммы денег и толиким

⁷² Там само. — Арк. 49–49 зв.

⁷³ Там само. — Арк. 49 зв.

⁷⁴ Там само. — Арк. 51.

⁷⁵ Там само. — Арк. 50.

⁷⁶ Там само. — Арк. 52 б.

⁷⁷ Там само. — Арк. 54.

числом отпустить з Скарбу войскового наличними деньгами, за которіє деньги я сам надлежащее знамено и значки исправить приказу»⁷⁸. ГВК прихильно поставилася до прохання полковника, хоча це порушувало усталену практику ротації прапорів. З цією метою були зроблені відповідні розрахунки, за основу яких взято видатки на виготовлення прапорів у другий компанійський полк. Загальні витрати на пошиття п'яти корогв, окрім матерії, становили 125 рублів 75 копійок. Але оскільки у перший компанійський полк «пять значков и шестое знамено сделать велено», то «надлежит на оние добавить денег кроме матерії, которая уже куплена, 25 р. 50 к. И того всех денег в первый полк ныне потребно выдать 151 р. 25 к.»⁷⁹. Так з'явилася сума 151 рубль 25 копійок, яка фігуруватиме у майбутніх фінансових документах, дотичних виготовлення прапорів у перший компанійський полк, і яку наприкінці вересня 1756 р. було виділено зі Скарбу войскового⁸⁰. Остаточне розпорядження ГВК винесла 14 жовтня і своїм ордером зобов'язала полковника першого компанійського полку «к должному ісполненію» полкових прапорів, які «в силе високого ордера его ясневелможности [гетмана] должны быть таковы: полковое знамено цветом белым, а сотенніе значки блакітним; на них же изображено б с одной стороны герб М[алороссійской] націи, а на другой при арматуре гетманскіе клейноды: булава и бунчук навхрест»⁸¹.

Вочевидь, справа пошиття прапорів виявилася не такою простою, як виглядала зі сторони. Рапорт Антона Крижанівського до ГВК про успішне виготовлення прапорів надійшов аж у квітні 1757 р.⁸² Однак, судячи з усього, полковник гідно справився з цим непростим завданням. Якщо справа з пошиттям прапорів для першого компанійського полку вийшла з-під контролю ГВК, то третього — перебувала у зоні уваги. Майже одночасно з наданням ГВК дозволу на самостійне виготовлення прапорів першим компанійським полком 7 жовтня до головної канцелярії звернувся глухівський отаман Янович, який доповідав про успішне виконання доручень і перехід до завершального етапу пошиття прапорів для третього компанійського полку. Згідно з вимогою він супроводив «нижайшее доношеніе» до ГВК «Ведомостію», у якій показав, «какова на обявленніе полковое знамено и сотенніе значки потребна материя и другіе принадлежащіе надобности и почему за ізделаніе на оних знамене и значках повеленних гербов живописного мастера договорено и сколько на ісправленіе надобностей и по договору живописцу наперед надобно

⁷⁸ Там само.

⁷⁹ Там само. — Арк. 55.

⁸⁰ Там само. — Арк. 57.

⁸¹ Там само. — Арк. 58.

⁸² Там само. — Арк. 77.

денег»⁸³. Крім того, до ГВК надісланий був також «онаго живописца подлинний контракт». На жаль, текст документа частково «згас». Збережений фрагмент тексту згадує ім'я головного підрядника — «жиючий полку Нежинского сотне Бахмацкой в селе Курене (Курені. — *Авт.*) Стефан Яковлев син Иленко», а також описує предмет угоди: «імеет он Иленко по договору изделать на матеріи з Скарбу войскового купленной всем своим коштом до малярства касаючимся в третій компанейській Чесникова полк едно полковое знамено и сотенних значков пять со изображением на оних на полковом и на сотенных знаменах с одной стороны гербу Малороссійской нації, а з другой стороны при арматуре гетманских клейнот: булави и бунчук накрест самую искусно ж живописною работою»⁸⁴.

Надіслана до ГВК «Ведомость» традиційно викликає підвищений інтерес. Адже документи такого типу надають унікальну можливість проникнення у найдрібніші деталі процесу виготовлення прапорів щодо технології, матеріалів, розмірів, зовнішнього вигляду, суміжних ремесел, тогочасних цін та корпоративних традицій, які вкрай важко, якщо взагалі можливо, добути з інших джерел. Особливо широкі дослідницькі перспективи відкриває порівняльний аналіз з іншими аналогічними документами. «Ведомость в Генеральную войсковую канцелярію якіє надобности потребни на ісправленіе в третій компанейській полк одного полкового знамена и пяти сотенных значков, и сколько на оніе надобности и живописцу за отделку гербов потребно денег»⁸⁵ не склала виняток. У документі чи не вперше виразно розмежовуються витрати на виготовлення сотенних значків та полкового знамена. Заявлена вартість робіт з продукування останнього перевищує аналогічні «значкові» показники у кілька разів. Так, «на ісправленіе копія жолтой меди со всем» на полкове знамено необхідно «три рубле», тоді як на значки — «копій жолтой меди п'ять; ценою каждое по рублю». «На ісправленіе точеного древка и за обмаліованіе оного» три рублі і, відповідно, вісімдесят копійок «на ісправленіе пяти древок з обмаліованіем» кожне. Обумовлювалася також різна вартість малярських робіт для полкового знамена та значка: шістнадцять і дванадцять рублів. Дорожчання, імовірно, зумовлене підвищеною складністю, вичурністю та якістю «полкового» виробу. «Ведомость» містить вкрай цікаву, разом з тим контроверсійну пропозицію про заготівлю тканини для полкового знамена, яка обумовлювала залежність кількості необхідної матерії від її гатунку: «На полковое

⁸³ Там само. — Арк. 60.

⁸⁴ Там само. — Арк. 62.

⁸⁵ Там само. — Арк. 61.

большое знамено если штофу белого пятнадцать локоть; а буди голе, то десять локоть»⁸⁶. Натомість для пошиття значків у документі пропонувався вже стала величина (вона фігурувала також в описах сотенних значків другого компанійського полку⁸⁷): «на сотенніе пять значков штофу блакитного на каждій значок по пять локоть и по три четверти»⁸⁸. Певний подив викликає велике замовлення білого шовку — тридцять два лоти — на «ізделаніе до оногo полкового знамена бахрами»*. Загальні видатки на виготовлення (крім матерії та з частковим урахуванням (50%) вартості малярських робіт) прапорів у третій компанійський полк згідно «Ведомості» склали вісімдесят один рубель вісімдесят копійок. З них передбачалося здійснити передоплату 38 рублів (за контрактом 50%) малярю Стефану Ілленку. 10 жовтня 1756 р. ордером ГВК до Генерального підскарб'я пропонувалося, «как материю оную на полковое знаме и значки отдать, так на исправленіе оних пяти сотенних значков и на заплату за отделку оних по контракту живописцю, видать з Скарбу войскового 81 рублей 80 копеек отаману Яновичу за розпискою же Яновича»⁸⁹. При цьому уточнювалося, що «матерія на знамя и значки куплена уже и в Скарбовой канцелярії імеется»⁹⁰.

У цей же час — наприкінці жовтня — полковник Ігнат Чеснок «покорно», але невідступно просив «определенія» ГВК щодо видачі у полк обіцяних знамен, оскільки він «нине с полком моим і другими наряжен в поход, с прежними знаменами, імеючимись при полку в арміи Ея імператорского величества, явитись незаприлично»⁹¹. ГВК відреагувала невідкладно: того ж дня, 30 жовтня, коли було отримано звернення Ігната Чеснока, підготовлено ордер глухівському отаману. Ордером зобов'язувалося Івана Яновича «в компанейській третій полк знамено и значки буди еще неисправлени: / приложитъ старательства как найскорья ісправитъ по прежде данному вам наставленію и, исправя, представитъ при репорте в Генеральную канцелярію для отсылки отсель к оному полковнику Чесноку»⁹². Іншим ордером «за известіе» про вжиті ГВК заходи інформовано Ігната Чеснока.

---

⁸⁶ Там само.

⁸⁷ Там само. — Спр. 11312. — Арк. 25.

⁸⁸ Там само. — Спр. 19005. — Арк. 61.

* Забігаючи наперед, повідомимо, що кінцеві витрати були майже втричі меншими — 12 лотів.

⁸⁹ Там само. — Арк. 63.

⁹⁰ Там само.

⁹¹ Там само. — Арк. 66.

⁹² Там само. — Арк. 67 зв.

У відповідь на ордер ГВК глухівський отаман надсилає термінове «всепокорнейшее доношеніе», в якому змальовує нову позаштатну ситуацію, що виникла із закупівлею матерії для полкового прапора. У чому суть? Нагадаємо, що у представленій 7 жовтня «Ведомості», скільки і чого необхідно для пошиття прапорів у третій компанійський полк, Іван Янович заявив про потребу на «полковое большое знамено если штофу белого пятнадцать локоть, а буди голе то десять локоть». Цю думку він відстоював і через місяць — у листопаді: «по мненію моему на то знамено полковое, которое в ширину в три портища да в длину пяти локоть надлежит потребно материй белой пятнадцать локоть»⁹³. Однак невдовзі з'ясувалося, що необхідної «материи белой в Глухове больше неимеется только в купца Якова Никифорова шесть локоть бес четверти, которой на то знамено не стане»⁹⁴. Глухівський отаман просив ГВК резолюції: як бути і у цьому випадку. Крім ситуації навколо полкового прапора у «доношеніі» Іван Янович змалював також стан справ з сотенними значками: «на значки ж в оного купца купленная⁹⁵ материя блакитного канавацу двадцать восемь локоть да три четверти для исправления тех значков мною пріята и маляру отдана»⁹⁶. «А именют быть сотенные значки, — розвиваючи попередню думку, зазначає Іван Янович, — шириною в два портища, а длини в три локтя»⁹⁷.

Цитована нотатка має виняткове значення: слугує ключем до встановлення розмірів сотенних прапорів компанійських полків і є важливою для уявлення про величину прапорів інших компанійських та малоросійських полків. ГВК вкотре зважила на думку глухівського отамана і в ордері на ім'я генерального підскарб'язала останнього «приказать докупить надобное число локоть материй оной на знамено в [...] Михайловском роменском ярмонку и потребное число денег на ту покупку видать з Скарбу войскового [кому] надежнейшому ис купцов здешних за

---

⁹³ Там само. — Арк. 69.

⁹⁴ Там само.

⁹⁵ Потрібно думати, йдеться про закупівлю за розпорядженням ГВК влітку біжучого року купцем Яковом Никифоровим 60 ліктів канавацу для виготовлення сотенних значків для першого і третього компанійських полків. Тут городовий отаман підтверджує сам факт отримання і передачі матерії від замовника виконавцеві. Додатковим аргументом на користь цих міркувань слугує констатація Іваном Яновичем у кінцевій редакції «Ведомості» щодо виготовлення прапорів для третього компанійського полку того факту, що «материя белая и блакитная вся принята от канцелярии Зборов» (Див.: ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 19005. — Арк. 92).

⁹⁶ Там само.

⁹⁷ Там само. — Арк. 69 зв.

розпискою. А чтоб за востребованіем купец, которой от ратуши Глухова прислан, о том отдать в ту ратушу приказ»⁹⁸.

Інтенсивне листування між глухівським отаманом та ГВК свідчить, що осінь 1756 р., зокрема, листопад, виявилися гарячою порою щодо виготовлення прапорів для третього компанійського полку. Долаючи один бар'єр, Іван Янович опинявся перед іншим невідкладним завданням, яке, у свою чергу, вимагало ефективного вирішення. На початку листопада ГВК отримує від Івана Яновича «покорнейшее доношеніе», в якому глухівський городовий отаман висуває дещо незвичну ініціативу. Підтверджуючи ГВК факт передачі матерії та грошового завдатку на виготовлення прапорів третього компанійського полку «сотне Бахмацкой куренскому жителю Стефану Иленку» та міркуючи, «аби оной Иленко те знамена делал без замедленія», глухівський отаман пропонує «для смотренія і понужденія того, не повелено ль будет к сотнику бахмацкому з Генеральной войсковой канцелярії предложитъ»⁹⁹. ГВК і в цьому випадку підтримала Івана Яновича та спрямувала ордер до сотенного бахмацького правління з вимогою «кому надлежит приказать оного маляра в скорой отделки знамен оних і понудить»¹⁰⁰.

Застосовуючи додаткові адміністративні важелі впливу на куренівського маляра, імовірно, ГВК керувалась невтішними відомостями про Стефана Ілленка, які напередодні «доносив» глухівський отаман. Зокрема, Іван Янович нагадував ГВК, що «в октябре месяце сотне Бахмацкой села Курене житель Стефан Иленко уконтрактывался зделать пять знамен менших, а едно большое от каждого по двенадцать рублей, а большое шестнадцать рублей и договорившись отехал в дом по причине якобы учинившогося в доме его Иленка воровства»¹⁰¹. На жаль, частково втрачений текст не дозволяє до кінця з'ясувати всі обставини цього інтригуючого епізоду, який викликав певну пересторогу Івана Яновича. Лишень вдається довідатися, що ніжинська полкова канцелярія оперативно надіслала заміну — маляра Івана Гомяницю. Останній погоджувався на виконання малярських робіт, але вимагав «надпоказанную [суму на...] знамена по одному рублю»¹⁰². Зненацька заскочений таким розвитком подій, Іван Янович очікував від ГВК резолюції. У досліджуваних матеріалах віднайти відомості щодо розвитку цього епізоду не вдалося. Однак, забігаючи наперед, повідомимо, що архівні документи, датовані квітнем

⁹⁸ Там само. — Арк. 70.

⁹⁹ Там само. — Арк. 72.

¹⁰⁰ Там само. — Арк. 73.

¹⁰¹ Там само. — Арк. 64.

¹⁰² Там само.

1758 р., свідчать про залучення маляра Івана Гомяниці до виконання замовлення на старих умовах.

Обоюдна листопадова активність глухівського отамана та ГВК хоч і пришвидшила процес, але видимих результатів у справі виготовлення прапорів для третього компанійського полку не досягла. Констатація цього факту знайшла відображення у новому — третьому за рахунком — рапорті полковника Ігната Чеснока, датованому 30 листопада. З мало прихованим обуренням охочекомонний полковник наголошував, що вже «двократним репортам о не имении в полку моем за обветшалость полкового и сотених знамен с прошением выдачи оних з войскового Скарбу»¹⁰³ звертався до ГВК. Єдиним наслідком і користю від цього в очах Ігната Чеснока було те, що за резолюціями ГВК «двократними ордерами дано мне знать, что о зделании такихих знамен з Скарбу войскового атаману городовому глуховскому от Генеральной канцелярии предложено»¹⁰⁴. А між тим потреба у нових прапорах у полку зростала з кожним днем. Переймаючись неприглядним становищем полкових прапорів, компанійський полковник стурбовано доповідав: «а яко полку моему з нонешних компанир квартир веленно уже виступить и принять марш к Брянску, а от толь, буди повеленно, будет совокупится с армиею ея императорского величества с нынешними обетшалыми знаменами явится будет незаприлично»¹⁰⁵. Насамкінець Ігнат Чеснок знову клопотався про видачу прапорів. Реакція ГВК, бюрократичний арсенал якої був обмежений, була типовою: розпорядчий ордер глухівському отаману «как возможно стараться, чтоб наискорейше оние отделани и предоставлени были»¹⁰⁶ та традиційно «за ізвестіє» — компанійському полковнику. Останній змушений був прийняти інформацію ГВК до відома та змиритися. Щоправда, ненадовго.

Навесні Ігнат Чеснок з новою силою пішов у наступ. Цього разу він наважився на пряме звернення особисто до гетьмана. «Всенижайшее доношение» полковника гетьману Кирилу Розумовському, яке промовисто розпочиналось зі слів: «тремя доношениями от мене», великою мірою нагадувало вірцеву скаргу на бездіяльність ГВК щодо виготовлення знамен для третього компанійського полку. Найбільш детально Ігнат Чеснок зупинився на обставинах та суті свого третього звернення. Як відомо, його наслідком був наказ ГВК «атаману глуховскому Яновичу о скорейшом сооружений знамен і в Генеральную канцелярию пред-

¹⁰³ Там само. — Арк. 74.

¹⁰⁴ Там само.

¹⁰⁵ Там само.

¹⁰⁶ Там само. — Арк. 75.

ставлений для отсылки оних в полк той от Генеральной канцелярии притвержденно»¹⁰⁷. Однак, і це найбільше обурювало полковника, «уже тому минует четыре месяца в присилце ж в полк мой знамен і по нине нет»¹⁰⁸. Крім того, Ігнат Чеснок на хвилі невдоволення не відмовив собі згадати, що «і в командах первого полку, наряженних со мною в поход, такови ж обветшалие знамена»¹⁰⁹. У підсумку полковник резюмував: «для того, Вашей ясневелможности донося о выдачи в мой і первій компанейские полка знамен, всенижайше прошу милостивого рассмотрения і определения».

Для ґрунтовної обізнаності та ухвалення гетьманом відповідального рішення канцеляристами було підготовлено спеціальний «Доклад»¹¹⁰. На стіл гетьману ліг об'ємний трьохсторінковий документ, у якому у хронологічному порядку стисло відтворювався короткий зміст та відслідковувався рух кореспонденції щодо виготовлення прапорів у першій та третій компанійські полки. На підставі згаданого «Докладу» 3 квітня 1757 р. полковнику третього охочекомонного полку Ігнату Чесноку було надіслано у відповідь гетьманський ордер. Що стосується прапорів першого компанійського полку, то «по справке в нашей Генеральной канцелярии» гетьман інформував, що вони, згідно з рапортом полковника Крижанівського, виготовлені за державний кошт та відіслані у полк.

Звернення Ігната Чеснока до Кирила Розумовського, датоване 28 березня, розминулося у часі з рапортом Антона Крижанівського до ГВК від 2 квітня. Тож Ігнат Чеснок, готуючи «доношеніє», не володів найсвіжішими новинами. Натомість ситуація з прапорами третього компанійського полку виглядала не настільки оптимістично. Витяг з чернетки гетьманської відповіді, який не потрапив у кінцеву редакцію, проливає світло на реальний стан справ: «а в третий компанейский же полк четири знамена совсем уже зделани, а протчие за бахромою приостановились»¹¹¹. Однак у фінальній версії ця думка втілилась в інше формулювання: «а в третий компанейский полк знамено и значки уже зделани; показано за бахромою приостановились в недокончании почему от нашей Енеральной войсковой канцелярии притверждено здешнему атаману Яновичу /: яко же ему сие поручено:/ даби как возможно скоряе достав бахрому і выделкою окончено представить в нашу Генеральную войсковую канцелярию. Когда будут представлены, того ж времени к Вам

¹⁰⁷ Там само. — Арк. 78.

¹⁰⁸ Там само. — Арк. 78 зв.

¹⁰⁹ Там само.

¹¹⁰ Там само. — Арк. 79, 79 зв, 80.

¹¹¹ Там само. — Арк. 81.

все отпустятся»¹¹². Після правки чернетки з'явилася ще одна важлива приписка, яка тимчасово знімала всі можливі запитання: «а до присилки оних (знамен. — *Авт.*) старые знамена употребляемы быть должны».

Звернення Ігната Чеснока до Кирила Розумовського піднесло пошиття прапорів у третій компанійський полк на найвищий владний щабель. Відтепер воно перебувало під контролем гетьмана, який став одним з учасників бюрократичної кореспонденції. Задіявши новий формат, Іван Янович надіслав на початку квітня на ім'я гетьмана Кирила Розумовського «нижайшее доношеніе», у якому підтверджував, що «те знамена в отделки имеются четири, а две в скором времени отделаются». Разом з тим глухівський отаман, посвячуючи найвищу посадову особу Гетьманату у подробиці виробничого процесу, інформував: «шолку же блакитного которого потребно полтора фунта на бахраму невидано, да и в лавках здесь в Глухове блакитного шовку купит не сискалось такого числа»¹¹³. Аби запобігти тривалій паузі у виготовленні прапорів, глухівський отаман наважується запропонувати Кирилу Розумовському звеліти «оного шовку послать купить в Нежин или Ромен»¹¹⁴. Гетьман прислухався до глухівського отамана. Надісланий у ніжинський магістрат гетьманський ордер вміщував лаконічний і суворий наказ: «ми приказуем от магистрата нежинского шолку полтора фунта блакитним цветом купить только нелишнею ценою».

Привертає увагу той факт, що у кожному подібному випадку у владних документах прописувався спосіб розрахунку та вказувалося джерело видатків. Даний ордер теж може слугувати таким наочним прикладом. Ним ніжинська адміністрація запевняла: «а что там на покупку того шолку денег от магистрата издержано быть имеет или когда заимно взято будет, то сколько к возврату потребно будет за присилкою о том в нашу Генеральную канцелярию репорта оние з Скарбовой канцелярии в тот магистрат будут отосланы»¹¹⁵. У відповідь ніженський магістрат за підписом бурмистрів Якова Мироновського, Павла Хіотинського та магістратського писаря Івана Гужимова 7 травня доповів про свої невдалі потуги: «от магистрата чрез нарочних во всех обретающихся здесь купцов такова шолку іскано, точию не в кого не сискалось»¹¹⁶ і висловив припущення, «что такой шолк может сискатся в нынешном роменском Вознесенском ярмонку»¹¹⁷.

¹¹² Там само.

¹¹³ Там само. — Арк. 83.

¹¹⁴ Там само.

¹¹⁵ Там само. — Арк. 84.

¹¹⁶ Там само. — Арк. 86.

¹¹⁷ Там само. — Арк. 86 зв.

На початку червня глухівський отаман врешті-решт приніс добру новину: «нині в глуховського мешанина Петра Радинова шолку блакитного “40” лотов да белого “12” лотов мною взято ціною лот по “25” копеек, и во отделку шмуллеру Леонтию Шнурчевському отдано, за которий шолк денег принадлежит на заплату 13 рублей токмо в мене таких денег не имеется, о чем Вашей ясневелможности войсковую Генеральную канцелярию всенижайше представляю с прошением резолюції»¹¹⁸. Здавалося б, на перший погляд, дріб'язкове питання закупки шовку, якого дещо забракло на торочки, що кілька місяців перебувало в епіцентрі службового листування високопосадових осіб, зрештою розв'язалося щасливо. Останню крапку у ньому поставив гетьманський ордер від 7 червня 1757 р., який зобов'язував генерального підскарб'я пана Скоропадського видати зі Скарбу войскового отаману Яновичу за розпискою його 13 рублів, а ніжинському магістрату, що не поквапився із закупівлею необхідного шовку, надіслано ордер «за ізвестіє». Натомість до свого цілковитого завершення справа виготовлення прапорів для третього компанійського полку наблизилася тільки через рік. Відомості, які б пролили світло на причини затяжної паузи з передачею майже повністю виконаного замовлення (як це видно з попередніх документів) у третій компанійський полк, виявити не вдалося. Також не щастило відшукати жодних ознак діяльності (ордерів, репортів, доношень): ані полковника Ігната Чеснока, ані глухівського отамана, ані старшин ГВК. Мовчазна перерва тривалістю 10 місяців на фініші виготовлення прапорів у третій компанійський полк допоки залишається інтригуючою загадкою.

Поза тим, на початку квітня 1758 р. глухівський отаман Іван Янович рапортував гетьману, що «по оному Вашей ясневелможности ордеру какови знамена в Ваш обявленній компанейській третій Часников полк поделани»¹¹⁹. Довгоочікувана звістка доповнювалася фінансовим звітом: «Ведомостію в войсковую Енеральную канцелярию на изделанние знамен шести: едно полковое белое и пяти блакитних сколько издержано денег и кому сколько и за что уплачено деньгами»¹²⁰. Дана «Ведомость», як і неодноразово цитовані вище аналогічні фінансові документи, — невичерпне джерело рідкісної історичної інформації. Аналіз згаданих фінансових нотаток, безумовно, сприяє реконструкції масштабного історичного полотна формування та генези прапорничої традиції охочекомонного війська, зокрема, компанійських підрозділів другої половини XVIII ст. З іншого боку, детальне вивчення фінансових документів дозволяє

¹¹⁸ Там само. — Арк. 87.

¹¹⁹ Там само. — Арк. 91.

¹²⁰ Там само. — Арк. 92, 92 зв.

виявити та виправити окремі дослідницькі огріхи, допущені попередніми істориками найманого війська. Зокрема, недостовірним є судження, що «для розмалювання прапорів усіх трьох компанійських полків запросили одного маляра — Петра Поручку, який малював “добрими вінецкими красками”»¹²¹. Цитована «Ведомость» 1758 р. суттєво коригує цю тезу та порушує надзвичайно цікаву, але водночас не просту тему авторства малярських робіт, представлених на нововиготовлених прапорах. Архівний документ підтверджує участь у роботі над прапорами третього компанійського полку двох невідомих раніше малярів. Так, над виготовленням полкового знамена працював ніжинський житель, іконописець Іван Гомяниця, якому за «изделание белого знамена против данного абриса заплачено денег 16 рублей»¹²². Натомість сотенні значки розмальовував бахмацької сотні іконописець Стефан Ілленко. За п'ять прапорів він отримав винагороду — 60 рублів.

Постачальниками матеріалів та виробниками аксесуарів до прапорів третього компанійського полку були місцеві купці та ремісники — глухівські жителі. Постачальником шовку на торочки був Петро Радіонов¹²³. «Отделку» знамен торочками традиційно виконував Леонтій Шнурко. Шість аршин клейонки «на шогли» куплено у Якова Никифорова. У котляра Василя Василенка придбано жовту мідь для «копій», за виготовлення яких «сребранику Федору Матяшевичу заплачено денег» рубль і п'ятдесят копійок. «На испоевание* оних копей» у Єлисея Лестилова закуплено вісім лотів «сребра» восьмої проби за ціною лот по тридцять копійок. Це була нова, відсутня у попередніх, позиція кошторису, у якому знайшли відображення навіть найдрібніші видатки вартістю п'ять (купівля п'яти аршин білого шнурка) та десять (десяти аршин блакитного шнурка) копійок. Загальний кошторис продукування прапорів сягнув суми 103 рублі 5 копійок¹²⁴. При цьому не враховувалася вартість матерії, яка була видана канцелярією Зборів.

¹²¹ Сокирко О. Наймане військо... — С. 119.

¹²² ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 19005. — Арк. 92.

¹²³ Імовірно, належав до знаного купецького клану Радіонових. Історія зберегла згадку про Дмитра Радіонова — українського купця з Ніжина, що перебував з торговою місією у Стамбулі. 3 грудня 1704 р. він отримав проїзний лист до «Російської держави» від ніжинського полковника П. Толстого (Див.: *Станіславський В.* Купці, зайняті у торгівлі між Військом Запорозьким та Османською імперією на початку XVIII ст.: імена, етнічна та державна приналежність // *Україна у Центрально-Східній Європі.* — К., 2014. — Вип. 14. — С. 133).

* Йдеться про використання срібла для пайки кольорових металів. У даному випадку міді та сплавів на мідній основі.

¹²⁴ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 19005. — Арк. 92, 92 зв.

Отримавши від глухівського отамана звіт та прапори, «по указу ея императорского величества в Генеральной войсковой канцелярии присутствующие по повелению его сиятельства графа [гетмана] генеральная старшина слушали доношение атамана глуховского Яновича при котором он представил исправление по ордеру гетмана ясневелможного за деньги скарбу войскового в третий компанейский полк знамен шесть в том числе одно белое, а пять голубих с приложением при том ведомости сколько на исправление оних употреблено денег: которых показано во издержании сто три рубля пят копеек кроме материи шолковой на которой зделани, яко она куплена за деньги Скарбу войскового»¹²⁵. За підсумками слухання ГВК несподівано розпорядилася передати у полк не шість, а п'ять прапорів — один білий та чотири блакитних, мотивуючи це тим, що «яко в компанейских трех полках состоит токмо по пяти сотен, следовательно и в каждой сотне по одному знамени быть прилично, а сверх того особливом полковом знамени в тех компанейских полках быть нужности не признается, яко ж и особых таковых людей служивих, кои бы могли всегда при оном полковом знамени находится нет же, а может почитаться за полковое знаме посилаючоесь нине белое, которое должно состоять всегда при сотне первой компанейской»¹²⁶. Зайве знамено наказано зберігати, імовірно, про запас, в канцелярії Скарбу войскового: «а оное шестое знаме оставит здесь и отдать под целостное сохранение в канцелярию Скарбу войскового, о чем в оную и ордером предложить»¹²⁷. ГВК також розпорядилася відіслати прапори полковнику Ігнату Чесноку «через нарочного надворной корогви сотенного старшину». При цьому особливо наголошувалося, що полковнику велілося «приказать те знамена по сотням содержать порядочно і сохранно, дабы оние чрез небрежение напрасно повреждаемы быть не могли». Завершувався розлогий перелік розпоряджень ГВК детальним з'ясуванням та залагодженням фінансових питань. До Скарбової канцелярії наказувалося надіслати копію «Ведомости», на підставі якої належало здійснити остаточні розрахунки: «и сочтя по той ведомости, буди что надлежит будет к отдаче денег сверх прежде употребленных на то исправление, то оние деньги видать помянутому ж атаману глуховскому Яновичу з роспискою и сколько всего денег на исправление оних компанейских знамен из Скарбу войскового издержано будет в Генеральную войсковую канцелярию репортовать»¹²⁸. Чим завершилася фінансова ревізія, нам невідомо. Однак, здійснивши

¹²⁵ Там само. — Арк. 93.

¹²⁶ Там само. — Арк. 93 зв.

¹²⁷ Там само.

¹²⁸ Там само.

нескладні побіжні підрахунки, можемо впевнено стверджувати, що кінцеві видатки на виготовлення прапорів у третій компанійський полк дещо перевищували попередньо заявлену та профінансовану суму. 1756 р. зі Скарбу військового на зазначені цілі було видано 81 рубль 80 коп. Таким чином первісні розрахунки були перевищені на двадцять один рубль і сімдесят копійок ($103,5 - 81,8 = 21,7$ рублі).

Виготовлені прапори понад місяць очікували на свою відправку в полк. Зручною нагодою для їх транспортування стало відбуття до місця служби новопризначеного сотника п'ятої сотні першого компанійського полку Сави Юрашкевича. Перевозити прапори мали на підводах, а охорону забезпечити козаки надвірної корогви. ГВК невідкладно розпорядилася «на взиманіє под оніє знамена двох з градских издешних подвод до Прилуки [около Ямполу], где оной полк нине находится компонентом, дать подорожную, а о выдачи денег на заплату за оніє подводы прогонов — NN послать в канцелярію Скарбу військового ордер»¹²⁹. Дворічна епопея наближалася до завершення. 20 червня 1758 р. «нижайшим репортом» до ГВК Ігнат Чеснок доповідав: «присланіє при ордері Генеральной канцелярії чрез сотника компанейского Саву Юраскевича в полк третій пять знамена розданны того полку по командам»¹³⁰. Таким чином, прапори потрапили у полк майже через два роки після першого клопотання Ігната Чеснока про ротацію.

Насамкінець важливо зауважити, що архівні матеріали зберегли унікальні відомості про долю старих прапорів третього компанійського полку. Старі відзнаки з рапортом полковника Ігната Чеснока були відіслані до ГВК. Остання спрямувала їх до канцелярії Генеральної військової артилерії. Канцелярист Генеральної військової канцелярії Роман Лазаревич власноручною розпискою засвідчив прийняття чотирьох старих прапорів третього компанійського полку «на сохраненіє» від компанійця Гордія Тимченка 2 липня 1758 р.¹³¹

* * *

Заміна старих і пошиття нових прапорів у компанійські полки з часу подачі першої заявки тривали понад шість років: з 14 лютого 1752 р. до 20 червня 1758 р. Найдовше виготовлялися п'ять прапорів для другого компанійського полку — чотири з лишком роки. Найкоротше — (1 січня

¹²⁹ Там само. — Арк. 97.

¹³⁰ Там само. — Арк. 99.

¹³¹ Там само. — Арк. 101.

1756 р. — 2 квітня 1757 р.) — шість (сім?) прапорів¹³² для першого. Останній отримав від ГВК щодо виконання цього завдання певну автономію. Шість нових прапорів для третього полку продукувалися упродовж двох років — з 12 липня 1756 р. до 20 червня 1758 р. Ротація прапорів була здійснена коштом Скарбу військового. У випадку з прапорами першого компанійського полку стаття видатків скарбу конкретизувалася: з надходжень від митниць. Вартість виготовлення нових прапорів становила: першого компанійського полку — 151 рубль 25 копійок (без урахування вартості матерії), другого (в повному обсязі) — 165 рублів 50 копійок, третього — 103 рублі 5 копійок (без урахування вартості матерії)¹³³. Матерія для першого та третього компанійського полків вартувала не менше 74 рублів і 95 копійок. Отже, загальний кошторис видатків сягнув 495 рублів. У цінах середини XVIII ст. це була дуже значна сума¹³⁴. Середня вартість продукування одного прапора сягнула понад 29 рублів 11 копійок. Це значно перевищувало відповідний показник у реєстрових полках*.

За дорученням ГВК виготовленням прапорів для другого і третього компанійських полків опікувався глухівський городовий отаман Іван Янович. Розмальовували компанійські прапори у середині XVIII ст. для першого компанійського полку невстановлені майстри, другого — Петро Поручка, третього — Іван Гомяниця та Стефан Ілленко. Прапори першого та третього полків мали чимало спільного (різнилися тільки авторським виконанням). Полкові знамена у ці полки виготовлялися з білого штофу,

---

¹³² Згідно з рапортом Антона Крижанівського було виготовлено сім прапорів (Див.: ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 19005. — Арк. 77). Ширше про розбіжність у підрахунках див. примітку № 146.

¹³³ У довідці ГВК витрати щодо виготовлення прапорів для другого компанійського полку вказані без вартості матерії — 125 рублів 75 копійок, що цілком збігається з нашими розрахунками. Натомість щодо вартості прапорів для третього компанійського полку виникла розбіжність: у довідці зазначена сума 81 рубель 80 копійок. Остання фігурувала у розрахунках Івана Яновича, зроблених у жовтні 1756 р. — перед початком виготовлення прапорів. Наведена нами кінцева вартість прапорів — 103 рублі 5 копійок — базувалася на завершальному кошторисі квітня 1758 р. (Див.: ЦДІАК. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 19005. — Арк. 116).

¹³⁴ Наприклад, кошторис будівництва сотенної мглинської канцелярії у Стародубському полку, укладений 1762 р. місцевими урядниками і, на думку ГВК, значно завищений, становив 124 рублі (Див.: ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 17658. — Арк. 4).

* Найкоштовніші оновлені прапори у реєстрових полках не перевищували суму 23 рублі 15 копійок. Згодом вартість прапорів ще більше знизилася — до 15 рублів, а з 1760 р., за приписами гетьманського ордера, вона не могла перевищувати 12 рублів 68 копійок.

сотенні значки — блакитного канавацу¹³⁵. На лицьовій (правій) стороні прапорів відтворювався герб «Малоросійской нації» («Войсковий») — козак з мушкетом, зворотній — гетьманські клейноди — булава і бунчук, складені навхрест. Децо різнилися з ними прапори, виготовлені для другого компанійського полку. З одного боку, на них майорів герб ясновельможного гетьмана, з іншого — «Войсковий». Всі п'ять прапорів були блакитного кольору¹³⁶. Чотири з них виготовлені зі штофу, один з канавацу. З якої матерії був виготовлений полковий прапор — штофу чи канавацу, остаточно не з'ясовано.

На нашу думку, у кольоровій гамі прапорів компанійських полків проявилася певна закономірність. Сотенні прапори усіх трьох полків були блакитними. Полкові (першого і третього) — білими, другого — блакитним. На зміну кольоровому розмаїттю прапорів компанійських полків першої половини XVIII ст.¹³⁷ прийшли однотипність (хоч і неповна) та

---

¹³⁵ Щодо гатунку матерії у документах виявляємо суперечність. З одного боку, маємо свідчення про централізовану закупівлю матерії для першого та третього компанійських полків: білого штофу на полкові прапори та блакитного канавацу на сотенні (див. примітку № 80). З іншого — у рапорті полковника першого компанійського полку Антона Крижанівського до ГВК, яким він звітує щодо виготовлення прапорів, вказується інший гатунок матерії — штоф (попри те, що матерія для виготовлення прапорів була видана зі Скарбової канцелярії. Остання, як відомо, закупила для цієї мети канавац). Щоправда, у доповіді полковника також вказується завищена кількість пошитих прапорів: «полковое знамено одно из штофу белого и сотенних значков шесть из голубого штофу», хоч фінансові розрахунки велись, виходячи з шести одиниць прапорів (Див.: ЦДАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 19005. — Арк. 55, 58, 77). Заявлена кількість прапорів — один плюс шість — вперше фігурує у зверненні компанійського полковника до ГВК щодо самостійного виготовлення прапорів у перший компанійський полк. Розбіжність у підрахунках оновлених сотенних прапорів ставить під сумнів достовірність, акуратність та точність наведених Антоном Крижанівським відомостей щодо гатунку матерії, з якої вони були пошиті.

¹³⁶ Думки козацьких зверхників щодо кольорової гами прапорів другого компанійського полку увесь час змінювалися (Див.: примітки № 13, 22–23). Головною дилемою щодо кольору полкового прапора був вибір між білою та блакитною барвами. Остання вказівка виготовити полковий прапор з білого штофу, імовірно, була проігнорована. Такий висновок впливає з «Ведомості» про закупівлю необхідних матеріалів для виготовлення прапорів у другий компанійський полк (Див. примітку № 44).

¹³⁷ Погоджуючись з попередніми дослідниками щодо підбору кольорової гами прапорів компанійських полків: «вибір кольору тла був справою суто функційною — тут ішлося передусім про те, щоб зробити прапорові зображення помітнішими в клубах порохового диму» (Див.: *Сокирко О.* Наймане військо... — С. 118), принципово зауважимо: такі оцінки радше справедливі щодо XVII — першої половини XVIII ст. Адже згодом відбувається зміщення акцентів з воєнної площини у політичну. У середині VIII ст. у творенні військової символіки політична декларативність починає займати все більш питому вагу. Не останню роль у цьому відіграє кольорова гама, яка трансформується у певну традицію.

стала тенденція до всеохоплюючої уніфікації. Струнка системність проявилася і у геральдичному оздобленні полотнищ. Обов'язковим атрибутом усіх прапорів — і полкових, і сотенних — було зображення з лицьового боку герба «Малороссійской нації». Цей державний елемент, який яскраво маніфестував національну та державну самобутність, набув ще більшої ідеологічної виразності на тлі заміни попередніх емблем — загальнопоширених хрестів, які своїми ідеологічними витоками сягали XVII ст. і були продуктом світоглядних уявлень козацької держави минулої історичної епохи. Натомість на зворотному боці полотнища майоріли укладені навхрест гетьманські клейноди: булава і бунчук. Запозичені з прапорів жолдацьких команд, вони промовисто дефілювали військову зверхність гетьмана над компанійцями.

Певну відмінність у геральдичному оздобленні компанійських прапорів знову ж таки набули відзнаки другого компанійського полку. На них «Войсковий» герб зображувався із зворотної сторони, а престижний лицевий бік прикрашав герб вельможного гетьмана. Кольорові та геральдичні розбіжності другого компанійського полку з рештою компанійських підрозділів обумовлені хронологічним розривом у виготовленні прапорів. Пошиття і заміна їх у другому полку відбулися раніше, ніж у першому і третьому (тут цей процес проходив майже одночасно). Крім того, головні ухвали щодо кольорової гами та символічного наповнення відзнак для другого компанійського полку приймалися до або на початку 1755 р. Як відомо, цей рік став рубіжним щодо масової і масштабної ротації сотенних і полкових прапорів у реєстрових полках Гетьманату на підставі засадничого ордеру від 8 березня. Тобто, у 1752–1754 рр. у реформуванні прапорів збройних сил Гетьманату робилися тільки перші кроки, які супроводжувалися пошуком та кристалізацією нових ідеологічних засад, адаптацією нових геральдичних символів¹³⁸. Можна з певністю стверджувати, що ротація прапорів у компанійських підрозділах, зокрема, другому компанійському полку, слугувала прологом і мала безпосередній вплив на подальший перебіг прапорничої реформи у збройних силах Гетьманату загалом.

---

¹³⁸ Показовим під цим кутом є використання вищими владними інституціями у листуванні щодо виготовлення компанійських прапорів геральдичних термінів. Зокрема, для ідентифікації зображення козака з мушкетом у 1752–1754 рр. у документах різного штибу широко використовується термін «Войсковий» герб. На початку 1755 р. цей термін зникає з документообігу, а на заміну йому широко впроваджуються нові: герб «Національній Малороссійській», «Малороссійской нації», «Національній».

Наукове видання

**УКРАЇНСЬКИЙ ГЕТЬМАНАТ
НАРИСИ ІСТОРІЇ
НАЦІОНАЛЬНОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ
XVII–XVIII ст.**

**370-річчю Української національної революції
присвячується**

Книга перша

Підготовлено за сприяння Фонду Катедр Українознавства (США)

На обкладинці використано фрагмент графічного твору
С. Якутовича «Лірник»

Комп'ютерна верстка *Зубець Л.А.*

Художнє оформлення обкладинки *Ковалевської О.О.*

Підписано до друку 16.10.2017 р. Формат 70х100/16.
Ум. друк. арк. 49,56. Обл.-вид. арк. 48,72.
Наклад 300 прим. Зам. 25. 2017.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, вул. Грушевського, 4

Свідоцтво
про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 5070 від 23.03.2016 р.